

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΡΙΘ. 106

ΧΡΥΣΟΥΛΑ Π. ΚΑΡΔΑΡΑ

ΑΦΡΟΔΙΤΗ
ΕΡΥΚΙΝΗ

ΙΕΡΟΝ ΚΑΙ ΜΑΝΤΕΙΟΝ ΕΙΣ ΤΗΝ Β.Δ. ΑΡΚΑΔΙΑΝ

ΑΘΗΝΑΙ 1988

ΑΦΡΟΔΙΤΗ
ΕΡΥΚΙΝΗ

*Εἰς μνήμην
τῆς μητέρας μου Σοφίας Π. Καρδαῶ,
τὸ γένος Κορομάντζου*

ΧΡΥΣΟΥΛΑ Π. ΚΑΡΔΑΡΑ

ΑΦΡΟΔΙΤΗ
ΕΡΥΚΙΝΗ

ΙΕΡΟΝ ΚΑΙ ΜΑΝΤΕΙΟΝ ΕΙΣ ΤΗΝ Β.Δ. ΑΡΚΑΔΙΑΝ

ΑΘΗΝΑΙ 1988

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ παροῦσα δημοσίευσις σκοπὸν ἔχει νὰ παρουσιάσῃ τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν μου εἰς τὴν θέσιν "Ἅγιος Πέτρος τῆς ἐπαρχίας Γορτυνίας τοῦ νομοῦ Ἀρκαδίας καὶ τὰ ἐξ αὐτῶν προκύπτοντα συμπεράσματα, ἱστορικὰ καὶ θρησκευτικὰ - λατρευτικά.

Αἱ ἀνασκαφαὶ αὐταί, συνολικῆς διαρκείας ὀλιγώτερον τῶν τριῶν μηνῶν, διεξήχθησαν κατὰ τὰ ἔτη 1968, 1969 καὶ 1980, 1981, ὑπὸ τὴν αἰγίδα καὶ δαπάναις τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἐφερον δὲ εἰς τὸ φῶς τὸ Ἱερόν τῆς Ἀφροδίτης, τὸ ὁποῖον ἐλειτουργεῖ καὶ ὡς Μαρτεῖον.

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τῶν ἐτῶν 1968 καὶ 1969 ἄμεσον βοήθειαν προσέφερον οἱ κάτωθι τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν: τὸ 1968, ἡ τότε τελειόφοιτος Γεωργία Παπαδάκη. Τὸ δὲ 1969, ἡ Γεωργία Παπαδάκη, πτυχιούχος πλέον καὶ πανεπιστημιακὸς βοηθός, ἡ Κωνσταντίνα Μποζάνα, ὁμοίως πανεπιστημιακὸς βοηθός, καὶ ὁ Γεράσιμος Μίχος, τριτοετὴς φοιτητής. Οἱ ὡς ἄνω κατὰ τὸ ἔτος αὐτὸ προέβησαν καὶ εἰς τὴν σύνταξιν προχείρου καταλόγου τῶν κινητῶν εὐρημάτων τῆς ἀνασκαφῆς. Προσωπικῶς δὲ τότε ἀνέλαβα τὴν φωτογράφησιν τῶν χώρων τοῦ Ἱεροῦ καὶ τῶν εἰς αὐτοὺς ἀποκαλυφθέντων λειψάνων (κατασκευῶν, κτισμάτων καὶ κτηρίων). Μέρος τῶν φωτογραφιῶν αὐτῶν ἐχρησιμοποιήθη εἰς τὴν παροῦσαν δημοσίευσιν.

Σημαντικὴν βοήθειαν κατὰ τὴν ἐν λόγω ἀνασκαφὴν, τοῦ 1969, προσέφερεν ὁ Νικόλαος Ζαφειρόπουλος, τελειόφοιτος τότε τῆς Σχολῆς Ἀρχιτεκτόνων τοῦ Ἑθνικοῦ Μετσοβίου Πολυτεχνείου, ἐκπονήσας τὸ πλεῖστον τῶν ἀρχιτεκτονικῶν σχεδίων τῆς παρούσης δημοσιεύσεως.

Συμπληρωματικαὶ ἀνασκαφαὶ εἰς τὸν χώρον ἐν γένει τοῦ Ἱεροῦ διεξήχθησαν καὶ μίαν δεκαετίαν περὶπου ἀργότερον, τὸ 1980 καὶ 1981, βραχείας διαρκείας.

Κατὰ τὸ διάστημα ὅλων τῶν ἐν λόγω ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν πολύτιμος ὑπῆρξεν ἡ συμπαράστασις τοῦ Μιχαὴλ Ταρκαζίκη, κατοίκου καὶ ἐμπόρου τῆς γειτονικῆς τοῦ ἀνασκαφικοῦ χώρου κωμοπόλεως Κοντοβάζαινα, ὁ ὁποῖος παντοιοτρόπως καὶ συνεχῶς μὲ ἐβοήθει εἰς τὴν ἐπίλυσιν πρακτικῆς φύσεως

προβλημάτων, συχνὰ δυσχερῶν δι' ἐμέ. Ἀμεσον δὲ ὑπῆρξεν ἐπίσης τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Ρήγα Νικολαΐδη, προέδρου τῆς ὡς ἄνω κωμοπόλεως κατὰ τὰ ἔτη 1980 καὶ 1981, καὶ ἀντίστοιχος ἡ βοήθειά του, ἰδίως διὰ τὴν μεταφορὰν εἰς τὸ κοινοτικὸν γραφεῖον δυσμετακινήτων εὐρημάτων (ὅπως τῶν μερῶν τῆς βάσεως τοῦ ἱεροῦ τρίποδος κ.ἄ.) ἐκ τοῦ ἀνασκαφικοῦ χώρου.

Σοβαρὸν δὲ ἔδειξεν ἐνδιαφέρον ὁ ἐπίτιμος πρόεδρος τῶν ἐν Ἀθήναις Κοντοβαζαινιτῶν ἀείμνηστος Θεμιστοκλῆς Κορομάντζος διὰ τὴν προώθησιν τῆς ἐρεῦνης τῆς ἱστορίας τῆς ὅλης περιοχῆς τοῦ Ἱεροῦ. Διὰ τῶν ἐνεργειῶν του τὸ 1977 καὶ μετὰ τὴν ὑποστήριξιν τοῦ τότε Γεν. Γραμμ. τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν Ν. Μέρμηγκα ἐξησφάλισε περιορισμένην πρὸς τοῦτο πίστωσιν ἐκ τοῦ νομαρχιακοῦ κονδυλίου τῆς Ε' Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων (Σπάρτης). Διὰ τῆς πιστώσεως αὐτῆς συνεπλήρωσα τότε τὴν μελέτην τῆς ἀρχαίας τοπογραφίας τῆς περιοχῆς τοῦ Ἱεροῦ, κατὰ τὴν πλευρὰν τῆς πρὸς τὸν Λάδωνα. Τότε ὠλοκλήρωσα καὶ τὴν ἀνασκαφικὴν ἐρευναν εἰς τὸν χώρον τῶν Ἀγίων Θεοδώρων, κείμενον πλησίον τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἀκολουθήσει ὁ Περιηγητὴς Πανσανίας, εἰς τὴν ἀνασκαφικὴν αὐτὴν διερεύνησιν ἄμεσον βοήθειαν προσέφερον οἱ κάτωθι τότε τριτοετείς φοιτηταὶ τῆς ὡς ἄνω Φιλοσοφικῆς Σχολῆς: Ἀντώνιος Μαστραπᾶς, Ἰωάννης Πίκουλας καὶ Ἑλένη Κουρίνου. Πρὸς τὸ τέλος τῆς ἐρεῦνης μᾶς ἐπεσκέφθη ὁ τότε προϊστάμενος τῆς ὡς ἄνω Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Γεώργιος Σταϊνχάουερ, ὁ ὁποῖος ἐν συνεχείᾳ ἐπεσκέφθη καὶ τὸ ὑπερκείμενον, ἀνασκαφὴν κατὰ τὸ πλεῖστον, Ἱερὸν τῆς Ἀφροδίτης εἰς τὸν Ἅγιον Πέτρον.

Τὰ κινητὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Ἱεροῦ μετεφέρθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον Ἀρχαίας Ὀλυμπίας. Τὸν δὲ καθαρισμόν καὶ τὴν συγκόλλησιν των, τῶν μὲν ἐτῶν 1968 καὶ 1969 ἀνέλαβεν ὁ Ζ. Κανάκης, ἐργασθεὶς διὰ λογαριασμόν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, τῶν δὲ τοῦ ἔτους 1980 ὁ Βασίλειος Ἀθανασόπουλος, ἐπὶ κεφαλῇ τοῦ συνεργείου τοῦ Μουσείου Ἀρχαίας Ὀλυμπίας.

Τῶν εὐρημάτων αὐτῶν τὴν φωτογράφησιν, τῶν μὲν τῶν ἐτῶν 1968 καὶ 1969 ἀνέλαβεν, εὐγενῶς προσφερθεῖσα τὸ 1970, ἡ Ἀθανασία Κάντα, πτυχιούχος τότε τῆς ὡς ἄνω Φιλοσοφικῆς Σχολῆς. Τὸ δὲ 1982 ὁ φωτογράφος Θεοδόσιος Μηλογιαννάκης ἀνέλαβε τὴν φωτογράφησιν τοῦ ἕως τότε συνόλου των, ἥτοι καὶ τῶν τοῦ ἔτους 1980. Μέρος τῶν φωτογραφιῶν αὐτῶν ἐχρησιμοποιήθη εἰς τὴν παροῦσαν δημοσίευσιν.

Προκαταρκτικὸς κατάλογος τῶν ἐν λόγῳ εὐρημάτων εἰς τὸ Μουσεῖον Ἀρχαίας Ὀλυμπίας, τῶν μὲν ἐτῶν 1968 καὶ 1969 ἐγένινεν ὑπὸ τῆς τότε

τελειοφοίτου τῆς αὐτῆς ὡς ἄνω Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Βασιλικῆς Γκουζούλη καὶ συνεπληρώθη, μετὰ ἔλεγχόν του, τὸ 1977 ὑπὸ τῶν ὡς ἄνω Ἰωάννου Πίκουλα καὶ Ἑλένης Κουρίνου. Τῶν δὲ εὗρημάτων τοῦ ἔτους 1980 ἔγινε τὸ 1980-81 ὑπὸ τῆς τότε Ἐπιμελητορίας Ἀρχαιοτήτων τῆς Ζ' Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων (Ἀρχαίας Ὀλυμπίας) Ἑλένης Παπακωνσταντίνου, ἡ ὁποία ἐπεσκέφθη τὸ 1981 ἐπὶ διήμερον τὸν ἀνασκαφικὸν χῶρον εἰς Ἅγιον Πέτρον, ἀφοῦ συνεζήτησα μετ' αὐτῆς νὰ ἀναλάβῃ τὴν ἐξ ὑπαρχῆς ἐκπόνησιν συστηματικοῦ καὶ ἀναλυτικοῦ καταλόγου ὅλων τῶν κινητῶν εὗρημάτων (ἄνω τῶν ἑπτακοσίων).

Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς μελέτης τῶν εὗρημάτων αὐτῶν εἰς τὸ Μουσεῖον Ἀρχαίας Ὀλυμπίας ἀξιοσημείωτον ἦτο τὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἀμέριστος ἡ βοήθεια τόσο τῆς Ἐπιμελητορίας Ἑλένης Παπακωνσταντίνου ὅσον καὶ τοῦ Διευθυντοῦ καὶ Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων Ἀγγελῇ Λιάγκουρα, κατὰ δὲ τὸ διάστημα τῆς καταγραφῆς καὶ φωτογραφήσεως ἄμεσος ἦτο ἡ ἐξυπηρέτησις ὑπὸ τοῦ ἀρχιφύλακος Χαραλάμπους Σουρβανῆ.

Πρὸς ὅλους τοὺς ὡς ἄνω μνημονενομένους ἐκφράζω τὰς θερμοτάτας εὐχαριστίας μου.

Πρὸς τὸ Γραφεῖον Δημοσιευμάτων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας ἐκφράζω θερμὰς εὐχαριστίας, ἰδίως πρὸς τὸν διευθυντὴν του Ἀντώνιον Χριστοδούλου, διὰ τὴν ἄοκνον ἐπίβλεψιν τῆς δημοσιεύσεως ταύτης καὶ τὴν κατὰ τὸ δυνατόν ἀρτιωτέραν ἐμφάνισίν της. Ἐπίσης εὐχαριστῶ θερμῶς τὴν Πολυτίμην Μπάγια διὰ τὸ συνεχὲς ἐνδιαφέρον καὶ τὴν ἐπὶ μακρόν ἀπὸ τοῦ ἔτους 1981 βοήθειάν της μέχρι τῆς προωθήσεως τοῦ βιβλίου πρὸς δημοσίευσιν. Ὁμοίως πρὸς τὸν Νικόλαον Δεπάσταν Ἀρχαιολόγον-Ἱστορικὸν τῆς Διευθύνσεως Στρατοῦ (Γ.Ε.Σ.) διὰ τὴν ἀνιδιοτελεῖ διόρθωσιν τῶν τελικῶν δοκιμίων.

Τὴν ὑποχρέωσίν μου αἰσθάνομαι, ἐξ ἄλλου, νὰ ἐκφράσω πρὸς τὴν Ἐπισκοπὴν Γόρτυνος διὰ τὴν παραχώρησιν ἀδείας διενεργείας τῆς ἀνασκαφῆς εἰς τὸν χῶρον παρὰ τὸν ναῖσκον τοῦ Ἁγίου Πέτρου. Ὡσαύτως διὰ τὴν κατὰ τὸ ἔτος 1982 ταύτισιν δειγμάτων ζωϊκῶν λειψάνων (ὀστέων-ὀδόντων) ἐκ τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ, πρὸς τὴν τότε Ἑδρὰν Ζωολογίας τῆς Φυσικομαθηματικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

Βαθεῖαν δὲ εὐγνωμοσύνην ἐκφράζω πρὸς τὸ Συμβούλιον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας διὰ τὴν ὑπὸ τῆς Ἐταιρείας ἀνάληψιν τῆς ἀνασκαφῆς μου καὶ τῆς παρούσης δημοσιεύσεώς της. Ἰδιαιτέρως δὲ τοῦτο αἰσθάνομαι πρὸς τὸν ἀέμνηστον καθηγητὴν καὶ Ἀκαδημαϊκόν, Γενικὸν Γραμματέα της,

Ἀναστάσιον Ὁρλάνδον καὶ ὅλως ἰδιαίτερος πρὸς τὸν διάδοχόν του εἰς τὴν Γενικὴν Γραμματεῖαν τῆς Ἑταιρείας ἀείμνηστον καθηγητὴν καὶ Ἀκαδημαϊκὸν Γεώργιον Μυλωνᾶν, ὁ ὁποῖος, πέραν τῆς καθ' ὅλα ἀρωγῆς τῆς ὡς ἄνω ἀνασκαφικῆς ἐρεῦνης μου, προώθησε καὶ τὴν τελικὴν τῆς δημοσίευσιν. Τέλος, χάριν ὀφείλω καὶ εἰς τὸν διάδοχον τούτου, σημερινὸν Γενικὸν Γραμματέα τῆς Ἑταιρείας, Βασίλειον Πετράκον, Ἐφορον Ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς, ἐπὶ τοῦ ὁποίου καὶ ὠλοκληρώθη ἡ παροῦσα δημοσίευσιν.

X. H. K.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΕΡΟΣ Α : Τοπογραφία ἀρχαίων χρόνων καὶ γενικά συμπεράσματα . .	3
Ἡ εἴσοδος εἰς τὴν Θέλπουσαν	7
Τὰ Τρόπαια	8
Ὁ δρυμὸς	13
Ἡ ὀριακὴ στήλη	14
Ἐν ἀριστερᾷ (;) τοῦ Λάδωνος	14
Λιθόστρωτον ἀρχαίας ὁδοῦ	15
Ὁ Ἄρσην ποταμὸς	16
Ὁ Καοῦς	18
Ἡ Στράτος	20
Στράτος-Παλαίπαφος, Ψωφίς-Ἐρυξ	25
Πρὸς διάβασιν τοῦ Λάδωνος	26
Ἡ ἀρχαία προσπέλασις τοῦ Ἱεροῦ	29
Παράγοντες δημιουργίας καὶ ἀναπτύξεως	32
Τὰ κύρια μέρη τοῦ Ἱεροῦ	36
Κύριοι λατρευτικοὶ-μαντικοὶ πυρῆνες (Σύνοψις)	
ΜΕΡΟΣ Β : Ἡ θεὰ Ἀφροδίτη	39
Ἀφροδίτη-Ἀρχικὴ ὑπόστασις καὶ μετεξελίξεις τῆς	41
Κρητομυκηναϊκὴ θεοὶ τριάς	53
Προέλευσις	55
Παλαιότερα καὶ νεωτέρα παράδοσις	61
Διώνη (Ἀφροδίτη)-Juno καὶ μητρωνυμικὰ γέννη	61
Γέννησις Διὸς-Δίας (κρητομυκηναϊκὴ καὶ Β.Δ. παρά- δοσις)	68
Διώνη (Β.Δ. παράδοσις) καὶ Ἥρα (Β.Ἀ. παράδοσις)	72
Τριάς Διώνης-Διὸς-Ἀφροδίτης	77
Ἡ Β.Δ. Ἀφροδίτη	80
Ἀνταγωνισμὸς Ἀφροδίτης καὶ Ἥρας	82
Ἀθηνᾶ καὶ Ἀρτεμις	90
Ἐπίδρασις τῶν μεγάλων θεῶν	97
Σκυθικὴ καὶ σημιτικὴ Ἀφροδίτη	98
Ἑορταστικὴ καθιέρωσις τοῦ ἡλιοστασίου	101
Συνοδικὸν ἔτος (ὀκταετηρὶς) Ἀφροδίτης	103

ΜΕΡΟΣ Γ : Τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν	111
Προ-οικοδομικὴ ἐποχὴ	112
Αἱ πρῶται κατασκευαὶ	117
Ὁ ὀμφαλὸς	117
Ὁ στῦλος	119
Τὰ πρῶτα κτίσματα	120
Ἡ Ἱερὰ Ὀδὸς	120
Τὸ μέγα βάθρον τοῦ βωμοῦ	122
Τὸ στάδιον	126
Χρονολόγησις	128
Τὸ Ὡδεῖον	128
Τὰ Οἰκοδομήματα	129
Τὸ τελεστήριον	129
Διάρθρωσις	133
Τὸ τριποβάκιον	136
Ἡ ἐσχάρα	138
Χρονολόγησις	138
Τὸ πέμενος καὶ ὁ ναὸς	143
Ὁ περίβολος	143
Χρονολόγησις	145
Ὁ ναὸς	146
Διάρθρωσις	147
Ἡ αὐλὴ	148
Χρονολόγησις καὶ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη	149
Ἡ στενὴ ὁδὸς καὶ ἡ ἀγορὰ	155
Ὁ Ν. ἀναλημματικὸς τοῖχος	156
Τὸ τριπλοῦν οἶκημα	156
Τὸ κεντρικὸν οἶκημα	158
Οἱ διάδρομοι καὶ ἡ αὐλὴ	161
Τὰ πλάγια (Β. καὶ Ν.) οἰκήματα	164
Ἡ δρῦς	169
Ἡ στήλη	170
Χρονολόγησις	170
Ἡ Ἱερὰ πηγὴ καὶ τὸ ὑδραγωγεῖον	175
ΜΕΡΟΣ Δ : Ἡ λειτουργία τοῦ Ἱεροῦ ὡς χώρου λατρείας καὶ ὡς Μαντείου	185
Ἡ μεγάλῃ ἐορτῇ τοῦ Ἱεροῦ	186

Εἰδικαὶ προσφοραὶ	195
Κοσμήματα μαλλιῶν	196
Κοσμήματα ἐνδυμασίας	202
Συναφῆ ἀφιερώματα	207
Κύριοι λατρευτικοὶ καὶ μαντικοὶ χώροι	207
Ὁ βωμὸς	207
Τὰ ἱερὰ δεῖπνα	210
Χρῆσις ἀρωμάτων	212
Χρῆσις τοξικῶν οὐσιῶν ;	213
Ὁ τρίπους	214
Δρῦς καὶ πέτρα	220
Πέτρα (ὀμφαλὸς) καὶ Νόμος	235
Ἐλεύθερος στῦλος καὶ κεραυνοὶ	238
Κληδόνες καὶ κεραυνοὶ	242
Ἱερὰ πηγὴ καὶ καθαρμοὶ	245
Ἡ δεξαμενὴ	248
Μαντικὸς μηχανισμὸς	250
Τὰ μέγαρα	252
Καταγωγὴ	254
Μαντικὸς ἐνθουσιασμὸς	260
Ἱερατεῖον	268
ΜΕΡΟΣ Ε :	
Διακοπὴ τῆς ἀρχαίας λατρείας	273
Χριστιανικὴ ἐποχὴ	278
Τοπογραφία χριστιανικῶν χρόνων	280
Summary	285
Εὐρετήριο πινάκων	268

Μέτωπον άκροκεράμου πηλίνου στρατηγός

Πηλίνη τρίγλυφος

Λεπτομέρεια πηλίνης σίμης

ΜΕΡΟΣ Α

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΑΡΧΑΙΩΝ ΧΡΟΝΩΝ
ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΑΡΧΑΙΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τὸ ἀνασκαφὸν Ἱερὸν κεῖται εἰς τὰ ὄρια τῶν νομῶν Ἀρκαδίας, Ἀχαΐας καὶ Ἡλείας, εἰς τὴν Β.Δ. ἐσχατιὰν τῆς ἐπαρχίας Γορτυνίας (τῆς Ἀρκαδίας) καὶ εἰς ἀπόστασιν ὀλίγων ἑκατοντάδων μόνον μέτρων ἀπὸ τοῦ νομοῦ τῆς Ἀχαΐας (πίν. 1-3).

Κατὰ τὴν ἀρχαιότητα τὸ Ἱερὸν τοῦτο εὕρίσκειτο ἐντὸς ἱεροῦ δρυμοῦ (βλ. ἐκτενῶς κατωτ.), ὃ ὁποῖος ἐξετείνετο κυρίως πρὸς τὴν Ν.Δ. πλευρὰν τοῦ ὄρεινοῦ ὄγκου του. Ἦτο δὲ εἰς τὰ ὄρια δύο κρατῶν : τοῦ κράτους τῶν Ψωφιδίων ἀφ' ἑνός, μὲ πρωτεύουσαν τὴν πόλιν Ψωφίδα (σημερινὰ Τριπύταμα), εἰς τὰ Β.Α. τοῦ Ἱεροῦ καὶ τοῦ κράτους τῶν Θελπουσίων ἀφ' ἑτέρου, μὲ πρωτεύουσαν τὴν πόλιν Θέλπουσαν (σημερινὴν Βάναιναν) εἰς τὰ Ν.Δ. αὐτοῦ. Ἐξ ἄλλου, ἦτο ἐγγύτατα τοῦ κράτους τῶν Κλειτορίων, πρὸς Ἀ.

Ἡ ὄρεινὴ αὐτὴ περιοχὴ, ὅπου τὸ Ἱερὸν, εἶναι σήμερον κοινῶς γνωστὴ ὡς Ἅγιος Πέτρος ἢ ὡς τὰ βουνὰ τοῦ Ἀγίου Πέτρου. Τοῦτο, ἐξ αἰτίας τοῦ φερωνύμου μικροῦ χριστιανικοῦ ναοῦ, ὃ ὁποῖος ιδρύθη εἰς τὸν χώρον τοῦ ἀρχαίου Ἱεροῦ καὶ δεσπόζει σήμερον τῆς περὶ αὐτὸ περιοχῆς, ἐπὶ αὐχένος (διασέλλου), ὅπως καὶ τὸ ἀρχαῖον Ἱερὸν. Ὁ αὐχὴν αὐτὸς συνδέει, ὀλίγον χαμηλότερον τῆς κορυφῆς του, ζευγὸς ὄρέων ἑνὸς ἐνιαίου ὄγκου, κειμένου μεταξὺ τῶν ποταμῶν: Ἐρυμάνθου, Σειραίου καὶ Λάδωνος (πίν. 2). Ἐπισήμως ὁ ὄρεινός αὐτὸς ὄγκος εἶναι γνωστός σήμερον καὶ ὡς Ἀφροδίσιον ὄρος, ἀλλὰ τὸ ὄνομα τοῦτο δὲν φαίνεται νὰ ἦτο τὸ ἀρχαῖον ὄνομά του.

Ἐκ τοῦ ζεύγους τῶν ὡς ἄνω ὄρέων τὸ ἐν ὀρθοῦται εἰς τὰ Β.Δ. τοῦ Ἱεροῦ καὶ ἔχει ἀριθμὸν κορυφῶν. Δύο ἐξ αὐτῶν, ὁ Προφήτης Ἡλίας (πίν. 2) καὶ ἡ Μαύρη Βρύση (πίν. 2) εὕρισκονται μακρὰν τοῦ Ἱεροῦ (σημ. : τὸ ὄνομα Προφήτης Ἡλίας φέρει καὶ μία ἄλλη, μικροτέρα κορυφὴ)

(βλ. πίν. 2). Μία τρίτη κορυφή, ἡ 'Ανάληψις' (πίν. 2.3) εὐρίσκεται μὲν πλησιέστερον, ἀλλὰ μεταξύ αὐτῆς καὶ τοῦ αὐχένος τοῦ 'Ιεροῦ μεσολαβεῖ μία ἄλλη κορυφή, μικρότερα, ὀνόματι Ζαρκάδι.

Τὸ ἕτερον τῶν ὡς ἄνω ὁρέων, μικρότερον τοῦ προηγούμενου, ὀρεοῦται εἰς τὰ Ν.Α. τοῦ 'Ιεροῦ καὶ ἡ κορυφή του λέγεται σήμερον Νεραϊδόρραχη. Νεραϊδόρραχη καὶ Ζαρκάδι ἐνοῦνται λοιπὸν διὰ τοῦ αὐχένος τοῦ 'Αγίου Πέτρου — ἐξ οὗ καὶ ἡ ὀνομασία : Βουνά τοῦ 'Αγίου Πέτρου. Συνεχίζουσιν δὲ ἐνούμενα καὶ κάτωθεν τοῦ αὐχένος αὐτοῦ, ἀλλὰ σχηματίζουν ἀνὰ μίαν ρεματιὰν (συνδεομένην κατ' ἀποστάσεις μετ' ἄλλων, μικροτέρων) : α) μίαν (πίν. 5α) εἰς τὰ Β.Α. τοῦ 'Ιεροῦ, ἡ ὁποία καταλήγει εἰς τὴν μεσημβρινὴν πλευρὰν τῆς κοιλάδος τοῦ Σειραίου (ὁ ὁποῖος χύνεται εἰς τὸν 'Ερύμανθον ποταμόν) καὶ εἰς τὴν χώραν τῶν Ψωφιδίων ἀφ' ἐνὸς καὶ τῶν Κλειταρίων ἀφ' ἑτέρου· καὶ β) μίαν ἄλλην, εἰς τὰ Ν.Δ. του (πίν. 5β), ἡ ὁποία καταλήγει ὁμοίως εἰς κοιλάδα — ὅπου σήμερον ἡ κοιμώπολις Κοντοβάζαινα¹ καὶ τὸ ὀνόμαζον (Κοντοβαζαινίτικο) ποτάμι — καὶ εἰς τὴν χώραν τῶν Θεल्पουσίων. Ἡ βορεινὴ, ἐξ ἄλλου, πλευρὰ τοῦ ὄγκου αὐτοῦ καταλήγει ὁμοίως εἰς κοιλάδα, διαρρεομένην κυρίως ἀπὸ τὸ Βελημαχίτικο ποτάμι. Τὸ ποτάμι αὐτό, ὅπως καὶ τὸ Κοντοβαζαινίτικο, χύνονται εἰς τὸν Λάδωνα. Πέραν τῆς κοιλάδος αὐτῆς ῥεεῖ ὁ ποταμὸς 'Ερύμανθος, παραλλήλως κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον πρὸς αὐτήν, καταλήγων καὶ αὐτὸς εἰς τὸν Λάδωνα.

Ποῖον ἦτο τὸ ὄνομα τοῦ ὄρεινοῦ αὐτοῦ ὄγκου τοῦ ἀνασκαφέντος 'Ιεροῦ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, εἶναι ἄγνωστον. Τὸ 'Ιερόν τοῦτο πάντως, περιβαλλόμενον ὑπὸ τῶν ὡς ἄνω κορυφῶν καὶ κείμενον ἐπὶ πλατώματος κάτωθεν δύο ἐξ αὐτῶν, μονίμως δὲ χειμαζόμενον κατὰ μέγα μέρος τοῦ ἔτους καὶ συνεχῶς μαστιζόμενον ὑπὸ ἀνέμων, ὠμοιάζεν ἐν πολλοῖς μὲ τὸ θεσπρωτικὸν 'Ιερόν (τῆς Δωδώνης), ὑπὸ τὸν Τόμαρον, καίτοι τοῦτο ἦτο εἰς πολὺ χαμηλότερον ὑψόμετρον. Διὰ τοῦτο, καὶ μὲ τὴν δέουσαν ἐπιφύλαξιν, προτείνομεν τὴν σύνδεσιν τοῦ ὡς ἄνω ἀρκαδικοῦ ὄρεινοῦ ὄγκου τοῦ 'Αγίου Πέτρου, ὅπου τὸ ἀνασκαφέν 'Ιερόν, μὲ ὄρος ὀνόματι *Τ(ο)μάριον* κατὰ τὸν 'Ψύχιον², ἄγνωστον ποῦ, ἀναφερόμενον ἀπλῶς ὡς ὄρος τῆς 'Αρκαδίας. Καὶ τοῦτο, ἂν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν, πρὸς τούτοις, ὅτι μέρος τοῦ ἀρ-

1. Περὶ τῆς ὀνομασίας 'Ανάληψις, βλ. σελ. 275 κ.ε.

2. Περὶ τῆς ὀνομασίας τῆς κοιμώπολεως αὐτῆς βλ. σελ. 281 κ.ε.

3. βλ. λ.

χαίου πληθυσμοῦ τῆς περιοχῆς τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ, οἱ Ἀζῆνες, θεωροῦνται Β.Δ. ἐλλαδικῆς καταγωγῆς¹.

Τὰ τῆς ἀνευρέσεως τοῦ ἐν λόγῳ Ἱεροῦ ἔχουν ἐν ὀλίγοις ὡς ἐξῆς : Ἀρχαῖα λείψανα ἐλέγετο ὅτι ἦσαν ὁρατὰ παρὰ τὸν ναῦσκον τοῦ Ἀγίου Πέτρου. Ἐκ τῶν ἐρευνητῶν ὅμως μόνον ὁ Curtius² ἀνέφερεν αὐτά, ὡς ἀνήκοντα εἰς μίαν στοάν, πιθανῶς ἔχων ἀκούσει περὶ αὐτῶν ἀλλὰ μὴ ἔχων ἐπισκεφθῆ αὐτά. Ὅταν λοιπὸν τὸ φθινόπωρον τοῦ 1964 εὐρέθην εἰς τὴν κάτωθεν τοῦ Ἀγίου Πέτρου (εἰς τὰ Ν.Δ. αὐτοῦ) Κοντοβάζαιναν (+ 630 μ.), ἐπεχείρησα μίαν ἐκδρομὴν ἐκεῖ μὲ ἡμίονον· καὶ μέσῳ μιᾶς ὁλῶς ἀνηφορικῆς ὁδοῦ, κατὰ τὸ τέρμα τῆς ὁποίας ἐγκατελείπετο ὁ ἡμίονος, διότι αὐτὴ ἐξελίσσετο πλέον εἰς στενὴν καὶ ἀπόκρημνον, ἐνίοτε σχεδὸν κατακρύφον, ἀτραπὸν, μὲ κατολισθαίνοντας λιθοσωρούς, ἔφθασα εἰς αὐτὸν τελικῶς. Ἐμὰ τῇ θεᾷ ὅμως τῶν ἀρχαίων λειψάνων (πίν. 4β, 10α, β, γ, στ.), ἡ ἀποζημίωσις ἦτο μεγάλη καὶ ἐλθισμονήθη ἢ ἐπίπονος ἀνάβασις. Καὶ τοῦτο, διότι ἀμέσως ἐφάνη ὅτι αὐτὰ δὲν ἀνήκον εἰς στοάν ἀλλ' εἰς ὀλόκληρον Ἱερόν³. Εὐχερέστερος ὅμως κατὰ τὸ ὡς ἄνω τέρμα ἦτο παλαιότερον χρησιμοποιοῦμενος κλάδος, εἰς τὰ δεξιὰ, καθὼς ἡμιονικός, μεγαλυτέρας ὅμως ἐκτάσεως.

Ἡ ὡς ἄνω ὁδός, ἀπὸ τὴν Κοντοβάζαιναν πρὸς τὸν Ἅγιον Πέτρον, ἀπετέλει τμῆμα τοπικοῦ ὁδικοῦ δικτύου, παλαιόν, ἀχρηστευθὲν (πίν. 2) εἰς τὸ μέρος αὐτό, ἰδίως ἀπὸ τῆς μεταπολεμικῆς ἐποχῆς. Τὸ δίκτυον τοῦτο περιελάμβανε : α) Τὴν ὁδὸν αὐτὴν καὶ τὴν συνέχειάν της πρὸς τὰ Τριπόταμα, ἥτοι πρὸς τὴν ὡς ἄνω Β.Ἀ. ρεματιὰν —μεταξὺ Νεραϊδύρραχης καὶ Ἀναλήψεως— (Ζαρκαδιοῦ) καὶ πρὸς τὸ ἄλλοτε χωριὸ Δεχούνη. Εἰς τὰ Τριπόταμα δὲ ἦτο ἡ ἀρχαία πόλις Ψωφίς. Ἡ ὁδὸς αὐτὴ ἐπομένως διήρχετο διὰ τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ. β) Τὴν περιφερειακὴν ὁδόν, ἡ ὁποία ἤνοῦτο καὶ κατὰ τὰ δύο ἅκρα της μὲ τὴν πρώτην καὶ δὲν διήρχετο διὰ τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ. Αὕτῃ εἶχε τὸ ἐν ἄκρον της εἰς τὰ Ν.Δ. τῆς Κοντοβάζαινας, παρὰ τὴν θέσιν Χοτούλια (ὅπου πολλοὶ ἀμπελῶνες), ἥτοι πλησίον τῆς κάτωθεν νέας Μονῆς τῆς Κλιβωκᾶς καὶ εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τὸ χωριὸ Βούτσι (βλ. καὶ κατωτ.). Ἡ ὁδὸς αὕτῃ παρέκαμπε τα Ν.Δ. κρᾶσπεδα τῶν χαμηλῶν ἐκεῖ ὑψωμάτων καὶ διήρχετο.

1. Περὶ τούτου βλ. σελ. 116.

2. *Peloponnesos I* (1851), 372. Ἠβλ. FRAZER, *Pausanias Description of Greece*, IV, 285. Βλ. ἐπίσης ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ : κατωτ. σελ. 122, σημ. 2.

3. Περὶ τούτου βλ. ΚΑΡΔΑΡΑ, Βόρειος Γορτυνία, *A.E.* 1966, Χρονικά, 6 κ.έ.

κατευθυνομένη πρὸς Β. καὶ τὰ Τριπύταμα, διὰ τῆς ὡς ἄνω κοιλάδος. ὅπου τὸ χωριὸν Βελημάχι, καὶ ἦτο ἀνεξάρτητος τῆς —μέσω τοῦ Δεχνουνιοῦ— καὶ ἐκ τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ διερχομένης ἄλλης ὁδοῦ. Κλάδοι τῆς δὲ ἔφερον πρὸς τὴν ὄρεινὴν Ἡλείαν, τὴν Φολόην καὶ τὴν Ὀλυμπίαν ἀπὸ τὰ χωριά Παραλογγοὶ καὶ Βιδιάκι, διερχόμενοι τὸν Ἐρύμανθον εἰς τὴν θέσιν Πουρνογιόφυρο καὶ Κουτσουρούμπα τὸ χάνι. Σημειωτέον ὅτι τὸ πρὸς τὴν Κοντοβάζαιναν ἄκρον τῆς, παρὰ τὴν θέσιν Χοτούλια, συνεχίζετο πρὸς τὴν κάτωθεν κοιλάδα, τῆς Κλιβωκᾶς, ἀφοῦ διεκλαδοῦτο μὲ τὴν τοπικὴν ὁδὸν ἀπὸ τὸ πλησίον χωριὸν Βούτσι πρὸς τὴν Κοντοβάζαιναν (καὶ τὸ ἀνασκαφέν Ἱερόν τελικῶς, βλ. ἄνωτ.).

Τὸ δίκτυον αὐτό, ὅπως θὰ φανῇ, ὑπῆρχε κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, συνετηρεῖτο δὲ καὶ κατὰ τὸν Μεσαίωνα καὶ τὴν Τουρκοκρατίαν (βλ. κατωτ.). Ἀλλά, μετὰ τὸν Α' Παγκόσμιον πόλεμον, ἤρχισε νὰ ἀχρηστεύεται ἔνεκα τῆς κλιμακουμένης μεταναστεύσεως τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς. Μετὰ δὲ τὸν Β' Παγκόσμιον πόλεμον, ἡ ἐρήμωσίς του, ἐκ τῆς αὐτῆς αἰτίας καὶ ἐκ τῆς διανοίξεως αὐτοκινητοδρόμων, ἀπεκορυφώθη.

"Ὅπως ἰδιαίτερος ὅμως τοῦτο συνέβη μὲ τὴν παλαιάν, πρὸς τὸ Ἱερόν, ὁδὸν ἀπὸ τὴν Κοντοβάζαιναν, ἡ ὁποία μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου εἶχεν ἐγκαταλειφθῇ καὶ ἐρημωθῇ. Ἐνεκα δὲ καὶ τῆς μεγάλης μειώσεως τῆς κτηνοτροφίας —ἡ ὁποία παλαιότερον συνετέλει καὶ αὐτὴ ἐν μέρει εἰς τὴν συντήρησίν της— εἶχεν ἐσχάτως προκληθῇ μερικὸς ἢ καὶ ὀλικός, ἐδῶ καὶ ἐκεῖ, ἀφανισμός της. Τὸ μέρος ἰδιαίτερος ἐκεῖνο πλησίον τοῦ Ἁγίου Πέτρου εἶχε καταστῇ σχεδὸν ἄβατον, ἔχον καλυφθῇ καὶ διὰ λίθων, οἱ ὅποιοι εὐρίσκοντο εἰς συνεχῇ διολίσθησιν.

Προσφάτως ὅμως, τὸ 1984,¹ ἐπεσκευάσθη τὸ χαμηλότερον, πρὸς τὴν κωμόπολιν, μέρος τῆς ὁδοῦ αὐτῆς, ἐνῶ διηυρύνθη καὶ κατέστη βατὸν τὸ ἕως τότε σχεδὸν ἄβατον ὡς ἄνω τέρμα τῆς, παρὰ τὸν Ἁγιὸν Πέτρον (καὶ τὸ ἐκεῖ Ἱερόν). Διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ ἀποκατεστάθη κάπως ἡ ἐπικοινωνία μὲ τὸν χῶρον τοῦ Ἱεροῦ.

Ὁ χρόνος ὅμως καὶ τὰ στοιχεῖα τῆς φύσεως, ἰδιαίτερος αἰσθητὰ εἰς τὸν χῶρον αὐτόν, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ ἡ μεγάλη ἀπόστασις μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῆς ἑδρας τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων (εἰς τὴν Σπάρτην), ἐπὶ πλεόν δὲ ἡ ἔλλειψις φύλακος ἀρχαιοτήτων εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν (Β.Δ.

1. Φροντίδι τοῦ Προέδρου τῆς Κοινότητος Κοντοβάζαινας Ν. Κακούρη.

Γορτυνίαν), ἔχουν συντελέσει βαθμιαίως, ὥστε τὰ ἀποκαλυφθέντα λείψανα τοῦ ἀρχαίου Ἱεροῦ νὰ ἔχουν ὑποστῇ σήμερον μεγάλην φθοράν. Ἡ δημοσίευσίς των ἡμῶς ἐδῶ ἐλπίζεται νὰ ἀποκαταστήσῃ, ἔστω καὶ νοσερῶς, ἐν μέρει τὴν φθοράν αὐτήν. Ἡ κατωτέρω δὲ παρουσίασις τῆς τοπογραφίας τῆς περὶ τὸ Ἱερὸν περιοχῆς ἐλπίζεται νὰ τονίσῃ τὴν σημασίαν των.

Κύριος ὁδηγός, πρὸς τοῦτο, εἶναι τὸ κείμενον τοῦ ὁδοιπορικοῦ, τὸ ὁποῖον συνέγραψεν ὁ Περιηγητὴς Παυσανίας μετὰ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. Καίτοι βραχὺ, τὸ κείμενον αὐτὸ εἶναι ἀρκετὰ διαφωτιστικόν¹. Ἐχει δὲ ὡς ἐξῆς :

Ἐς δὲ Θέλπουσαν ἰόντι ἐκ Ψωφίδος πρῶτα μὲν χωρίον Τροπαία ἐστὶν ὀνομαζόμενον, ἐν ἀριστερᾷ τοῦ Λάδωνος· Τροπαίων δὲ ἔχεται δρυμὸς Ἀφροδίσιον· τρίτα δὲ ἐστὶν ἀρχαῖα ἐν στήλῃ γράμματα, ὅροι Ψωφιδίοις πρὸς Θελπουσίων χώραν. Ἐν δὲ τῇ γῇ τῇ Θελπουσίᾳ ποταμὸς ἐστὶν Ἀρσην καλούμενος· τοῦτον οὖν διαβήσῃ καὶ ὅσον πέντε ἀπ' αὐτοῦ σταδίοις ἀφίξῃ καὶ εἴκοσι ἐπὶ ἐρείπια Καοῦντος κόμης καὶ ἱερὸν Ἀσκληπιοῦ καουσίων πεποιημένον ἐν τῇ ὁδῷ. Τοῦ δὲ ἱεροῦ τούτου σταδίους τεσσαράκοντα μάλιστα ἀφέστηκεν ἡ πόλις· τεθῆναι δὲ αὐτῇ ὄνομα ἀπὸ νέμης λέγουσι Θελπούσης, ταύτην δὲ θυγατέρα εἶναι Λάδωνος. Τῷ δὲ Λάδωνι ἄρχεται μὲν τὸ ὕδωρ ἐν πηγαῖς τῆς Κλειτορίας, καθὰ ὁ λόγος ἐδήλωσεν ἤδη μοι· ῥεῖ δὲ πρῶτον μὲν παρὰ Λευκάσιον χωρίον καὶ Μεσόβορα καὶ διὰ τῶν Νάσων ἐπὶ τε Ὀρυγα καὶ τὸν Ἀλοῦντα ὀνομαζόμενον, ἐξ Ἀλοῦντος δὲ ἐπὶ Θαλιάδας τε καὶ ἐπὶ Δήμητρος ἱερὸν κάτεισιν ἑλευσινίας. Τὸ δὲ ἱερὸν τοῦτο ἐστὶ μὲν θελπουσίων ἐν ὄροις· ἀγάλματα δὲ ἐν αὐτῷ, ποδῶν ἐπτὰ οὐκ ἀποδέον ἕκαστον, Δήμητρος ἐστὶ καὶ ἡ παῖς καὶ ὁ Διόνυσος, τὰ πάντα ὁμοίως λίθου. Μετὰ δὲ τῆς Ἑλευσινίας τὸ ἱερὸν καὶ Θέλπουσαν τὴν πόλιν ὁ Λάδων παρέξεισιν ἐν ἀριστερᾷ, κειμένην μὲν ἐπὶ λόφον μέγαν. . . ».

Προσεκτικὴ μελέτη τοῦ κειμένου τούτου ὀδηγεῖ εἰς τὰ ἀκόλουθα πορίσματα :

Η ΕΙΣΟΔΟΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΘΕΛΠΟΥΣΑΝ

Μετὰ τὴν ἀναχώρησίν του ἐκ τῆς (πόλεως) Ψωφίδος (σημερινῆς κωμοπόλεως Τριπόταμα), ὁ Παυσανίας κατηυθύνθη πρὸς τὴν χώραν τῶν

1. ΠΑΥΣ. VIII 25,1 κ.ε.

Θελπουσίων. Πρὸς τοῦτο ἡκολούθησεν, ἐν πρώτοις, τὴν περιμετρικὴν ὡς ἄνω ὁδόν, ἣ ὁποία καὶ σήμερον φέρει (πλν. 2.) ἀπὸ τὰ Τριπόταμα, διὰ τῆς ὡς ἄνω κοιλάδος, ὅπου εὐρίσκεται τὸ χωριὸν Βελημάχι καὶ ἐν συνεχείᾳ κατηφορίζει καὶ φθάνει εἰς τὴν θέσιν Χοτούλια, ἥτοι εἰς τὰ Ν.Δ. τοῦ Ἁγίου Πέτρου (καὶ τῆς κοιλάδος τῆς Κοντοβάζαινας). Τὴν ὁδὸν αὐτὴν ἀκολουθήσας ὁ Παυσανίας κατὰ τὴν πορείαν του, μετὰ τὴν ἀναχώρησίν του ἐκ τῆς (πύλεως) Ψωφίδος, ἔφθασε περίπου εἰς τὴν ὡς ἄνω θέσιν (Χοτούλια), ὅπου ὑπάρχει μικρὸς ναὸς τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς. Εἰς τὸ μέρος αὐτὸ ἢ ὡς ἄνω ὁδὸς (ἐρχομένη ἀπὸ τὸ Βελημάχι): α) Συνεχίζεται μὲν ἐκεῖθεν, μετὰ τὴν αὐτὴν περίπου κατεύθυνσιν, πρὸς Ν.Α., ἥτοι πρὸς τὴν κάτωθεν κοιλάδα, ὅπου ὁ βυζαντινὸς ναὸς τῆς Κλιβωκᾶς (βλ. κατωτ.) εἰς ἐρείπια καὶ ἐκεῖ ῥέει τὸ Κοντοβαζανίτικο ποτάμι, εἰς τὸ βάθος δὲ εἶναι, ἢ ξηρὰ σήμερον, ἕνεκα τοῦ φράγματος, κοίτη τοῦ Λάδωνος· β) Προτοῦ συνεχισθῇ ὁμοίως, διακλαδοῦται μετὰ τὴν τοπικὴν ὁδόν, ἣ ὁποία συνδέει τὸ πλησίον Βούτσι μετὰ τὴν Κοντοβάζαιναν, ἡμίωρον περίπου ἀπέχουσιν καὶ ἐκεῖθεν ἡ ὁδὸς αὐτὴ ἀνηφορίζει πρὸς τὸν Ἁγιον Πέτρον. Τὸ δίκτυον αὐτὸ φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα. Καὶ τοῦτο, διότι:

Εἰς τὸν χώρον αὐτόν, ὅπου ἡ ὡς ἄνω διακλάδωσις, ὁ περιηγητής, ἔκρινε σκόπιμον νὰ σταθῇ ἐπ' ὀλίγον, προτοῦ νὰ συνεχίσῃ τὴν πορείαν του (πρὸς τὸν Λάδωνα), καὶ νὰ ἀναφέρῃ τρία ἀξιοθέατα: α) τὰ Τρόπαια, β) τὸν δρυμὸν Ἀφροδίσιον· γ) τὴν ὀριακὴν ἐνεπίγραφον στήλην. Τὰ ἀξιοθέατα αὐτὰ εἶναι δυνατὸν νὰ ἐντοπισθοῦν σήμερον ἐν πρὸς ἓν. Καὶ τὰ τρία αὐτὰ ἔχουν ἀναλυτικώτερον ὡς ἐξῆς ἀντιστοιχίως:

ΤΑ ΤΡΟΠΑΙΑ

Τὰ Τρόπαια ἀναφέρονται πρῶτα ἐκ τῶν τριῶν ὑπὸ τοῦ περιηγητοῦ. Τοῦτο συμβαίνει, διότι ἡ θέσις των εὐρίσκετο πλησιέστερον τοῦ χώρου, ὅπου ὁ ἴδιος ἐστάθη, (παρὰ τὴν Ἀγίαν Παρασκευὴν) ἀπὸ ὅσον εὐρίσκετο ἀπ' αὐτὴν ὁ δρυμὸς καὶ ἡ ἐνεπίγραφος στήλη. Ἐντοπισθεῖσα ἡ θέσις αὐτῇ, εὐρίσκεται εἰς ἀπόστασιν 300 μ. περίπου ἀπὸ τὴν ὡς ἄνω διακλάδωσιν τῆς ὁδοῦ (παρὰ τὴν Χοτούλιαν). Εἰδικώτερον:

Ἡ θέσις αὐτῇ, τῶν Τροπαίων, κατέστη δυνατὸν νὰ προσδιορισθῇ κατόπιν δύο μικρῶν ἐρευνῶν:

α) Μιάς έρεύνης, τὸ 1966, ἡ ὁποία ἔγινε δαπάναις καὶ ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας¹. Δὲν κατέστη ὅμως κατ' αὐτὴν δυνατόν νά ταυτισθῇ ὁ ἐρευνηθεὶς χώρος. Τὰ εὑρεθέντα τότε λείψανα ἐνὸς ἀναλημματικοῦ τοίχου (πίν. 7β) εἰς τὴν Ν.Δ. γωνίαν πλατώματος (πίν. 7γ), ἐπὶ τῆς κορυφῆς μικροῦ ὑψώματος (βλ. πίν. 7α,δ) συνεδέθησαν προσωρινῶς μὲ τὸ Ἱερὸν τῆς Ἐλευσινίας Δήμητρος (βλ. περὶ αὐτοῦ κατωτ.), τὸ ὁποῖον ἐθεωρεῖτο γενικῶς ὅτι ἦτο εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν.

β) Μιάς ἄλλης ἐρεύνης, τὸ 1977, διὰ πιστώσεως τῆς Νομαρχίας Σπάρτης μέσῳ τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν.² Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐρεύνης αὐτῆς ἔχουν ὡς ἑξῆς :

Τὰ ὡς ἄνω λείψανα τῆς (Ν.Δ.) γωνίας τοῦ πλατώματος ἐνὸς (τυμβοειδοῦς) ὑψώματος (περιφερείας κατὰ τὴν βάσιν περὶ τὰ 200 μ.), ἐρευνηθέντα καὶ τὸ 1966 (βλ. ἀμέσως ἄνωτ.), ἀπέδωκαν κατὰ τὴν βάσιν των τεμάχια ἀδιακοσμητῶν φαιοῦ χρώματος ἀγγείων, σκύφων κυρίως, τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἀλλὰ καὶ μερικὰ ἄλλα μεταγενεστέρων χρόνων. Ὑπεράνω αὐτῶν κατὰ τὸ μέρος αὐτὸ καὶ ἰδίως κατὰ τὸ Δ. εὑρέθησαν καὶ τεμάχια κεράμων, λακωνικοῦ τύπου, εὐτελοῦς κατασκευῆς, τῶν αὐτῶν καὶ μεταγενεστέρων χρόνων³. Ὅλα αὐτὰ δὲ εὑρέθησαν ἐντὸς σωροῦ τέφρας καὶ καμμένων ξύλων. Ἀλλὰ τὸ σημεῖον αὐτό, ἔχον μεγάλην κλίσιν πρὸς τὰ κάτω, ἐλάχιστον μέρος μόνον ἐκ τοῦ ἐν λόγῳ ὕλικου ἦτο δυνατόν νά συγκρατήσῃ. Ἡ τέφρα ἐπομένως καὶ τὰ καμμένα ξύλα πρέπει νά ἦσαν ἀπείρως περισσότερα κατὰ τὴν ἀρχαιότητα.

Παρὰ τὴν αὐτὴν (Ν.Δ.) γωνίαν τοῦ πλατώματος τοῦ ὡς ἄνω ὑψώματος —τὸ ὁποῖον εἶναι γνωστὸν σήμερον ὡς Ἁγιοὶ Θεόδωροι, ἐξ αἰτίας ἐνὸς ναϊδρίου, τιμωμένου ἐπ' ὀνόματι τῶν στρατιωτικῶν τούτων Ἀγίων— τὸ 1977 εὑρέθησαν καὶ λείψανα ἐνὸς μικροῦ ἀρχαίου παραπήγματος (πίν. 8α) ἀποτελουμένου ἐκ τριῶν πολὺ μικρῶν δωματίων (6 μ.Χ. 4 μ.) καὶ εἰς τὸν χώρον των εὑρέθησαν τεμάχια κεράμων, ὅμοια μὲ τὰ προηγούμενα.

Φαίνεται δε, κατόπιν τούτων, ὅτι : Τὸ μὲν παραπήγμα τοῦτο ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς φυλάκιον φρουρᾶς. Ὁ ὑπ' αὐτὸ δὲ χώρος, δεδομένου ὅτι

1. *H.A.E.* 1966, 115-16.

2. Βλ. πρόλογον.

3. Τὰ κυριώτερα τῶν τεμαχίων τούτων, ἀγγείων καὶ κεράμων, μετεφέρθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον Ἀρχαίας Ὀλυμπίας.

εἰς τὴν γωνίαν αὐτὴν — ὅπου ἡ θέα πρὸς τὴν κάτωθεν (πίν. 7ε) περιοχὴν τῆς Θελοπούσης καὶ τῆς Ἡραίας καὶ εἰς τὰ δεξιὰ πρὸς τὴν Φολόην, εἶναι σύνοπτος— δυνατόν νὰ ἐχρησιμοποιεῖτο ἐνίοτε πρὸς παρασκευὴν φρυκτωρίας, ἐξ οὗ καὶ τὰ ἄφθονα λείψανα πυρᾶς καὶ ξύλων.

Ἐξ ἄλλου, ὁ χώρος ὁμοίως διερευνήθη ἐπὶ τῆς ἄλλης πλευρᾶς τοῦ πλατώματος, τῆς Β, κατὰ τὸ μέσον τῆς περίπου. Εὐρέθησαν δὲ ἐκεῖ τὰ λείψανα τοῦ ὡς ἄνω ναῖδρίου τῶν Ἀγίων Θεοδώρων (πίν. 8γ). Ὁ χώρος αὐτὸς εἶχε καλυφθῆ ὑπὸ μικρῶν δρυῶν ("δέντρων") καὶ πουρναριῶν. Κατὰ τὰ λεγόμενα δὲ τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς, τὸ ναῖδριον ἦτο ἐν χρήσει καὶ κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, ἐγκαταλειφθὲν ἐν συνεχείᾳ.

Καὶ παρὰ μὲν τὴν Ν. πλευρὰν τοῦ ναῖδρίου τούτου ἡ τοιχοδομία του (ἐσώζετο εἰς ὕψος ἕως καὶ 0.40 μ. καὶ) περιελάμβανε καὶ ἀριθμὸν παροπλίνθων προσερχομένων ἐξ ἀρχαίου οἰκοδομικοῦ ὕλικου. Παρὰ δὲ τὴν πλευρὰν αὐτὴν τοῦ ναῖδρίου εὐρέθησαν, πρὸς τούτοις, καὶ τρεῖς ταφαὶ (κλιρικῶν τῆς Φραγκοκρατίας :) ἐντὸς θηκῶν, ἄνευ κτερίσματος καὶ με ἐπικάλυψιν ἀσβεστοκονιάματος. (Σημειοῦται ὅτι τὸ φραγκικὸν κάστρο τῆς Μονοβύζας εὐρίσκεται εἰς μικρὰν μόνον ἀπόστασιν, κάτωθεν τοῦ ὑψώματος τούτου, παρὰ τὸ ὑδροηλεκτρικὸν ἐργοστάσιον τῆς ΔΕΗ καὶ τὸν Λάδωνα).

Κατὰ δὲ τὴν ἔρευναν τοῦ χώρου, πέριξ τοῦ ἐν λόγῳ ναῖδρίου, ἡ Ἀ. πλευρὰ τοῦ ὁποίου, ὅπου καὶ ἡ ἀψὶς, ἐστηρίζετο ἐπὶ χονδρῶν ἀντηρίδων λόγῳ τῆς κλίσεως τοῦ ἐδάφους— ἀπεκαλύφθησαν τὰ ἀκόλουθα.:

Εὐρέθησαν ἔχνη ἀρχαίου πλακοστρώτου πλησίον τῆς Ἀ. πλευρᾶς τοῦ ναῖδρίου (πίν. 9γ) καὶ ἄλλα ἔχνη ὁμοίου πλακοστρώτου κατὰ τὴν Ν. πλευρὰν του. Εἰς τὸ πλακόστρωτον δὲ τοῦτο ἔφερε πλακόστρωτος ὁδὸς, ἡ ὁποία, ὡς φαίνεται, ἤρχιζεν ἐκ τῆς βάσεως τοῦ ὑψώματος, παρὰ τὴν Β. Ἀ. γωνίαν του: Λείψανα (πίν. 9α,β) τοῦ πλακοστρώτου τῆς ὁδοῦ αὐτῆς ἀπεκαλύφθησαν εἰς μικρὰν μόνον ἀπόστασιν καὶ ὀλίγον χαμηλότερον τῆς Ἀ. πλευρᾶς τοῦ ὡς ἄνω ναῖδρίου καὶ ἄλλα περαιτέρω αὐτῶν πρὸς Β. Ἀνερχομένη δὲ ἡ ὁδὸς αὐτή, ὅπως φαίνεται ἐκ τῆς βάσεως τοῦ ὑψώματος, ἔφερε καὶ θωράκιον ἐκ μεγάλων τιτανολιθικῶν πλακῶν κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν τῆς πλευρᾶν, ὅπου ἡ ὀφρὺς τοῦ ὑψώματος (πάχους 0.20 μ. καὶ ὕψους 0.50 μ. περίπου καὶ διαφόρου μήκους). Ἀριθμὸς τῶν πλακῶν αὐτῶν ἔκειτο πλησίον, εἰς τὸ ἐξωτερικὸν τῆς ὁδοῦ, ἐνῶ ἄλλος ἀριθμὸς εἶχε κατολισθήσει εἰς τοὺς κάτωθεν ἀγρούς.

Ἀλλά, πλὴν τῶν ὡς ἄνω πενιχρῶν λειψάνων ἀρχαίου πλακοστρώτου, παρὰ τὸ ἐν λόγῳ ναῖδριον δὲν εὐρέθησαν ἄλλα λείψανα, κάποιου ἀρχαίου κτίσματος. Τοῦτο συνέβη, ἴσως διότι κατὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ ναϊδρίου τούτου κατεστράφη ἐντελῶς, ὥστε ὑπῆρχεν ἐπὶ τοῦ ὑπ' αὐτὸ πλακοστρώτου, ὡς καὶ τὸ πλεῖστον τοῦ πλακοστρώτου. Ἀλλὰ καὶ διότι, ὅπως προκύπτει ἐκ τῶν διαστάσεων τοῦ ναϊδρίου, τὸ ὑπ' αὐτὸ κτίσμα θὰ ἦτο ἀρκετὰ μικρόν. Τόσον μικρόν, ὥστε νὰ ἀποκλείεται νὰ ἦτο ναὸς. Μὲ ἄλλους λόγους: (Θὰ ὑπῆρχεν ἐκεῖ, ἐπὶ τοῦ πλακοστρώτου, κάποιο μικρὸν ἀρχαῖον κτίσμα, εἰς τὸ ὁποῖον καὶ ἔφερεν ἡ πλακοστρωτος ὁδὸς ἐκ τῆς δημοσίας ὁδοῦ. Ἀλλὰ τοῦτο μᾶλλον δὲν ἦτο ναὸς.

Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ὁδηγοῦν εἰς τὸ ἀκόλουθον συμπέρασμα:

Εἰς τὸ τυμβοειδὲς αὐτὸ ὑψωμα, τοῦ ὁποῖου ἡ κορυφὴ εἶχεν ἰσοπεδωθῇ, εὐρίσκετο ἡ θέσις Τρόπαια τοῦ περιηγητοῦ. Εἰς τοῦτο συντελοῦν εἰδικώτερον τὰ ἐξῆς: Ἡ τυμβοειδὴς μορφή τοῦ ὑψώματος ἤρμοζεν εἰς χώρον ὅπου εἶχον ἰδρυθῇ τρύπαια, διὰ κάποιου στρατιωτικὸν κατόρθωμα (ἄγνωστον εἰς τὸν περιηγητὴν) ὑπὸ τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς, πρὸς τιμὴν πεσόντων (βλ. ἀμέσως κατωτ.). Τὰ τρύπαια αὐτὰ ἴσταντο ἐπὶ πλακοστρώτου, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου ἐκτίσθη — πολὺ ἀργότερον — τὸ χριστιανικὸν ναῖδριον. Ἡ ἀνάμνησις τῶν δὲ συνετέλεσε πιθανώτατα, ὥστε τοῦτο νὰ ἀφιερωθῇ εἰς τὴν μνήμην κατ' ἐξοχὴν στρατιωτικῶν Ἀγίων. Ἀλλωστε καὶ ὁ χώρος τοῦ ὑψώματος προσεφέρετο δι' ἄμυναν, δεσπόζων καὶ τῆς παρ' αὐτὸ ἀρχαίας δημοσίας (στρατιωτικῆς;) ὁδοῦ, πρὸς Β. αὐτοῦ, ἐνῶ ἐχρησίμευεν ἐκ παραλλήλου καὶ ὡς φυλάκιον φρουρᾶς ἀλλὰ καὶ ὡς φρουρωρία συγχρόνως (πρὸς συνεννόησιν μὲ ἄλλα ἀντίστοιχα σημεῖα: εἰς τὴν κάτωθεν πεδινὴν θέλπουσαν, τὴν ἐναντι ὀρεινὴν Ἡλείαν — καὶ ἰδιαιτέρως τὴν Φολόην — ἀλλὰ καὶ τὸ ἀνασκαφέν ὑπερκεῖμενον Ἱερὸν (πίν. 7δ), τοῦ ὁποῖου ὁ βωμὸς δυνατόν, ἐλέγχων τὴν ὅλην περιοχὴν αὐτήν, νὰ ἐχρησίμευε διὰ τὸν αὐτὸν σκοπὸν. Εὐρισκόμενον δέ, τέλος, τὸ ὑψωμα τοῦτο παρὰ τὴν ὡς ἄνω δημοσίαν ὁδόν, φυσικὸν ἦτο νὰ μνημονευθῇ ὑπὸ τοῦ περιηγητοῦ, ὅταν διήρχετο ἐξ αὐτῆς, διότι ἦτο πλησίον του.

Τέλος, τὰ ἐπὶ τοῦ πλακοστρώτου τοῦ ὑψώματος τούτου ὀρθούμενα τρύπαια ἔφερον διακύσμησιν βάρους, κατὰλληλον διὰ τὴν τίμησιν πεσόντων μαχητῶν (ἐκτενέστερον βλ. κατωτ.).

Ὁ δρυμὸς ἀναφέρεται ὡς δρυμὸς Ἀφροδίσιον ὑπὸ τοῦ περιηγητοῦ. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ὑπῆρχεν εἰς αὐτὸν Ἱερὸν τῆς Θεᾶς Ἀφροδίτης (κατὰ τὸ Ἀρτεμίσιον = Ἱερὸν τῆς Θεᾶς Ἀρτέμιδος). Τὸ Ἱερὸν ὅμως αὐτὸ δὲν εἶδεν ὁ Παυσανίας, προφανῶς διότι τοῦτο δὲν ἦτο ὁρατὸν εἰς αὐτὸν καθ' ἅπασαν τὴν πορείαν του ἐκ τῆς Ψωφίδος πρὸς τὴν Θέλπουσαν. Εἰς δὲ τὴν ὡς ἄνω Θεσιν, ὅπου εὐρέθη καὶ εἶδε τὰ Τρόπαια, εἶδε μόνον τὸν ἐκεῖ ὑπ' αὐτὸ δρυμόν. Τοῦτο δὲ ἦτο φυσικόν, διότι: Ἡ ὁδὸς ἐκ Ψωφίδος, τὴν ὁποίαν ἠκολούθησεν, ἦτο ἡ περιμετρικὴ ὁδός, διερχομένη διὰ τῆς Β. καὶ Β.Δ. πλευρᾶς τῶν βουνῶν τοῦ Ἁγίου Πέτρου. Ὁ δρυμὸς δὲ δὲν ἐξετείνετο ἕως τὴν πλευρὰν αὐτὴν καὶ εἰς τὸ Ἱερὸν ἔφερεν ἄλλη ὁδός (βλ. ἄνωτ.) ἐκ τῆς Ψωφίδος, ἔχουσαν ἄλλην κατεύθυνσιν: διὰ τῆς Β.Α. ρεματιᾶς (πίν. 5β, 6β.δ). Ὅπου ἐπίσης ἐξετείνετο ὁ δρυμὸς. Τὸ δρυμόν ἐπομένως εἶδεν ὁ περιηγητής, ἀφοῦ εἰσῆλθεν εἰς τὴν Θέλπουσαν ἀπὸ τῆς Ν.Δ. τοῦ Ἱεροῦ.

Διὰ τὴν ἀναφέρει ὅμως ὁ Παυσανίας τὸν δρυμόν αὐτὸν ἀμέσως μετὰ τὰ Τρόπαια ἐσήμαινεν, ὅτι ὁ δρυμὸς αὐτὸς ἐξετείνετο σχεδὸν ἕως αὐτά, περιλαμβάνων τὸν χώρον τῆς Κοντοβάζαινας (πίν. 6α). Καὶ τὸ μὲν μέρος μεταξὺ τῆς κοινοπόλεως αὐτῆς καὶ τοῦ ὑπερκειμένου ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ εἶναι σήμερον σχεδὸν γυμνόν, ἐνῶ εἶναι κατάφυτον τὸ περὶ αὐτήν. Ἀλλὰ οἱ παλαιότεροι τῶν κατοίκων τῆς λέγουσι, ὅτι καὶ τὸ μέρος αὐτὸ ἕως τὸν Ἁγ. Πέτρον (πίν. 5β) ἦτο κατάφυτον πρὸ ἐτῶν, ἐξ ὑψηλῶν ἢ καὶ μικρῶν δρυῶν («δέντρων») ἢ καὶ πουρναριῶν καὶ ὅτι χιλιάδες βοσκήματα, αἰγοπρόβατα κυρίως ἀλλὰ καὶ βοοειδῆ, καθὼς καὶ διάφορα θηράματα, διετρέφοντο ὑπὸ τὰ βαθύσκια καὶ μὴ αὐτὰ δένδρα. Ὅπου δὲ εἰς τὸ μέρος αὐτὸ ὑπῆρχον καὶ πηγαῖα ἢ ποταμίσια ὕδατα, τὰ δένδρα αὐτὰ ἐνηλλάσσοντο μετὰ πλατάνων, λευκῶν καὶ ἰτεῶν. Τὰ βοσκήματα, ἐξ ἄλλου, αὐτὰ ἀπετέλουν σοβαρὸν παράγοντα τῆς τοπικῆς οἰκονομίας, λιπαίνοντα, σὺν τοῖς ἄλλοις, τὸ ἔδαφος καὶ συντηροῦντα τὴν οἰκολογικὴν ἰσορροπίαν. Ἐξετείνετο μάλιστα, κατὰ τὰ λεγόμενα τῶν παλαιότερων τῶν κατοίκων, ὁ δρυμὸς αὐτὸς πρὸ τοῦ '21 σχεδὸν ἕως τὴν Κοντοβάζαιναν, ἢ ὁποία ἰδρῦθη ἐκεῖ κατὰ τὰ τέλη τῆς Τουρκοκρατίας. Ἀνάλογος ὅμως ἀριθμὸς βοσκημάτων λέγεται, ὅτι διετρέφετο καὶ ἐπὶ τῆς πρὸς τὸ Βελημάχι πλευρᾶς τοῦ ὄρεινου αὐτοῦ ὄγκου (πίν. 2).

Κατὰ τὴν ἀρχαιότητα λοιπὸν ὁ δρυμὸς ἐξετείνεται πιθανῶς ὅχι μόνον ἕως τὴν θέσιν ὕπου ἢ Κοντοβάζαινα ἀλλὰ πολὺ χαμηλότερον, ἤτοι σχεδὸν ἕως τὴν θέσιν Χοτούλια, ἀπὸ ὕπου καὶ διήλθεν ὁ Παυσανίας, ἰδὼν τὴν θέσιν Τρόπαια (ἤτοι τὸ ὕψωμα τῶν Ἀγίων Θεοδώρων) καὶ ἐν συνεχείᾳ τὸν δρυμόν. (βλ. ἄνωτ.): «Τροπαίων δὲ ἔχεται δρυμός... (πίν. 2).

Ὁ χῶρος αὐτὸς τοῦ δρυμοῦ — καὶ ἰδίως ὁ παρὰ τὴν ὥς ἄνω κωμόπολιν — ἀπετέλει τὸ εἰδυλλικώτερον ἴσως μέρος του. Καὶ τοῦτο, διότι ἔνεκα τοῦ ἐκεῖ ὀμαλοῦ σχετικῶς τοῦ τοῦ ὁμωνύμου ποταμιοῦ σχηματίζεται μικρὸν πλάτωμα μὲ πλῆθος πηγῶν καὶ μὲ ὀργιώδη βλάστησιν. Ἐκ τοῦ χώρου τῆς κωμοπόλεως αὐτῆς λέγεται ὅτι προέρχονται καὶ ἀρχαῖοι πῆλινοι ἀνθεμωτοὶ ἀκροκέραμοι κλασσικῶν χρόνων (εὐρισκόμενοι εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ ἱατροῦ Β. Σεραφεῖμ), ἀνήκοντες εἰς κάποιον δημόσιον κτήριον, ναὸν ἴσως. Θεμελίωσις μάλιστα ἀρχαίου κτηρίου λέγεται ὅτι ὑπῆρχεν ἀκόμη πρὸ χρόνων εἰς τὸν χῶρον τῆς κωμοπόλεως, ἐκεῖ ὅπου ὁ ναῖσκος τοῦ «Ἀγ. Θεράπῃ». Τὸ κτήριον τοῦτο ὁ ἔτι ἐπομένως ἐντὸς τοῦ δρυμοῦ.

Εἰς τὸν χῶρον τῆς κωμοπόλεως, ὅπως ἐλέχθη, ὁ ροῦς τοῦ ποταμιοῦ εἶναι μᾶλλον ὀμαλός, ἔνεκα τῆς ἰσοπέδου σχετικῶς διαμορφώσεως τοῦ ἐδάφους. Ἀμέσως μετ' αὐτὴν ὅμως ὁ ροῦς του γίνεται ἀπότομος, διότι ἀκολουθεῖ τὴν κλίσιν τῆς ρεματιᾶς. Τελικῶς δὲ τὸ ποτάμι αὐτὸ καταλήγει καὶ πάλιν εἰς σχετικῶς ἰσόπεδον χῶρον (ὑπὸ τὴν Χοτούλια καὶ τὸ Ντουζάκο), τὸν ὁποῖον καὶ διαρρέει. Ὁ χῶρος αὐτός, ὅπου καὶ ἡ παλαιὰ Μονὴ τῆς Κλιβωκᾶς (βλ. κατωτ.) ἐκτείνεται πρὸς Ν. ἕως τὴν ξηρὰν (σήμερον) κοίτην τοῦ Λάδωνος, ὑπὲρ τὴν ἑναντι (ἀριστεράν) ὄχθην τοῦ ὁποίου ὑψοῦται ὁ ὄρεινός ὄγκος τοῦ Σπάθαρη. Πρὸς τὰ Ν.Δ. δὲ ἐκτείνεται ἕως ἐν μικρὸν ὑψίπεδον (Λουκᾶ), μὲ διάφορα μικρὰ ὑψώματα, ἐπὶ τῆς ἐκεῖ ὀρθοπλαγιᾶς τοῦ ὁποίου κρέμαται ἡ νέα Μονὴ τῆς Κλιβωκᾶς (πίν. 2, 6β,δ)

Ἐκβάλλει δὲ τὸ ποτάμι αὐτὸ σήμερον μὲν εἰς τὴν ξηρὰν κοίτην τοῦ Λάδωνος, εἰς αὐτὸν δέ, ἀφοῦ διέλθῃ δι' αὐτῆς τὸ φαράγγι, τὸ ὁποῖον δημιουργεῖται μεταξὺ τοῦ ὑψιπέδου αὐτοῦ καὶ τοῦ ὄρεινοῦ ὄγκου τοῦ Σπάθαρη — παρὰ τὸ σημερινὸν ὑδροηλεκτρικὸν ἐργοστάσιον τῆς ΔΕΗ. Εἰς τὸν χῶρον αὐτὸν παραμένει ἀκόμη ἡ ξηρὰ κοίτη τοῦ Λάδωνος. Κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ μέχρι προσφάτως ὅμως ἡ συμβολὴ ἐγένετο πλησίον τοῦ ὥς ἄνω βυζαντινοῦ ναοῦ τῆς Κλιβωκᾶς, ὅπου ὑπῆρχεν ἡ κοίτη τοῦ Λάδωνος.

Η ΟΡΙΑΚΗ ΣΤΗΛΗ

Ἡ στήλη μνημονεύεται ὑπὸ τοῦ περιηγητοῦ ἀμέσως μετὰ τὴν ἀπλὴν μνείαν τοῦ δρυμοῦ. Δεδομένου δέ, ὅτι ὁ δρυμὸς καθορίζεται ὑπ' αὐτοῦ τοῦ ἰδίου ὡς γειτονεύων μὲ τὰ Τρόπαια, ἔπεται ὅτι ἡ στήλη αὐτὴ εὐρίσκετο ἐντὸς τοῦ ἐν λόγῳ δρυμοῦ. Συνεπῶς μέρος τοῦ δρυμοῦ, τὸ πρὸς τὰ Τρόπαια, ἀνῆκεν εἰς τοὺς (Θελπουσίους— ἀφοῦ διὰ τῆς στήλης αὐτῆς καθορίζοντο τὰ ὅρια Ψωφιδίων καὶ Θελπουσίων—, τοῦλάχιστον κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ περιηγητοῦ (2ος αἰ. μ.Χ.). Τὸ μέρος τοῦτο ἦτο ἴσως τὸ μὴ ὀρεινόν, ἥτοι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἀρχίζει ἀπὸ τὸν χώρον τῆς Κοντοβάζαινας καὶ καταλήγει εἰς τὸν χώρον τῆς Κλιβωκᾶς. Ὅπως δὴποτε ὅμως τὸ μέγιστον μέρος τοῦ δρυμοῦ, τὸ καὶ περισσότερον ὕψηλόν, ἀνῆκεν εἰς τοὺς Ψωφιδίους κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους καὶ ὁ κυρίως ὀρεινὸς ὄγκος τῆς Ἀναλήψεως ἀνῆκεν ὁμοίως εἰς αὐτοὺς, ἐξαιρέσει τῶν χαμηλῶν σχετικῶς Ν.Δ. κρασπέδων του, διὰ τῶν ὁποίων καὶ εἰσῆλθεν ὁ περιηγητὴς εἰς τὴν χώραν τῶν Θελπουσίων. Ὅπως δὴποτε, ἐξ ἄλλου, ἡ θέσις Τρόπαια, τὴν ὁποίαν εἶδεν ὁ περιηγητὴς, ἔχων μόλις εἰσέλθει εἰς τὴν χώραν αὐτὴν, ὡς καὶ τὰ πλησίον τῆς ἀρχαῖα λείψανα, τὰ ὁποῖα δὲν μνημονεύει, τὰ εὐρεθέντα παρὰ τὸ χωριὸν Βούτσι, ἀνῆκον εἰς τοὺς (Θελπουσίους. Διὰ τὴν μὴ ἀναφέρῃ ὅμως τὰ λείψανα αὐτὰ (βλ. ἀμέσως κατωτ.) καὶ συγχρόνως διὰ τὴν μὴ ἀναφέρῃ τίποτε σχετικὸν καὶ μὲ τὴν ἱστορίαν τῆς ἐν λόγῳ θέσεως, δηλαδὴ τῶν Τροπαίων, ἔπεται ὅτι ἡ μὲν ἀρχαία πλησίον τῶν πόλεις, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνῆκον τὰ λείψανα αὐτά, εἶχεν ἐρημωθῇ καὶ λησμονηθῇ ἀπὸ μακροῦ, ὅταν ὁ ἴδιος διέβη πλησίον τῆς, καὶ ὅτι, μαζί τῆς, εἶχε λησμονηθῇ καὶ ἡ ἱστορία τῆς ἐν λόγῳ θέσεως, ἡ ὁποία ἀπετέλει τὸ μόνον ἐναπομεῖναν, κατὰ τὸν 2ον μ.Χ. αἰῶνα, λείψανον τῆς πόλεως καὶ αὐτὸ ὡς τοπωνύμιον πλέον. Σημειοῦται ἐδῶ προκαταρκτικῶς (ἐκτενέστερον βλ. κατωτ.) ὅτι ὑπὸ τοῦ συνόλου τῶν ἐρευνητῶν τὰ ὡς ἄνω λείψανα πόλεως ταυτίζονται μὲ τὴν ὑπὸ τοῦ περιηγητοῦ μνημονευομένην κώμην Καοῦς, ἐσφαλμένως ὅμως.

ΕΝ ΔΡΙΣΤΕΡΑ (:) ΤΟΥ ΛΑΔΩΝΟΣ

Συμβαίνει, ἐν τούτοις, εἰς τὸ ὡς ἄνω κείμενον τοῦ περιηγητοῦ τὰ ὡς ἄνω τρία ἀξιοθέατα νὰ ἀναφέρονται ὡς εὐρισκόμενα ἐν ἀριστερᾷ

τοῦ Λάδωνος. Ἀλλὰ τὸ κείμενον αὐτὸ διορθώνεται ὑπὸ τῶν ἐρευνητῶν σήμερον: ἐν δεξιᾷ τοῦ Λάδωνος.¹

Πρὸ τῆς διορθώσεώς του ὁμοῦς κυρίως, ἡ φράσις του αὐτῇ εἶχε δημιουργήσει ἀρκετὴν σύγχυσιν· καὶ ἐξ αἰτίας τῆς εἶχον προκύψει ἀπαράδεκτα σήμερον συμπεράσματα, ὅπως εἶναι λ.χ. τὰ ἐξῆς: α) "Ὅτι ἡ θέσις Τρόπαια εὐρίσκετο ἐκεῖ ὅπου ἦτο ἡ κομόπολις Βερβίτσα, μετονομασθεῖσα διὰ τοῦτο εἰς Τρόπαια. Ἡ Βερβίτσα ὁμοῦς, ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Πύργου - Τριπόλεως, οὐδεμίαν (ὡς θέσις) ἔχει σχέσιν μετὰ τὰ Τρόπαια τοῦ περιηγητοῦ, σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ ἕνεκα τῆς μεγάλης ἀποστάσεως μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῆς πορείας του. β) "Ὅτι: ὁ Λάδων τοῦ κειμένου τούτου ἦτο ἄλλος, ἄγνωστος, Λάδων, παραπόταμος τοῦ Ἐρυμάνθου.

Σήμερον πάντως, καθὼς ἤδη ἐσημειώθη, τὰ ὡς ἄνω τρία ἀξιοθέατα, τὰ ὅποια ἀναφέρει ὁ περιηγητής, πρέπει νὰ εὐρίσκοντο εἰς τὸν χώρον τῶν Θελπουσίων. ὅπου μόνις εἶχεν ὁ ἴδιος εἰσελθεῖ, κατελθὼν ἀπὸ τὴν πρωτεύουσάν των Ψωφιδίων καὶ διελθὼν διὰ μέσου μέρους τῆς χώρας των. Διὰ τοῦτο καὶ αὐτὰ ἦσαν ὅπωςδήποτε εἰς τὴν δεξιὰν ὁχθὴν τοῦ Λάδωνος. Ἡ διόρθωσις τοῦ ὡς ἄνω κειμένου τοῦ περιηγητοῦ ἐπομένως ἐν δεξιᾷ τοῦ Λάδωνος, εἶναι ὀρθή.

ΛΙΘΟΣΤΡΩΤΟΝ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΑ ΟΔΟΣ

"Ὅτι ἡ διαγραφείσα ὡς ἄνω πορεία τοῦ περιηγητοῦ εἶναι ὀρθή καὶ ὅτι ἡ πορεία αὐτῇ συνεχίσθη μετὰ τὴν αὐτὴν περίπου κατεύθυνσιν περαιτέρω (μετὰ τὴν μνείαν τῶν ὡς ἄνω τριῶν ἀξιοθεάτων δηλαδή), ἦτοι πρὸς τὴν ὡς ἄνω κοιλάδα (βλ. ἄνωτ.), κάτωθεν τῆς σημερινῆς Μονῆς τῆς Κλιβωκᾶς, προκύπτει καὶ ἐκ τῶν ἐξῆς:

Τὸ ἀνώτερον μέρος τῆς ὁδοῦ, τὴν ὁποίαν ἠκολούθησεν ἐν συνεχείᾳ (μετὰ τὴν ὡς ἄνω μνείαν) ὁ περιηγητής (πρὸς τὴν ὡς ἄνω κοιλάδα) φαίνεται ὅτι ἐκαλύπτετο ὑπὸ λιθοστρώτου, ἴσως διότι ἡ κλίσις τοῦ ἐδάφους ἦτο ἐκεῖ μεγάλη σχετικῶς. Λείψανα τοῦ ἀρχαίου τούτου λιθοστρώτου (πίν. 6γ) ἐπεσήμενα τὸ 1964, ἀδυνατοῦσα τότε νὰ προβῶ εἰς συσχετισμὸν των.

Τὸ λιθόστρωτον τοῦτο ἀποτελεῖτο ἐκ μεγάλων σχετικῶς τιτανολίθων, μετὰ ἐπίπεδον τὴν ἄνω ἐπιφάνειάν των, συχνὰ ὀρθογωνίου σχήματος.

1. Βλ. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ, *Πανσάρια Ἀρχαδικὰ* (1967), 285.

Τὰ λείψανα αὐτὰ διετηροῦντο κυρίως εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς ἐν λόγῳ ὁδοῦ, ἣ ὁποία φέρει καὶ σήμερον πρὸς τὴν κάτωθεν κοιλάδα, ἔπου ἡ παλαιὰ Μονή, καὶ ἐνωρίτερον παρὰ τὴν εἴσοδον τῆς νέας Μονῆς (τῆς Παναγίας Κλιβωκᾶς). Ἡ αὐτὴ ὁδὸς ἔφερεν εἰς τὸ Κοντοβαζαινίτικο πατάμι καὶ συγχρόνως εἰς τὸν Λάδωνα. Ἦτο δὲ αὐτὴ ἡ ἀρχαία ὁδός, ἔχουσα ἐκατέρωθεν τῆς, ἐδῶ καὶ ἐκεῖ, καὶ πηγαῖα ὕδατα, πρὸς ἀνακούφισιν τῶν ὁδοιπόρων.

Φαίνεται λοιπόν, ὅτι ἡ ἀρχαία αὐτὴ ὁδὸς συνετηρεῖτο καὶ μετὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους συνεχῶς, ἤτοι καὶ κατὰ τὸν Μεσαίωνα ἀλλὰ καὶ τὸ πλεῖστον τῆς Τουρκοκρατίας, καθόσον ἔφερε πρὸς τὸν Λάδωνα τελικῶς (καὶ δι' αὐτοῦ πρὸς τὴν κεντρικὴν καὶ νότιον Ἀρκαδίαν — μέσῳ τῆς χώρας τῶν Θελπουσίων κατὰ τὴν ἀρχαιότητα). Ἡ παρουσία τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας Κλιβωκᾶς, τοῦ 9ου αἰ. μ.Χ.¹, καὶ τῆς πλησίον τοῦ παλαιᾶς Μονῆς, ἐξηγοῦν τὴν συνεχῆ αὐτὴν χρῆσιν τῆς.

Ἄλλη ὁδὸς ἄλλωστε, φέρουσα ἐκ τῆς ὄρεινῆς Ψωφίδος πρὸς τὸν Λάδωνα, καὶ μὲ πρόσβασιν εἰς τὸν Ἱερὸν δρυμόν, δὲν φαίνεται νὰ ὑπῆρχε. Ἡ σημερινὴ ὁδὸς ἀπὸ τὸ Βούτσι πρὸς τὸ ἐργοστάσιον τῆς ΔΕΗ παρὰ τὸν Λάδωνα εἶναι τῶν προσφάτων χρόνων. Τὰ δὲ ἀρχαῖα λείψανα εἰς τὸν χώρον αὐτὸν (ἔπου τὸ χωριὸν Βούτσι) ἦσαν προσπελάσιμα κατὰ τὴν ἀρχαιότητα κυρίως ἐκ τῆς ὡς ἄνω δημοσίας ὁδοῦ, τὴν ὁποίαν ἤκολούθησεν ὁ Παυσανίας εἰσελθὼν εἰς τὴν χώραν τῶν Θελπουσίων. Ἦτο δὲ ὁ χώρος αὐτὸς ὑψίπεδον (βλ. ἄνωτ.) καὶ φυσικόν, τρόπον τινά, ὄχυρόν, διότι: παρουσιαζέτο σχεδὸν ὡς ὀρθοπλαγιά πρὸς τὴν Ν. Ἀ. πλευράν του — ἔπου ἡ κοίτη τοῦ Λάδωνος — καὶ πρὸς τὴν παρακειμένην Β. Ἀ. πλευράν — ἔπου ἡ κοιλάς τῆς Κλιβωκᾶς —, ἐπὶ τῆς ὁποίας κρέμαται οὕτως εἰπεῖν, ἡ νέα Μονή. Ἐπίσης κατὰ τὴν ἐναντι αὐτῆς Ν. πλευράν παρουσίαζε σειρὰν ὑψωμάτων καὶ μόνον κατὰ ἓν μέρος τῆς τετάρτης, πρὸς τὰ Τρόπαια, πλευρᾶς (Β. Δ.) ἦτο προσπελάσιμος, ἐκ τῆς ὁδοῦ, ἡ ὁποία ἤρχετο ἐκ τῆς Ψωφίδος (Τριποτάμων).

Ο ἈΡΣΗΝ ΠΟΤΑΜΟΣ

Ὁ Ἀρσὴν ποταμὸς μνημονεύεται, ὑπὸ τοῦ περιηγητοῦ ἀμέσως μετὰ τὰ τρία ὡς ἄνω ἀξιόθεατα (τὰ Τρόπαια, τὸν δρυμόν καὶ τὴν στήλην μὲ

1. Βλ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ μοναστηρίων τῆς Γορτυνίας (1958), 121 καὶ 220-21.

τὴν ὁριακὴν ἐπιγραφὴν), καθοριζόμενος ὑπ' αὐτοῦ καὶ διὰ τῶν ἐξῆς : α) ὡς εὐρισκόμενος εἰς τὴν χώραν τῶν Θελπουσίων, εἰς τὴν ὁποίαν ἔχει ἤδη εἰσέλθει ὁ περιηγητής : ἐν δὲ τῇ γῇ τῇ Θελπουσίᾳ ποταμός ἐστι "Ἀρσην καλούμενος. . .), β) ὡς ἔχων τὴν κώμην Καοῦς εἰς ἀπόστασιν 25 σταδίων ἀπ' αὐτοῦ.

Ἀλλὰ διὰ τὴν ταύτισιν τοῦ ποταμοῦ αὐτοῦ ἔχουν ἐκφρασθῇ ἀμφισβητήσεις· καὶ ἔχει προκληθῇ σύγχυσις, σὺν τοῖς ἄλλοις, καὶ ἔνεκα τῆς ὡς ἄνω φράσεως : ἐν ἀριστερᾷ τοῦ Λάδωνος, ἡ ὁποία ὅμως, ὅπως ἐλέχθη, διορθώνεται εἰς ἐν δεξιᾷ τοῦ Λάδωνος ὑπὸ τῶν ἐρευνητῶν.

Συνήθως, ἐν τούτοις, μὲ τὸν "Ἀρσενά ποταμὸν ταυτίζεται τὸ Βελημαχίτικο ποτάμι (πίν. 2) ἢ ποτάμι τῆς Πατσουριάς, τὸ ὁποῖον ἐκβάλλει μὲν εἰς τὸν Λάδωνα ἀλλὰ χαμηλὰ σχετικῶς, πρὸ τῆς σημερινῆς θέσεως Τουμπίτσι (ὅπου καὶ γίνεται σήμερον ἡ διάβασις τοῦ Λάδωνος διὰ γεφύρας, ἐναντι περίπου τῆς ὁποίας εἶναι τὸ χωριὸ Βάναινα, ὅπου ἡ ἀρχαία —πόλις— Θελπουσα), διὰ τῆς ὁποίας καὶ διέρχεται ἡ ὁδὸς Πύργου - Τριπόλεως.

Ἄλλ' ἡ ταύτισις αὐτὴ δὲν εἶναι ἐπιτρεπτή, ἔνεκα τῶν ἀκολουθῶν λόγων :

Τὸ ποτάμι αὐτὸ εὐρίσκεται μὲν μεταξὺ Ἐρυμάνθου καὶ Λάδωνος ἀλλὰ χωρίζεται ἀπὸ τοῦ Λάδωνος διὰ τοῦ ὀρεινοῦ ὄγκου τῶν βουνῶν τοῦ Ἁγίου Πέτρου καὶ τῶν Ν.Δ. παραφυάδων του καὶ τοῦ ἐν συνεχείᾳ ὡς ἄνω ὑψιπέδου, ὅπου τὰ λείψανα εἰς τὸ Βούτσι. Ἐκ τοῦ ποταμοῦ αὐτοῦ ἐπομένως δὲν εἶναι ὁρατὰ τὰ τρία ὡς ἄνω ἀξιοθέατα οὔτε καὶ εἶναι καὶ προσδιορίσιμα. Ἐξ ἄλλου, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ σχετισθῇ οὕτως ἢ ἄλλως τὸ ποτάμι αὐτὸ μὲ τὴν ἀρχαίαν κώμην (τὸν Καοῦντα), κειμένην εἰς τὴν ὡς ἄνω προσδιοριζομένην ἀπόστασιν (ὑπὸ τοῦ περιηγητοῦ), μετὰ μίαν ὑποθετικὴν διάβασίν του (ὑπὸ αὐτοῦ) μὲ κατεύθυνσιν τὸν Λάδωνα.

Ἀλλὰ ἡ διαγραφεῖσα ὡς ἄνω πορεία τοῦ περιηγητοῦ, μετὰ τὴν ἀναχώρησίν του ἐκ τῆς Ψωφίδος, καὶ ἡ εἰσοδός του εἰς τὴν Θελπουσαν —διὰ τῆς σημερινῆς ὁδοῦ ἀπὸ τὸ Βελημάχι πρὸς τὴν Χοτούλια καὶ τὴν Ἁγ. Παρασκευὴν— ἐπιτρέπουν ἀνέτως τὴν ταύτισιν τοῦ "Ἀρσενος ποταμοῦ μὲ τὸ σημερινὸν Κοντοβαζαινίτικο ποτάμι. Ἀναλυτικώτερον :

Τὸ ποτάμι αὐτό, ἐν πρώτοις, πηγάζει εἰς τὴν Ν.Δ. ρεματιὰν (βλ. ἄνωτ.) τοῦ ἱεροῦ δρυμοῦ, ἥτοι ὑπὸ τὸ ἀνασκαφὴν Ἱερὸν. Ἐρρεε δὲ διὰ μέσου τοῦ δρυμοῦ αὐτοῦ, ὁ ὁποῖος, ὅπως ἐλέχθη, φαίνεται ὅτι κατελάμβανε ὅχι μόνον τὸν χώρον τῆς σημερινῆς Κοντοβαζαινίας ἀλλ' ἐξετείνετο

εἰς τὰ Ν.Δ. αὐτῆς, ἕως περίπου τὴν σημερινὴν θέσιν Νοτούλια, καταλήγων ἕως τὸν Λάδωνα. Ὁ Παυσανίας, ἔχων εἰσέλθει εἰς τὴν Θέλπουσαν καὶ ἰδὼν τὰ Τρόπαια, εἶδε καὶ τὸν δρυμὸν αὐτὸν καὶ ἀνέφερεν ἀκροβούθως τὴν στήλην· κατόπιν δὲ ἐπροχώρησε πρὸς τὸ ποτάμι αὐτό, διὰ νὰ κατευθυνθῇ ἐν συνεχείᾳ πρὸς τὸν Λάδωνα.

Ἐξ ἄλλου, δὲν εἶναι τυχαῖον ὅτι τὸ ποτάμι αὐτὸ πηγάζει ὑπὸ τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν καὶ ῥέει διὰ τοῦ χώρου καὶ τοῦ δρυμοῦ του. Τοῦτο, ἔαν συναδρασθῇ μὲ τὸ ἀρχαῖον ὄνομά του : "Ἀρσην. Καὶ τοῦτο, διότι καὶ σημερινὸν ἀκόμη τὰ ὕδατα τῆς Ἱερᾶς πηγῆς τοῦ ἀρχαίου Ἱεροῦ —ἀποτελοῦντα τὴν ἀφετηρίαν τῶν ὑπογείου φλεβῶν τῶν πηγῶν τοῦ ὡς ἄνω ποταμιοῦ— πιστεύονται ὅτι εἶναι θαυματουργὰ εἰς θέματα ὑγείας γενικῶς καὶ τεκνογονίας (ἄρρενογονίας) εἰδικώτερον.

Πρὸς τούτοις, τὸ ποτάμι αὐτὸ ἐκβάλλει μὲν ἐπίσης εἰς τὸν Λάδωνα ἀλλὰ πολὺ ἐνωρίτερον τοῦ Βελημαχίτικου. Αὐτὸ μὲν ἐκβάλλει παρὰ τὸν βυζαντινὸν ναὸν τῆς Κλιβοκᾶς, ἐνῶ τὸ ἄλλο, ὡς τῆς Πατσουριᾶς (πίν. 2), μετὰ τὸ ὑδροηλεκτρικὸν ἐργοστάσιον τῆς ΔΕΗ, εἰς χαμηλότερον μέρος, ἥτοι πλησιέστερον τοῦ χώρου τῆς ἀρχαίας (πόλεως) Θελπούσης (Βάναινας). Ἀπὸ πλευρᾶς ἐπομένως συνδυασμοῦ τούτου μὲ τὸ ὁδοιπορικὸν τοῦ περιηγητοῦ καὶ τῶν ὑπ' αὐτοῦ παρεχομένων χιλιομετρικῶν ἀποστάσεων, δὲν ἐπιτρέπεται ἡ ταύτισίς του μὲ τὸν "Ἀρσενᾶ ποταμὸν. Οὔτε ἐξ αὐτοῦ εἶναι δυνατὴ ἡ θέα τοῦ Ἱεροῦ δρυμοῦ. Καί, ἐπὶ πλεόν, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ συναδρασθῇ μὲ τὴν θέσιν Τρόπαια.

Τὸ σύνολον συνεπῶς τῶν προδιαγραφῶν διὰ τὴν ταύτισιν τοῦ "Ἀρσενος, ἐνῶ καλύπτει τὸ Κοντοβαζαινίτικο ποτάμι, δὲν ἀφήνει καὶ περιθώρια διὰ τὴν ταύτισιν τοῦ ἐνός ἢ τοῦ ἄλλου μέρους τοῦ ὡς ἄνω ποταμιοῦ μὲ αὐτόν· οὔτε μὲ ἕν ἄλλο, ὀνόματι Πελέκι πλησίον του.

Ἐπάρχει, ἐν τούτοις, μία σοβαρωτάτη δυσχέρεια διὰ τὴν ταύτισιν αὐτὴν τοῦ "Ἀρσενος ποταμοῦ μὲ τὸ Κοντοβαζαινίτικο ποτάμι : Εἰς τὸ κείμενον τοῦ περιηγητοῦ ἀναφέρεται περὶ αὐτοῦ εἰδικώτερον τὸ ἐξῆς : . . . τοῦτον (τὸν "Ἀρσενᾶ) οὐκ διαβίβησεν καί . . . Ἡ ταύτις ὅμως τοῦ Κοντοβαζαινίτικου ποταμιοῦ μὲ αὐτόν καὶ ἡ τυχὸν διάβασίς του θὰ ἔφερε πρὸς τὴν ἀντίθετον κατεύθυνσιν τὸν περιηγητήν, ὅχι δηλαδὴ πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τοῦ ροῦ τοῦ Λάδωνος καὶ τὴν (πόλιν) Θέλπουσαν ἀλλὰ πρὸς τὴν τῶν πηγῶν του καὶ τὴν πόλιν τῶν Θαλιάδων. Καὶ τοῦτο πιθανῶς ἠθέλησε νὰ μεταδώσῃ ὁ περιηγητὴς εἰς τὸ κείμενόν του ἀλλὰ ἡ προειδοποίησις οὐ, κατὰ λάθος κάποιου ἀντιγραφέως, μετετράπη εἰς οὐκ, μὲ ἀπο-

τέλεσμα τὴν ριζικὴν ἀλλαγὴν τοῦ νοήματος. Μὲ ἄλλους λόγους ἢ φράσεις «... τοῦτον οὐ διαβήσῃ» ἔγινε : «... τοῦτον οὐτ' διαβήσῃ...». Καὶ ἡ σύγχυσις περὶ τὴν ταύτισιν προέκυψεν ἐν μέρει ἐξ αὐτοῦ.

(Ὅπως ἢ ἄλλως, ὑπῆρχεν ἐκεῖ (πίν. 2) γέφυρα πρὸς διάβασιν τοῦ ποταμοῦ, ἐξυπακούουσα καὶ ὁδόν, διερχομένην δι' αὐτῆς. Ἦτο δὲ ἡ ὁδὸς αὐτὴ ἢ παραποτάμιος ὁδὸς τοῦ Λάδωνος, ἐρχομένη ἐκ Θαλιάδων καὶ κατευθυνομένη πρὸς τὴν (πόλιν) Θέλπουσαν. Πλησίον τῆς ὁδοῦ αὐτῆς καὶ τοῦ χωριοῦ Δίβριτσα (σημερινῆς Δήμητρας, βλ. κατωτ.) ὑπῆρχε καὶ ναὸς, ἀνασκαφεὶς ὑπὸ τοῦ Λεονάρδου (βλ. κατωτ.). Διὰ τοῦ χώρου δὲ τοῦ ναοῦ τούτου ἐγένετο πιθανῶς ἡ προσπέλασις τοῦ Ἱεροῦ δρυμοῦ — καὶ τοῦ Ἱεροῦ — τῶν ἐκ Θαλιάδων ἐρχομένων, πρὸς συντόμευσιν τῆς ἀποστάσεως.

Ο ΚΑΟΥΣ

Ὅτι ἡ ταύτισις τοῦ Κοντοβαζαινίτικου ποταμοῦ μὲ τὸν Ἄρσεναν εἶναι ὁρθή, φαίνεται καὶ ἐκ τῆς ταυτίσεως τῆς κόμης Καοῦς.

Ἡ κόμη αὐτὴ ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ περιηγητοῦ μετὰ τὸν δρυμὸν καί, φυσικά, μετὰ τὰ Τρόπαια, τὰ ὅποια ὁ ἴδιος εἶδε καθ' ὁδόν. Ἀλλὰ ἀναφέρεται ὑπ' αὐτοῦ μετὰ τὴν συνάντησιν τοῦ Ἄρσενος ποταμοῦ (25 στάδια ἀπ' αὐτῆς). Κατὰ συνέπειαν δὲν εἶναι δυνατόν ὁ Καοῦς νὰ ᾔτο εἰς τὸ χωριὸν Βούτσι, ὅπου ἔχουν μὲν εὐρεθῇ λείψανα ἀρχαίας πόλεως ἀλλ' εἶναι πολὺ πλησίον τῶν Τροπαίων καὶ τοῦ δρυμοῦ (βλ. ἄνωτ.).

Ἡ ταύτισις τῶν ἐν λόγῳ λειψάνων μὲ τὸν Καοῦντα ἔγινε προσωρινῶς, τὸ 1891, ὑπὸ τοῦ Λεονάρδου (βλ. κατωτ.)· καὶ ἔκτοτε, μολοντί· ἔχουν ἐκφρασθῇ ἐπιφυλάξεις δι' αὐτήν, ἔχει γίνει γενικῶς ἀποδεκτὴ. Ἀλλὰ πρέπει νὰ ἀπορριφθῇ. Καὶ τοῦτο, διότι :

Ὅπως ἐλέχθη, τὰ λείψανα αὐτὰ εὐρίσκοντο μὲν πλησίον τῆς πορείας τοῦ περιηγητοῦ ἀλλὰ δὲν ἦσαν μετὰ τὴν συνάντησιν τοῦ Ἄρσενος ποταμοῦ, καὶ μάλιστα 25 στάδια μετ' αὐτήν, ἦτοι τοῦ Κοντοβαζαινίτικου ποταμοῦ. Ἀλλὰ ἦσαν πολὺ πρὸ τῆς συναντήσεώς του, πλησίον τῶν Τροπαίων καὶ τοῦ ἀρχαίου δρυμοῦ. Δὲν εἶναι ἐπομένως ἐπιδεκτικὰ ταυτίσεως μὲ τὴν κόμην Καοῦς. Τυχὸν δὲ ταύτισις τοῦ ποταμοῦ Ἄρσενος μὲ τὸ ἐν ἢ τὸ ἄλλο, τὸ Βαλημαχίτικο ἢ τῆς Πατσουριᾶς, μέρος τοῦ ἄλλου ποταμοῦ, τὰ ὅποια εἶναι πολὺ πρὸ τῶν ὡς ἄνω ἀρχαίων λειψάνων (εἰς τὸ Βούτσι) : α) ὅτι ἐπέβαλλεν ἀδικαιολόγητον ἐκτροπὴν τῆς πορείας

τοῦ περιηγητοῦ· β) δὲν θὰ ἐπέτρεπε μίαν πρὸ αὐτῶν ταύτισιν τῶν Τροπαίων καὶ τοῦ δρυμοῦ· γ) θὰ ἠδυνάτει νὰ προσδιορίσῃ τὴν ἀρχαίαν ὁδόν.

Ὁ Καοῦς ἐπομένως πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ μετὰ τὴν συνάντησιν τοῦ Κοντοβαζαινίτικου ποταμοῦ ("Αρσενος), ἡ ὁποία ἐγένεν εἰς τὴν ὡς ἄνω κοιλάδα, ὅπου ἡ Παλαιὰ Μονὴ τῆς Κλιβωκᾶς. Τὰ δὲ ἀρχαῖα, παρὰ τὰ Τρόπαια καὶ πρὸ τῆς συναντήσεως τοῦ ποταμοῦ αὐτοῦ, λείψανα (εἰς τὸ Βούτσι), πρέπει νὰ ἐρμηνευθοῦν ἄλλως πως. Ἀναλυτικώτερον :

Ὁ Καοῦς πρέπει νὰ προσδιορισθῇ ὡς κείμενος μετὰ τὴν διάβασιν τοῦ ὡς ἄνω ποταμοῦ εἰς τὸν χώρον τῆς ὡς ἄνω κοιλάδος καὶ μετὰ πορείαν μιᾶς ὥρας περίπου ἐκ τοῦ μέρους αὐτοῦ, πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ Κάτω Σπάθαρη καὶ τοῦ παρακειμένου Λάδωνος. Ἐκεῖ πράγματι ὑπάρχουν λείψανα ἀρχαίου οἰκισμοῦ¹, ἀρκετὰ τῶν ὑποίων ἦλθον εἰς φῶς κατὰ τὴν ἐκσκαφὴν τοῦ χώρου διὰ τὰ ὑδροηλεκτρικὰ ἔργα τῆς ΔΕΗ καὶ τὸ ἐκεῖ ἐργοστάσιον (πρὸ Βδετίας περίπου), ὅπου καὶ διοχετεύονται σήμερον τὰ ὕδατα τοῦ φράγματος (λίμνης) τοῦ Λάδωνος (μετὰ τὴν ἐκτροπὴν του). Τὰ λείψανα αὐτὰ ἐπομένως εἶναι πιθανώτατα ἐκ τοῦ Καοῦντος. Ἡ θέσις των ἄλλωστε εἰς τὸν χώρον αὐτὸν δικαιολογεῖ καὶ τὸ ὄνομα τῆς κόμης αὐτῆς (Καοῦς) : εἶναι χαμηλὴ, ὑπὸ νεμους καὶ ὑγρὰ, ὡς ἐκ τούτου δὲ θερμή.

II ΣΤΡΑΤΟΣ

Μένει ἐπομένως ἡ ταύτισις τῶν λειψάνων παρὰ τὰ Τρόπαια (εἰς τὸ Βούτσι). Τὰ λείψανα αὐτὰ φρονοῦμεν, ὅτι ἀνήκουν πιθανώτατα εἰς τὴν ἀρχαίαν πόλιν Στράτον καὶ τὸ σχεπτικὸν τῆς ταυτίσεως αὐτῆς ἔχει ὡς ἑξῆς :

Τὰ λείψανα αὐτὰ ἐπεσημάνθησαν εἰς τὸ Βούτσι τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Λεονάρδου², ὁ ὁποῖος καὶ ἀναφέρει ὅτι ἀνέσκαψεν ἐκεῖ μικρὸν κτήριον. Πενῆντα ἔτη περίπου ἀργότερον ὁ Lemerle³ ἀπεκάλυψεν εἰς τὸ μέρος αὐτὸ τμῆμα ἐνὸς κτίσματος. Εὐρέθησαν δὲ καὶ λείψανα κτίσματος ἐπιβλητικῶν διαστάσεων, κατεσκευασμένου ἐξ ὀγκολίθων. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι εἰς τὸν χώρον αὐτὸν —ὅπου συχνά, κατὰ τὴν καλλιέργειαν τῶν

1. Τὰ λείψανα αὐτὰ ἐγνώριζεν ὁ Λεονάρδος (ἑ.ἀ.) καὶ ὁ Παπανδρέου, *Καλαβρυτινὴ Ἐπετηρίς* (1906), 151. Πλησίον των ἦτο ἡ παλαιὰ γέφυρα τοῦ Λάδωνος, συνδέουσα τὴν Πλείαν μετὰ τὴν Θέλπουσαν.

2. *A.A.* 1891, 100

3. *B.C.H.* (1939), 301 - 302

ἀγρῶν, λέγεται ὅτι ἔρχονται εἰς φῶς καὶ ἄλλα λείψανα, λ.χ. ταφαὶ καὶ σωληνώσεις ὑδραγωγείου— ὑπῆρχε μία ἀρκαδικὴ πόλις σημαντικῆς σπουδαιότητος, κειμένη καὶ ἐπὶ φυσικοῦ ὄχυροῦ, τῆς χώρας τῶν Θελπουσίων, πλησίον δὲ καὶ τῆς ἐκ Ψωφίδος (δημοσίας) ὁδοῦ, τὴν ὁποίαν καὶ ἡκολούθησεν ὁ Παυσανίας.

Διὰ τὴν μὴ τὴν ἀναφέρει ὅμως ὁ περιηγητής, τὴν πόλιν αὐτήν, καίτοι διῆλθε πλησίον τῆς, ἔπεται ὅτι αὐτὴ εἶχεν ἐπὶ τῆς ἐποχῆς του περιπέσει εἰς λήθην καὶ ἀφάνειαν, ἐνῶ συγχρόνως καὶ τὸ στρατιωτικὸν κατόρθωμά της, τὸ ὁποῖον συνεδέετο μὲ τὴν ἰδρυσιν τῶν τροπαίων εἰς τὴν ἐξοδὸν τῆς (παρὰ τὴν δημοσίαν ὁδόν), εἶχεν ἐπίσης λησμονηθῇ. Καὶ διὰ τοῦτο, τὸ τυμβοειδὲς ὕψωμα, ὅπου εἶχον αὐτὰ στηθῇ, ἀπετέλει τοπωνύμιον μόνον πλέον, γνωστὸν ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ περιηγητοῦ ὡς Τρόπαια.

Κατὰ τὴν γνώμην μας ἡ ἀρκαδικὴ αὐτὴ πόλις τῆς χώρας τῶν Θελπουσίων ἦτο πιθανώτατα ἡ (ἢ ὁ) Στράτος. Ἦτο δηλαδὴ αὐτὴ αὕτη ἡ ὁμηρικὴ πόλις, ἡ ὁποία μετέσχε τῆς τρωικῆς ἐκστρατείας, ἀπὸ κοινοῦ μετ' ἄλλων ἀρκαδικῶν πόλεων, ὑπὸ τὸν βασιλέα μιᾶς ἐξ αὐτῶν, τῆς Τεγέας, τὸν Ἀγαπήνορα, διὰ πλοίων τοῦ Ἀγαμέμνονος¹: «Οἳ δ' ἔχον Ἀρκαδίην ὑπὸ Κυλλήνης ὄρος αἰπύ, / Αἰπύτιον παρὰ τύμβον, ἴν' ἀέρες ἀγχιμαχetaί, / οἳ Φερεόν τε νέμοντο καὶ Ὀρχομενὸν πολύμηλον / Ῥίπην τε Στρατίνην τε καὶ ἡγεμόεσσαν Ἐνίσπην, / καὶ Τεγέην εἶχον καὶ Μαντινέην ἐρατεινήν, / Στύμφηλόν τ' εἶχον καὶ Παρρασίην ἐνέμοντο, / τῶν ἦρχ' Ἀγκαῖοιο πάϊς, κρείων Ἀγαπήνωρ, / ἐξήκοντα νεῶν... αὐτὸς γάρ σφιν δῶκεν ἀναξ ἀνδρῶν Ἀγαμέμνων / νῆας εὐσσέλμους...»).

Περαιτέρω πληροφορίες, στοιχειοθετοῦσαι τὴν ἄποψιν αὐτήν, εἶναι αἱ ἐξῆς :

Ὁ Πολύβιος² εἰς τὰ τῆς ἐκστρατείας τοῦ Φιλίππου Ε' τῆς Μακεδονίας εἰς τὴν Πελοπόννησον, ἐναντίον τῶν Ἡλείων, ἀναφέρει ὅτι : Μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς (πόλεως) Ψωφίδος ὑπ' αὐτοῦ, ἀπὸ ὅπου ἐξεδίωξε τὴν ἡλειακὴν φρουράν, ὁ Μακεδὼν αὐτὸς βασιλεὺς ἐπροχώρησε πρὸς τὸν Ἐρύμανθον καὶ κατέλαβε τὸν (ἢ τὴν) Λασιῶνα (εἰς τὸ σημερινὸν χωριὸ Κοῦτι πλησίον τῆς κωμοπόλεως Κούμανη), κειμένην, ὅπως καὶ ἡ Ψωφίς (Τριπόταμα), ἐπὶ φυσικοῦ ὄχυροῦ.³

1. Ἰλ. Β 603 κ.ε.

2. V 67 κ.ε.

3. Περὶ τῆς πόλεως αὐτῆς: ΔΕΠΑΣΤΑ, Λασιῶν, μία σημαντικὴ πόλις ἐν τῇ ἡλειακῇ ἀκρορείᾳ, Ἐπετ. Ἐταιρ. Ἡλειακ. Μελ. 1 (1982), 203 κ.ε.

Προφανῶς ὁ Φίλιππος Ε', ἀναχωρήσας ἐκ Ψωφίδος, ἠκολούθησε τὴν ὁδὸν ἣ ὁποία φέρει ἀπὸ τὰ Τριπόταμα πρὸς τὸν Ἐρύμανθον (πίν. 2)· καί, ἀφοῦ κατέλαβε τὴν Λασιῶνα, ἐξεδίωξε καὶ ἐκεῖθεν τὴν ἡλειακὴν φρουράν¹. Ἀμέσως δὲ ἐν συνεχείᾳ ἀναφέρει ὁ Πολύβιος, ὅτι ὁ Φίλιππος Ε' κατέλαβε καὶ τὴν Στράτον, ἐκλιπόντων τῶν Ἠλείων· καὶ τὴν ἀποκατέστησεν εἰς τοὺς Θελπουσίους.

Πιστεύεται ὅμως γενικῶς, ὅτι ὁ Μακεδὼν αὐτὸς βασιλεὺς τὴν κατὰ-ληψιν τῆς Στράτου ἐπέτυχε διὰ τῆς ἀποστολῆς μόνον ἐνὸς ἀγήματος, τὸ ὁποῖον ἀνέλαβε τὴν ἐπιχείρησιν, ἐνῶ ὁ ἴδιος μὲ τὸ ὑπόλοιπον στράτευμα παρέμεινεν εἰς Λασιῶνα.

Ἡ θέσις ὅμως ὅπου εὐρίσκετο ἡ Στράτος παραμένει μέχρι σήμερον ἄγνωστος. Εἶναι γνωστὸν, ἐν τούτοις, ὅτι ἡ πόλις αὐτὴ ἦτο εἰς τὴν χώραν τῶν Θελπουσίων καὶ ὅτι ἔκειτο ἐπὶ φυσικοῦ ὄχυροῦ. Πιστεύεται δὲ γενικῶς ἐπίσης, ὅτι ἦτο μεταξὺ τῶν δύο μεγάλων ποταμῶν, τοῦ Ἐρυμάνθου καὶ τοῦ Λάδωνος, ἦτοι μεταξὺ τῆς ἀριστερᾶς ὄχθης τοῦ πρώτου καὶ τῆς δεξιᾶς τοῦ δευτέρου², καὶ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ ἐπομένως ἐκ τοῦ Ἐρυμάνθου πρὸς τὴν Θέλπουσαν (βλ. ἄνωτ.).

Καὶ ἔχει μὲν προταθῆ δι' αὐτὴν κάποια τοποθεσία μεταξὺ τοῦ χωριοῦ Ράχες, παρὰ τὴν θέσιν Τουμπίτσι, καὶ μιᾶς θέσεως, Σταυρὶ ὀνόματι, εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν. Ἀλλὰ ἡ πρότασις αὐτὴ ἔχει ἀπορριφθῆ³, διότι στερεῖται τῆς σχετικῆς τεκμηριώσεως.

Ὅτι ἡ θέσις τῆς Στράτου εἶναι δυνατόν νὰ προσδιορισθῇ εἰς τὸ χωριὸ Βούτσι καὶ παρὰ τὸν δρυμὸν Ἀφροδίσιον ἀλλὰ καὶ τὰ Τρόπαια, φαίνεται καὶ ἐκ τῶν ἐξῆς στοιχείων :

α) Ἡ Στράτος ἀναφέρεται ὅτι ἦτο εἰς τὴν χώραν τῶν Θελπουσίων (βλ. ἄνωτ.) καὶ τὰ λείψανα ἀρχαίας πόλεως εἰς τὸ Βούτσι εὐρίσκονται εἰς τὴν περιοχὴν τῆς χώρας αὐτῆς, καθ' ἣ προκύπτει ἐκ τῆς ἀφηγήσεως τοῦ περιηγητοῦ (βλ. ἄνωτ.).

β) Τὰ λείψανα αὐτὰ εὐρίσκονται εἰς χώρον, ὁ ὁποῖος ἀπετέλει φυσικὸν ὄχυρόν (βλ. ἄνωτ.) καὶ ἡ Στράτος ἦτο ἐπὶ τοιούτου ὄχυροῦ, ἐλέγχοντος τὴν περιοχὴν καὶ διὰ φρουρᾶς.

1. POLYB. V 73, περὶ τοῦ Πολυβίου βλ. WALBANK, *A Historical Commentary on Polybius* (1957 - 1967).

2. CURTIUS, ἔ.δ. καὶ R.E. IV, 331.

3. *Atēthē*.

γ) Τὸ ὄχυρόν τοῦτο, ὑπερκείμενον τῆς δεξιᾶς ὄχθης τοῦ Λάδωνος ἐδέσποζεν εὐρείας περιοχῆς, ἔχον ἀνοικτὸν τὸν ὀρίζοντα ἀπὸ τῆς Φολόης ἕως καὶ τῆς πέραν τοῦ Λάδωνος περιοχῆς.

δ) Εὐρίσκετο πλησίον τῆς ἐκ Ψωφίδος πρὸς Θέλπουσαν (δημοσίας) ὁδοῦ καὶ διέθετε καὶ σχετικῶς εὐφορον γῆν.

Ἄλλ' ἐρωτᾶται : Διατί ὁ Παυσανίας, μολοντί διῆλθε πλησίον τῆς πόλεως αὐτῆς, διὰ τῆς ὡς ἄνω (δημοσίας) ὁδοῦ, δὲν ἀναφέρει τίποτε περὶ αὐτῆς; Ἀλλὰ καὶ δὲν ἀναφέρει καὶ τίποτε σχετικὸν μὲ τὸ ἱστορικὸν τῆς θέσεως Τρόπαια; Ὅπως ἐλέχθη, προφανῶς διότι ἡ πόλις εἶχε τότε ἐρημωθῆ. Πράγματι :

Συμβαίνει καὶ ὁ Στράβων, ἐνάμισιν αἰῶνα πρὸ τοῦ περιηγητοῦ, νὰ μᾶς πληροφορῇ¹ ὅτι ἤδη ἡ Στράτος ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ εἶχεν ἐρημωθῆ. Ἐπόμενον λοιπὸν ἦτο ἡ πόλις αὐτή, ἔταν διῆλθε πλησίον τῆς ὁ Παυσανίας νὰ εἶχεν ἀφανισθῇ πλήρως. Συμβαίνει, ἐξ ἄλλου, αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ Παυσανίας² νὰ ἀναφέρῃ ἄλλοῦ ὅτι, ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ, ἐλέγετο ὅτι ἡ πόλις αὐτή ἦτο κάποτε ἐπὶ νήσου τοῦ Λάδωνος (ἡ ὁποία, μὴ προσδιοριζομένη, ἐθεωρεῖτο κατακλυσθεῖσα ὑπ' αὐτοῦ). Τοῦτο δὲ ὑποδηλοῖ ὅτι ἡ θέσις τῆς ἤδη εἶχε καταστῆ ἄγνωστος.

Καὶ τοποθετεῖται μὲν γενικῶς ἡ πόλις αὐτή σήμερον εἰς τὴν χώραν τῶν Θελπουσίων, ἀλλὰ εἶναι ἄγνωστον ποῦ ἔκειτο ἀκριβῶς. Εἰς τὸ σύνολον ὅμως τῶν προδιαγραφῶν περὶ αὐτῆς φαίνεται νὰ ἀνταποκρίνεται ἡ ἀρχαία πόλις παρὰ τὸ Βούτσι. Καὶ τοῦτο, διότι : Εὐρίσκετο πλησίον τῆς δεξιᾶς ὄχθης τοῦ Λάδωνος, εἰς τὴν χώραν τῶν Θελπουσίων, ἐπὶ φυσικοῦ ὄχυροῦ καὶ πλησίον τῆς δημοσίας (καὶ στρατιωτικῆς;) ὁδοῦ, ἡ ὁποία ἔφερεν εἰς αὐτὴν τόσον ἀπὸ τὴν Ψωφίδα ὅσον καὶ ἀπὸ τὴν ὀρεινὴν Ἡλείαν, συνδέουσα αὐτήν, ἐπὶ πλέον, μὲ τὴν λοιπὴν Θέλπουσαν καὶ τὴν Πισάτιδα. Διὰ τῆς ὁδοῦ Ψωφίδος - Θελπούσης διῆλθεν ἄλλωστε ὁ Παυσανίας καὶ διὰ τῆς ὁδοῦ Λασιῶνος (ἔται ὀρεινῆς Ἡλείας) - Θελπούσης ἦλθεν εἰς τὴν Στράτον τὸ ἄγγμα τοῦ Φιλίππου Ε'.

Καὶ πιστεύεται μὲν γενικῶς, ὅτι, μετὰ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ ἀγῆματος τούτου, ἡ φρουρά τῶν Ἡλείων εἰς τὴν Στράτον ἀπεχώρησεν οἰκισθελῶς (βλ. ἄνωτ. : ἐκλιπόντων τῶν Ἡλείων) ἐξ αὐτῆς. Πιστεύεται δηλαδὴ, ὅτι τὸ ὡς ἄνω ἄγγμα εἰσῆλθεν εἰς τὴν πόλιν αὐτὴν ἀμαχητὶ καὶ

1. VIII 8,2

2. VII 25,10

ἀκολούθως παρέδωκε τὴν ἐξουσίαν εἰς τοὺς (ἐντοπίους) Θελπουσίους¹. Ἀκολούθως δὲ ὅτι ἐπέστρεψεν εἰς Λασιῶνα, πρὸς συνάντησιν τοῦ Φιλίππου Ε', ὁ ὁποῖος ἐκεῖθεν πλέον συνέχισε, μὲ ὅλον τὸ στράτευμά του, τὴν ἐκστρατείαν του².

Ἀλλὰ καὶ τὰ Τρόπαια συμβάλλουν εἰς τὴν ταύτισιν τῆς ὡς ἄνω πόλεως, εἰς τὸ Βούτσι, μὲ τὴν Στράτον. Καὶ τοῦτο, διότι :

Ἡ ὕπαρξις τοῦ παραπήγματος, ἐν πρώτοις, ἐπὶ τῆς Ν.Δ. γωνίας τοῦ πλατώματος τοῦ ὡς ἄνω ὑψώματος τῶν Ἀγίων Θεοδώρων (τὸ ὁποῖον ἐταυτίσαμεν μὲ τὰ Τρόπαια), ὡς καὶ τῆς ὑπ' αὐτὴν φρυκτωρίας, μαρτυροῦν τὴν ἐκεῖ παρουσίαν φρουρᾶς ἤδη κατὰ τὸν 4ον αἰ. π.Χ. Ἡ φρουρὰ αὐτὴ ἢ τουλάχιστον ἡ ἐκεῖ φρυκτωρία δυνατὸν νὰ προϋπήρχε τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν Ἡλείων εἰς τὴν χώραν. Ἐξ ἄλλου, ἡ παρουσία, εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ ὑψώματος τούτου, πρὸς Β. αὐτοῦ καὶ ἐγγύτατα τῆς δημοσίας ὁδοῦ, μεγάλων πωροπλίνθων καὶ ἄλλων ἀρχαίων μεγάλων πελεκημένων λίθων (πίν. 8β,γ), χρησιμοποιουμένων σήμερον διὰ τὴν κατασκευὴν ἀνδέρων (πεζουλιῶν) εἰς τοὺς ἀγρούς, εἶναι ὁμοίως ἐνδεικτικὴ. Οἱ ἐν λόγῳ πωροπλίνθοι ἰδίως ὑποδηλοῦν τὴν πλησίον ἄλλοτε ὕπαρξιν κάποιου σπουδαίου ἀρχαίου κτίσματος δημοσίου, πύλης ἴσως τῆς πόλεως. Καὶ τοῦτο, δεδομένου ὅτι κατὰ τὴν πλευρὰν αὐτὴν ὑπῆρχεν ἡ ἀνάγκη προστασίας τῆς, διότι ἐκεῖ ἦτο μόνον ὁμαλὴ ἡ πρόσβασις τῆς· καὶ ἐκεῖθεν ἦτο πιθανῶς καὶ ἡ εἴσοδος εἰς αὐτήν. (βλ. καὶ ἄνωτ.) ἐκ τῆς ὡς ἄνω ὁδοῦ.

Τὴν ταύτισιν αὐτὴν τῆς Στράτου συνεπικουρεῖ καὶ γλυπτὸν προερχόμενον ἐκ τῶν Ἀγίων Θεοδώρων (πίν. 9δ). Τὸ γλυπτὸν τοῦτο, ἀποκείμενον εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ ἱατροῦ Β. Σεραφεῖμ εἰς Κοντοβάζαιναν, μνημονεύεται ὑπὸ τοῦ Λεονάρδου³ ὡς ἔχον τὴν κεφαλὴν εἰς τὴν Δημητσάναν καὶ ὡς μέρος εὐρυτέρας συνθέσεως. Ἐταυτίσθη δὲ παρ' ἐμοῦ πρὸ ἐτῶν⁴ μὲ θνήσκουσαν Νιοβίδα τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς. Καὶ λέγεται μὲν,

1. Βλ. R.E. IV, 330 - 31.

2. Περὶ τοῦ πολέμου τούτου τοῦ Φιλίππου βλ. κυρίως WALBANK, *Philip V of Macedon* (1940). ΓΚΙΟΚΑ, *Φίλιππος Ε'* (1959). Περὶ τῆς ἐν λόγῳ ἐκστρατείας εἰδικότερον βλ. ΔΕΠΑΣΤΑ, 'Ἡ ἐπεκτατικὴ πολιτικὴ τοῦ βασιλέως Φιλίππου Ε' καὶ οἱ Ἡεῖοι 220 - 205 π.Χ.', *Επετ. Ἐταιρ. Ἡλ. Μελ.* 4 (1985 - 86), 81 - 129. Περὶ τῆς συναφοῦς ἐκστρατείας τοῦ συμμάχου τοῦ Φιλίππου Ε', βασιλέως τῆς Συρίας, Ἀντιόχου Γ'. Βλ. ΒΡΑΝΟΠΟΓΑΟΥ, 'Ἡ κατὰ τὸν Ρωμαίων ἐκστρατεία τοῦ Ἀντιόχου Γ' εἰς τὴν Ἑλλάδα, *Φιλ. Στλλ. Παρισσός*, 5(1974).

3. A.D. 1891, 99 - 100.

4. A.E. 1966, *Χρονικά*, 9 κ.ε., εἰκ. 5.

ὅτι τοῦτο μετεφέρθη εἰς Κοντοβάζαιναν ἐκ τοῦ κτήματος τοῦ Σεραφεῖμ εἰς Ντουζάκο (Κλιβωκᾶς), ἀλλὰ λέγεται ἐπίσης ὅτι ἡ ἀρχική του προέλευσις ἦσαν οἱ "Ἅγιοι Θεόδωροι. Διὰ τοῦτο, ἐνδέχεται ἡ σύνθεσις, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκεν, δηλαδὴ ὁ Θάνατος Νιοβίδων καὶ Νιοβιδῶν, νὰ ἀπετέλει διακόσμησιν τοῦ βάρους τῶν τροπαίων ἐπὶ τοῦ ὡς ἄνω ὑψώματος, τὸ ὁποῖον ἰδρύθη ἐπὶ τοῦ μνημονευθέντος πλακοστρώτου. Ἐνδέχεται, ἐξ ἄλλου, ἡ διακόσμησις αὐτὴ νὰ θεωρηθῇ :

α) ὅτι ἔγινεν ὑπὸ τῶν Θελπουσίων τῆς Στράτου μετὰ τὴν ἐκδιώξιν τῆς ἡλειακῆς φρουρᾶς, ὑπ' αὐτῶν τῶν ἰδίων πιθανῶς, ἦτοι πρὸ τῆς ἀφίξεως ἴσως τοῦ ἀγῆματος τοῦ Φιλίππου Ε' εἰς αὐτήν, τὸ ὁποῖον εὔρε τὴν πόλιν ἐλευθέραν ἐξ αὐτῆς· καὶ

β) ὅτι ἔγινε πρὸς τιμὴν ἀφηρωισθέντων προγόνων των, τῶν πεσόντων πιθανῶς στρατιωτῶν κατὰ τὴν κατάληψιν τῆς πόλεως ὑπὸ τῶν Ἡλείων (διὰ τὴν εἰς αὐτὴν ἐγκατάστασιν τῆς φρουρᾶς των).

ΣΤΡΑΤΟΣ-ΠΑΛΛΗΛΑΦΟΣ ΚΑΙ ΨΩΦΙΣ-ΕΡΥΞ

Ἡ λατρεία τῆς Παφίας Ἀφροδίτης εἰς τὴν Κύπρον, ἰδρυθεῖσα, κατὰ τὴν ὑπάρχουσαν παράδοσιν, ὑπὸ Ἀρχάδων τῶν τρωικῶν (βλ. κατωτ.), κατὰ τοὺς λεγομένους νόστους, εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθῇ σήμερον ὡς θυγατρικὴ λατρεία ἐκ τῆς προϊστορικῆς Στράτου, ὅπως ὡς θυγατρικὴ ἀντίστοιχος λατρεία, ἐκ τῆς προϊστορικῆς γειτονικῆς Ψωφίδος, εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθῇ ἡ λατρεία τῆς Ἀφροδίτης εἰς τὸν Ἑρυνά τῆς Σικελίας. Εἶναι δυνατόν δηλαδὴ καὶ ἡ μὲν καὶ ἡ δὲ νὰ θεωρηθοῦν ὡς θυγατρικαὶ λατρεῖαι τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ (κορυφῆς), τοῦ κειμένου μεταξὺ Ψωφίδος καὶ Θελπούσης καὶ ὑπερκειμένου τῆς ὁμηρικῆς Στράτου.

Εἰς τοῦτο ἄλλωστε συνηγοροῦν καὶ τὰ ἑξῆς : Τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν ἦτο ἐγγύτερον πρὸς τὴν Στράτον, ὅπου καὶ ἔβλεπεν ὁ ἱερός δρυμός του. Ἡ πόλις δὲ αὐτὴ μετέσχε τῶν Τρωικῶν ὑπὸ τὸν Ἀγαπήνορα ἀλλὰ προφανῶς μετέσχε καὶ τῆς ἰδρύσεως τοῦ Ἱεροῦ τῆς Παφίας ἐν συνεχείᾳ (διὰ τῶν πολεμιστῶν τῆς). Ἄλλο δὲ Ἱερὸν τῆς Ἀφροδίτης, τόσον σημαντικὸν ὅσον τὸ ἀνασκαφέν, δὲν ἔχει ἐπισημανθῇ μέχρι σήμερον εἰς τὴν Ἀρκαδίαν.

ὑπάρχουν, πρὸς τούτοις, ἀρκετὰ στοιχεῖα, ὅπως ἡ πυραμὶς - ὀμφαλός, τὰ ἱερὰ πτηνὰ (ἡ περιστερὰ, ὁ ἀετός, ἡ χήνα), οἱ ἐλεύθεροι ὑψηλοὶ ὑπαίθριοι στῦλοι, τὰ ὁποῖα εἶναι κοινὰ καὶ εἰς τὰ δύο Ἱερὰ : καὶ εἰς

τὸ ἀνασκαφέν καὶ εἰς αὐτὸ τῆς Παφίας (βλ. κατωτ.). ὥπως ἐπίσης εἶναι ἀντιστοίχως : καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν καὶ εἰς τὸ τοῦ Ἑρυκῆς (βλ. κατωτ.) τῆς Σικελίας.

Δυνατὸν οὕτω τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν νὰ ἀπετέλει Ἱερὸν κορυφῆς καὶ τῆς Στράτου καὶ τῆς Ψωφίδος κατὰ τὴν προϊστορικὴν ἐποχὴν. Ἀλλὰ ἡ μὲν Στράτος μετέσχε τῶν Τρωικῶν καὶ τῆς ἰδρύσεως τῆς Πάφου. Ἡ δὲ Ψωφίς, ἔχουσα ἐστραμμένον τὸ ἐνδιαφέρον της πρὸς τὴν Δύσιν καὶ μὴ μετασχοῦσα τῶν Τρωικῶν - διὰ τὸν λόγον αὐτὸν πιθανῶς - ἰδρύσε τὸν Ἑρυκα. Καὶ εἰς τὴν μίαν ὁμῶς καὶ εἰς τὴν ἄλλην περίπτωσιν ἀποικισμοῦ μετεφέρθη ἡ προγονικὴ λατρεία εἰς τὴν νέαν πατρίδα. Ὅλη ἡ Ἀρκαδία ἄλλωστε ἔβριθεν Ἱερῶν Ἀφροδίτης (βλ. κατωτ.). ὅχι ὁμῶς τόσον μεγάλων ὥσον τὸ ἀνασκαφέν.

ΠΡΟΣ ΔΙΑΒΑΣΙΝ ΤΟΥ ΛΑΔΩΝΟΣ

Μετὰ τὸν Καοῦντα καὶ καθ' ὁδὸν πρὸς τὴν (πόλιν) Θέλπουσαν, ὁ Παυσανίας ἀναφέρει Ἱερὸν τοῦ καουσίου Ἀσκληπιοῦ. Εἰς τὸ μέρος ὁμῶς, μετὰ τὸ ἐργοστάσιον τῆς ΔΕΗ, ὅπου πιθανὸν νὰ ἦτο τοῦτο, ἡ πρόσχωσις εἶναι ἀρκετὰ μεγάλη. Ἐκ τοῦ Ἱεροῦ αὐτοῦ πάντως, κατὰ τὸν Παυσανίαν, ἕως καὶ τὴν (πόλιν) Θέλπουσαν ἡ ἀπόστασις ἦτο σαράντα στάδια. λαμβανομένου δὲ ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ (πόλις) Θέλπουσα ἦτο εἰς τὸ σημερινὸν χωριὸ Βάναινα, τοῦτο δὲν πρέπει νὰ ἀφίστατο τῆς πραγματικότητος. Μὲ ἄλλους λόγους, μεταξὺ Κάτω Σπάθαρη (καὶ ΔΕΗ) καὶ Βάναινας ἡ ἀπόστασις εἶναι ὅση περίπου ἀναφέρει καὶ ὁ περιηγητής, ὅτι ἦτο ἡ ἀπόστασις μεταξὺ Καοῦντος καὶ (πόλεως) Θελπούσης, ἀντιστοίχως.

Τὴν πόλιν αὐτὴν, κειμένην ἐπὶ τῆς ἄλλης ὕχθης, τῆς ἀριστερᾶς, τοῦ Λάδωνος, ὁ περιηγητής ἐπισκέπτεται ἀμέσως ἐν συνεχείᾳ. Αὐτομάτως δὲ τίθεται τὸ ἐρώτημα : εἰς ποῖον μέρος διέβη τὸν Λάδωνα ; Θετικὴ ἀπάντησις εἰς τὸ ἐρώτημα αὐτὸ δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ δοθῇ. Δυνατὸν ὁμῶς νὰ παρατηρηθοῦν τὰ ἀκόλουθα :

Ὁ Παυσανίας, προτοῦ νὰ φθάσῃ εἰς τὴν (πόλιν) Θέλπουσαν, κρίνει σκόπιμον νὰ διαγράψῃ τὸν ροῦν τοῦ Λάδωνος, ἀπὸ ἐνὸς σημείου ἕως καὶ τὴν πόλιν αὐτήν. Τοῦτο δὲ πιθανῶς πράττει προτοῦ νὰ διαβῇ τὸν ποταμὸν αὐτόν. Καὶ πιστεύεται μὲν συνήθως ὅτι ἡ διάβασις ἔγινε παρὰ τὴν θέσιν Τουμπίτσι, ὅπου καὶ διέρχεται σήμερον (διὰ γεφύρας) ἡ ἀμαξιτὴ ὁδὸς μεταξὺ Πύργου - Τριπόλεως. Ὁφείλεται δηλαδὴ τοῦτο πιθανῶς εἰς τὸ

ὅτι καὶ σήμερον ἡ διάβασις τοῦ ποταμοῦ γίνεται εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ ὅτι τὸ Βελημαχίτιο ποτάμι ἐταυτίζετο μὲ τὸν Ἄρσενά ποταμὸν τοῦ περιηγητοῦ. Τὸ πιθανότερον ὅμως εἶναι ὅτι ἡ διάβασις τοῦ Λάδωνος νὰ ἔγινεν ὑπ' αὐτοῦ ἀρκετὰ ὑψηλότερον τῆς θέσεως αὐτῆς, ὅχι δὲ μακρὰν τοῦ σημερινοῦ ἐργοστασίου τῆς ΔΕΗ, πλησίον τοῦ ὁποίου εὐρίσκετο καὶ ὁ Κασὺς (βλ. ἄνωτ.), - ἐνῶ καὶ ἡ (πόλις) Βάβαινα ἦτο ἐγγύτερον αὐτοῦ - ὅπου καὶ ἡ παλαιὰ γέφυρα (βλ. ἄνωτ.).

Κατὰ τὴν διαγραφὴν τοῦ ροῦ τοῦ Λάδωνος, ἐξ ἄλλου, ὁ Παυσανίας μνημονεύει Ἱερὸν τῆς Ἐλευσινίας Δήμητρος, περὶ τοῦ ὁποίου ἔχουν προκύψει μερικὰ προβλήματα :

Τὸ Ἱερὸν τοῦτο ἀναφέρεται ὑπ' αὐτοῦ, ἐν πρώτοις μὲν ὡς κείμενον πολὺ πρὸ τῆς (πόλεως) Θεσπυρίης, ἐνῶ μετὰ τὴν πόλιν αὐτὴν ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ ἰδίου Ἱερὸν τῆς Δήμητρος Ἐρινύος. Τὰ δύο αὐτὰ Ἱερά ἐπομένως ὁρθῶς διακρίνονται, τὸ ἐν ἀπὸ τοῦ ἄλλου ὑπὸ τῶν ἐρευνητῶν.

Καὶ εἶναι μὲν ἄγνωστος ἡ θέσις τοῦ Ἱεροῦ τῆς Ἐλευσινίας Θεᾶς, ἀλλὰ τοῦτο ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ περιηγητοῦ, ὅτι ἔκειτο εἰς τὸ ὑψηλότερον μέρος τοῦ ροῦ τοῦ Λάδωνος, ὅπως κατήρχετο ὁ ποταμὸς αὐτὸς ἐκ Θεαλιάδων. Ἡ θέσις τῆς κόμης αὐτῆς θεωρεῖται ὅτι ἦτο εἰς τὸ σημερινὸν χωριὸν Βάχλια¹, πρὸς Ν.Α. τῆς Κοντοβάζαινας, ἔχουσα προσδιορισθῇ ὑπὸ τοῦ Παπανδρέου² (πίν. 2). Πλησίον τοῦ χωριοῦ αὐτοῦ, εἰς τὴν θέσιν «Στ' Ἀρτη», ἐπεσημάνθησαν ὑπὸ τοῦ Λεονάρδου καὶ λείψανα ἀρχαίου³ ναοῦ, μὲ πρόναον καὶ σηκόν, μήκους σχεδὸν 9 μ. Ὑπὸ τοῦ Λεονάρδου ὅμως εὐρέθησαν καὶ λείψανα ἐνὸς ἄλλου, μεγαλυτέρου, ναοῦ, εἰς ἀρκετὴν ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ χωριοῦ αὐτοῦ, παρὰ τὴν ὁχθὴν τοῦ Λάδωνος, πλησίον τοῦ χωριοῦ Δίβριτσα, πλησιέστερον κειμένου πρὸς τὴν Κοντοβάζαιναν καὶ τὸν ἀρχαῖον δρυμόν. Ὁ ναὸς αὐτός, 16.80 x 5.80 μ., μὲ πρόναον καὶ σηκόν, εἶχεν, εἰς τὸ μέσον τοῦ σηκοῦ, βάθρον ἐνὸς ἀγάλματος. Κατὰ τὴν δημοσίευσίν του ὑπὸ τοῦ Λεονάρδου⁴ ἐπροτάθη τὸ ἐνδεχόμενον ὅ ἐν λόγῳ ναὸς νὰ ἦτο αὐτὸ τοῦτο τὸ Ἱερὸν τῆς Ἐλευσινίας Δήμητρος. Καὶ τοῦτο ἔγινεν ἀμέσως εὐρύτερον ἀποδεκτόν, ὥστε τὸ ὡς ἄνω χωριὸν Δίβριτσα νὰ μετονομασθῇ συντόμως εἰς Δήμητραν. Ἀλλ' ἡ ταύτισις αὐτὴ ἀμφισβη-

1. Βλ. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ Ε.Α., 228 σημ. 1 (βιβλιογραφία).

2. *Αὐτόθι*.

3. Βλ. ΛΕΟΝΑΡΔΟΝ, Ε.Α.

4. *Αὐτόθι*.

τεῖται ὑπὸ μερικῶν ἐρευνητῶν καὶ φαίνεται νὰ προσκρούη εἰς ὠρισμένα δεδομένα, ἐνῶ ἔχει ὑπὲρ αὐτῆς ἄλλα. Ἀναλυτικώτερον :

Κατὰ τὸν περιηγητὴν, τὸ Ἱερὸν τῆς Ἐλευσινίας ἦτο *Θελπουσίον ἐν ὄρεσι*. Ὡς πρὸς τὸ θέμα αὐτὸ ἐπομένως δὲν ὑφίσταται δυσχέρεια ταυτίσεως τοῦ ἐν λόγῳ ναοῦ, τοῦ Λεονάρδου, μὲ τὸ Ἱερὸν αὐτό. Καὶ τοῦτο μάλιστα. ἂν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν, ὅτι ἦτο εἰς τὰ χαμηλότερα, πρὸς τὸν Λάδωνα, κράσπεδα τοῦ ἱεροῦ δρυμοῦ τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ (τῆς Ἀφροδίτης), τὰ ὁποῖα καὶ ἦσαν εἰς τὴν χώραν τῶν Θελπουσίων (βλ. ἄνωτ.). Εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Ἐλευσινίας Δῆμητρος ὅμως ὑπῆρχον, κατὰ τὸν περιηγητὴν, τρία ἀγάλματα (τῆς Δῆμητρος, τῆς παιδὸς — Περσεφόνης — καὶ τοῦ Διονύσου), ἐνῶ εἰς τὸν ναὸν τοῦ Λεονάρδου εὐρέθη εἰς τὸν σηκὸν τὸ βάθρον ἑνὸς μόνου ἀγάλματος. Ἐν τούτοις, ὁ Λεονάρδος εὗρεν εἰς τὸν ναὸν αὐτὸν χάλκινον κρατηρίσκον μὲ τὴν ἐπιγραφὴν *Κόρη*, τὴν ὁποίαν συνέδεσε μὲ τὴν Περσεφόνην, ἐξ αὗ καὶ προσέβη εἰς τὴν ταύτισιν τοῦ ναοῦ μὲ τὸ ὡς ἄνω Ἱερὸν. Εὗρεν ὅμως ἐπίσης κεφαλὴν θεᾶς (πηλίνου εἰδωλίου), κρανοφόρου (κορυθοφόρου), τὴν ὁποίαν καὶ ἐθεώρησε κεφαλὴν Ἀθηνᾶς, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀποδυναμώνει περαιτέρω τὴν ταύτισιν τοῦ ναοῦ αὐτοῦ μὲ τὸ Ἱερὸν τῆς Ἐλευσινίας Δῆμητρος.

Λαμβανομένου ὅμως ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ ναὸς αὐτὸς ἔκειτο εἰς τὰ ἀκραῖα σημεῖα τοῦ ὡς ἄνω δρυμοῦ καὶ ὅτι εἰς τὸν σηκὸν τοῦ τὸ βάθρον εἶχε ἰστάμενον ἄγαλμα, τὸ ὁποῖον ἐνδέχεται νὰ ἐχαρακτηρίζετο ὡς *Κόρη*, ἐξ ἄλλου δὲ ὅτι τοῦτο ἦτο καὶ ἄγαλμα θεᾶς πολεμικῆς εἶναι δυνατόν νὰ ἐξαχθῇ τὸ ἀκόλουθον συμπέρασμα : Ὁ ναὸς αὐτὸς ἦτο ἴσως ναὸς τῆς Ἀφροδίτης νεωτέρας¹, ἡ ὁποία εἰς ἀρκετὰ μέρη ἐλατρεύετο καὶ ὡς πολεμικὴ θεά². Καὶ ἐπομένως τὸ Ἱερὸν τῆς Ἐλευσινίας Δῆμητρος ἦτο κάπου ἄλλου.

Ἀλλά, κατὰ τὸν Πausανίαν, τὸ Ἱερὸν τῆς Ἐλευσινίας θεᾶς ἀναφέρεται καὶ εἰς κάποιαν συνάφειαν μὲ τὴν (πόλιν) *Θέλπουσαν* καὶ διὰ τοῦτο ἡ θέσις τοῦ θεωρεῖται ὑπὸ μερικῶν ἐρευνητῶν ὅτι ἦτο εἰς ἀρκετὰ χαμηλότερον — ἂπ' ὅ,τι ὁ ὡς ἄνω ναὸς — σημεῖον τοῦ Λάδωνος. Συγκεκριμένως ὁ περιηγητὴς ἀναφέρει περὶ αὐτοῦ τὰ ἐξῆς : *Μετὰ δὲ τῆς Ἐλευσινίας τὸ Ἱερὸν καὶ Θέλπουσαν τὴν πόλιν, ὁ Λάδων παρέξεισιν ἐν ἀριστερῇ... Δὲν ἀποκλείεται ὅμως διὰ τῆς φράσεως αὐτῆς νὰ μὴ ἐγίνετο*

1. Περὶ αὐτῆς βλ. σελ. 71, 78 κ.ε.

2. *Ιδ.* σελ. 79 κ.ε.

ἀναφορὰ εἰς τὴν θέσιν τοῦ Ἱεροῦ τούτου ἐν σχέσει μὲ τὴν (πόλιν) Θέλπουσαν, ἀλλὰ νὰ ἐτονίζετο κάποιο ἰδιαίτερον χαρακτηριστικὸν τοῦ Λάδωνος τόσον μετὰ τὸ Ἱερὸν αὐτὸ ὅσον καὶ μετὰ τὴν πόλιν αὐτήν, καὶ δὴ κάποια ἐκτροπή του εἰς τὰ ἀριστερά. Οὕτως ἢ ἄλλως ὅμως ἡ θέσις τοῦ Ἑλευσινίου παραμένει ἀκόμη προβληματική.

ΑΡΧΑΙΑ ΠΡΟΣΠΕΛΑΣΙΣ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ

Ὁ Παυσανίας, ἀναχωρήσας ἐκ Ψωφίδος (Τριποτάμων) καὶ ἀκολουθήσας τὴν ὁδὸν πρὸς τὴν Θέλπουσαν—, δὲν εἶδε καθ' ὁδὸν τὸ Ἱερὸν καὶ διὰ τοῦτο δὲν τὸ μνημονεύει (βλ. ἄνωτ.). Εἰς δὲ τὴν (χώραν) Θέλπουσαν ἔφθασε, παρακάμψας τὸν ὀρεινὸν ὄγκον τοῦ Ἱεροῦ, ἀπὸ τὴν πρὸς τὸν Ἐρύμανθον πλευράν του, διὰ τῆς ὁδοῦ πιθανῶς, ἡ ὁποία σήμερον διέρχεται ἐκεῖ ἀπὸ τὸ χωριὸ Βελημάχι καὶ κατευθύνεται πρὸς τὸ Βούτσι— ὅπου φαίνεται ὅτι ἦτο ἡ ἀρχαία πόλις Στράτος. Ἐφθασε λοιπὸν εἰς μικρὰν ἀπόστασιν πρὸς Ἀ. αὐτῆς καὶ ἐκεῖ εἶδε τὸν ἱερὸν δρυμὸν. Αὐτὸς ἠπλοῦτο κατὰ τὴν Ν.Δ. κοιλάδα τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ, κατέληγε δὲ σχεδὸν ἕως τὰ κράσπεδα τῆς ἐν λόγῳ πόλεως, διαρρέμενος κατὰ μέγα μέρος τοῦ ὑπὸ τοῦ ποταμοῦ Ἀρσενος. Εἰς κάποιο μέρος τοῦ ὑπῆρχον καὶ τὰ ὄρια τῶν Θελπουσίων καὶ Ψωφιδίων. Ἐκεῖθεν δὲ ἐγίνετο καὶ ἡ ἀνάβασις τῶν Θελπουσίων τῆς Στράτου πρὸς τὸ ἐν λόγῳ Ἱερὸν, ἐνῶ ἡ τῶν Θελπουσίων τοῦ Καοῦντος καὶ τῶν τῆς (πόλεως) Θελπούσης ἐγίνετο καὶ ἐκ τῆς παραποταμίου ὁδοῦ, ὅπου καὶ ὁ ναὸς τοῦ Λεονάρδου. Διὰ τῆς αὐτῆς ὁδοῦ (πίν. 2) ἐγίνετο καὶ ἡ ἀνάβασις τῶν ἐκ Θαλιάδων ἐρχομένων.

Κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους ὅμως ἡ ἐπίσημος προσπέλασις τοῦ Ἱεροῦ ἦτο ἀπὸ τὴν πλευράν τῆς Ψωφίδος, ἥτοι ἀπὸ τὴν Β. πλευράν τοῦ χώρου του. Τοῦτο φαίνεται ἐκ τῆς ἐκεῖ ὑπάρξεως τοῦ πλακοστρώτου (βλ. κατωτ.) τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ. Πιθανῶς εἰς αὐτὴν ἔφερε κάποια πάροδος ἀπὸ κάποιο σημεῖον μιᾶς ἐκ Ψωφίδος ὁδοῦ. Τὴν ὁδὸν αὐτὴν δὲν ἠκολούθησεν ὁ Παυσανίας, διὰ τοῦτο καὶ δὲν μνημονεύει τὸ Ἱερὸν. Διεκρίνετο δὲ αὐτῇ τῆς ἄλλης ὁδοῦ —τὴν ὁποίαν ἠκολούθησε—, φέρουσα καὶ σήμερον πρὸς τὴν κοιλάδα τοῦ Σειραίου ποταμοῦ καὶ ἐκεῖθεν εἰς τὸ χωριὸ Δεχούνη, ἀπ' ὅπου, διὰ τῆς ρεματιᾶς (πίν. 2,5α), εἰς τὰ Β.Ἀ. τοῦ Ἱεροῦ, ἦτο τοῦτο προσπελάσιμον (ὅπως εἶναι καὶ σήμερον) Διήρχετο δὲ ἡ ὁδὸς αὐτῇ

καὶ πλησίον τῶν ὀρίων Ψωφιδίων καὶ Κλειτορίων (ἡ ἀπόστασις μεταξὺ Σειρῶν, ὅπου τὰ ὄρια αὐτῶν καὶ τῆς (πόλεως) Ψωφίδος, ἦτο 30 στάδια)¹.

Ἐκ τῆς ρεματιᾶς αὐτῆς ἡ ἐν λόγῳ ὁδὸς ἀνήρχετο πρὸς τὸ Ἱερὸν ὑψομένη κατὰ διαστήματα πιθανῶς, ὅπου καὶ ὑπεβαστάζετο ὑπὸ ἀναλημματικῶν τοίχων ξηρολιθιάς κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν τῆς πλευρᾶν (ὅπως γίνεται συχνὰ καὶ σήμερον). ἕως ὅτου ἔφθανεν ἄνωθεν τοῦ σταδίου καὶ τοῦ συγκροτήματος τοῦ τελεστηρίου καὶ τοῦ τεμένους, διὰ νὰ καταλήξῃ εἰς τὸ πλακώστρωτον πλεόν τέρμα τῆς, τὸ κατευθυνόμενον κυρίως πρὸς τὸν βωμόν. Κάτι ἀνάλογον ἴσως νὰ ὑπῆρχε καὶ διὰ τὴν ἐκ Θελπούσης ὁδόν.

ΤΑΥΤΙΣΙΣ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ

Οἱ λόγοι ταυτίσεως τοῦ Ἱεροῦ, μὲ Ἱερὸν τῆς Ἀφροδίτης (πρεσβυτέρας καὶ νεωτέρας) καὶ τοῦ Διός, συνοπτικῶς εἶναι οἱ ἀκόλουθοι².

Λον. Ὁ δρυμός, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ὑπῆρχε τὸ Ἱερὸν, ἐλέγετο Ἀφροδίσιον. Τοῦτο ἐξυπακούει τὴν ἐκεῖ ὑπαρξίν Ἱεροῦ τῆς Ἀφροδίτης.

Βον. Τὸ πλακώστρωτον μέρος τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ τοῦ Ἱεροῦ ὑποδηλοῖ, ὅτι ἀπετέλει τὸ τέρμα τῆς καὶ ὅτι αὐτὴ ἤρχιζεν ἐκ τῆς (πόλεως) Ψωφίδος, πολιοῦχος τῆς ὁποίας ἦτο ἡ Ἀφροδίτη ἢ Ἐρυκίνη³: ἐν τῇ πόλει τοῦτο μὲν Ἀφροδίτης Ἱερὸν Ἐρυκίνης ἐστὶν ἐπίκλησις. . . ». Ἡ ἐπίκλησις αὐτὴ ἦτο ταυτόσημος μὲ τὴν ἐπίκλησιν Σώτειρα καὶ ὡς Σώτειρα τῆς περιοχῆς, ἡ Θεὰ ἦτο καὶ πολιοῦχος⁴. Καὶ ναὶ μὲν ὑπῆρχεν ἡ παδοσις⁵, ὅτι ἡ λατρεία αὐτὴ εἶχεν ἔλθει εἰς τὴν Ψωφίδα ἐκ τῆς Σικελίας, διὰ τῶν διδύμων υἱῶν τῆς Ψωφίδος —θυγατρὸς τοῦ Σικανοῦ ἡγεμόνος Ἐρυκος— καὶ τοῦ Πρακλέους ἀλλ' ἡ παράδοσις αὐτὴ ἦτο μεταγενεστέρα σικελικὴ παράδοσις, δημιουργηθεῖσα πιθανῶς ὅταν τὸ σικελικὸν Ἱερὸν τῆς Ἀφροδίτης Ἐρυκίνης εἶχε καταστῇ περιώνυμον εἰς τὸν ἑλληνο-ρωμαϊκὸν κόσμον. Ἐπὶ πλεόν ὅμως ὑπῆρχεν, ἐκ παραλλήλου, ἡ τοπικὴ ἀρκαδικὴ παράδοσις: ὅτι ἡ Ψωφίς ἦτο κόρη τοῦ Ἐρυμάνθου —καὶ ὄχι τοῦ Σικανοῦ Ἐρυκος— καὶ μήτηρ τοῦ Ἀρκάδος Ἐρυκος, ὁ ὁποῖος καὶ εἶχε μεταναστεύσει εἰς τὴν Σικελίαν, ιδρύσας τὸ Ἱερὸν τῆς Θεᾶς

1. ΠΑΥΣ. VIII 23.9

2. Ἐκτενέστερον βλ. σελ. 44 κ.ε.

3. ΠΑΥΣ. VIII 24.6

4. Βλ. καὶ κατωτ. σελ. 44.

5. ΠΑΥΣ. VIII 24.6.

ἐπὶ τοῦ ὁμωνύμου σικελικοῦ ὄρους, εἰς τὸ ὁποῖον ὑπῆρχεν Ἱερὸν καὶ Μαντεῖον τῆς Ἀφροδίτης (καὶ τοῦ Διὸς).

Ἡ δευτέρα αὐτῇ παράδοσις, ἐξυπακούουσα μεταφορὰν τῆς λατρείας τῆς Ἀφροδίτης ἐκ τῆς Ἀρκαδίας εἰς τὴν Σικελίαν, διὰ μεταναστῶν Ἀρκάδων —τοῦ λεγομένου συνήθως ἀρχαδο-ἀχαικοῦ ἀποικισμού ἢ τῶν γενῶν—, ἦτο προφανῶς παλαιότερα τῆς ἄλλης. Σὺν τῷ χρόνῳ ὅμως ἡ θυγατρικὴ σικελικὴ αὐτῇ λατρεία τοῦ Ἑρως κατέστη ἰσχυρά, ὥστε ἐπλάσθη ἡ τοπικὴ πλέον (σικελικὴ) παράδοσις, ὅτι αὐτῇ ἦτο ἡ αὐτόχθων λατρεία, μεταφυτεθεῖσα εἰς προιμνωτάτους χρόνους καὶ εἰς αὐτὴν ἀκόμη τὴν Ἀρκαδίαν, πρὸς ἐξήγησιν τῆς συνωνυμίας των. Ἦτο δὲ τὸ Ἱερὸν τοῦ Ἑρως πλουσιώτατον εἰς ἀναθήματα ἤδη κατὰ τὸν 5ον αἰ. π.Χ. (βλ. κατωτ.) Ἀλλὰ κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους ἀπέβη ἀκόμη πλουσιώτερον καὶ περιφανέστερον. ἐξ αὐτοῦ δὲ ἡ λατρεία μετεφέρθη καὶ εἰς αὐτὴν τὴν Ῥώμην, ὅπου ἡ λατρεία τῆς θεᾶς (Erycinae) περιεβλήθη μεῖν ἰδιαιτέραν λαμπρότητα. Τότε πιθανῶς ἐδημιουργήθη καὶ ἡ παράδοσις, ὅτι τὸ σικελικὸν τοῦτο Ἱερὸν εἶχεν ἐπισκεφθῇ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Αἰνείας, προτοῦ νὰ φθάσῃ εἰς τὴν Ῥώμην.

Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ὁ μῦθος περὶ Σικανοῦ Ἑρως καὶ τῆς κόρης του Ψωφίδος ἦτο μᾶλλον αἰτιολογικὸς καὶ ὅτι ἡ λατρεία τῆς Ἑρυνίης Ἀφροδίτης ἦτο ἀρχαδικῆς καταγωγῆς. Ἦτο δὲ ἡ λατρεία τοῦ Ἑρως, ὅπως καὶ τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ, λατρεία κορυφῆς. Ἀλλωστε ἡ θεὰ ἐλατρεύετο ὡς Ἀκραία (βλ. καὶ κατωτ.) συχνὰ εἰς τὸν ἐλληνικὸν κόσμον καὶ τοῦτο πιθανῶς ἤδη ἀπὸ τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς (βλ. κατωτ.).

Ἀντίστοιχον. ἐξ ἄλλου, ἦτο καὶ τὸ φαινόμενον τῆς μεταφορᾶς τῆς λατρείας —τῆς αὐτῆς θεᾶς— ἀπὸ τὴν Ἀρκαδίαν εἰς τὴν Κύπρον (Πάφον), ἀναγομένης εἰς τὰ τέλη ὡσαύτως τῆς Β' χιλιετίας π.Χ.

Γον. Ποικίλα κινητὰ εὐρήματα ἀλλὰ καὶ ἀκίνητα πιστοποιοῦν τὴν ταύτισιν αὐτῇν. Τοιαῦτα εὐρήματα (ἐκτενέστερον περὶ αὐτῶν βλ. κατωτ.) εἶναι : α) πήλινα εἰδώλια γυμνῆς ὀρθίας θεᾶς (τῆς νεωτέρας Ἀφροδίτης)· β) πήλινα εἰδώλια ἐνδεδυμένης καὶ καθημένης συνήθως θεᾶς (τῆς πρεσβυτέρας Ἀφροδίτης)· γ) εἰδώλια πήλινα περιστερῶν· δ) ἄλλα, ἀντίστοιχα χτηνῶν· ε) μολύβδινον εἰδώλιον ἀετοῦ· στ) πήλινα εἰδώλια σκύλων· ζ) λίθινος ἐλεύθερος στῦλος· η) μέγας πώρινος, πυραμιδοειδοῦς σχήματος ὀμφαλός.

Τὴν ὡς ἄνω ταύτισιν, πρὸς τούτοις, ἐνισχύουν ὁμοιότητες λατρευτικῶν πυρήνων τοῦ Ἱεροῦ μὲ ἀντιστοίχους Ἱερῶν τῆς Ἀφροδίτης (- Διώνης) καὶ τοῦ Διὸς ἢ ἀπλῶς τοῦ Διὸς ἢ τῆς Ἀφροδίτης, ὅπως εἶναι : τοῦ Λυκαίου, τῆς Δωδώνης, τῆς Ὀλυμπίας¹ τῆς Πάφου, τοῦ Ἑρυκος κ.ά.

Ἡ θέσις, ἐπὶ πλεόν, τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ, ἐπὶ ὄρεινῳ πλατώματι (πίν. 2, 11α), ἦτοι ὄρεινῇ καὶ πλακισιουμένη κατὰ τὸ πλεῖστον ὑπὸ κορυφῶν (καὶ δρυμοῦ), εἶναι ὅπως περίπου καὶ ἡ τῆς Δωδώνης —πλακισιουμένης μὲν ἐπίσης ὑπὸ κορυφῶν, τοῦ Τομάρου. Ἀλλ' εὐρίσκετο εἰς ἀρκετὰ μεγαλύτερον αὐτῆς ὑψόμετρον. Συχνάζομένη δὲ ὑπὸ Ν.Δ. κυρίως ἀνέμων, φορέων χαμηλῶν συνήθως βαρομετρικῶν φαινομένων², ἡ θέσις αὐτῇ συνηγορεῖ, ὅπως καὶ εἰς τὴν Πάφον, περαιτέρω εἰς τὴν ταύτισιν αὐτήν. Ἐξ ἄλλου ἡ Ν.Δ. πλευρὰ τοῦ ὄρεινῳ τῆς ὄγκου, κατερχομένη πρὸς τὸν πεδινὸν χῶρον τῆς Θελπούσης εἶναι περίπου ὅπως καὶ ἡ τοῦ Ἱεροῦ τῶν Δελφῶν, ἡ πρόϊμος περίοδος τοῦ ὁποίου, σχετιζομένη καὶ μὲ τὴν λατρείαν τοῦ Διός, συγγενεῦει ἴσως μὲ τὴν πρόϊμον λατρείαν εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν³. Καὶ δὲν εἶναι ἄσχετος ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἡ ἐτυμολογικὴ συγγένεια μεταξὺ Θελπούσης (Τελπούσης) καὶ Δελφῶν καὶ τῆς ἐκεῖ νύμφης Τελφούσης⁴.

Ἀλλὰ περισσότερον τῶν ἄλλων ὡς ἄνω Ἱερῶν, τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν εἶναι δυνατόν νὰ χαρακτηρισθῇ καὶ αὐτὸ ὡς Μαντεῖον, καθότι διέθετε περισσοτέρους τοῦ ἐνὸς ἐκάστου τούτων μαντικοὺς χώρους. Τὰ κέντρα αὐτῶν ἦσαν τὰ ἀκόλουθα⁵ : ὁ πώρινος ὀμφαλός, ὁ ἐλεύθερος ὑψηλὸς λίθινος στῦλος (ἢ ζευγὸς ἐξ αὐτῶν), ἡ δρυς, ὁ τρίπους, ἡ Ἱερὰ πηγὴ, ὁ ἐντὸς τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος ἰδιαίτερος μηχανισμός.

ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΕΩΣ

Εἰς τὴν δημιουργίαν καὶ τὴν ἀνάπτυξιν —ἀλλὰ καὶ τὴν ἐν γένει ἐξέλιξιν— τοῦ Ἱεροῦ φαίνεται, ὅτι συνετέλεσαν κατ' ἐξοχὴν οἱ ἀκόλουθοι παράγοντες :

1. Περὶ τῆς ὁμοιότητος Δωδώνης Ὀλυμπίας βλ. ΔΑΚΑΡΗ, Ἡ Ἱερὰ οἰκία τῆς Δωδώνης Α.Ε. 1959, 426.

2. Βλ. περὶ τούτου ἐκτενέστερον σελ. 243.

3. Βλ. καὶ σελ. 226, 230, 232.

4. Ὀμ. Ὑμν. Ἀπόλλ. III, 244.

5. Ἐκτενέστερον βλ. σελ. 220 κ.ά.

Ἡ Θέσις του. Κείμενον τὸ Ἱερὸν τοῦτο μεταξὺ τῆς ὁμηρικῆς Στράτου καὶ τῆς Ψωφίδος. Ἰσχυρῶν πόλεων ἀπὸ τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς, προσεφέρετο, σὺν τοῖς ἄλλοις, διὰ τὴν συνέλευσιν τῆς ἡγεσίας τῶν ἀρκαδικῶν τούτων κρατῶν, καθὼς πιθανῶς καὶ αὐτῆς ἄλλων πλησιοχώρων ἀρκαδικῶν πόλεων, εἰς περίπτωσιν ἰδίως λήψεως σημαντικῶν ἀποφάσεων, περιλαμβανομένης καὶ τῆς διευθετήσεως τυχὸν μεταξὺ των ὀριακῶν διαφορῶν. Εἰς πολλὰ Ἱερά του ἄλλωστε ὁ Ζεὺς ἐξέφραζε τὸ πνεῦμα τῆς κοινοπραξίας, ἰδίως τῶν κατὰ τόπους στρατιωτικῶν ἡγεσιῶν καὶ κυρίως μετὰ τὴν πτώσιν τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου. Τὰ μέλη τῶν ἡγεσιῶν αὐτῶν, ἰδίως δὲ τῆς Ἀρκαδίας, ὅπου κατ' ἐξοχὴν ἐφέρετο λατρευόμενος ὁ θεὸς αὐτός, εἶχον αὐτὸν ὡς τὴν ἀνωτάτην θεότητά των (μὲ κάποιαν βαθμιαίαν ἐνίστε ὑποκατάστασιν του ὑπὸ τοῦ Ἀπόλλωνος)¹. Ἐχρησιμοποιεῖτο λοιπὸν τὸ Ἱερὸν τοῦτο διὰ τὴν τυχὸν σύνοδον τῶν ἡγεσιῶν αὐτῶν καὶ φυσικὸν ἦτο νὰ τυγχάνη καὶ διαφόρων δωρεῶν ἐξ αὐτῶν. Ἡ ἐπιλογὴ τῆς Θέσεως αὐτῆς δὲν ἦτο ἄλλωστε τυχαία. Εἰς ἀρκετὸν ὑψόμετρον καὶ ἐπὶ ὀρεινῆς τοποθεσίας, προσεφέρετο, ὅπως καὶ ἡ Θέσις τοῦ Λυκαίου καὶ ἡ τῆς Δωδώνης ἐπίσης, ὅλως ἰδιαιτέρως διὰ τὴν λατρείαν θεοτήτων τοῦ κεραυνοῦ. Ἡ αἰσθησις τῆς λατρείας αὐτῆς πλανᾶται ἄλλωστε ἐνίστε καὶ σήμερον ἀκόμη εἰς τὸν χῶρόν του, ὅταν εἰς ὥραν βροχοθυέλλης —κυρίως παρὰ τὴν Ἱεράν πηγὴν, ὅπου καὶ τὰ ὑπόγεια ὑδάτινα ρεύματα— αὐτὸς πλήττεται συνεχῶς ὑπὸ κεραυνῶν. Εἰς τὸ μέρος αὐτό, συσσωρευόμενα κατ' ἐξοχὴν τὰ βροχοφόρα νέφη, καθὼς κινεῦνται ταχέως ἀπὸ τὰ Ν.Δ., ἀφήνουν τοὺς κρουνοὺς των ἀνοικτούς, τῇ συνοδείᾳ καταιγισμοῦ ἀστραπῶν καὶ βροντῶν (κεραυνῶν), φαινόμενον τοῦ ὁποίου παρέστημεν μάρτυρες τὸ θέρος τοῦ 1969, ὅποτε παρατηρήθη καὶ τὸ ἐξῆς : Εἰς τὸν χῶρον τῆς Ἱεραῖς πηγῆς εἰς διάστημα περίπου 20' ἔπεσαν ἄνω τῶν 30 κεραυνῶν. Ἀντιθέτως ὁ χῶρος τοῦ Ἀγίου Πέτρου (τοῦ αὐχένος), ἦτοι τοῦ τελεστηρίου καὶ τοῦ τεμένους ἀλλὰ καὶ τοῦ παρακειμένου τριπλοῦ οἰκήματος, δὲν ἐδέχθη οὔτε ἓνα κεραυνόν. Ἴσως ὁ χῶρος αὐτὸς ἐπροστατεύετο καὶ λόγῳ τῆς ὑφῆς τοῦ ἐδάφους, ἢ ὁποῖα τοὺς ἀπώθει, ἐνῶ τοὺς προσείλκυε τὸ ὑδάτινον στοιχεῖον τῆς πηγῆς (καὶ τῶν ὑπογείων ὑδατίνων φλεβῶν) τῆς Νεραϊδόρραχης. Ἡ περιοχὴ ἄλλωστε περὶ τὴν πηγὴν αὐτὴν ἐχαρακτηρίζετο ὑπὸ ὑπολειμμάτων κεραυνῶν (κεραυνίων), ἦτοι λίθων προελθόντων ἐκ τῆς

1. Περὶ τούτων βλ. σελ. 64.

τήξεως τοῦ χώματος εἰς τὸ σημεῖον τῆς πτώσεώς των καὶ τῆς συρρικνώσεώς του ἐν συνεχείᾳ — λόγῳ τῆς ἀναπτυσσομένης μεγάλης θερμότητος — καὶ τῆς μετατροπῆς του εἰς βαρὺν λίθινον βῶλον, ἀποτελούμενον ἀπὸ μεταλλικὰ μόνον στοιχεῖα κυρίως. Οἱ λίθοι αὐτοὶ (πίν. 12α) εἶναι γνωστὸν ὅτι ἐχρησιμοποιοῦντο εἰς τὸ 'Ιδαῖον¹ διὰ καθαρμούς.

Ἄλλον οὐσιαστικὸν παράγοντα ἀπετέλει ἡ σύνοπτος θεὰ ἐκ τοῦ χώρου τοῦ Ἱεροῦ, ἰδίως πρὸς Δ., καὶ ἡ ἐξ αὐτοῦ δυνατότης ἐλέγχου μεγάλης ἐκτάσεως, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν πλαισίωσίν του ὑπὸ ἐκτεταμένου (Ἱεροῦ) δρυμοῦ, ὁ ὁποῖος καὶ ἦτο ἔνθεν καὶ ἔνθεν ἀπαρξίαντος.

Εἰδικώτερον, ἐξ ἄλλου, ἡ θέσις τοῦ Ἱεροῦ καὶ τοῦ περὶ αὐτὸ δρυμοῦ πλησίον παλαιοῦ ὀδικοῦ δικτύου ὑπῆρξεν ἐν ἄλλο ἀκόμη στοιχεῖον, τὸ ὁποῖον ἀπετέλεσε συμπληρωματικὸν παράγοντα, ἂν μὴ εἰς τὴν δημιουργίαν τουλάχιστον εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ Ἱεροῦ.

Ἄλλοι παράγοντες, συντελέσαντες ὁμοίως εἰς τὴν ἀνάπτυξιν του, ἦσαν καὶ οἱ ἀκόλουθοι :

Ἐν πρώτοις, ἦτο ἡ μεγάλη ἐτησίᾳ θερινὴ ἐορτὴ², ἀγομένη πρὸς τιμὴν τῆς θεᾶς κατὰ τὸ (θερινόν) ἡλιοστάσιον. Ἡ ἐορτὴ αὕτη ἀπετέλει πόλον ἑλξέως τῶν κατοίκων τῶν πλησιοχώρων περιοχῶν, ἰδίως τῆς Ψωφίδος καὶ τῆς Θελπούσης. Τοῦτο ἄλλωστε συμβαίνει καὶ σήμερον μὲ τὴν ἐπιβίωσίν της κατὰ τὴν ἐορτὴν τῆς Ἀναλήψεως.

Τὸ ἔθιμον, τῆς ἀφιερώσεως ἐνδυμάτων καὶ πλοκάμων μαλλιῶν τῶν πιστῶν εἰς τὴν θεάν, κυρίως κατὰ τὴν ἐν λόγῳ ἐορτὴν, καὶ ἰδιαιτέρως ὑπὸ νέων γυναικῶν, πιθανῶς³ καὶ μελλο(ῆ νεο-)νύμφων, ἀλλὰ καὶ τῶν μητέρων των.

Ἡ ἀνάπτυξις τῆς λειτουργίας τοῦ Ἱεροῦ ὡς Μαντείου, καὶ μάλιστα ὑπὸ πολλαπλῇ μορφῇ. Πιθανῶς εἰς τοῦτο συνέτεινε καὶ ἡ ὑπὸ ἱκανοῦ ἱερατείου διαχείρισις τῆς διοικήσεώς του. Εἰς τὸ ἱερατεῖον τοῦτο ὠφείλετο ἴσως καὶ ἡ εὐρύτερα διάδοσις τῆς παραδόσεως ὅτι τὸ Ἱερόν τοῦτο ἦτο καὶ ὁ τύπος τῆς γεννήσεως τῆς Ἀφροδίτης, δεδομένου ὅτι ἡ θεὰ ἐχαρακτηρίζετο εὐρύτερον ὡς Αἰδωγενῆς⁴ (ὡς μὴ ἔχουσα γεννηθῆ εἰς

1. ΠΟΡΦΥΡ., *Βίος Ηρθ.*, 17. Περὶ τῶν ἀρχαίων πληροφοριῶν διὰ τὸ Ἰδαῖον βλ. ΠΑΠΑΚΗ, *Τὸ Ἰδαῖον ἄντρον* (1965).

2. Ἐκτενέστερον βλ. σελ. 186 κ.έ.

3. Βλ. σελ. 201 κ.έ.

4. ΗΣΥΧ. λ.

τὴν Κύπρον ἀλλ' εἰς τὴν Ἀρκαδίαν), ἐνῶ ἄλλοι, ἐξ ἴσου σημαντικὸν Ἱερὸν τῆς, δὲν ἔχει εὐρεθῆ πλησίον τοῦ Λάδωνος, ἡ κοίτη τοῦ ὁποίου εὐρίσκεται (ξηρὰ σήμερον λόγῳ τῶν ὑδροηλεκτρικῶν ἔργων) κάτωθεν τῶν Ν.Δ. κρασπέδων τοῦ δρυμοῦ του. Ἡ παράδοσις αὐτῇ τῆς εἰς ἀρκαδικὸν ὄρεινόν Ἱερὸν γεννήσεως τῆς Θεᾶς (παρὰ τὸν Λάδωνα) ἐνετάσσετο τοιοῦτοτρόπως εἰς τὸ σύνολον τῶν ἀντιστοίχων παραδόσεων περὶ τῆς γεννήσεως τοῦ Διός¹ καὶ ἦτο παλαιότερα τῆς τῆς ἐκ θαλάσσης ἀναδύσεώς της εἰς Κύπρον καὶ Κύθηρα, τὰ ὅποια ἦσαν Ἱερὰ θυγατρικῆς λατρείας².

Οἱ μισθοφόροι, πρὸς τοῦτοις, Ἀρκάδες πολεμισταὶ (ἐκ Ὑωφίδος καὶ Θελπούσης), οἱ ὅποιοι ἀναφέρονται γενικῶς ὡς φορεῖς ἀφιερωμάτων καὶ εἰς ἄλλα ἀρκαδικὰ Ἱερὰ³. Ἦδη εἰς τὸ Ἔπος οἱ Ἀρκάδες, τοὺς ὁποίους μεταφέρει ὁ Ἀγαμέμνων εἰς τὴν Τροίαν (βλ. ἀνωτ.) διὰ πλοίων του, χαρακτηρίζονται ὡς ἀγχιμαχῆται καὶ ὡς τοιοῦτοι συνήθως προσλαμβάνονται καὶ κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν. Κατ' ἐξοχὴν δὲ μισθοφόροι ἐγίνοντο οἱ Ἀζᾶνες —εἰς τὴν εὐρυτέραν περιοχὴν τῶν ὁποίων εὐρίσκεται καὶ τὸ Ἱερὸν κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν— καὶ τοῦτο κυρίως ἐξ αἰτίας τοῦ ἀγόνου ἐδάφους των (πρβλ. ἄναϊον κακόν), διακρινόμενοι εἰς τὰ ξένα στρατεύματα διὰ τὴν ἀντοχὴν καὶ τὴν ἀνδρείαν των.

Τέλος, ἡ παρουσία μολύβδου εἰς τὴν ἐν γένει περὶ τὸ Ἱερὸν περιοχὴν. Οἱ ὄγκοι μολύβδου καὶ τὰ μεγάλα τεμάχια ἐλασμάτων, τὰ ὅποια εὐρέθησαν εἰς μέρη τοῦ Ἱεροῦ (πίν. 12β, 13, 14), ὑποδηλοῦν ὅτι ἐγίνετο κάποια ἐκμετάλλευσίς του μᾶλλον εἰς αὐτὸ καὶ ὅτι δὲν ἀνῆκον δηλαδὴ εἰς εἰσαγόμενον εἶδος, τὸ ὅποιον καὶ ἀπεθηκεύετο, πρὸς παροχὴν χρησμῶν, δεδομένου ὅτι οὔτε ἐν ἔλασμα εὐρέθη εἰς τὸ Ἱερὸν φέρον ἐπιγραφὴν χρησμοῦ. Ἐξ ἄλλου, κατὰ τὰ λεγόμενα τῶν ἐργατῶν τῆς ἀνασκαφῆς, ἐγίνετο καὶ πρὸ ἐτῶν τῆξις χωμάτων εἰς μερικὰ σημεῖα τῆς κάτωθεν (εἰς τὰ Ν.Δ. τοῦ Ἱεροῦ) πλαγιᾶς τοῦ δρυμοῦ, μὲ πρωτόγονα μέσα, διὰ τὴν παραγωγὴν μικρῶν ποσοτήτων μετάλλου. Ἐπὶ πλέον, μετ' ἐπιμονῆς ἀναφέρεται ἡ παράδοσις ὅτι κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐθνεργεσίας τοῦ '21 ἐγίνετο προμήθεια ἐκ τοῦ Ἀγίου Πέτρου μολύβδου εἰς τὴν Δημητσάναν (ὅπου τὸ «μπαρουτάδικον» τοῦ Ἀγῶνος) πρὸς κατασκευὴν πυρομαχικῶν. Ἀναφέρεται δὲ ὅτι ὁλόκληρος ἡ ἐκ μολύβδου ἐπικάλυψις τῆς στέγης τοῦ

1. Βλ. A. B. COOK, *Zeus*, III, 150.

2. Βλ. ἐκτενέστερον σελ. 57 κ.ε.

3. Βλ. TOMLINSON, *The Greek Sanctuaries* (1967), 119.

ναοῦ τοῦ Ἀγίου Πέτρου μεταφέρθη τότε εἰς τὴν Δημητσάναν πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτόν. Φαίνεται λοιπὸν, ὅτι ὁ μόλυβδος, τοπικῆς παραγωγῆς καὶ ἐμπορεύσιμον εἶδος, ἀπετέλει ἴσως καὶ κάποιαν πηγὴν πλουτισμοῦ τοῦ Ἱεροῦ καὶ τὴν ἐκμετάλλευσίν του θὰ εἶχε τὸ εἰς αὐτὸ Ἱερατεῖον πιθανῶς. Ἀλλὰ φαίνεται ἐπίσης: ἢ ὅτι δὲν ἐχρησιμοποιεῖτο διὰ τὴν γραφὴν ἐρωταποκρίσεων, ὅπως συνέβαινεν εἰς ἄλλα Μαντεῖα, καὶ δὴ εἰς τὸ τῆς Δωδώνης, ἢ ὅτι ἐχρησιμοποιεῖτο εἰς πολὺ περιορισμένον βαθμὸν διὰ τὸν σκοπὸν αὐτόν, διό καὶ δὲν εὐρέθη οὔτε ἓν, μικρὸν ἔστω, ἔλασμα, μὲ ἐπιγραφὴν χρησιμοῦ. Ἴσως ἡ διαδικασία αὐτὴ νὰ ἐγίνετο εἰς τὸ Ἱερόν δι' ἄλλου μέσου, φθαρτοῦ καὶ περισσότερον εὐτελοῦς· καὶ πρὸς τοῦτο νὰ ἐχρησιμοποιοῦντο καὶ φλοιοὶ δρυός¹. Δὲν φαίνεται, ἐξ ἄλλου, νὰ ἐχρησιμοποιεῖτο δι' ἄλλον τρόπον μαντείας (ὅπως σήμερον εἰς τὸν λεγόμενον Κλήδωνα)², καὶ δὴ χυνόμενος εἰς μικρὰ τεμάχια (βόλους) ἐντὸς ὕδατος, διότι δὲν εὐρέθησαν τοιαῦτα μικρὰ τεμάχια.

ΤΑ ΚΥΡΙΑ ΜΕΡΗ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ

ΣΥΝΟΤΙΣ

Τὰ διατηρηθέντα λείψανα τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ διακρίνονται τελικῶς εἰς τὰ ἀκόλουθα σύνολα :

1ον. Τοῦ (ἐντὸς τοῦ τεμένου) ναοῦ καὶ τοῦ πρὸς Δ. αὐτοῦ τελεστηρίου. Τὸ σύνολον τοῦτο ἔκειτο εἰς τὸ πρὸ τὸ Ζαρκάδι μέρος (τοῦ διασέλλου καὶ) τοῦ Ἱεροῦ.

2ον. τῆς Ἱερᾶς (πλακοστρώτου) ὁδοῦ καὶ τοῦ πρὸς Ν. αὐτῆς μεγάλου βάθρου τοῦ βωμοῦ. Τὸ σύνολον τοῦτο ἦτο εἰς τὸ μέσον περίπου (τοῦ διασέλλου καὶ) τοῦ Ἱεροῦ.

3ον. Τοῦ τριπλοῦ οἴκηματος —καὶ τῆς πρὸς Δ. αὐτοῦ χαμηλῆς δεξαμενῆς. Τοῦτο εὐρίσκετο εἰς τὸ πρὸς τὴν Νεραϊδόρραχην μέρος τοῦ Ἱεροῦ (καὶ τοῦ διασέλλου).

4ον. Τῆς Ἱερᾶς πηγῆς καὶ τοῦ ἐξ αὐτῆς πρὸς τὸ τριπλοῦν οἶκημα ἐξιχνουμένου ὑδραγωγείου τῆς. Τοῦτο ἐξετείνετο ἐπὶ τῆς ὑπερκειμένης τοῦ Ἱεροῦ πλευρᾶς τῆς Νεραϊδόρραχης.

5ον. Τοῦ σταδίου, τοῦ κειμένου πρὸς Β. τοῦ πρώτου καὶ δευτέρου

1. Ὅπως καὶ εἰς τὴν Πρηνέστον: KIKEP, *de div.* II 85.

2. Βλ. σελ. 187.

συνόλου ἦτοι τοῦ (τεμένους) ναοῦ, τοῦ τελεστηρίου καὶ τῆς ἱερᾶς ὁδοῦ, καὶ χαμηλότερον αὐτῶν.

Εἰς τὰ σύνολα ὅμως αὐτὰ θὰ πρέπη νὰ προστεθῇ καὶ ἐν ἄλλο δευτερεῦον, τὸ ὅποιον ἐπεσημάνθη ἀλλὰ δὲν ἠρευνήθη :

6) Ἡ κατασκευή, κινητὰ λείψανα τῆς ὁποίας μόνον ἦλθον εἰς φῶς εἰς τὸν ἔκωθεν τοῦ Ἱεροῦ καὶ ἐπὶ τοῦ Ζαρχαδιοῦ ἀγρὸν (βᾶσαν, βλ. ἀνωτ.), ταυτιζομένη μὲ Ὡδεῖον. Ἐπίσης θὰ πρέπη νὰ προστεθῇ καὶ ἐν ἄλλο ἀκόμη :

7) Τὸ ὑπόγειον σπήλαιον, τοῦ ὁποίου ἄνοιγμα ὀροφῆς διεπιστώθη κάτωθεν τοῦ Ἱεροῦ, πρὸς τὰ Ν.Δ. τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος (περὶ τὰ 50μ. ἐξ αὐτοῦ), μεγάλου βάθους (ὥπως ἐφαίνετο ἐκ τῆς ρίψεως λίθων ἐντὸς αὐτοῦ). Πιθανῶς πρόκειται περὶ τοῦ ὑπογείου μέρους τοῦ Ἀρσενος ποταμοῦ, ὃ ὁποῖος ἀναδύεται ἀκριβῶς εἰς τὴν αὐτὴν κατεύθυνσιν κάτωθεν τοῦ χώρου αὐτοῦ.

Τὸ σπήλαιον τοῦτο χρήζει ἰδιαιτέρας ἀνασκαφικῆς ἐρεῦνης, ὅπως χρήζει ἐρεῦνης τὸ στάδιον καὶ τὸ Ὡδεῖον.

ΚΥΡΙΟΙ ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΟΙ - ΜΑΝΤΙΚΟΙ ΠΥΡΗΝΕΣ

ΣΥΝΟΨΙΣ

Εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν ἐνετοπίσθησαν λατρευτικὰ σύμβολα, ἐπέχοντα τὴν θέσιν λατρευτικῶν μαντικῶν πυρήνων, εἴτε αὐτούσια εἴτε ἐκ λειψάνων των. Αὐτὰ εἶναι :

1ον. Μεγάλη πωρίνη πέτρα, ἐδραζομένη ἐπὶ τετραγώνου ὑπογείου βάθρου, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ὑπῆρχε ζευγὸς θηκῶν. Εἶχε σχῆμα πυραμιδοειδοῦς ὀμφαλοῦ καὶ ἦτο ἐντὸς τοῦ τεμένους (στεγασθεῖσα ἐντὸς τοῦ ναοῦ).

2ον. Τρίπους, τοῦ ὁποίου ἐσώθη τὸ λίθινον τριποβάκιον (βάθρον) εἰς τὸ τελεστήριον.

3ον. Ὑψηλός, ἐλεύθερος, λίθινος στῦλος (ἢ ζευγὸς τοιούτων στύλων), σωθεὶς εἰς τεμάχια, εὑρεθέντα εἰς τὸν πλησίον καὶ ἐντὸς τοῦ τεμένους (ναοῦ) χώρον.

4ον. Μαντικὴ δρυς, τῆς ὁποίας εὑρέθη ὁ λάκκος πρὸς Β. τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος.

5ον. Ἱερὰ πηγὴ, ὑπερκειμένη (εἰς τὰ Ν.Α.) τοῦ Ἱεροῦ, ἐπὶ τῆς Νεραϊδόρραχης. Τὰ ὕδατά της διωχετεύοντο δι' ὑπογείου ἀγωγοῦ (καὶ φρεατίων) εἰς τὸ τριπλοῦν οἶκημα καὶ τὴν κάτωθεν του δεξαμενὴν. Πρὸ τῆς

καθόδου των εἰς τὴν δεξαμενὴν αὐτὴν ὑπῆρχε καὶ ἰδιαίτερος μηχανισμὸς ἀναμειξεῶς των μὲ κάποιον ἄλλον ὑγρόν, πρὸς παροχὴν κάποιας μαντείας πιθανῶς.

Ἐκ παραλλήλου ὅμως ὑπῆρχον καὶ ἄλλοι δευτερεύοντες, πυρῆνες, περὶ τῶν ὁποίων θὰ γίνῃ λόγος κατωτέρω ἐκτενῶς. Τοιοῦτος πυρὴν ἦτο, λόγου χάριν, ἡ στήλη, προσδιορισθεῖσα εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος.

ΜΕΡΟΣ Β

Η ΘΕΑ ΑΦΡΟΔΙΤΗ
ΕΟΡΤΑΣΤΙΚΗ ΚΑΘΙΕΡΩΣΙΣ ΤΟΥ ΠΑΙΟΣΤΑΣΙΟΥ

Η ΘΕΑ ΑΦΡΟΔΙΤΗ

ΑΡΧΙΚΗ ΥΠΟΣΤΑΣΙΣ ΚΑΙ ΜΕΤΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΤΗΣ

Εἰς τὸν χώρον τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ καὶ τοῦ παρ' αὐτὸ δρυμοῦ ἐλατρεύετο ἡ θεὰ Ἀφροδίτη, καὶ δὴ: ὡς πρεσβυτέρα (οὐρανία) ἀφ' ἑνὸς καὶ ὡς νεωτέρα (πάνδημος) ἀφ' ἑτέρου. Πρὸς τούτοις, φαίνεται, ὅτι εἰς τὸ Ἱερὸν αὐτὸ ἐλατρεύετο καὶ ὁ Ζεὺς, ἀλλ' ἀνεικονικῶς μόνον.

ΚΥΡΙΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Ὅτι εἰς τὸ Ἱερὸν αὐτὸ ἐλατρεύετο ἡ θεὰ Ἀφροδίτη προκύπτει ἐκ τῶν ἐξῆς στοιχείων :

Ἐν πρώτοις, τοῦτο εὐρίσκετο ἐντὸς μεγάλου δρυμοῦ, ὁ ὅποιος ἦτο γνωστὸς ὡς δρυμὸς Ἀφροδίσιον (ἦτοι δρυμὸς μετ' Ἱερὸν τῆς Ἀφροδίτης, βλ. ἄνωτ.). Ἐξ ἄλλου, ἡ Ἀφροδίτη ἐλατρεύετο εἰς τὴν γειτονικὴν (πόλιν) Ψωφίδα μετ' τὸ θεοφύρον ἐπίθετον, ὅπως ἤδη ἀναφέρθη, Ἐρυκίνη = Σώτειρα, καὶ ἐπομένως ὡς πολιοῦχος. Τοῦτο ἦτο ἀντίστοιχον τοῦ ἐπιθέτου Ἐρυμία (βλ. κατωτ.). Δεδομένου δὲ ὅτι εἰς τὴν ὡς ἄνω (πόλιν) Ψωφίδα ἡ λατρεία τῆς θεᾶς αὐτῆς περιωρίζετο εἰς ἀπλοῦν ναόν, θεωροῦμεν ὅτι ὁ ναὸς αὐτὸς ἀπετέλει ἀστικόν, οὕτως εἰπεῖν, παράρτημα τοῦ μεγάλου ὄρεινοῦ (κορυφῆς) Ἱεροῦ της, τὸ ὅποιον καὶ ἀπετέλει, καθ' ὃ μέτρον καὶ τὸ Ἰδαῖον (ἄντρον) τῆς Κρήτης τοῦ Μίνωος, τὸ κυρίως εἰς τὴν περιοχὴν θρησκευτικὸν κέντρον. Ἦτο δὲ τὸ ὄρεινόν αὐτὸ Ἱερὸν, ὅπως μόλις ἐλέχθη, τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν εἰς Ἅγιον Πέτρον. Ἡ λατρεία ὅμως τῆς θεᾶς αὐτῆς εἰς τὸ Ἱερὸν τοῦτο ἦτο πολυσχιδῆς καὶ τοῦτο φαίνεται ἐκ τῶν ἀκολουθῶν στοιχείων, τὰ ὅποια καὶ περαιτέρω ἀποδεικνύουν τὴν λατρείαν της εἰς αὐτό.

1. Περὶ τῶν ἀρκαδικῶν λατρεῶν βλ. IMMERWAHN, *Mythen und Kulte Arkadiens* καὶ JOST, *Sanctuaires et cultes d'Arcadie*, *E.L. Pelop.* IX: ἡ μελέτη ὅμως αὕτη δὲν εἶχε καταστῆ προσιτή, ὅταν ἐστοιχειοθετεῖτο ἡ παροῦσα ἐργασία.

Εἰς τὸ Ἱερὸν αὐτὸ εὐρέθησαν πήλινα (καὶ ἐν μολύβδινον) εἰδώλια πτηνῶν, μερικὰ τῶν ὑποίων ἀναγνωρίζονται ἀνέτως ὡς εἰδώλια περιστερῶν, (πίν. 15δ), προσερχόμενα κυρίως ἐκ τοῦ χώρου τοῦ τελεστηρίου καὶ τοῦ βωμοῦ. Ὅπως εἶναι γνωστὸν, τὸ πτηνὸν αὐτό, ἢ περιστερὰ, θεωρεῖται γενικῶς ἱερὸν πτηνὸν τῆς Ἀφροδίτης. Ἐχει ὅμως ὑποστηρικθῆ¹. ὅτι τὸ πτηνὸν αὐτὸ ἦτο ἱερὸν πτηνὸν τοῦ Διὸς ἀρχικῶς. Ἀλλ' ὅπως πρόκειται νὰ ἀναπτυχθῇ κατωτέρω, ἡ λατρεία τῶν δύο τούτων θεοτήτων ἦτο κοινὴ ἀρχικῶς, καὶ ὁρεινῆς μάλιστα προσελύσεως· καὶ ἐπομένως οἱ ἱεροὶ (ἀνοικτοὶ) ὁρεινοὶ χώροι των φυσικὸν ἦτο νὰ συγχάζωνται ὑπὸ ἀγρίων περιστερῶν, γνωστῶν θαμώνων τοιούτων περιοχῶν². Ὅπωςδὴποτε ὅμως ἡ παρουσία τῶν εἰδωλίων περιστερῶν εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν εἶναι ἐνδεικτικὴ τῆς λατρείας τῆς Ἀφροδίτης, ἀφοῦ καὶ ὁ δρυμὸς ἦτο ἐνδεικτικὸς τῆς λατρείας τῆς. Ἐνδεικτικῇ, ἐξ ἄλλου, εἶναι καὶ ἡ σχετικὴ μνεία τῶν ἱερῶν περιστερῶν εἰς τὸ θεσπρωτικὸν Ἱερὸν τῆς Ἀφροδίτης (προσβυτέρας) - Διώνης, ἀφοῦ καὶ τὸ Ἱερὸν αὐτὸ (Δωδώνη) ἦτο ἀφιερωμένον εἰς αὐτήν, ἐνῶ ἦτο καὶ Ἱερὸν τοῦ Διὸς συγχρόνως.

Εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν, ἐξ ἄλλου, εἰς τὸ τελεστήριον καὶ τὸν βωμὸν κυρίως, εὐρέθησαν καὶ πήλινα εἰδώλια (πίν. 15γ, 16β) χηνῶν, ὁμοίως ἱερῶν πτηνῶν τῆς θεᾶς αὐτῆς, ἡ ὅποια συχνὰ εἰκονίζεται ἐποχουμένη αὐτῶν³. Τὰ πτηνὰ αὐτὰ διακρίνονται : ἐκ τοῦ χονδροῦ λαιμοῦ των, τῆς βραχείας καὶ ὀγκώδους κεφαλῆς — μὲ τὸ χονδρὸν κατὰ τὴν βάσιν ράμφος καὶ τὸ αὐτὸ περίπου μῆκος μὲ αὐτήν — καὶ ἐκ τῶν πτερύγων, αἱ ὅποιαι φθάνουν ἕως τὴν ρίζαν τῆς οὐρᾶς, καθὼς καὶ ἐκ τῶν σκελῶν, τὰ ὅποια φύονται ἐκ τοῦ μέσου τοῦ σώματος⁴.

Εἰς τὸ αὐτὸ Ἱερὸν εὐρέθη, πρὸς τούτοις, καὶ ἐν (μολύβδινον) εἰδώλιον ἀετοῦ (πίν. 15β), ἐμφύχου συμβόλου τοῦ Διὸς κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν⁵.

Ἀρχικῶς ὅμως, ὅπως πρόκειται νὰ ἀναπτυχθῇ καὶ ἔχει ἤδη ἀναφερθῇ, τὸ πτηνὸν αὐτὸ ἦτο πιθανῶς ζῶν σύμβολον καὶ τῆς (προϊστορικῆς) Ἀφροδίτης. Ἡ θεὰ ὅμως αὕτη ἐθεωρεῖτο κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς

1. PARKE, *Oracles of Zeus* (1967), κεφ. 2.

2. Ὅτι ὁ Ζεὺς ἐλατρεύετο εἰς ὄρη κυρίως βλ. ROSCHER *M.L.* VI, 567* καὶ NILSSON *Gesch. Griech. Rel.*, 394.

3. Πβλ. A.R.V. (1942), 575 καὶ 770.

4. Βλ. Meyer, *Ελλην. Ἐργονκλ.*, 24 (1934) 587, λ. «χῆν».

5. Ἀρ. 434 ἐκ τοῦ Ν. ἀναθηματικῶ τοῦχοῦ.

χρόνους ιδιαιτέρως Θεία προστάτις τῶν περιστερῶν καὶ τῶν χηνῶν. Σημειοῦται, ἐξ ἄλλου, ὅτι οἱ διυπετεῖς οἰωνοὶ κατὰ τὸν ὁμηρικὸν ὕμνον πρὸς τὴν Θεάν¹, ἐπιστεύετο ὅτι εἶχον δαμασθῆ ὑπ' αὐτῆς, ἀφηνομένου νὰ νοηθῇ ὅτι ἡ ἰδία ἡ Θεὰ αὐτὴ ἦτο κατ' ἐξοχὴν καὶ Θεὰ τῆς μαντικῆς. Θεὰ τῆς μαντικῆς (προφῆτις) ἦτο καὶ ἡ ῥωμαϊκὴ ὁμολογός της, ἡ Juno (ταυτιζομένη μὲ τὴν Ἥραν, βλ. κατωτ.), ὡς Moneta.

Ἀντίστοιχα πτηνὰ παρατηροῦνται ἄλλωστε εἰς κρητομυκηναϊκὰ ἔργα, εἰκονίζοντα ἱερὰ κορυφῆς, τοῦ γνωστοῦ τριμεροῦς τύπου. Οὕτω : Κατὰ τὸν Μαρινάτον², ἐπὶ τῶν γνωστῶν, μὲ τριμερῆ Ἱερά, χρυσῶν ἐλασμάτων (πίν. 15α) τῶν Μυκηνῶν (ἐκ τῶν καθέτων τάφων τοῦ Schliemann) παρατηροῦνται ἀετοί, ἐνῶ τὰ πτηνὰ αὐτά, κατὰ τὴν Simon³ εἶναι χῆνες. Χῆνες δέ, κατ' αὐτήν, εἶναι καὶ τὰ πτηνὰ (πίν. 19β) ἐπὶ τῶν γυμνῶν γυναικείων μορφῶν ἄλλων χρυσῶν ἐλασμάτων⁴ (ἐκ τῶν αὐτῶν τάφων). Κατ' αὐτήν, καὶ αἱ ἐν λόγῳ γυμναὶ (τυποποιημέναι ἤδη κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτήν) μορφαὶ εἰκονίζουσι τὴν προῖστορικὴν Ἀφροδίτην⁵. Ἐξ ἄλλου, χῆνες μᾶλλον ἢ ἀετοὶ εἶναι καὶ τὰ πτηνὰ τὰ ὁποῖα ὑπερίπτανται τοῦ τριμεροῦς Ἱεροῦ ἐπὶ τοῦ ρυτοῦ ἐκ Ζακρου⁶ (βλ. κατωτ.), τὸ σχετικὸν μέγεθος τῶν ὁποίων δὲν ἀποτελεῖ πρόβλημα, διότι εἶναι γνωστὸν ὅτι τὸ μῆκος τῶν χηνῶν ὑπερβαίνει ἐνίοτε τὸ ἐν μέτρον. Ἀετός, ὅμως παρατηρεῖται καὶ ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ δακτυλίου τῆς Τίρυνθος⁷ (πίν. 21β) παρὰ τὴν εἰκονιζομένην ἔνθρονον Θεάν, ἡ ὁποία, ὅπως θὰ ἐκτεθῇ, εἶναι δυνατόν νὰ ταυτισθῇ μὲ τὴν προῖστορικὴν πρεσβυτέραν (οὐρανίαν) Ἀφροδίτην (Διώνην). Τέλος, χῆνες ἢ ἀετοὶ ἀλλὰ καὶ περιστερὰ παρατηροῦνται ἐπὶ τῶν παραστάσεων τοῦ Ἱεροῦ τῆς Πάφου⁸. Σημειωτέα, ὅμως, καὶ ἡ γνωστὴ παρουσία χηνῶν εἰς τὸ Καπιτώλιον, ἱερῶν πτηνῶν τῆς ῥωμαϊκῆς Θεᾶς Juno ἀντιστοίχου μορφῆς τῆς (πρεσβυτέρας) Ἀφροδίτης (βλ. κατωτ.).

Εἰς τὸν χώρον τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ εὐρέθησαν ἐπίσης καὶ δύο πῆλινα εἰδῶλια σκύλων (πίν. 15ε, 18β), τὸ ἐν σωζόμενον μερικῶς μόνον⁹. Οἱ

1. V, 4.

2. MARINATOS - HIRMER, *Kreta und das mykenische Hellas*, (1959) εἰς. 205.

3. *Die Götter der Griechen* (1969), 226.

4. *Αὐτόθι*.

5. *Αὐτόθι*.

6. Βλ. HOOD, *The Minotaur* (1974), εἰς. 114.

7. MARINATOS - HIRMER, ἑ.δ., πίν. 207 ἄνω.

8. Βλ. σελ. 233, σημ. 5, πίν. 31, 143γ, ἀριστερά.

9. Ἀρ. 217 καὶ 24.

σκῦλοι ἐθεωροῦντο ὡσαύτως κατ' ἐξοχὴν ἱερὰ ζῶα τῆς Ἀφροδίτης¹ εἰς τὸν Ἑρυνκα τῆς Σικελίας, ὅπου τὸ γνωστὸν Ἱερὸν τῆς Θεᾶς. Εἰς τὸ Ἱερὸν αὐτὸ δὲ ἡ λατρεία ἦτο πιθανώτατα θυγατρικὴ λατρεία τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ (βλ. ἄνωτ. καὶ κατωτ.).

Ἡ σχέσις αὐτῇ, τοῦ σκύλου καὶ τῆς Θεᾶς², ἀνάγεται πιθανῶς ἀμέσως εἰς τὴν Β' χιλιετίαν π.Χ. καὶ ἐμμέσως πολὺ ἐνωρίτερον ἴσως, χαρακτηρίζουσα τὴν Θεὰν αὐτὴν κατ' ἐξοχὴν ὡς Θεὰν τοῦ κυνηγίου. Ὁ γνωστός πῆλινος κυκλικὸς οἰκίσκος τῆς Πρωτογεωμετρικῆς ἐποχῆς εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Ἡρακλείου³ μὲ ὁμοίωμα τῆς Θεᾶς αὐτῆς ἐντὸς αὐτοῦ παρουσιάζει ὡς φύλακα καὶ ζῶν σύμβολόν της, ἐπὶ τῆς στέγης (παρὰ τὸ ὀπαῖον), μορφήν σκύλου πιθανῶς. Ἐνδέχεται δὲ ἡ Θεὰ αὐτῇ νὰ εἶναι ἡ προϊστορικὴ Ἀφροδίτη—μᾶλλον ἢ ἡ Ἀρτεμις—ὡς Θεὰ τῆς φύσεως.

Ἀλλὰ καὶ ἄλλα πῆλινα εἰδώλια ζώων, ἀγρίων καὶ ἡμέρων, ἀποκαλυφθέντα εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν, μαρτυροῦν τὴν λατρείαν τῆς Θεᾶς. Αὐτὰ εἶναι: Ἐν πρώτοις, πῆλινον εἰδώλιον ἀγριοχοίρου (πίν. 18γ, δ)⁴. Γενικῶς τὰ ἄγρια ζῶα (θηρία) ἐθεωροῦντο, κατὰ τὸν αὐτὸν ὡς ἄνω ὁμηρικὸν ὕμνον⁵ ὅτι εἶχον δαμασθῆ ὑπὸ τῆς Ἀφροδίτης, μαζί μὲ τὰ φύλα τῶν καταθηγητῶν ἀνθρώπων. Ὁ δὲ ἀγριοχόιρος ὡς θηρίον, καὶ μάλιστα τῶν πλησίον δασῶν, καὶ δὴ τοῦ Ἑρμάνθου, ἀλλὰ καὶ τοῦ πλησίον ἐπίσης Σόρωνος δρυμοῦ, φυσικὸν ἦτο νὰ ἦτο προσφιλὴς καὶ εἰς τὴν Θεὰν τοῦ ὡς ἄνω δρυμοῦ. Σημειωτέον σχετικῶς, ὅτι μεταξὺ τῶν λειψάνων ὁσίων ζώων, τὰ ὅποια εὐρέθησαν εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν, περιλαμβανονται καὶ χαυλιόδοντες ἀγριοχοίρου⁶ (πίν. 148δ). Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον, ἐξ ἄλλου, ἱερὸν ἄγριον μικρὸν ζῶον τῆς Θεᾶς ἦτο καὶ ὁ ἀκανθόχοιρος, πῆλινον εἰδώλιον τοῦ ὁποίου (πίν. 18α) εὐρέθη ἐπίσης εἰς τὸ Ἱερὸν αὐτό⁷. Ἀλλωστε καὶ ἄλλα μικρὰ ἄγρια ζῶα ἐθεωροῦντο ἱερὰ ζῶα τῆς Θεᾶς Ἀφροδίτης, ὅπως: ἡ χελώνη, ἐμφανιζομένη ὑπὸ τὸ γνωστὸν ἄγαλμά της—τῆς οὐρανίας (τοῦ Φειδίου) Ἀφροδίτης—εἰς τὴν πόλιν τῆς Ἡλιδος⁸,

1. LANGLOTZ, Aphrodite in den Gärten, *Sitz. Ber. Heidelb. Akad. Wiss.* 1953-54, 91.

2. Περὶ τῶν ἱερῶν ζώων τῆς Ἀφροδίτης βλ. αὐτόθι 47, σημ. 27.

3. SIMON *ŕ.á.*, εἰκ. 57.

4. Ἀρ. 795, ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοίχου.

5. V 4.

6. Βλ. σελ. 207.

7. Ἀρ. 218 ἐκ τοῦ χώρου πρὸς Ν. τοῦ τελεστηρίου.

8. ΠΑΥΣ. VI 25.1.

Θαμὼν τοῦ ὡς ἄνω δρυμοῦ (Σόρωνος)¹ πλησίον τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ της· καὶ ὁ ποντικός, ἐμφανιζόμενος ὑπὸ τὸν θρόνον της (ὡς οὐρανίας), εἰς νομίσματα τῆς Κιλικίας². Δὲν ἀποκλείεται ἐπομένως, πλὴν τῶν ἡμέρων ζώων, νὰ προσεφέροντο καὶ ἄγρια ζῶα ὡς θυσία πρὸς τὴν θεὰν εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν, ὅπως δηλαδὴ συνέβαινε καὶ εἰς τὴν λατρείαν τῆς Ἀφροίρας³ εἰς τὴν γειτονικὴν πόλιν τῶν Πατρῶν (καὶ τὴν ἔναντι αὐτῆς Ἀκαρνανίαν), κατ' ἔθιμον βορειοτέρας πιθανῶς καταγωγῆς.

Ὡς ἡμερον ζῶον τῆς θεᾶς εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν πρέπει νὰ μνημονευθῇ ἐδῶ καὶ ὁ χοῖρος, πῆλινον εἰδώλιον τοῦ ὁποίου (πίν. 16γ) εὐρέθη ἐπίσης εἰς αὐτό⁴. Ἡ εὕρεσις τοῦ εἰδωλίου τούτου ὑποδηλοῖ, ὅτι εἰς τὸ Ἱερὸν αὐτὸ ἡκολουθεῖτο ἡ παράδοσις ἐκείνη, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ χοῖρος ἦτο ἰδιαιτέρως ἀγαπητὸν ζῶον εἰς τὴν Ἀφροδίτην, καὶ δὴ τὴν Παφίαν, καὶ ὅχι ἡ ἀντίθετος παράδοσις, κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ ζῶον τοῦτο ἀπεκλείετο ἐκ τῶν τιμῶν τῆς θεᾶς αὐτῆς⁵. Ἡ πρώτη παράδοσις πιθανῶς ἦτο ἀρκαδικὴ καὶ Β.Δ. γενικῶς, ἐνῶ ἡ δευτέρα ἦτο ἰωνικὴ-ἀθηναϊκὴ. Σημειοῦται σχετικῶς, ὅτι ὁ χοῖρος, μετὰ τὸν σκύλον, ἦτο ἀπὸ τὰ πρῶτα ζῶα, τὰ ὁποῖα ἐξημέρωσεν ὁ ἄνθρωπος, ὁ δὲ χοῖρος φαίνεται, ὅτι ἐχρησιμοποιεῖτο ἐπὶ μακρὸν διάστημα εἰς τὰ παραδοσιακὰ κοινὰ δεῖπνα τῶν πολεμιστῶν⁶.

Μνημονευτέα ἐπίσης, μετὰ τῶν ζώων, τὰ ὁποῖα προσεφέροντο εἰς τὴν θεὰν τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ, καὶ τὰ αἰγοπρόβατα, εἰδώλια τῶν ὁποίων δὲν εὐρέθησαν μὲν εἰς αὐτό, εὐρέθησαν ὅμως λείψανα ὁστῶν (πίν. 148), ἐκ τῶν θυσιῶν⁷ καὶ τῶν ἱερῶν δεῖπνων.

Τέλος, μνημονευτέοι εἶναι οἱ ἵπποι, οἱ ὁποῖοι προσεφέροντο εἰς τὴν θεὰν εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν. Πῆλινα εἰδώλια τούτων (πίν. 17) εὐρέθησαν εἰς αὐτό, καὶ μάλιστα ἀρκετά⁸, εἶναι δὲ τῶν προΐμων κατὰ τὸ πλεῖστον ἀρχαῖων χρόνων. Τὰ εἰδώλια αὐτά, ὡς καὶ χάλκινον ἐξάρτημα χα-

1. ΠΑΥΣ. VIII 23. 8.

2. *Ph. Z + N* 41(1931), 217 - 218, ἀρ. 51, πίν. XIII· *S.N.G.* ἀρ. 5758.

3. ΠΑΥΣ. VII 18,11, βλ. καὶ σελ. 95.

4. Ἀρ. 37 ἐκ τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ.

5. Βλ. ΑΘΗΝ. 26Α : ἐν τῇ Κόπρῳ οὕτω φιληρεῖταις ὅσιν Ἀφροδίτῃ. "Ὅτι δ' ὄντως Ἀφροδίτῃ ὅς θύεται μαρτυρεῖ Καλλίμαχος ἢ Ζηρόδοτος : καὶ ΑΡΙΣΤ. Ἀχαρν. 794 : ... ἀλλ' οὐχὶ χοῖρος τ' Ἀφροδίτῃ θύεται, πβλ. καὶ ΠΑΥΣ. II 10,4.

6. Πβλ. τὰ σπαρτιατικὰ συσσίτια καὶ τὰ δεῖπνα τῶν πολεμιστῶν - ἡρώων τῶν Σικανδριαβῶν.

7. Βλ. σελ. 207, 210, 217.

8. Εἰς τὸ τελεστήριον καὶ τὸν Ν. ἀναλημματικὸν τοῖχον κυρίως.

λινού¹ (πίν. 114 β), υποδηλοῦν, ὅτι ὑπῆρχε παλαιὸς δεσμός τῆς θεᾶς με τοὺς ἵππους· καὶ ὅτι ὁ δεσμός αὐτός, ἔντονος ἕως καὶ τὴν ἀρχαϊκὴν ἐποχὴν, διετηρεῖτο ἀκόμη μέχρι τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς εἰς τὸ Ἱερὸν αὐτό, ἐνῶ εἰς τὰ πλεῖστα ἄλλα μέρη εἶχεν, ἀπὸ πολὺ ἐνωρίτερον, μονοπωληθῇ ὑπὸ τῆς Ἀθηνᾶς. Ἡ ἀνέυρεσις, ἐξ ἄλλου, ὁδόντων ἵππου εἰς τὸ Ἱερὸν, μεταξὺ τῶν λειψάνων ζώων, τὰ ὅποια προσεφέροντο πρὸς τὴν θεάν (καὶ ἐχρησιμοποιοῦντο πιθανῶς καὶ εἰς τὰ ἱερά δεῖπνα), μαρτυρεῖ (πίν. 148) τὴν ὡς ἄνω συνέχισιν τοῦ δεσμοῦ αὐτοῦ, ἵππου καὶ θεᾶς, εἰς τὸ Ἱερὸν αὐτό.

Μνημονευτέοι ὡσαύτως ὡς ἱερά ζῶα τῆς θεᾶς καὶ οἱ ταῦροι, εἰδώλια τῶν ὁποίων ἐπίσης εὐρέθησαν (πίν. 17) εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν. Τὴν σχέσιν ταύρου καὶ θεᾶς, μαρτυροῦν καὶ ἀρχαῖαι πληροφορίαι: διὰ τοῦ ζώου αὐτοῦ ἐχαρακτηρίζετο ἡ θεὰ² ἀλλὰ καὶ ἐλατρεύετο μετὰ τὸ ἐπίθετον ταυροπόλος³. Ταῦροι, κάπροι, περιστερὰ καὶ ἵπποι χαρακτηρίζουν καὶ τὴν λατρείαν τῆς εἰς Δωδώνην⁴.

Ἐνδεικτικὰ ὅμως τῆς λατρείας τῆς θεᾶς εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν εἶναι τὰ πῆλινα γυναικεῖα εἰδώλια ἀγαλμάτια, τὰ ὅποια εὐρέθησαν εἰς αὐτό, ἀρκετὰ εἰς ἀριθμόν. Τὰ εἰδώλια αὐτὰ ἐμφανίζονται εἰς τὸ Ἱερὸν κατὰ τὸ τέλος τοῦ 7ου αἰ. π.Χ. —προηγούμενα τούτων μερικὰ εἰδώλια ἵππων— καὶ φαίνεται νὰ ἐκλείπουν ἐντελῶς κατὰ τὸν ἀρχόμενον 4ον αἰ. π.Χ., μειούμενα ἐν τῷ μεταξὺ αἰσθητῶς εἰς ἀριθμόν κατὰ τὸν 5ον αἰ. π.Χ.

Τὰ γυναικεῖα αὐτὰ εἰδώλια διακρίνονται εἰς δύο τύπους: α) ὀρθίας· καὶ β) καθημένης μορφῆς.

Τὰ πρῶτα εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθοῦν, ὅτι εἰκονίζουν τὴν νεωτέραν Ἀφροδίτην (κόρην), ὅχι ὅμως πάντοτε, διότι ὡς πρεσβυτέραν (Οὐρανίαν) τὴν Ἀφροδίτην εἰς τὴν Ἥλιδα ὁ Φειδίας εἶχεν, ὡς γνωστόν, εἰκονίσει ὀρθίαν. Εἶχεν ὅμως ἐνδύσει αὐτὴν κατὰ τρόπον μητρικόν. Ὀρθία δὲ καὶ ἀντιστοίχως ἐνδεδυμένη εἰκονίζεται καὶ ἡ μητρικὴ ὁμολογός τῆς (βλ. κατωτ.) ἡ Ἀστάρτη (οὐρανία). Τὰ δὲ ἄλλα εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθοῦν ὅτι εἰκονίζουν, κατὰ κανόνα, τὴν πρεσβυτέραν Ἀφροδίτην.

Ἐκ τῶν εἰδωλίων αὐτῶν πάντως ἀποκλειστικὸς τύπος τῆς νεωτέρας Ἀφροδίτης εἶναι δυνατόν νὰ χαρακτηρισθῇ ὁ τύπος⁵ τῆς ὀρθίας καὶ

1. Ἀρ. 366 εἰκ. ἐκ τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος.

2. ΘΕΟΚ. 27 - 63.

3. ΣΧΟΛ. Διον. Περ. 609.

4. Βλ. ΔΑΚΑΡΙΗ. Πι ἱερά οἰκία τῆς Δωδώνης, Α.Ε. 1959, 128 κ.ε.

5. Πβλ. ἀρ. 30 ἐκ τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ καὶ ἀρ. 686 τοῦ Ν ἀνακταμναστικοῦ τοῖχου.

γυμνῆς θεᾶς (πίν. 19α, δ) Οἱ ἄλλοι δὲ γυναικεῖοι τύποι εἰδωλίων τοῦ Ἱεροῦ, εἴτε ὁρθίας εἴτε καθημένης μορφῆς, ἦτοι οἱ τύποι γενικῶς τῆς ἐνδεδυμένης θεᾶς, εἶναι κοινοὶ τύποι χαρακτηρίζοντες καὶ ἄλλην θεὰν εἰς ἄλλα Ἱερᾶ.

Τὰ ἐν λόγῳ εἰδώλια (γυμνῆς θεᾶς) τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ εἶναι πάντως ἐπιπεδόγλυφα, ἦτοι ἀνάγλυφα ἐπὶ (πηλίνης) πλακῶς. Εὐρέθησαν δὲ ὅλα ἀκέφαλα, διότι εἶχον κατὰ τὸν λαιμὸν θραυσθῆ. Διετήρουν, ἐξ ἄλλου, ὥραϊον γαλακτῶδες ἐπίχρισμα, τὸ ὑποῖον σὺν τῷ χρόνῳ ἔχει ἐξαφανισθῆ. Εἶχον δὲ σαφῆ ἐνδειξιν τοῦ (γυναικείου) στήθους (πίν. 19α, δ). Εἰς μίαν περίπτωσιν¹ ὅμως τὸ εἰδῶλιον ἐστερεῖτο παντελῶς τοιοῦτου στήθους, ἐνῶ ἡ ἥβη του κατὰ τὸν καθαρισμὸν εἶχε καταστραφῆ. Διὰ τοῦτο καὶ ἐθεωρήθη ἀρχικῶς ὅτι ἦτο ἀνδρικόν². Ὅπως δὲ ἦτε ἡ ταύτις τοῦ εἰδωλίου τούτου μὲ ἀνδρικήν μορφήν εἶναι προβληματική. Ἀλλὰ προβληματικὴ σχετικῶς εἶναι καὶ ἡ ταυτίς του μὲ γυναικεῖαν μορφήν.

Ὁ τύπος αὐτὸς εἰδωλίων, τῆς γυμνῆς θεᾶς, εἶναι γνωστὸς κατὰ τὸν 7ον αἰ. π.Χ. ἀπὸ διάφορα ἐλληνικὰ Ἱερὰ καὶ θεωρεῖται ἀνατολικῆς προελεύσεως, ἀπαντῶν εἰς τὴν Παλαιστίνην (πίν. 19γ 1-2) ἤδη ἀπὸ τὸ τέλος τῆς Β' χιλιετίας³ π.Χ. Εἰκάζεται δὲ ὅτι εἰκονίζει τὴν ἀνατολικὴν θεὰν Ἀστάρτην, ὁμόλογον τῆς ἐλληνικῆς Ἀφροδίτης, νεωτέραν καὶ πρεσβυτέραν ἐπίσης.

Μεταξὺ ὅμως τῶν ἐλληνικῶν τούτων ἀρχαϊκῶν εἰδωλίων ἀφ' ἑνὸς καὶ τῶν παλαιστινιακῶν ἀφ' ἑτέρου ὑπάρχει ἡ ἀκόλουθος διαφορὰ. Τὰ πρῶτα παρουσιάζουν τὴν Ἀφροδίτην γυμνὴν καὶ μὲ τὰ χέρια κατὰ μῆκος τοῦ σώματος, ἐνῶ τὰ ἄλλα παρουσιάζουν τὴν Ἀστάρτην μὲ τὰ χέρια: α) καμπτόμενα κατὰ τὸν ἀγκῶνα, φερόμενα ἐπὶ τοῦ στήθους καὶ κρατοῦντα τοὺς μαστοὺς (πίν. 19 γ 1), κορινθιακὸν ὅμως εἰδῶλιον παρουσιάζει μикτόν τύπον: τὸ ἐν χερί μόνον κατὰ μῆκος τοῦ σώματος καὶ τὸ ἄλλο ἐπὶ τοῦ μαστοῦ⁴. β) ὑψωμένα ἀπὸ τῶν ἀγκώνων καὶ φέροντα ἄνθη (πίν. 19 γ 2)· καὶ γ) ἐπὶ τῆς ἥβης⁵.

Τὰ πλεῖστα πάντως τῶν ἐν λόγῳ ἀρχαϊκῶν εἰδωλίων θεωροῦνται κρητικῆς προελεύσεως⁶, φέρουν δὲ κατὰ τὸ πλεῖστον ἀκτινωτὸν στέμ-

1. Ἀρ. 25, ἐκ τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ.

2. ΚΑΡΔΑΡΑ, *Ἡ θρησκευτικὴ καὶ πολιτικὴ σημασία τῶν ἀετωμάτων τῆς Ὀλυμπίας* (1978), 108 εἰκ. 60.

3. ALBRIGHT, *Archaeology of Palestine*, Pel. A 199, 107 εἰκ. 27, ἀρ. 3 καὶ 5.

4. DUNBABIN, *The Greeks and their Eastern Neighbours* (1957), 343.

5. Βλ. ALBRIGHT, εἰκ. 27 ἔ.ἄ.

6. Βλ. BOARDMAN, *The Greeks Overseas* (1964), 98, εἰκ. 21 b, e.

μα, με ὀρθία, λογχοειδῆ δηλαδή, φύλλα. Τὸ αὐτὸ περίπου στέμμα παρουσιάζουν καὶ τὰ ἀντίστοιχα παλαιστινιακὰ εἰδωλία τῆς Ἀστάρτης (βλ. ἄνωτ.).

Τὸ στέμμα ὅμως αὐτὸ φαίνεται νὰ ἔχη ἀπωτέραν μυκηναϊκὴν καταγωγὴν, διότι ἀπαντᾷ κατὰ τὴν Πρώϊμον Μυκηναϊκὴν ἐποχὴν καὶ συνεχίζεται, ὅπως φαίνεται, καὶ εἰς τὴν Ὑστέραν Μυκηναϊκὴν ἐποχὴν¹, μεταβιβαζόμενον (εἰς τὴν Παλαιστίνην), πιθανῶς ὡς στέμμα τῆς σημιτικῆς Ἀστάρτης (πίν. 19 γ).

Ἀλλὰ δὲν εἶναι μόνον τὸ στέμμα αὐτὸ τῆς Ἀστάρτης, τὸ ὁποῖον φαίνεται ὅτι προέρχεται ἀπὸ κάποιαν μυκηναϊκὴν διείσδυσιν κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς διασπορᾶς. Καὶ ἡ γυμνότης τῆς θεᾶς αὐτῆς, ὅπως φαίνεται ἐπὶ τῶν ὡς ἄνω πηλίνων παλαιστινιακῶν εἰδωλίων, φαίνεται ἐπίσης νὰ εἶναι μυκηναϊκῆς προελεύσεως, ἐπαναπατριζομένη κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴν ἐποχὴν. Τοῦτο, διότι, ἐπὶ χρυσῶν ἐλασμάτων τῆς Πρωίμου Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς (τῶν καθέτων τάφων τῶν Μυκηνῶν), ὅπως ἐλέχθη, ἡ εἰκονιζομένη θεά, ἔχει ἀναγνωρισθῆ ὡς προϊστορικὴ Ἀφροδίτη². Ὅτι ἡ ἀναγνωρίσις αὐτῆς εἶναι ὀρθή, φαίνεται καὶ ἐκ τοῦ ὅτι ἐπὶ τῶν ἐλασματίνων αὐτῶν γυμνῶν μυκηναϊκῶν γυναικείων μορφῶν, με τὰ χέρια ἐπὶ τοῦ στήθους, παρουσιάζεται ἐπὶ τῆς ἡβης καὶ κάτωθεν δίσκος, (πιν. 19 β2) ὡς σύμβολον τοῦ πλανήτου (τῆς Ἀφροδίτης) καὶ τῆς γενεσιουργοῦ δυνάμεως τῆς θεᾶς (βλ. κατωτ.). Ὁμοίος δίσκος, ἐξ ἄλλου, παρουσιάζεται καὶ ἐπὶ μικροῦ πηλίνου, κολούρου κωνικοῦ σκεύους (ἄνευ πυθμένος), τοῦ γνωστοῦ τύπου ἐκ Κρήτης³. Ἐπὶ τοῦ σκεύους δὲ αὐτοῦ ὁ δίσκος αὐτὸς ὑποδηλοῖ πιθανῶς, ὅτι τοῦτο ἦτο συνδεδεμένον εἰδικώτερον μετὰ τὴν λατρείαν τῆς θεᾶς Ἀφροδίτης. Ὅτι ἡ ταύτισις τῆς θεᾶς αὐτῆς μετὰ τὸν ὁμώνυμον πλανήτην ὑπῆρχεν ἤδη κατὰ τὴν Μυκηναϊκὴν ἐποχὴν, προκύπτει καὶ ἐξ ἄλλων στοιχείων, τὰ ὁποῖα θὰ ἐκτεθοῦν κατωτέρω ἐκτενῶς. Ἀλλὰ καὶ ἡ θέσις τῶν χειρῶν τῆς σημιτικῆς (χαναναϊκῆς) θεᾶς ἐνίοτε (βλ. ἄνωτ.) ἐνθυμίζει ἀντίστοιχα δείγματα τοῦ γνωστοῦ (με ὑψωμένα χέρια) τύπου θεᾶς τῆς Ὑστέρας Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς.

Καὶ ἡ γυμνότης ἐπομένως καὶ ὁ τύπος τοῦ στέμματος τῶν ὡς ἄνω εἰδωλίων — τὸ ὁποῖον ἀπαντᾷ καὶ ἐπὶ Σφειγγῶν κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴν ἐπο-

1. KARDARA, Problems of Hera's Cult - Images, A.J.A. 1960, 343 κ.ε..

2. SIMON, ἔ.δ., εἰκ. 226.

3. BOYED - HAWES, Gournia, πίν. 40 (YAVIS, Greek Altars (1942), 3, εἰκ. 2). Ἐνδεικτικὴ εἶναι ἡ παρουσία εἰδωλίων περιστέρων παρ' αὐτό.

χήν, συνεχίζον τὴν ὑστέραν μυκηναϊκὴν παράδοσιν—, δυνατόν μὲν νὰ προ-
έρχωνται ἐξ ἀμέσων ἀνατολικῶν δανείων, ἐμμέσως ὅμως τοὐλάχιστον
εἶναι μυκηναϊκῆς καταγωγῆς. Τὰ εἰδώλια αὐτά, μὲ τὴν γυμνὴν θεάν, τὰ
ὅποια εὗρέθησαν εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν, εἶχον, ὅπως ἐλέχθη, θραυσθῇ
κατὰ τὸν λαιμόν. Ἀλλὰ εὗρεθὲς ἀριθμὸς ἀρχαϊκῶν πηλίνων γυναικείων
ἐπιπεδογλύφων κεφαλῶν², μὲ τοιοῦτον στέμμα ἐπ' αὐτῶν, ἐπιτρέπει
τὴν ὑπόθεσιν ὅτι καὶ τὰ ἀκέφαλα ὡς ἄνω εἰδώλια τῆς γυμνῆς θεᾶς
ἔφερον τὸ ἐν λόγῳ στέμμα ἐπίσης, ἐνῶ ἀντιστοίχως καὶ αἱ ὡς ἄνω κε-
φαλαὶ ἀνῆκον εἰς εἰδώλια γυμνῶν μορφῶν. Γυμνή, ἐξ ἄλλου, μὲ τοιοῦτον
στέμμα ἀλλὰ καὶ μὲ ὑψωμένα χέρια εἰκονίζεται ἡ θεὰ ἐπὶ τῆς γνωστῆς
ἀσπίδος τοῦ Ἰδαίου ἄντρου (βλ. πίν. 19ε), ὅπου τὸ Ἱερὸν τοῦ Διὸς (βλ.
κατωτ.), ἐπὶ τῆς ὁποίας εἶναι ἐκδηλὸς ἡ καλλιτεχνικὴ παράδοσις τῆς Ἑ.
Ἀνατολῆς.

Ὁ ἴδιος τύπος στέμματος ὅμως παρουσιάζεται καὶ εἰς εἰδώλια ἄλλων
Θεαινῶν, ἄλλων τύπων δηλαδή. Εἰς δὲ τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν ἐμφανίζεται
καὶ ἐπὶ ἀρχαϊκοῦ πηλίνου εἰδωλίου (πίν. 22α), σωζομένου κατὰ τὴν κεφα-
λὴν μόνον³. Τὸ εἰδώλιον τοῦτο ἦτο σεβαστῶν διαστάσεων σχετικῶς καὶ
ἀρκαδικῆς κατασκευῆς. Ὅπως δὲ φαίνεται, ἡ σωζομένη κεφαλὴ του,
πλὴν τοῦ στέμματος, ἔφερε καὶ καλύπτραν. Τὸ αὐτὸ στέμμα ἀπαντᾷ καὶ
ἐπὶ λακωνικῶν μορφῶν, αἱ ὅποια συνδέονται γενικῶς μὲ τὴν λατρείαν
τῆς Ἀρτέμιδος καὶ ἔχει ταυτισθῇ μὲ τὸν πυλεῶνα, γνωστὸν στέμμα
εἰς τὴν Λακωνικὴν⁴. Αὐτὸ ὅμως εἶναι δυνατόν, ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν,
ὅτι ἡ ὀνομασία αὐτῇ εἶναι μεταγενεστέρα καὶ ὅτι ὑποδηλοῖ ὅτι ἔχει ἐπέλ-
θει συγκερασμὸς τοῦ ἀρχικοῦ μὲ λογχοειδῆ φύλλα (ἀκτινωτοῦ) στέμμα-
τος καὶ τοῦ μετὰ πύργων στέμματος τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων.

Πλὴν τῆς Ἀρτέμιδος, τὸ αὐτὸ στέμμα ἐφόρει καὶ ἡ Ἥρα, ὅχι μό-
νον εἰς ἔργα μικροτεχνίας ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ ἄγαλμα τοῦ Πολυκλείτου εἰς
τὸ Ἱεραῖον τοῦ Ἀργεὺς, ὅπως τοῦτο παρουσιάζεται εἰς νομίσματα τῆς
πόλεως⁵. Ἀλλὰ τοῦτο ὀφείλετο πιθανῶς εἰς τὸ ὅτι, ὅπως περαιτέρω θὰ
ἀναπτυχθῇ, ἀμφότεραι αἱ θεαὶ αὐταί, κληρονομήσασαι μέρος τῆς ἀρχι-

1. Βλ. KARDARA, *ἐ.ἀ.* A.J.A. (1960).

2. Εὗρέθησαν εἰς τὸν Ν. ἀναλημματικὸν τοῖχον.

3. Ἀρ. 777, ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοῖχου.

4. SIMON, *ἐ.ἀ.*, 54.

5. KARDARA, *ἀμέσως ἐ.ἀ.* (σημ. 1).

κῆς ὑποστάσεως τῆς Ἀφροδίτης, ἐκληρονόμησαν καὶ μέρος τῆς ἄλλης, τῆς ὕλικῆς, παραδόσεώς της.

Ἡ ταύτισις ἐπομένως τῆς ἐνδεδυμένης καὶ μὲ τοιοῦτον στέμμα γυναικείας μορφῆς εἶναι δυσχερὲς, ἐὰν αὐτὴ δὲν παρουσιάζῃ, ἐκ παραλλήλου, κάποιο ἄλλο σύμβολον, τὸ ὅποῖον νὰ προσιδιάζῃ εἰς τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλην θεὰν μόνον καὶ νὰ μὴ εἶναι κοινόν. Ἀλλά, ἐὰν μία τοιαύτη μορφή, ἔστω καὶ μὲ κοινόν σύμβολον, ἔχῃ εὑρεθῇ εἰς Ἱερὸν τῆς μιᾶς θεᾶς ἐξ αὐτῶν, τότε ἐπιτρέπεται καὶ ἡ ταύτισις της μὲ αὐτήν. Ἐνδεδυμένη μορφή, ἐπομένως θεᾶς, ἡ ὁποία φέρει τοιοῦτον στέμμα, ὡς ἡ ὡς ἄνω¹, εὑρεθεῖσα εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν, ἀνέτως ταυτίζεται μὲ τὴν Ἀφροδίτην, ὅπως ἀνέτως ταυτίζονται καὶ αἱ γυμναὶ γυναικεῖαι μορφαὶ τῶν μνημονευθέντων εἰδωλίων μὲ αὐτήν. Μὲ μίαν μόνον διαφορὰν πιθανῶς: Ἡ γυμνὴ ὀρθία θεὰ δύναται νὰ εἶναι μόνον ἡ νεωτέρα Ἀφροδίτη, ἐνῶ ἡ ἐνδεδυμένη καὶ ἐνθρονος θεὰ καὶ μὲ τοιοῦτον στέμμα, καὶ μάλιστα μὲ καλύπτραν, δύναται νὰ εἶναι μόνον ἡ πρεσβυτέρα Ἀφροδίτη. Πρεσβυτέρα πρέπει νὰ εἶναι, ἐξ ἄλλου, μᾶλλον καὶ ἡ θεὰ αὐτή, ὅταν φέρῃ καὶ ἀπλῶς καλύπτραν. Ὡς καλύπτρα ἄλλωστε ἐθεωρεῖτο καὶ τὸ φύλλωμα τοῦ ἱεροῦ δένδρου τῆς θεᾶς εἰς τὴν χαναναϊκὴν (προ - φοινικικὴν) παράδοσιν, τῆς Ἀστάρτης, ὑπὸ τὴν μητρικὴν της ιδιότητά².

Περὶ τῶν ἄλλων ἐν γένει εἰς τὸ ἀνασκαφικὸν Ἱερὸν εὑρεθέντων εἰδωλίων τῆς θεᾶς, ὀρθίας ἢ καθημένης, παρατηρητέα συνοπτικῶς μόνον τὰ ἀκόλουθα :

Ἡ θεὰ εἰς τὸ μολύβδινον εἰδώλιον³ ἔχει τὰ χέρια ἔμπροσθεν (πίν. 20 β, δ), καὶ εἶναι κατ' ἐνώπιον, ὅπως τὰ ξόανα (βλ. πίν. 30)⁴ καὶ δὲν κρατεῖ στέφανον ἢ κάτι ἄλλο. Μικροί, ἐν τούτοις, μολύβδινοι στέφανοι, ἀνήκοντες εἰς εἰδώλια, ἔχουν εὑρεθῇ εἰς τὸ Ἱερὸν. Ἡ θεὰ, ἐξ ἄλλου, εἰς τὸ μολύβδινον αὐτὸ εἰδώλιον φορεῖ μαλλίνην φούσταν, πτυχωτὴν ἔμπροσθεν, καὶ διαφανὲς περικόρμιον, τὰ ὅποια συγκρατεῖ πλατεῖα ζώνη· καὶ ἐπὶ τῶν ὤμων ἔχει μικρὴν ἐσάρπαν, πορπουμένην ἐπὶ τοῦ στέρνου. Ἀξιοσημεῖωτος δὲ εἶναι ἡ ταινία, διὰ τῆς ὁποίας συνδέονται, πρὸς διατήρησιν εἰς τὴν θέσιν των, οἱ πλόκαμοι τῶν μαλλίων (βλ. κατωτ.). Τὸ εἰδώλιον

1. Ἀρ. 777, ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοίχου.

2. Βλ. σελ. 100.

3. Ἀρ. 749 ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοίχου.

4. Ὅχι, ὡς συνήθως, ἐκ τοῦ πλαγίου: DAWKINS κ.ἄ. *The Sanctuary of Artemis Orthia at Sparta* (1929), πίν. 195 κ.ἄ.

τοῦτο ἀνηρτᾶτο ἴσως διὰ νήματος, ἐκ τοῦ μικροῦ ἐξογκώματος ἐπὶ τῆς κεφαλῆς, εἰς κλάδον ἴσως (τῆς δρυός; βλ. κατωτ.).

Τὰ ἄλλα πήλινα εἰδώλια (πβλ. πίν. 20-26, 29α), εὑρεθέντα εἰς ὅλα τὰ κύρια μέρη τοῦ Ἱεροῦ (βωμόν, Ἱερὰν ὁδόν, τελεστήριον, τέμενος - ναόν, τριπλοῦν οἶκημα) ἐκπροσωποῦν διαφόρους γνωστούς τύπους. Εἰς αὐτὰ δὲ περιλαμβάνονται καὶ ἀρκαδικῆς κατασκευῆς (πίν. πβλ. 22α καὶ πίν. 26). Ἀρκετὰ ὅμως ἐξ αὐτῶν, ἐπείσακτα, παρουσιάζουν ἀρκετὴν φθορὰ τὰ τελευταῖα ἔτη (μετὰ τὴν φωτογράφησίν των ἰδίως), ὥστε ἐνδέχεται νὰ ἔχουν κατασκευασθῇ ἐξ ἐπείσακτων μητρῶν.

Ἡ εἰκονικὴ πάντως ἀπόδοσις τῆς θεᾶς, διὰ τῶν εἰδωλίων αὐτῶν, μειουμένη αἰσθητῶς κατὰ τὸν 5ον αἰ. π.Χ., διακόπτεται μετὰ τὸν ἀρχόμενον 4ον αἰ. π.Χ., διότι σταματοῦν νὰ προσφέρονται πλέον αὐτὰ εἰς αὐτήν.

Εἶναι ὅμως δυνατόν καὶ ἡ ἱερὰ δρυς νὰ ἐθεωρεῖτο ὡς ἀνεικονικὴ μορφή ἐπίσης τῆς πρεσβυτέρας Ἀφροδίτης ἀρχικῶς, καταστᾶσα σὺν τῷ χρόνῳ καὶ ἀνεικονικὴ μορφή τοῦ Διός, ὅπως καὶ ἄλλα λατρευτικὰ σύμβολα, λ.χ. ὁ ἀετὸς καὶ ἡ περιστέρα¹, καὶ τελικῶς μονοπωληθεῖσαν ὑπ' αὐτοῦ.

Εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν ὅμως ἡ κυρία ἀνεικονικὴ τῆς θεᾶς μορφή φαίνεται νὰ ἦτο ὁ πυραμιδοειδὴς πώρινος ὀμφαλὸς (πίν. 27α, 137), ἐνσφηνωμένος ἐντὸς τοῦ ἐδάφους, εἰς τὸ βάθος τοῦ τεμένους². Ὡς σημειωθῇ σχετικῶς, ὅτι ὑπὸ μορφήν πυραμίδος ἐλατρεῦετο³ ἡ Ἀφροδίτη καὶ εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς εἰς τὴν Πάφον τῆς Κύπρου. Ἡ λατρεία τῆς Παφίας Ἀφροδίτης, ὡς γνωστόν, εἶχε, κατὰ τὴν παράδοσιν, μεταφυτευθῇ ἐκεῖ δι' Ἀρκάδων ἀποίκων ἀμέσως μετὰ τὰ Τρωϊκά⁴. Νομίσματα δὲ τῆς Κύπρου (πίν. 27 β) μὲ τὸ Ἱερὸν τῆς Παφίας Ἀφροδίτης παρουσιάζουν καὶ τὴν πυραμίδα αὐτήν, ὡς ὑπερυψωμένον ὀμφαλόν⁵. Ὁ ὀμφαλὸς ὅμως γενικῶς ἀπετέλει λατρευτικὴν μορφήν καὶ σύμβολον, κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους, καὶ ἄλλων θεῶν⁶, καὶ δὴ καὶ τοῦ Διός (βλ. κατωτ.).

Πλὴν τῆς Ἀφροδίτης, πρεσβυτέρας καὶ νεωτέρας, εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν παρουσιάσθησαν καὶ ἰσχναὶ ἐνδείξεις, ὅτι πιθανῶς ἀπὸ κοινοῦ εἰς

1. Βλ. σελ. 42, σημ. 1.

2. Ὅπου καὶ ὁ ναός, βλ. περιγραφὴν τοῦ εἰς σελ. 117 κ.ε.

3. Βλ. σελ. 233.

4. Περὶ τοῦ συνόλου τῶν παραδόσεων τῶν ἐγκαταστάσεων ἀρχαίων πληθυσμῶν εἰς τὴν Κύπρον βλ. GJERSTAD, *O.A.* 3 (1944), 107 - 123. -

5. Βλ. R.E. (λ. Πάφος), 954-55.

6. Βλ. σελ. 234.

τὸ Ἱερὸν αὐτὸ ἐλατρεύετο καὶ ὁ Ζεὺς, ὅπως περίπου συνέβαινε δηλαδὴ καὶ εἰς τὴν Δωδώνην. Ἡ λατρεία ὅμως αὐτοῦ, καθαρῶς ἀνεικονική, ὑπετονίσθη ἴσως σὺν τῷ χρόνῳ, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον συνέβη καὶ εἰς ἄλλα Ἱερὰ (λ.χ. εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Ἀφροδίτης - Πασιφάης τῶν Θαλαμῶν τῆς Λακεδαιμόνος ἢ εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Παφίας). Αἱ ἐνδείξεις αὐταὶ εἶναι αἱ ἀκόλουθοι εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν :

Ἐν πρώτοις, ἡ παρουσία εἰδωλίου ἀετοῦ (πίν. 15β), ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν, ἐθεωρεῖτο ἱερὸν πτηνὸν τοῦ Διὸς ἀποκλειστικῶς. Ἡ ὑπαρξίς, ἐξ ἄλλου, τοῦ Ἱεροῦ τούτου ἐντὸς δρυμοῦ καὶ ἡ ἄμεσος σχέσις τοῦ Διὸς καὶ τῆς δρυὸς κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν. Ἐπίσης ἡ ἀνεύρεσις τεμαχίων (πίν. 142) ἐνὸς ἐλευθέρου στύλου (ἢ καὶ ζεύγους στύλων, ὅπως εἰς τὸ Λύκαιον), ἱσταμένου ἐντὸς τοῦ τεμένους καὶ πρὸ τοῦ ναοῦ πιθανῶς, μετὰ τὴν ἱδρυσίν του. Τέλος, ὁ λάκκος (πίν. 137) εὑρεθεὶς πρὸς Β. τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος, ὁ ὁποῖος παρέμεινε μετὰ τὴν ἐκρίζωσιν (τῆς ἐν λόγῳ δρυὸς), καταχωσθεὶς διὰ ποικίλου ὕλικου, ὅπως συνέβη καὶ εἰς τὴν Δωδώνην¹. Ἐπίσης ἡ πλησίον (Ν.Δ.) ὀρθογωνία κοιλότης χρησιμεύουσα πρὸς ὑποδοχὴν τῆς ἀνεικονικῆς μορφῆς, ὑπὸ τύπον στήλης², εἰς τὴν πρὸ αὐτοῦ αὐλὴν (πίν. 87γ).

Τὰ στοιχεῖα αὐτά, ἐν τούτοις, δυνατόν νὰ ἀπετέλουν ἀρχικῶς κοινὰ λατρευτικὰ ἀνεικονικὰ σύμβολα τῆς Ἀφροδίτης καὶ τοῦ Διὸς (βλ. ἄνωτ.).

Εἰκονικῶς πάντως δὲν βεβαιοῦται ἡ λατρεία τοῦ Διὸς εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν. Τοῦτο ὀφείλεται ὅμως εἰς τὸ ὅτι, ὅπως συνέβαινε καὶ εἰς ἄλλα ἀντίστοιχα Ἱερὰ (λ.χ. τῆς Δωδώνης ἀλλὰ καὶ τῆς Ὀλυμπίας), ἡ λατρεία τοῦ Θεοῦ αὐτοῦ, ἦτο μέχρι προχωρημένων σχετικῶς χρόνων, ἀποκλειστικῶς ἀνεικονική, ἐνῶ εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν ἐξηκολοῦθει νὰ εἶναι καὶ μέχρι ἐσχάτων χρόνων ἀνεικονική. Σημαντικὸν εἶναι, ὅμως, ὅτι καὶ εἰς τὸν Ἑρῶκα τῆς Σικελίας³, ἦτοι καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς ἐτέρας τῶν θυγατρικῶν λατρειῶν τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ, πιστοποιεῖται λατρεία καὶ τοῦ Διὸς. (βλ. ἄνωτ.). Εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς ἄλλης θυγατρικῆς λατρείας, τῆς Πάφου, ὁ Ζεὺς προσφωνεῖται μάλιστα ὡς ἄναξ, ἐνῶ ἡ Ἀφροδίτη προσωνεῖται ἀντιστοίχως ὡς ἄνασσα⁴.

1. Βλ. σελ. 169, σημ. 1.

2. Βλ. σελ. 170.

3. Βλ. *Cat. B. M. Coins* 1, σελ. 63 ἀρ. 15.

4. Βλ. σελ. 253.

Κατόπιν τούτων ἐπιτρέπεται τὸ συμπέρασμα, ὅτι εἰς τὸ ἀνασκαφέν 'Ιερὸν ἐλατρεύετο ἡ Θεὰ 'Αφροδίτη, ὑπὸ τὴν δισυπόστατόν της μορφήν (ὡς πρεσβυτέρα καὶ νεωτέρα) καὶ συγχρόνως ἐλατρεύετο καὶ ὁ Ζεὺς.

Ἡ τριαδικὴ αὐτὴ λατρεία φαίνεται ὅτι ἦτο παλαιστοτάτης προελεύσεως¹, καὶ δὴ μυκηναϊκῆς, ΙΕ γλωσσικῆς μὲν καταγωγῆς ἀλλ' ὅχι καὶ ἀμέσου εὐρωπαϊκῆς προελεύσεως ἀναγκαστικῶς. Καὶ τοῦτο, διότι, ἐξαιρέσει τῆς ρωμαϊκῆς παραδόσεως, ἡ ἄλλη εὐρωπαϊκὴ παράδοσις δὲν φαίνεται νὰ γνωρίζῃ τὸ θεῖον τοῦτο τριμελὲς σύνολον. Ἡ ρωμαϊκὴ δὲ παράδοσις τὸ γνωρίζει μὲν ἀλλὰ ὑπὸ νόθον, οὕτως εἰπεῖν, κατάστασιν : ὡς Jupiter, Juno καὶ Minerva, ὅπου ἡ Minerva δὲν εἶναι ΙΕ γλωσσικῆς καταγωγῆς (ὅπως ὁ Jupiter καὶ ἡ Juno), καὶ φαίνεται μεταγενεστέρα προσθήκη εἰς τὸ ζεῦγος αὐτῶν, ἐνῶ καὶ ὁ Jupiter δὲν ἀνταποκρίνεται ἀκριβῶς εἰς τὸν Δία ἀλλ' εἰς μεταγενεστέραν του ἐξέλιξιν : τοῦ Διὸς - Πατρὸς. Οὕτως ἢ ἄλλως ὅμως ΙΕ γλωσσικῆς καταγωγῆς μητρικὴ μορφή, πάρεδρος τοῦ Διὸς ἢ τοῦ Jupiter, ὅπως εἶναι ἡ Διώνη (- 'Αφροδίτη πρεσβυτέρα, βλ. κατωτ.) ἢ ἡ Juno, δὲν ἀπαντᾷ εἰς οἰονδήποτε ἄλλον ΙΕ γλωσσικῆς καταγωγῆς εὐρωπαϊκὸν λαόν².

ΚΡΗΤΟ-ΜΥΚΗΝΑΙΚΗ ΘΕΙΑ ΤΡΙΑΣ

Ἡ κρητο-μυκηναϊκὴ καταγωγὴ τῆς θείας αὐτῆς τριαδικῆς ἐνότητος φαίνεται εἰδικώτερον ἐκ τῶν ἐξῆς :

Ἐν πρώτοις, ὅπως ἐλέχθη, ὑπὸ τῶν μυκηναϊκῶν τριμερῶν 'Ιερῶν. Τὰ 'Ιερά αὐτὰ ἐξυπακούουν ἐνιαίαν λατρείαν Θείας Τριάδος, ὅπου προέχουσιν θεσιν ἔχει ἡ θεότης τοῦ κεντρικοῦ —καὶ ὑπερυψωμένου— μέρους, ἐναντι τῶν δύο ὁμοτίμων θεοτήτων, τῶν χαμηλοτέρων ἀλλ' ἰσοῦσιν πλευρικῶν μερῶν. Εἰς ὠρισμένα τῶν 'Ιερῶν αὐτῶν τὰ ἀπεικονιζόμενα σύμβολα —χῆνες ἢ ἀετοί, βλ. ἄνωτ.— προσεγγίζουν τὴν λατρείαν τοῦ Διὸς καὶ τῆς 'Αφροδίτης τῶν ἱστορικῶν χρόνων, ὑπὸ τὴν διττὴν τῆς Θεᾶς αὐτῆς ὑπόστασιν. (βλ. καὶ κατωτ.). Ἡ μία τῶν ὑποστάσεων δὲ τούτων τῆς Θεᾶς ἀναγνωρίζεται ὡς εἰκονιζομένη γυμνὴ καὶ ἐπὶ χρυσῶν ἐλασμάτων τῶν Μυκηνῶν (βλ. ἄνωτ.), συνδυαζομένη πρὸς τὰ ὡς ἄνω χρυσᾷ ἐλάσματα μὲ τὰ τριμερῆ 'Ιερά (τῶν Μυκηνῶν), ἥτοι ὡς νεωτέρα 'Αφροδίτη.

1. Βλ. καὶ σελ. 53 κ.ε.

2. PARKE, *Greek Oracles*, 22.

Καὶ αὐτὴ μὲν ἐπομένως θὰ ἐλατρεύετο εἰς μίαν τῶν δύο πτερύγων τῶν τριμερῶν Ἱερῶν, ἐνῶ ὁ Ζεὺς, εἰς τὴν ἑτέραν ἐξ αὐτῶν. Τὸ δὲ ὑπερυψωμένον —μεταξὺ τῶν πτερύγων— μέρος θὰ ἦτο τῆς οὐρανίας μητρὸς ἀμφοτέρων αὐτῶν (βλ. κατωτ. λεπτομερῶς).

Ἐν ἀντιθέσει ὅμως πρὸς τὴν λατρείαν τοῦ Διὸς, ἡ λατρεία τῆς Ἀφροδίτης δὲν εἶναι ἐμφανὴς κατὰ τὴν κρητο - Μυκηναϊκὴν ἐποχὴν, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦλάχιστον τῶν πινακίδων τῆς γραμμικῆς γραφῆς B. Κατὰ τὴν αὐτὴν μαρτυρίαν, ἐξ ἄλλου, τῶν πινακίδων τῆς γραμμικῆς γραφῆς B, δὲν εἶναι ἐμφανὴς κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν καὶ ἡ τριαδικὴ λατρεία. Τοῦτο ὅμως συμβαίνει φαινομενικῶς μόνον καὶ τὸ σκεπτικὸν τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ἔχει ὡς ἐξῆς :

Ὑπὸ τῶν ὡς ἄνω πινακίδων μνημονεύεται θεὰ Di - wi - ja ἢ Di - u - a¹ καὶ θεὸς μὲ παρεμφερὲς ὄνομα —ταυτιζόμενος μετὰ τοῦ Διὸς—, Di - we - i. Ἡ θεὰ αὕτῃ ἐπομένως φέρει ὄνομα, ἐμπεριεχόμενον εἰς τὸ ὄνομα Ἀφρο - δι - τη καὶ συναφὲς πρὸς τὸ ὄνομα τῆς Δι - ὠ - νης, τῆς καὶ παρέρδρου τοῦ Διὸς εἰς τὸ θεσπρωτικὸν Ἱερὸν. Ἀλλά, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τῶν ἐν λόγῳ πινακίδων, ἡ ὡς ἄνω μυκηναϊκὴ θεὰ (ἢ Δία ἢ Δῖα) φαίνεται νὰ ἔχῃ ἀποσυνδεθῇ ἐκ τοῦ Διὸς κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν πινακίδων αὐτῶν, ἦτοι κατὰ τὴν φθίνουσαν Μυκηναϊκὴν ἐποχὴν καὶ μόνον τὸ ὄνομά της ἐξακολουθεῖ νὰ ἦχῃ τὴν ἀρχικὴν της σύνδεσιν μὲ τὸν θεὸν αὐτόν. Ἡ ἀποσύνδεσις δὲ αὕτῃ συνετέλεσεν, ὥστε νὰ πιστεύεται ὑπὸ πολλῶν, ὅτι ἡ θεὰ αὕτῃ ἐξηφανίσθη μετανакτορικῶς καὶ ὅτι διετηρήθη κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους σποραδικῶς, μόνον, εἰς τὴν Σικυῶνα² καὶ ἄλλοι, ὅπως εἰς τὴν Παμφυλίαν³. Ἐκ παραλλήλου, ὅμως, πιστεύεται γενικῶς, ὅτι τὸ ὄνομα τῆς Θεᾶς αὐτῆς ἐξέπεσε κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοὺς εἰς ἀπλοῦν ἐπίθετον (Δία ἢ Δῖα), ἀντίστοιχον τοῦ ἀρσενικοῦ δῖος (= θεῖος)⁴.

Παρὰ πάντα ταῦτα, ἀπὸ μακροῦ ἔχει ἀρχίσει μία ἀναψηλάφησις τοῦ θέματος καὶ ἡ μυκηναϊκὴ Δῖα ταυτίζεται πλέον μὲ τὴν Διώνην, ἡ ὅποια κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν ἐλατρεύετο εἰς τὸ θεσπρωτικὸν Ἱερὸν ὡς σεβαστὴ θεὰ καὶ πάρεδρος τοῦ Διὸς⁵. Ἐκ παραλλήλου, ἔχει προσφάτως

1. Περὶ αὐτῆς βλ. PALMER, *Eranos* 1955, 2 κ.έ..

2. Βλ. STELLA, *La civiltà micenea* (1965), 236.

3. Βλ. SCHWEITZER, *Dial.* 681¹ : ἐπιγραφή.

4. Βλ. CHANTRAINE, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, λ. Δία καὶ Ζεὺς.

5. Βλ. VENTRIS - CHADWICK 125, 168. ΔΑΚΑΡΗ, Ἡ ἱερὰ οἰκία τῆς Δωδώνης, *A.E.* 1959, 128. SIMON, *Die Götter der Griechen* (1969), 234. KERENYI, *Zeus und Hera* (1972), 7 κ.έ. SCHWABL, *Zeus* (1978) καὶ Ζεὺς, Ἑστ. Φιλ. Σχ. Ἀρ. Παρ. Θεσσ. 20(1981), 363 κ.έ.

σχετικῶς ὑποστηριχθῇ¹ καὶ συσχετισμὸς τῆς θεᾶς Ἀφροδίτης μετὰ τὴν μυκηναϊκὴν θεὰν Ποτνίαν.

Φαίνεται λοιπὸν ὅτι, μετὰ τὴν ὑποχώρησιν τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, ἡ λατρεία τῆς θεᾶς Δίας, καὶ αὐτῆς ὡς Ποτνίας, ἐξακολουθοῦσα νὰ ὑπάρχῃ εἰς ὠρισμένα ἐλλαδικὰ φῦλα—μετὰ τὴν ὑπόστασιν, τὴν ὁποίαν εἶχον περίπου αὐταὶ πρὸ τῆς ὡς ἄνω ἀποσυνδέσεως τῆς Δίας ἀπὸ τοῦ Διός, ἐμφανίζεται καὶ πάλιν. Καὶ μάλιστα μετὰ τὴν παλαιότεραν ὑπόστασιν των, ὡς μητρικὴ ἀφ' ἑνὸς μορφῇ καὶ ὡς θυγατρικὴ ἀφ' ἑτέρου, ἥτοι ὡς πρεσβυτέρα καὶ νεωτέρα Ἀφροδίτη², μετὰ τὸ αὐτὸ δὲ ἀμφότεραι ὄνομα, δηλαδὴ ὡς Διώνη καὶ Ἀφροδίτη ἀντιστοίχως³ (βλ. κατωτ.).

Εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν, ὡς Ἀφροδίτη γενικῶς λατρευομένη ἡ θεά, λαμβάνει ὄνομα εἰς τὸ ὁποῖον ἐμπεριέχεται τὸ ὄνομα Δῖα, διότι : εἰς τὴν ρίζαν -δι- τοῦ ὀνόματός της αὐτοῦ, προτασσόμενον, ἥτοι ὡς α'. συνθετικόν, παρουσιάζεται τὸ ἐπίθετον Ἀφρο- (τὸ ὁποῖον, ὅπως θὰ ἐκτεθῇ κατωτέρω, εἶναι ταυτόσημον μετὰ τὴν ρίζαν -δι-)· καὶ εἰς τὸ σύνολον αὐτὸ προστίθεται ἡ κατάληξις -τα (-τη).

Εἰς δὲ τὴν δευτέραν περίπτωσιν εἰς τὴν αὐτὴν ρίζαν -δι- προστίθεται ἡ ἀρχαιοπρεπὴς κατάληξις -ώνα (-ώνη), Β.Δ. ἐλληνικῆς πιθανῶς προελεύσεως⁴.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΙΣ

Ἄς σημειωθεῖ ὅτι καὶ τὸ ὡς ἄνω α'. συνθετικόν τοῦ ὀνόματος Ἀφροδίτη, τὸ Ἀφρο-, χρησιμοποιοεῖται καὶ μόνον του, αὐτοτελῶς δηλαδὴ, ὡς ἐπίθετον τῆς αὐτῆς θεᾶς, ἡ ὁποία εἰς τὴν Θεσσαλίαν ἀποκαλεῖται Ἀφρία, ἐνῶ ἐκ παραλλήλου τοῦτο χρησιμοποιοεῖται καὶ ὡς αὐτοτελὲς ἐπίσης ἐπίθετον τοῦ Διός, ὁ ὁποῖος ἀποκαλεῖται ἀντιστοίχως εἰς τὴν Θεσσαλίαν ἐπίσης Ἀφριος⁵.

Περὶ τῶν ἀπόψεων διὰ τὴν ἀρχικὴν ὑπόστασιν τῆς θεᾶς Ἀφροδίτης καὶ τὴν μετεξέλιξιν τῆς ὑποστάσεως αὐτῆς καὶ δι' ὅσα σχετικὰ εἶναι δυνατὸν νὰ σημειωθοῦν, κατόπιν τῶν δεδομένων τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ, συμπληρωματικῶς ἢ ἄλλως πῶς, παρατηρητέα ἐδῶ τὰ ἀκόλουθα⁶.

1. LEUVEK, *Kadmos* 18 (1979), 112 - 129· καὶ PUGLIESE CARATELLI, *Aphrodite cretese S.M.E.A.* 20 (1979), 131 κ.έ. Βλ. καὶ Hood, *The Minoans* (1971), 135.

2. ΠΑΑΤ. Σημ. 180 d

3. Βλ. σελ. 61, 78 κ.έ.

4. Πβλ. τὸ λατ. *Latona*, αἰολ. *Λάτων*, βλ. καὶ σελ. 65.

5. Βλ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΝ *A.E.* 1913, 219.

6. Κατάλογον τῶν διαφόρων ἀπόψεων περὶ τῆς καταγωγῆς τῆς θεᾶς βλ. κυρίως: A.B. COOK, *Zeus* I 276 κ.έ. Γενικῶς περὶ αὐτῆς βλ. HERTER, *Die Ursprünge des Aphrodites Kultes* (1960).

Κατὰ τὸν L. Meyer¹ τὸ ὄνομα Ἀφροδίτη προέρχεται ἀπὸ τὴν IE ρίζαν δι- (= λάμπω) καὶ τὴν λέξιν ἀφρός. Κατὰ δὲ τὸν Schrader², τὸ πρῶτον συνθετικὸν τοῦ ὀνόματος (τὸ Ἀφρο-) προέρχεται ἀπὸ τὴν IE (σανσκριτικὴν) λέξιν abru (= νέφος). Ἀλλὰ ἡ ρίζα δι- συνδέεται ὑπ' αὐτοῦ μὲ τὴν λέξιν δίσσθαι (= σπεύδω).

Κατὰ τὸν Kretschmer, ἐξ ἄλλου³, τὸ ὄνομα Ἀφροδίτη σημαίνει τὴν ἐκ τοῦ ἀφροῦ τῆς θαλάσσης προελθοῦσαν Θεάν.

Κατὰ τὸν Gruppe⁴ ὅμως τὸ ὄνομα τῆς Θεᾶς προέρχεται μὲν ἐκ τῆς λέξεως ἀφρός ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς λέξεως διαίνω καὶ σημαίνει τὴν (μετὰ τὴν ἐκ θαλάσσης γέννησίν της) σταῆζουσαν ἀφρὸν Θεάν.

Οἱ πλεῖστοι πάντως τῶν ἐρευνητῶν θεωροῦν τὸ ὄνομα καὶ τὴν ἐν γένει ὑπόστασιν τῆς Ἀφροδίτης IE γλωσσικῆς προελεύσεως. Ἀλλὰ, κατὰ τὴν γνώμην μικρᾶς σχετικῶς ὁμάδος ἐρευνητῶν, μετὰξὺ τῶν ὁποίων περιλαμβάνονται καὶ ἐλληνισταί⁵, τὸ ὄνομα τῆς Θεᾶς εἶναι σημιτικῆς γλωσσικῆς καταγωγῆς, προερχόμενον ἐκ τοῦ σημιτικοῦ ὀνόματός της : Ἀστάρ-τη (Ashtoreth).

Εἰς τὴν ἄποψιν αὐτήν, τῆς σημιτικῆς προελεύσεως τοῦ ὀνόματος τῆς Θεᾶς, ἔχει ὀδηγήσει, ὡς φαίνεται, μία γενικωτέρα ἐξέτασις τῆς καταγωγῆς τῆς ὑποστάσεώς της. Καὶ ὑπὲρ τῆς σημιτικῆς προελεύσεως, ὅχι μόνον τοῦ ὀνόματος, ἀλλὰ καὶ τῆς ὅλης ὑποστάσεως τῆς Θεᾶς, ἔχουν ταχθῆ καὶ ἄλλοι ἐρευνηταί⁶.

Καὶ ὡς πρὸς τὴν προέλευσιν ἐπομένως τοῦ ὀνόματος τῆς Θεᾶς ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴν καταγωγὴν τῆς ὑποστάσεώς της, ἔχει ἐπικρατήσῃ μία διάστασις γνώμῶν, δοθέντος ὅτι ἄλλοι ἐρευνηταὶ τὴν θεωροῦν ἐλληνικὴν καὶ παλαιᾶς IE (γλωσσικῆς) κληρονομίας καὶ ἄλλοι σημιτικὴν.

Κατὰ τὴν ἤδη διατυπωθεῖσαν γνώμην μας⁷, συμπληρουμένην περαιτέρω ἐδῶ, τὸ μὲν ὄνομα τῆς Θεᾶς εἶναι καθαρῶς ἐλληνικόν· ἡ δὲ λα-

1. *Vergleichende Grammatik der griechischen und lateinischen Sprache* (1884), 1, 2, 641.

2. *Griechische Götter und Heroen* (1887), 1, 7 κ.ε.

3. *Die griechischen Vaseninschriften* (1894), 156 ἀρ. 1.

4. *Gr. Myth. Lex.*, 134.

5. Ὅπως λ.χ. : ὁ HOMEL, *Jahrb. class. Phil.* 28 (1882), 176· ὁ BELOCH, *Griech. Gesch.* I, 2, 65· ὁ A. B. COOK, ἔ.δ., 276.

6. Πρλ. : WILAMOWITZ, *Aus Kydath.*, 157, —κατ' αὐτὸν καὶ ἄλλα σημιτικὰ στοιχεῖα ἔχουν εἰσδύσει εἰς τὸ ἐλληνικὸν δωδεκάθεον τοῦ Ὀλύμπου· καὶ LANGOLITZ, *Aphrodite in der Gärten* ἔ.δ., 28.

7. Οἱ . *Λακεδαιμόνιοι* (1979), 219 κ.ε.

τρεῖς τῆς, ἔχουσα κοινὴν τὴν καταγωγὴν μὲ τὴν λατρείαν τῆς μεγάλης σημιτικῆς θεᾶς, μεταφέρεται εἰδικώτερον εἰς τὰ παράλια τῆς Ἀ. Μεσογείου ἐκ τοῦ Αἰγαίου ὑπὸ Μυκηναίων κατὰ τὸ β' ἡμισυ τῆς Β' χιλιετίας π.Χ., ἐκεῖ δὲ ὑφίσταται ἐκσημιτισμὸν. Ἀλλὰ κατὰ τὴν ἀνατολίζουσαν ἐποχὴν —κατὰ τὸ παλίνδρομον δηλονότι ρεῦμα, ἐκ τῶν ὡς ἄνω παραλίων πρὸς τὸ Αἰγαῖον— μεταφέρεται ὑπὸ μίαν, οὕτως εἰπεῖν, ἑλληνο-σημιτικὴν πλέον μορφήν, ἡ λατρεία τῆς θεᾶς αὐτῆς εἰς διάφορα παράλια μέρη τῆς Ἑλλάδος (καὶ τῶν νήσων), ἐνῶ εἰς ἡπειρωτικὰ Ἱερὰ ἡ λατρεία αὐτὴ διατηρεῖται κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ὑπὸ τὴν παλαιάν τῆς μορφήν.

Ὡς τὸ ἀρχαιότερον ὁπωσδήποτε τῶν Ἱερῶν τῆς θεᾶς εἰς τὴν Ἐ. Ἀνατολὴν —καὶ ἐπομένως καὶ ὡς ἡ παλαιότερα ἐκεῖ λατρεία τῆς— θεωρεῖται ὑπὸ τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν ἱστορικῶν πηγῶν¹ τὸ Ἱερὸν τῆς εἰς τὴν Ἀσκαλῶνα τῆς Παλαιστίνης, πιστευόμενον ὡς παλαιότερον καὶ αὐτοῦ τούτου τοῦ Ἱεροῦ τῆς θεᾶς εἰς τὴν Πάφον τῆς Κύπρου. Τὸ ἐξ ἴσου ἄλλωστε περίφημον Ἱερὸν τῆς εἰς τὰ Κύθηρα θεωρεῖται² φοινικικῆς, ἤτοι σημιτικῆς ἐπίσης, προελεύσεως, ἐνῶ καὶ τὸ Ἱερὸν τῆς εἰς τὴν Πάφον τῆς Κύπρου ἐνίοτε θεωρεῖται ἐπίσης ὁμοίας (ἀσσυριακῆς), δηλονότι ὡσαύτως σημιτικῆς, προελεύσεως, μὲ ἀρχαιότεραν προέλευσιν καὶ τοῦ ὡς ἄνω Ἱεροῦ τῆς θεᾶς εἰς τὴν Ἀσκαλῶνα³.

Παρὰ ταῦτα, τὸ Ἱερὸν αὐτὸ (Πάφου) θεωρεῖται ὑπὸ τῆς τελευταίας ὡς ἄνω πηγῆς⁴ ὅτι εἶχεν ἰδρυθῆ ὑπὸ Ἀρχάδων, ἀμέσως μετὰ τὰ Τρωικά⁵ καὶ αὐτὴ εἶναι ἡ γνώμη, ἡ ὁποία ἔχει σήμερον ἐπικρατήσει γενικῶς, ἐνισχυομένη καὶ διὰ τῆς παρούσης ἐργασίας. Ἐφόσον δὲ τὸ Ἱερὸν τοῦτο εἶναι μυκηναϊκῆς καταγωγῆς, ἰδρυθὲν ὑπὸ Ἑλλαδιτῶν τῆς μυκηναϊκῆς διασπορᾶς, ἀντιστοίχου καταγωγῆς εἶναι πιθανῶς καὶ τὸ ὡς ἄνω Ἱερὸν τῆς θεᾶς εἰς Ἀσκαλῶνα. Καὶ τοῦτο, διότι οἱ Φιλισταῖοι, εἰς τὴν χώραν τῶν ὁποίων εὗρίσκετο τὸ Ἱερὸν αὐτό, πιστεύεται γενικῶς, ὅτι διεκινήθησαν (ἐγκατασταθέντες τελικῶς εἰς τὴν Παλαιστίνην κατὰ τὸ β' τέταρτον τοῦ 12ου αἰ. π.Χ.) ἐκ τοῦ Αἰγαίου⁶.

1. ΗΡΟΔ. I 105, 131, βλ. καὶ κατωτ.

2. ΗΡΟΔ. αὐτόθι.

3. ΠΑΥΣ. I 147.

4. ΠΑΥΣ. VIII 5.2.

5. Βλ. καὶ σελ. 51, σημ. 4.

6. Περὶ αὐτῶν βλ. DOTYAN, *The Philistines and their material evidence* (1967).

Ἡ ἄποψις αὐτή, ὅτι δηλαδή ἡ λατρεία τῆς θεᾶς Ἀστάρτης εἰς τὰ Ἀ. παράλια τῆς Μεσογείου, ἦτο μυκηναϊκῆς προσελύσεως πιθανῶς, ἐξηγεῖ διατί καὶ τὰ γυμνά ἐπιπεδόγλυφα πῆλινα εἰδώλιά της (βλ. ἄνωτ.) παρουσιάζουν μὲν μεγάλην ὁμοιότητα μετὰ τὰ ἀρχαῖα ἀνατολίζοντα ἀντίστοιχα εἰδώλια ἀλλὰ καὶ διατί παρουσιάζουν τὴν γυμνότητα, τὴν ὅποιαν παρουσιάζουν καὶ τὰ χρυσᾶ ἐλασμάτινα εἰδώλια τῆς θεᾶς ἐκ τῶν καθέτων τάφων τῶν Μυκηνῶν (βλ. ἄνωτ.). Ἀλλὰ καὶ διατί παρουσιάζουν καὶ τὸ μυκηναϊκῆς προσελύσεως ἀκτινωτὸν στέμμα (βλ. ἄνωτ.). Ἀντίστοιχον στέμμα φαίνεται νὰ ἔχη ἄλλωστε καὶ ἡ λατρευτικὴ μορφή τῆς Ἀταργάτιος, συζύγου τοῦ Hadad Baal (Διός), ἥτοι τῆς μεγάλης οὐρανίας συριακῆς θεᾶς¹ ἡ ὁποία εἶναι κρᾶμα (οὐρανίας) Ἀφροδίτης καὶ Ἡρας².

Εἰς τὸν χώρον αὐτὸν τῆς Ἀ. Μεσογείου εἶναι γνωστὸν ὅτι ὑπῆρχον μυκηναϊκοὶ σταθμοὶ κατὰ τὸ β' ἡμισυ τῆς Β' χιλιετίας π.Χ. καὶ ἰδίως κατὰ τὸν 13ον καὶ 12ον αἰ. π.Χ. Ὁ ἐπιφανέστερος δὲ τούτων ἦτο εἰς τὴν Ras - Shamra (Ugarit). Δὲν εἶναι δὲ τυχαῖον, ὅτι εἰς τὸν χώρον τοῦ παλαιοῦ μυκηναϊκοῦ τούτου σταθμοῦ ἰδρύθη ἀργότερον (πρὸς τὸ τέλος τῆς Γεωμετρικῆς ἐποχῆς) ἐμπορικὸς ἐλληνικὸς σταθμός, τὸ Ποσίδειον (Al Mina)· καὶ ὅτι, μεταξὺ τῶν πολλῶν ἐλληνικῆς προσελύσεως εὐρημάτων του, περιελαμβάνετο καὶ σημαντικὸς ἀριθμὸς ἀγγείων μετὰ παραστάσιν τῆς κεφαλῆς τῆς Ἀφροδίτης³.

Εἰς τὰ παράλια αὐτὰ (Ἀ. Μεσογείου) ἡ λατρεία τῆς θεᾶς αὐτῆς ἐγκατασταθεῖσα καὶ σταθεροποιηθεῖσα ἐν συνεχείᾳ ἀλλὰ καὶ ὑποστᾶσα διαφόρους ἀνατολικούς (σημιτικῆς προσελύσεως) ἐμβολιασμούς, ἤρχισε νὰ ἀναπτύσσεται περαιτέρω αὐτοτελῶς, ἀνεξαρτήτως πλέον δηλαδή τῆς ἐλληνικῆς της παραδόσεως. Τὸ δὲ Ἱερὸν τῆς Πάφου ἀνεδείχθη ἐν συνεχείᾳ εἰς μέγα ὀρησκειτικὸν κέντρον, ἔχον πλουσιώτατα ἀναθήματα καὶ προβάλλον τὴν εἰδικὴν του ἐφεξῆς παράδοσιν, ἡ ὁποία ἐπέδρασεν, ἤδη ἀπὸ πρωιμωτάτης ἐποχῆς καὶ εἰς τὸ διαμορφούμενον ἐλληνικὸν δόγμα (Θεογονίαν - Μυθολογίαν), ὥστε τελικῶς ἡ θεὰ ἔφθασε νὰ θεωρῇται ἀνὰ τὸ παν-ελληνικὸν ὡς γεννωμένη εἰς τὴν Κύπρον, παρὰ τὴν Πάφον, ὅπου καὶ τὸ Ἱερὸν της. Συνέβη δὲ τοῦτο πιθανῶς ἐξ ἐπιδράσεως τοῦ μύθου τοῦ συρο-χιτιτικῆς (-χουρρικῆς) καταγωγῆς θεοῦ Kumarbi, ὁ ὅποιος ἐπιστεύετο,

1. AOYK., *Περὶ σαρ. θεοῦ*, 33. Βλ. καὶ σελ. 100.

2. *Περὶ αὐτοῦ* πβλ. σελ. 82.

3. Βλ. LANGLOTZ, *ἔ.δ.*, 48.

ἔτι, φαγὼν τὰ γεννητικὰ ὄργανα τοῦ θεοῦ τοῦ Οὐρανοῦ Anu, τὰ ἐξήμε-
 σεν ἐν συνεχείᾳ, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ γεννηθῇ ἐξ αὐτοῦ θεά¹. Κατὰ τὴν
 (κυπριακὴν-) ἐλληνικὴν λοιπὸν παράδοσιν, ἐκ τῶν ἀποκοπέντων καὶ εἰς
 τὴν θάλασσαν πεσόντων γεννητικῶν ὀργάνων τοῦ Κρόνου, ἐγεννήθη ἡ
 Ἀφροδίτη, ἀναδυθεῖσα ὡς νέα κόρη ἐκ τοῦ ἀφροῦ τῆς θαλάσσης, παρὰ
 τὴν Πάφον². Ἐκτοτε δὲ ἡ θεὰ ἐπιστεύετο ὡς Κυπρογενής. Ἡ ὕπαρξις
 τοῦ Ἱεροῦ τῆς τούτου παρὰ τὴν θάλασσαν καὶ συγχρόνως ἡ προσφερο-
 μένη παρετυμολογία τοῦ ὀνόματός της ἐκ τοῦ δύω (διὰ τῆς ἀλλαγῆς τῆς
 ρίζης δι- εἰς δυ-) ἐβοήθησαν σημαντικῶς εἰς τὴν ἐδραίωσιν τῆς παρα-
 δόσεως αὐτῆς. Σημαντικὸν ἦτο ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ὅτι ἡ παράδοσις αὐτὴ
 ἤθελε τὴν θεὰν γεννωμένην ὡς νεάνιδα καὶ ὡς καλλονὴν καὶ ὅχι ὡς βρέ-
 φος. Ἡ ἐπιβληθεῖσα πάντως μικτὴ αὐτῇ παράδοσις περὶ τῆς θεᾶς εἰς
 τὸν ἐλληνικὸν κόσμον, ἦτοι ἡ ἀκολουθήσασα ἀποδοχὴν ὑπ' αὐτοῦ σημιτι-
 κῶν στοιχείων τῆς λατρείας της, ἐπέβαλον καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα τὴν πί-
 στιν, ὅτι ἡ θεὰ ἦτο σημιτικῆς πιθανῶς προελεύσεως (βλ. ἄνωτ. τὰ εἰς
 τὸν Ἡρόδοτον ἀναφερόμενα κυρίως). Ἀντίστοιχα στοιχεῖα τῆς λατρείας
 της εἰσέδυσαν, ἐξ ἄλλου, καὶ εἰς τὰ Κύθηρα, τὰ ὅποια ἀπετέλουν βασι-
 κὸν ἐμπορικὸν σταθμὸν τῶν φοινικικῶν πλοίων πρὸς τὴν Δύσιν. Ἐπι-
 στεύετο δέ, ὅτι καὶ ἐκεῖ εἶχε γεννηθῇ ἡ θεὰ, λεγομένη διὰ τοῦτο καὶ Κυ-
 θήρεια.

Παρὰ πάντα ταῦτα, ἀψευδὴς μάρτυς τῆς ἐλληνικότητος τῆς θεᾶς
 παρέμεινε τὸ ὄνομά της (βλ. ἄνωτ.). Ἡ ρίζα τοῦ δι-(di-) σημαίνει λάμπω
 καὶ συνδέεται μὲ τὴν λάμψιν τοῦ ἡμερησίου φωτός, ὅπως ἰδίως τοῦτο
 καταυγάζει τὸν οὐρανὸν κατὰ τὸ λυκαυγὲς τῆς ἡμέρας. Ἡ ρίζα αὐτὴ
 συνδέεται καὶ μὲ τὰ ἀκόλουθα ὀνόματα IE γλωσσικῆς προελεύσεως : τοῦ
 Diwans (θεοῦ τῶν Ἰρανῶν)· τοῦ Dyans (θεοῦ τῶν Ἰνδῶν, ὁ ὅποιος λέ-
 γεται συχνὰ καὶ deva = φωτεινός)· τοῦ Jupiter (θεοῦ τῶν Ρωμαίων)
 καὶ τῶν συναφῶν θεοτήτων : τοῦ Janus καὶ τῆς Jana καθὼς καὶ τῆς
 Juno, (βλ. κατωτ.)· τοῦ Tinia (θεοῦ τῶν Ἑτρούσκων)· τοῦ Tyr (θεοῦ
 τῶν Νορβηγῶν)· τοῦ Tiw (θεοῦ τῶν Ἀγγλο - Σαξόνων), καθὼς καὶ τοῦ
 Thor (θεοῦ τῶν Σκανδιναβῶν) καὶ τοῦ Thunor — ἢ Thor — (θεοῦ τῶν
 Γερμανῶν).

1. Bz. GRAVES, *The Greek Myths*, Peng I 39, σελ. 6.6 Ἡπὲρ τοῦ Kumarbi γενικῶς βλ.
 BARNETT, *The Epic of Kumarbi and the Theogony of Hesiod*, J.H.S. 65 (1945), 100 κ.έ.

2. ΗΣΙΟΔ., *Θεογ.* 188 κ.έ.

Ἡ ρίζα αὐτή, ὅπως καὶ ἡ ρίζα δι- τῆς ἐλληνικῆς λέξεως εὐ-δί-α καὶ τῆς ἀντιστοίχου κρητικῆς δί-α, σημαίνει, ὅπως ἐλέχθη, τὸ καταυγάζον φῶς τῆς ἡμέρας. Τὴν αὐτὴν σημασίαν ἔχει καὶ ἡ μνημονευθεῖσα ἤδη σανσκριτικὴ λέξις *deva* καὶ ἡ χιτιπτικὴ *sius*. Ἀπὸ τὴν αὐτὴν ρίζαν, ἐξ ἄλλου, προέρχεται ἡ λατινικὴ λέξις *deus* καὶ ἡ ἐλληνικὴ λέξις θεός (λακων. σιός) καὶ τὸ ἐπίθετον θεῖος.

Ἀλλὰ καὶ τὸ α' συνθετικὸν τοῦ ὀνόματος τῆς θεᾶς, τὸ Ἄφρο-, φρονούμεν, ὅτι εἶναι ταυτόσημον μὲ τὴν ἐν λόγῳ ρίζαν (δι-) καὶ ὅτι σημαίνει ἐπίσης τὸ καθαρὸν (ἡμερήσιον) φῶς. Τοῦτο δέ, διότι γλῶσσα τοῦ Ἑσυχίου¹ ἀναφέρει: ἀφρίους τοὺς αἰθέρας. Καὶ ἔχει μὲν τὸ ὡς ἄνω α' συνθετικὸν τοῦ ὀνόματος τῆς θεᾶς συνδεθῇ ἤδη (βλ. ἄνωτ.) μὲ τὴν σανσκριτικὴν λέξιν *abru*, ἀλλ' αὐτὴ θεωρεῖται, ὅτι σημαίνει τὸ νέφος. Ἐρμηνευόμενον ὅμως τὸ συνθετικὸν τοῦτο, καθὼς καὶ τὸ ἐπίθετον ἄφριος - ἀφρία (βλ. ἄνωτ.), ὡς συνώνυμον τοῦ αἰθέρος καὶ τῆς φωτεινῆς ἀτμοσφαίρας, ἄγει εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι τοῦτο δηλοῖ τὴν καθαρῶς οὐρανίαν καὶ φωτεινὴν ὑπόστασιν τοῦ Διὸς καὶ τῆς Ἀφροδίτης, Ἀφρίου καὶ Ἀφρίας.

Ἀλλὰ τὸ συνθετικὸν τοῦτο, τὸ Ἄφρο-, συνδυάζεται περαιτέρω μὲ τὴν λέξιν *Apru*, ἥτοι μὲ τὸ ὄνομα τῆς θεᾶς εἰς τοὺς Ἑτρούσκους, καὶ δὴ ὑπὸ τὴν ιδιότητά της ὡς νέας θεᾶς καὶ θεᾶς τῆς Ἀνοιξέως (ταυτιζομένης συνήθως μὲ τὴν νεωτέραν Ἀφροδίτην). Κατ' ἐπέκτασιν δὲ συνδυάζεται μὲ τὸ ὄνομα τοῦ β' μηνὸς τῶν Ρωμαίων, τοῦ Ἀπριλίου, κατὰ τὸν ὁποῖον καὶ ἤγετο ἡ ἑορτὴ πρὸς τιμὴν της².

Συναφοῦς σημασίας δὲ πιθανῶς — μὴ συμπίπτων ὅμως πιθανῶς μὲ τὸν Ἀπρίλιον — ἦτο καὶ ὁ θεσσαλικὸς μῆν Ἄφριος³, συνδεόμενος πιθανῶς μὲ ἑορτὴν τῆς Ἀφροδίτης καὶ τοῦ Διός, ἡ ὁποία δὲν εἶναι γνωστὸν κατὰ ποῖον μῆνα ἐγίνετο, πιθανῶς ὅμως κατὰ τὸ χειμερινὸν ἡλιοστάσιον, ὁπότε ἦτο καὶ ἡ ἑορτὴ τῆς γεννήσεώς των καὶ ἤρχιζε συχνὰ τὸ νέον ἔτος (βλ. κατωτ.).

Δέον νὰ σημειωθῇ, ὅτι εἰς τοὺς Ἑτρούσκους νεωτέρα καὶ πρεσβυτέρα Ἀφροδίτη (γυμνή καὶ μῆ)⁴ ἦτο γνωστὴ ὡς *Turan*. Τὸ ὄνομα τοῦτο τῆς θεᾶς συνδέεται ἐτυμολογικῶς μὲ τὴν λέξιν *tyrannos* (μικρασιατικῆς προ-

1. Βλ. ἄφριους.

2. ΠΛΟΥΤ. Νομ. 19 z.é.

3. Βλ. KEIL, *Hermes* 20 (1885), 630, TUMPEL, *R.E.* I, 1724 καὶ 2796. Ἐπίσης A.B. COOK, *Zeus* III, 271.

4. Βλ. *Lex. Iconogr. Myth. class.* (1984) II, 2.

ελεύσεως) καὶ τοῦτο σημασιολογικῶς ἀποδίδει ἴσως τὴν μυκηναϊκὴν προσωμίαν ποτνία. Ἦτο δὲ ἡ *Turan* ἄκρως σεβαστὴ θεὰ εἰς τοὺς Ἑτρούσκους, ἐνίοτε περισσότερον καὶ τοῦ Διὸς — Jupiter ἀκόμῃ.

ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΑ ΚΑΙ ΝΕΩΤΕΡΑ ΠΑΡΑΔΟΣΙΣ

Κατὰ τὴν παράδοσιν τῆς Ἰλιάδος, ἡ Ἀφροδίτη εἶναι κόρη τοῦ Διὸς¹ καὶ κόρη τῆς Διώνης², χωρὶς νὰ κατονομάζεται σαφῶς ὡς κόρη καὶ τῶν δύο αὐτῶν. Πρὸς τούτοις, ἀναφέρεται, καὶ ὡς θυγάτηρ³ ἀλλὰ καὶ ὡς τέκνον⁴ τοῦ Διὸς. Εἰς δὲ τὸν ὁμηρικὸν Ὕμνον⁵ σαφῶς ἡ θεὰ εἶναι τέκνον τῆς Διώνης καὶ τοῦ Διὸς — καὶ ἡ παράδοσις αὐτὴ πιστεύεται ὅτι ἀκολουθεῖται καὶ ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος⁶. Ἡ διαφοροποίησις πάντως τῶν ὡς ἄνω ὕρων (τέκνον, κόρη, θυγάτηρ) δὲν εἶναι ἄνευ σημασίας, δηλοῦσα ὀλιγώτερον ἢ περισσότερον βαθμὸν νομιμότητος.

Ἡ τελευταία αὐτὴ παράδοσις, τοῦ ὁμηρικοῦ ὕμνου, παρουσιαζομένη καὶ εἰς τὴν Δωδώνην, φρονοῦμεν ὅτι εἶναι Β.Δ. ἐλληνικὴ παράδοσις⁷, ἀπαντῶσα καὶ εἰς ἄλλα μέρη (βλ. κατωτ.), ὅπως εἰς τὴν Σπάρτην, ἐνῶ ἡ ἄλλη παράδοσις (ὡς τέκνον τοῦ Κρόνου), διαμορφωθείσα κατόπιν ἀνατολικῶν ἐπιδράσεων (βλ. ἀνωτ.), εἶναι δυνατὸν νὰ χαρακτηρισθῇ Ἀ. ἐλληνικὴ παράδοσις, οὕσα νεωτέρα τῆς προηγούμενης.

ΔΙΩΝΗ (ΑΦΡΟΔΙΤΗ) — JUNO ΚΑΙ ΜΗΤΡΩΝΥΜΙΚΑ ΓΕΝΗ

Τὴν Β.Δ. αὐτὴν ἐλληνικὴν παράδοσιν ἀκολουθεῖ, ὅπως μόλις ἐλέχθη, καὶ ὁ Πλάτων, διακρίνων τὴν θεὰν ὡς πρεσβυτέραν — ταυτιζομένην μὲ τὴν Διώνην — καὶ ὡς νεωτέραν, ταυτιζομένην μὲ τὴν Ἀφροδίτην. Τὴν αὐτὴν παράδοσιν ἀκολουθεῖ καὶ ὁ Θεόκριτος⁸, ταυτίζων εὐθέως τὴν πρεσβυτέραν Ἀφροδίτην μὲ τὴν Διώνην.

Ἀλλὰ τὴν αὐτὴν περίπου παράδοσιν ἀνευρίσκομεν καὶ εἰς τὴν Ρώμην, ὑπὸ μίαν μικτὴν, οὕτως εἰπεῖν, εἰκόνα (βλ. καὶ ἀνωτ.). Συγκεκριμένως: Ἡ ρωμαϊκὴ θεὰ Juno, ἀντίστοιχος πρὸς τὴν ἐλληνικὴν Διώνην,

1. Γ 105.

2. Ε 370.

3. Ε 348.

4. Ε 428.

5. IV 81.

6. Συμπ. 180 D.

7. Περὶ τῆς λατρείας εἰς τὴν Δωδώνην, βλ. ΔΑΚΑΡΙΝ, Α.Ε., 1959, ε.δ., 127 κ.ε.

8. VII 116.

ἔχουσα ὄνομα μὲ τὴν αὐτὴν δηλονότι ρίζαν, καὶ μὲ αὐτὴν καὶ μὲ τὸν Δία, παρουσιάζεται ὁμοίως ὡς σύζυγος τοῦ Jupiter, ἥτοι τοῦ ρωμαϊκοῦ Διός. Ἐχει δὲ ἤδη προταθῇ¹ ἀντιστοιχία Διώνης καὶ Juno μὲ τὴν μυκηναϊκὴν θεὰν Δῖαν, καθὼς καὶ ἀντιστοιχία Διός καὶ Jupiter².

Ἡ ρωμαϊκὴ Juno ὅμως ἔχει ἐκ τοῦ Jupiter υἱόν, τὸν Mars, καὶ ὄχι κόρην, τὴν Ἀφροδίτην, ὅπως ἡ Διώνη. Υἱὸν ὅμως ἐκ τοῦ Διός καὶ μάλιστα ἀντίστοιχον πρὸς τὸν Mars, ἔχει τὸν θεὸν τοῦ πολέμου Ἄρην ἢ Ἡρα. ἂν καὶ ὁ Ἄρης θεωρεῖται καὶ ὡς γεννηθεὶς ὑπ' αὐτῆς μόνον, ἄνευ τοῦ Διός (διότι αὐτὴ εἶχε φιλονεικήσει μὲ αὐτόν). Ἡ Juno ἐπομένως ἔχει ὄνομα συνδεδεμένον ἐτυμολογικῶς μὲ τὸ ὄνομα τῆς Διώνης — πρεσβυτέρως Ἀφροδίτης — καὶ ἱερὰ πτηνὰ τῆς εἶναι ἐπίσης αἱ χῆνες (λ.χ. αἱ χῆνες τοῦ Καπιτωλίου). Ἀλλ' εὐρίσκεται πλησιέστερον πρὸς τὴν παράδοσιν τῆς Ἡρας, ὡς νομίμου συζύγου τοῦ Διός, καὶ ὄχι τῆς Διώνης. Κατὰ τοῦτο ἀποτελεῖ ἀπόκλισιν ἐκ τῆς παραδόσεως τῆς Διώνης. Παρὰ ταῦτα, ἔχει ἄλλο κοινὸν οὐσιῶδες χαρακτηριστικὸν μὲ τὴν Διώνην, τὸ ἐξῆς: Ἡ κυρία ιδιότης τῆς Juno δὲν εἶναι ἡ τῆς συζύγου, ὅπως εἶναι ἡ τῆς Ἡρας, ἀλλ' ἡ ιδιότης τῆς μητρός, ὅπως συμβαίνει μὲ τὴν Διώνην.

Τὸ ἀρχέτυπον καὶ τῶν δύο αὐτῶν θεαινῶν κατὰ ταῦτα ἀνάγεται, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον, εἰς τὴν αὐτὴν παλαιοτάτην παράδοσιν πιθανῶς. Ἡ παράδοσις αὐτὴ διετηρήθη διὰ τῶν Β.Δ. ἐλληνικῶν φύλων — καὶ τοῦ βορειοτέρου των, γλωσσικῶς συγγενοῦς, λατινικοῦ φύλου, τὸ ὅποιον μετεκινήθη εἰς τὴν ἑναντι ἰταλικὴν χερσόνησον —, πιστοποιουμένη νοτιώτερον εἰς μυκηναϊκὰ κέντρα ἤδη κατὰ τὴν Β' χιλιετίαν π.Χ. Τὴν παράδοσιν αὐτὴν, τῆς θείας μητρός τῶν πάντων, ἀκολουθεῖ καὶ ὁ Πλάτων, θεωρῶν τὴν θεὰν ἀμήτορα — κόρην τοῦ Οὐρανοῦ, αἰτιολογῶν οὕτω τὴν οὐρανίαν τῆς ὑπόστασιν — καὶ ὡς ὑπέρτατον μητρικὸν πρότυπον. Τὸ γεγονός, ὅτι ἡ Διώνη παρουσιάζεται καὶ ὡς Τιτανίς, Νηρηίς, Ὀκεανίς καὶ Ἀτλαντίς³, ἐπίσης προδίδει τὴν ἀνυπαρξίαν ἐνὸς συγκεκριμένου πατρὸς καὶ ἐνισχύει τὴν ὑπαρξίν μᾶλλον τοῦ ὡς ἄνω προτύπου.

Τὸ πρότυπον αὐτὸ ἀντανακλᾶται καὶ εἰς τὴν Juno, καὶ μάλιστα ὅταν αὐτὴ λατρεύεται ὡς Lucina, ἥτοι ὡς ὑπεύθυνος τῆς ζωῆς τῶν πάντων ἀλλὰ καὶ ὡς Caprotina, ἥτοι ὡς ὑπεύθυνος τοῦ πολλαπλασιασμοῦ τῶν

1. SIMON, *l.c.*, 234.

2. LATTE, *Röm. Religionsgesch.* (1960), 81.

3. Περὶ τῶν διαφόρων περὶ αὐτῆς φιλολογικῶν παραδόσεων βλ. CARAPANOS, *Dodone et ses ruines* (1878), 134 - 139 καὶ 193.

ἐμφύχων ὄντων, συνιστῶσα σύμβολον ἐπίσης τῆς θείας μητρός, ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς ὁποίας τελεῖ καὶ ὁ πολλαπλασιασμός τῆς φυλῆς.

Ἀλλὰ ἡ Juno λατρεύεται καὶ ὡς προστάτις τοῦ γάμου, ὡς σύζυγος τοῦ Διός, καὶ δὴ μὲ τὴν προσωνομίαν Pronuba καὶ Juga, καὶ προστάτις τῶν ρωμαίων δεσποινῶν. Ἐν τούτοις, ταυτίζεται ἐνίοτε καὶ μὲ τὴν Diana, ἡ ὁποία εἰς τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν ἐλληνικὴν νεαρὰν θεὰν Ἀρτεμιν, ἀλλ' ἐτυμολογικῶς συνδέεται μὲ τὴν μυκηναϊκὴν νεαρὰν θεὰν Δίαν καὶ μὲ τὴν Juno.

Εἰς τὴν Juno ἐπομένως εἶναι δυνατόν νὰ διῖδῃ κανεῖς, πλὴν τῆς μητρικῆς καὶ μίαν θυγατρικὴν μορφήν, ἡ ὁποία πολὺ ἐνωρὶς ἐξεφυλίσθη, καὶ συγχρόνως μίαν συζυγικὴν μορφήν. Ἐξ ἑλῶν αὐτῶν ἕμως σπουδαιότερα ἦτο ὡς ὁπωσδήποτε ἡ ὑπόστασις τῆς ὡς μητρικῆς μορφῆς.

Ἡ σπουδαιότης αὐτῇ τῆς ρωμαϊκῆς Juno ἔχει ἄλλωστε παραλληλισθῇ μὲ τὴν ἀντίστοιχον σημασίαν τῆς ὑποστάσεως τῆς Διώνης, ἥτοι τῆς πρεσβυτέρας (ἢ οὐρανίας) Ἀφροδίτης¹, ἐν ἀντιδιαστολῇ μάλιστα πρὸς τὴν νεωτέραν Ἀφροδίτην (ἢ πάνδημον).

Ἡ μορφή αὐτῇ τῆς πρεσβυτέρας Ἀφροδίτης (- Διώνης) - Juno μὲ τὸν παμπάλαιον μητρικὸν χαρακτῆρα καὶ τὸ ὄνομα μὲ τὴν ἀρχαιογενῆ κατάληξιν -ῶνα² ἀπηχεῖ μίαν παλαιωτάτην παράδοσιν περὶ κοσμογονίας, ἡ ὁποία ἐπιβιώνει ἕως τὴν κλασσικὴν ἐποχὴν, παρουσιαζομένη καὶ εἰς τὸν ὡς ἄνω ὁμηρικὸν ὕμνον³ ἀλλὰ καί, πλὴν τοῦ Πλάτωνος, εἰς τὸν Εὐριπίδην⁴, ὁ ὁποῖος λέγει σχετικῶς ὅτι τὰ πάντα ἐξ αὐτῆς ἔφνυ, παρέχων, ἐπὶ πλέον⁵ καὶ τὴν ὀρθὴν ἐτυμολογίαν τοῦ ὀνόματος (τῆς Διώνης).

Ἡ σπουδαιότης αὐτῇ τῆς ἐν λόγῳ θεᾶς (Διώνης - Ἀφροδίτης πρεσβυτέρας - Juno) εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθῇ εἰδικώτερον, ὅτι ἀπηχεῖ κάποιον ἀπώτατον παρελθόν, ἔχει μητριαρχίας ἀλλὰ μητρονυμικῶν γενῶν, ἱερωστικῆς προελεύσεως (τῶν καὶ προΐμων δηλαδὴ φορέων τῆς). Τὸ αὐτὸ παρελθὸν ἀπηχεῖ πιθανῶς καὶ ἡ σπουδαιότης τῆς μυκηναϊκῆς ὁμολόγου των (βλ. ἄνωτ.). Ἀναλυτικώτερον :

Εἰς τὰ γένη αὐτὰ⁶ ἡ οἰκονομία, διατηρουμένη ἐπὶ μακρότατον διά-

1. Βλ. A. B. COOK, *Zeus* III, 153 καὶ. WILAMOWITZ, *Aus Kydath*, 157. DEUBNER, *Attische Feste*, 20, 215. GRUPPE *Myth. Lex.* 34, 339, 1363.

2. Πβλ. λατ. Latona.

3. Βλ. σελ. 43, σχμ. 1.

4. *Ἰππ.* 447.

5. APXEL., (βλ. SIMON, *ἑ.δ.* 234, σχμ. 14).

6. Περὶ ἱε βλ. BENNEVISTE, *Le vocabulaire des institutions indo-européennes* (1971).

στημα κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ὡς θηρευτική —ποιμενική— στρατιωτική, ἦτο συνυφασμένη μὲ μίαν συνεχῆ κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπουσίαν τῶν ἀνδρῶν ἐκ τῆς ἐστίας των. Ἡ δὲ ἐξασφάλις τῆς συνοχῆς τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου ἐπέβαλλε τὴν ἐπικράτησιν ἐνὸς μητρωνυμικοῦ καθεστῶτος, πιθανῶς ἐν συνδυασμῷ μὲ κάποιον θεσμὸν ἐσωγάμβρων. Καὶ ὡς πρὸς τούτους μὲν τὸ καθεστῶς τοῦτο εἶναι δυνατὸν νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς μητριαρχικόν, ὅχι ὅμως καὶ ὡς πρὸς τοὺς μητρόθεν στενοὺς συγγενεῖς, (μητρῶας) οἱ ὅποιοι καὶ οὐσιαστικῶς ἤσκουν τὴν πολιτικὴν ἐξουσίαν, ὡς ἔχοντες γνησίαν τὴν καταγωγὴν, καὶ τὴν στρατιωτικὴν ἐξουσίαν. Δὲν εἶναι ἄσχετον τοῦ καθεστῶτος τοῦτου τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν διετηρεῖτο ὁ ὅρος *μητρὶς* (ἀντὶ τοῦ *πατρὶς*), κατὰ πληροφορίαν τὴν ὁποίαν παρέχουν ὁ Πλάτων¹ καὶ ὁ Παυσανίας². Οὔτε καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἠύχοντο μὲν γενικῶς οἱ ἄνθρωποι (καὶ οἱ θεοὶ) *πατρόθεν* ἀλλὰ οἱ Θεσσαλοὶ (Β.Δ. καταγωγῆς) *Ἀμυντορίδαι* ἠύχοντο *μητρόθεν*³.

Ὅπως σημαντικὰ ὅμως ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶναι καὶ τὰ ἑξῆς :

Εἰς αὐτὸ τοῦτο τὸ πατριαρχικόν καθεστῶς τοῦ Ὀλύμπου, ἦτοι τοῦ ἑλληνικοῦ δωδεκαθέου, ὑπάρχει μία κραυγαλέα ἐξαιρέσις : θεός, καὶ μάλιστα ὅπως εἶναι ὁ Ἀπόλλων —ἡ ὑπόστασις τοῦ ὁποίου, ὅπως ὑποστηρίζεται ὀρθῶς⁴, ἐν πολλοῖς ἀποτελεῖ καταβολάδα αὐτοῦ τούτου τοῦ Διὸς— παρωνυμεῖται ἀπὸ τῆς μητρὸς του, καὶ ὅχι ἀπὸ τοῦ πατρὸς του, ὁ ὅποιος, ὡς γνωστόν, συμβαίνει νὰ εἶναι αὐτὸς οὗτος ὁ Ζεὺς. Εἰς τὸν ὁμηρικὸν ὕμνον πρὸς τὸν Ἑρμῆν, ὁ Ἀπόλλων παρωνυμεῖται οὕτως ἐξάκις, ἀναφέρεται δηλαδὴ ἐξάκις, ὡς *Λητοῖδης*⁵, καὶ μόνον μίαν φορὰν ἀναφέρεται εἰς τὸν ὕμνον αὐτὸν πρὸς πατρός, καὶ δὴ ἀπλῶς ὡς γόνος τοῦ Διὸς, καὶ τοῦτο μάλιστα μετὰ τὸ μητρώνυμόν του⁶: *Λητοῖδης, Διὸς γόνος*. Τὸ μητρώνυμον δὲ τοῦτο τοῦ Ἀπόλλωνος ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ Πίνδαρος⁷. Ἐξ ἄλλου, εἰς τὸν αὐτὸν ὡς ἄνω ὁμηρικὸν ὕμνον ὁ Ἀπόλλων ἀναφέρεται ὡς ἀγλαὸς υἱὸς —καὶ ὅχι ὡς γόνος— τῆς Λητοῦς⁸ ἢ καὶ

1. Πολιτ. 9, 575.

2. X 24,2.

3. ΠΙΝΔ. ὈΛ. VII, 24.

4. SIMON, Der frühe Zeus, *Act. 2nd Int. Coll. Aeg. Prehist.* (1972), 156 κ.ε.

5. IV, 158, 253, 261, 403, 508, 513.

6. IV 524.

7. Πινθ. III 67.

8. V 314 καὶ IV 500.

ὡς υἱὸς τῆς Λητοῦς ἐρυκιδέος¹, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται καὶ κυδίστη², ἐνῶ εἰς δύο μόνον περιπτώσεις χαρακτηρίζεται εἰς τὸν ὕμνον αὐτὸν ὡς υἱὸς Διὸς καὶ Λητοῦς³. Ἀλλὰ καὶ ἡ Ἄρτεμις παρωνυμεῖται ἀντιστοίχως, ἀπὸ τῆς μητρὸς τῆς, τῆς Λητοῦς δηλαδή, καὶ ἀναφέρεται : ὡς Λατογένεια κούρα⁴ καὶ ὡς Λητογενής⁵. Καὶ πάλιν δὲν εἶναι ἄνευ σημασίας (ἀπὸ πλευρᾶς νομιμότητος) ἡ χρῆσις τῶν ὄρων γόνος καὶ υἱὸς - κόρη ἐπὶ τοῦ προκειμένου.

Ἡ Λητώ εἰς τὸ διαμορφωθὲν ἐλληνικὸν δόγμα θεωρεῖται, ὡς γνωστόν, κόρη τοῦ Κοίου καὶ τῆς Φοίβης⁶. Εἶναι περίεργον ἐπομένως πῶς εἰς τὸ δωδεκάθεον τοῦ Ὀλύμπου ἔχει ἐπιβάλλει τὸ ὄνομά της εἰς τὸν Ἀπόλλωνα, ὁ ὁποῖος ἀντιστοίχως στερεῖται πατρωνύμου, καὶ μάλιστα ὡς ὁ ἴδιος περιφανὴς υἱὸς τοῦ Διός. Δι' ὅλα αὐτὰ ὑποθέτομεν, ὅτι ἡ Λητώ ἀπετέλει ἀρχικῶς μᾶλλον κάποιαν παραλλαγὴν θείας μητρὸς εἰς μίαν μητρωνυμικὴν κοινωνίαν, ἀντίστοιχον δηλαδή πρὸς τὴν Διώνην (οὐρανίαν Ἀφροδίτην) - Juno, μὲ τὴν παλαιὰν ἡμῶς τούτων ὑπόστασιν, δηλαδή ὡς μητέρων διδύμων ἑτερογενῶν τέκνων (Διός - Δῖας, Janus - Jana). Τὸ ὄνομα δὲ τῆς θεᾶς αὐτῆς πιθανῶς εἶχε σχέσιν μὲ τὴν θάλασσαν, ἂν ληφθῇ ὑπ' ὅψιν τὸ ὑπὸ τοῦ Ἡσυχίου ἀναφερόμενον ὅτι Λῆτος ἐλέγετο ἡ θάλασσα⁷. Ἴσως τὸ ὄνομα αὐτὸ νὰ ᾔτο ἐξ ἐπιθέτου καὶ ἀντίστοιχον πρὸς τὸ λατινικὸν *lata* = εὐρεῖα. Εὐρεῖα δέ, ὡς γνωστόν, ἐχαρακτηρίζετο συχνὰ καὶ ἡ θάλασσα (καθὼς καὶ ἡ γῆ καὶ ὁ οὐρανός). Ἀμεσον ὅμως σχέσιν μὲ τὴν θάλασσαν εἶχε καὶ ἡ χαναναϊκὴ (οὐρανία) Ἀφροδίτη, ἡ Ashera on the Sea (βλ. ἀνωτ. καὶ κατωτ.) ἀλλὰ καὶ ἡ ἐλληνικὴ Ἀφροδίτη ὡς : ποντία, εὐπλοία, λιμενία. Δὲν εἶναι δὲ ἄσχετον, ὅτι ἡ θυγατρικὴ μορφή τῆς Λητοῦς, ἡ Ἄρτεμις, εἰς τὴν λατινικὴν τῆς μορφήν, ὡς Diana δηλαδή, παρουσιάζει συγγένειαν, ἐτυμολογικὴν καὶ ἄλλην, μὲ τὴν Δῖαν - Ἀφροδίτην. Ἐξ ὅλων αὐτῶν ἐπομένως εἶναι δυνατόν νὰ προκύψῃ τὸ ἀκλόλουθον συμπέρασμα: ὅτι ἡ Λητώ (*Lata* καὶ *Latona* λατινιστὶ) ᾔτο πιθανώτατα κάποια πολὺ σεβαστὴ παλαιὰ θεὰ μητρωνυμικῆς, ναυτικῆς

1. IV 176, IV 189, IV 416 καὶ 421.

2. IV 421.

3. IV 243 καὶ 321.

4. ΑἴΣΧ. Ἐπτ. ἐπ. Θ., 147.

5. ΕΥΡ. Ἰων. 465.

6. ΗΣ. Θεογ. 406, 918.

7. Βλ. λ.

κυρίως, κοινωνίας, αντίστοιχος τῆς Διώνης (- Ἀφροδίτης). Κατὰ τὴν ἀκολουθήσασαν ὅμως πατριαρχίαν, ἡ θεὰ αὐτὴ ἐθεωρήθη μὲν ὥτι ἀπέκτησε τὰ δίδυμα τέκνα τῆς ἐκ τοῦ Διὸς ἀλλ' αὐτὰ ἐξηκολούθησαν νὰ φέρουν τὸ ὄνομά της. Ἐν συνεχείᾳ δέ, κατὰ τὸν ἀνταγωνισμόν, πρὸς ἐπικράτησιν τῆς πρέσβας θεᾶς τοῦ Ὀλύμπου, ἡ Λητώ τελικῶς ἐξέπεσε τῆς ὥς ἄνω ιδιότητός της, κατόπιν ἐπικρατήσεως τῆς λατρείας τῆς Ἥρας (περὶ τούτων βλ. κατωτέρω). Ἐν τούτοις, ἡ παλαιὰ σπουδαιότης της ἐξηκολούθησεν εἰς τὸν Ὀλυμπον νὰ προδίδεται μὲ τὸ μητρώνυμον, τὸ ὁποῖον ἐκληρονόμησεν ἐξ αὐτῆς τὰ δίδυμα τέκνα της, ὁ Ἀπόλλων καὶ ἡ Ἀρτεμις.

Θὰ ἔπρεπεν ἴσως ἀκόμη νὰ προστεθῇ ὅτι, ὡς γνωστόν, ὁ ἡγεμὼν τῶν Δαρδάνων τῆς Τρωάδος Αἰνείας εἶναι υἱὸς τῆς Ἀφροδίτης ἐκ τοῦ Ἀγχίσου. Καὶ εἰς τὴν παράδοσιν αὐτὴν δυνατόν, ὡς ἐκ τούτου, νὰ ἐνυπῆρχεν ἐπίσης κάποιο μικρότερον ἀντίστοιχον κατάλοιπον μιᾶς παλαιᾶς Β.Δ. μικρασιατικῆς μητρωνυμικῆς κοινωνίας, τῆς διασπορᾶς ἴσως.

Διαφωτιστικὸν ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶναι ὅμως ἀντίστοιχον ἔθιμον, διατηρούμενον κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους εἰς τὴν Λυκίαν — στενῶς συνδεομένην μὲ τὴν ὁμηρικὴν Κρήτην—, ὅπου : οἱ ἄνθρωποι καλέουσι ἀπὸ τῶν μητέρων ἑαυτοὺς καὶ οὐκ ἐκ τῶν πατέρων¹. Καὶ τοῦτο, διότι ἐξηκολούθει ἀκόμη εἰς αὐτοὺς ἡ γενεαλογία τῶν νὰ λογίζεται διὰ τῆς γενεαλογίας τῆς μητρός των καὶ ὄχι διὰ τῆς γενεαλογίας τοῦ πατρὸς των. Ἐξηκολούθει δὲ εἰς αὐτοὺς τὸ ἔθιμον τῶν ἐσωγάμβρων, καὶ μάλιστα τοῦτο εἰς τρόπον ὥστε τὸ ἐκ τοῦ γάμου τῶν γυναικῶν αὐτῶν καὶ ἐνὸς δούλου ἀκόμη γεννώμενον τέκνον νὰ εἶναι νόμιμον, ἐνῶ τὸ ἐκ τοῦ γάμου καὶ τοῦ πλέον ἐπιφανοῦς ἀνδρὸς αὐτῶν μετὰ ξένης ἢ παλλακῆς νὰ μὴ θεωρῆται γνήσιον. Ἡ ἐξουσία, ἐν τούτοις, ἤσκειτο εἰς αὐτοὺς ὑπὸ τῶν ἀνδρῶν πρὸς μητρός.

Ἡ ὡς ἄνω μητρωνυμικὴ κοινωνία ἐξησφάλιζε τοιουτοτρόπως τὴν συνοχὴν τῆς διὰ τῶν (μητρωνυμικῶν) γενῶν καὶ τὴν ἐξουσίαν εἰς αὐτὴν εἶχον οἱ μητράδελφοι, οἱ φράτορες, οἱ καὶ μήτρωες καλούμενοι², οἱ ὅποιοι ἐτύγγανον τοιούτου σεβασμοῦ, ὥστε νὰ ὀνομάζωνται καὶ θεῖοι.

Μὲ τὴν πάροδον ὅμως τοῦ χρόνου καὶ πιθανῶς μετὰ τὴν ἐπὶ μακρὸν καὶ ἐπὶ μονίμου βάσεως διαβίωσίν των, τὰ γένη αὐτὰ ὑποκατεστάθησαν βαθμιαίως διὰ τῶν πατριαρχικῶν καὶ θεῖοι ὀνομάζοντο κατ' ἐπέκτασιν

1. ΗΡΟΔ. I 173.

2. Πβλ. ΠΛΑΤ. Χωρμ. 154, ΑΝΤΙΦ. I 117.

πλέον καὶ οἱ πρὸς πατρὸς συγγενεῖς. Ἡ ἐποχὴ αὐτὴ ἐνάρξεως τοῦ νέου καθεστῶτος, τῆς πατριαρχίας, εἰς τὴν Ἑ. Ἀνατολὴν καὶ τὸν σημιτικὸν ἐν γένει ἀντίστοιχον κόσμον, τοποθετεῖται εἰς τὴν ἀρχομένην Β' χιλιετίαν π.Χ. (Χαμουραμπί, Ἀβραάμ κ.ἄ.). Εἰς δὲ τὴν Ἑλλάδα ὑπάρχουν ἐπίσης στοιχεῖα σχετικὰ ἀλλὰ πολὺ ἰσχνά. Εἰς τὴν Ἀττικὴν συγκεκριμένως εἶναι δυνατόν νά ἐξαχθῇ τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ ὑποκατάστασις τῶν μητρωνομικῶν γενῶν διὰ τῶν πατριαρχικῶν συνετελέσθη ἐπὶ Κέκροπος, ὁ ὁποῖος ἐπιστεύετο ὅτι ἐτόνισε τὴν φύσιν τοῦ πατρὸς παραλλήλως μὲ τὴν τῆς μητρός¹, καὶ θεωρεῖται ὡς εἰσαγαγὼν τὸ πατρώνυμον.

Τὴν ἀλλαγὴν αὐτὴν εἰς τὴν κοινωνικὴν δομὴν, ἡ ὁποία ἀπετέλεσε καὶ ριζοσπαστικὴν ἀναμόρφωσιν τῆς, μετὰ δυναστικῶν προεκτάσεων, συνώδευσε καὶ ἀντίστοιχος ἀλλαγὴ εἰς τὴν θρησκείαν. Ἴσως δὲ διὰ τοῦτο καὶ ἡ ὀλίγον πρὸ τοῦ 1600 π.Χ. ἐποχὴ εἰς τὴν Ἑλλάδα ἔχει συναφθῇ ὑπὸ ἐρευνητῶν μὲ τὴν καθόδον νέων φύλων, προκειμένου νά ἐρμηνευθῇ ὑπ' αὐτῶν ἡ γενικὴ ἐν λόγῳ ἀλλαγὴ εἰς αὐτήν. Τότε πιθανῶς ὁ Ζεὺς ἀποκτᾷ ἢ ἀρχίζει νά ἀποκτᾷ τὴν ιδιότητα τοῦ πατρὸς (Ζεὺς πατήρ) καὶ ἡ ἀντίστοχος μορφή τοῦ προ-ρωμαϊκοῦ Jovis ὑποκαθίσταται ἢ ἀρχίζει νά ὑποκαθίσταται διὰ τοῦ Jupiter, ἐνῶ ἡ μορφή τοῦ Janus καὶ τῆς Jana συνεχίζουν νά ὑπάρχουν αὐτοτελῶς πλέον, ἥτοι ὡς νέος θεὸς ὁ μὲν καὶ ὡς νέα θεὰ ἡ δέ, μὲ πολεμικὸν δὲ χαρακτῆρα κυρίως ἀμφότεροι.

Συναφὴς πρὸς τὴν ἀλλαγὴν αὐτὴν φαίνεται ὅτι ἦτο καὶ ἡ σύνδεσις τῆς Juno καὶ τῆς Διώνης, ὡς θεῶν συζύγων, τοῦ Διὸς (πατρὸς) καὶ τοῦ Jupiter ἀντιστοίχως, καὶ μάλιστα ὡς θεαινῶν τοῦ γάμου. Ἀλλὰ καὶ τῆς Λητοῦς πιθανῶς (βλ. ἄνωτ.). Ἡ Juno μάλιστα, ὡς θεὰ τοῦ γάμου, δίδει τὸ ὄνομά της καὶ εἰς τὸν 4ον μῆνα τοῦ ρωμαϊκοῦ ἡμερολογίου, τὸν Ἰούνιον, ἔνεκα τῆς τότε ἐορτῆς της ἀλλὰ καὶ τῆς κατ' αὐτὴν τελέσεως τῶν γάμων (ἔθιμον ἐπικρατοῦν καὶ σήμερον εἰς τὴν Εὐρώπην καὶ τὴν Β. Ἀμερικὴν). Κατὰ τὸν αὐτὸν ὅμως μῆνα, ἥτοι τὸν μῆνα τοῦ θερινοῦ ἡλιοστασίου, ἤγετο καὶ ἡ ἐορτὴ τῆς Ἀφροδίτης (βλ. κατωτ.). Ἀλλὰ τὴν ιδιότητα τῆς θεᾶς τοῦ γάμου εἰς τὴν Ἑλλάδα διετήρησε κυρίως ἡ Ἥρα (βλ. κατωτ.).

Ἡ Juno καὶ ἡ Ἀφροδίτη (- Διώνη) ὅμως ἀντιθέτως πρὸς τὴν Ἥραν ἐξηκολούθουν νά ἀποτελοῦν πρωταρχικὴν θεῖαν οὐρανίαν μητέρα τῶν πάντων, ὅπως ἐλέχθη, συντηροῦσαν κάθε μορφήν ζωῆς. Τὸ αὐτὸ πιθανῶς

1. Περὶ τούτου βλ. ΚΑΡΔΑΡΑ, Ἡ ζωφόρος τοῦ Παρθενῶνος καὶ τὸ πανελλήνιον πρόγραμμα τοῦ Περικλέους, *A.E.* 1983, 17: καὶ *R.E.* λ. Κέκροψ.

ἐπιστεύετο καὶ διὰ τὴν μυκηναϊκὴν ὁμολογὸν των, παράστασιν τῆς ὁποίας εἶναι δυνατόν νὰ διαβλέψωμεν ἐπὶ τοῦ γνωστοῦ χρυσοῦ δακτυλίου τῆς Τίρυνθος¹. Ἐπὶ τοῦ δακτυλίου αὐτοῦ (πίν. 21β) ἡ θεὰ κάθεται μόνη ἐπὶ θρόνου (εἶναι ἐπομένως μητρικὴ) καὶ εἰκονίζεται χορηγοῦσα τὸ ἱερὸν νόμα τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἀναγεννήσεως (εἰς μασκοφόρα ὄντα), τὸ ὅποῖον συντελεῖ εἰς τὸν καθαρισμὸν καὶ τὴν ἀνανέωσιν τῶν πάντων. Σημαντικὸν εἰς τὴν ταύτισιν αὐτὴν στοιχεῖον εἶναι καὶ ὁ πλησίον τῆς εἰκονιζόμενος ἀετὸς ἀλλὰ καὶ ὁ οὐράνιος θόλος μετὰ τὸν ὁμώνυμον ἀστέρα (Ἀφροδίτην) παρὰ τὴν σελήνην, περὶ τοῦ ὁποίου βλ. κατωτέρω ἐκτενῶς.

Ἀντίστοιχον θεῖαν μητέρα φαίνεται ὅτι ἀπετέλει εἰς τοὺς Ἑτρούσκους ἡ αὐτὴ θεὰ ὡς Turan (Ποτνία), ἡ ὁποία εἰς μερικὰ ἑτρούσκικα κάτοπτρα εἰκονίζεται καὶ ἐπὶ θρόνου μεταξὺ τῶν ἄλλων ἱσταμένων θεῶν, περιλαμβανομένου ἐνίοτε καὶ αὐτοῦ ἀκόμη τοῦ Διὸς (Tinia).

Εἰς τὸ ἐλληνικὸν πάνθεον ὅμως καταλαμβάνει, ὡς γνωστὸν, ἡ Γῆ τὴν πρωτεύουσαν θέσιν, κατόπιν τοῦ διαμορφωθέντος δόγματος (Μυθολογίας), ὡς χθονία ἀρχὴ ὅμως, καὶ ὄχι ὡς οὐρανία· καὶ μετ' αὐτὴν ἡ Πέα, ὡς μήτηρ τῶν θεῶν. Ἀλλ' ἡ θέσις αὐτὴ εἶναι θεωρητικὴ, στερουμένη λαϊκότητος, ἥτοι εὐρυτέρας ἀναγνωρίσεως καὶ ἤδη εἰς τὸν ὁμηρικὸν Ὕμνον² ἡ Διώνη προτάσσεται ὄχι μόνον ἄλλων θεαινῶν ἀλλὰ καὶ τῆς Πέας (...Αἰώνη τε Πείη τε...), τοῦθ' ὅπερ εἶναι ἄκρως σημαντικόν.

ΓΕΝΝΗΣΙΣ ΔΙΟΣ-ΔΙΑΣ ΚΡΗΤΟΜΗΚΥΝΑΪΚΗ ΚΑΙ Β.Δ. ΠΑΡΑΔΟΣΙΣ

Τὴν ὡς ἄνω ἐν γένει ἀποψιν ἐνισχύει καὶ ἡ νέα ἐρμηνεία τριῶν παραστάσεων : α) μιᾶς παραστάσεως ἀρχαϊκῶν χρόνων, ἐπὶ βοιωτικοῦ (ἥτοι Β.Δ. ἐλληνικῆς παραδόσεως) ἀναγλύφου πίθου ἐκ Τήνου· καὶ β) καὶ γ) δύο γνωστῶν πρῆστορικῶν παραστάσεων, ἐπὶ χρυσῶν δακτυλίων, τοῦ ἐνὸς ἐκ τῶν Μυκηναίων καὶ τοῦ ἐτέρου ἐκ τῆς Κνωσοῦ.

Αἱ παραστάσεις αὐταί, μετὰ τῶν νέων ἐρμηνειῶν των ἀντιστοιχῶς, ἔχουν συνοπτικῶς ὡς ἔπεται :

α) Τοῦ μὲν ἀρχαϊκοῦ πίθου³ (πίν. 28γ,δ) ἡ ἐν λόγῳ ἐρμηνεία ἔχει ὡς ἑξῆς : Νέος, οὐράνιος (πτερωτός), πολεμικὸς (μετὰ δόρυ καὶ κράνος) θεὸς

1. MARINATOS - HIRMER, ἔ.δ. πίν. 207 ἄνω.

2. III 93.

3. SIMON, Die Götter... ἔ.δ., 186, εἰκ. 165.

ἔχει σχεδὸν ἐξέλθει ἐκ τῆς κεφαλῆς μιᾶς ἐπιβλητικῆς γυναικείας μορφῆς, οὐρανίας (πτερωτῆς) ἐπίσης, ἀλλὰ καὶ μητρικῆς (ἐνθρόνου), παρουσία καὶ ἄλλων οὐρανίων (πτερωτῶν) βοηθητικῶν μορφῶν, ἐτοίμων νὰ διακονίσουν ἀμέσως μητέρα καὶ υἱόν.

Φρονοῦμεν, ὅτι πρόκειται περὶ τῆς γεννήσεως τοῦ Διός, κατ' ἐξοχὴν οὐρανίου θεοῦ καὶ πολεμικοῦ, ἐκ τῆς οὐρανίας ἐπίσης μητρὸς του. Ἡ σκηνὴ ἔχει ἐρμηνευθῇ ὡς σκηνὴ γεννήσεως κάποιου θεοῦ¹. Ἐχει ἐπίσης ἐρμηνευθῇ ὡς σκηνὴ γεννήσεως τῆς Ἀθηνᾶς, ἐκ τῆς κεφαλῆς τοῦ Διός². Ἡ δευτέρα αὐτῇ ἄποψις, μολονότι ἐλκυστική, προσκρούει εἰς τὸ ὅτι ἡ ἐνθρονος μορφή δὲν εἶναι ἀνδρική ἀλλὰ γυναικεία, ἐνῶ ἡ πρώτη ἄποψις δὲν προσδιορίζει τὸν γεννώμενον θεόν.

Διὰ τῆς νέας ἐρμηνείας εἶναι δυνατόν νὰ διακριθῇ μία παλαιοτάτη παράδοσις περὶ τῆς γεννήσεως τοῦ Διός, ἐξ οὐρανίας θεᾶς. Ἡ παράδοσις δὲ αὐτή, παραμείνασα πιθανῶς ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας ζωηρὰ εἰς τὴν λαϊκὴν συνείδησιν ἀπομεμονωμένων ομάδων, παρεισέφρυσεν καὶ εἰς τὰ ἀπόκρυφα Εὐαγγέλια, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ἐκ τῆς κεφαλῆς τῆς Παναγίας ἐγεννήθη καὶ ὁ Χριστός. Ἡ αὐτὴ λαϊκὴ παράδοσις παρεισέφρυσεν, ἐξ ἄλλου, καὶ εἰς τὰ κάλλαντα τῆς Πρωτοχρονιᾶς καὶ τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ, ὅπου ὁ θεάνθρωπος ἀναφέρεται ὡς ἐρχόμενος στή γῆ νὰ περπατήσῃ καὶ ἐπομένως ὅχι ὡς ἀρτιγέννητον βρέφος.

Βεβαίως εἰς τὸ ἀρχαιοελληνικὸν δόγμα ὁ Ζεὺς ἐθεωρεῖτο τέκνον τοῦ Κρόνου καὶ τῆς Ρέας. Ἀλλὰ τοῦτο συνέβη μετὰ τὴν ἐπικράτησιν τῆς πατριαρχίας καὶ μετὰ τὴν ἐν συνεχείᾳ διαδικασίαν τῆς ἐνοποιήσεως διαφόρων παραδόσεων τῶν ἐπὶ μέρους φύλων, ἀλλὰ καὶ κατόπιν ἐπιδράσεων ἀνατολικῆς προσελύσεως παραδόσεων (βλ. ἄνωτ.) ἐπὶ Μυκηναίων τῆς διασπορᾶς, κυρίως συρο-χιτιτικῶν. Πλὴν δὲ τῆς Ἰδης, ὅπου καὶ τὸ γνωστὸν Ἱερὸν τοῦ θεοῦ, ἡ Ρέα δὲν συνάπτεται εἰς κάποιον ἄλλο ὄρειον Ἱερὸν ἐμφανῶς μὲ τὸν Δία. Εἰς δὲ τὴν Πελοπόννησον καὶ τὴν Ἡπειρον ἡ θεὰ αὐτῇ (Ρέα) ἀπουσιάζει σχεδὸν ἐντελῶς ἀπὸ τὰ Ἱερά του, παραμένουσα μακρὰν τῆς λαϊκῆς τοιοιτοτρόπως λατρευτικῆς παραδόσεως τοῦ θεοῦ αὐτοῦ.

Ὅτι ἡ ἐρμηνεία αὐτῇ, τῆς παραστάσεως τοῦ ἐν λόγῳ πίθου³, εἶναι ὀρθή, φαίνεται καὶ ἐκ τῶν ἐξῆς συμπληρωματικῶν στοιχείων : α) Ἡ πα-

1. Βλ. KONTOLEONTA, A.E. 1969, 229.

2. SCHEFOLD, *Frühgr. Sagenb.* (1964), 30 πίν. 13 Πβλ. SIMON, *ἔ.δ.*, 165.

3. Περὶ αὐτῆς βλ. ΚΑΡΔΑΡΑ, *Οἱ Λακεδαιμόνιοι* (1979), 221 κ.ε.

ρουσία τῶν πτερύγων ἐπὶ τῆς ὡς ἄνω θεᾶς φέρει εἰς τὸν νοῦν τὴν σκυ-
 θικήν Ἀφροδίτην (καὶ τὴν Turan), ἡ ὁποία ἐπὶ μακρὸν εἰκονίζετο πτερωτή.
 β) Ἡ παρουσία τῆς κεφαλῆς χήνας — ἰδιαίτερος ἱεροῦ πτηνοῦ τῆς Ἀφρο-
 δίτης — ἐπὶ τῆς ἀπολήξεως τοῦ ἐρεισινώτου τοῦ θρόνου τῆς θεᾶς. γ) Ἡ
 παρουσία τῶν βοηθητικῶν πτερωτῶν μορφῶν, ἐρμηνευομένων μιᾶς μὲν ὡς
 ἐκ τῶν τροφῶν (νυμφῶν) τοῦ Διός, αἱ ὁποῖαι, διὰ τοῦτο ὑπ' αὐτοῦ ἀνεβι-
 βάσθησαν εἰς τὸν οὐρανόν¹, ἄλλων δὲ ἐκ τῶν κουρήτων συνοδῶν του.
 δ) Ὁ παρακείμενος τρίπους, ὡς ἱερὸς τῆς θεᾶς καὶ τοῦ —γεννωμένου θεοῦ—
 Διός· καὶ ε) ὅλως ἰδιαίτερος ὁ ὑπὸ μορφὴν κλειστῆς κάλυκος ἐπὶ μίσχου,
 κεραυνός, τὸν ὁποῖον κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς ὁ γεννώμενος θεός.

Ἡ ἐν λόγῳ ἐρμηνεία βοηθεῖ καὶ εἰς τὴν κατανόησιν καὶ ἐρμηνείαν
 δύο ἄλλων, κατὰ πολὺ παλαιότερων, παραστάσεων· καὶ εἰς τὸν προσδιορι-
 σμὸν τοῦ χώρου τῆς εἰς αὐτάς ἐκτυλισσομένης σκηνῆς. Ἦτοι :

β) Τοῦ χρυσοῦ δακτυλίου τῶν Μυκηναίων² (πίν. 28α). Ἐπ' αὐτοῦ : νέος
 θεός, κατέρχεται εἰς τὴν γῆν, φέρων δόρυ καὶ (ὀκτώσχημον) ἀσπίδα. Συ-
 νήθως ἐρμηνεύεται ὡς ἄρρην γονιμοποιὸς θεός, χωρὶς ὅμως τοῦτο νὰ
 τεκμηριουῖται. Ἀλλὰ συγχρόνως ἐρμηνεύεται καὶ ὡς παλλάδιον, ἥτοι λα-
 τρευτική μορφή, τῆς Ἀθηνᾶς³ καὶ ἡ ἐρμηνεία αὕτη προσεγγίζει τὴν
 ἡμετέραν, ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἐξῆς :

Ὁ ἐν λόγῳ θεός —κατ' ἀνάλογον ἐρμηνείαν πρὸς τὴν τοῦ ὡς ἄνω
 πίθου—, ἔχων ἐκπηδήσει ἐκ τῆς κεφαλῆς, ἥτοι ἄρτι γεννηθεὶς ἐκ (τῆς
 κεφαλῆς) τῆς καθημένης (ἄρα μητρικῆς) θεᾶς, ἔρχεται εἰς τὴν γῆν.
 Ἡ θεὰ αὕτη δυνατόν νὰ ταυτισθῇ μὲ τὴν οὐρανίαν Ἀφροδίτην (Διώνην).
 Εἰς τὴν γῆν τὸν θεὸν πρόκειται νὰ τὸν διακονήσῃ ζεῦγος μικρῶν —ἄρα
 μὴ θείων— γυναικείων μορφῶν, ἐξ ὧν ἡ μία εἶναι ὁπωσδήποτε πτερω-
 τή. Τὸ ζεῦγος αὐτὸ ἐπιτρέπεται νὰ θεωρηθῇ ὡς οὐράνιοι τροφοὶ τοῦ
 Διός (βλ. ἄνωτ.) καὶ αὐτὸς νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἔχει μόλις γεννηθῇ εἰς κά-
 ποιο Ἱερὸν του. Τὸ Ἱερὸν τοῦτο χαρακτηρίζεται : ὑπὸ λιθίνου βωμοῦ
 πρὸ τῆς καθημένης θεᾶς καὶ ὑπὸ ἱεροῦ δένδρου (δρυός;) πλησίον αὐτῆς,
 καθὼς καὶ ὑπὸ διπλοῦ πελέκεως εἰς τὸ μέσον τῆς σκηνῆς. Πρὸς τὴν ἐν
 λόγῳ θεὰν (- μητέρα) προσέρχονται, ἐξ ἄλλου, δύο ἄλλαι θεαί, καὶ πι-
 θανῶς πρόκειται περὶ σκηνῆς «Ἐπισκέψεως» των (κατὰ τὴν βυζαντινὴν

1. ΔΙΟΔ. ΣΙΚ. IV 80, 1.

2. MARINATOS - HIRMER, ἔ.δ., πίν. 207 κάτω.

3. SIMON ἔ.δ. 183, εἰκ. 164.

ὁρολογίαν), πρὸς τιμὴν μητρὸς καὶ υἱοῦ. Καὶ ἡ μὲν μία τῶν θεαινῶν αὐτῶν ἔχει προσφέρει εἰς τὴν θεῖαν μητέρα δέσμην μηκώνων, χρησίμων πιθανῶς διὰ τὴν κατάπαυσιν τῶν ὠδινῶν (τῆς κεφαλῆς της) μετὰ τὴν γέννησιν τοῦ θεοῦ¹, ἐνῶ καὶ ἡ ἄλλη πρόκειται νὰ τῆς προσφέρῃ ἀνάλογον δῶρον.

Τὴν ὀρθότητά τῆς ἐρμηνείας τῆς παραστάσεως αὐτῆς ἐνισχύουν συμπληρωματικῶς καὶ τὰ ἀκόλουθα στοιχεῖα: α) ὁ οὐράνιος Θόλος, (βλ. κατωτ.) εἰς τὸ ἀνώτερον μέρος τῆς σκηνῆς, περιλαμβάνων τὴν σελήνην καὶ τὸν πλανήτην Ἀφροδίτην· β) ἡ σειρὰ λεοντοκεφαλῶν εἰς τὴν μίαν πλευρὰν τῆς παραστάσεως, ἀμέσως συνδεομένων μὲ τὴν Ἀφροδίτην².

γ) Τοῦ χρυσοῦ δακτυλίου τῆς Κνωσοῦ (πίν. 28β)³. Ἐπ' αὐτοῦ: νέα θεὰ κατέρχεται εἰς τὴν γῆν, φέρουσα δόρυ (καὶ κράνος;), ὅπως καὶ ὁ νέος θεὸς ἐπὶ τοῦ ὡς ἄνω δακτυλίου τῶν Μυκηνῶν. Πρόκειται ἐπομένως περὶ ἀντιστοίχου σκηνῆς, γεννήσεως πολεμικῆς θεᾶς, εἰς κάποιο Ἱερὸν. Τὸ Ἱερὸν τοῦτο χαρακτηρίζεται: α) ὑπὸ λιθίνου βωμοῦ ἐντὸς πλακοστρώτου αὐλῆς· β) ἐλευθέρου πανυψήλου στύλου παρ' αὐτὸν (ἢ ζεύγους στύλων ἐν κατατομῇ), χαρακτηριστικῶν κυρίως τῶν Ἱερῶν τοῦ Διὸς κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν⁴. γ) μεγαροσχήμου ναοῦ ἐπὶ κλιτύος, εἰς ἀνώτερον μέρος τῆς ὑποίας, ὑπάρχει ζευγὸς ἱερῶν δένδρων (δρυῶν;), παρέχον τὴν ἐσφαλμένην ἐντύπωσιν, ὅτι φύεται ἐπὶ αὐτοῦ. Ἐπὶ τοῦ ὡς ἄνω βωμοῦ ὁρθία θεὰ σεβίζει τὴν κατερχομένην ἐπὶ τῆς γῆς νεαρὰν πολεμικὴν ἀρτιγέννητον θεάν, ἀλλὰ ἡ ταυτότης της δὲν εἶναι δυνατόν νὰ προσδιορισθῇ.

Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὡς ἄνω, ἡ ὅλη σκηνὴ δυνατόν νὰ ἐρμηνευθῇ ὡς ἐξῆς: Γέννησις οὐρανίας πολεμικῆς νεαρᾶς θεᾶς, παρίσου μορφῆς πρὸς τὸν Δία —ἡ γέννησις τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται ἐπὶ τοῦ ὡς ἄνω χρυσοῦ δακτυλίου τῶν Μυκηνῶν. Ἡ θεὰ Δία, ἥτοι ἡ προϊστορικὴ Ἀφροδίτη —πρὸ τῆς ἀποσυνδέσεώς της ἀπὸ τοῦ Διὸς κατὰ τὴν ὑστέραν Μυκηναϊκὴν ἐποχὴν—, ἔρχεται εἰς τὸν νοῦν, ἔχουσα πάρισον ὄνομα καὶ ὑπόστασιν πρὸς αὐτόν.

1. Περὶ τῆς χρήσεως τοῦ φυτοῦ τούτου καὶ τοῦ ἐξ αὐτοῦ παραγομένου ὀπίου κατὰ τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν βλ. σελ. 214, 263.

2. Περὶ τούτου βλ. ἐκτενέστερον κατωτέρω, σελ. 94.

3. *P.M.* I, εἰκ. 115.

4. Πβλ. τὸ Λύκαιον καὶ βλ. ἐκτενέστερον σελ. 238 σημ. 6· καὶ τὸ Ἱερὸν τῆς Πάφου καὶ βλ. ἐκτενέστερον ἐπίσης σελ. 253 καὶ 240.

ΔΙΩΝΗ (Β.Δ. ΠΑΡΑΔΟΣΙΣ) ΚΑΙ ΗΡΑ (Β.Δ. ΠΑΡΑΔΟΣΙΣ)

Παρά τὴν μεγάλην ὥμως σπουδαιότητα τῆς Διώνης καὶ τῆς πρωίμου μυκηναϊκῆς θείας ὁμολόγου της, ἡ ὁποία φαίνεται νὰ συνδέεται μὲ τὴν προ - πατριαρχικὴν κοινωνίαν, ἡ "Ηρα εἶναι ἐκείνη τελικῶς, ἡ ὁποία ἐπικρατεῖ εἰς τὸ ἐλληνικὸν πάνθεον ὡς σύζυγος τοῦ Διὸς καὶ ὡς ἄνασσα τοῦ Ὀλύμπου, μολονότι εἶναι παρείσακτος, τρόπον τινά. Ἀλλ' ὡς τοιαύτη ἔχει ἤδη ἐπικρατήσει εἰς τὸ "Επος.

"Ηδη ὥμως ἡ "Ηρα ἀπαντᾷ κατὰ τὴν φθίνουσαν Μυκηναϊκὴν ἐποχὴν, εἰς τὸ πυλιακὸν ἀνακτορικόν, τυπικόν¹ καὶ μάλιστα εἰς κάποιαν σχέσιν μετὰ τοῦ Διὸς καὶ μετὰ ταυτόχρονον ἀποσύνδесιν, ὥπως φαίνεται, τῆς Δίης ἐξ αὐτοῦ². Συμπεραίνεται δὲ συνήθως σήμερον ὑπὸ τῶν ἐρευνητῶν³, ὅτι ἡ Θεὰ αὕτη, ἡ "Ηρα, δὲν σημαίνει νεαράν (θείαν) ὑπαρξιν, δὲν συνδέεται δηλαδὴ τὸ ὄνομά της ἐτυμολογικῶς μὲ τὴν λέξιν ἥρως, ὥπως εἶχε προταθῇ παλαιότερον. Ὡς ἐκ τούτου, πιθανὴ φαίνεται ἡ γνώμη⁴, κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ ὄνομα τῆς Θεᾶς προέρχεται μᾶλλον ἀπὸ τὸ (ἐναρθρον) ὄνομα (ἡ) "Ερα (= "Ηρα). Ὑπὸ τὸ ὄνομα αὐτὸ —καὶ ἄνευ τοῦ ἄρθρου— (= e - ra), τὸ ὁποῖον σημαίνει γῆ, ἀπαντᾷ ἄλλωστε καὶ εἰς τὸ ὡς ἄνω πυλιακὸν τυπικόν. Σχετικὸν μὲ τὴν ὑπόστασίν της αὐτὴν εἶναι καὶ τὸ ὅτι οἱ στάχυες ἐλέγοντο καὶ ἄνθη "Ηρας. Εἰς τὴν ἀποδοχὴν δὲ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς συντείνουν καὶ τὰ ἐξῆς:

Τὰ σκυθικὰ φύλα λατρεύουν, κατὰ τὸν Ἡρόδοτον⁵, τὴν Γῆν ὡς σύζυγον τοῦ Διός, ἥτοι τὴν προσωποποιημένην μορφήν τῆς γῆς. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ μὲ τὰ ἱρανικὰ φύλα⁶, καθὼς καὶ μὲ τὰ Ἰνδικά⁷, ἡ προέλευσις τῶν ὁποίων συνδέεται μὲ τὴν παρὰ τὸν Εὐξείνιον περιοχὴν. Ὁ ἀντίστοιχος μάλιστα τοῦ ἐλληνικοῦ Διὸς (καὶ τοῦ λατινικοῦ Jupiter) σανσκριτικὸς θεός, παρουσιαζόμενος ὡς σύζυγος τῆς Γῆς, ἀναφέρεται καὶ ὡς πατήρ⁸. Δὲν εἶναι δὲ τυχαῖον, ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ὅτι ἡ ἄτυπος σύζυγος τοῦ Διὸς Σεμέλη ἐτυμολογικῶς συνδέεται μὲ τὴν ΙΕ (σλαβικὴν) λέξιν zemlja (= γῆ).

1. Βλ. CHANTRAINE, ἔ.δ., λ.

2. STELLA ἔ.δ., SCHWABL ἔ.δ.

3. Βλ. CHANTRAINE, ἔ.δ., λ.

4. Τοῦ WELCKER, βλ. αὐτόθι.

5. ΗΡΟΔ. IV 59.

6. SCHWABL, ἔ.δ., 361.

7. Αὐτόθι.

8. Αὐτόθι.

Τὸ ὅτι ὁ κύριος λατρευτικὸς χώρος τοῦ γάμου Διὸς καὶ "Ηρας ἦτο, καθ' ὕλην τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν, ἡ νῆσος Σάμος, ὅπου καὶ τὸ κύριον Ἱερὸν τῆς Θεᾶς, δὲν εἶναι τυχαῖον. Δὲν εἶναι ἐπίσης ἄσχετον τῆς καταγωγῆς τῆς καὶ τὸ ἀρχαιοπρεπές τῆς ἐπίθετον βοῶπις. Καὶ τοῦτο, διότι, ὅπως ἔχει ὑποστηριχθῆ¹, τοῦτο συνδέεται μὲ τὸ στέμμα τῆς παλαιᾶς λατρευτικῆς μορφῆς τῆς εἰς τὴν Σάμον, τὸ ὁποῖον εἶναι τοῦ γνωστοῦ συρο-χιτιττικοῦ τύπου, φέρον ζευγὸς βοείων κεράτων. Ἀσχετα τῆς αὐτῆς καταγωγῆς τῆς Θεᾶς ἄλλωστε δὲν εἶναι καὶ ἄλλα σύμβολα τῆς μορφῆς τῆς αὐτῆς² εἰς τὴν Σάμον. Ὅπως ἄσχετα δὲν εἶναι καὶ τὰ ἐνώτια, τὰ ὁποῖα ἡ Θεὰ φορεῖ εἰς τὴν Ἰλιάδα³, ἀπαντῶντα εἰς ἀνατολικά πρότυπα⁴, ἀλλὰ καὶ ὁ ἐάνός τῆς⁵ φερόμενος ὡς συρο-χιτιττικὸν ἐπανωφόριον, μὲ πρόσθιον ἄνοιγμα, τὸ ὁποῖον κλείει διὰ περονῶν. Τοῦτον φορεῖ ἡ Θεὰ εἰς τὴν Ἰλιάδα, ἀφοῦ κτενίσει τὰ μαλλιά τῆς —ἄρα εἶναι ἤδη ἐνδεδυμένη—, ὡς ἐπένδυμα, προκειμένου νὰ ἀναχωρήσῃ.

Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἡ ἐπικράτησις τῆς "Ηρας εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς συναντήσεως δύο λατρευτικῶν παραδόσεων : τῆς τῶν Μυκηναίων τῆς διασπορᾶς (εἰς τὸ Ἀ. Λίγαῖον), οἱ ὁποῖοι ὑπῆρξαν καὶ φορεῖς τῆς λατρείας τῆς εἰς τὴν πατρίδα των μὲ τὴν παλαιὰν ἐλλαδικὴν καὶ κρητομυκηναϊκὴν παράδοσιν (περὶ τοῦ Διὸς). Δὲν εἶναι δὲ τυχαῖον ὅτι ἡ ἀποσύνδεσις τῆς Δίως ἀπὸ τοῦ Διὸς καὶ ἡ σύνδεσις τῆς "Ηρας μὲ αὐτὸν ἐμφανίζεται εἰς περιοχὴν (Πύλον) μὲ ἀρκετὴν ἐκ (Μ.) Ἀσίας (A-si-wi-ja) μειονότητα.

Δὲν εἶναι, ἐξ ἄλλου, τυχαῖον ὅτι τὰ δύο μεγάλα ἐλλαδικὰ Ἱερὰ τῆς "Ηρας, εἰς τὸ Ἀργεὺς (Πρόσυμναν) καὶ εἰς τὴν Ὀλυμπίαν, ὑπῆρξαν τὰ κύρια κέντρα τῆς δυναστείας τῶν Πελοπιδῶν, ἡ ὁποία ἦτο, ὡς γνωστόν, Β.Ἀ. μικρασιατικῆς, καταγωγῆς. Τὸ ὅτι εἶναι σύμμαχος τῶν Ἑλλήνων ἡ "Ηρα κατὰ τὸν Τρωικὸν πόλεμον, ὀφείλεται ἴσως περισσότερον εἰς τὸ γεγονὸς αὐτὸ καὶ ὀλιγώτερον εἰς τὴν ἀντιπάθειάν τῆς κατὰ τῶν Τρώων (διότι ὁ Πάρις ἐπέλεξε τὴν Ἀφροδίτην ἀντ' αὐτῆς).

Ἡ τοιαύτη ὑπόστασις τῆς "Ηρας, ἐκ τῆς προσωποποιημένης δηλαδὴ μορφῆς τῆς γῆς, παλαιότερα τῆς διαμορφώσεως τοῦ δόγματος (Μυθολογίας - Θεογονίας), ὅπου ἡ Γῆ ἐμφανίζεται νὰ εἶναι σύζυγος τοῦ Οὐρα-

1. KARDARA, Problems of Hera's Cult - images, A.J.A. (1960), 563.

2. *Αἰτόθι*.

3. *Ξ* 183.

4. KARDARA, Ἑρματα τρίγλῃνα μορφόντα, A.J.A. 1961, 62-64.

5. *Αἰτόθι*.

νοῦ, ἐξηγεῖ ἴσως διατί ἡ "Ηρα θεωρεῖται μήτηρ τοῦ χθονίου ἀπάτορος ὄντος, τοῦ Τυφώεως¹, ὁ ὁποῖος ὑπὸ τοῦ "Ησιόδου² θεωρεῖται τέκνον τῆς Γῆς. Ἐπίσης ἐξηγεῖ ἴσως διατί ἡ Θεὰ αὐτὴ ἐξισοῦται ὑπὸ τοῦ Ἑμπεδοκλέους μὲ τὴν Γῆν³. Σημαντικὸν δὲ εἶναι ὅτι τέκνα τῆς Γῆς ἀπάτορα, ὅπως λ.χ. ὁ Πύθων εἰς τοὺς Δελφοὺς καὶ ὁ Ἐριχθόνιος εἰς τὴν Ἀκρόπολιν τῶν Ἀθηνῶν, ἀναφέρονται ὡς τέκνα ἀρχικῶς τῆς γῆς, ὡς ἀπάτορα καὶ αὐτοφυᾶ, ὡς χθόνιοι τοπικοὶ θεοί, συνδεόμενοι ἐκ τῶν ὑστέρων μὲ τὴν Γῆν. Διὰ τοῦτο καὶ φαίνεται πολὺ δικαιολογημένη ἡ γνώμη τοῦ Nilsson⁴ ὅτι μαντεῖον —καὶ λατρεία— τῆς Γῆς δὲν ὑπῆρξε ποτὲ εἰς τοὺς Δελφοὺς.

Ὅπως δὲ ποτε ἡ ἐπικράτης τῆς "Ηρας εἰς τὸ ἐλληνικὸν πάνθεον, διαπιστουμένη κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον εἰς τὸ Ἔπος, ἀπηχεῖ πιθανῶς καὶ κάποιαν κοινωνικὴν διεργασίαν, ἡ ὁποία συνετελέσθη πρὸς τὸ τέλος τῆς Β' χιλιετίας π.Χ. Τοῦτο, διότι ἡ προβολὴ αὐτῆς τῆς Θεᾶς, συντελεσθεῖσα εἰς τὰ πλαίσια τῆς προχωρημένης σχετικῶς πατριαρχίας, δὲν προβάλλει οὐσιαστικῶς αὐτὴν ὡς μητέρα τῶν τέκνων τοῦ ἀλλὰ μᾶλλον ὡς σύζυγόν του. Ἀντανακλᾶ, μὲ ἄλλους λόγους, μᾶλλον μείωσιν τῆς βασιλίσσης (ἀνάσσης) μητρὸς καὶ ἀντίστοιχον προβολὴν — καὶ αὐξησιν τῆς δικαιοδοσίας — τῆς βασιλίσσης (ἀνάσσης) συζύγου. Τοῦτο συμβαίνει ἄλλωστε καὶ εἰς τὴν ἐπικράτειαν τῶν Χιττιτῶν, ὅπου κατὰ τὸν 13ον αἰ. π.Χ. ἡ χουρρικῆς καταγωγῆς σύζυγος τοῦ βασιλέως τῶν Χιττιτῶν Hattusilis Γ', ἡ Puduhepa, διαδραματίζει ἐξ ἴσου σημαντικὸν ρόλον εἰς τὰ πράγματα τῆς χώρας, ὅσον καὶ ὁ ἡγεμὼν σύζυγός της, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν συνέβαινεν ἐνωρίτερον⁵, διότι ἕως τότε ὁ τίτλος τῆς βασιλίσσης δὲν ἐδίδετο εἰς τὴν σύζυγον τοῦ βασιλέως ἀλλὰ μόνον εἰς τὴν μητέρα του.

Καὶ διὰ τὴν προβολὴν τῆς "Ηρας, τόσον τὸ Ἄργος, ὅσον καὶ αἱ Μυκῆναι ἐδικαιολογοῦντο. Καὶ τοῦτο, ἔνεκα τῆς ἐκεῖ καθιδρύσεως τῆς δυναστείας τῶν Πελοπιδῶν - Ἀτρειδῶν, ἡ ὁποία ἦτο Β.Ἀ. ἐλληνικῆς καταγωγῆς (τῆς διασπορᾶς), καὶ δὴ μικρασιατικῆς. Τὸ δὲ Ἱερὸν τῆς Θεᾶς (εἰς τὴν Πρόσυμναν) ἔκειτο μετὰξὺ Ἄργους καὶ Μυκηναίων. Ἡ αὐτὴ ἡμῶς δυναστεία εἶχεν, ὡς γνωστὸν, ἐπεκταθῆ καὶ εἰς τὴν Σπάρτην (Λακωνι-

1. Ὀμηρ. ὕμν. Ἀπόλλ. III 305.

2. Θεογ. 821.

3. Ἀπ. B 6, 2.

4. *Gesch. Gr. Rel.* I, 159 καὶ 171.

5. B. GURNEY, *The Hittites*, Peng. 1954, 68.

κήν) καὶ τὴν ἀχαϊκὴν αὐτὴν (προ - δωρικὴν) λακωνικὴν παράδοσιν πιθανῶς ἀπηχεῖ τὸ Ἔπος διὰ τὴν Ἥραν, ἔχουσιν εἰς αὐτὸ ὡς ἔδραν τῆς καὶ αὐτὴν τὴν Σπάρτην (βλ. κατωτ.).

Κάποιαν ἀντίστοιχον ἐξέλιξιν, ἄλλωστε, προβολῆς τῆς βασιλίσσης - συζύγου, εἰς τὸν φθίνοντα μυκηναϊκὸν κόσμον τῶν ἀχαϊκῶν ἡγεμονιῶν, ἰδίως τῶν Πελοπιδῶν - Ἀτρειδῶν, εἶναι δυνατόν νὰ διίδῃ κανεὶς καὶ εἰς τὴν προέχουσαν θέσιν τῆς Κλυταιμνήστρας καὶ τῆς Ἑλένης, ὅσον ἀφορᾷ τὸν ρόλον των εἰς τὰ πράγματα τῆς δυναστείας καὶ τῶν ἡγεμονιῶν των.

Ἄλλ' εἰς τὴν Β.Δ. ἐλληνικὴν παράδοσιν, ὅπως κυρίως αὐτὴ ἐκπροσωπεῖται εἰς τὸ θεσπρωτικὸν Ἱερὸν, τὴν θέσιν τῆς συζύγου τοῦ Διὸς καταλαμβάνει ἡ μητρικὴ μορφή τῆς Διώνης, ἥτοι τῆς πρεσβυτέρας Ἀφροδίτης. Τοῦτο ὅμως συμβαίνει καὶ χωρὶς καμμίαν μείωσιν τῆς παλαιᾶς προνομιούχου ιδιότητός της, ὡς μητρὸς (τῶν πάντων). Τὴν ιδιότητα αὐτὴν ἄλλωστε δανεῖζει ἐνίοτε καὶ εἰς τὴν Ἥραν, ἐνῶ ἀρκετὰ ἀργότερον συγχέεται ἀλλὰ καὶ ταυτίζεται ἐνίοτε¹ καὶ μὲ τὴν Γῆν². Τὴν προνομιούχον θέσιν της, καὶ μάλιστα ἔναντι ὅλων τῶν θεῶν, φαίνεται ἄλλωστε νὰ διατηρῇ καὶ εἰς τοὺς Ἑτρούσκους ἡ πρεσβυτέρα Ἀφροδίτη, ὡς Tutan (βλ. ἄνωτ.), ἐνῶ καὶ εἰς τὴν ρωμαϊκὴν παράδοσιν, ἡ ἀντίστοιχος θεὰ, ἡ Juno, διατηρεῖ μέγα μέρος τῆς παλαιᾶς αἰγλης της ἐπίσης. (βλ. ἄνωτ.).

Ἡ σύζευξις αὐτῆς, Διώνης καὶ Διὸς, γενομένη πιθανῶς εἰς τὰ πλαίσια, τὰ ὅποια διεμορφώθησαν κατὰ τὴν ὑποχώρησιν τῶν μητρωνομικῶν γενῶν — ἡ ὅποια ὑπῆρξε βαθμιαία — καὶ διὰ νὰ προβληθῇ ἐφεξῆς καὶ ὁ ρόλος τοῦ συζύγου - πατρὸς εἰς τὴν ἐξουσίαν, εὐρίσκει κάποιον παράλληλον εἰς τὴν παράδοσιν (τῶν ὀρφικῶν) περὶ τῆς ἀποπείρας τοῦ Διὸς νὰ συζευχθῇ τὴν (μητέρα του) Ρέαν³. Ἐξηγεῖ ἐπίσης μίαν ἄλλην σύζευξιν, κάπως περίεργον, διατηρηθεῖσαν μόνον εἰς τὴν περίπτωσιν δύο ἀρκადικῶν περιοχῶν τῆς Πελοποννήσου. Πρόκειται περὶ τῆς συζεύξεως τοῦ Ποσειδῶνος καὶ τῆς Δήμητρος, αἱ σχέσεις τῶν ὁποίων φαίνεται ὅτι ἦσαν ἀρχικῶς μητρὸς καὶ υἱοῦ (Πο-τί-δας = Πότις - Δᾶς = ὁ Κύριος Δᾶς καὶ Δα-μά-τηρ = ἡ μήτηρ τοῦ Δᾶ)⁴. καὶ αἱ ὑποστάσεις των καθαρῶς χθονίου χαρακτῆρος. Ἡ παράδοσις αὐτὴ διετηρεῖτο συγκεκρι-

1. SCHWABL, *ἔ.ἀ.*, 363.

2. ΠΑΥΣ. X 12, 10.

3. Περὶ τῆς παραδόσεως αὐτῆς βλ. MYLONAS, *Eleusis*, *ἔ.ἀ.*, 240.

4. Περὶ αὐτοῦ βλ. ΚΑΡΔΑΡΑ, *Οἱ Λακεδαιμόνιοι*, *ἔ.ἀ.*, 244 κ.έ., καὶ *A.E.*, 1983 *ἔ.ἀ.*, 42 κ.έ.

μένως εἰς τὴν Θέλπουσαν¹ ἀφ' ἐνὸς καὶ εἰς τὴν Φιγάλειαν² ἀφ' ἑτέρου, ὅπου ἀνεφέρετο, πρὸς τοῦτοις, ὅτι ὁ Ποσειδῶν ἔλαβε τότε τὴν μορφὴν ἵππου, διότι καὶ ἡ Δημήτηρ, θέλουσα νὰ ἀποφύγῃ αὐτόν, εἶχε λάβει τὴν μορφὴν φοράδος, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ γεννηθῇ κόρη, ἡ Δέσποινα, κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὴν ἐκ τοῦ Διὸς καὶ τῆς Διώνης, νεωτέραν Ἀφροδίτην (βλ. ἄνωτ. καὶ ἀμέσως κατωτ.).

Ἡ νεωτέρα αὐτὴ θεὰ εἰς τὴν Β.Δ. παράδοσιν ἀρχικῶς ἔφερε πιθανώτατα τὸ αὐτὸ ὄνομα μὲ τὴν μητέρα της, (Διώνην), λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ διαφοροποιηθεῖσα ἐπιβίωσίς της, ὡς νεαρᾶς θεᾶς, εἰς τὴν λατινικὴν παράδοσιν ἦτο Diana (βλ. κατωτ.).

Τὰ τέκνα πάντως τοῦ Διός, εἴτε ἐκ τοῦ ἐπισήμου γάμου του εἰς τὴν Β.Δ. ἑλληνικὴν παράδοσιν (μὲ τὴν Διώνην) εἴτε εἰς τὴν Β.Ἀ. ἑλληνικὴν παράδοσιν (μὲ τὴν Ἥραν), παρουσιάζουν τὰ ἀκόλουθα γενικὰ χαρακτηριστικά.

Τὸ ἐκ τῆς Διώνης τέκνον του, ἡ Ἀφροδίτη — Διώνη, ἀποτελεῖ μικρὰν καταβολάδα, οὕτως εἰπεῖν, τῆς μυκηναϊκῆς ὁμολόγου της, καὶ δὴ καταβολάδα μὲ λίαν περιορισμένην ἀρμοδιότητα: εἶναι θεὰ τοῦ κάλλους καὶ τῆς φιλότητος. Εἰς δὲ τὴν λατινικὴν παράδοσιν, ὡς Diana, ἀποσυνδεθεῖσα σχετικῶς, ἔχει ἐπίσης περιορισμένην ἀρμοδιότητα, εἶναι θεὰ τοῦ κυνηγίου καὶ τῆς ἀγρίας φύσεως μόνον. Ἐκ δὲ τῶν τέκνων του³ ἐκ τῆς Ἥρας ἡ μὲν Ἥβη φαίνεται ὅτι ἀποτελεῖ ἐπίσης κάποιαν καταβολάδα τῆς ἐν λόγῳ μυκηναϊκῆς θεᾶς⁴, ὁ δὲ Ἄρης τοῦ παλαιοῦ (νέου) μυκηναϊκοῦ Διός, προτοῦ αὐτὸς νὰ προσπορισθῇ τὴν ιδιότητα δηλαδὴ τοῦ πατρὸς. Ὁ Ἥφαιστος φαίνεται, ἐξ ἄλλου, ξένος μᾶλλον πρὸς τὸ ἐλλαδικὸν (ἡπειρωτικόν) στοιχεῖον καὶ τοπικὸς θεὸς τοῦ Β.Ἀ. Αἰγαίου, παραληφθεὶς ὑπὸ τῶν Μυκηναίων πιθανῶς τῆς διασπορᾶς, διότι κέντρον τῆς λατρείας του εἶναι ἡ Λῆμνος κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν (τὸ ὄνομά του — ἄπτω, ἀφή — ταυτόσημον πρὸς τὴν διὰ τοῦ πυρὸς τεχνουργίαν, ὑποδηλοῖ τὸν θεῖον τεχνίτην καὶ μεταλλουργόν) καὶ κυρίως ὑπὸ τῶν ἐκ Μ. Ἀσίας τεχνιτῶν τῆς Πύλου (Ἰώνων), μέρος τῶν ὁποίων, πρὸ τῆς καθόδου τῶν Δωριέων, μετώκησεν εἰς τὴν Ἀττικὴν.

Ἐν ὀλίγοις, ἡ διαδικασία τοῦ γάμου Διὸς - Ἥρας ἔχει πραγματωθῇ εἰς τὸ Ἔπος. Ὡς χώρος δὲ τοῦ γάμου των εἰς αὐτὸ ἀναφέρεται

1. ΠΑΥΣ. VIII 25.4 κ.ε.

2. ΠΑΥΣ. VIII 42, 1 κ.ε.

3. Βλ. Σχολ. Ἰλ. Α 609.

4. Βλ. καὶ SCHWABL, ε.α., 363.

ἡ Ἰδη¹ τῆς Τρωάδος, ἥτοι περιοχὴ συναντήσεως πιθανῶς διαφόρων, καὶ (Β.Δ.) ἑλλαδικῆς καὶ (Β.Α.) αἰγαιακῆς, παραδόσεων φύλων. Ἀλλ' ἔχει ἀρχίσει ἐνωρίτερον ἀκόμη ἡ διαδικασία αὐτῇ, κατὰ τὴν φθίνουσιν Β' χιλιετίαν π.Χ. Ἐμφανιζομένη δὲ εἰς τὸ πυλιακὸν τυπικὸν ἡ Ἥρα, ὡς κάπως συνδεομένη μὲ τὸν Δία, μετ' ἀντίστοιχον ἀποσύνδεσιν ἐξ αὐτοῦ τῆς μυκηναϊκῆς Δίως, δυνατόν νὰ εἶναι ἡ ἐκ Μ. Ασίας ποτνία θεὰ (Asi-wija Potinija)² τοῦ πυλιακοῦ τυπικοῦ. Ὅπωςδὴποτε ἡ θεὰ αὐτὴ προβάλλεται ἐφεξῆς, εἰς τὸ ὑπὸ διαμόρφωσιν ἑλληνικὸν πάνθεον, διὰ νὰ καταλήξῃ τελικῶς πρέσβα θεὰ τοῦ Ὀλύμπου εἰς τὸ Ἔπος.

ΤΡΙΑΣ ΔΙΩΝΗΣ - ΔΙΟΣ - ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ

Παρά ταῦτα —καὶ ὅπως ἐλέχθη ἤδη— ἡ Ἥρα δὲν φαίνεται νὰ εἰσχωρῇ κυριαρχικῶς εἰς τὴν λαϊκὴν Β.Δ., τὴν ἑλλαδικήν, συνείδησιν καί, μολονότι ἔχει καθιερωθῇ εἰς τὸ ἑλληνικὸν δόγμα νὰ εἶναι ἀδιαμφισβήτητος ἀνασσα τοῦ Ὀλύμπου, ὡς σύζυγος τοῦ Διός, εἰς τὴν ὡς ἄνω συνείδησιν τὰ πρωτεῖα ἐξακολουθεῖ νὰ τὰ ἔχῃ ἡ Διώνη καὶ αὐτὴ νὰ εἶναι πηγὴ τοῦ ὑψίστου ἀγαθοῦ τῆς ζωῆς, μὲ κέντρον τῆς λατρείας τῆς τὸ θεσπρωτικὸν Ἱερὸν, ὅπου καὶ ἐτιμᾶτο κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν ὡς σύζυγος καὶ πάρεδρος τοῦ Διός. Ἐκεῖ ἡ ἐξελιγμένη λατρεία τῆς θεωρεῖται, ὅτι προήρχετο ἐκ τινος νοτιωτέρας περιοχῆς, πιθανῶς τῆς Πελοποννήσου, τῆς φθινοῦσης μυκηναϊκῆς ἐποχῆς³. Ἡ περιοχὴ δὲ αὐτὴ εἶναι πιθανώτατα ἡ Ἀρκαδία, καλουμένη καὶ Πελασγία⁴, τοῦτόπερ ἐξηγεῖ διατί εἰς τὸ Ἔπος⁵ ὁ Ἀχιλλεύς, ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν Δία τοῦ Ἱεροῦ αὐτοῦ, τὸν χαρακτηρίζει Δωδωναῖον καὶ Πελασγικὸν συγχρόνως (*Ζεῦ ἄνα, Δωδωναῖε, Πελασγικέ, τηλόθι ναίων/Δωδώνης μεδέων δυσχειμέρου*).

Ὡς τοιαύτῃ ἐξέχουσα θεία μορφή εἰσχωρεῖ καὶ εἰς τὴν ἐν γένει ἑλληνικὴν φιλοσοφικὴν σκέψιν. Καὶ τοῦτο πιθανῶς γίνεται διὰ μέσου τοῦ ἱερατείου ἑλλαδικῶν περιοχῶν Ἱερῶν, ἀλλὰ καὶ ἰσχυρῶν γενῶν

1. Ἰλ. Ξ 292 κ.έ.

2. STELLA, ἑ.ἀ, 213, Ἀσία καλεῖται ἡ Ἀθηνᾶ κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν εἰς τὴν δωρικὴν Σπάρτην καὶ τοῦνο ἴσως διότι ἤδη ἐλατρεύετο ὡς Ἐργάνη ὑπὸ τῆς μειονότητος τῶν ἐκ Μ. Ασίας τεχνιτῶν τῆς μυκηναϊκῆς Πύλου, (βλ. σελ. 92), ἡ μετανάστευσις τῶν ὁποίων εἰς τὴν Ἀττικὴν, πρὸ τῆς δωρικῆς Καθάρου, συνετέλεσεν εἰς τὴν ἐμπέδωσιν τῆς λατρείας αὐτῆς ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τῆς τοῦ Ἰφαιστοῦ.

3. Βλ. ΔΑΚΑΡΙΝ, Α.Ε. 1959 ἑ.ἀ., 128.

4. ΠΑΥΣ. VIII 1, 6.

5. Ἰλ. Π 233-34.

των καὶ τῆς ἐν γένει ἐξουσίας των, εἰς ἄμεσον σύνδεσμον εὐρισκομένων μετὰ τὰ Ἱερὰ αὐτά.

Τοιουτοτρόπως, ἐμφανίζεται εἰς τὸν Πλάτωνα¹ ἡ μορφή αὐτὴ ὡς Ἀφροδίτη πρεσβυτέρα (καὶ εἶναι ἄλλως γνωστὴ ὡς οὐρανία), καὶ δὴ ὡς κυρίαρχος θεότης, μετὰ κύριον ἐκπρόσωπόν της τὴν ἱέρειαν Διοτίμαν, ἡ ὁποία εἶναι ἐξ Ἀρκαδίας καὶ φέρει ὄνομα ἐτυμολογικῶς συναπτόμενον μετὰ τὸ ὄνομα τῆς μυκηναϊκῆς Δίας, τῆς Διώνης, τοῦ Διὸς καὶ τῆς Ἀφροδίτης, ἐνῶ κατὰ τὸν Πρόκλον αὐτὴ εἶναι μία τῶν Πυθαγορείων γυναικῶν. Καὶ ναὶ μὲν ἡ θεὰ αὐτή, ἡ οὐρανία Ἀφροδίτη, παρουσιάζεται ὡς πηγὴ ζωῆς καὶ εἰς τοὺς Ὀρφικοὺς², ἀλλ' εἰς αὐτοὺς ὡς πηγὴ ζωῆς ἐπίσης ἐμφανίζεται καὶ ὁ Ζεὺς, ἴσως διότι, κατόπιν τῆς ἐπιβολῆς του ὡς πατρός, ὑποκαθιστᾷ τελικῶς αὐτὴν εἰς τὴν κοσμογονικὴν ιδιότητα.

Εἰς τὸ θεσπρωτικὸν Ἱερὸν πάντως κυρίαρχον θέσιν εἰς τὴν ὡς ἄνω τριάδα ἔχει ἡ Διώνη, διότι εἰς αὐτὴν εἶναι ἀφιερωμένον καὶ τὸ Ἱερὸν αὐτὸ καὶ ὅχι εἰς τὸν Δία. Ὁ Ζεὺς κυριαρχεῖ μὲν εἰς αὐτό, ὅπως καὶ εἰς τὴν Πασσαρῶνα, παλαιὰν πρωτεύουσαν τῆς Θεσπρωτίας, ἀλλ' ὡς στρατιωτικὴ καὶ πολιτικὴ κυρίως φυσιογνωμία. Ἐξ ἄλλου, ἡ Ἀφροδίτη (νεωτέρα) εἰς τὸ ἐν λόγῳ Ἱερὸν φαίνεται νὰ εἶναι μᾶλλον περιθωριακὴ, ἴσως διότι ἔχει βαθμιαίως ὑποβιβασθῇ καὶ εἰς αὐτό, ὅπως καὶ εἰς τὸν Ὀλυμπον, καὶ εἶναι θεὰ τοῦ κάλλους καὶ τῆς φιλότητος μόνον (πάνδημος), πρᾶγμα τὸ ὁποῖον συμβαίνει ἤδη καὶ εἰς τὸ Ἔπος. Ἴσως ὅμως τοῦτο νὰ συμβαίνει εἰς μεταγενέστεραν μόνον ἐποχὴν εἰς τὸ Ἱερὸν αὐτό.

Οὕτως ἢ ἄλλως, ἡ νεωτέρα Ἀφροδίτη ἐξακολουθεῖ νὰ ἔχῃ τὴν παλαιὰν ἰσχὺν καὶ τὴν αἵγλην της εἰς πλεῖστα ἄλλα μέρη, διατηροῦντα κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἀκμαίαν τὴν Β.Δ. ἐλληνικὴν παράδοσιν, κατὰ τὸ πλεῖστον δὲ ἐλλαδικά. Εἰς τὰ μέρη αὐτὰ ἡ προβολὴ τῆς θεᾶς αὐτῆς εἶναι μεγάλῃ, διότι λατρεύεται ἀκόμη ὡς πολεμικὴ θεὰ. Ὡς τοιαύτη ὅμως θεὰ, πολεμικὴ, εἰς τὸ Καπιτώλιον ἔχει ὑποκατασταθῇ διὰ τῆς Ἀθηνᾶς (Minerva). Ἡ τριάς ἐπομένως αὐτὴ τοῦ Καπιτωλίου ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν ὡς ἄνω τριάδα Διώνης — Ἀφροδίτης (πολεμικῆς) — Διὸς. Τὰ κατωτέρω παραδείγματα διὰ τὴν πολεμικὴν ἐλληνικὴν Ἀφροδίτην εἶναι ἐνδεικτικά.

1. Σημ. 201 d.

2. Ὑμν. 54.

Η Β.Δ. ΑΦΡΟΔΙΤΗ

Εἰς τὴν δωρικὴν Σπάρτην, μὲ τὴν Β.Δ. παράδοσιν καὶ τὴν κατ' ἐξοχὴν στρατιωτικὴν κοινωνίαν, ἡ Ἀφροδίτη λατρεύεται, ὡς πάρις μορφή τοῦ πολεμικοῦ Διός¹, καὶ ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τῆς πόλεως, καθὼς καὶ εἰς τὰ Βοιώνητα, τὴν παλαιὰν ἀγορὰν τῆς, ὅπου ἡ θεὰ αὐτὴ λατρεύεται² ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τοῦ Διός. Καὶ εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν μὲ τὸ αὐτὸ μάλιστα ἐπίθετον. Εἰς τὴν πρώτην δὲ περίπτωσιν λατρεύεται ὡς Ἀρεία, καὶ μετὰ τῆς Ἀθηνᾶς, κατ' ἐξοχὴν πολεμικῆς ἐλληνικῆς θεᾶς κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους. Τοῦτο συμβαίνει ἄλλωστε καὶ εἰς τὴν (Β.Δ. παραδόσεως) ἐπίσης Ἀχαΐαν³. Νομίσματα, ἐξ ἄλλου, τῆς Σπάρτης (πίν. 29βγ) εἰκονίζουν τὸ ξόανον τῆς Ἀφροδίτης ὡς πολεμικῆς θεᾶς, ὠπλισμένον μὲ κράνος καὶ τόξον —καὶ ἐσφαλμένως θεωρούμενον ἄλλοτε μὲν ὡς ξόανον τῆς Ἀθηνᾶς, ἔνεκα τοῦ κράνους· καὶ ἄλλοτε τῆς Ἀρτέμιδος, ἔνεκα τοῦ τόξου. Μερικὰ μάλιστα τῶν νομισμάτων αὐτῶν⁴ παρουσιάζουν τὸν κορμὸν τοῦ σώματος τῆς θεᾶς ὑπὸ μορφήν ἐρμαϊκῆς στήλης (πίν. 29γ) ἐπὶ χαμηλῆς βάσεως καὶ ἐπὶ τῆς στήλης αὐτῆς ἔχουν προστεθῆ κεφαλὴ καὶ χεῖρες. Ὁ ἡμι-ἀνεικονικὸς αὐτὸς τύπος τῆς θεᾶς ὅμως εἶναι συνήθους τύπος τῆς Ἀφροδίτης, γνωστὸς καὶ ἀπὸ ἄλλα μέρη⁵ (πίν. 29α καὶ πίν. 30α), καὶ τὸ τόξον ἅπαντᾷ ὡς σύμβολον καὶ τῆς Ἀφροδίτης (βλ. ἀμέσως κατωτ.).

Πόσον ἡ ἐπιβίωσις τῆς ἀντιλήψεως αὐτῆς θεωρεῖ τὴν Ἀφροδίτην ὡς πολεμικὴν θεὰν φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ ἑορτὴ τῆς εἰς τὴν πόλιν τῶν Θηβῶν ἦτο ὑπὸ τὴν ἐπιμέλειαν τῶν πολεμάρχων⁶, μολονότι εἰς τὴν Βοιωτίαν ἡ Ἥρα εἶχεν ἐπικρατήσῃ (βλ. κατωτ.) γενικώτερον. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν Κύπρον, μὲ τὴν ἀρκαδικὴν παράδοσιν, δὲν εἶναι τυχαῖον, ὅτι τὸ ὄνομα τοῦ ἱερέως τῆς θεᾶς ἦτο ἀγῆτωρ⁷.

Εἰς δὲ τὴν δωρικὴν Σπάρτην ἡ Ἀφροδίτη ἐλατρεύετο ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως καὶ διὰ ναοῦ, ὅπισθεν τοῦ ναοῦ τῆς Χαλκιοίκου Ἀθηνᾶς κειμένου⁸· ὡς Ἀρεία δὲ καὶ μὲ δύο ξόανα, ἓν τῆς πρεσβυτέρας καὶ ἕτερον τῆς νεωτέρας πιθανῶς, ἀμφοτέρων μὲ πολεμικὸν χαρακτῆρα. Μὲ τὸ ἐπίθετον

1. Βλ. LACT., *Div. Inst.* I 20, Ἀρθολ. 9,310.

2. ΠΑΥΣ. III 17,5 ΠΑΥΣ. III 15,10.

3. *Rev. Arch.* 1876, 102.

4. Βλ. ΚΑΡΔΑΡΑ, *Οἱ Λακεδαιμόνιοι* ἔ.δ., 235.

5. Βλ. LANGELOTZ ἔ.δ., 9, εἰς. 1.

6. ΞΕΝ. Ἑλλήν. V 4, 4.

7. Βλ. CHANTRAINE, ἔ.δ. λ. (HΣΥΧ. λ.).

8. ΠΑΥΣ. III 17,5.

αὐτό, τὸ ὁποῖον ἦτο δηλωτικὸν πολεμικῆς θεᾶς, ἐλατρεύετο ὡς πολεμικὸς θεὸς ("Αρειος) καὶ ὁ Ζεὺς εἰς τὴν παλαιὰν πρωτεύουσαν τῶν (Β,Δ. καταγωγῆς) Μολοσσῶν¹ τῆς Ἡπείρου καὶ μὲ νεανικὴν μάλιστα μορφήν. Ὡς Ἄρειος δὲ ἐλατρεύετο ἐπίσης ὁ Ζεὺς καὶ εἰς τὴν Ὀλυμπίαν², εἰς βωμὸν τὸν ὁποῖον ἐμοιράζετο μὲ τὸν Ἡφαιστον. Ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τῆς Σπάρτης, ἐξ ἄλλου, ἐτιμᾶτο ἡ Ἀφροδίτη καὶ δι' ἄλλης μορφῆς της, ὡς Ἀμβλογήρα, ἥτοι ὡς θεότης τῆς αἰωνίας ὑγείας (καὶ ὠραιότητος), ἀποτρέπουσα τὸ γῆρας³. Πλησίον δὲ τοῦ γνωστοῦ οἰκοδομήματος εἰς τὴν πόλιν αὐτὴν, τὴν Σκιαδά, ἡ Ἀφροδίτη ἐλατρεύετο μετὰ τοῦ Διός, καὶ ὡς Ὀλυμπία (βλ. κατωτ.). Ἐξ ἄλλου, εἰς τὴν παλαιὰν ἀγορὰν τῆς αὐτῆς πόλεως (Βωώνητα) ἡ Ἀφροδίτη ἐλατρεύετο ἐντὸς ναοῦ, μὲ δύο μάλιστα ξόανα⁴, ἐν καθήμενον καὶ ἕτερον ὄρθιον, τὸ πρῶτον συνδεόμενον μὲ τὴν ιδιότητά της ὡς προστάτιδος τοῦ γάμου⁵, ὡς πρεσβυτέρας θεᾶς, καὶ τὸ ἕτερον μὲ τὴν προστασίαν τῆς πόλεως, ὡς νεωτέρας καὶ πολεμικῆς. Εἶχε δὲ ὁ ναὸς αὐτὸς καὶ ὑπερῶον, ὥπως εἶχε πιθανῶς καὶ τὸ κτήριον (τελεστήριον) ἔπισθεν τοῦ τεμένους εἰς τὸ ἀνασκαφέν ἀρχαδικὸν Ἱερὸν (βλ. κατωτ.), χρησιμοποιοῦμενον πρὸς τέλεσιν ἱερουργιῶν πιθανῶς. Ὡπλισμένη ἐλατρεύετο ἐπίσης ἡ θεὰ καὶ ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τῆς πόλεως (βλ. ἀνωτ.), ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν πλησίον νῆσον τῶν Κυθήρων, ὅπου ὑπῆρχε καὶ τὸ περιώνυμον Ἱερὸν της⁶, μὲ σημιτικούς ἴσως ἐμβολιασμούς (βλ. ἀνωτ.). Ὡπλισμένη ἐπίσης ἐλατρεύετο καὶ εἰς τὴν ἀκρόπολιν τῆς δωρικῆς Κορίνθου, τὸν Ἀκροκόρινθον⁷. Νομίσματα δὲ τῆς πόλεως αὐτῆς τὴν εἰκονίζουσαν φέρουσιν ἀσπίδα⁸. Φαίνεται συνεπῶς, ὅτι αἱ ἀκρόπολεις καὶ τὰ ὑψώματα ἐν γένει ἦσαν ἀγαπητοὶ τόποι λατρείας της, ὥπως ἦσαν καὶ τοῦ Διός, προσιδιάζοντα εἰς τὸν παλαιὸν χαρακτῆρα ἀμφοτέρων, ἥτοι ὡς θεῶν τοῦ φωτός καὶ ὡς στρατιωτικῶν προστατῶν τῶν λατρευτῶν των. Ἰδιαιτέρως ὅμως ὁ πολεμικὸς της χαρακτήρ, ὥπως καὶ τῆς Ἀθηνᾶς, ἦτο ἀμυντικὸς καὶ ὄχι ἐπιθετικὸς. Ἀναφέρονται, ἐξ ἄλλου, καὶ ἄλλα τοιαῦτα μέρη λατρείας της, Β.Δ. (δωρικῆς) παραδόσεως κυρίως. Τοιαῦτα μέρη εἰς τὴν Πελοπόννησον ἦσαν: Πλὴν

1. ΠΛΟΥΤ. *Hérog.* V 8.

2. ΠΑΥΣ. V 14,6.

3. ΠΑΥΣ. III 18,11.

4. ΠΑΥΣ. III 15,10.

5. *Αἰτῶθι*.

6. ΠΑΥΣ. III 23,1.

7. ΠΑΥΣ. II 5,1.

8. *Il.* BRONEER, *Armed Aphrodite, Un. Calif. Pap.* 1943.

τοῦ Ἀκροκορίνθου¹, ἡ Τροιζήν, ὅπου ἡ θεὰ ἐλατρεύετο ὡς Ἀκραία². Ἀλλ' ἐλατρεύετο καὶ ἐπὶ τῶν ἀκρωρείων τῆς θαλάσσης (ἀκρωτηρίων) ὡς προστάτις τῶν ναυτικῶν, καθὼς καὶ ἐπὶ τῶν πλησίον ἀκτῶν καὶ εἰδικώτερον τῶν λιμένων: Λ.χ. εἰς τὴν Ἑρμιόνην ἐλατρεύετο ὡς ποντία καὶ λιμενία³, εἰς τὴν Ἐπίδauρον ὡς λιμενία⁴. Εἰς τὸν λιμένα τῆς Αἰγίνης⁵, τῶν Κεγχεῶν⁶ καὶ τῶν Πατρῶν⁷· καὶ παρὰ τὴν θάλασσαν εἰς τὴν Λέρναν⁸, ὡς καὶ εἰς τὸ Ταΐναρον, ὁμοίως παρὰ τὴν θάλασσαν⁹· καὶ εἰς τὸ Γύθειον, εἰς τὴν Κρανάην¹⁰, ἀλλὰ καὶ ἄλλοῦ.

Δὲν εἶναι δὲ τυχαῖον, ὅτι ὁ ναὸς τῶν Ἀκρῶν τῆς Ν. Σικελίας (ἀποικίας τῶν Συρακουσῶν) ἦτο ἀφιερωμένος εἰς αὐτήν¹¹. Ἀλλὰ καὶ ὁ περίφημος ναὸς¹² τοῦ ἀκρωτηρίου Δειναρέτου (ἢ Βοῦς) τῆς Κύπρου (εἰς τὴν ἐσχατιὰν τῆς Καρπασίας) ἦτο ὁμοίως ἀφιερωμένος εἰς αὐτήν¹³, λατρευομένην ὡς Ἀκραίαν. Καὶ δὲν εἶναι τυχαῖον, ὅτι ἡ ὡς ἄνω ἀκρώρεια, κατὰ τὸν Στράβωνα¹⁴ ἐλέγετο καὶ Ὀλυμπος· καί, κατ' αὐτόν, ὁ ναὸς τῆς θεᾶς ἐπ' αὐτῆς ἦτο ἄδυτον γυναιξὶ καὶ ἀόρατον. . . Ὡς ὑπομνησθῇ ὅτι Ὀλυμπος ἐλέγετο (βλ. κατωτ.) καὶ τὸ Λύκαιον τῆς Ἀρκαδίας, ὅπου ἐλατρεύετο κατ' ἐξοχὴν ὁ Ζεὺς· καὶ ὅτι ἡ Κύπρος εἶχεν ἐποικισθῇ κατὰ μέγα μέρος ὑπὸ Ἀρκάδων (βλ. ἄνωτ.). κατὰ τὸ τέλος τῆς Β' χιλιετίας π.Χ. Ὡς σημειωθῇ ἐπίσης, ὅτι, λατρευομένη ἐπὶ ἀκρωτηρίων, ἡ Ἀφροδίτη ἦτο καὶ προστάτις τῶν ναυτικῶν συγχρόνως. Εἰς δὲ τὴν Κνίδον ἡ θεὰ ἐλατρεύετο καὶ ὡς Εὐπλοία διὰ τὸν αὐτὸν λόγον προφανῶς, ἰδιότης ἡ ὁποία ἀνήγετο πιθανώτατα εἰς παλαιωτάτους χρόνους, ἀπηχοῦσα μίαν προ-ἐπικὴν ἴσως μυκηναϊκὴν ναυτικὴν παράδοσιν, συνεχισθεῖσαν καὶ μετὰ τὴν Κἀθοδον τῶν δωρικῶν (καὶ ἄλλων Β.Δ.) φύλων. Ἀλλὰ τόσον, ἡ ἰδιότης αὐτῇ ὅσον καὶ ἡ

1. ΠΑΥΣ. II 5,1.

2. ΠΑΥΣ. II 52,6.

3. ΠΑΥΣ. II 34,11.

4. ΠΑΥΣ. II 29,1.

5. ΠΑΥΣ. II 29,6.

6. ΠΑΥΣ. II 2,3.

7. ΠΑΥΣ. VII 21,10.

8. ΠΑΥΣ. II 37,2.

9. ΠΑΥΣ. III 25,9.

10. ΠΑΥΣ. III 25,9.

11. BERNABO BREA, *Il tempio di Afrodite di Akrai* (Centre Jean Bérard X 1986).

Ἀτυχῶς ἡ δημοσίευσίς αὐτῆς δὲν κατέστη προσιτὴ, ὅταν ἡ παροῦσα ἐργασία ἦτο εἰς τὸ τυπογραφεῖον.

12. ΣΤΡΑΒ. III 682.

13. HOGARTH, *Devia Cypria* (1889).

14. Ἔ.δ. (σημ. 12).

ιδιότης τῆς Ἀκραίας θεᾶς, ἀπεμπολήθησαν καὶ ὑπὸ τῆς Ἥρας μετὰ τὴν διὰ τοῦ Ἑπουσ κυρίως ἐπικράτησιν τῆς, ιδίως δὲ ἐκεῖ ὅπου ἡ παράδοσις τῶν Πελοπιδῶν ἦτο ἰσχυρὰ ἢ ἡ δωρικὴ παράδοσις εἶχεν ὑποχωρήσει.

ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΣ ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ - ΗΡΑΣ

Εἰς τὴν Σπάρτην ὅμως, κατὰ μὲν τὴν ἐποχὴν τῶν Ἀτρειδῶν, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ Ἑπος¹, κυρίαρχος θεότης εἶναι ἡ Ἥρα. Ἐν τούτοις, μετὰ τὴν δωρικὴν κάθοδον ἡ κυριαρχία τῆς αὐτῆς ἐξαφανίζεται καὶ ἡ λατρεία τῆς δὲν κατορθώνει πιθανῶς νὰ ριζωθῇ ἐκεῖ, σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ λόγῳ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν δωρικῶν πλέον πόλεων Σπάρτης - Ἀργούς.

Ὅπως δὲποτε ἡ δωρικὴ Σπάρτη, ἡ Σπάρτη τῶν Ἡρακλειδῶν, τιμᾷ κατ' ἐξοχὴν τὴν Ἀφροδίτην καὶ τὴν Ἀθηνᾶν ὡς πολιούχους θεάς, καθὼς καὶ τὴν Ἀρτεμιν. Πόσον δὲ ἡ Ἥρα εἰσέρχεται εἰς τὸ περιθώριον εἰς τὴν σπαρτιατικὴν κοινωνίαν φαίνεται ἐκ τοῦ ἐξῆς: Ἡ θεὰ αὐτὴ ἀπουσιάζει ἀπὸ τὰ ἐπισημότερα μέρη λατρείας τῆς πόλεως: τὴν ἀκρόπολιν, ἀφ' ἐνός, καὶ τὴν παλαιὰν ἀγοράν, ἀφ' ἑτέρου (Βωώνητα). Λατρεύεται δὲ κάπου ἐντὸς τῆς πόλεως, ἦτοι, εἰς τὴν μεγάλην ἀγοράν², ἡ ὅποια εἶναι μεταγενεστέρα τῆς ἄλλης, καὶ εἰς ἓν ἄλλο μέρος, εἰς Ἱερόν, ὅπου ὅμως καὶ λατρεύεται ὡς Ἀργεία — ὥσάν νὰ μὴ ἦτο ἡ Σπάρτη ποτὲ ἡ παλαιὰ ἔδρα τῆς· καὶ ἐκεῖ πάλιν δὲν λατρεύεται αὐτοτελῶς ἀλλ' ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὴν Ἀφροδίτην, ὡς Ἀφροδίτη - Ἥρα³.

Ἐξ αὐτοῦ εἶναι δυνατόν νὰ διαγνωσθῇ μία πλήρης σχεδὸν ὑποχώρησις τῆς λατρείας τῆς Ἥρας κατὰ τὴν μετα - ἀτρειδικὴν ἐποχὴν καὶ μία ἀντίστοιχος προβολή τῆς λατρείας τῆς Ἀφροδίτης (καὶ τῆς Ἀθηνᾶς), ὡς πολιούχων τῆς πόλεως, καὶ ιδίως τῆς ἀκροπόλεως, κατὰ τὴν δωρικὴν ἐποχὴν. Ἐπίσης μία ἄλλη προσπάθεια, ἐν συνεχείᾳ, διεισδύσεως τῆς λατρείας τῆς Ἥρας εἰς τὴν λατρευτικὴν ζωὴν τῆς πόλεως, μὲ πενιχρὰ ὅμως ἀποτελέσματα. Καὶ τοῦτο, ἕνεκα τῆς ἰσχύος τὴν ὅποιαν διετῆρει ἡ Ἀφροδίτη εἰς τὴν (Β.Δ.) δωρικὴν συνείδησιν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν προ - ἀτρειδικὴν λαϊκὴν παράδοσιν τῆς Λακωνικῆς. Δὲν εἶναι δὲ τυχαῖον, ὅτι εἰς τὴν λαϊκὴν συνείδησιν ἡ Ἑλένη, θεοποιηθεῖσα μετὰ θάνατον⁴, ἐταυτίζετο μὲ τὴν

1. Ἱλ. Δ 52.

2. ΠΑΥΣ. ΠΙ 11,9.

3. ΠΑΥΣ. ΠΙ 13,8 κ.έ.

4. ΚΑΡΔΑΡΑ, *Ἡ ἀρχαία πολιτικὴ τῆς Σπάρτης* (1975), 25 (βλ. καὶ Ε.Ε.Φ.Σ.Π.Α. 1973-4) καὶ: Οἱ Λακεδαιμόνιοι (1979), 295 κ.έ.

Ἀφροδίτην, μὲ τὴν ὁποίαν (ὡς Venus) σχετίζεται καὶ ἐτυμολογικῶς¹. Εἰς τὴν αὐτὴν ὡς ἄνω παράδοσιν ἐνετάσσετο ἄλλωστε καὶ ἡ ἀρκαδικὴ παράδοσις, ἡ ὁποία μετεφυτεύθη καὶ εἰς τὴν Κύπρον. Ὅπως, ἐξ ἄλλου, δὲν εἶναι τυχαῖον ὅτι εἰς τὴν αὐτὴν ὡς ἄνω λαϊκὴν συνείδησιν ὁ Ἀγαμέμνων καὶ ὁ Μενέλαος, θεοποιηθέντες μετὰ θάνατον, ἐταυτίζοντο μὲ τὸν Δία.

Εἰς τὴν Ὀλυμπίαν, ἀντιθέτως, ἡ διείσδυσις τῆς Ἥρας ὑπῆρξεν ἐπιτυχής (βλ. καὶ ἄνωτ.). Τοῦτο πιθανῶς συνέβη, διότι ἡ λατρεία τῆς ἀφ' ἑνὸς ἐπεβλήθη πρὸ τῆς Καθόδου τῶν (Β.Δ. καταγωγῆς) Ἡλείων, καὶ μάλιστα ὑπὸ τῆς δυναστείας τῶν Πελοπιδῶν, ὁ ἰδρυτὴς τῆς ὁποίας Πέλοψ κατέστη ἡγεμὼν εἰς τὴν πλησίον Πῖσαν· καὶ ἀφ' ἑτέρου, διότι ἡ Ἀλτις μετὰ τὴν Κάθοδον καὶ ἐγκατάστασιν τῶν Ἡλείων ἐξηκολούθησεν ἐπὶ μακρὸν νὰ ἀνήκῃ εἰς τὴν Πῖσαν, καὶ ὄχι εἰς τοὺς Ἡλείους, εἰς τρόπον ὥστε νὰ παγιωθῇ ὀριστικῶς πλέον εἰς αὐτὴν ἡ λατρεία τῆς Ἥρας καὶ μάλιστα μετὰ τοῦ Διὸς, ἐκδιώξασα τὴν Ἀφροδίτην ἐξ αὐτῆς τελικῶς.

Παρὰ ταῦτα, ὑπάρχουν ἀψευδεῖς μάρτυρες τῆς προηγηθείσης εἰς τὴν Ἀλτιν κυριαρχίας τῆς λατρείας τῆς Ἀφροδίτης. Κυριώτεροι ἐξ αὐτῶν εἶναι παραστάσεις ἐρυθρομέρφων ἀγγείων τῆς Ν. Ἰταλίας, ὅπου, ὅπως φαίνεται, διωχετεύθη ἡ παράδοσις αὐτὴ κατὰ τὸν ἀποικισμὸν (τῶν γενῶν), τῆς φθινούσης Β' χιλιετίας π.Χ. καὶ τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς. Ἐπὶ τῶν ἀγγείων αὐτῶν² εἰκονίζεται συνήθως ἡ γνωστὴ σκηνὴ εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Ἀλτεως, πρὸ τῆς μυθικῆς ἀρματοδρομίας Πέλοπος καὶ Οἰνομάου. Εἰς μίαν λοιπὸν τῶν ἀγγειογραφιῶν αὐτῶν, πλησίον τοῦ βωμοῦ ὑπάρχει στήλη μὲ ἐνεπίγραφον τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ (ΔΙΟΣ) ἐπ' αὐτῆς, ἐπέχουσα τὴν θέσιν ἀνεικονικῆς μορφῆς του³. Εἰς ἄλλην δὲ (πίν. 29δ, Μουσεῖον Νεαπόλεως) πλησίον τοῦ βωμοῦ ὑπάρχει ξόανον θεᾶς μὲ τόξον καὶ φιάλην. Τὸ ξόανον τοῦτο ὅμως δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι τῆς Ἥρας, ἡ ὁποία ἔχει εἰκονισθῇ εἰς αὐτὴν ἄνω καὶ εἰς τὰ δεξιά, παραπλευρῶς τοῦ Διὸς (ὡς νεόγαμος ἀποκαλυπτομένη). Καὶ διὰ μὲν τοῦ τρόπου αὐτοῦ δηλοῦται ὑπὸ τοῦ ἀγγειογράφου, ὅτι εἶναι γνωστὸς εἰς αὐτὸν ὁ γάμος Διὸς - Ἥρας ἀλλὰ δηλοῦται καί, ὅτι κυρίαρχος θεότης εἰς τὴν Ἀλτιν δὲν εἶναι ἡ Ἥρα, ἀλλ' ἡ θεά, τῆς ὁποίας τὸ ξόανον ὀρθοῦται ὀπισθεν τοῦ ἐν λόγῳ βωμοῦ, φέρον φιάλην καὶ τόξον καὶ τρία γράμματα ἐπὶ τῆς στεφάνης

1. Βιβλιογρ. βλ. SKUTSCH, Helen: her name and nature, *J.H.S.* 107 (1987), 188 κ.ε.

2. A.B. COOK, *Zeus*, I 303, πίν. III καὶ IV.

3. Περὶ ὁμοίων σκελῶν βλ. ΡΩΜΑΙΟΥ, Ἀρκαδικὰ Ἑρμαῖ, *A.E.* 1911, 147 κ.ε.

τῆς κεφαλῆς τῆς (κατὰ προφορικὴν παρατήρησιν τοῦ Sir John Beazley). Τὸ τόξον αὐτὸ τῆς θεᾶς ἀνακαλεῖ εἰς τὸν νοῦν τὸ τόξον τοῦ ξοάνου τῆς Ἀφροδίτης εἰς τὴν Σπάρτην (πίν. 29β,γ)¹. Ἀνακαλεῖ ὅμως ἡ μορφή καὶ εἰκονιζομένην ἐπὶ ἐρυθρομόρφου ἀγγείου μορφήν (πίν. 30 δ) τῆς Ἀφροδίτης, κρατοῦσαν τόξον ἐπίσης καὶ φιάλην καὶ ἱσταμένην πλησίον Ἑρωτος — ὥστε νὰ μὴ ὑπάρχῃ ἀμφιβολία περὶ τῆς ταυτότητός τῆς². Ἀκριβῶς τόξον καὶ φιάλην κρατεῖ, ὅπως ἐλέχθη, τὸ ξοάνον τῆς αὐτῆς θεᾶς (Ἀφροδίτης) ἐπὶ τῆς ὡς ἄνω ἀγγειογραφίας (τῆς Νεαπόλεως). Ἀλλὰ πέραν τούτων καὶ τὰ τρία γράμματα ἐπὶ τῆς στεφάνης τοῦ ξοάνου τούτου, τῆς ἐν λόγῳ ἰταλιωτικῆς ἀγγειογραφίας (τῆς Νεαπόλεως), εἶναι ἐξ ἴσου δηλωτικά, δυνάμενα νὰ ἀναγνωσθοῦν ὡς: ΔΙΑ· καὶ νὰ θεωρηθοῦν ὡς συνιστῶντα τὸ ὄνομα τῆς μυκηναϊκῆς Ἀφροδίτης (βλ. ἄνωτ.).

Φιάλας δὲ κρατεῖ καὶ μία ἄλλη μορφή (ξοάνον) τῆς Ἀφροδίτης, ἐπὶ ἐρυθρομόρφου ἀγγειογραφίας, (πίν. 30β) ἀρυβάλλου εἰς Ὀξφόρδην, ἐξ Ὀλυμπίας προερχομένου, τῆς συλλογῆς Beazley³. Ἡ παρουσία ἀνὰ ἑνὸς Ἑρωτος ἐκατέρωθεν τοῦ ἐν λόγῳ ξοάνου ἐπὶ τοῦ ἀρυβάλλου τούτου δὲν ἀφήνει καμμίαν ἀμφιβολίαν περὶ τῆς ταυτότητος τῆς θεᾶς. Ἀσχετα ἴσως δὲν εἶναι καὶ τὰ δύο θυμιατήρια, ἀνὰ ἑν ἐκατέρωθεν τοῦ ξοάνου αὐτοῦ, διότι φιάλαι καὶ θυμιατήρια καὶ οἶνοχοαὶ ἀπετέλουν, κατὰ τὸν Θουκυδίδην⁴, συνήθη σκεύη Ἱερῶν τῆς θεᾶς. Τοῦτο φαίνεται καὶ ἀπὸ εὐρήματα ἄλλωστε τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ⁵. Ὁμοίως ἄσχετος δὲν εἶναι καὶ ἡ παρουσία τῶν γυναικείων μορφῶν (μητρὸς καὶ κόρης), κατὰ τὸν Beazley), αἱ ὅποιαί πλαισιώνουν τὸ ξοάνον⁶. Καὶ τοῦτο, διότι ἀναφέρεται ὅτι εἰς μὲν τὴν Ἀργολίδα συνειθίζετο ἡ μελλόνυμφος νὰ προσφέρῃ θυσίαν εἰς τὸν Ἱππόλυτον πρὸ τοῦ γάμου τῆς⁷, εἰς δὲ τὴν Λακωνικὴν (εἰς τὸ Ἱερόν (τῆς Ἥρας Ἀφροδίτης) τοῦτο ἔπραττον καὶ αἱ μητέρες των⁸.

Τέλος, σημαντικὸν διὰ τὴν λατρείαν τῆς θεᾶς Ἀφροδίτης πρὸ τῆς λατρείας τῆς Ἥρας εἰς τὴν Ἀλτιν εἶναι καὶ αὐτὸ τοῦτο τὸ ὄνομα τοῦ

1. ΚΑΡΔΑΡΑ, *ε.δ.*, 234 κ.ε.

2. Μουσεῖον Βόννης, LANGLUTZ *ε.δ.*, 30, πίν. 7, 1.

3. BEAZLEY, *Sir John and Lady Beazley Gifts*, 1912 - 1966, (1967), ἀρ. 277, πίν. XL1.

4. VI 40.

5. Βλ. σελ. 232, 213.

6. Βλ. καὶ σελ. 201.

7. ΠΑΥΣ. II 34, 11, 12.

8. ΠΑΥΣ. III 13,9.

ἐν λόγῳ Ἱεροῦ : Ὀλυμπία. Τὸ ὄνομα τοῦτο εἶναι γένους θηλυκοῦ, ὅπως καὶ τὸ ὄνομα τοῦ θεσπρωτικοῦ Ἱεροῦ : Δωδώνη. Ἀμφότερα δηλαδὴ εἶναι δηλωτικὰ τῆς λατρείας τῆς θεᾶς, ἡ ὁποία παλαιόθεν ἐλατρεύετο ἐκεῖ μετὰ τοῦ Διός. Καὶ τοῦτο εἶναι δυνατόν νὰ ἐξηγηθῇ καὶ διὰ τὸ Ἱερὸν τῆς Ἀλφειῶς, διότι : Τὸ ἐπίθετον Ὀλυμπία ἀπαντᾷ ὡς θεοφόρον ἐπίθετον τῆς θεᾶς Ἀφροδίτης καὶ ἀντιστοίχως καὶ τοῦ Διὸς εἰς τὴν Σπάρτην¹, καὶ μάλιστα εἰς τὴν παλαιὰν ἀγορὰν τῆς πόλεως (Βοώνητα), μετὰ τοὺς παλαιούς χώρους λατρείας. Τὸ αὐτὸ δὲ ἐπίθετον καὶ εἰς τὸν πληθυντικὸν ἀπαντᾷ εἰς τὸ μυκηναϊκὸν ἀνακτορικὸν τυπικὸν τῆς Πύλου, U - ru - ri - ja - jo, ἀναφερόμενον εἰς περισσοτέρας τῆς μιᾶς θεότητας² : ὀλύμπιοι. Γνωστοῦ ἔμως ὄντος ὅτι τὸ πλησίον τῆς Σπάρτης ἀρκαδικὸν ὄρος Λύκαιον, τὸ καὶ πλησίον σχετικῶς καὶ τῆς μυκηναϊκῆς Πύλου — τὸ ὁποῖον ἐφέρετο ὡς περιφανὴς τόπος τῆς γεννήσεως τοῦ Διὸς κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν — ἐλέγετο καὶ "Ὀλυμπος"³, ἔπεται ὅτι πιθανῶς οἱ ὀλύμπιοι θεοὶ τοῦ πυλιακοῦ μυκηναϊκοῦ τυπικοῦ ἦσαν μᾶλλον ὁ Ζεὺς καὶ ἡ Ἀφροδίτη (- Δία), ἐξακολουθοῦντες νὰ λατρεύωνται μετὰ τὴν προσωρινίαν αὐτὴν ἀργότερον καὶ εἰς τὴν δωρικὴν Σπάρτην. Ὅπως δὲ ἡ Δωδώνη, καθ' ἣ πιστεύεται, ὥφειλε τὸ ὄνομά της εἰς τὴν θεάν, καὶ συγκεκριμένως εἰς τὴν μυκηναϊκὴν Δίαν μετὰ τὴν ἀρχαιοπρεπῆ Β.Δ. κατάληξιν - ὦνα (- ὶωνη), καθὼς ἤδη ἐλέχθη, καθ' ὅμοιον τρόπον καὶ ἡ Ὀλυμπία ὥφειλε τὸ ὄνομά της εἰς τὴν μυκηναϊκὴν Ὀλυμπίαν (Ἀφροδίτην), ἡ ὁποία ἔμως πολὺ ἐνωρὶς ἐξετοπίσθη ὑπὸ τῆς Ἡρας ἐκ τοῦ χώρου αὐτοῦ (βλ. ἄνωτ.).

Διείσδυσις, ἐξ ἄλλου, τῆς Ἡρας παρουσιάζεται καὶ εἰς αὐτὴν τὴν Πάφον τῆς Κύπρου⁴, ὅπου εἰς ἐπιγραφὴν, μαζὶ μετὰ τὴν Ἀφροδίτην καὶ τὸν Δία, ἀναφέρεται καὶ ἡ Ἡρα. Ἀλλ' ἡ διείσδυσις αὐτὴ ἦτο πολὺ ἰσχνὴ καὶ ἡ Ἀφροδίτη ἦτο συνεχῶς κυρίαρχος θεὰ τῆς Πάφου, ἐπισκιάζουσα καὶ αὐτὸν τὸν Δία.

Ἐπιτυχεστέρα κάπως ἦτο ἡ διείσδυσις τῆς Ἡρας εἰς τὴν Ἰδην τῆς Τρωάδος, ἡ ὁποία, κατὰ τὸ Ἔπος⁵ ὑπῆρξεν ὁ χώρος τοῦ γάμου της μετὰ τὸν Δία. Ἀλλὰ ἡ διείσδυσις αὐτὴ, καίτοι πιθανὸν νὰ ἐξετόπισε τὴν

1. ΠΑΥΣ. III 12,1.

2. STELLA ἔ.δ.

3. ΠΑΥΣ. VIII 38,2.

4. C. I. Gr., 264.

5. Βλ. σελ. 77 σημ. 1.

Ἀφροδίτην, δὲν ὑπῆρξεν ὅμως ἱκανὴ νὰ ἀποτρέψῃ τὸν Πάριν ἀπὸ τοῦ νὰ τὴν κρίνῃ ὠραιότεραν τῆς Ἡρας.

Ἀντιθέτως, ἡ Ἥρα παρέμεινε κυρίαρχος θεὰ εἰς τὸ ἱερὸν μεταξὺ Μυκηνῶν —καὶ Ἀργούς (βλ. ἄνωτ.). ὅπου ἐλατρεύετο ὡς τοιαύτη καὶ ὑπὸ τῶν Δωριέων κατακτητῶν, μὲ κάποιον ἀντίστοιχον ὑποτονισμόν τῆς Ἀφροδίτης. Ἐλατρεύετο δὲ καὶ ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τοῦ Ἀργούς, ὡς προστάτις θεὰ τῆς πόλεως καὶ ὅχι μόνον ὡς σύζυγος τοῦ Διός. Ἀλλὰ τοῦτο συνέβη, ἴσως διότι τὸ δωρικὸν στοιχεῖον τῆς πόλεως αὐτῆς ἀπὸ πολὺ ἐνωρὶς συνεκεράσθη μὲ τὸ προ-δωρικὸν (ἀχαικὸν) στοιχεῖον, τὸ ὁποῖον καὶ διατήρει ἔντονον τὴν παράδοσιν τῶν Πελοπιδῶν - Ἀτρειδῶν. Ἡ λατρεία δὲ τῆς θεᾶς αὐτῆς ἐν συνεχείᾳ ἐπροχώρησε καὶ εἰς τὴν πρόσληψιν τῆς ιδιότητος (τῆς Ἀφροδίτης) ὡς προστάτιδος τῶν ἀκρωρείων (ἀκρωτηρίων) καὶ τῆς τῆς τῶν λιμένων. ὅπως φαίνεται λ.χ. ἀπὸ τὸ ἱερὸν τῆς ἐπὶ ἀκρωτηρίου (ἄκρας) εἰς τὸν λιμένα τῆς Ἐπιδαύρου¹ καὶ εἰς τὴν Περαιχώραν ὅπου ἐτιμᾶτο ὡς Ἀκραία καὶ Λιμενία. Τὸ μέγιστον ὅμως ἱερὸν τῆς ἐπὶ (θαλασσίας) ἀκρωρείας ἦτο εἰς τὸ ἀκρωτήριο Λακίνιον (τῆς Καλαβρίας), χρησιμεῦον καὶ ὡς συμμαχικὸν ἱερὸν (καὶ ἔχον σήμερον ἓνα τῶν ἰσχυροτέρων φάρων). Εἰς τὸν χώρον ὅμως αὐτὸν οἱ ἄποικοι ἤσαν ποικίλης προελεύσεως, καὶ δὴ καὶ ἰωνικῆς, καὶ ἡ θεὰ προφανῶς ἀνταπεκρίνετο εἰς τὴν παράδοσιν κάποιου μεγάλου μέρους των.

Εἰς τὴν Ἀρκαδίαν ὅμως ἡ Ἥρα εἶχεν ἐλαχίστην διείσδυσιν. Πλὴν δύο ναῶν τῆς —ἐνὸς εἰς τὴν Μαντίνειαν², παρὰ τὴν Ἀργολίδα, καὶ ἐνὸς ἄλλου εἰς τὴν Ἡραίαν³, παρὰ τὴν Ὀλυμπίαν, ἦτοι καὶ τοῦ ἐνὸς καὶ τοῦ ἑτέρου πλησίον τοῦ ἐνὸς καὶ τοῦ ἑτέρου τῶν δύο κέντρων λατρείας τῆς εἰς τὴν Πελοπόννησον— δὲν ὑπῆρχεν ἄλλος χώρος λατρείας τῆς, εἰμὴ μόνον εἰς τὴν Στύμφαλον⁴. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν Στύμφαλον ἡ λατρεία τῆς Ἥρας φαίνεται ὅτι ἀντεμετώπισε προβλήματα. Πιθανῶς δὲ τοῦτο συνέβη κατὰ τὴν ὑποκατάστασιν, ὑπ' αὐτῆς, τῆς λατρείας τῆς Ἀφροδίτης, νεωτέρας ἂν ἐνὸς καὶ πρεσβυτέρας ἂν ἑτέρου. Καὶ τοῦτο, διότι ἀναφέρεται ὅτι ἐλατρεύετο ἐκεῖ εἰς τρία ἱερά, ἐξ ὧν εἰς τὸ ἐν ὡς Παῖς (ὑποκαθιστῶσα τὴν νεωτέραν Ἀφροδίτην) καὶ εἰς τὸ ἕτερον ὡς Τελεία (ὑπο-

1. ΠΑΥΣ. II 29,1.

2. ΠΑΥΣ. VIII 9,2.

3. ΠΑΥΣ. VIII 26,2.

4. ΠΑΥΣ. VIII 2,2.

καθιστῶσα τὴν πρεσβυτέραν Ἀφροδίτην). Εἰς δὲ τὸ τρίτον ἀναφέρεται ὅτι ἐλατρεῦετο ὡς Χήρα, μετὰ διένεξίν τῃς πρὸς τὸν Δία, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐπιτρέπει τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ ὑποκατάστασις τῆς ὡς ἄνω τριάδος, (Ἀφροδίτης) - Διώνης, Διὸς καὶ Ἀφροδίτης (νεωτέρας), ὑπὸ τῆς Ἥρας ὑπὸ μίαν διττὴν τῆς ὑπόστασιν (ὡς Τελείας καὶ Παιδός) καὶ ὑπὸ τοῦ Διός, ἦτοι ὑπὸ τῆς τριάδος Ἥρας Τελείας, Διὸς καὶ Ἥρας Παιδός, δὲν ἐτελεσφόρησεν. Καὶ ἡ Ἥρα ἀπλῶς ὑποκατέστησε μόνον τὴν Ἀφροδίτην, μὲ ἀποτέλεσμα τὸν ἐκτοπισμὸν τοῦ Διός, ὅποτε ἡ τριάς ἀποκατεστάθη διὰ τοῦ ὡς ἄνω περιέργου σχήματος. Ἀνάλογον δὲ ἐπανελαμβάνετο καὶ εἰς τὴν Μεγαλόπολιν¹, ὅπου ὅμως, ἀντὶ τῆς Ἥρας, ἐλατρεῦετο ἡ Ἀφροδίτη μὲ τρία ἀγάλματα ἐπίσης, τὸ ἐν τῆς Οὐρανίας, τὸ ἕτερον τῆς Πανδήμου καὶ τὸ τρίτον, ἄνευ ἐπικλήσεως. Τὸ Ἱερὸν τοῦτο ἦτο εἰς ἐρείπια, ὅταν τὸ ἐπεσκεύεθῃ ὁ Πausanίας², ὁ ὁποῖος καὶ εἶχεν ἤδη διέλθει ἐκ Στυμφάλου. Πιθανῶς καὶ εἰς τὸ Ἱερὸν αὐτὸ διεσώζετο κάποιον παλαιὸν σχῆμα λατρείας, τριαδικόν, μὲ πλήρη ὅμως ὑποχώρησιν καὶ ὑποτονισμόν, μέχρις ἐξαφανίσεως, τῆς λατρείας τοῦ τρίτου μέλους, πιθανῶς, αὐτοῦ τοῦτου τοῦ Διός.

Τοιοιουτρόπως : Πλὴν τῶν δύο Ἱερῶν τῆς Ἥρας (τοῦ ἑνὸς εἰς τὴν Ἡραίαν καὶ τοῦ ἑτέρου εἰς τὴν Μαντίνειαν) ἐξηρητημένων καὶ τῶν δύο ἐκ τῶν δύο μεγάλων Ἱερῶν τῆς εἰς τὴν Πελοπόννησον, τῆς Ὀλυμπίας καὶ τοῦ Ἀργεῖος ἀντιστοίχως, ὑπῆρχε μία μόνον ἄλλη λατρεία τῆς θεᾶς αὐτῆς εἰς ὁλόκληρον τὴν Ἀρκαδίαν : εἰς τὴν Στύμφαλον. Ἀλλὰ καὶ αὕτη φαίνεται, ὅτι ἐδράζετο ἐπὶ παλαιότερας μᾶλλον λατρείας τῆς Ἀφροδίτης, ἐνῶ καὶ εἰς τὸν ἕτερον τῶν δύο ἄλλων χώρων λατρεῖων τῆς, τὴν Μαντινικὴν, ὑπῆρχον, καὶ ἐκεῖ δύο Ἱερὰ τῆς Ἀφροδίτης (βλ. ἀμέσως κατωτ.). Καί, ἐνῶ ἡ Ἥρα ἐμφανίζεται εἰς τὴν Ἀρκαδίαν παρείσακτος, οὕτως εἰπεῖν, ἡ Ἀφροδίτη παρουσιάζεται νὰ ἐπικρατῇ πλήρως εἰς τὴν περιοχὴν αὐτήν, ὅπως προκύπτει ἐκ τῶν ἀκολούθων πληροφοριῶν τοῦ περιηγητοῦ, ἦτοι ἐκ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν Ἱερῶν, τῶν ναῶν καὶ τῶν ἀγαλμάτων (ἢ ξόανων) τῆς : Πρὸ τῆς Μαντινείας³, Ἱερὸν. Εἰς τὰ ὅρια Μαντινικῆς καὶ Ὀρχομενοῦ⁴, Ἱερὸν. Εἰς τὸν Ὀρχομενόν⁵, Ἱερὸν. Εἰς τὴν πόλιν Ψωφῖδα⁶,

1. ΠΑΥΣ. VIII 32,2.

2. *Αὐτόθι*.

3. ΠΑΥΣ. VIII 6,5.

4. ΠΑΥΣ. VIII 12,9.

5. ΠΑΥΣ. VIII 13,2.

6. ΠΑΥΣ. VIII 24,6.

ναός· καὶ Ἱερὸν εἰς τὸν δρυμὸν Ἀφροδίσιον¹. Εἰς τὴν Τευθίδα², Ἱερὸν. Εἰς τὴν Μεγαλόπολιν³, Ἱερὸν καὶ ναός⁴. Εἰς τὴν Λυκόσουραν⁵, ναός. Εἰς τὸ Κωτύλιον⁶, ναός. Εἰς τὴν Τεγέαν⁷, ναός ἐντὸς τεμένους καὶ ἕτερος ναός, τῆς Παφίας⁸.

Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν περιοχὴν τῶν δύο μεγάλων κέντρων λατρείας τῆς Ἥρας, τὴν Ἀργολίδα καὶ τὴν Ἥλιδα, δὲν φαίνεται νὰ ὑπερίσχυεν ἡ Ἥρα ἔναντι τῆς Ἀφροδίτης (ἀλλὰ μᾶλλον συνέβαινε τὸ ἀντίθετον) κατὰ τὰ ὑπὸ τοῦ περιηγητοῦ παρεχόμενα στοιχεῖα : Εἰς μὲν τὴν Ἀργολίδα ἡ Ἥρα — πλὴν τοῦ μεγάλου Ἱεροῦ τῆς παρὰ τὸ Ἄργος⁹ καὶ δύο Ἱερῶν τῆς εἰς τὸ Ἄργος, ὅπου ἐλατρεῦετο : ἅφ' ἑνὸς εἰς τὴν πόλιν¹⁰ καὶ ἅφ' ἑτέρου εἰς τὴν ἀκρόπολιν¹¹ —, ἡ θεὰ αὐτὴ ἐλατρεῦετο μόνον : εἰς ἓνα βωμὸν εἰς τὸ Ἀραχναῖον¹², τὸν ὁποῖον ἐμοιράζετο μετὰ τοῦ Διός· καὶ εἰς ἓν Ἱερὸν εἰς τὴν Ἐπίδαυρον¹³ καὶ εἰς ἓν ἄλλο, μετ' αὐτὴν¹⁴. Ἀντιθέτως, εἰς τὴν Ἀργολίδα ἡ Ἀφροδίτη ἐλατρεῦετο : εἰς μὲν τὸ Ἄργος εἶχε ξόανον¹⁵ καὶ Ἱερὸν¹⁶ — ὅπου, καὶ τοῦτο δὲν εἶναι τυχαῖον, ὑπῆρχε καὶ ἄγαλμα τῆς ἡρώιδος τῆς πόλεως Τελεσίλλης, κρανοφόρου — ἀλλὰ καὶ ναόν¹⁷, καθ' ὃδὸν δὲ πρὸς τὴν Μαντίνειαν εἶχε ξόανον¹⁸ ἐντὸς τοῦ Ἀ. μέρους Ἱεροῦ, ἐνῶ εἰς τὸ Δ. ἐλατρεῦετο ὁ Ἄρης (ὁ ὁποῖος προφανῶς εἶχεν ἀντικαταστήσει ἐκεῖ τὴν λατρείαν τοῦ πολεμικοῦ (νεανικοῦ) Διός. Εἰς τὴν Ἐπίδαυρον εἶχεν Ἱερὸν¹⁹ καὶ δεύτερον ἐπίσης²⁰. Εἰς τὴν Τροιζῆνα²¹ εἶχε ναὸν καὶ

1. ΠΑΥΣ. VIII 25,1.
2. ΠΑΥΣ. VIII 28,6.
3. ΠΑΥΣ. VIII 31,5.
4. ΠΑΥΣ. VIII 32,2.
5. ΠΑΥΣ. VIII 37,12.
6. ΠΑΥΣ. VIII 41,10.
7. ΠΑΥΣ. VIII 48,1.
8. ΠΑΥΣ. VIII 53,7.
9. ΠΑΥΣ. II 17,1 κ.έ.
10. ΠΑΥΣ. II 22,14.
11. ΠΑΥΣ. II 24,2.
12. ΠΑΥΣ. II 25,10.
13. ΠΑΥΣ. II 29,1.
14. ΠΑΥΣ. II 36,2.
15. ΠΑΥΣ. II 19,6.
16. ΠΑΥΣ. II 20,8.
17. ΠΑΥΣ. 23,8.
18. ΠΑΥΣ. II 25,1.
19. ΠΑΥΣ. II 27,5.
20. ΠΑΥΣ. II 29,1.
21. ΠΑΥΣ. II 32,3.

ἕτερον ναὸν εἶχεν εἰς τὴν Τροϊζηνίαν¹· καὶ εἰς τὸν Πρωῶνα ὁμοίως εἶχε δύο ναοὺς², ἐνῶ παρὰ τὴν Ἀμυμώνην³ εἶχεν ἄγαλμα παρὰ τὴν θάλασσαν καὶ εἰς τὸ Τημένιον⁴ εἶχε Ἱερόν. Κατὰ δὲ εὗρεθεῖσαν ἐπιγραφὴν εἰς τὴν Ἐπίδαυρον ἐλατρεύετο εἰς αὐτὴν καὶ ὡς Ἑρμῖα⁵. Τὸ ἐπίθετον τοῦτο ὀρθῶς μὲν ὑπὸ τοῦ Παπαδημητρίου ἐσχετίσθη μὲ τὴν πολεμικὴν ὑπόστασιν τῆς θεᾶς, ἀλλ' ὅχι ὡς προστάτιδος τοῦ ἐρῦματος (= ἀκροπόλεως), ὅπως ὑπεστηρίχθη ὑπ' αὐτοῦ, διότι, ὅπως καὶ ὁ ἴδιος παρεδέχθη, ἡ ἐν λόγῳ ἀκρόπολις ἦτο ἀφιερωμένη εἰς τὴν Ἀθηνᾶν. Τὸ ἐπίθετον τοῦτο, ταυτόσημον μὲ τὸ Ἑρμῖν, ἐσήμαινε, φρονοῦμεν, τὴν σώτειραν θεὴν ἀπὸ παντὸς δεινοῦ, περιλαμβανομένης καὶ ἐχθρικῆς ἐπιβουλῆς, καὶ ἦτο ἐπίθετον καὶ τῆς πρεσβυτέρας καὶ τῆς νεωτέρας πολεμικῆς Ἀφροδίτης.

Εἰς δὲ τὴν Ἥλιδα ἡ μὲν Ἥρα εἰς τὴν Ἄλτιν, κατὰ τὸν Πausανίαν, ἐλατρεύετο εἰς τὸν γνωστὸν ναὸν τῆς⁶ καὶ διὰ βωμῶν⁷, ὡς καὶ δι' ἐνὸς ἀγάλματος⁸ ἐκ χαλκοῦ. Ἐντὺς τῆς πρωτεύουσας τῶν Ἥλειων ὅμως ἀπουσίαζε παντελῶς ἡ λατρεία τῆς Ἥρας. Ἡ δὲ Ἀφροδίτη εἰς μὲν τὴν Ἄλτιν ἐλατρεύετο δι' ἐνὸς βωμοῦ⁹ καὶ δι' ἀγαλμάτων¹⁰ ἀλλὰ καὶ δι' Ἱεροῦ παρὰ τὸν Κλάδεον ποταμόν¹¹. Εἰς δὲ τὴν πρωτεύουσαν τῶν Ἥλειων (Ἥλιδα) ἡ Ἀφροδίτη ἐλατρεύετο¹² ὡς οὐρανία διὰ ναοῦ· ἀλλὰ καὶ διὰ τεμένους, ὡς πάνδημος. Ἐξ ἄλλου, ἐλατρεύετο καὶ εἰς τὴν Κυλλήνην¹³ δι' Ἱεροῦ.

Ἀλλὰ εἰς τὴν Βοιωτίαν, παρὰ τὴν Β.Δ. προέλευσιν τοῦ πληθυσμοῦ, μὲ ἐξαιρέσειν ἴσως κάπως τὴν πόλιν τῶν Θηβῶν (βλ. ἄνωτ.), ἐπεκράτησεν ἡ Ἥρα. Καὶ τοῦτο συνέβη ἴσως, διότι εἰς τὸν χῶρον αὐτὸν διετηρεῖτο ἐπὶ μακρὸν ἡ ἀνάμνησις τῶν ἐκεῖθεν ὑπὸ τὸν Πέλοπα, κατὰ τὴν παράδοσιν, διελθόντων Ἀχαιῶν, κατὰ τὴν κάθοδόν των πρὸς τὴν Πελο-

1. ΠΑΥΣ. II 32,6.

2. ΠΑΥΣ. II 34,11 καὶ 12.

3. ΠΑΥΣ. II 37,2.

4. ΠΑΥΣ. II 38,1.

5. Βλ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ *H.A.E.* 1951, 212.

6. ΠΑΥΣ. V 16,1 καὶ VI,3.

7. ΠΑΥΣ. V 13,8, 14,8, 15,5 καὶ 15,11.

8. ΠΑΥΣ. VI 3,15.

9. ΠΑΥΣ. V 15,3.

10. ΠΑΥΣ. V 17,3, 26,2.

11. ΠΑΥΣ. 20,6.

12. ΠΑΥΣ. VI.

13. ΠΑΥΣ. V 26,5.

πόννησον¹, αλλά και ἡ παράδοσις τῆς Θεογονίας τοῦ Ἡσιόδου, διὰ τῆς ὁποίας καὶ καθιερώθη πλήρως εἰς τὸ δόγμα ἡ θεὰ αὕτη.

Παρὰ τὸ διαμορφωθὲν δόγμα ἐπομένως καὶ τὴν παράδοσιν τοῦ Ἑπους, εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ἀρκαδίας κυρίως, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν περιοχὴν τόσον τῆς Ἀργολίδος ὅσον καὶ τῆς Ἡλίδος, ἡ Β.Δ. ὡς ἄνω παράδοσις διατηρεῖτο σθεναρά· καὶ ἡ Ἀφροδίτῃ ἐξηκολούθει νὰ ἀπολαμβάνῃ μεγαλυτέρας δημοτικότητος ἀπ' ὅσον ἡ Ἥρα, μολοντί τόσον εἰς τὸ Ἄργος ὅσον καὶ εἰς τὴν Ἄλτιν ἡ Ἥρα ἦτο κυρίαρχος θεὰ. Ἀκόμη περισσύτερον, ὥπως ἤδη ἐλέχθη, σθεναρὰ ἡ ὡς ἄνω παράδοσις διατηρεῖτο καὶ εἰς τὴν Λακωνικὴν, ὅπου ἡ Ἥρα ἦτο σχεδὸν περιθωριακὴ θεὰ μόνον. Ὁφείλετο δὲ τοῦτο πιθανῶς ἀφ' ἑνὸς εἰς τὸ ὅτι, ὡς πρεσβυτέρα, ἡ Ἀφροδίτῃ ἐξηκολούθει νὰ θεωρῇται δημιουργὸς καὶ συντηρητῆς τῶν πάντων, μεγάλων καὶ μικρῶν, σημαντικῶν καὶ ἀσημάντων, ἐμψύχων καὶ ἀψύχων, ἀλλὰ καὶ δύναμις ἀποτρέπουσα πᾶσαν συμφορὰν καὶ ἄκρως σεβαστή, ἐνῶ, ὡς νεωτέρα, ἐξηκολούθει εἰς ἄρκετὰ μέρη νὰ θεωρῇται ὅχι μόνον θεὰ τῆς φιλότητος καὶ τοῦ κάλλους ἀλλὰ καὶ πολεμικῇ καὶ ἐπομένως ἐπίσης ἄκρως σεβαστή.

ΑΘΗΝΑ ΚΑΙ ΑΡΤΕΜΙΣ

Εἰς τὸ Ἔπος, ἐν τούτοις, ἡ Ἀφροδίτῃ εἶναι ἀπόλεμος, καὶ μάλιστα σκώπτεται διὰ τοῦτο ὑπὸ τῆς Ἀθηνᾶς². Διὰ τῆς περιτμήσεως δὲ τῶν παλαιῶν ἁρμοδιοτήτων τῆς καὶ τοῦ τονισμοῦ τῆς ιδιότητός της ὡς θεᾶς τοῦ σωματικοῦ ἔρωτος καὶ τῆς ὠραιότητος μόνον, φαίνεται νὰ ἔχῃ ὑποστῇ εἰς αὐτὸ σημαντικὴν ἀλλαγὴν καὶ τῆς προσωπικότητός της.

Ἡ ἀλλαγὴ αὕτη φαίνεται ὅτι ἤρχισε νὰ συντελῇται ἤδη κατὰ τὴν φθίνουσαν Μυκηναϊκὴν ἐποχὴν εἰς τὰ πλαίσια τῶν ζυμώσεων, διὰ τὸν συγκερασμὸν διαφόρων θεολογικῶν ἀντιλήψεων καὶ τάσεων, μὲ ταυτόχρονον ἀποδοχὴν καὶ μερικῶν ἀνατολικῶν θεολογικῶν ἀπόψεων. Ἡ διαδικασία αὕτη —ἀποτέλεσμα φυλετικῶν κινήσεων καὶ γεωπολιτικῶν ἀνακατατάξεων τῶν τελευταίων αἰώνων τῆς Β' χιλιετίας π.Χ., ἐν συνδυασμῷ μὲ τὴν σχετικῶς σύγχρονον τότε μεγάλῃν μυκηναϊκὴν διασπορὰν καὶ τὴν ἀκολουθήσασαν συρρίνωσίν της— κατέληξεν εἰς τὴν δημιουργίαν ἑνὸς ἐνιαίου κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον δόγματος, ἥτοι εἰς τὴν δημιουργίαν μιᾶς κοινῆς θρησκευτικῆς ἀντιλήψεως. Παρὰ ταῦτα, αἱ παλαιότεραι ἀντιλήψεις,

1. Βλ. ΚΑΡΔΑΡΑ, *Ἡ ἀρχαία πολιτικὴ τῆς Σπάρτης* (1975), 48 κ.έ. (Ε.Ε.Φ.Σ.Π.Α. 1973-4).

2. *ΙΑ*. Γ' 330.

φορεῖς τῶν ὁποίων ἦσαν κυρίως τὰ Β.Δ. (ἐν οἷς καὶ τὰ δωρικά) φῦλα, εἶχον διατηρηθῇ σθεναρά, ἐδῶ καὶ ἐκεῖ.

Τὸ ἀποτέλεσμα δὲ ἦτο, ὅτι, παρὰ τὴν ὡς ἄνω διαδικασίαν, τόσον ἡ μητρικὴ θεά, δημιουργὸς καὶ τροφὸς τοῦ σύμπαντος καὶ γνῶστις τῶν πάντων, ὅσον καὶ ἡ θυγατρικὴ θεά, ἡ καὶ τῆς ἀγρίας φύσεως, ὅπως αὐτὴ ἐδημιουργήθη, καὶ τοῦ κάλλους, τοῦ ἔρωτος ἀλλὰ καὶ τοῦ πολέμου, ἐπέζησαν εἰς τὸ ζεῦγος πρεσβυτέρας (ἡ οὐρανίας Ἀφροδίτης) καὶ νεωτέρας Ἀφροδίτης. Ἡ πρώτη ἐκ τῶν δύο, ἔλκουσα τὴν καταγωγὴν ἀπ' εὐθείας ἐκ τῆς μυκηναϊκῆς παραδόσεως, εἰς τὴν Δωδώνην διετῆρει τὸ παλαιὸν τῆς ὄνομα Διώνη, με ἀλλαγὴν τῆς καταλήξεως μόνον (βλ. ἄνωτ.). Ἀλλὰ εἰς τὴν Ἀ. ἐλληνικὴν παράδοσιν τοῦ Ἑπου, ἡ θεὰ ὑπεχώρησεν οὐσιαστικῶς πρὸ τῆς Ἥρας. Ἡ δὲ ἑτέρα Ἀφροδίτη ἡ νεωτέρα, κατέστη εἰς τὴν παράδοσιν αὐτὴν, τοῦ Ἑπου, ἀπόλεμος· καὶ ἔπαυσε νὰ εἶναι καὶ θεὰ τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος. Διεσπάσθη δηλαδὴ ἡ προσωπικότης τῆς καὶ ἡ μὲν ιδιότης τῆς ὡς πολεμικῆς θεᾶς ἐμονοπωλήθη γενικῶς ὑπὸ τῆς Ἀθηνᾶς, ἐνῶ ἡ ιδιότης τῆς ὡς προστάτιδος τῆς φύσεως (τῆς ἀγρίας κυρίως) ἐμονοπωλήθη ὑπὸ τῆς Ἀρτέμιδος. Ἴσως τοῦτο συνέβη, διότι εἰς διάφορα μέρη εἶχεν ἀρχίσει ἤδη νὰ ὑπερισχύῃ ἡ μία ιδιότης τῆς ἐπὶ τῶν ἄλλων, με ἀποτέλεσμα αὐταὶ ἐδῶ καὶ ἐκεῖ νὰ ἀτροφοῦν ἐντελῶς· καὶ ἡ ιδιότης αὐτὴ νὰ ἐξελίσσεται αὐτοτελῶς πλέον, ὥστε ἡ θεὰ νὰ ἐμφανίζεται με τὴν ιδιότητά τῆς αὐτὴν μόνον, καὶ μάλιστα νὰ καθίσταται με αὐτὴν, προστάτις δύναιμι φυλετικῶν ἢ κοινωνικῶν ομάδων, συχνὰ δὲ καὶ μεταναστῶν· καὶ ἐν συνεχείᾳ πολιοῦχος ἰδρυομένων κρατῶν ὑπ' αὐτῶν.

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον φαίνεται ὅτι ἀνεδύθη ἡ Ἀθηνᾶ, ἀφ' ἐνός, ὡς αὐτοτελὲς πολεμικὴ θεὰ, κληρονομήσασα καὶ τὴν σοφίαν τῆς πρεσβυτέρας θεᾶς, καὶ τῆς θεᾶς τῆς τεχνουργίας, περιλαμβανομένης καὶ τῆς λεπτοφυφαντουργίας· καὶ ἀφ' ἑτέρου, ἡ Ἀρτεμις, ὡς αὐτοτελὲς θεὰ τῆς ἀγρίας φύσεως. Ἀμφότεραι δὲ ἐμφανίζονται ἤδη κατὰ τὴν φθίνουσαν Μυκηναϊκὴν ἐποχὴν, ἐπὶ τῶν ὡς ἄνω πινακίδων.

Ἡ Ἀθηνᾶ ὅμως, ὡς θεὰ τῆς σοφίας, ἐκληρονόμησε τελικῶς καὶ τὴν παράδοσιν τῆς γεννήσεώς τῆς, ὡς ἐνόπλου κόρης, ἐκ τῆς πατρικῆς κεφαλῆς. Ὁ μῦθος αὐτός, μὴ ἀπαντῶν καὶ εἰς τὸ Ἑπος, εἶναι μεταγενέρος καὶ ὑπονοεῖ μερικῶς γέννησίν τῆς καὶ ἐκ μητρικῆς κεφαλῆς, δεδομένου ὅτι ὑπὸ τοῦ Διὸς ἐφέρετο νὰ εἶχε καταποθῇ ἐνωρίτερον ἡ Μητις (ἀρχέγονος μητρικὴ μορφή τῆς σοφίας, ἀντίστοιχος πρὸς τὴν Διῶ-

νην - πρεσβυτέραν Ἀφροδίτην) καὶ ἐπομένως ἐφέρετο ἡ Ἀθηνᾶ νὰ εἶχε γεννηθῇ ἐξ αὐτῆς.

Ὡς θεὰ τοῦ πολέμου, ἡ Ἀθηνᾶ ὑποκατέστησε πάντως τὴν παλαιότεραν θεὰν ἀνὰ τὸ πανελλήνιον, τὴν Ἀφροδίτην, ἀλλὰ δὲν τὴν ἐξηφάνισε. Ἡ διάσπασις αὐτῇ τῆς μιᾶς παλαιότερας πολεμικῆς θεᾶς φαίνεται, ὅτι ὑπῆρχεν ἤδη κατὰ τὴν φθίνουσαν Μυκηναϊκὴν ἐποχὴν, ὑποδηλουμένη διὰ τοῦ ἐπιθέτου Ἑγχεῖαι¹, τὸ ὁποῖον ἀφήνει νὰ νοηθῇ, ὅτι ὑπῆρχον περισσότεραι τῆς μιᾶς πολεμικαὶ θεαὶ ἤδη κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτήν. Μία τῶν πολεμικῶν αὐτῶν θεαινῶν ἐξηκολούθει ὅμως νὰ εἶναι καὶ ἡ Ἀφροδίτη κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν, δεδομένου ὅτι τὸ ἐπίθετον Ἑγχεῖος² ἦτο καὶ ἐπίθετον τῆς Παφίας Ἀφροδίτης, ἡ ὁποία διετῆρει τὴν παλαιὰν προῖστορικὴν ἀρχαδικὴν τῆς ὑπόστασιν, ἐνῶ καὶ ὁ ἱερεὺς τῆς ἔφερε τὸ πολεμικὸν ὄνομα ἀγήτωρ (βλ. ἀνωτ.). Εἶναι ἄγνωστον ὅμως ἂν ἡ κρανοφόρος τῆς τοιχογραφίας τῶν Μυκηνῶν³ εἰκονίζει τὴν (πολεμικὴν) Ἀφροδίτην ἢ τὴν (πολεμικὴν) Ἀθηνᾶν τῆς ἐποχῆς. Βέβαιον εἶναι ὅμως, ὅτι ἡ Ἀθηνᾶ ἐλατρεύετο ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν καί, διὰ τοῦτο, ὡς Ἀθηνᾶ ἔχει θεωρηθῇ καὶ ἡ ἔνοπλος γυναικεῖα μορφή ἐπὶ τοῦ γνωστοῦ πηλίνου πίνακος τῶν Μυκηνῶν⁴. Λατρευομένη ἄλλωστε ἤδη κατὰ τὴν ἐν λόγῳ ἐποχὴν (13ος αἰ. π.Χ.) ὡς Ἰππία, ἡ Ἀθηνᾶ⁵ ἦτο καὶ πολεμικὴ. Ἰσως ἡ σχέσις τῆς αὐτῇ μὲ τοὺς ἵππους ἐπέβαλε τὴν Ἀθηνᾶν ὀριστικῶς ὡς κυρίαρχον θεὰν τοῦ πολέμου, ἐκ παραλλήλου δὲ μὲ τὴν σχέσιν τῆς μὲ τὴν τάξιν τῶν εἰδικευμένων ἐργατῶν (δημιουργῶν), διὰ τῶν ὁποίων ἦτο δυνατόν νὰ ἀξιοποιηθῇ ἡ πολεμικὴ τεχνολογία τῆς ἐποχῆς. Ὡς Ἐργάνη ἄλλωστε παραδίδεται, ὅτι ἡ Ἀθηνᾶ ἐλατρεύετο ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τῆς Σπάρτης κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν⁶, ἦται εἰς τὸν χώρον, πλησίον τοῦ ὁποίου (εἰς τὸν ναόν τῆς ὡς Χαλκιοίκου) ἐλατρεύετο ὡς πολιοῦχος⁷ καὶ πολεμικὴ.

Ἡ συνεχὴς λατρεία τῆς Ἐργάνης Ἀθηνᾶς ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τῆς πόλεως αὐτῆς — ἡ ὁποία ἀπηχθάνετο κάθε ἔργον βιοποριστικὸν καὶ ἐτίμα

1. CHANTRAINE, ἔ.δ. λ.

2. HEYX. λ.

3. ΜΥΑΩΝΑ, *Μυκηναϊκὴ θρησκεία* (1977), 22, πίν. 7.

4. RODENWALD, A.M., 1912, πίν. VIII. NILSSON, *Geshl. Gr. Rel.* I, 344, SIMON, *Die Götter* ἔ.δ., 181, εἰκ. 163.

5. STELLA, ἔ.δ., 229. Σχέσιν ὅμως μὲ τοὺς ἵππους εἶχε καὶ ἡ Ἀφροδίτη (βλ. σελ. 45-6) ὡς ΠΕ θεά.

6. ΠΑΥΣ. III 17,4.

7. *Αὐτόθι*.

μόνον τὰ πολεμικά ἔργα— ἀφήνει νὰ νοηθῇ ὅτι ἡ λατρεία αὐτὴ ἐσχετίζετο πιθανώτατα μὲ τὰ πολεμικά ἔργα καὶ τὴν ὑλικὴν των ὑποδομὴν, δηλαδή τὸν ὅπλισμόν καὶ τὰ συναφῆ. Ἡ θεὰ ἐπομένως ἦτο δυνατόν νὰ συναφθῇ ἀμεσώτερον μὲ τὴν πολεμικὴν τεχνολογίαν καὶ τὴν στρατηγικὴν συγχρόνως, ὅπως αὐταὶ διεμορφώθησαν εἰς τὸν φθίνοντα μυκηναϊκὸν κόσμον. Ὡς Ἐργάνη ἄλλωστε ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὸ ἀνακτορικὸν πυλιακὸν τυπικόν¹ ἡ θεὰ.

Ἐνδεικτικὰ ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶναι ὅτι: Ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψίν της ἐπερατώθη ἡ Ἀργώ, τὸ πλοῖον τῆς γνωστῆς μυθικῆς ἐκστρατείας. Ἡ δὲ θεὰ ἦτο σύμμαχος τῶν Ἀχαιῶν κατὰ τὴν τρωικὴν ἐκστρατείαν. Καὶ ὑπὸ τὴν προστασίαν της ἐκ τῶν Ἀχαιῶν ἥρώων κατὰ τὴν ἐκστρατείαν αὐτὴν ἦτο ὁ Ὀδυσσεύς, κατ' ἐξοχὴν γνώστης τῆς πολεμικῆς τέχνης.

Ὡς θεὰ ἐπομένως τοῦ πολέμου, ἡ Ἀθηνᾶ ἐξεπροσώπει τὴν νεωτέραν μυκηναϊκὴν πολεμικὴν μηχανὴν καὶ τακτικὴν, ἐνῶ ἡ ἀντίστοιχος παλαιότερα θεὰ (ἡ προϊστορικὴ Ἀφροδίτη) ἐξεπροσώπει τὴν παραδοσιακὴν πολεμικὴν τακτικὴν. Ἡ τακτικὴ αὐτὴ ἐξηκολούθει νὰ διατηρῆται εἰς τὰ Β.Δ. φῦλα, μέγα μέρος τῶν ὁποίων ἔζη εἰς τὰ κράσπεδα τοῦ φθίνοντος μυκηναϊκοῦ κόσμου. Διὰ τοῦτο, ὅταν αὐτὰ ἐπεβλήθησαν διὰ τῆς Καθόδου των, εἰς νοτιώτερα μέρη, τὰ φῦλα αὐτὰ ἐξηκολούθουν νὰ λατρεύουν τὴν Ἀφροδίτην ὡς παραδοσιακὴν πολεμικὴν των θεάν. Ἐν τούτοις, τὰ ἴδια εἶχον ἐν τῷ μεταξὺ υἱοθετήσει, ὡς πολεμικὴν θεάν καὶ θεάν τῆς σοφίας, καὶ τὴν Ἀθηνᾶν. Ἐκεῖ δὲ ὅπου, εἰς τὰ ὑπόλοιπα μέρη, εἶχεν ἀποβάλλει ἤδη ἡ Ἀφροδίτη τὸν πολεμικὸν της χαρακτῆρα, ἐκεῖ πλέον ἐκυριάρχει ὡς πολεμικὴ θεὰ μόνον ἡ Ἀθηνᾶ.

Ὡς θεὰ τῆς ἀγρίας φύσεως, ἐξ ἄλλου, ἡ Ἀρτεμις ἀπετέλει —περισσότερον ἀπ' ὅσον ἡ Ἀθηνᾶ— ἄμεσον καταβολάδα τῆς αὐτῆς, ὡς ἄνω προϊστορικῆς θεᾶς. Αὐτὸ τοῦτο τὸ ὄνομά της, Di-ana, εἰς τοὺς Λατίνους, ἀπ' εὐθείας συνδεόμενον μὲ τὸ τῆς μυκηναϊκῆς θεᾶς (Δῖ-ας), μαρτυρεῖ τοῦτο. Ἐξ ἄλλου, ἡ Λητώ (Λατώ, Lata) (βλ. καὶ ἄνωτ.) ὡς μητρικὴ μορφή τῆς Ἀρτέμιδος (Diana), ἐνδέχεται νὰ ἦτο παραλλαγή τῆς πρεσβυτέρας θεᾶς ὑπὸ τὴν ιδιότητά της ὡς κυριάρχου τοῦ θαλασσίου ὑγροῦ στοιχείου κυρίως (βλ. ἄνωτ.) καὶ τῶν πρώτων ναυτίλων Ἑλλαδιτῶν.

Ὅτι εἰς τὴν ὡς ἄνω παλαιο(κρητο-)μυκηναϊκὴν θεάν, τὴν νεανικὴν, ἐνυπῆρχον τόσον ἡ ὑπόστασις τῆς πολεμικῆς θεᾶς ὅσον καὶ ἡ τῆς θεᾶς

1. Βλ. σελ. 77, σημ. 2.

τῆς ἀγρίας φύσεως συγχρόνως, φαίνεται, ἐκ τῶν ἐξῆς : Ἐκ τῆς παραστάσεως τοῦ γνωστοῦ σφραγίσματος ἐκ Κνωσσοῦ¹ (πίν. 31 β), ὅπου ἐπὶ τῆς κορυφῆς ὄρους εἰκονίζεται ὀρθία θεὰ δορυφοροῦσα, ἥτοι πολεμική, σεβιζομένη ὁμως ὑπὸ ζεύγους λεόντων, ἥτοι καὶ ὡς θεὰ τῆς ἀγρίας φύσεως συγχρόνως. Ἐκ μιᾶς ἄλλης παραστάσεως σφραγίσματος, ἐπίσης ἐκ Κνωσσοῦ², ὅπου εἰκονίζεται θεὰ μὲ κράνος καὶ δόρυ, ἥτοι ὁμοίως πολεμική, συνοδευομένη ὑπὸ λεόντος, ἥτοι καὶ ὡς θεὰ τῆς ἀγρίας φύσεως ἐπίσης. Καὶ τοῦτο μάλιστα, κατ' ἀντιστοιχίαν πρὸς τὸν τῆς αὐτῆς ἐποχῆς νέον καὶ πολεμικὸν θεόν, ὁ ὁποῖος εἰκονίζεται παρομοίως, ἥτοι ὀπλοφορῶν ἀφ' ἐνὸς καὶ συνοδευόμενος ὑπὸ λεαίνης ἀφ' ἐτέρου³.

Τὰ θηρία, ἐξ ἄλλου, αὐτὰ ἀπετέλουν χαρακτηριστικὸν σύμβολον τῆς Ἀφροδίτης κυρίως κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν, ὑποδηλοῦντα, ὡς κατάλοιπα πλέον, τὸν παλαιὸν τῆς σύνδεσμον μὲ τὴν ἀγρίαν φύσιν (τῆς ὁποίας ἐθεωροῦντο βασιλεῖς, τρόπον τινά). Νομίσματα τῆς Κνίδου εἰκονίζουν κεφαλὴν τῆς θεᾶς (ἔμπροσθεν) καὶ κεφαλὴν λεόντος⁴ (ὀπίσθεν).

Ἀλλὰ καὶ ἐπίθετά της μαρτυροῦν τὸ αὐτό : λ.χ. *κηρύνθια*⁵ ἐλέγετο ἡ λέαινα ὡς τὸ χαρακτηριστικὸν ζῶον τῆς Ἀφροδίτης, ἐνῶ *λέαινα*⁶ ἐλέγετο ἐνίοτε καὶ αὐτὴ αὕτη ἡ Ἀφροδίτη.

Ἀλλὰ τὰ θηρία αὐτὰ κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν ἦσαν καὶ ἱερὰ ζῶα τῆς Ἥρας⁷, Καὶ ἐκ πρώτης ὄψεως τὴν σχέσιν Ἀφροδίτης μᾶλλον καὶ λεόντων φαίνεται νὰ μαρτυρῇ ἡ παράστασις ἐπὶ τοῦ γνωστοῦ ἀρχαϊκοῦ βοιωτικοῦ πίθου τῶν Ἀθηνῶν, μὲ τὸ ξόانون τῆς θεᾶς σεβιζόμενον ὑπὸ ζεύγους λεόντων. Ἡ παράστασις αὐτὴ ἔλκει πιθανῶς τὴν καταγωγὴν ἐμμέσως ἐκ τῆς κρητο-μυκηναϊκῆς παραδόσεως⁸, διότι τὸ ξόانون τοῦτο ἔχει ὑψωμένα τὰ χέρια κατὰ τὸν γνωστὸν ὕστερο-κρητομυκηναϊκὸν τρόπον, ἐνῶ καὶ οἱ λέοντες ἔχουν ὑψωμένα καὶ τὰ δύο πρόσθια σκέλη των, κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἐπίσης. Ἡ θεὰ ἐπομένως τοῦ πίθου αὐτοῦ θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἀναγνωρισθῇ ἐκ πρώτης ὄψεως ὡς Ἀφροδίτη. Δεδομένου

1. HOOD, *The Minoans*, ἔ.δ., εἰζ. 118.

2. *Αἰτόθι*, εἰζ. 19.

3. *Αἰτόθι*.

4. CAHN, *Knidos*, Münzen (1970), πίν. 1 κ.ε. : ἡ βιβλιογραφία κατὰ πληροφάνειαν τῆς Δ/τρίας τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν κ. Οὐζονομίδου.

5. ΠΣΓΧ, λ.

6. ΛΘΗΝ. XIII 569.

7. Bz. SIMON, *Die Götter...*, ἔ.δ., 59.

8. Bz. KARDARA, *A.J.A.* 1960 ἔ.δ.

ὅμως, ὅτι εἰς τὴν Βοιωτίαν ἡ λατρεία τῆς Ἥρας ἦτο πολὺ δημοφιλὴς (βλ. ἄνωτ.), πιθανῶς ἡ θεὰ αὐτὴ εἶναι ἡ Ἥρα μᾶλλον, ἔχουσα ἴσως συγκερασθῇ μὲ τὴν Ἀφροδίτην, ὅπως συνέβη καὶ ἄλλοῦ (βλ. ἄνωτ.).

Ὅπωςδὴποτε κυρία Θεὰ τῆς ἀγρίας φύσεως κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν ἦτο ἡ Ἀρτεμις, κατ' ἐξοχὴν νέα θεά, ὅπως καὶ ἡ Ἀθηνᾶ ἐπίσης. Σποραδικὸν ὅμως κατάλοιπον τῆς παλαιᾶς ἄλλης (τῆς μητρικῆς, ἐκ τοῦ Θεοῦ ζεύγους μητρὸς - κόρης) θεᾶς, ἐξηκολούθει νὰ ὑπάρχῃ εἰς τὴν Ἐφεσίαν Ἀρτεμιν, ὅπου ἡ θεὰ μὲ τοὺς πολλοὺς μαστούς, ἐπιστεύετο δημιουργὸς καὶ τροφὸς συγχρόνως τῶν πάντων.

Δυσχερὲς ὅμως εἶναι νὰ ἀποφανθῇ κανεὶς, ἐὰν ἡ θεά, ἡ ὁποία εἰκονίζεται, ἐπὶ ἐνὸς ἄλλου, μὴ ἀναγλύφου ἀλλὰ βοιωτικοῦ καὶ ἀρχαϊκοῦ ἐπίσης, πίθου τῶν Ἀθηνῶν, πρωιμωτέρου τοῦ προηγούμενου, περιβαλλομένη ὑπὸ λεόντων, πτηνῶν, ταύρων καὶ ἰχθύος εἶναι ἡ Ἀρτεμις¹, κυρία Θεὰ τῆς ἀγρίας φύσεως, ἡ ἐπιβίωσις τῆς Ἀφροδίτης, παλαιᾶς γεννήτορος καὶ τροφοῦ ὅλων τῶν ὄντων.

Πάντως εἰς τὴν Ἐφεσίαν Ἀρτεμιν διετηρεῖτο ἐμμέσως ὅπως μόλις ἐλέχθη, τὸ γνῶρισμα τοῦτο τῆς παλαιᾶς ὑποστάσεως τῆς (πρεσβυτέρας) Ἀφροδίτης. Ἐξ ἄλλου, διετηροῦντο σποραδικῶς καὶ ἄλλοι ἄλλα παλαιὰ γνῶρισματὰ τῆς αὐτῆς θεᾶς.

Ἡ θεά, λ.χ., ὡς Λαφρία (Ἀρτεμις), ἐλατρεύετο² εἰς τὴν Καλυδῶνα (τῆς Αἰτωλίας), ἐτυμολογουμένη συνήθως ἐκ τῆς λ. λάφυρον· καί, ὡς ἐκ τούτου, μαρτυροῦσα τὴν παλαιὰν ιδιότητα τῆς πολεμικῆς θεᾶς. Ὁ αἰτωλικὸς μὴν μάλιστα Λαφριαῖος, κατὰ τὸν ὅποιον ἤγετο καὶ ἡ ἑορτὴ τῆς θεᾶς, ἐλέγετο καὶ Δῖος, ἀντιστοιχῶν πρὸς τὸν μῆνα τοῦ χειμερινοῦ ἡλιοστασίου καὶ μαρτυρῶν τοιοῦτοτρόπως τὴν παλαιὰν ὡς ἄνω ιδιότητα, καθὼς καὶ τὴν ἄμεσον τῆς θεᾶς ἐξάρτησιν ἐκ τῆς (Δῖας) Ἀφροδίτης³. Εἰς δὲ τὴν πόλιν τῶν Πατρῶν⁴, ὅπου εἶχε μεταφερθῇ ἡ λατρεία αὐτῆς, τῆς Λαφρίας, ἡ θεὰ ἐτιμᾶτο ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως· καὶ ρωμαϊκὰ νομίσματα (τῆς πόλεως) τὴν εἰκονίζουν ἔχουσαν παρ' αὐτὴν ἑνοπλον τὴν Ἀφροδίτην⁵, ἐνῶ ἄλλα τὴν εἰκονίζουν ἔχουσαν παραπλεύρως τῆς σκύλον, ὅ

1. SIMON, *é. d.*, *é. l.* 147.

2. HATZ. VIII 18,9.

3. Περὶ τῆς ἑορτῆς τῆς Ἀφροδίτης, βλ. κατωτ. σελ. 186 κ.ε.

4. HATZ. VII 18,8.

5. IMH. - BL. GARD., *Num. Comm.* Q 10.

ὁποῖος ἀπετέλει ἱερὸν ζῶον τῆς Ἀφροδίτης¹. Εἰς τὴν πόλιν αὐτὴν τὸ Ἱερὸν τῆς ἡτοιμάζετο κατὰ τὴν παραμονὴν τῆς ἑορτῆς τῆς, καθὼς ἐπίσης καὶ ἡ πομπικὴ ὁδός, διὰ τῆς ὁποίας μετεφέρετο τὸ σύνολον τῶν θυμάτων καὶ τῶν ἄλλων προσφορῶν (ἦτοι ζῶα, ἡμερα καὶ ἄγρια, πτηνά, φυτά, καρποί). Ἡ ἀνάμειξις αὐτῇ ἐνθυμίζει παρόμοιον ἔθιμον παρατηρούμενον εἰς ὁρεινὰ μέρη, κυρίως ὑψώματα, τῆς Κρήτης ἥδη κατὰ τὴν κρητο-μυκηναϊκὴν ἐποχὴν². Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν Μεσσηνίαν, ὅπου μετεφέρθη ἐπίσης ἡ λατρεία αὐτῇ, τῆς Λαφριάς³, προσεφέροντο θύματα κατὰ ἓνα ἀκόμη περισσότερον πρωτόγονον τρόπον : ἐκρεμῶντο ἐπὶ δένδρων⁴. Εἰς τὴν Ἄρτεμιν αὐτὴν ἐπομένως, μὲ τὴν μακρὰν ἐπιβίωσιν παμπαλαίων στοιχείων, δυνατόν νὰ διαγνώσῃ κανεὶς μίαν ἄμεσον καταβολὰδα τῆς προϊστορικῆς Ἀφροδίτης. Κάτι ἀνάλογον εἶναι δυνατόν νὰ λεχθῇ καὶ περὶ τῆς Ὀρθείας θεᾶς εἰς τὴν Σπάρτην. Ἀλλὰ τοῦτο ἀφήνεται νὰ ἀναλυθῇ διεξοδικώτερον ἄλλοῦ. Ἀκόμη ὅμως περισσότερον τοῦτο εἶναι δυνατόν νὰ ἐπαναληφθῇ διὰ τὴν Ἄρτεμιν τῆς Ταυρικῆς χερσονήσου καὶ τὴν τῆς Αὐλίδος, εἰς κάθε μίαν τῶν ὁποίων προσεφέροντο καὶ ἀνθρώπινα θύματα. Τὸ ἔθιμον τοῦτο, ὅπως πρόκειται νὰ ἐκτεθῇ, ἦτο συνυφασμένον μὲ τὴν Ἀφροδίτην⁵. Ἡ θεὰ δὲ εἰς τὴν Ταυρικὴν χερσόνησον, ὡς κυρία θεὰ τῶν Σκυθῶν, ἦτο ἡ Ἀφροδίτη συγχεομένη μὲ τὴν Ἄρτεμιν (βλ. κατωτ.).

Ἀνακεφαλαιοῦντες : Ἡ Ἀφροδίτη (Δῖα—Ποτνία) ὑπέστη ὡς φαίνεται σχετικὴν μείωσιν ἐκ τῆς Ἡρας, τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τῆς Ἀρτέμιδος ἥδη κατὰ τὴν φθίνουσαν Μυκηναϊκὴν ἐποχὴν. Ἐκ τῆς πρώτης μὲν κατόπιν ἀνταγωνισμοῦ, κυρίως πρὸς τὴν ὑπόστασίν της ὡς πρεσβυτέρα, καὶ ἐκ τῶν ἄλλων δύο κατόπιν ὑποκαταστάσεως μέρους τῶν ἀρμοδιοτήτων της καὶ τῆς ὑποστάσεώς της, ὡς νεωτέρα, κυρίως. Μὲ τὴν Κάθοδον τῶν Β.Δ. ὅμως φύλων ἡ μείωσις αὐτῇ ἀποκατεστάθη ἐν μέρει, διότι τὰ φύλα αὐτὰ ἐξηκολούθουν νὰ τὴν τιμοῦν μὲ τὴν παλαιάν της, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον, προσωπικότητα. Ἡ μείωσις ὅμως αὐτῇ τῆς θεᾶς δὲν συνεβάδισε μὲ ἀντίστοιχον μείωσιν τοῦ Διός. Ἀντιθέτως μάλιστα, κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν ἀχαικῶν ἡγεμονιῶν καὶ τοῦ τρωικοῦ πολέμου, ὁ Ζεὺς ἔχει ὑποκαταστήσει ἐν πολλοῖς τὸν Ποσειδῶνα ὡς κύριος ἀνακτορικὸς

1. *Αὐτόθι* 6 *Περὶ τοῦ σκύλου* βλ. σελ. 43-4.

2. Βλ. σελ. 208.

3. ΠΑΤΣ. IV 31,7. 208.

4. ΛΟΤΚ. *Περ. σαρ. θ.*, 41

5. Βλ. σελ. 107 κ.έ.

Θεός. Τὴν μείωσιν αὐτὴν τοῦ Ποσειδῶνος διέβλεψεν ἄλλωστε ἤδη ὁ W. Iamowitz¹. Κάποιαν μείωσιν ὅμως ὑπέστη καὶ ὁ Ζεὺς μεταμυκηναϊκῶς : ἐκ τοῦ Ἀπόλλωνος ἀφ' ἑνὸς καὶ τοῦ Ἄρεως ἀφ' ἑτέρου².

ΕΠΙΔΡΑΣΙΣ ΤΩΝ «ΜΕΓΑΛΩΝ ΘΕΩΝ»

Σχετικὴν ἀλλοίωσιν, ἐξ ἄλλου, φαίνεται ὅτι ὑπέστη εἰς τὴν ἀρχικὴν του ὑπόστασιν τὸ Θεῖον ζεύγος (πρεσβ. καὶ νεωτ. Ἀφροδίτης) εἰς Ἱερὰ καὶ κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴν ἐποχὴν ἢ μᾶλλον ὀλίγον ἐνωρίτερον. Καὶ τοῦτο, λόγῳ τῆς προσλήψεως χθονίων στοιχείων, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον παρατηρεῖται ἄλλωστε καὶ εἰς τοὺς Δελφούς. Τοῦτο προκύπτει καὶ ἐκ δεδομένων τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ. Τοιαῦτα στοιχεῖα εἶναι κατ' ἐξοχὴν τὰ πῆλινα ὁμοιώματα (εἰδώλια) ὁμφαλῶν μετὰ περιελίκτων ὕφρων (πίν. 138α,β).³

Ἡ μεταλλαγὴ αὕτῃ εἰς τὸν ἀρχικὸν οὐράνιον χαρακτῆρα τῶν δύο Θεαινῶν φαίνεται ὅτι προσεκλήθη κυρίως ἐκ τῆς ἐπιδράσεως, τὴν ὁποίαν ἤσκησε βαθμιαίως ἡ λατρεία α) ἡρωίδων, ὅπως ἡ Ἑλένη, μετὰ θάνατον ταυτιζομένων μὲ τὴν Ἀφροδίτην⁴ καὶ β) τοῦ γνωστοῦ ἀντιστοίχου ζεύγους Θεαινῶν —μητρὸς καὶ κόρης— χθονίας προσελεύσεως, τῆς Δήμητρος καὶ τῆς Κόρης (Περσεφόνης). Αὐταὶ ἦσαν γνωσταὶ εἰς τὴν Δ. Πελοπόννησον κατ' ἐξοχὴν ὡς «Μεγάλαι Θεαί» καὶ ἦσαν ἄκρως δημοφιλεῖς κατὰ τὴν ὡς ἂν ἐποχὴν, λατρευόμεναι ἐνίοτε, μετὰ τοῦ χθονίας ὑποστάσεως ἐπίσης Διονύσου, ὑπὸ τριαδικὴν δὲ οὕτω μορφήν. Αἱ Θεαὶ αὐταὶ ἐλατρεύοντο κυρίως : εἰς τὴν ἀρκαδικὴν Λυκόσουραν⁵ καὶ τὴν πλησίον τῆς μεσσηνιακῆς Ἀνδανίαν, ὅπου καὶ ἐτελοῦντο μυστήρια πρὸς τιμὴν των⁶ εἰς τὸ Καρνάσιον ἄλσος, κατὰ πληροφориαν καὶ ἐπιγραφῆς, ἡ ὁποία εὑρέθη τὸ 1858 καὶ περιελάμβανε τὰ τῶν ἀπορρήτων τελετῶν καὶ τοῦ ἐν γένει τυπικοῦ, ὅπως εἶχε τοῦτο ἀναδιοργανωθῇ κατὰ τὸν 1ον αἰ. π.Χ. Ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλα μέρη, γειτονικά, ἡ αὕτῃ λατρεία, Δήμητρος καὶ Κόρης, ἦτο ὁμοίως δημοφιλής, ὅπως λ.χ. εἰς τὴν Φιγάλειαν⁷ καὶ τὴν πλησίον (πρὸς Ν.) τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ Θέλπουσαν⁸, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν εἰς τὰ Β.Ἀ. τοῦ Ἱεροῦ αὐτοῦ κειμένην Φενεόν⁹.

1. *Glaube der Hell.* 1, 2231 κ.έ.

2. Βλ. καὶ σελ. 64, σημ. 4.

3. Ἀρ. 250 καὶ ἀρ. 64, ἐκ τοῦ ναοῦ.

4. Βλ. σελ. 82.

5. ΠΛΥΣ. VIII 37,4.

6. ΠΛΥΣ. IV, 33,5 καὶ *I. G.* F 1,1390.

7. ΠΛΥΣ. VIII 25,4.

8. ΠΛΥΣ. VIII 25,2, βλ. καὶ σελ. Περὶ τῆς λατρείας αὐτῆς γενικῶς, βλ. NILSSON, *Gr. Feste*, 344.

9. ΠΛΥΣ. VIII 15,1 κ.έ.

Προφανώς ἡ ὥς ἄνω ἐπίδρασις εἰς τὸ ἀνασκαφέν ἀρχαιδικὸν Ἱερὸν ὠφείλετο εἰς τὴν δύναμιν καὶ τὴν ἔκτασιν, τὴν ὁποίαν ἀπέκτησεν ἡ λατρεία τῶν ἐν λόγῳ «Μεγάλων θεῶν» εἰδικώτερον εἰς τὸν χῶρον τῆς Δ. Πελοποννήσου ἀλλὰ καὶ γενικώτερον εἰς τὴν Δ. Ἑλλάδα κατὰ τὴν ὥς ἄνω ἐποχὴν. Δὲν εἶναι τυχαῖον ὅτι καὶ ἡ Διώνη κατὰ τὴν αὐτὴν ὥς ἄνω περιόδου ἐποχὴν, προσλαμβάνει χθόνιον χαρακτῆρα καὶ ταυτίζεται μὲ τὴν Γῆν¹. Οὕτε εἶναι τυχαῖον ὅτι κατὰ τὴν ὥς ἄνω ἐποχὴν ἡ Β.Δ. πολεμικὴ Ἀφροδίτη ἀποβάλλει τὸν πολεμικὸν τῆς χαρακτῆρα ἐντελῶς, δεδομένου ὅτι καὶ ἡ Ἄσπις τὴν ὁποίαν ἐνίστη κρατεῖ, ὑποβιβάζεται ὥς ἔπλον, μετατρεπομένη εἰς ἐξάρτημα καλλωπισμοῦ (μέγα κάτοπτρον) καὶ συνδεομένη ἐφεξῆς μὲ τὴν καλλονὴν τῆς μόνον². Λαβὴ κατόπτρου³ τῆς ὥς ἄνω ἐποχῆς εὐρεθεῖσα εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν ἐνισχύει τὴν ἄποψιν αὐτὴν.

ΣΚΥΘΙΚΗ ΚΑΙ ΣΗΜΙΤΙΚΗ ΑΦΡΟΔΙΤΗ

Ἐὰν εἰς τὰ Β.Δ. καταγωγῆς φῦλα τὸ κύρος, ὅπως ἐλέχθη, τῆς Ἀφροδίτης διετηρεῖτο ἰσχυρόν, λόγῳ τῆς ἐπὶ μακρὸν συνεχίσεως τοῦ παλαιοῦ παραδοσιακοῦ κοινωνικοῦ στρατιωτικοῦ καὶ πολιτικοῦ βίου των, τὸ αὐτὸ συνέβαινεν ἔτι μᾶλλον εἰς τὰ σκυθικὰ φῦλα. Τὰ φῦλα αὐτὰ εἶναι γνωστὸν ἐκ τοῦ Ἡροδότου⁴ ὅτι ἐλάτρευσαν κατ' ἐξοχὴν τὴν Ἀφροδίτην.

Αὕτη αὕτη ἡ λατρεία εἰς τὴν Ταυρικὴν Χερσόνησον, ἐπομένως, ὅπως ἐλέχθη ἤδη, εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ, ὅτι συνεδέετο μὲ τὴν σκυθικὴν Ἀφροδίτην, ἡ ὁποία καὶ συνεχέετο ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ μιᾶς ἐποχῆς καὶ ἐξῆς μὲ τὴν Ἀρτεμιν. Σκυθικὰ ἔργα ἐνισχύουν τὴν ἄποψιν αὐτὴν.

Τοιαῦτα ἔργα εἶναι λ.χ. τὰ ἐξῆς: Τὸ ἀργυροῦν κάτοπτρον τοῦ Kermes⁵ καὶ ἡ ἰωνικὴ στήλη τοῦ Δορυλαίου⁶. Ἐπὶ τῶν ἔργων αὐτῶν ἐμφανίζεται ἡ θεὰ αὐτὴ κρατοῦσα μίαν πάρδαλιν ἢ ἓνα σκυῖνον λέοντος (πίν. 31γ), ἀντιστοίχως, ὥς κύρια σύμβολά της· καὶ ἀνακαλεῖ, κατόπιν τούτου, εἰς τὴν μνήμην τὸν ὥς ἄνω ὁμηρικὸν ὕμνον πρὸς τὴν Ἀφροδίτην καὶ τὸν εἰς αὐτὸν ἐντονὸν δεσμόν της μὲ τὰ ἄγρια θηρία. Εἰς τὴν στήλην τοῦ Δορυλαίου, πρὸς τούτοις, ἡ θεὰ παρουσιάζεται μὲ στέμμα

1. ΠΑΥΣ. X 12,10, βλ. καὶ SCHWABL, *l.c.*, 363.

2. Πβλ. σελ. 80 σημ. 8.

3. Ἀρ. 338, ἐκ τοῦ τελεστηρίου.

4. ΗΡΟΔ. IV 67.

5. BOARDMAN, *The Greek Overseas* (1964), πίν. 32.

6. *Δελφικά* 255, εἰκ. 68.

ἀκτινωτόν, ὅπως παρουσιάζεται καὶ ἐπὶ τῶν ὡς ἔνωι ἐλληνικῶν καὶ σημιτικῶν ἔργων. Ἐπὶ πλεόν, καὶ τὰ δύο αὐτὰ σκυθικὰ ἔργα ἐμφανίζουν τὴν θεὰν πτερωτήν. Ἡ παράδοσις αὐτὴ διετηρεῖτο, ὅπως φαίνεται, ἕως τὴν ἀρχαϊκὴν ἐποχὴν καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα, διασωθεῖσα ἐπὶ τοῦ μνημονευθέντος βοιωτικῷ ἀναγλύφου πίθου τῆς Τήνου ἐπὶ τοῦ ὁποίου, σὺν τοῖς ἄλλοις, ἡ κεφαλὴ τῆς χήνας ἐπὶ τοῦ ἐρεισινώτου τῆς καθημένης θεᾶς τὴν συνδέει ἀναμφιβόλως μὲ τὴν Ἀφροδίτην. Διὰ τῶν πτερύγων δὲ αὐτῶν ἀπλῶς ἐτονίζετο ὁ οὐράνιος χαρακτήρ αὐτῆς. Ὡς ἐτονίζετο ἀντιστοίχως καὶ τῆς (πτερωτῆς) μορφῆς τῆς θεᾶς ἐπὶ τοῦ γνωστοῦ θραύσματος (πίν. 31α) ἀρχαϊκοῦ ἀγγείου τοῦ Βερολίνου ἐκ Μήλου¹. Εἰς αὐτό, ἐπὶ πλεόν, ἡ θεά, οὕσα ἰσχυρά θεὰ τῆς Μήλου, εἰκονίζεται δαμάζουσα λέοντα, ὅπως καὶ ἐπὶ τῶν σκυθικῶν ἔργων. Ὁ οὐράνιος χαρακτήρ τῆς εἰς τὰ σκυθικὰ φῶλα καὶ εἰς τοὺς Ἑτρούσκους διετηρεῖτο ἐπὶ μακρότερον καὶ ἐντονώτερος.

Ἰσχυρότατον ὅμως ἦτο τὸ κύρος τῆς σημιτικῆς ὁμολόγου τῆς Ἀφροδίτης, καὶ καθ' ἅπασαν μάλιστα τὴν ἀρχαιότητα. Εἰς ὅσα δὲ ἤδη ἐλέχθησαν περὶ αὐτῆς ἐνωρίτερον προσθετέα ἐδῶ καὶ τὰ ἀκόλουθα.

Τὴν θεὰν αὐτὴν οἱ Ἕλληνες ἐταύτιζον πότε μὲ τὴν Ἀφροδίτην, πότε μὲ τὴν Ἥραν² ἀλλὰ καὶ πότε μὲ τὴν Ἀθηνᾶν (Anat), καὶ τὴν ἐχαρακτήριζον, ὅπως ἐχαρακτήριζον καὶ τὴν Ἀφροδίτην εἰς τὸν ὁμηρικὸν ὕμνον, κατ' ἐξοχὴν θεὰν τῆς ἀγρίας φύσεως.

Τὸ ἀρχαιότερον πάντως τῶν σημιτικῶν ἱερῶν τῆς ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ἐπιστεύετο, ὅτι ἦτο εἰς τὴν Ἀσκαλῶνα τῆς χώρας τῶν Φιλισταίων³. Αὐτοὶ ὅμως θεωροῦνται σήμερον αἰγαιακῆς προσελύσεως⁴. Ἐλατρεύετο δὲ εἰς τὸ ἱερὸν αὐτὸ ἡ θεὰ κατ' ἐξοχὴν ὡς πολεμική. Ὡς πολεμική δὲ κατ' ἐξοχὴν ἡ αὐτὴ θεὰ ἐλατρεύετο καὶ ὑπὸ τῶν Ἀσσυρίων, κατὰ τὴν Α' χιλιετίαν π.Χ., καθὼς καὶ ὑπὸ τῶν Φοινίκων στρατιωτῶν εἰς τὴν Αἴγυπτον⁵ καί, ὡς γνωστόν, εἰς τὴν χώραν των (Βύβλον, Τύρον, Σιδῶνα).

Ἦτο δὲ ἡ φοινικικὴ αὐτὴ θεὰ χαναναϊκῆς κυρίως καταγωγῆς, λατρευομένη ὑπὸ μορφὴν δένδρου (ἢ καὶ ἀπλοῦ κορμοῦ, ἐνίοτε ἀνθρωπομορφικοῦ) ἀλλὰ καὶ ὑπὸ μορφὴν πέτρας, καὶ δὴ εἰς τὴν Ras - Shamra (Uragit) τῆς Β. Συρίας, ὅπου καί, ὡς γνωστόν, ἐπεχωρίαζε κατὰ τὸ β'

1. MATZ, *Geschichte der griechische Kunst*, I, 262 πίν. 169 b.

2. SIMON, *ἑ.δ.*, 59.

3. HPOΔ. 105.

4. Bz. DOTJIAN *ἑ.δ.* (σελ. 57, σημ. 6).

5. HPOΔ. II 112.

ἡμισυ τῆς Β' χιλιετίας π.Χ. τὸ κρητο-μυκηναϊκὸν ἐμπορικὸν στοιχεῖον. Ἀναφέρεται δὲ ἡ σημιτικὴ αὐτὴ Ἀφροδίτη καὶ ὡς Ashera on the Sea, ἀνακαλοῦσα εἰς τὴν μνήμην τὴν Ἀφροδίτην Ποντίαν, Λιμενίαν καὶ Εὐπλοῖαν, (βλ. ἄνωτ.), ὡς προστάτις δηλαδὴ τῶν ναυτικῶν.

Ἐλατρεῦετο, ἐξ ἄλλου, ἡ χαναναϊκὴ (σημιτικὴ) Ἀφροδίτη ὑπὸ διττὴν ὑπόστασιν, ὅπως καὶ ἡ ἐλληνικὴ, ἥτοι : α) ὡς Ashera - Ἀστάρτη, μητρικὴ μορφή καὶ μονακράτωρ τροφὸς δύνამις τῶν πάντων καὶ πηγὴ πάσης σοφίας (ὅπως περίπου καὶ ἡ Ἀφροδίτη οὐρανία, βλ. ἄνωτ.), εἰκονιζομένη μὲ καλύπτραν καὶ ταυτιζομένη συχνὰ μὲ δένδρον ἔχον πλούσιον φύλλωμα (ἡ καὶ μὲ κορμόν, βλ. ἄνωτ.). Ἐλατρεῦετο δὲ ὡς τοιαύτη καὶ ὡς σύζυγος τοῦ φοινικικοῦ, ὁμολόγου τοῦ Διός, τοῦ θεοῦ Baal, ὅπως περίπου καὶ ἡ πρεσβυτέρα Ἀφροδίτη - Διώνη ἐλατρεῦετο ὡς σύζυγος τοῦ Διός. Καὶ εἰς τὸ γνωστὸν Ἱερὸν τῆς Συρίας, ὡς πάρεδρος τοῦ Διός καὶ μὲ ἀκτινωτὸν στέμμα, ἐταυτίζετο ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων μὲ τὴν Ἥραν καὶ τὴν οὐρανίαν Ἀφροδίτην· β) ὡς Ἀστάρτη, νεανικὴ καὶ πολεμικὴ, ὅπως καὶ ἡ Β.Δ. ἐλληνικὴ Ἀφροδίτη, ἀλλὰ καὶ ὡς Anat, θεωρουμένη μάλιστα ὡς κόρη τοῦ Baal, ὅπως ἡ Ἀφροδίτη τοῦ Διός, ἀλλὰ καὶ ὡς ἀδελφὴ του, ὅπως ἡ κρητο-μυκηναϊκὴ νεανικὴ Δῖα (ὅπως τοῦτο συνάγεται ἐκ παραστάσεων καὶ ἐκ τῆς αὐτῆς τῶν ὀνομάτων τῶν ἐτυμολογίας, βλ. ἄνωτ.). Ἡ αὐτὴ σημιτικὴ θεὰ ἐλέγετο ἄλλωστε καὶ Baalit ἐνίοτε, ἔχουσα πάρισον ὄνομα πρὸς τοῦ Baal (ὅπως ἡ Δῖα καὶ ὁ Ζεὺς). Ἀναφέρονται μάλιστα καὶ περισσότεραι τῆς μιᾶς Baalit καί, δεδομένου τοῦ πολεμικοῦ χαρακτῆρός των, δυνατὸν αἱ Baalit νὰ ἀντεστοίχουν πρὸς τὸ ὄνομα τῶν μυκηναϊκῶν Ἐργχείων θεαινῶν τῶν ὡς ἄνω πηλίνων πινακίδων. Ὡς Anat δὲ λατρευομένη, ἡ Ἀστάρτη ἐταυτίζετο ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων καὶ μὲ τὴν Ἀθηνᾶν, κυρίαν θεὰν πλέον τοῦ πολέμου, ὅπως καὶ αὐτή.

Τέλος, ἡ Ἀστάρτη ἐταυτίζετο μὲ τὸν πλανήτην Ἀφροδίτην, τὸν ἐλληνικὸν ἄλλως Ἑωσφόρον (σημερινὸν Αὐγερινόν), ὅπως καὶ ἡ ἐλληνικὴ Ἀφροδίτη. Ἡ ταύτισις δὲ αὐτὴ καὶ ἡ δύναμις, τὴν ὁποίαν διετῆρει ἡ θεὰ, συνετέλεσαν ὥστε, μετὰ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ Χριστιανισμοῦ, τὸ ἐπίθετον αὐτὸ (ἑωσφόρος) νὰ θεωρηθῇ ἐφεξῆς ἐπίθετον τοῦ Σατανᾶ.

Κύρια δὲ σύμβολα τῆς σημιτικῆς Ἀστάρτης ἦσαν τὰ δύο κέρατα τῆς σελήνης (ἥτοι ἡ μὴν τῆς) καὶ ὁ μεταξὺ των δίσκος τοῦ (ὁμωνύμου τῆς θεᾶς) ἀστέρος. Τὰ σύμβολα ὅμως αὐτά, ὅπως πρόκειται ἀμέσως κατωτέρω

1. Βλ. ΛΟΥΚ. Περὶ σαρ. θ., ε.α. (βλ. καὶ σελ. 58).

ρω νὰ δειχθῇ, ἦσαν σύμβολα τῆς Ἀφροδίτης, θεᾶς τοῦ ὁμωνύμου πλανήτου, ἥδη κατὰ τὴν Κρητο - μυκηναϊκὴν τουλάχιστον ἐποχὴν.

ΕΟΡΤΑΣΤΙΚΗ ΚΑΘΙΕΡΩΣΙΣ ΤΟΥ ΗΛΙΟΣΤΑΣΙΟΥ
(ΣΥΖΥΓΙΩΝ ΣΕΛΗΝΗΣ-ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ)

Καὶ τὰ δύο αὐτὰ μαζὶ σύμβολα, ἡ μηνοειδὴς σελήνη καὶ ὁ πλανήτης Ἀφροδίτη, παρουσιάζονται, ἐν πρώτοις, ἐπὶ τοῦ μνημονευθέντος χρυσοῦ δακτυλίου τῶν Μυκηνῶν (πίν. 28α), καθ' ἃ ἐλέχθη εἰκονίζοντος τὰ μετὰ τὴν γέννησιν πιθανῶς τοῦ μυκηναϊκοῦ Διός. Παρουσιάζονται δὲ τὰ σύμβολα αὐτὰ ἄνωθεν τῆς ἐν λόγῳ σκηνῆς, εἰς τὸν οὐράνιον θόλον, ὁ ὁποῖος διαχωρίζεται ἐξ αὐτῆς διὰ πολλαπλῶν παραλλήλων κυματοειδῶν γραμμῶν. Εἰς τὸν θόλον αὐτόν, εἰς μὲν τὴν μίαν πλευρὰν εἰκονίζεται ἡ μηνοειδὴς σελήνη, ἐν συνεχείᾳ δέ, καὶ παραπλευρῶς αὐτῆς, εἰκονίζεται μέγας φωτεινὸς ἀστήρ, ὁ πλανήτης Ἀφροδίτη καὶ ὅχι ὁ ἥλιος, ὥπως πιστεύεται γενικῶς. Τοῦτο φαίνεται ἐκ τῶν ἐξῆς : Ἐὰν τὸ οὐράνιον τοῦτο σῶμα ἦτο ὁ ἥλιος, δὲν θὰ ἦτο εἰς τὴν πλευρὰν τῆς σελήνης, ὅπου εἶναι τὰ κέρατα, δηλαδὴ εἰς τὴν σκοτεινὴν τῆς πλευρᾶν, ἀλλὰ εἰς τὴν ἄλλην πλευρὰν τῆς, τὴν φωτεινὴν. Τὸ λαμπρὸν λοιπὸν αὐτὸ σῶμα παραπλευρῶς τῶν κεράτων τῆς φθινούσης σελήνης εἶναι ὁ πλανήτης Ἀφροδίτη, ἐμφανιζόμενος πάντοτε κατὰ τὸ λυκαυγές, ἥτοι ἀμέσως πρὸ τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου, καταυγάζων τότε τὸ στερέωμα, διὰ τοῦτο δὲ ἑωσφόρος καλούμενος κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ σήμερον αὐγερινὸς (morning star).

Ἀντίστοιχος συζυγία, Σελήνης καὶ Ἀφροδίτης, παρουσιάζεται, ἐξ ἄλλου, εἰς τὸ ἀνώτερον μέρος τῆς παραστάσεως τοῦ Ἱεροῦ τῆς Πάφου (πίν. 31δ), ὥπως εἰκονίζεται τοῦτο εἰς νομίσματα τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς¹. Παρομοία δὲ συζυγία, Σελήνης καὶ Ἀφροδίτης, ἀπαντᾷ (πίν. 31ε στ.) ἐπὶ μακεδονικῶν νομισμάτων, ὅπου ἐπὶ τῆς μιᾶς πλευρᾶς εἰκονίζεται ἔνθρονος ἡ (οὐρανία) Ἀφροδίτη², ἐπὶ δὲ τῆς ἄλλης, ὁ πλανήτης ὡς πολυάκτινος ἀστήρ. Ἐπὶ πλεόν, τὸ αὐτὸ θέμα, ἥτοι ἡ συζυγία Σελήνης - Ἀφροδίτης παρουσιάζεται, ὥπως ἤδη ἀνεφέρθη, καὶ ἐπὶ ἀνατολικῶν ἔργων τῆς Α' χιλιετίας π.Χ., σχετιζομένων μὲ τὴν ἀνατολικὴν Ἀφροδίτην, τὴν Ἀστάρτην. Ὅπως λ.χ., ἐπὶ στήλης (πίν. 31ζ) λιθίνης ἐκ Καρχηδόνος³. Εἰς τὸ ἔργον μά-

1. Βλ. σελ. 235 σημ. 5 καὶ 240, σημ. 1.

2. Οὐρανόπολις : *S.N.E. Cop Macedonia* ἀρ. 454 - 457. (Τὴν βιβλιογραφίαν ὀφείλω εἰς τὴν κ. Μ. Οἰκονομίδου).

3. *New Larousse Encycl. of Mythol.* (1975) εἰκ. σελ. 83.

λιστα αυτό ή θεά, νεανική και όρθία (βλ. άνωτ., ως Anat), έχει αποδοθῇ με πολεμικήν σκευήν αλλά και ως τυποποιημένη μορφή, και δῆ με σαφῇ ἔχνη παλαιᾶς μυκηναϊκῆς παραδόσεως (πβλ. όκτώσχημον άσπίδα). Ἐνακαλεῖ, ως εκ τούτου, ειδικώτερον εἰς τόν νοῦν τήν τυποποιημένην μορφήν τοῦ νέου πολεμικοῦ θεοῦ τοῦ ως άνω χρυσοῦ δακτυλίου τῶν Μυκηναίων με τήν όκτώσχημον (πίν. 28α) άσπίδα, ένῶ, άνωθεν αὐτῆς ὑπάρχει —όπως και ἐπὶ τοῦ δακτυλίου αὐτοῦ— ή μηνσειδῆς σελήνη και εἰς τήν πλευράν τῶν κεράτων της, ή δίσκος, ή όποῖος ταυτίζεται με τόν πλανήτην Ἀφροδίτην. Ὁ δίσκος αὐτός ἄλλωστε και μόνος του χαρακτηρίζει τήν σημιτικήν αὐτήν θεάν γενικῶς. Ὁμοιος ὅμως δίσκος, χαρακτηρίζων τήν αὐτήν μεν αλλά μυκηναϊκήν θεάν, παρουσιάζεται ἤδη ἐπὶ τῶν γυμνῶν μορφῶν της ἐπὶ τῶν μνημονευθέντων χρυσῶν ἐλασμάτων τῶν Μυκηναίων. Παρουσιάζεται ἐπίσης, μόνος του ὁμοίως ἐπὶ κρητο-μυκηναϊκοῦ πηλίνου σκεύους, τοῦ γνωστοῦ τύπου σχήματος κολούρου κώνου άνευ πυθμένος. Τό σκεῦος τοῦτο ειδικώτερον πιθανῶς νά ἐσχετιζέτο με τήν λατρείαν τῆς θεᾶς αὐτῆς (βλ. άνωτ.).

Ἄλλ' ή συζυγία αὐτή, Σελήνης και Ἀφροδίτης, φαίνεται ὅτι ἦτο εὐρύτερον γνωστή, ἦτοι εἰς πολλούς λαούς, και μάλιστα και πρωτογόνους ἀκόμη, ὅπως εἰς τοὺς Ἰνδιάνους τῆς Ἀμερικῆς¹, και ἦτο δηλωτική τῆς ἐποχῆς τοῦ ἡλιοστασίου². Ἐχει δὲ ὑποστηριχθῇ, ὅτι ή γνώσις αὐτή εἰς τοὺς Ἰνδιάνους τῆς Ἀμερικῆς προήρχετο εκ τῆς πλανητικῆς θεωρίας τῆς Μεσοποταμίας³, ή όποία ὅμως θεωρεῖται γενικῶς ως συγκροτηθεῖσα ἐπὶ Δαρείου Α', ἦτοι μετὰ διάστημα πολλῶν αἰώνων ἀργότερον ἀπό τῆς ἐποχῆς τοῦ ως άνω χρυσοῦ δακτυλίου τῶν Μυκηναίων. Ἐκ τῆς αὐτῆς πηγῆς προέρχεται ἴσως και ή μεταβίβασίς της εἰς σκυθικούς λαούς, οἱ όποιοι εἶναι γνωστὸν ὅτι ἐλάτρευον τήν Ἀφροδίτην⁴, χωρὶς νά αποκλείεται μεταβίβασίς της διὰ τῆς μυκηναϊκῆς ὁδοῦ. Καὶ φαίνεται ὅτι αὐτοὶ ἐξηκολούθουν νά τήν λατρεύουν και κατὰ τήν χριστιανικήν ἐποχήν, ὅπως ἀφήνεται νά νοηθῇ ἐξ ἀφηγήσεως τοῦ βυζαντινοῦ συγγραφέως Παχυμέρη (13ος αἰ. μ.Χ.), ή όποία ἀναφέρει ταύτισιν βυζαντινῆς περιγρηπίσσης, συζύγου Σκύθου φυλάρχου, με τόν άστέρα τῆς αὐγῆς.

1. Βλ. KRUPP - ELLIS, *In Search of ancient astronomies* (1979), 131 κ.ε.

2. *Αὐτόθι*.

3. Van WAERDEN, *Mathematics and Astronomy in Mesopotamia*, 680.

4. ΗΡΟΔ. IV 67, βλ. και άνωτ.

Ἐκ τῶν Σκυθῶν πιθανῶς παρέλαβον καὶ οἱ Τοῦρκοι τὴν παράδοσιν αὐτὴν καὶ καθιέρωσαν τὴν ἡμισέληνον, μὲ τὸν ἀστέρα εἰς τὴν σκοτεινὴν τῆς πλευράν, ὡς σύμβολόν των, ὀρησκειτικὸν κυρίως τῆς κατὰ τὴν ὡς ἄνω συζυγίαν, Σελήνης - Ἀφροδίτης δηλαδή, ἑορτῆς τοῦ μπαϊραμίου των ἴσως· καὶ ὡς ἐθνικὸν ἀργότερον.

ΣΥΝΟΔΙΚΟΝ ΕΤΟΣ (ΟΚΤΑΕΤΗΡΙΣ) ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ
(ΕΤΟΣ ΚΑΔΜΟΥ)

Εἶναι δυσχερές, ἐν τούτοις, νὰ διαγνωσθῇ πῶς ἡ θεὰ ἐταυτίσθη τὸ πρῶτον μὲ τὸν ἐν λόγῳ πλανήτην· καὶ πότε συνέβη αὐτό. Ὅπωςδὴποτε ὅμως ἡ ταύτισις αὐτὴ εἶχεν ἤδη πραγματοποιῆ κατὰ τὴν Β' χιλιετίαν π.Χ. καὶ ἦτο γνωστὴ εἰς τοὺς Μυκηναίους, τοῦλάχιστον εἰς τὰ μεγάλα Ἱερὰ κορυφῆς των—τὰ ὁποῖα ἐχρησίμευον ἐνδεχομένως καὶ ὡς ἀστρονομικὰ κέντρα. Ὅπως ἦτο γνωστὴ καὶ ἡ συζυγία τοῦ πλανήτου αὐτοῦ μὲ τὴν σελήνην εἰς αὐτούς.

Ἀλλὰ καὶ ἐκτὸς τῆς ἐλληνικῆς χερσονήσου ὁ πλανήτης αὐτὸς φαίνεται ὅτι ἦτο γνωστὸς ἤδη κατὰ τὴν αὐτὴν περίπου ἐποχὴν. Τοῦτο μᾶς πληροφορεῖ ἡ παλαιότερα (15ου αἰ. π.Χ.) γνωστὴ ἀστρονομικὴ ὁροφὴ τῶν Αἰγυπτίων¹, ἐνῶ καὶ τὰ κείμενα τῶν πυραμίδων² παρουσιάζουν αὐτὸν γνωστὸν ὡς «the star which crosses», ταυτιζόμενον μὲ τὸν πλανήτην (ἑωσφόρον αὐγερινόν) - Ἀφροδίτην, σημαντικὸν στοιχεῖον τοῦ ὁποῖου ἀποτελεῖ ἡ λεγομένη «διάβασις» («crossing») τοῦ ἡλίου, περὶ ἧς κατωτέρω.

Ἄλλ' ἡ ταύτισις τῆς θεᾶς μὲ τὸν πλανήτην αὐτὸν καὶ ἡ συζυγία Σελήνης - Ἀφροδίτης, ὅπως παρουσιάζεται ἐπὶ τοῦ ὡς ἄνω χρυσοῦ δακτυλίου τῶν Μυκηνῶν, φαίνεται νὰ εἶναι ἡ ἀρχαιότερα γνωστὴ καὶ πολὺ παλαιότερα μάλιστα τῶν ἀντιστοίχων ταυτίσεων τῆς σημιτικῆς ὁμολόγου τῆς (Ἀστάρτης) μὲ τὸν ἐν λόγῳ πλανήτην, ὡς καὶ ἡ ἀρχαιότερα γνωστὴ παράστασις τῆς συζυγίας του μὲ τὴν σελήνην.

Ἡ σημασία τοῦ πλανήτου αὐτοῦ, γνωστοῦ εἰς τὴν ἐλληνικὴν παράδοσιν καὶ ὑπὸ τὴν ἀπλῆν ὀνομασίαν ἀστήρ—πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον εἶχεν ὀδηγήσει παλαιότερον εἰς ἐτυμολόγησιν τοῦ ὀνόματος Ἀστάρτη ἐκ τῆς λέξεως αὐτῆς (Ἀστήρ)—, βασιζομένη εἰς τὴν μακραίωνα ἀποθησαύρισιν ἀστρονομικῶν παρατηρήσεων, ἦτο μεγίστη, ἔνεκα καὶ τῶν ἐξῆς :

1. KRUPP *ε.α.*, 197.

2. *Αὐτόθι* 216.

Ἡ περιφορὰ τοῦ ἐν λόγῳ πλανήτου περὶ τὸν ἥλιον, ὅπως αὕτῃ εἶναι ἀντιληπτὴ ἐκ τῆς γῆς, καλύπτει διάστημα 225 ἡμερῶν. Διὰ τὴν συνολικὴν ὅμως περιφορὰν τοῦ ἀπαιτεῖται διάστημα 584 ἡμερῶν¹. καὶ τότε ὁ πλανήτης αὐτὸς εὐθυγραμμίζεται μὲ τὴν γῆν καὶ τὸν ἥλιον καὶ παρουσιάζεται. ὅπως λέγεται συνήθως, σύνοδος αὐτοῦ, τῆς σελήνης καὶ τοῦ ἡλίου. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ἔχομεν τότε τὸ λεγόμενον συνοδικὸν ἔτος τῆς Ἀφροδίτης, τὸ ὁποῖον ἦτο γνωστὸν ἀκόμη καὶ εἰς τοὺς Ἰνδιάνους (Maya) τῆς κεντρικῆς Ἀμερικῆς². Ἐξ ἄλλου, ὁ αὐτὸς πλανήτης, μετὰ πέντε συνεχῆ συνοδικὰ ἔτη, ἐπιστρέφει ἐκ νέου εἰς τὴν θέσιν, ἀπὸ ὅπου εἶχεν ἐκκινήσει. Ὁ κύκλος δὲ αὐτὸς περιφορᾶς του (λ.χ. 1921, 1929, 1937 μ.Χ. . .) ἀντιστοιχεῖ πρὸς ὀκτὼ ἡλιακὰ ἔτη³. Τὰ πέντε δηλαδὴ συνοδικὰ ἔτη τῆς Ἀφροδίτης ἰσοδυναμοῦν ἀκριβῶς μὲ ὀκτὼ ἡλιακὰ ἔτη Ἡτοι: 584 ἡμέρ. x 5 ἔτ. Ἀφρ. = 2.920 ἡμέρ. καὶ 365 ἡμέρ. x 8 ἔτη Ἡλ. = 2.920 ἡμέρ.

Τὸ γεγονὸς αὐτὸ φαίνεται ὅτι ἦτο γνωστὸν εἰς τὴν Ἑλλάδα τῆς προϊστορικῆς (μυκηναϊκῆς) ἐποχῆς, διότι ἀναφέρεται⁴ ὅτι ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Κάδμου ἦν δὲ ὁ ἐνιαυτὸς τότε ὀκτὼ ἔτη.

Ἀλλὰ ὁ αὐτὸς κύκλος, τῶν πέντε συνοδικῶν ἐτῶν τῆς Ἀφροδίτης, εἶναι καὶ κατὰ τοῦτο σημαντικὸς. Μετὰ τὴν ἐκάστοτε διέλευσιν τῶν ἐτῶν αὐτῶν (5 τοῦ πλανήτου ἢ 8 ἡλιακῶν), ὁ πλανήτης αὐτὸς σχηματίζει «τὰ μέγιστα τῆς ἐντάσεως» τῆς ἀκτινοβολίας του⁵.

Μελετηθεὶς δὲ πολὺ ἐνωρίς, ὁ κύκλος αὐτὸς φαίνεται ὅτι ἀπέκτησεν ἰδιαίτεράν σημασίαν εἰς ἀρκετοὺς λαοὺς, θρησκευτικὴν (θεολογικὴν) καὶ λατρευτικὴν κυρίως. Ἐδημιουργήθη δὲ ἐξ αὐτοῦ ἡ λεγομένη «ὀκταετηρίς», ἡ ὁποία ἦτο γνωστὴ εἰς τοὺς Βαβυλωνίους πρὸς τὸ τέλος τῆς Β' χιλιετίας π.Χ.⁶, καλύπτουσα τὸ διάστημα ὀκτὼ συμπληρωμένων ἐτῶν. Ἐπὶ Κάδμου, ἐξ ἄλλου ὁ αὐτὸς κύκλος ἦτο γνωστὸς καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα.

Καὶ ἐχρησιμοποιοῦν μὲν οἱ Ἕλληνες τὴν «ὀκταετηρίδα» εἰς τὸ ἐορτολόγιόν των κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν, πιστεύεται ὅμως ὅτι τὴν παρέλαβον ἀπὸ τὴν Βαβυλωνίαν κατὰ τὸν 7ον αἰ. π.Χ.⁷ Ὑπάρχουν, ἐν τού-

1. *Αὐτόθι* 162.

2. *Αὐτόθι* 156.

3. *Αὐτόθι*.

4. ΔΗΟΛΛΟΔ. III 214.

5. *Μεγ. Ἑλλαν. Ἐγκυκλ.*, 6, (1928) 360-1, λ. Ἀφροδίτη.

6. KUGLER, *Shururkunde* II, 316 κ.έ. 422.

7. Βιβλιογρ. βλ. εἰς OLMSTEAD, *History of the Persian Empire*, (Phoen. 1966), 209 Βλ. καὶ σελ. 102 σημ. 4.

τοῖς στοιχεῖα συνηγοροῦντα ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως ὅτι ἡ «ὀκταετηρὶς» ἦτο γνωστὴ εἰς τὴν Ἑλλάδα ἤδη κατὰ τὴν Β' χιλιετίαν π.Χ., ὅπως ἦτο γνωστὴ καὶ ἡ ταύτισις τῆς Ἀφροδίτης μὲ τὸν ὁμόνυμον πλανήτην καὶ ἡ συζυγία του μὲ τὴν σελήνην. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ εἶναι τὰ ἀκόλουθα.

Ἐν πρώτοις, ἡ ὡς ἄνω πληροφορία περὶ τοῦ ἔτους τοῦ Κάδμου, τῶν ὀκτὼ δηλαδὴ ἐτῶν. Ἐξ ἄλλου, πληροφοροῖται ἀνανεώσεως τῆς θητείας μυθικῶν βασιλέων. ὅπως ἦτο ὁ Μίνως εἰς τὴν Κρήτην, κάθε ἐννέα ἔτη, ἦτοι μετὰ τὴν συμπλήρωσιν ὀκτὼ ἐτῶν. Συγκεκριμένως ἀναφέρεται ὅτι ὁ βασιλεὺς αὐτὸς ἐννέωρος βασίλευε¹, καὶ ὅτι μετὰ τὸ διάστημα αὐτό, ἦτοι τῶν ὀκτὼ πλήρων ἐτῶν, κατὰ τὴν ἐναρξιν δηλαδὴ τοῦ ἐνάτου ἔτους, παρελάμβανε τοὺς νόμους ἐξ αὐτοῦ τοῦτου τοῦ Διός, εἰς τὸ Ἱερὸν τοῦ ὁποῖου καὶ ἀνήρχετο (ἐπὶ τῆς Ἰδης). Ὅτι ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ βασιλέως αὐτοῦ ἀναφέρεται κάποια λατρεία τῆς Ἀφροδίτης² δὲν εἶναι τυχαῖον. Ἡ λατρεία τῆς Θεᾶς ὅμως εἰς τὸ ὡς ἄνω Ἱερὸν φαίνεται ὅτι ὑπετονίσθη, ἴσως διότι τοῦτο ἀνεφέρετο καὶ ὡς τόπος τῆς γεννήσεώς του, μὲ ἀντίστοιχον προβολὴν τῆς Ῥέας κατὰ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ ἐλληνικοῦ δόγματος ἢ καὶ ἀργότερον.

Ἡ ἐννέωρος βασιλεία ἐπομένως τοῦ Μίνως δὲν ἦτο τίποτε ἄλλο εἰμὴ μία «ὀκταετηρὶς» ἢ εἰς ἐνιαυτὸς Κάδμου, ἀφοῦ ἤρχιζε μετὰ τὴν ἐκάστοτε συμπλήρωσιν ὀκτὼ ἡλιακῶν ἐτῶν καὶ τὴν ἐναρξιν τοῦ ἐνάτου ἡλιακοῦ ἔτους, ἦτοι μετὰ τὴν ἐναρξιν νέου συνοδικοῦ ἔτους Ἀφροδίτης.

Ὀκταετηρὶς ὅμως ὑπῆρχε καὶ εἰς τὴν παράδοσιν τῆς Σπάρτης, διὰ τὸν αὐτὸν περίπου σκοπόν, προσερχομένη πιθανώτατα ἐξ ἀντιστοίχου ἐθίμου προϊστορικῆς, ἐλλαδικῆς πιθανῶς, προσελεύσεως (ἴσως καὶ μυκηναϊκῆς). Εἰς τὴν πόλιν αὐτήν : ἀνὰ ἐννέα ἔτη, ἦτοι μετὰ τὴν ἐκάστοτε συμπλήρωσιν τῶν ὀκτὼ ἐτῶν, συνήρχοντο οἱ ἔφοροι, ὡς σῶμα, εἰς τὸ παλαιὸν Ἱερὸν τῆς Πασιφάης Ἀφροδίτης (Πασιφάη = φωτεινὴ) τῶν Θαλαμῶν τῆς Μεσσηνίας εἰς τὴν ἐπικράτειαν τῶν Λακεδαιμονίων. Ἐκεῖ δέ, κατὰ μίαν ἀσέληνον νύκτα, παρετήρουν τὸν ἑναστρον οὐρανὸν καὶ ἐν συνεχείᾳ ἀπεφαίνοντο, ἐὰν ἡ ἢ βασιλεία τοῦ ἐνὸς ἢ καὶ τῶν δύο Ἑρακλειδῶν βασιλέων ὑπῆρξεν ἄψογος κατὰ τὸ διαρρεῦσαν ὡς ἄνω διάστημα ἢ ἐὰν ἔπρεπε νὰ ἀνασταλῇ καὶ νὰ ἀποφανθῇ περὶ αὐτοῦ ἐν συνεχείᾳ τὸ Μαντεῖον

1. Ὁδύσ. τ. 179. ΠΑΑΤ. Νόμ. 624 b - 625 b. Βλ. ἐπίσης : ΨΕΥΔΟΠΑ. Μιν. 319 c. ΣΤΡΑΒ. Χ 4 - 8. ΜΑΞΙΜ. ΤΥΡ. Λογ. 38, 2. κ.έ. Πλήρη βιβλ. βλ. εἰς R.E. XV 1402 κ.έ.

2. Αὐτόθι,

τῆς Ὀλυμπίας ἢ τῶν Δελφῶν¹. Τὸ ἱερὸν τοῦτο, τῶν Θαλαμῶν, παρὰ τὸ Οἶτηλον, πλησίον τῆς θαλάσσης², εἰς τὴν ὑστέραν ἀρχαιότητα περιελάμβανε λατρείαν τῆς Πασιφάης - Σελήνης. Λατρεία ὅμως Σελήνης εἰς τὴν παράδοσιν τῆς Σπάρτης δὲν παρουσιάζεται, ἐνῶ εἰς διάφορα μέρη, ἐν οἷς καὶ εἰς τὰ Κύθηρα, ὅπου ἡ λατρεία τῆς Ἀφροδίτης ἦτο ἰσχυρά, ἡ Ἀφροδίτη ἐκαλεῖτο Πασιφάη, πιθανῶς ἐκ τῆς λαμπρότητος τοῦ ὁμωνύμου πλανήτου. Εἰς τὸν χῶρον, ἐξ ἄλλου, τοῦ Ἱεροῦ τῶν Θαλαμῶν ὑπῆρχε καὶ λατρεία τοῦ Διός, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐνισχύει τὴν ὡς ἄνω γνώμην, διότι λατρεία Ἀφροδίτης (- Διώνης) καὶ Διὸς ἦτο σύνηθες μᾶλλον φαινόμενον, ἰδίως κατὰ τὴν πρώιμον ἐποχὴν.

Ἡ διαδικασία αὐτή, τῆς ἀνανεώσεως τῆς ἀνωτάτης ἐξουσίας, ἀνὰ ἐννέα ἔτη, μετὰ τὴν ἐκάστοτε συμπλήρωσιν ὀκταετίας δηλαδή, ἦτοι μεθ' ἑκάστον ἐνιαυτὸν Κάδμου, ὑπάρχουσα εἰς τὴν Σπάρτην ὡς κατάλοιπον παλαιστάτης ἐποχῆς καὶ ἐξυπακουομένη καὶ εἰς τὴν Βοιωτίαν καὶ εἰς τὴν Κρήτην κατὰ τὴν προϊστορικὴν ἐποχὴν, ἀπετέλει ἄμεσον ἐπιβίωσιν τῆς αὐτῆς παραδόσεως. Ἡ παράδοσις δὲ αὐτὴ φαίνεται ὅτι συνεδέετο μὲ τὴν ἐορτὴν τῆς θεᾶς, ἡ ὁποία ἐγίνετο μετὰ τὴν ἐκάστοτε συμπλήρωσιν τῶν 2.920 ἡμερῶν, ἦτοι μεθ' ἑκάστον συνοδικὸν ἔτος τῆς Ἀφροδίτης, εἰς κάποιον Ἱερὸν τῆς, ὅπου, μαζὶ μὲ αὐτήν, συχνὰ ἐλατρεύετο καὶ ὁ Ζεὺς. Ἡ ἐξουσία τότε τῶν βασιλέων ὑφίστατο ἔλεγχον (ἐκ τοῦ ἱερατείου, τὸ ὁποῖον ἀπετέλει καὶ τὸ νομοθετικὸν σῶμα κατὰ τὴν πρώιμον ἐποχὴν)· καὶ τοιούτοτρόπως ὁ θεσμὸς τῆς βασιλείας πόρρω ἀπεῖχε τοῦ νὰ εἶναι ἀπολυταρχικός. Μετὰ τὸν ἔλεγχον δὲ αὐτόν, οἱ βασιλεῖς ἔχοντες (φαινομενικῶς) τὴν ἔγκρισιν τοῦ θεοῦ καὶ (εἰς τὴν πραγματικότητά) τῶν ἱερέων - νομοθετῶν, καθίσταντο περισσότερο συνταγματικοί, οὕτως εἰπεῖν, καὶ ἐπομένως λαοφιλεῖς (δι' ἄνωθεν εὐλογίας), ἐνισχυομένης, διὰ τοῦ τρόπου τούτου τῆς ἀρχῆς των· ἢ, στερούμενοι τῆς ἐγκρίσεως αὐτῆς, ἦτο δυνατόν νὰ ἐκπέσουν τῆς ἀρχῆς των. Ἡ ἐξουσία των ἐπομένως δὲν ἦτο ἀναπόσπαστος τοῦ προσώπου των, διότι μετὰ ἔλεγχον ἦτο δυνατόν νὰ ἀφαιρεθῇ ἐξ αὐτῶν. Ὁ ἔλεγχος αὐτὸς προφανῶς συνέπιπτε μὲ τὴν μεγάλην ἐορτὴν τῆς θεᾶς.

Ἡ «ὀκταετηρίς» διετερήθη, ὅπως φαίνεται, καὶ εἰς τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους εἰς διάφορα ἐλληνικὰ μέρη. Οὕτω λ.χ. : εἰς τὴν Ὀλυμπίαν καὶ

1. ΠΑΟΥΤ. Ἀγ. 9.

2. ΠΑΥΣ. ΠΙ 26,1.

τούς Δελφούς (ὅπου ἡ Πυθία μέχρι τοῦ Α' Ἰεροῦ πολέμου ἀνελάμβανε τὰ καθήκοντά της ἀνὰ κάθε πλήρη ὀκτώ ἔτη) ἡ ἑορτὴ ἐτελεῖτο μὲν μετὰ τὴν ἐκάστοτε παρέλευσιν τετραετίας, ἀλλ' ἀρχικῶς φαίνεται ὅτι τοῦτο ἐγίνετο ἅπαξ ἀνὰ ἐκάστην ὀκταετίαν.

Ἡ ἐποχὴ τῆς τελέσεως τῆς παλαιᾶς αὐτῆς ἑορτῆς φαίνεται, ὅτι ἦτο τὸ θερινὸν ἢ τὸ χειμερινὸν ἡλιοστάσιον, ἀναλόγως καὶ τῶν κλιματολογικῶν συνθηκῶν, ὅπως εἶναι δὲ εὐνόητον, ἐγίνετο κυρίως κατὰ τὸ θερινὸν ἡλιοστάσιον. Καί, δεδομένου ὅτι ἐπεκράτει τὸ σεληνιακὸν ἑορτολόγιον ἡ ἑορτὴ ἦτο κινητὴ πιθανῶς.

Φαίνεται ὅμως ὅτι κατὰ τὴν ἐν λόγω ἐποχὴν τοῦ ἔτους, μετὰ ὠρισμένα τακτὰ διαστήματα, ἡ σύνοδος Ἀφροδίτης - Ἡλίου - Γῆς παρουσιάζει ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά, διότι: ἡ Ἀφροδίτη, διερχομένη μετὰ τοῦ Ἡλίου καὶ Γῆς, προβάλλεται ἐπὶ τοῦ ἡλιακοῦ δίσκου ὑπὸ μορφήν σκοτεινοῦ μικροτέρου δίσκου καὶ τὸν διασχίζει ἀπὸ Α. πρὸς Δ., εἰς διάστημα 7.30' ὥρων. Τὸ φαινόμενον τοῦτο, γνωστὸν ὡς «διάβασις» τῆς Ἀφροδίτης (πρὸ τοῦ Ἡλίου), θεωρεῖται ὑψίστης σημασίας, ἕνεκα τῆς ιδιορρυθμοῦ περιοδικότητός του, διότι συμβαίνει μετὰ 122 ἔτη, μετὰ 8 ἔτη, μετὰ 105 ἔτη, μετὰ 8 ἔτη καὶ πάλιν ἐξ ἀρχῆς (μετὰ 122 ἔτη κ.ο.κ.)¹. Συμβαίνει δὲ τοῦτο πάντοτε ἢ κατὰ τὸ θερινὸν ἢ κατὰ τὸ χειμερινὸν ἡλιοστάσιον. Κατὰ τὸ θερινὸν ἡλιοστάσιον δὲ συνέβαινε κατὰ τὴν ἑορτὴν τῆς Ἀφροδίτης ἢ τῆς ρωμαϊκῆς ὁμολόγου της, τῆς Juno². "Ὅτι ἀντίστοιχος μεγάλῃ ἑορτῇ ἐτελεῖτο ἐτησίως ὑπὸ τῶν Κελτῶν κατὰ τὸ θερινὸν ἡλιοστάσιον δὲν εἶναι τυχαῖον — διατηρουμένη καὶ σήμερον εἰς τὴν Β. Εὐρώπην κυρίως. "Ὅτι ἡ ὡς ἄνω δὲ διάβασις ἦτο παλαιόθεν γνωστὴ, φαίνεται καὶ ἐκ τοῦ χαρακτηρισμοῦ τοῦ πλανήτου εἰς τὴν μνημονευθεῖσαν ὡς ἄνω αἰγυπτιακὴν ὀροφήν.

Ἐν σχέσει μὲ τὴν ἑορτὴν πρὸς τιμὴν τῆς Θεᾶς, δεόν νὰ σημειωθῇ, ὅτι ἡ ἑορτὴ αὐτή, ὅταν ἐγίνετο μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τοῦ κύκλου τῶν 2.920 ἡμερῶν, τῆς «ὀκταετηρίδος» δηλαδή, εἰς πρωτογόνους λαοὺς συνωδεύετο καὶ δι' ἀνθρωποθυσιῶν³. Τὸ ἔθιμον τοῦτο, τῶν ἀνθρωποθυσιῶν, τὸ ὅποιον μνημονεύεται ὡς ἀσκούμενον κάποτε καὶ εἰς τὸ ὄρος

1. Μεγ. Ἑλλήν. Ἐγκυκλ., 6 (1928) 360-1, λ. Ἀφροδίτη.

2. Βλ. σελ. 186, 67.

3. Βλ. KRUPP, ἔ.δ.

Λύκαιον¹ τῆς Ἀρκαδίας², ὅπου ἦτο τὸ περιώνυμον Ἱερὸν τοῦ Διὸς (καὶ ἀρχικῶς ἦτο πιθανῶς καὶ τῆς Ἀφροδίτης), εἴλεε τὴν καταγωγὴν του μᾶλλον ἀπὸ κάποιαν ἀντίστοιχον παλαιοτάτην παράδοσιν, ἀτονήσασαν ἐν καιρῷ. Τὸ αὐτὸ ἴσως συνέβαινε καὶ μὲ τὸ ἔθιμον ἀνθρωποθυσιῶν, τὸ ὁποῖον παραδίδεται, ὅτι ὑπῆρχεν εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς (σκυθικῆς Ἀφροδίτης -) Ἀρτέμιδος εἰς τὴν Ταυρίδα, ἀλλὰ ἴσως καὶ εἰς τῆς Αὐλίδος τὸ Ἱερὸν, ὅπου ἡ λατρεία ἀπετέλει καταβολάδα πιθανῶς παλαιᾶς λατρείας τῆς Ἀφροδίτης (ὡς Ποντίας καὶ Εὐπλοίας). Ὅμοιον ἔθιμον ἀνθρωποθυσιῶν ὑπῆρχε καὶ εἰς τὴν (σημιτικὴν - χαναναϊκὴν) παράδοσιν τῆς Ἀστάρτης³, ἡ ὁποία ὁμοίως ἐλατρεύετο ὡς Ποντία (Ashera on the Sea) εἰς ὠρισμένα μέρη.

1. Ἄλλως Ὀλυμπον, βλ. σελ. 85.

2. ΨΕΥΔΟΠΛΑ. Μιν. 315. ΘΕΟΦΡ. παρ. ΠΟΡΦ. 2,27.

3. ROBERTSON SMITH, *The Religion of the Semites* (1957), 177,78.

ΜΕΡΟΣ Γ

ΤΟ ΑΝΑΣΚΑΦΕΝ ΙΕΡΟΝ - ΜΑΝΤΕΙΟΝ

ΤΟ ΑΝΑΣΚΑΦΕΝ ΙΕΡΟΝ - ΜΑΝΤΕΙΟΝ

Τὰ τῶν διαφόρων φάσεων τοῦ Ἱεροῦ καὶ τῶν κατὰ καιροὺς οἰκοδομικῶν καὶ ἄλλων συναφῶν δραστηριοτήτων εἰς αὐτὸ ἔχουν συνοπτικῶς ὡς ἀμέσως ἔπεται καὶ ἐν συνεχείᾳ ἀναλυτικώτερον. Τὰ δὲ τῆς λειτουργίας τῶν χώρων τοῦ Ἱεροῦ (πίν. 3, I) καὶ τῶν εἰς αὐτοὺς κτισμάτων καὶ κατασκευῶν ἐν σχέσει μὲ ὑπάρχοντα στοιχεῖα —ἐξ ἄλλων Ἱερῶν καὶ ἐξ ἀρχαίων γραπτῶν πηγῶν— ἀποτελοῦν αὐτοτελὲς μέρος, ἐξεταζόμενα ἀκολουθῶς τοῦ μέρους αὐτοῦ.

Λον Πλὴν δύο κατασκευῶν, τοῦ πωρίνου ὀμφαλοῦ καὶ τοῦ ὑψηλοῦ τιτανολιθικοῦ ἐλευθέρου στύλου, αἱ ὁποῖαι ἦσαν εἰς τὸν αὐχένα, πρὸς τὴν πλευρὰν τοῦ Ζαρχαδιοῦ, καὶ δὲν εἶναι γνωστὸν ἂν εὐρίσκοντο εἰς ἄβατον χώρον ἀρχικῶς, ὁ ὑπόλοιπος χώρος τοῦ Ἱεροῦ, κατὰ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα, ἐστερεῖτο τότε ἄλλης κατασκευῆς ἢ κτίσματος. Δυνατὸν ὅμως ὁπισθεν τῶν κατασκευῶν αὐτῶν (πρὸς Δ. καὶ κατὰ τὴν ὡς ἄνω κλιτύν) νὰ ὑπῆρχε κάποιον μικρὸν ἐλευθέρων ἢ μὴ κτήριον¹, τὸ ὁποῖον ἐξηφανίσθη ἀργότερον ἐντελῶς. Ὁ δὲ βωμὸς θὰ ἦτο τότε χωμάτινος μᾶλλον, χωρὶς ὑποδομὴν δηλαδὴ· καὶ ἡ Ἱερά πηγὴ θὰ ἐστερεῖτο τότε οἰουδήποτε κρηνικοῦ κτίσματος. Ἐξ ἄλλου, ἡ δρυς, εἰς τὴν ἄλλην κλιτύν, (πρὸς τὴν πλευρὰν τῆς Νεραϊδόρραχης) εἶναι ἄγνωστον ἂν ἦτο ἐντὸς ἀβάτου χώρου κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν καὶ ἂν ὑπῆρχε τότε κάποιον κτίσμα πλησίον τῆς.

Βον Τὰ πρῶτα κτίσματα φαίνεται ὅτι ἦσαν τὸ πλακόστρωτον τοῦ ἄκρου τῆς ἐκ Ψωφίδος ἐρχομένης ὁδοῦ, τὸ μέγα βᾶθρον τοῦ βωμοῦ καὶ τὸ βῆμα τῶν κριτῶν εἰς τὸ στάδιον. Τὸ στάδιον ὅμως δυνατὸν καὶ νὰ προὔπῃρχε στερούμενον τῆς κατασκευῆς αὐτῆς.

Γον Τὸ πρῶτον κτήριον, κατὰ τὰ αὐτὰ δεδομένα, φαίνεται ὅτι ἦτο τὸ τελεστήριον, ἰδρυθὲν πρὸς Δ. τοῦ ὀμφαλοῦ (καὶ τοῦ ἐλευθέρου στύλου), ἴσως ἐπὶ προϋπάρχοντος μικροῦ κτηρίου (βλ. ἄνωτ.). Καὶ κατόπιν

1. Βλ. σελ. 116.

εὐρέως ἐκβραχισμοῦ τῆς ἐκεῖ κατερχομένης κλιτύος (τοῦ Ζαρκαδιοῦ). καὶ ἰσοπεδώσεως τοῦ χώρου, κατὰ τὸν πρώιμον 6ον αἰ. π.Χ.

Τότε περίπου ἐδημιουργήθη καὶ τὸ τέμενος, διὰ τῆς κατασκευῆς ὀρθογωνίου μεγάλου περιβόλου, περικλείοντος τὸν ὁμφαλὸν καὶ τὸν ἐλεύθερον στῦλον, ἔμπροσθεν καὶ πρὸς Ἄ. τοῦ τελεστηρίου.

Ὅμοίως, τότε περίπου καὶ κάποιο μικρὸν κτήριο κατασκευάσθη εἰς τὴν πρὸς τὴν Νεραϊδύρραχην πλευρὰν τοῦ αὐχένος, πρόδρομος τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος.

Δὸν Ἐνα περίπου αἰῶνα ἀργότερον, ἦτοι περὶ τὸ 500 π.Χ., φαίνεται ὅτι ἐντὸς τοῦ ὡς ἄνω τεμένους ἰδρύθη ὁ ναός, στεγάσας καὶ τὸν ὁμφαλὸν καὶ ἔχων τὸν ἐλεύθερον στῦλον εἰς τὸν πρὸ αὐτοῦ χώρον, τῆς αὐλῆς (πρὸς Ἄ.), ἀπὸ ὅπου καὶ ἡ εἴσοδος τοῦ τεμένους ἐκ τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ.

Τότε περίπου, ἦτοι συγχρόνως περίπου μὲ τὸν ναόν, φαίνεται ὅτι ἰδρύθη εἰς τὰ ἔναντι χαμηλότερα (πρὸς τὸν αὐχένα) κράσπεδα τῆς κλιτύος (τῆς Νεραϊδύρραχης) καὶ τὸ τριπλοῦν οἶκημα, συνδεθὲν δι' ὑπογείου ἀγωγοῦ καὶ μὲ τὴν ὑπερκειμένην αὐτοῦ Ἱερὰν πηγὴν.

Εὖν Τὰ κτήρια αὐτὰ ὑπέστησαν κατὰ διαστήματα μικρὰν ἢ μεγάλην ἐπισκευήν, κυρίως δὲ κατὰ τὸν πρώιμον 4ον αἰ. π.Χ. καὶ κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν, αἱ ὁποῖαι σχεδὸν ἡγγιζον τὰ ὅρια τῆς ἀνακατασκευῆς.

ΣΤὸν Τὸ Ἱερὸν κατεστράφη ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν κατὰ τὸν 4ον αἰ. μ.Χ., ὁπότε καὶ ἡρημώθη, ἀφοῦ ἐσίγησαν οἱ μαντικοὶ πυρῆνες του.

Ἀναλυτικώτερον :

ΠΡΟ-ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

Τὰ πρῶιμότερα τῶν κινητῶν εὐρημάτων εἰς τὸ Ἱερὸν μαρτυροῦν καὶ τὴν παρουσίαν τῆς ἀρχαίας λατρείας εἰς αὐτό, χωρὶς νὰ ἀποκλείουν τὴν ὕπαρξιν τῆς ἀκόμη ἐνωρίτερον. Τὰ εὐρήματα αὐτὰ εἶναι τὰ ἀκόλουθα :

Χάλκινος ἀμφίστομος σφυρήλατος πέλεκυς¹ (πίν. 32α), εὐρεθεὶς πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς εἰς τὸν χώρον τοῦ τελεστηρίου ὑπὸ τοῦ Κ. Ἀποστολοπούλου κατὰ τὴν ἐπισκευὴν τῆς ἐκεῖ μάνδρας τοῦ ποιμνίου του καὶ τὸν καθαρισμὸν τοῦ παρ' αὐτὴν χώρου, ὁ ὁποῖος ἐξετείνετο ὅμως εἰς τὸν ἐγγύς

1. Ἀρ. 316.

χώρον (Δ.) τοῦ ναοῦ¹. Ὁ πέλεκυς ἐπομένως δυνατόν νὰ προήρχετο ἐκ τοῦ ἐνὸς ἢ τοῦ ἑτέρου τῶν ἐν λόγῳ κτηρίων.

Ὁ πέλεκυς αὐτὸς ὁμοιάζει μὲ πελέκεις διαφόρων ἐλληνικῶν Ἱερῶν². Ὁ τύπος τοῦ ὅμως ἀπαντᾷ καὶ ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος ἤδη κατὰ τὴν φθίνουσαν Β' χιλιετίαν³ π.Χ.

Χρησιμοποιούμενος εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τούτου, δυναμένης οὕτω νὰ τοποθετηθῇ εἰς τὴν φθίνουσαν Β' χιλιετίαν π.Χ., ὁ πέλεκυς αὐτὸς φαίνεται ὅτι ἐχρησιμοποιεῖτο εἰς αὐτὸ ἀδιαλείπτως. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως νὰ ἐφυλάσσετο κατὰ τὴν πρόωμον ἐποχὴν τοῦ Ἱεροῦ (μὴ ὑπαρχόντων κτισμάτων), ὡς οἰκογενειακὸν κειμήλιον κάποιου, ὑπευθύνου τοῦ Ἱεροῦ, ἱερατικοῦ - μαντικοῦ γένους τῆς περιοχῆς (τῆς Θελοπούσης ἢ τῆς Ψωφίδος) καὶ νὰ ἐχρησιμοποιεῖτο κατὰ τὴν ἐορτὴν τοῦ Ἱεροῦ, ἀποτεθεὶς ἀργότερον εἰς τὸ Ἱερὸν ὀριστικῶς. Ἀλλὰ τοῦτο φαίνεται ὀλιγώτερον πιθανόν. Τὸ μέγεθός του πάντως εἶναι πολὺ μικρόν, διὰ νὰ προσωρίζετο πρὸς θανάτωσιν τῶν ζώων τῆς θυσίας (καὶ ἀκόμη περισσότερον πρὸς ὑλοτόμησιν). Πιθανώτερον δὲ θεωροῦμεν νὰ εἶχε τελετουργικὸν χαρακτῆρα⁴.

Χαλκίνη βιολόσχημος πόρπη (πίν. 32β) μὲ ὠσειδῆς καὶ ἐπίπεδον τὸ μέσον τοῦ ἄνω μέρους της⁵. Ὁ τύπος της εἶναι ἤδη ὁμοίως γνωστὸς κατὰ τὴν φθίνουσαν Β' χιλιετίαν π.Χ.⁶

Μικρὸν χάλκινον ἐλασματίνον κυλινδρικὸν σπειροειδῆς ἀντικείμενον (πίν. 32β), σχηματίζον στενομήκη σωληνίσκον⁷. Ὁ τύπος τοῦ εἶναι βορειοτέρας ἐλληνικῆς προελεύσεως, ἀπαντῶν ἰδίως εἰς τὴν Δ. Μακεδονίαν. Οὕτως: εἰς τὴν Ἀ. Πίνδον⁸ τοιοῦτον εὑρημα παραβαλλόμενον καὶ μὲ εὑρημα

1. A.A.A. 4 (1971), 251, εἰς. 4.

2. Περὶ αὐτῶν βλ. ROUSE, *Greek Votive Offerings*, 386. Καὶ ΣΗΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, 'Υστερομινωαῖκοι θησαυροί, (1972), 134 - 5.

3. Βλ. GIMBUTAS, *Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe* (1965), 91.

4. Ἀναφέρεται πέλεκυς κίβηλις ὀνόματι καὶ ἀρσεκίβηλις ἀναφέρεται ὁ αἶρων αὐτόν. (CHARENTAINE, *Dictionnaire*, εἰδ., λ.).

5. Ἀρ. 747, ἐκ τοῦ Ν. ἀναλληματοῦ τοίχου.

6. Πβλ. ΙΑΚΩΒΙΔΟΥ, *Περσὴ* (1969)Γ, Μ 229, πίν. 11Β.

7. Ἀρ. 760 ἐκ τοῦ Ν. ἀναλληματοῦ τοίχου.

8. Βλ. ΡΩΜΗΟΠΟΥΛΟΥ, *Τιφαὶ πρόωμον ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Πίνδον*, A.A.A. 4 (1971), 40.

ἐκ Ταουσίστας¹ ὁμοιάζει μὲ ἀντίστοιχα εὐρήματα τῆς Βεργίνας², ἔχοντα ἀναγνωρισθῆ³ ὡς κοσμήματα μαλλιῶν. Κατὰ τὸν Ἀνδρόνικον⁴ τοιαῦτα κοσμήματα («σωληνίσκοι ἢ σύριγγες», βλ. κατωτ.) ἔχουν εὐρεθῆ καὶ εἰς τὴν Κεφαλληνίαν ἀλλ' ὄχι εἰς τὴν Πελοπόννησον. Τὸ εὑρημα τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ συμπληρώνει ἐπομένως τὸ κενὸν αὐτό.

Μὲ τὸν ἐλασμάτινον αὐτὸν σωληνίσκον εὐρέθη καὶ ὠραῖος σφυρήλατος χάλκινος ἀμφικωνικὸς ἀστράγαλος⁵ (πίν. 34β). Ὁμοίος ἀστράγαλος ἔχει εὐρεθῆ ὁμοίως εἰς τὴν Ἀ. Πίνδον, μὲ σπειροειδῆ ὅμοια πρὸς τὰ ὡς ἄνω ἐλάσματα⁶. Μαζί δὲ μὲ ἓνα ἄλλον, ὁμοίον του, ἀστράγαλον, κατελάμβανε τὸ μέσον περιδεραίου. Ἄλλος ὁμοίος ἐπίσης ἀστράγαλος ἔχει εὐρεθῆ καὶ εἰς τὴν Βεργίναν ἀλλ' ἔχει περιχέλωμα κατὰ τὰ ἄκρα⁷. Περιχέλωμα φέρει καὶ ἀντίστοιχος ἀστράγαλος ἔχων εὐρεθῆ εἰς τὴν Ἀλίφειραν τῆς Ἀρκαδίας⁸.

Τὸ ὡς ἄνω περιδέραιον, τῆς Ἀ. Πίνδου, χρονολογεῖται εἰς τὸν 9ον αἰ. π.Χ. καὶ ἴσως εἰς τὸν 10ον αἰ. π.Χ.⁹ καὶ ὁμοίως ἔχουν χρονολογηθῆ ὅσα ἄλλα ἀντικείμενα εὐρέθησαν εἰς τὸν τάφον αὐτόν. Μεταξὺ αὐτῶν περιελαμβάνοντο καὶ ταινιωτὰ χάλκινα ἐλάσματα καὶ δισκάρια ἔχοντα ἔκκρουστον καὶ ἐκ τῶν ὀπισθεν κοκκιδωτὴν διακόσμησιν. Ἀλλὰ ὅμοια ταινιωτὰ ἐλάσματα εὐρέθησαν καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν (πίν. 33α) καὶ μερικὰ ἐξ αὐτῶν¹⁰ φαίνονται ἀρκετὰ πρῶιμα (πίν. 34α), ὁμοιάζοντα μὲ αὐτὰ τῆς Ἀ. Πίνδου, ἄλλα δὲ εἶναι κάπως μεταγενέστερά των καθὼς καὶ χάλκιναι φιαλίσκαι (πίν. 34γ, δ) κατὰ τὴν αὐτὴν τεχνικὴν, χρονολογούμενα ὁμοίως εἰς πρῶιμους χρόνους τῆς Α' χιλιετίας π.Χ. Τὰ ταινιωτὰ, ἐξ ἄλλου, χάλκινα ἐλάσματα, τὰ ἔχοντα διακόσμησιν μὲ τὴν αὐτὴν τεχνικὴν¹¹, εἶναι δυνατόν νὰ παραβληθοῦν καὶ μὲ ἀντίστοιχα ἐλάσματα εὐρεθέντα

1. CASSON, *Macedonia, Thrace and Illyria* (1926), εἰκ. 58.

2. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΥ *Bergina* I, 226.

3. Αὐτῶν. Πβλ. καὶ HAMMOND, *A History of Macedonia* I (1972), 331, εἰκ. 17α.

4. *Bergina* I, 226.

5. Ἀρ. 724 εἰς τὸν Ν. ἀνάκληματικὸν τοίχου ἐπίσης.

6. Βλ. ΡΩΜΗΟΠΟΥΛΟΥ ἔ.δ., εἰκ. 3.

7. Βλ. HAMMOND, ἔ.δ., εἰκ. 19.

8. ΟΡΑΛΑΝΔΟΥ, *Ἀλίφεια* (1967) - 68|104, εἰκ. 71.

9. ΡΩΜΗΟΠΟΥΛΟΥ ἔ.δ., 41.

10. Ἀρ. 691, 746, 729, 728, ἐκ τοῦ αὐτοῦ ὡς ἄνω τοίχου.

11. Περὶ τῆς τεχνικῆς αὐτῆς βλ. σελ. 199.

εἰς τὴν γειτονικὴν Ἀλίφειραν, χρονολογούμενα ὑπὸ τοῦ Ὁρλάνδου¹ εἰς τὴν φθίνουσαν Γεωμετρικὴν ἐποχὴν. Ὅμοια δὲ ἐλάσματα ἔχουν εὔρε-
θῇ, ἐξ ἄλλου, καὶ εἰς τὴν Βεργίναν², καθὼς καὶ τὴν ἐν γένει Δυτ. Μακε-
δονίαν³ καί. Ὡπως ἐλέχθη, θεωροῦνται ὅτι εἶναι Β. ἐλληνικῆς προελεύ-
σεως. Ὡπως θὰ ἀναπτυχθῇ⁴ κατωτέρω, αὐτὰ ἦσαν ὁμοίως κοσμήματα
μαλλιῶν, ἀφιερούμενα εἰς τὴν θεὰν ὑπὸ τῶν λατρευτῶν, μαζί με τοὺς
πλοκάμους τῶν μαλλιῶν τῶν, ἔθιμον συνεχιζόμενον καὶ μετὰ τὴν Γεω-
μετρικὴν ἐποχὴν.

Παλαιότατον ἔθιμον ἐπίσης, διαπιστούμενον εἰς τὸ Ἱερὸν ἀπὸ τῶν
πρωιμοτάτων χρόνων του καὶ συνεχιζόμενον καὶ ἀργότερον, εἶναι καὶ τὸ
τῆς ἀφιερώσεως ἐνδυμάτων μετὰ τῶν μεταλλικῶν ἐξαρτημάτων διακοσμή-
σεώς των. Τοῦτο μαρτυρεῖ ἀριθμὸς χαλκίνων καὶ σιδηρῶν περονῶν κυρίως,
αἱ πρωιμότεραι τῶν ὁποίων (πίν. 33β) εἶναι αἱ ἐξῆς : χαλκίνη περόνη με
ἀγκιστροειδὲς ἄνω ἄκρον⁵ καὶ ἐτέρα⁶ χαλκίνη ἐπίσης με κορυφὴν ἐκ συν-
εστραμμένου χαλκίνου σύρματος. Ἄλλη⁷ με ἀπλὴν συρματίνην κομβιό-
σχημον κορυφὴν καὶ ζευγὸς σιδηρῶν περονῶν με βρογχοειδὲς ἄκρον⁸.
Οἱ τύποι τῶν περονῶν αὐτῶν ἀπαντοῦν καὶ ἄλλοῦ ἤδη κατὰ τὴν Πρωτο-
γεωμετρικὴν ἐποχὴν ἀλλὰ καὶ ἐν συνεχείᾳ αὐτῆς⁹. Ὡπως πρόκειται ἐκτε-
νέστερον νὰ ἀναπτυχθῇ, μετὰ τῶν περονῶν ἀφιεροῦντο, καὶ τὰ ἐνδύματα
(ἢ ἐπενδύματα), εἰς τὰ ὁποῖα καὶ ἀνήκε καὶ τὸ σύνολον τῶν ἐν λόγῳ
κοσμημάτων¹⁰.

Ἀξιοσημεῖωτον, ἐξ ἄλλου, εἶναι καὶ (πήλινον) εἰδωλίον Κενταύρου¹¹
(πίν. 34ε, στ), ἐλλιπὲς κατὰ τὰ ἄκρα καὶ τὸν λαιμὸν καὶ με μελανὸν ἐπί-
χρῆμα, χρονολογούμενον εἰς τὴν Ὑστέραν Γεωμετρικὴν ἢ καὶ τὴν Με-
ταγεωμετρικὴν ἐποχὴν. Ἡ παρουσία τοῦ εἰδωλίου τούτου εἶναι κατὰ τοῦ-

1. Ἀλίφειρα, ἔ.δ., εἰκ. 64, 4 - 6.

2. Βεργίνα I 252.

3. A.A.A. 4 (1971), 39.

4. Βλ. σελ. 196 κ.ε., 201.

5. Ἀρ. 353 ἐκ τοῦ χώρου παρὰ τὴν Ἱερὰν ὁδόν.

6. Ἀρ. 368, ὁμοίως ἐκ τοῦ βωμοῦ.

7. Ἀρ. 418, εὔρημα ἐπιφανείας.

8. Ἀρ. 735 καὶ 736 ἐκ τοῦ Ν. ἀνάκηματικοῦ τοίχου.

9. Πβλ. με ἀγκιστροειδῆ κορυφὴν : *Hesperia* 1972, 263. 1975, 117 - 118· με συνεστραμμένην κορυφὴν : *H.A.E.* 1961, 50, 53, *A.A.* 1968. Χρον. 289· με κομβιόσχημον κορυφὴν : *A.A.* 1961, Χρον., 181· με ἐλικοειδῆ κορυφὴν : *B.S.A.* 1911 - 12, 5 - 6. Διαφόρων τύπων : πβλ. *A.A.* 1961, Χρον., 215.

10. Βλ. σελ. 203 κ.ε.

11. Ἀρ. 853 ἐκ τοῦ αὐτοῦ ὡς ἄνω τοίχου.

το ενδιαφέρονσα. Εύρέθη εις τὸ Ἱερὸν, τὸ ὑποῖον εὐρίσκετο πλησίον τοῦ ἐνδιδαιτήματος τῶν Κενταύρων : τῆς Φολόης.

Τὰ εὐρήματα αὐτὰ ὑποδηλοῦν ὅτι ἡ λατρεία εἰς τὸ Ἱερὸν ἤσκειτο ὀπωσδήποτε ἤδη κατὰ τὸ 1000 π.Χ., ἀναγομένη ὅμως πιθανώτατα εἰς τὴν προηγηθεῖσαν φθίνουσαν Β' χιλιετίαν π.Χ. ἄγνωστον ὅμως πόσον διάστημα. Ἦδη πρὸ τῶν Τρωικῶν εἶχε συντελεσθῇ εἰς τὴν περιοχὴν (τῆς Ψωφίδος) καὶ παρὰ τὸ Ἱερὸν ἡ ἐγκατάστασις τοῦ Β.Δ. ἐλληνικοῦ φύλου τῶν Ἀζάνων¹, προηγηθεῖσα τῆς Καθόδου τῶν δωρικῶν φύλων. Ἐξ ἄλλου, ἰσχυρὰ ἦτο ἡ πλησίον τοῦ Ἱεροῦ ἡμυρική Στράτος (βλ. ἄνωτ.). Δὲν ἀποκλείεται ἐπομένως τὸ Ἱερὸν νὰ προῦπῆρχε τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν Ἀζάνων, οἱ ὑποῖοι καὶ ἐνίσχυσαν τὴν λατρείαν αὐτήν, δεδομένου ὅτι αὕτῃ ἐν πολλοῖς ὁμοίαζε μετὰ τὴν λατρείαν τοῦ μεγάλου θεσπρωτικοῦ Ἱεροῦ (τῆς Δωδώνης), ὅπου κύριος λατρευτικὸς πυρὴν ἦτο Ἱερά δρυς.

Ἀγνωστον ὅμως εἶναι ἂν κατὰ τὴν ὥς ἄνω μακρὰν πρώιμον (ἕως τὸ 600 περίπου π.Χ.) περίοδον ὑπῆρχε κάποιο κτήριον, ἔστω καὶ μικρόν, εἰς τὸ Ἱερὸν, ἐξαφανισθὲν ὑπὸ μεταγενεστέρων ἰσοπεδώσεων. Ἄν πράγματι ὑπῆρχε, τοῦτο θὰ ὁμοίαζεν : εἴτε μετὰ τὴν Ἱεράν, πλησίον τῆς δρυός, οἰκίαν εἰς τὴν Δωδώνην τῆς πρώιμου Α' χιλιετίας π.Χ.², εἴτε, τὸ καὶ πιθανώτερον, μετὰ τὰ μυκηναϊκὰ τριμερῆ —καὶ πιθανώτατα σπηλαιώδη κατὰ τὸ ὀπίσθιον μέρος των— Ἱερά κορυφῆς. Ἴσως ὅμως πλησίον μὲν τῆς δρυός τοῦ Ἱεροῦ νὰ ὑπῆρχε μικρὸν οἰκόσχημον κτήριον, ὅπως ἦτο καὶ εἰς τὴν Δωδώνην· πλησίον δὲ τοῦ στόλου καὶ τοῦ ὀμφαλοῦ νὰ ὑπῆρχε σπηλαιῶδες (ὀπισθεν) καὶ μετὰ τὴν πρόσοψιν μικρὸν κτήριον, ὅπως ἦσαν καὶ τὰ ὥς ἄνω μυκηναϊκὰ Ἱερά³. Ἐξ ἄλλου, τὸ μὲν πρῶτον ἐξ αὐτῶν δυνατὸν νὰ συνεδέετο ἀμεσώτερον μετὰ τῶν ἐγκατασταθέντων ὥς ἄνω Ἀζάνων, τὸ δὲ ἕτερον νὰ συνεδέετο ἀπ' εὐθείας μετὰ τὴν προῦπάρχουσαν τῆς ἐγκαταστάσεως αὐτῆς —καὶ τῶν Τρωικῶν— λατρείαν τῆς Ἀφροδίτης, τῶν Ἀρκάδων τῆς περιοχῆς, ἰδιαιτέρως δὲ τῶν Στρατίων, οἱ ὑποῖοι ἦσαν ὑπὸ τοῦ Ἀγαπήνορα, καὶ μετὰ τὸν ἵδρυτὸν τοῦ Ἱεροῦ τῆς Παφίας Ἀφροδίτης. Κύριος δὲ λατρευτικὸς πυρὴν τοῦ Ἱεροῦ τούτου ἦτο, ὅπως θὰ σημειωθῇ, ὁ ὀμφαλὸς - πυραμῖς.

1. Βλ. ΣΤΑΥΡΙΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, Οἱ Ἱεῖοι καὶ ἡ Καθόδος τῶν Δωρικῶν, *Ἐπετηρ. Ἑταιρ. Ἡellenicῶν Σπουδ.* 3(1984), 224.

2. Βλ. ΔΑΚΑΡΗ, Ἡ Ἱερά Οἰκία *ἐ.δ.*, *A.E.* 1959.

3. Βλ. καὶ ΚΑΡΔΑΡΑ, *A.A.A.* (1972), 119 κ.ε.

ΑΙ ΠΡΩΤΑΙ ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΙ

Ο ΟΜΦΑΛΟΣ

Ἐκ τῶν πρωταρχικῶν στοιχείων τῆς ὑπαιθρίας λατρείας κατὰ τὴν πρώιμον ἐποχὴν τοῦ Ἱεροῦ ἦτο μέγας πώρινος ὀμφαλός. Λεπτομέρειαι τοῦ ἔχουν ὡς ἐξῆς (πίν. 27, 50, 137) :

Εὐρίσκετο ἐσωτερικῶς (παρὰ τὴν Β.Δ. γωνίαν) τοῦ τεμένου (βλ. λεπτομέρεστερον κατωτ.), ἦτοι εἰς τὸν χῶρον, ὃ ὁποῖος περιωρίσθη διὰ περιβόλου κατὰ τὸν πρώιμον θόν αἰ. π.Χ. Εἶχεν ὅμως ἐλαφρῶς διαφορετικὴν κατεύθυνσιν ἀπὸ ἐκείνην τοῦ περιβόλου τούτου καὶ φαίνεται ὅτι προ-υπῆρχεν αὐτοῦ. Ἀντίστοιχον ὅμως μὲ τὸν ὀμφαλὸν κατεύθυνσιν δὲν εἶχεν οὔτε ἡ Ἱερὰ ὁδὸς οὔτε τὸ μέγα βᾶθρον τοῦ βωμοῦ, ἀλλὰ καὶ τὸ βῆμα τῶν κριτῶν. Εἰκάζεται δὲ κατόπιν τούτου ὅτι, ὅταν κατεσκευάσθησαν τὰ κτίσματα αὐτά, δὲν συνετονίσθησαν κατὰ τοὺς ἄξονάς των μὲ τοὺς ἄξονας τοῦ ὀμφαλοῦ. Ἀργότερον ὅμως καὶ τὰ εἰς τὸν χῶρον τοῦτον κατασκευασθέντα κτίσματα καὶ οἰκοδομήματα ἤλλαξαν ἐλαφρῶς προσανατολισμόν, ὅποτε συνετονίσθησαν οἱ ἄξονές των μὲ μίαν ἀπόκλινσιν τῆς ὡς ἄνω κατευθύνσεως ὑπαγορευθεῖσαν ἐκ μιᾶς ἀλλαγῆς.

Ἦτο δὲ ὁ ὀμφαλὸς αὐτὸς ἐκ πωρολίθου καὶ ἀπετελεῖτο ἐκ τῶν ἐξῆς μερῶν :

Αον Ἐξ ἑνὸς κατωτέρου μέρους, καὶ δὴ ὑπογείου (ἐπομένως ἀοράτου), τὸ ὁποῖον ἐξεῖχεν ἐλάχιστα τοῦ ἐδάφους, κατὰ τὸ ἀνώτατον τμήμα του. Τὸ μέρος τοῦτο τοῦ ὀμφαλοῦ ἦτο τετράγωνον ἀλλὰ συναπετελεῖτο ἐκ δύο ἡμίσεων, τὰ ὁποῖα, ὄντα κατεργασμένα χωριστά, ἡνοῦντο. μεταξὺ των κατὰ τὸν κύριον (ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ.) ἄξονα.

Ἐκ τῶν δύο τούτων ἡμίσεων ἐσώθη μόνον τὸ ἓν, τὸ Ν. Τὸ ὅλον αὐτὸ ὑπόγειον μέρος εἶχε τὸ αὐτὸ μῆκος καὶ πλάτος 1.27 x 1.27 μ., καθότι τετράγωνον· εἶχε δὲ ὕψος 0.45 μ. Ἐσωτερικῶς αὐτοῦ ὑπῆρχε ζευγὸς διδύμων θηκῶν, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ ἡμίση των εἰς τὸ σωζόμενον Ν. μέρος του. Ἐκάστη δὲ τῶν ὀρθογωνίων τούτων θηκῶν (τοῦ σωζομένου μέρους) εἶχε πλάτος 0.36 μ., μῆκος 0.45 μ. καὶ ὕψος 0.18 μ. Τὸ συνολικὸν μῆκος ὅμως τῶν θηκῶν αὐτῶν (συνυπολογιζομένου τοῦ ἀντιστοίχου μήκους τοῦ κατεστραμμένου Β. μέρους) προφανῶς ἦτο διπλάσιον.

Βον Ἐξ ἑνὸς ὑπεργείου μέρους, τετραγώνου ἐπίσης κατὰ τὴν κατω-

τάτην ἐπιφάνειαν, ἀλλ' ἐλαφρῶς μικροτέρου τοῦ κατωτέρου, ἥτοι 1.10 μ. x 1.10 μ., ὕψους δὲ 0.50 μ., μὲ συγκλινούσας τὰς τέσσαρας πλευράς, πρὸς τὴν κορυφήν, ὥστε νὰ σχηματίζεται πυρμιδοειδὴς ὀμφαλός. Τοῦ μέρους αὐτοῦ ἐσώθη ἐν μόνον, μικρότερον τοῦ ἡμίσεος, τμῆμα κατὰ χώραν καὶ ἐν ἄλλο, ἀκόμη μικρότερον, χρησιμεῦσαν ὡς οἰκοδομικὸν ὑλικόν, μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ Ἱεροῦ (εἰς κτίσμα μεταγενέστερον, ἐπὶ τοῦ Ἀ. μέρους τοῦ ναοῦ, πίν. 51α). Τὸ πλεῖστον τοῦ μεγαλυτέρου ὡς ἄνω μέρος, ὡς καὶ τὸ Β. ἡμισυ τοῦ κατωτέρου μέρους, εἶχον κυριολεκτικῶς θρυμματισθῇ ἐπὶ τόπου (πιθανῶς ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν)¹.

Ἄγνωστον ὅμως εἶναι πότε ἀκριβῶς ἰδρῦθη ὁ ὀμφαλὸς εἰς τὸ Ἱερόν. Δυνατὸν τοῦτο νὰ ἔγινε κατὰ τὴν ἰδρυσίν τοῦ Ἱεροῦ, πρὸς τὸ τέλος δηλαδὴ τῆς 2ας χιλιετίας π.Χ. Πῶριναι κατασκευαὶ δὲν εἶναι ἀσυνήθεις κατὰ τὴν μετα-ἀνακτορικὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν. Δυνατὸν ὅμως νὰ ἰδρῦθη καὶ βραδύτερον, κατὰ τὴν Πρωτο-γεωμετρικὴν ἐποχὴν.

Οὕτως ἢ ἄλλως ὅμως ὁ ὀμφαλὸς εὐρίσκετο παρὰ τὸ χαμηλότερον μέρος τῆς πρὸς τὸν αὐχένα κλιτύος τοῦ Ζαρχαδιοῦ, ὅταν δὲν εἶχεν ἀκόμη γίνεῖ ὁ μέγας ἐκβραχισμός, ὁ ὁποῖος ἀπητήθη διὰ τὸ Δ. μέρος τοῦ τελεστηρίου, ὅποτε καὶ ἥλλαξεν ἐλαφρῶς ὁ προσανατολισμός.

Ἄγνωστου ἐποχῆς —ἀλλὰ μᾶλλον ἀρκετὰ μεταγενεστέρας— φαίνεται νὰ εἶναι ἀντίστοιχος κατασκευὴ λιθίνη, εὐρεθεῖσα εἰς τὴν (πόλιν) Θέλπουσαν². Ἡ κατασκευὴ αὕτη, σωθεῖσα κατὰ τὸ ὑπόγειον μέρος τῆς παρουσιάζει τὰ ἐξῆς κοινὰ χαρακτηριστικὰ μὲ τὸν ὀμφαλὸν τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ : α) Ὑπόγειον ὀρθογώνιον μέρος μὲ μίαν ὅμως θήκην ἀντὶ ζεύγους θηκῶν ἐσωτερικῶς· β) ὑπέργειον μέρος (κάλυμμα) μὲ μορφήν πυραμιδοειδῆ. Χαρακτηρίζεται³ ὡς θησαυρὸς καὶ ὡς θησαυρὸς ἄλλωστε ἐχαρακτηρίσθη⁴ καὶ ὁ ὀμφαλὸς τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ ἀρχικῶς.

Ἡ παρουσία τοῦ ὀμφαλοῦ, καὶ δὴ πυραμιδοειδοῦς, εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερόν δυνατὸν νὰ παραβληθῇ εἰδικώτερον μὲ τὴν παρουσίαν τῆς «πυραμίδος» (ὀμφαλοῦ) εἰς τὸ Ἱερόν τῆς Πάφου (πίν. 27β, 50, 142γ) καὶ εἰς τὴν (πόλιν) Θέλπουσαν, ὡς καὶ μὲ ἄλλα ἀντίστοιχα παραδείγματα⁵.

1. Βλ. σελ. 273.

2. B.C.H. 63(1939), 301, πίν. LXI 6· καὶ B.C.H. 110 (1986) 638 κ.έ., εἰκ. 8 καὶ 2.

3. Αἰτόθι.

4. Π.Α.Ε. 1969, 75.

5. Βλ. σελ. 234.

Ο ΣΤΥΛΟΣ

Ἐκ τῶν πρωταρχικῶν ἐπίσης στοιχείων τῆς ὑπαιθρίας λατρείας τοῦ Ἱεροῦ ἦτο καὶ πολὺ ὑψηλὸς ἐλεύθερος στῦλος - ἀγυιεύς, (πίν. 141) ἐκ τοπικοῦ τεφροκυανοῦ σκληροῦ τιτανολίθου. Τοῦ στύλου αὐτοῦ εὐρέθησαν πολλὰ σπαράγματα, οὕτως εἰπεῖν, καὶ τρία σχετικῶς μεγάλα τεμάχια εἰς τὸν χῶρον εἰς τὰ Ν.Ἀ. τοῦ ὀμφαλοῦ ἐντὸς τοῦ τεμένους καὶ πλησίον αὐτοῦ, πρὸς Ν. καὶ πρὸς Δ. Ἐκ τῶν τεμαχίων αὐτῶν — τὰ ὅποια ἀρχικῶς ἐθεωρήθησαν ἐσφαλμένως ὡς ἀνήκοντα εἰς στύλους τῆς προσόψεως τοῦ τελεστήριου¹ — προκύπτει ὅτι: ὁ στῦλος αὐτός, λόγῳ τῆς ἐλαφροτάτης μειώσεώς του, πρέπει νὰ ἦτο πολὺ ὑψηλός. Ἀντίστοιχα παραδείγματα στύλων ὑπάρχουν πολλὰ², γνωστὰ ἐκ παραστάσεων καὶ ἀρχαίων πηγῶν. Ἀνάλογον πάντως δεῖγμα ἀπλοῦ τοιοῦτου στύλου εἶναι ὁ εὐρεθεὶς εἰς τὴν Κέρκυραν³, ὁ ὅποιος εἶναι κατὰ πολὺ χαμηλότερος ὅμως διδύμων δὲ στύλων, καὶ μάλιστα πολὺ ὑψηλῶν, εἶναι τὸ ζεῦγος στύλων τὸ εὐρεθὲν εἰς τὸ Λύκαιον τῆς Ἀρκαδίας⁴. Καὶ τοῦτο, διότι δὲν ἀποκλείεται τὰ ἐν λόγῳ τεμάχια καὶ σπαράγματα τοῦ ὡς ἄνω στύλου νὰ ἀνῆκον ἐπίσης εἰς δύο (διδύμους) στύλους καὶ ὅχι εἰς ἓνα.

Ἀγνωστον εἶναι ποῦ ἔστατο ὁ στῦλος (ἢ τὸ ζεῦγος στύλων) εἰς τὸ τέμενος τοῦ Ἱεροῦ. Ὑποθέτομεν ὅμως ὅτι θὰ ἔστατο μᾶλλον πρὸ τοῦ ναοῦ, ἦτοι πρὸς Ἀ. αὐτοῦ, ὅπου ἦτο ἡ αὐλὴ καὶ ἡ εἴσοδος ἐκ τοῦ πλακοστρώτου τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ (μέσω τοῦ κλιμακοστασίου, βλ. κατωτ.). Ὅταν ὅμως δὲν εἶχε κτισθῇ ὁ ναὸς καὶ τὸ τελεστήριον, πρὸ τῆς πρώτης δηλαδὴ οἰκοδομικῆς δραστηριότητος ἢ ὅποια ἐξεδηλώθη εἰς τὸ Ἱερόν, ὁ στῦλος αὐτός θὰ ἐδέσποζε μὲ τὸ ὕψος του ὀλοκλήρου τοῦ χώρου αὐτοῦ.

Ἀγνωστον εἶναι ἐπίσης ἂν ὁ στῦλος αὐτός (ἢ τὸ ζεῦγος στύλων) ἰδρῦθη μαζὶ μὲ τὸν ὀμφαλὸν ἢ ἂν προϋπῆρχεν αὐτοῦ ἢ ἂν ἰδρῦθη ἀκολουθῶς αὐτοῦ. Ἀπετέλει ὅμως οὐσιῶδες στοιχεῖον λατρείας εἰς τὸ Ἱερόν, δυνάμενος νὰ παραβληθῇ, ὅπως ἦτο ἐντὸς τῆς πλακοστρώτου αὐλῆς, καὶ μὲ κρητομυκηναϊκοὺς προγόνους του (πίν. 142 α, β). Ἀνάλογος ἄλλωστε ἦτο ἡ παρουσία, ὑπὸ δίδυμον μορφήν, τῶν στύλων εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ

1. Π.Α.Ε. 1969 πίν. 95α.

2. Βλ. ἐκτενέστερον σελ. 239 κ.έ.

3. Βλ. ΡΩΜΑΙΟΝ, B.C.H. (1925), 212, εἰκ. 5.

4. Βλ. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΝ Α.Ε., 1904, 152 κ.έ. καὶ 1905, 161 κ.έ.

Ἱεροῦ τῆς Πάφου. Τὸ στοιχεῖον τοῦτο ἐπομένως ἦτο ἐκ τῶν πρωταρχικῶν στοιχείων λατρείας εἰς τὸ Ἱερόν.

ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΚΤΙΣΜΑΤΑ

Τὰ πρῶτα κτίσματα τοῦ Ἱεροῦ φαίνεται ὅτι ἦσαν: α) ἡ πλακόστρωτος Ἱερὰ ὁδὸς —ἀποτελοῦσα τὸ τέρμα τῆς ἐκ Ψωφίδος ἐρχομένης ὁδοῦ— καὶ β καὶ γ τὰ ἐκατέρωθεν αὐτῆς δύο ἄλλα κτίσματα ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ, ἀπὸ Β. πρὸς Ν., ἄξονος: τὸ βάθρον τοῦ βωμοῦ, πρὸς Ν., καὶ τὸ βῆμα τῶν κριτῶν εἰς τὸ στάδιον, πρὸς Β. Καὶ τὰ τρία αὐτὰ κτίσματα, μὴ ἀκολουθοῦντα τὸν αὐτὸν προσανατολισμὸν μὲ τὸν ὁμφαλόν, ὑποδηλοῦν ὅτι εἶναι πρωιμότερα τῶν ἄλλων κτηρίων καὶ κτισμάτων τοῦ Ἱεροῦ, ἐπὶ τῆς κλιτύος αὐτῆς (τοῦ Ζαρχαδιοῦ), τὰ ὅποια ἐλαφρῶς ἀποκλίνουν τοῦ προσανατολισμοῦ τούτων ἀλλὰ καὶ τοῦ ὁμφαλοῦ.

Η ΙΕΡΑ ΟΔΟΣ

Τὸ πρὸς τὸ Ἱερόν ἄκρον τῆς ὡς ἄνω ὁδοῦ (πίν. 35, 36, II) ἐκ τῆς πόλεως Ψωφίδος ἔφερε πλακόστρωτον καὶ ἐκάμπτετο κατὰ τὸ Ν. ἄκρον του, ἥτοι κατὰ τὸ τέρμα του, κατ' ὀρθὴν γωνίαν καὶ πρὸς Δ. Καὶ τὸ μὲν ἐκεῖ, πρὸς Δ. καμπτόμενον, σκέλος τῆς ὁδοῦ αὐτῆς ἔφερεν εἰς τὸ ὑπερκείμενον μέρος τῆς κλιτύος τοῦ Ζαρχαδιοῦ, ὅπου ἦσαν ὁ ὁμφαλὸς καὶ ὁ στῦλος - ἀγυιεὺς, τὸ τελεστήριον καὶ ὁ (ἐντὸς τοῦ τεμένου) ναός. Τὸ δὲ ἕτερον σκέλος τῆς, τὸ Ν., κατέληγεν εὐθέως εἰς τὸν (ἐπὶ τοῦ βάθρου) πρὸς Ν. βωμόν. Ἐκ τῶν χώρων αὐτῶν, ἐξ ἄλλου, διὰ τοῦ Β. ἄκρου τῆς ὁδοῦ, ἦτο προσπελάσιμον τὸ βῆμα τῶν κριτῶν (καὶ τῶν ἄλλων ἐπισήμων) ἀκολούθως τῶν ἱεροπραξιῶν, διὰ τὴν παρακολούθησιν πιθανῶς τῶν ἀγώνων.

Ἡ πλακόστρωσις τῆς ὁδοῦ αὐτῆς ἀπετελεῖτο ἐκ διπλῆς σειρᾶς ἀσβεστολιθικῶν (τιτανολιθικῶν) πλακῶν, φυτευμένων εἰς τὸ ἔδαφος, τρόπον τινά, ὥστε τὸ ὑπερκείμενον τούτου, ἥτοι τὸ ὁρατόν, μέρος των, νὰ ἔχη ὕψος μόνον 0.15 μ. Τὸ πλάτος τῶν πλακῶν αὐτῶν ἦτο 0.63 - 0.68 μ. καί, δεδομένου ὅτι ἡ σειρὰ ἦτο διπλῇ, τὸ πλάτος τῆς ὁδοῦ ἦτο διπλάσιον: περὶ τὸ 1.30 μ. Τὸ μῆκος των, ἐξ ἄλλου, ἐκυμαίνετο μεταξὺ 1. - 1.30 μ. Ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς ἀπὸ Β. πρὸς Ν. τοιούτων πλακῶν ἦτο ἐπτὰ πρὸς Ἀ. καὶ τὸ συνολικὸν σωζόμενον μῆκος τῆς ὁδοῦ ἦτο 7.50 μ. Τὸ πρὸς Β. ἄκρον τῆς ὁμοῦς εἶχε καταστραφῇ καὶ τὸ μῆκος αὐτὸ εἶναι τὸ σωζόμενον μῆκος τῆς.

Τὸ πρὸς Δ. καμπτόμενον ἄκρον τῆς ὁδοῦ, σχηματίζον μικρὸν σκέλος, εἶχε μῆκος 1.95 μ. ἐξωτερικῶς, πρὸς Ν., καὶ 1.00 μ. ἐσωτερικῶς πρὸς Β., ἀπετελεῖτο δὲ ἐκ σειρᾶς ἀσβεστολιθικῶν πλακῶν, εἰς τὴν αὐτὴν στάθμην φυτευμένων μετὰ τὴν σειρὰν πλακῶν τῆς κυρίας ὁδοῦ. Ἡ μία ὅμως τῶν πλακῶν τοῦ σκέλους αὐτοῦ συναπετελεῖτο ἐκ ζεύγους μικροτέρων, πλ. 0.65 μ. καὶ 0.64 μ., οὕτως ὥστε τὸ συνολικὸν πλάτος των 1.30 μ. νὰ ἰσοῦται μετὰ τὸ πλάτος τῶν παρακειμένων δύο πλακῶν (καὶ μετὰ τὸ πλάτος τῆς κυρίας ὁδοῦ), μίαν τῶν ὁποίων εἶχον μετακινήσει μάλιστα θησαυροθῆρες τῆς περιοχῆς, ὥστε νὰ εἶναι ὁρατὴ ὑπὲρ τὸ ἔδαφος¹ καὶ πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπον μέρος τῆς ὁδοῦ εἶχε καλυφθῇ δι' ἐπιχώσεως.

Ἀκολουθῶς τῶν τεσσάρων αὐτῶν πλακῶν, τὸ ἐν λόγῳ (Δ.) σκέλος τῆς ὁδοῦ συνεχίζετο πρὸς Δ. ἀλλ' ὑπὸ μορφὴν μικροῦ κλιμακοστασίου, διὰ τὴν προσπέλασιν τοῦ ἐλαφρῶς ὑπερκειμένου χώρου (τοῦ τεμένου) μετὰ τὸν ὀμφαλὸν καὶ τὸν στῦλον (ἀγυιέα). Τοῦ κλιμακοστασίου τούτου ὅμως ἐσώθησαν μόνον πενιχρὰ ἔχνη, παρὰ τὸ ὡς ἄνω ἔσχατον ἄκρον του τῶν ἐν λόγῳ πλακῶν ἀλλ' ἀρκετὰ σαφῆ, ὥστε νὰ μὴ ὑπάρχῃ ἀμφιβολία περὶ αὐτοῦ. Καὶ τοῦτο, διότι κατὰ τὸ μέρος τοῦτο ἐσώζοντο ἔχνη τῆς πρώτης βαθμίδος εἰς ὕψος 0.16 μ.

Τὴν βαθμίδα αὐτὴν θὰ ἠκολούθει καὶ ἀριθμὸς ἄλλων βαθμίδων, διὰ τὴν τελικὴν ἀνάβασιν εἰς τὸν ὡς ἄνω χῶρον. Λαμβανομένου δὲ ὑπ' ὄψιν ὅτι τὸ συνολικὸν ὕψος τῆς βαθμίδος αὐτῆς δὲν ἔχει σωθῇ ἀλλ' ὑποτίθεται ὅτι θὰ ἦτο 0.18 - 0.20 μ., ἡ δὲ στάθμη τοῦ προαναφερθέντος ὑπερκειμένου χώρου (τοῦ τεμένου) ἦτο περὶ τὰ 1.50 μ. ὑψηλότερον τῆς στάθμης τῆς πλακοστρώτου ὁδοῦ, ὑπολογίζεται, ἐκ τούτου, ὅτι εἰς τὸ κλιμακοστάσιον αὐτὸ ἦσαν ἐπτὰ ἕως ὀκτὼ βαθμίδες, καλύπτουσαι συνολικὸν μῆκος 1.50 μ. - 2 μ., διότι μία ἢ δύο ἐξ αὐτῶν δυνατόν νὰ εἶχε μεγαλύτερον βάθος, ὥστε ἡ ἀνοδος νὰ ἦτο ἀνετωτέρα. Τὸ πλάτος δὲ τοῦ κλιμακοστασίου θὰ ἦτο τὸ αὐτὸ μετὰ τὸ πλάτος τοῦ ἐν λόγῳ (Α.) σκέλους τῆς ὁδοῦ.

Διὰ τοῦ κλιμακοστασίου αὐτοῦ ἐγίνετο ἡ ὑπὸ τῶν ἐπισήμων (ιερατείου κ.ἄ.) προσπέλασις τοῦ χώρου (τοῦ τεμένου) μετὰ τὸν ὀμφαλὸν καὶ τὸν στῦλον - ἀγυιέα, ὅπου ἀργότερον ἐκτίσθη ὁ ναός. Ἐξ ἄλλου, ἐγίνετο καὶ ἡ προσπέλασις τοῦ πρὸς Δ. αὐτῶν χώρου, ὅπου, μετὰ τὸν ἐκβραχι-

1. H.A.E. 1966, 118, πίν. 99α.

σμόν, ἐκτίσθη τὸ τελεστήριον ἀλλὰ τοῦτο μόνον διὰ παρακάμψεως τοῦ προηγουμένου χώρου καὶ διὰ τῆς μεταξύ αὐτῶν μικρᾶς ὁδοῦ (βλ. κατωτ.).

Κατὰ ταῦτα, ἡ πλακόστρωτος αὐτὴ ὁδὸς εἶχε τὴν μορφήν Γ'. Ἐπειδὴ ὅμως εἰς τὸν ἔναντι τοῦ Ν. ἄκρου τῆς, πρὸς Ἀ. δηλαδή, εὐρίσκειτο ἡ Ἱερὰ δρυς (βλ. κατωτ.), ἐνδεχομένως νὰ εἶχε τὴν μορφήν Τ, οὕτως ὥστε διὰ τοῦ ἑτέρου, μὴ σωζομένου, σκέλους τοῦ ἄκρου αὐτοῦ νὰ ἦτο ἐφικτὴ ἡ προσπέλασις τοῦ χώρου τῆς δρυὸς καὶ τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος.

Σημειοῦται σχετικῶς ὅτι ἡ ὡς ἄνω πλακόστρωτος Ἱερὰ ὁδὸς γενικῶς (ἄνευ τοῦ κλιμακοστασίου τῆς) ὁμοιάζει μὲ τὴν πλακόστρωτον ἐπίσης ὁδὸν εἰς τὸ Ἱερὸν τοῦ Ποσειδῶνος τῆς Ἰσθμίας¹, ἡ ὁποία εἶναι ἐπίσης ἐκ συνεχομένων καὶ εἰς τὸ ἔδαφος φυτευμένων τιτανολιθικῶν πλακῶν, καὶ κυρίαν κατεύθυνσιν ἔχει τὸν βωμόν τοῦ θεοῦ. Εἰς τὴν περίπτωσιν ὅμως τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ ἡ πλακόστρωτος (Ἱερὰ) ὁδὸς εἶχε καὶ δευτερεῦον σκέλος, τὸ ὁποῖον διὰ κλιμακοστασίου ἔφερεν εἰς τὸν ὑπερκείμενον ἱερὸν χώρον. Ὁ δὲ βωμὸς εἰς τὸν ὁποῖον κατέληγε τὸ κύριον σκέλος τῆς εὐρίσκειτο ἐπὶ ὑψηλοῦ βάθρου, ὃν χωμάτινος ἀρχικῶς.

ΤΟ ΜΕΓΑ ΒΑΘΡΟΝ (ΤΟΥ ΒΩΜΟΥ)

Τοῦτο (πίν. 37, 38, II) ἐκτίσθη πρὸς Ν. τῆς ὡς ἄνω Ἱερᾶς ὁδοῦ, ὅπου τὸ τέρμα τοῦ αὐχένος (διασέλλου)² καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς κάτωθεν χαινούσης βαθείας χαράδρας. Εἰς τὸν χώρον αὐτὸν αἱ κατολισθήσεις εἶναι συχναὶ καὶ τὸ πρόβλημα αὐτὸ θὰ ὑπῆρχε καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα.

Τὸ βάθρον αὐτὸ ἐπομένως, κτισθὲν εἰς τὸν χώρον (τοῦ χωματίνου βωμοῦ πιθανῶς), ὁ ὁποῖος δεσπόζει τῆς πρὸς Ν.Δ. ἀναπεπταμένης περιοχῆς, ἐκτίσθη πρὸς ἀποφυγὴν κατολισθήσεων καὶ συγχρόνως διὰ τὴν προβολὴν τοῦ βωμοῦ, ὁ ὁποῖος θὰ ὑπερέκειτο πλέον αὐτοῦ.

Τὸ δάπεδον ὁπωσδήποτε τοῦ βάθρου τούτου (τοῦ βωμοῦ) εὐρίσκειτο εἰς τὴν αὐτὴν περίπου στάθμην μὲ τὸ κατάστρωμα τῆς Ἱερᾶς (πλακοστρώτου) ὁδοῦ, τῆς ὁποίας ἀπετέλει καὶ τὴν πρὸς Ν. φυσικὴν προέκτασιν. Λεπτομέρειαι τοῦ βάθρου αὐτοῦ ἔχουν ὡς ἑξῆς :

1. BRONEER, *The Temple of Poseidon (Isthmia I, 1922)*.

2. Ὁ ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ - Καλαβρυτινὴ Ἐπετηρίς (1906), 151 - ἀναφέρει τὰ λείψανα αὐτὰ εἰς τὸν αὐχένα ἀλλὰ μὲ ἀκριτὴν ἀσάφειαν, διότι τὰ χαρακτηρίζει μὲν ὡς λείψανα κρηπιδιώματος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐστηρίζετο κάποιον κτήριο, ἴσως ναός, ἀλλὰ ἐν συνεχείᾳ λέγει ὅτι ἐπ' αὐτοῦ ἐκτίσθη ἀργότερον τὸ μονόδριον τοῦ Ἀγίου Πέτρου, ὅπερ ἀδύνατον, διότι τοῦτο καὶ μακρὰν καὶ ὑψηλότερον ἦτο αὐτῶν.

Ἡ προσανατολισμός του ἦτο ἀπὸ Β. πρὸς Ν. Ἕνεκα τοῦ μεγάλου μεγέθους του καὶ τοῦ προσανατολισμοῦ αὐτοῦ, τὸ κτίσμα αὐτὸ κατὰ τὴν ἀποκάλυψιν του τὸ 1966¹ ἐθεωρήθη ὅτι ἀνῆκεν εἰς τὸ βάθρον μικροῦ ναοῦ, ὁ ὁποῖος κατὰ συνήθη τοπικὴν παράδοσιν εἶχε τὸν ὡς ἄνω προσανατολισμόν. Οἱ σωροὶ τέφρας, ἐν τούτοις, παρὰ τὴν βάσιν τοῦ βάθρου, μὲ τὰ λείψανα ὀστέων ζώων ἀποτεφρωμένων καὶ ζευγος (πίν. 122α) πυραγρῶν (καρκίνων), καθὼς καὶ ἡ ἐν συνεχείᾳ ἀποκάλυψις τοῦ ναοῦ (ἐντὸς τοῦ τεμένους) εἰς ἄλλον χώρον, ἐπέβαλον, σὺν τοῖς ἄλλοις, τὴν ταύτισίν τοῦ κτίσματος αὐτοῦ μὲ βάθρον βωμοῦ. Ἦτο δὲ ὁ προσανατολισμός του ὁ αὐτὸς μὲ τὸν τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ καὶ φαίνεται ὅτι ἀμφοτέρω τὰ κτίσματα αὐτὰ κατεσκευάσθησαν μαζί. Φαίνεται δὲ ὅτι κατὰ τὴν ἀρχαιότητα τὸ βάθρον αὐτὸ μὲ τὸν βωμὸν ἦτο ἄκρως ἐπιβλητικόν, ὅχι μόνον λόγῳ τῶν διαστάσεων του ἀλλὰ καὶ ἔνεκα τῆς θέσεώς του ἐπὶ τῆς πρὸς Ν. ὁφρύος τοῦ αὐχένος. Τὰ ὑπάρχοντα λείψανά του, ἐξ ἄλλου, μολονότι εἶναι ἐλλιπῆ κατὰ τὸ ἀνώτερον μέρος των, μαζί μὲ τὸ πλῆθος τῶν κρημνισμένων ἀσβεστοπλίνθων του τόσον πλησίον τοῦ χώρου του, ὅσον καὶ εἰς τὴν κάτωθεν αὐτοῦ χαίνουσιν χαράδραν, μαρτυροῦν τὸ ἄλλοτε μέγεθός του. Εἰς τὸ μέρος αὐτό, ὅταν θὰ προσεφέρετο θυσία ζώων, ὁ καπνὸς θὰ ἦτο ὁρατὸς ἀπὸ πολὺ μεγάλην ἀπόστασιν, κυρίως δὲ ὑπὸ τῶν κατοίκων τῆς εἰς τὰ Ν.Δ. περιοχῆς, τῆς Θελπούσης, ἡ ὁποία ἐξελίσσεται βαθμηδὸν εἰς πεδινὴν. Ἡ θεὰ ἄλλωστε ἐκ τοῦ σωζομένου βάθρου, πρὸς τὴν πλευρὰν αὐτὴν εἶναι ἄκρως ἐπιβλητικὴ, εἰς ὥραν δὲ αἰθρίας καὶ νηνειμίας εἶναι ἐξ αὐτοῦ ὁρατὴ ἡ περιοχὴ ἕως καὶ τὴν Ν.Δ. Ἀρκαδίαν, πρὸς τὴν πλευρὰν τῆς Μεγαλοπόλεως, καὶ ἀκόμη ἡ θάλασσα τοῦ Ἰονίου, ἔναντι αὐτῆς, πρὸς τὴν Ζάκυνθον, ἡ ὁποία καὶ εἶναι δυνατόν νὰ διακριθῇ ἀμυδρῶς εἰς τὸ βάθος τοῦ ὀρίζοντος. Ἀλλ' ὁ χώρος τοῦ αὐχένος, εἶχε σύνοπτον θεὰν καὶ πρὸς τὴν ἄλλην πλευρὰν, τῆς Ἀχαΐας· καὶ ἐκ τῶν ὑπερκειμένων αὐτοῦ κορυφῶν, ἡ θεὰ ἐκεῖ ἦτο μεγαλυτέρα. Διὰ τοῦτο ὁ χώρος τοῦ βωμοῦ δυνατόν, δι' εἰδικoὺς λόγους, νὰ ἐλειτούργει καὶ ὡς φρυκτωρία. Ὁπωσδήποτε ὅμως ἀπετέλει τὸ πλέον ἐμφανὲς σημεῖον τοῦ ὅλου Ἱεροῦ καὶ τοῦτο συνάδει μὲ τὴν παράδοσιν, ἡ ὁποία ὑπῆρχε περὶ τῶν Ἱερῶν τῆς Ἀφροδίτης, εἰς τὰ ὁποῖα μνημονεύεται κατ' ἐξοχὴν ὁ βωμός².

1. A.E. 1966 ἔ.α., 6 κ.ε.

2. Bλ. σελ. 213.

Ἐκ τοῦ σωζομένου μέρους τοῦ βάθρου τούτου εἶναι δυνατόν πάντως νὰ διαπιστωθῇ ὅτι διὰ τὴν κατασκευὴν του ἀπητήθη μία προεργασία τοῦ χώρου, ἡ ὁποία συνίστατο εἰς τὴν ἐτοιμασίαν κλιμακωτῶν ἀνδῆρων. Συγκριμένως: ὁ χώρος τῆς θεμελιώσεώς του κατὰ τὸ ἀπότομον (N.) ἄκρον του διεμορφώθη, κατὰ τὴν κατασκευὴν, εἰς ἄνδρα, βαίνοντα κλιμακῆδόν, καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐστηρίχθη ἐπ' αὐτῶν τὸ βάθρον, τὸ ὁποῖον καὶ ἐπεξετάθη πρὸς B, ἥτοι πρὸς τὴν Ἱερὰν ὁδόν.

Ἐκ τῶν ἀνδῶν αὐτῶν τὸ χαμηλότερον —καὶ πρὸς N. κείμενον— εἶναι ἀγνώστου ἐκτάσεως (πρὸς B.), διότι ἐκεῖ ἔχει καταπλακωθῇ— διὰ κρημνισμένων ἐκ τοῦ ἀνωτέρου μέρους τοῦ βάθρου ἀσβεστοπλίνθων. Εἰς ὕψος 1.64 μ. πάντως ὑψηλότερον τῆς στάθμης του κατεσκευάσθη τὸ ἐπόμενον πρὸς B. ἄνδρον, ἡ ἔκτασις τοῦ ὁποίου, πρὸς B., ὑπολογίζεται εἰς 1.30 μ. Ἀκόμη δὲ ὑψηλότερον κατεσκευάσθη τρίτον ἄνδρον, ἡ πρὸς B. ἔκτασις τοῦ ὁποίου εἶναι ὁμοίως ἀνεξακρίβωτος, διὰ τοὺς αὐτοὺς ὡς ἄνω λόγους, ἥτοι τῆς ἐκεῖ κρημνίσεως μεγάλων ἀσβεστοπλίνθων τοῦ ἀνωτέρου μέρους τοῦ βάθρου. Τέλος, ὑπῆρχε καὶ τέταρτον κατὰ σειρὰν ἄνδρον, τὸ ὁποῖον εὐρίσκετο εἰς τὴν αὐτὴν στάθμην μὲ τὴν Ἱερὰν ὁδόν.

Ὅπως φαίνεται καὶ εἰς τὸ σχέδιον τοῦ πίν. II, ἡ κατασκευὴ τοῦ βάθρου ἦτο κατὰ τὸν ἰσοδομικὸν τρόπον. Ὡς ὕλικόν δὲ εἶχε χρησιμεύσει μέγας ἀριθμὸς ἀσβεστοπλίνθων, τὸ μῆκος τῶν ὁποίων ἐποίκιλλεν ἀπὸ 0.64 μ. ἕως 1.84 μ., τὸ δὲ πλάτος των ἀπὸ 0.64 μ. ἕως 1.50 μ. καὶ τὸ ὕψος των ἀπὸ 0.31 μ. ἕως 0.36 μ., ὅπως τοῦτο παρουσιάζετο μόνον ὅπου αὗται διετηροῦντο κατὰ χώραν καὶ ὅχι ὅπου εἶχον κρημνισθῇ. Τὰ τῶν διαστάσεων τῶν κατὰ χώραν σωζομένων στρώσεων ἢ σειρῶν (δόμων) εἶναι δυνατόν νὰ συνοψισθοῦν ὡς ἑξῆς :

Τῆς κατωτάτης στρώσεως τῆς N. πλευρᾶς, τὸ μὲν ὕψος τῶν ἀσβεστοπλίνθων ἦτο 0.31 μ., τὸ δὲ μῆκος των ὡς ἔπεται (ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ) : 1.16 μ., 1.20 μ., 1.64 μ. καὶ 1.20 μ. Τῆς ὑπερκειμένης στρώσεως τὸ μὲν ὕψος τῶν ἀσβεστοπλίνθων ἦτο 0.33 μ., κατὰ σειρὰν δὲ (ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ) τὸ μῆκος των ἦτο : 0.66 μ., 1.26 μ. καὶ 1.84 μ. Τῆς ἐπομένης δέ, ἀνωτέρας, στρώσεως τὸ ὕψος τῶν πλίνθων ἦτο 0.35 μ. καὶ τὸ μῆκος των κατὰ (τὴν αὐτὴν) σειρὰν ἦτο : 0.99 μ., 0.99 μ., 0.99 μ. καὶ 0.64 μ. Τέλος τῆς ἀνωτάτης, ὑπὲρ αὐτὴν κειμένης, σωζομένης στρώσεως τὸ μὲν ὕψος ἦτο 0.36 μ. καὶ τὸ ἀντίστοιχον (κατὰ τὴν αὐτὴν σειρὰν) μῆκος τῶν πλίνθων ἦτο 0.64 μ., 1.62 μ., 1.24 μ. καὶ 0.99 μ.

Διὰ λόγους στατικῆς πιθανῶς, ἡ κατωτάτη στρώσις ἀσβεστοπλίνθων τοῦ βάθρου, καθὼς καὶ ἡ ἐπομένη, ἤτοι ἡ ἀμέσως ὑπὲρ αὐτήν, ἀλλὰ καὶ ἡ μεθεπομένη ἐξεῖχον τῶν ὑποκειμένων (πίν. 37α). Ὑπῆρχε δηλαδὴ μία σχετικὴ κλιμακωτὴ διάταξις των, ἐπιτρέπουσα τὸ συμπέρασμα ὅτι κατὰ τὸ ἄκρον αὐτὸ ὁ βωμὸς ἦτο προσπελάσιμος, δι' ὅσους εὕρισκοντο χαμηλότερον, καὶ διὰ τῶν βαθμίδων αὐτῶν. Τὸ πλάτος ὅμως τῶν ἐν λόγῳ βαθμίδων ἦτο μόνον 0.16 μ. καὶ τὸ πέλμα ἔπρεπε νὰ τοποθετηθῇ λοξῶς. Ἡ τοιαύτη βαθμιδωτὴ (κλιμακηδὸν) διάταξις ὑπῆρχεν ἄλλωστε μόνον ἐπὶ τῆς Δ. πλευρᾶς, διότι ἐπὶ τῆς Ἀ. πλευρᾶς, καθὼς καὶ ἐπὶ τῆς Ν., ἐξεῖχε μόνον ἡ κατωτάτη στρώσις. Ἐπὶ τῆς Ἀ. πλευρᾶς, ἐξ ἄλλου, ἐσώζοντο 8 συνολικῶς στρώσεις ἀσβεστοπλίνθων, ἤτοι διετηροῦντο καὶ ἄλλαι ἀνώτεραι στρώσεις ἀπ' ὧσαι ἦσαν ἐπὶ τῆς Ν. πλευρᾶς. Τὸ ὕψος δὲ τῶν ἐν λόγῳ στρώσεων ἐποίκιλλεν ἀπὸ 0.22 μ. ἕως 0.58 μ. καὶ τὸ μῆκος των ἀπὸ 0.89 μ. ἕως 1.50 μ.

Ἡ ἀνωτάτη στρώσις τοῦ βάθρου, εὕρισκετο, ὅπως ἐλέχθη, εἰς τὴν αὐτὴν στάθμην περίπου μὲ τὴν Ἱερὰν ὁδόν. Ἀλλ' εἰς τὴν πραγματικότητά εἶχε μίαν μικρὰν κλίσιν πρὸς Ν., ὥστε νὰ δημιουργῇται κάποια ρυθμὶς διὰ τὰ ὄμβρια ὕδατα. Ἰσως, διὰ τὸν αὐτὸν σκοπὸν, εἰς τὸ μὴ σωζόμενον μέρος τῆς νὰ ὑπῆρχε μικρά, ἀντ' αὐτῆς, βαθμὶς, πρὸς τὸ βάθρον τοῦ βωμοῦ, διότι ἡ στάθμη του εὕρισκετο (μερικὰ ἐκατοστὰ) χαμηλότερον.

Τὸ βάθρον τοῦ βωμοῦ ἐπομένως εἶχε δέκα στρώσεις ἀσβεστοπλίνθων συνολικῶς ἐπὶ τῆς Ν. πλευρᾶς (πίν. II), ὅπου ἦτο καὶ τὸ ἐσχατον ἄκρον του καὶ τὸ τῆς ὀφρύος τοῦ αὐχένος. Ὁ ἀριθμὸς δὲ αὐτὸς ἔβαινε μειούμενος κατὰ τὰ δύο πλευρικὰ (Ἀ. καὶ Δ.) μέρη του πρὸς τὴν τετάρτην (Β.) πλευράν, ὅπου ἦτο καὶ ἡ κυρία πρόσβασις, ἀκολουθῶν τὴν κλίσιν τοῦ ἐδάφους· καὶ τοῦτο, διὰ τῆς κατασκευῆς τῶν ὡς ἄνω ἀνδρῶν.

Ἡ πρόσβασις αὐτοῦ ἐγένετο, ὅπως ἐλέχθη, ἐπισήμως ἐκ τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ (ἀπὸ Β.). Ἀνεπισήμως ὅμως ὁ βωμὸς ἦτο προσιτὸς καὶ ἐκ τῶν δύο πλευρῶν (Ἀ. καὶ Δ. κυρίως) ἀλλὰ καὶ αὐτῆς τῆς Ν., ὅπου, ὅπως παρατηρήθη ἤδη ἡ διάταξις τῶν σειρῶν ἦτο κάπως κλιμακωτή.

Καὶ ἐπὶ τοῦ βάθρου βωμὸς δὲν ἐσώθη, ἀφοῦ δὲν ἐσώθη καὶ τὸ ἀνώτερον μέρος του. Πλησίον του ὅμως, πρὸς Ἀ. αὐτοῦ, εὕρέθη μία ἀσβεστοπλίνθος μεγάλων διαστάσεων (1.60 μ. x 0.73 μ.) μὲ ἀδρομερῇ ἐσοχὴν (0.19 μ. x 0.59 μ.) ἐκτεινομένην κατὰ τὰ 9/10 τοῦ μήκους τῆς. Αὕτη ἴσως νὰ ἀνῆκεν εἰς τὸν βωμόν. Ἐνδέχεται ὅμως ὁ ἐπὶ τοῦ βάθρου αὐτοῦ βωμὸς νὰ

ἦτο χωμάτινος¹ (περὶ αὐτοῦ βλ. κατωτ.) καὶ τὸ πλεόνασμα τῆς τέφρας νὰ ἐρρίπτετο ἐκάστοτε εἰς τὴν κάτωθεν τοῦ βάρου αὐτοῦ χαίνουσιν χαράδραν. Ἡ ἐν λόγῳ πλίνθος ἐπομένως δυνατόν νὰ προσέρχεται ἀπὸ κάποιαν κατασκευὴν ἄλλην, ἴσως τῆς προσπελάσεως τοῦ ἔναντι (πρὸς Ἀ.) τοῦ βωμοῦ τριπλοῦ οἰκήματος.

Τὰ προσφερόμενα πάντως ζῶα εἰς τὸν βωμόν, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ λείψανα ὀστέων καὶ ὀδόντων (πίν. 148) καὶ ἀπὸ τὰ ἀνευρεθέντα ὁμοιωματαίων, ἦσαν τὰ ἀκόλουθα : αἰγοπρόβατα, χοῖροι, βοοειδῆ, ἵπποι, σκυῖλοι, ἀγριόχοιροι καὶ ἀκανθόχοιροι. Ἀλλὰ εἰς τὸν βωμόν αὐτὸν προσεφέροντο καὶ ἄλλα εἶδη : ἐνδύματα καὶ πλόκαμοι ἢ μάζα μαλλιῶν, κυρίως κατὰ τὴν ἐορτὴν τῆς Θεᾶς, ὑπὸ προσκυνητῶν καί, κυρίως, προσκυνητριῶν.

"Οτι τὸ βᾶθρον τοῦτο προωρίζετο διὰ τὸν βωμόν εἶναι πέραν πάσης ἀμφιβολίας. Ὅπως ἐλέχθη οὐδαμοῦ τοῦ Ἱεροῦ εὐρέθη ἄλλος βωμός ἀλλὰ καὶ διότι κατὰ τὴν Δ. καὶ τὴν Ἀ. καὶ κυρίως τὴν Ν. πλευράν του ὑπῆρχον ἄφθονα ἔχνη τέφρας, καθὼς καὶ καμμένων ξύλων καὶ ὀστέων ζώων (θυσίας), ὡς καὶ μέρη ζεύγους πυραγρῶν, σιδηρῶν. Ἀλλ' ὑπῆρχεν ἐπίσης ἀριθμὸς μικρῶν ἄλλων εὐρημάτων, εἰδωλίων, χαλκίνων ἐλασμάτων καὶ περονῶν (βλ. κατωτ.). Ἀξιοσημείωτον εἶναι τὸ γεγονός ὅτι, ἐδῶ καὶ ἐκεῖ, εἰς τὴν περίμετρον τοῦ βωμοῦ ὑπῆρχε καὶ ἀριθμὸς χαλίκων, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἔχει παρατηρηθῆ καὶ εἰς τὸν χώρον τοῦ βωμοῦ τοῦ Ἱεροῦ τῆς Ἰσθμίας², ἀλλ' εἰς μεγαλυτέραν κατὰ πολὺ ποσότητα.

ΤΟ ΣΤΑΔΙΟΝ

Τοῦτο (πίν. 39, 40) ἔκειτο πέραν τοῦ Β. ἄκρου τοῦ πλακοστρώτου, τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ καὶ ἐξετείνετο εἰς τὸ κοίλωμα, τὸ ὁποῖον συνεχίζετο ἐκεῖ καὶ ὡς ἐκ τούτου προσεφέρετο πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτόν, ἦτοι πρὸς τέλεσιν διαφόρων ἀγωνισμάτων. Τὰ ἀγωνίσματα αὐτὰ φαίνεται ὅτι ἤρχισαν νὰ συνοδεύουν τὴν ἐκεῖ λατρείαν ἀρκετὰ ἐνωρίς, κυρίως δὲ κατὰ τὴν μεγάλην ἐορτὴν τοῦ (θερινοῦ ἡλιοστασίου)³ τοῦ Ἱεροῦ.

1. Περὶ αὐτοῦ βλ. σελ. 207 κ.ε.

2. Βλ. BRONEER, The Temple of Poseidon, *Χαριστήριον εἰς Ἀ. Ὁρλάνδον* Γ(1964), 82, πίν. 13b.

3. Βλ. σελ. 186 κ.ε.

Ἡ διαμόρφωσις πάντως τοῦ ἐδάφους εἰς τὴν πλευρὰν αὐτὴν — ὅπου καὶ συνεχίζει νὰ κατέρχεται ἡ κλιτὺς τοῦ Ζαρκαδιοῦ — εἰς χῶρον ἀγωνισμάτων ἐπετεύχθη δι' ὠρισμένων ἐκχωματώσεων ἀφ' ἑνὸς καὶ δι' ἐπιχωματώσεων ἀφ' ἑτέρου, ἥτοι δι' ἐκχωματώσεων κατὰ τὴν Δ. κυρίως καὶ ἐν μέρει τὴν Ν. καὶ Ἀ. πλευρὰν καὶ δι' ἐπιχωματώσεων κατὰ τὸ ὑπόλοιπον, κυρίως τὸ Β., μέρος, ὅπου καὶ κατεσκευάσθη ἀναλημματικὸς τοῖχος. Ἡ πλευρὰ αὐτὴ (Β.) κατερχομένη κατ' ἀπότομον τρόπον, πρὸς σχηματισμὸν κάτωθεν τῆς ἐκεῖθεν ἀρχομένης Β.Ἀ. ρεματιᾶς, ἐνισχύθη τότε διὰ τῆς κατασκευῆς τοῦ ἐν λόγῳ τοίχου. Ὁ τοῖχος δὲ αὐτός, συγκρατῶν τὰ χῶματα τῆς ἐπιχωματώσεως, ἡ ὁποία εἶχεν ἀρκετὸν βάθος εἰς τὸ μέρος αὐτό, ἔχει μὲν σήμερον κατὰ τὸ πλεῖστον μέρος τοῦ καταστραφῆ, ἀριθμὸς ὅμως λιθοπλίνθων τοῦ διακρίνεται εἰς τὴν κάτωθεν, πρὸς Β., ὡς ἄνω ρεματιὰν, μετὰ τὴν κατολίπθησιν των.

Ἀτυχῶς δὲν εἶναι δυνατόν νὰ προσδιορισθοῦν αἱ ἀκριβεῖς διαστάσεις τοῦ σταδίου αὐτοῦ, τὸ ὅποιον σήμερον παρουσιάζει ἐλλειψοειδῆ μορφήν κοίλου ἐνὸς θεάτρου. Τοῦτο, διότι ὁ χῶρος τοῦ ἐπὶ μακρότατον διάστημα εἶχε μετατραπῇ εἰς ἀγροτεμάχια (= πεζοῦλες), ὑπὸ μορφήν ἀνδέρων, τὸ ὕψος δὲ τοῦ ὡς ἄνω ἀναλημματικοῦ Β. τοίχου τοῦ, λόγῳ τῆς καταστροφῆς του, δὲν δύναται νὰ προσδιορισθῇ τελικῶς, ὥστε ἡ ὕλη ἀρχικὴ μορφή τοῦ σταδίου νὰ ἔχῃ σήμερον ἀλλοιωθῇ. Κατὰ ἀδράν προσέγγισιν πάντως, τοῦτο δὲν θά ᾔτο μεγαλύτερον τῶν 80 μ. x 100 μ. Στάδιον ἀλλὰ καὶ ἱππόδρομος συγχρόνως ὑπῆρχον καὶ εἰς τὸ Λύκαιον τῆς Ἀρκადίας¹ ἀναγνωρισθέντα εἰς τὴν θέσιν «Κάτω κάμπος».

Ἐπὶ τῆς πρὸς τὸ Ἱερὸν καὶ τὴν (ἐπὶ τοῦ αὐχένος) Ἱερὰν ὁδὸν πλευρᾶς ὅμως τοῦ σταδίου τούτου διετηρήθησαν εὐτυχῶς λιθόκλινοι ἐκ τοῦ βήματος τῶν κριτῶν. Τὸ βῆμα τοῦτο ἔκειτο ἔναντι (καὶ χαμηλότερον) ἀκριβῶς τῆς ἀρχῆς (ἥτοι τοῦ Β. ἄκρου) τῆς Ἱερᾶς (πλακοστρώτου) ὁδοῦ, ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ δὲ ἄξονος αὐτῆς καὶ τοῦ πρὸς Ν. τῆς βάθρου τοῦ βωμοῦ. Εὐρίσκοντο ὅμως περὶ τὰ 2 μ. χαμηλότερον αὐτῆς, εἰς τὸν κοῖλον χῶρον τῆς ἐκεῖ πλευρᾶς τοῦ σταδίου (πίν. I).

Τοῦ βήματος αὐτοῦ σώζονται σήμερον δύο μόνον πελώριοι λιθόκλινοι, εἰς τρία μέρη. Αἱ διαστάσεις των εἶναι: τῆς πρὸς Ἀ. (εἰς δύο τεμάχια) 1.40 μ. x 0.54 μ. καὶ τῆς πρὸς Δ. 1 μ. x 0.54 μ. Τὸ ὕψος των εἶναι, ἐξ ἄλλου, 0.55 μ.

Εἰς τὸ βῆμα τοῦτο κατήρχετο τὸ ἱερατεῖον, ἀκολουθῶς τῶν ἱεροπραξιῶν πιθανῶς, ἐκ τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ, ὡς καὶ τὰ μέλη τῆς ἐπιτροπῆς τῶν κριτῶν, πρὸς παρακολούθησιν τῶν ἀγώνων.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΙΣ

Καὶ τὰ τρία ὡς ἄνω κτίσματα παρουσιάζουν ὁμοιότητα καὶ εἰς τὴν ποιότητα τῶν ἀσβεστοπλίνθων καὶ εἰς τὴν κατασκευὴν των, ἐνῶ συγχρόνως παρουσιάζουν καὶ τὸν αὐτὸν ἀκριβῶς προσανατολισμόν, ὁ ὁποῖος δὲν ἀντιστοιχεῖ μὲν πρὸς τὸν προσανατολισμόν τοῦ ὀμφαλοῦ, ἀλλ' οὔτε πρὸς τὸν προσανατολισμόν τοῦ τελεστηρίου καὶ τοῦ πρὸ αὐτοῦ τεμένους. Εἰκάζεται, ὡς ἐκ τούτου, ὅτι εἰς αὐτὰ ἠκολουθήθη νέος προσανατολισμός, ὑπαγορευθεὶς πιθανῶς ἐκ τῆς κατὰ τὸ θερινὸν ἡλιοστάσιον, ἀνατολῆς τοῦ πλανήτου Ἀφροδίτη, κατὰ τὰ βαβυλωνιακὰ πρότυπα¹. Κατὰ τὸ ἡλιοστάσιον τοῦτο ἐγένετο ἡ μεγάλη ἐορτὴ εἰς τὸ Ἱερόν, ἐνῶ προηγουμένως ἴσχυε πιθανῶς κάποιον ἄλλο, παλαιότερον πρότυπον. Δεδομένου δὲ ὅτι τελεστήριον καὶ τέμενος εἶναι δυνατόν νὰ χρονολογηθοῦν (βλ. κατωτ.) εἰς τὸν πρῶτον αἰ. π.Χ., Ἱερὰ ὁδός, βάθρον βωμοῦ καὶ στάδιον εἶναι δυνατόν νὰ χρονολογηθοῦν εἰς τὸν 7ον αἰ. π.Χ., ὅταν παρουσιάζεται καὶ ἡ πρώτη ἐξαρσις τῆς λατρείας εἰς τὸ Ἱερόν.

ΤΟ ΩΔΕΙΟΝ

Τοῦτο, ὅπως καὶ τὸ στάδιον, προσδιωρίσθη ἀλλὰ δὲν ἀνεσκάφη. Ἐκεῖτο περὶ τὰ 80 μ., ὑψηλότερον τοῦ αὐχένος τοῦ Ἱεροῦ, εἰς ὑπήνεμον καὶ περιβαλλόμενων ὑπὸ βράχων κοῖλον χώρον (βάσσαν) τοῦ Ζαρκαδιοῦ (πίν. 11β). Συγκεκριμένως ἐντὸς τοῦ χώρου αὐτοῦ ὁ ὁποῖος ἐκαλλιεργεῖτο μέχρι τινὸς ὡς ἀγρὸς σιτηρῶν — εὐρέθησαν τεμάχια ἐλληνιστικῶν ἀγγείων καὶ κεράμων. Ἀλλὰ ἠνοίχθησαν μὲν δύο δοκιμαστικαὶ τάφροι βάθους 2.50 μ., ἡ ἐπίχωσις των ὅμως ἐφαίνετο ὅτι ἦτο βαθυτάτη καί, μὴ ὑπαρχούσης τῆς ἀπαραιτήτου πιστώσεως, διεκόπη ἀναγκαστικῶς ἡ συνέχισις τῆς ἐρεῦνης τοῦ χώρου δι' εὐθετώτερον χρόνον.

Ἐταυτίσθη, ἐν τούτοις, ὁ χώρος αὐτὸς μὲ μικρόν Ὠδεῖον, διότι εἰς τοῦτο συνηγόρουν τὰ ἀκόλουθα στοιχεῖα: α) τὸ περιφερὲς σχῆμα του· β) ἡ θέσις του ἐντὸς φυσικοῦ κοιλώματος· γ) ἡ μεγάλη ἐπίχωσις του·

1. Βλ. σελ. 104.

καὶ δ) ἡ παρουσία Ὡδείου εἰς ἀντίστοιχον Ἱερὸν, ὅπως ἦτο τῆς Ἀνδανίας, κατὰ τὴν σωζομένην ἐπιγραφὴν.¹

ΤΑ ΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑΤΑ

ΤΟ ΤΕΛΕΣΤΗΡΙΟΝ

Ἐκ τῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων προκύπτει ὅτι τὸ πρῶτον οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖον κατεσκευάσθη εἰς τὸ Ἱερὸν, ἦτο τὸ τελεστήριον. Ἡ ὀνομασία αὐτῇ ὀφείλεται εἰς τὸ τετράγωνον σχῆμα τοῦ κτηρίου καὶ εἰς τὴν μερικὴν ἐπὶ τοῦ πρηνοῦς κατασκευὴν του. Τὸ τελεστήριον ἀπεκαλύφθη μερικῶς κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ 1968² καὶ ὀλικῶς κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ 1969³ (πίν. 41 - 45, III - IV).

Τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο εἶχε προσανατολισμὸν ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ. Ὁ χῶρος του, ἐπιχωματωθεὶς μετὰ τὴν ἐρήμωσίν του κατὰ τὴν ὑστέραν ἀρχαιότητα, ἐχρησιμοποιεῖτο μέχρι τῆς ἀνασκαφῆς του ὡς μάνδρα καὶ στάνη αἰγοπροβάτων. Ἐν τούτοις διεσώζετο εἰς ἀξιόλογον μέρος τῆς ἀνωδομίας του. Λεπτομέρειαί του ἔχουν ὡς ἔπεται :

Τῆς κατασκευῆς του προηγῆθη ἐκβραχισμὸς τῆς Ἀ. παρυφῆς τῆς ἐκεῖ κλιτύος (τοῦ Ζαρκαδιοῦ), ἡ ὁποία κατήρχετο πρὸς τὸν χῶρον τοῦ ὀμφαλοῦ. Ὁ ἐκβραχισμὸς δὲ αὐτὸς ἐδημιούργησε μίαν ὀρθοπλαγίαν, ἐπὶ τῆς ὁποίας καὶ ἐστηρίχθη ὁ ὀπίσθιος (Δ.) τοῖχος τοῦ οἰκοδομήματος. Ἡ ἰδιομορφία αὐτῇ, τοῦ ἐκβραχισμοῦ κλιτύος πρὸς διαμόρφωσιν ὀρθοπλαγιάς καὶ πρὸς ἐπ' αὐτῆς στήριξιν τοῦ ὀπισθίου τοίχου οἰκοδομῆς, ὑπὸ μορφὴν δηλαδὴ ἀντερείσματος, προσιδιάζουσα καὶ εἰς ἄλλα ἀντίστοιχα οἰκοδομήματα, ἀνήγετο πιθανῶς εἰς κάποιαν παράδοσιν τῆς Β' χιλιετίας π.Χ.⁴

Τὸ σχῆμα τοῦ οἰκοδομήματος ἦτο, ὅπως ἐλέχθη, τετράγωνον. Τὸ πλάτος του (ἀπὸ Β. πρὸς Ν.), ἦτοι ἡ Ἀ. καὶ ἡ Δ. πλευρά του, ἦτο 10.85 μ., ἐνῶ τὸ μῆκος του (ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ.), ἦτοι ἡ Β. καὶ ἡ Ν. πλευρά του, ἦτο 10.77 μ. Τὸ ὡς ἄνω πλάτος, 10.85 μ., ἦτο, ἐξ ἄλλου, τὸ αὐτὸ μὲ τὸ πλάτος τοῦ τεμένους, ὁ περίβολος τοῦ ὁποίου ἐκτίσθη ἀκριβῶς πρὸς Ἀ.

1. Βλ. I.G., V 1, 1390.

2. Π.Α.Ε. 1968, 12 κ.έ.

3. Π.Α.Ε. 1969, 73, πίν. 95α.

4. ΚΑΡΔΑΡΑ εἰς Α.Α.Α. (1972), 119 κ.έ.

τοῦ τελεστηρίου καὶ μὲ σκοπὸν νὰ περιβάλῃ τὸν ὀμφαλὸν καὶ τὸν στῦλον - ἀγυιέα. Ἐπομένως, τὸ τέμενος τοῦτο, ὅπως προσδιορίζετο διὰ τοῦ περιβόλου του (βλ. κατωτ.), εἶχε καὶ τὸν αὐτὸν ἀκριβῶς προσανατολισμὸν μὲ τὸ τελεστήριον. Ὁ προσανατολισμὸς δὲ αὐτός, ὅπως ἤδη ἐλέχθη, ἀπέκλινεν ἐλαφρῶς τοῦ προσανατολισμοῦ τοῦ ὀμφαλοῦ. Προκύπτει δέ, ὡς ἐκ τούτου, ὅτι ἀμφότερα ἐσχεδιάσθησαν μὲν καὶ κατασκευάσθησαν μαζί, εἰς μεταγενέστερον ὅμως χρόνον τῆς ἐποχῆς τῆς κατασκευῆς τοῦ ὀμφαλοῦ.

Ἡ ἑκτασις πάντως τόσον τοῦ πλάτους τοῦ οἰκοδομήματος (10.85 μ.) ὅσον καὶ τοῦ μήκους του (10.77 μ.) ἰσοῦτο σχεδὸν ἀκριβῶς μὲ τὸ μήκος 36 ἰωνικῶν ποδῶν ($36 \times 0.296 \mu. = 10.65 \mu.$), ὅπως ἐγένετο ὁ καθορισμὸς των ὑπὸ τοῦ Dinsmoor¹.

Εὐτύχημα εἶναι ὅτι ἀμφότεραι αἱ πλάγαι πλευραὶ (B. καὶ N.) τοῦ τελεστηρίου, καθὼς καὶ ἡ ὀπισθία πλευρά του (Δ.), ἐσώθησαν εἰς ἀρκετὸν ὕψος. Περισσότερον δὲ ὅλων ἐσώθη ἡ πρὸς B. πλευρά του. Συνέβη δὲ τοῦτο, πιθανώτατα διότι κατὰ τὴν κατάρρευσιν τοῦ κτηρίου, μετὰ τὴν καταστροφὴν καὶ ἐρήμωσιν τοῦ Ἱεροῦ, ἐδημιουργήθη σὺν τῷ χρόνῳ νέον πρᾶνές εἰς τὸν χώρον καὶ ἡ κλιτύς ἀπεκατεστάθη ἐκ νέου εἰς τὴν φυσικὴν τῆς μορφήν.

Τόσον κατὰ τὴν μίαν καὶ τὴν ἄλλην πλαγίαν (B. καὶ N.) πλευρὰν του, ὅσον καὶ κατὰ τὴν πρόσοψίν του (Ἄ. πλευρὰν), τὸ κτήριο παρούσῃαζεν εὐθυνηρίαν, ἡ ὁποία ἀπετελεῖτο ἐξ ἀσβεστολιθικῶν πλακῶν, πάρχους 0.25 μ. καὶ μήκους κυμαινομένου μεταξὺ 0.47 μ. ἕως 1.19 μ. Ἐξεῖχε δὲ αὐτὴ πέραν τῆς οἰκοδομικῆς γραμμῆς κατὰ 0.075 μ. καθ' ὅλον τὸ μήκος τῶν ὡς ἄνω πλευρῶν καὶ τῆς προσόψεως.

Κατὰ δὲ τὴν τετάρτην, τὴν ὀπισθίαν (Δ.), πλευρὰν ἐστερεῖτο εὐθυνηρία. Εἰς τὴν πλευρὰν αὐτὴν ὑπῆρχεν ὁ τοιχοβάτης, ὁ ὁποῖος ἐξετείνετο, κατὰ μήκος καὶ ἐπὶ τῆς εὐθυνηρίας τῶν ἄλλων τριῶν ὡς ἄνω πλευρῶν. Ὁ τοιχοβάτης αὐτὸς ἀπετελεῖτο ἐπίσης ἐξ ἀσβεστοπλίνθων, πλάτους 0.73 μ., μήκους κυμαινομένου μεταξὺ 0.98 μ. καὶ 1.91 μ. καὶ ὕψους 0.25 μ.

Λεπτομέρειαι τῶν δύο πλαγίων, B. καὶ N., τοίχων τοῦ οἰκοδομήματος ἔχουν ὡς ἑξῆς :

Τὸ πλάτος των ἦτο 0.48 μ., ἀπετελοῦντο δὲ ἐξ ἀσβεστοπλίνθων καὶ εἶχον τὴν ἀκόλουθον διαμόρφωσιν : Ἐξωτερικῶς ὑπῆρχον ὀρθοστάται,

1. *Atti del VI Congr. Intern. di Archaeol. Class.*, 1961, 357.

ὑψους 0.76 μ. καὶ μήκους κυμαινομένου μεταξὺ 2.23 μ. καὶ 0.25 μ. Τὸ πλάτος τούτων ἦτο 0.16 μ. Ἐσωτερικῶς δὲ ἔφερον ἐπένδυσιν διαφόρου κατασκευῆς καὶ ἐκ μικροτέρων λιθοπλίνθων. Συγκεκριμένως, ὕπως κυρίως τοῦτο φαίνεται ἐπὶ τοῦ Β. τοίχου, αὐτὸς ἔφερον ἐπένδυσιν ἐκ τεσσάρων δόμων (σειρῶν) ἀσβεστοπλίνθων, πάχους 0.32 μ. ἀλλὰ ὑψους μειουμένου καθ' ἕκαστον δόμον, ἦτοι (ἐκ τῶν κάτω) : 0.27 μ. (α' δόμον), 0.23 μ. (β' δόμον), 0.13 μ. (γ' καὶ δ' δόμον). Ἐπὶ δὲ τοῦ τετάρτου αὐτοῦ δόμου ὑπῆρχε καὶ ἄλλος, πέμπτος, δόμος λιθοπλίνθων, διάτοιχος, ἐξετείνετο δηλαδὴ ἐπὶ τῶν ὀρθοστατῶν τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς καὶ κατὰ τι πέραν αὐτῆς (καὶ τῆς οἰκοδομικῆς γραμμῆς τοῦ κτηρίου). Ὁ δόμος αὐτὸς (ε') ὕψος εἶχε τὸ αὐτὸ μὲ τοὺς δύο κατωτέρους του (γ' καὶ δ') ἦτοι 0.13 μ. Ἀλλ' οἱ λιθοπλινθοὶ του ἐποίκιλλον εἰς μῆκος, μεταξὺ 0.47 μ. καὶ 0.91 μ. Τὸ πλάτος των δὲ ἦτο 0.50 μ. Διὰ τοῦ δόμου αὐτοῦ πάντως ἐπετυγχάνετο ἐνοποίησης τῆς ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ τοίχου, ἡ ὁποία τοιοῦτοτρόπως ἐξυπηρετεῖ κυρίως λόγους στατικῆς τοῦ κτηρίου. Ὑπεράνω τοῦ δόμου αὐτοῦ ὑπῆρχον, ἐξ ἄλλου, καὶ ἄλλοι δόμοι λιθοπλίνθων, ἐξ ὧν ἐσώθη μικρὸν μόνον μέρος ἐνὸς ἑκτου, κατὰ τὸ Δ. ἄκρον τοῦ Β. τοίχου, ἀποτελούμενον ἐκ μιᾶς μόνον πλίνθου, ὑψους 0.22 μ., πλάτους 0.48 μ. (ὅσον καὶ τὸ πλάτος τοῦ τοίχου) καὶ μήκους 0.54 μ.

Ὅπως ἐλέχθη, ὁ Ν. τοίχος τοῦ κτηρίου ἐσώθη ὀλιγώτερον, διότι ἡ πρὸς τὰ ἐκεῖ κλιτὺς ἦτο χαμηλὴ καὶ τὸ καταρρεῦσαν ὑλικὸν τοῦ κτηρίου διεσκορπίσθη μερικῶς. Εἶχεν ὅμως ὁ τοίχος αὐτὸς τὴν αὐτὴν κατασκευὴν μὲ τὸν Β. τοίχον : ἀπετελεῖτο ἐξωτερικῶς ἐξ ὀρθοστατῶν, μὲ σειρὰν λιθοπλίνθων ἐσωτερικῶς, κατὰ τὸ ἰσοδομικὸν σύστημα.

Δέον νὰ σημειωθῇ ὅτι μερικοὶ ὀρθοστάται ἀμφοτέρων τῶν τοίχων αὐτῶν, κυρίως οἱ μεγάλων διαστάσεων, συναπετελοῦντο ἐκ δύο, ἐφαπτομένων κατὰ τὴν μίαν διαγώνιον, τεμαχίων, ἕκαστον τῶν ὁποίων εἶχε μορφήν τραπεζίου ἀλλὰ μαζὶ εἶχον μορφήν ὀρθογωνίου. Τοιοῦτοι ὀρθοστάται ὑπῆρχον δύο ἐπὶ τοῦ Β. τοίχου, ἔχοντες τὰς ἀκολουθοῦσας διαστάσεις : α) κάτω πλευρά : 0.96 μ. καὶ 0.82 μ., ἄνω πλευρά : 0.75 μ. καὶ 1.02 μ. β) κάτω πλευρά : 0.55 μ. καὶ 0.73 μ., ἄνω πλευρά : 0.76 μ. καὶ 0.90 μ. καὶ ἄνω πλευρά : 0.67 μ. καὶ 0.78 μ., κάτω πλευρά : 0.55 μ. καὶ 0.90 μ. Ὁ τρόπος αὐτὸς κατασκευῆς ὑπεγορεύθη ἔνεκα τοῦ μεγάλου μεγέθους τῶν ὀρθοστατῶν καὶ τῆς δυσκολίας κατασκευῆς καὶ μεταφορᾶς των.

"Αγνωστον εἶναι τὸ συνολικὸν ὕψος τῶν πλαγίων τοίχων τοῦ κτηρίου. Ὁ μέγας ἀριθμὸς ὅμως λιθοπλίνθων, εὐρεθεὶς ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς τοῦ κτηρίου, ὅπως αὐτὸ κατεπλακώθη κατὰ τὴν κατάρρευσίν του, μαρτυρεῖ ὅτι τὸ ὕψος αὐτὸ ἦτο σχετικῶς σημαντικὸν (βλ. καὶ κατωτ.).

Μέρος τῶν ἐν λόγῳ ἀσβεστοπλίνθων οἱ ὁποῖοι εὐρέθησαν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ κτηρίου, προήρχοντο ὅμως καὶ ἐκ τοῦ ἀνωτέρου μέρους τοῦ Δ. τοίχου του πιθανῶς, ὁ ὁποῖος ἔκειτο ἐπὶ τῆς ὀπισθίας πλευρᾶς του, στηριζόμενος μερικῶς ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ βράχου (τῆς ὀρθοπλαγιᾶς). "Άλλο δὲ μέρος τῶν αὐτῶν ἀσβεστοπλίνθων προήρχετο καὶ ἐκ τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου, ὁ ὁποῖος ἐχώριζε τὸ κτήριο εἰς δύο μέρη, κατὰ τὸ μέσον του, βαίνων ἀπὸ Β. πρὸς Ν.

Ο Δ. - καὶ ὀπίσθιος - τοῖχος τοῦ κτηρίου διετηρεῖτο, ὅπως καὶ ὁ Β., ἀρκετά. Ἐστηρίζετο, ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθῆ, ἐπὶ τῆς ἐπὶ τούτῳ ἐκεῖ ἐκβραχισθείσης πλευρᾶς τοῦ πρανοῦς, σωθεὶς εἰς τὸ ὕψος τούτου. Ἡ τοιχοδομία του ὅμως ἦτο διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνην τοῦ ἐσωτερικοῦ τῶν πλαγίων τοίχων: Ἀπετελεῖτο ἐκ μικροτέρων κατὰ πολὺ ἀσβεστοπλίνθων, κτισμένων κατὰ τὸ ψευδο-ἰσοδομικὸν σύστημα. Ἦτο κατὰ ταῦτα σαφῶς μεταγενέστερος, προερχόμενος ἐξ ἐπισκευῆς τοῦ κτηρίου, τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς. Τὸ ὕψος τῶν ἀσβεστοπλίνθων αὐτῶν, ἦτοι τῶν πέντε σωζομένων δόμων, ἦτο (ἐκ τῶν κάτω) ὡς ἐξῆς (ἀπὸ Ν. πρὸς Β.): α' : 0.26 μ., β' 0.24 μ., γ' 0.23 μ., δ' 0.11 μ. καὶ ε' 0.29 μ. Κατὰ τὸ Β. ἄκρον του δὲ ἐσώζετο καὶ κατὰ δύο ἄλλους δόμους. Ὅπισθεν τοῦ ἀνωτάτου αὐτοῦ σωζομένου μέρους καὶ πρὸς Δ., δηλαδὴ ἐπὶ τοῦ ἐκεῖ φυσικοῦ πρανοῦς, ὑπῆρχον ἐπίσης τεμάχια μεγάλων ἀσβεστοπλίνθων, πιθανῶς προερχόμενα ἐξ ὀρθοστατῶν. Εἰς τὸ μέρος αὐτὸ οἱ ὀρθοστάται αὐτοὶ ἐξωτερικῶς ἦσαν εἰς τὸ ἔδαφος (τοῦ πρανοῦς) καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰν αὐτὴν τὸ κτήριο παρεῖχε τὴν μορφήν ἰσογείου. Ἐσωτερικῶς ὅμως ἀπετέλουν συνέχειαν τοῦ ἐσωτερικοῦ τοίχου τῆς ὀπισθίας (Δ.) πλευρᾶς. Παρόμοιον φαινόμενον ἐπανελαμβάνετο καὶ εἰς μέρος τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος (βλ. κατωτ.).

Ὁ ἐγκάρσιος ἐσωτερικὸς- ἀπὸ Β. πρὸς Ν.- ὅμως τοῖχος τοῦ κτηρίου ἐσώζετο ἐλάχιστα καὶ μόνον κατὰ τὸ Β. ἄκρον του, ὅπου καὶ ἐστηρίζετο κατὰ τὸ μέσον τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ Β. τοίχου. Ὅπως δὲ προκύπτει ἐκ τῶν πενιχρῶν λειψάνων του, ἦτο συνολικοῦ πλάτους 0.47 μ. καὶ εἶχε κτισθῆ ἐπὶ τοῦ ὑπ' αὐτὸν σωζομένου ἐγκαρσίου τοιχοβάτου τοῦ κτηρίου, ὁ ὁποῖος, πλατύτερος (0.76 μ.) ὢν, ἐξεῖχεν ἔνθεν καὶ ἔνθεν αὐτοῦ. Ἡ

κατασκευῇ τοῦ ἐν λόγῳ (ἐγκαρσίου τοίχου) εἶχεν ὡς ἐξῆς : Κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν καὶ τὴν ἐξωτερικὴν πλευράν του ἔφερεν ἓνα δόμον (σειράν) ἐξ ὀρθογωνίων ἀσβεστοπλίνθων, ὑπὸ μορφὴν ὀρθοστατῶν ὕψους 0.27 μ., πλάτους 0.20 μ. καὶ πτωχότατα λείψανα μικροτέρων λιθοπλίνθων, ἄλλης σειράς, ἐσώζοντο ἐπ' αὐτοῦ. Μεταξὺ ὅμως τῶν ὀρθοστατῶν τοῦ τοίχου αὐτοῦ ὑπῆρχε κάποιον κενόν, 0.12 μ., φρασσόμενον διὰ πηλοῦ καὶ μικρῶν λίθων.

Ἐφερε δὲ ὁ ἐγκάρσιος αὐτὸς τοῖχος κατὰ τὴν Ἀ. του πλευράν, ὅπου ἐγίνετο ἡ εἵσοδος εἰς τὸ κτήριον καὶ ἔχνη χαμηλοῦ θρανίου. Ἀπὸ ἄλλα δὲ συναφῇ ἔχνη, σωζόμενα καὶ ἐπὶ τῆς παρακειμένης πλευρᾶς (ἐσωτερικῆς) τοῦ Β. τοίχου τοῦ κτηρίου, φαίνεται ὅτι τὸ θρανίον αὐτό, καμπτόμενον κατ' ὀρθὴν γωνίαν συνεχίζετο καὶ κατὰ τὸ μέρος τῆς ἐν λόγῳ (Β.) πλευρᾶς.

Διὰ τοῦ ἐν λόγῳ ἐγκαρσίου τοίχου ἐδημιουργοῦντο εἰς τὸ κτήριον δύο σχεδὸν ἰσομεγέθεις χώροι, ἔχοντες τὰς ἀκολούθους διαστάσεις : ὁ μὲν πρὸς Ἀ. εἶχε μῆκος (ἀπὸ Β. πρὸς Ν.) 9.85 μ. (ἐσωτερικῶς) καὶ πλάτος (ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ.) 5.30 μ. Ὁ ἕτερος δὲ χώρος, ὁ πρὸς Δ., εἶχεν ἀντιστοίχως μῆκος ἐπίσης 9.85 μ. καὶ πλάτος 4.70 μ., ἦτο δηλαδή ὀλίγον στενώτερος τοῦ προηγούμενου.

Τοιχοβάτης, ἐξ ἄλλου, ὑπῆρχε καὶ κατὰ τὴν Ἀ. πλευράν τοῦ κτηρίου, ὅπου καὶ ἡ κυρία εἵσοδος του. Ἦτο ὅμως πλάτους 0.73 μ., ἦτοι κατὰ τι στενώτερος τοῦ τοιχοβάτου τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου. Ἐν ἀντιθέσει δὲ πρὸς τὰς ἀσβεστοπλίνθους τοῦ ἐγκαρσίου τοιχοβάτου, οὐδεμία τῶν ὁποίων ἐσώθη ἀκεραία, ὥστε νὰ ὑπολογισθῇ τὸ μῆκος της, ἀπαξάπασαι αἱ πλίνθοι τοῦ ἐξωτερικοῦ (Ἀ.) τοιχοβάτου ἦσαν ἀκέραιαι, ἔχουσαι μῆκος κυμαινόμενον μεταξὺ 0.90 μ. καὶ 1.91 μ. Τὸ πλάτος των πλίνθων αὐτῶν ἦτο 0.73 μ. Ἐξ ἐγκοπῶν δὲ κατὰ τὰ δύο ἅκρα του καὶ ἰχνῶν ἄλλων, πρὸς τὰ μέσα, φαίνεται ὅτι καὶ ἐπὶ τοῦ τοιχοβάτου αὐτοῦ πιθανῶς ὑπῆρχε τοῖχος ἐκατέρωθεν τῆς κυρίας εἰσόδου τοῦ κτηρίου, ἡ ὁποία ὑπῆρχεν εἰς τὸ μέσον του.

Διάρθρωσις

Εἰς τὸν ἐσώτερον χώρον τοῦ τελεστηρίου καὶ συγκεκριμένως ὀλίγον πρὸς Β. τοῦ μέσου τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου του καὶ εἰς ἀπόστασιν 1.20 μ. ἀπὸ τῆς Δ. (ὀπισθίας) πλευρᾶς του εὐρέθη κατακείμενον καὶ ὥσάν νὰ

εἶχε καταπέσει ἐπὶ τόπου τὸ ἀνώτερον καὶ μέγιστον μέρος λιθίνου πεσσοῦ (βλ. πίν. 46α,β) ἔχον κατεύθυνσιν ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ. Ἐναντι αὐτοῦ καὶ ἐπὶ τοῦ μέσου τοῦ ἐκεῖ ὀπισθίου (Δ.) τοίχου τοῦ κτηρίου εὐρέθη τὸ κατώτατον μέρος ἐνὸς ἄλλου ὁμοίου πεσσοῦ εἰς τὴν θέσιν του (πίν. 46α).

Αἱ διαστάσεις τοῦ καταπεσόντος καὶ σωζομένου πρὸς Δ. τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου ἐν λόγῳ πεσσοῦ ἔχουν ὡς ἐξῆς : Τὸ συνολικὸν ὕψος του ἦτο 1,30 μ. κατὰ τὴν μίαν πλευράν, τὴν ὑψηλοτέραν, διότι ὑπῆρχε κατὰ τὴν κορυφὴν του ἐγκοπὴ ὀρθογωνίου σχήματος, διαστάσεων 0.155 μ. x 0.288 μ. - 0.21 μ. Ἡ διατομή, ἐξ ἄλλου, τοῦ κατωτέρου μέρους του (τὸ ὅποιον εἶχε θραυσθῇ) ἦτο 0.476 μ. x 0.357 μ.

Ἡ θέσις, εἰς τὴν ὁποίαν εὐρέθη κατακείμενος ὁ πεσσὸς αὐτός, εἰς ἀπόστασιν 0.90 μ. ἀπὸ τοῦ μέσου περιήπου τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου (βλ. ἀνωτ.), ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεσιν ὅτι συνεπληροῦτο δι' ἐνὸς ἄλλου, κατωτέρου μέρους, ὕψους 0.90 μ.

Ἡ εὕρεσις τοῦ πεσσοῦ αὐτοῦ ἐγείρει τὰ ἀκόλουθα ἐρωτήματα : α) Ποῦ ἀκριβῶς ἴστατο ; β) Ποία ἦτο ἡ λειτουργικότης του ; Ἡ ἀπάντησις εἰς τὰ ἐρωτήματα αὐτὰ φαίνεται νὰ εἶναι ἡ ἀκόλουθος.

α) Ἐκ τῆς θέσεως, ὅπου εὐρέθη ὁ πεσσὸς αὐτός, συνάγεται ὅτι ἴστατο παρὰ τὸν ἐγκάρσιον τοῖχον καὶ ἐπὶ τοῦ κεντρικοῦ ἄξονος, ἦτοι, ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἄξονος (ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ.) μὲ τὸν ἕτερον πεσσόν, ὁ ὁποῖος ἐκ τοῦ κατὰ χώραν διασωθέντος κατωτάτου μέρους του, φαίνεται ὅτι ἴστατο παρὰ τὸ μέσον τοῦ ὀπισθίου (Δ) τοίχου τοῦ οἰκοδομήματος. Ὡς ἐκ τούτου, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ὑπῆρχε θύρωμα ἐπὶ τοῦ (κεντρικοῦ) ὡς ἄνω ἄξονος τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου· καὶ ἐπομένως τοῦτο ἢ ἦτο ὀλίγον πρὸς Ν. τοῦ ἄξονος τούτου ἢ ὑπῆρχον δύο θυρώματα, ἀνὰ ἓν ἐκατέρωθεν τοῦ ἄξονος αὐτοῦ, ὁπότε πιθανῶς διὰ τοῦ ἐνός, τοῦ πρὸς Β. καὶ πλησιέστερον τοῦ τρίποδος, εἰσῆρχετο τὸ ἱερατεῖον καὶ διὰ τοῦ ἄλλου ἐνδεχομένως εἰσῆρχοντο οἱ πιστοί. Τὴν ὑπαρξίν θυρώματος (ἢ θυρωμάτων) πάντως μαρτυρεῖ ἡ ἀνεύρεσις δύο χαλκίνων ἐφηλύδων εἰς τὸν χώρον αὐτόν (βλ. κατωτ.).

β) Ἐκ τῆς ἐγκοπῆς, παρὰ τὴν κορυφὴν, τοῦ ἐν λόγῳ πεσσοῦ συνάγεται ὅτι : ἰστάμενος ὁ πεσσὸς αὐτός κατὰ τὸ μέσον περιήπου τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου, ἐδέχετο ἐπ' αὐτῆς ἀνὰ ἓν, ἀνωπιά, τὰ ἄκρα δύο ὀριζοντίων ξυλίνων δοκῶν, ἐκτεινομένων ἀντιστοίχως πρὸς τοὺς πλαγίους τοίχους (Β. καὶ Ν.) τοῦ κτηρίου. Μὲ ἄλλους λόγους, ἐπὶ τῆς ἐγκοπῆς αὐτῆς ἐστηρίζοντο τὸ ἓν καὶ τὸ ἕτερον τῶν ἐσωτερικῶν ἄκρων δύο

ὀριζοντίων ξυλίνων δοκῶν, ἐνῶ τὰ ἄλλα δύο, ἐξωτερικά, ἄκρα των ἐστηρίζοντο, ἀνά ἓν, ἐπὶ τῶν πλαγίων τοίχων (B. καὶ N.) τοῦ κτηρίου, ὅπου καὶ ἐξετείνοντο. Διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ ἐπετυγχάνετο ἡ δημιουργία μιᾶς δοκοῦ (συναποτελουμένης ἐκ δύο μερῶν), ἐκ τοῦ ἐνὸς πλαγίου τοίχου μέχρι τοῦ ἄλλου. Ἀντίστοιχος ἦτο κατὰ ταῦτα καὶ ἡ λειτουργικότης τοῦ δευτέρου πεσσοῦ, τοῦ ἐναντι τοῦ προηγούμενου καὶ ἐπὶ τοῦ μέσου τοῦ Δ. (ὀπισθίου) τοίχου ἵσταμένου. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἐδημιουργοῦντο αἱ προϋποθέσεις, οὕτως ὥστε : α) νὰ στηριχθῇ ἐπ' αὐτῶν, ἀπὸ τοῦ ἐνὸς πεσσοῦ ἕως τὸν ἄλλον (ἐπὶ τῶν ὡς ἄνω δηλαδὴ ξυλίνων δοκῶν) ξυλίνη διαδοκίς καὶ παραλλήλως πρὸς αὐτήν, πρὸς N. καὶ μέχρι τοῦ (N.) πλαγίου τοίχου, σειρὰ ἄλλων ὁμοίων διαδοκίδων καὶ β) νὰ δημιουργηθῇ, διὰ τοῦ τρόπου τούτου, μία ψευδο-ὀροφή, ἀποτελοῦσα τὸ (ξύλινον) δάπεδον ἐνὸς ὑπερώου.

Ἡ δημιουργία ὅμως τοῦ ὑπερώου αὐτοῦ προϋπέθετε κάποιον ὕψος. Τοῦτο εἶναι δυνατόν νὰ ὑπολογισθῇ ἐκ τοῦ συνυπολογισμοῦ τοῦ ὕψους τοῦ (κατακειμένου) πεσσοῦ (1.34 μ.), προστιθεμένης ὅμως εἰς αὐτὸ καὶ τῆς ἀποστάσεως (0.90 μ.) μεταξὺ τοῦ κατωτέρου ἄκρου του καὶ τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου ὅπου καὶ ἵστατο (μὴ ὑπολογιζομένου τοῦ πάχους τῶν διαδοκίδων — 0.20 μ. περίπου — ἐπ' αὐτοῦ, διότι τοῦτο θὰ ἀπετέλει τὸ πάχος τῆς ψευδο-ὀροφῆς καὶ συγχρόνως τοῦ δαπέδου τοῦ ὑπερώου). Τὸ ὕψος ἐπομένως ἐκ τοῦ δαπέδου τοῦ χώρου τούτου τοῦ οἰκοδομήματος μέχρι τῆς ὀροφῆς τοῦ ὑπερώου θὰ ἦτο 2.10 μ. περίπου.

Ὁ ἐσώτερος αὐτὸς χώρος τοῦ κτηρίου, θὰ ἐχωρίζετο, κατὰ ταῦτα : εἰς ἓν μέρος μὲ ὑπερῶον, τὸ ὅποῖον θὰ ἐξετείνετο ἐπὶ τοῦ N. ἡμίσεος καὶ εἰς τὸ ὑπόλοιπον μέρος, πρὸς B., τὸ ὅποῖον θὰ ἦτο ἄνευ ψευδο-ὀροφῆς (ἄνευ ὑπερώου). Εἰς τὸν χώρον τοῦτον ἰδιαιτέρως, ἦτοι ἐκεῖ ὅπου ἦτο καὶ τὸ βάθρον τοῦ τρίποδος, ἀλλ' ὀλίγον πρὸς N. αὐτοῦ ὑπῆρχε μεγάλη ποσότης τέφρας (βλ. κατωτ.). Τοιοῦτοτρόπως τὸ ἐσώτερον ἥμισυ τοῦ κτηρίου διεκρίνετο εἰς δύο χώρους : ἓνα χώρον κατὰ τὸ N. ἥμισυ, ὃ ὅποῖος ἦτο μετὰ ὑπερώου καὶ ἓνα ἄλλον ἐν συνεχείᾳ (πρὸς B.) ἄνευ ὑπερώου, εἰς τὸν ὅποῖον ἦτο ἐστία καὶ τρίπους. Οἱ δύο χώροι πιθανῶς ἐχωρίζοντο, μεταξὺ των, διὰ παραπετάσματος, ἐνὸς ἢ δύο, τὰ ὅποια, κατὰ τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ τελετουργικοῦ, συρόμενα εἰς τὰ πλάγια, ἐπέτρεπον τὴν θέαν τοῦ τρίποδος ἢ, κλειόμενα, ἀπέκρυπτον αὐτήν καὶ τοῦτο ἐπανελαμβάνετο καὶ εἰς τὸ ὑπερῶον. Ἡ παρουσία μεγάλων σχετικῶς, χαλκίνων κυρίως, κρίκων εἰς τὸν χώρον (πίν. 89, 95δ κάτω), δυνατόν νὰ συνδεθῇ μὲ τὰ παρα-

πετάσματα αυτά, δεδομένου μάλιστα ότι οί κρύκοι αυτοί είναι με έφαπτόμενα αλλά όχι και κολλημένα άκρα, ώστε να επιτρέπεται ή διέλευσίς των δια τών όπών του άνω άκρου του παραπετάσματος.

Καί αυτά μόν ως προς τό Δ. ήμισυ του οίκοδομήματος, δηλ. τόν έσωτερον χώρον. Ός προς τό έτερον ήμισυ, δηλ. τόν έξώτερον και προς 'Α. κείμενον έτερον χώρον του, παρατηρητέα τά ακόλουθα.:

Οί δύο πλάγιοι τοίχοι του οίκοδομήματος (Β. και Ν.) δέν έπερατούντο κατά τά 'Α. άκρα των, διότι ό τοιχοβάτης των, Β. και Ν., τόσον είς τό έν, τό Β.'Α., όσον και είς τό έτερον, τό ΝΑ., άκρον δέν έπερατοῦτο έκεῖ. 'Αλλά εκάμπτετο κατ' έρθήν γωνίαν. Φαίνεται λοιπόν ότι συνεχίζετο, έν μέρει τουλάχιστον, ό τοίχος και επί τής 'Α. πλευράς, δηλ. επί τής προσόψεως, ή όποία, ως εκ τούτου, δέν ήτο άνοικτή. Τό 'Α. ήμισυ έπομένως του οίκοδομήματος δέν είχε μορφήν στοάς άνοικτής κατά τήν πρόσοψιν. Έπαναλαμβάνομεν δέ και έδω ότι άρχικώς έτοποθετήθησαν επί τής προσόψεως αύτῇ έσφαλμένως τά τεμάχια του λιθίνου στύλου¹ τά όποια άπεδείχθη εκ τών ύστέρων ότι ουδεμίαν έχουν σχέσιν με τήν πρόσοψιν του κτηρίου.

Είδικώτερον: Κατά τήν πλευράν αύτήν, τής προσόψεως άνιχνεύθησαν ίχνη έγκοπών επί του τοιχοβάτου, ιδίως προς τά άκρα της (Β. και Ν.). Φαίνεται λοιπόν ότι ή πλευρά αύτή εκλείετο δια τοίχου, ό όποιος διεκόπτετο κατά τό μέσον δι' ενός θυρώματος. Τοῦτο παρουσιάζετο άλλωστε και είς τό τελεστήριον τής 'Ελευσίνας, κατά τον Κουρουνιώτην και τον Τραυλόν².

Τό χαμηλόν θρανίον, τέλος, τό όποϊον, όπως ήδη άνεφέρθη, εξετείνετο επί του έσωτερικοῦ τών τοίχων του έν λόγω χώρου του κτηρίου, ασφαλώς έχρησίμευε δια τό κοινόν (όπως περίπου και τό υπερῶν του άλλου, του έσωτέρου, χώρου).

Τό τριποβάκιον³ (πίν. 46α, γ, δ)

Πέραν του μέσου του έγκαρσίου τοίχου του έν λόγω (έσωτέρου ή Δ.) χώρου του κτηρίου και συγκεκριμένως είς απόστασιν 2.20 μ.

1. Βλ. σελ. 119, σημ. 1.

2. Βλ. MYLONAS, *Eleusis* (1961), εικ. 41 b.

3. Διά τόν όρον βλ. ΟΡΑΝΔΟΥ και ΤΡΑΥΛΟΥ, *Λεξικόν αρχαίων αρχιτεκτονικῶν όρων* (1986), λ.

ἀπὸ τοῦ Β. τοίχου, εὐρέθῃ κατακείμενον, ἀλλ' ἀναποδογυρισμένον, λίθινον βάθρον, πλάτους 0.58 μ., μήκους 0.65 μ. καὶ ὕψους 0.27 μ. Ἐπὶ τῆς ἐπὶ τοῦ ἐδάφους (ἀναποδογυρισμένης) ἐπιφανείας τοῦ ὑπῆρχον τρία κοιλώματα. ἦται δύο, εἰς ἀπόστασιν 0.29 μ. τὸ ἐν ἀπὸ τοῦ ἄλλου, ἐπὶ τῆς μιᾶς μακρᾶς πλευρᾶς, καὶ τρίτον, εἰς τὸ μέσον κείμενον τῆς ἑναντι αὐτῆς, ἐτέρας, μακρᾶς πλευρᾶς· ἕλα δὲ εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ ἄκρου τῶν πλευρῶν αὐτῶν (0.15 μ.).

Τὰ κοιλώματα αὐτὰ ἔφερον ἐπικάλυψιν διὰ μολυβδίνου ἐλάσματος. Προφανές δὲ ἦτο ὅτι τὸ βάθρον αὐτό, ὅταν ἦτο εἰς τὴν κανονικὴν του θέσιν, ἐχρησίμευε διὰ τὴν στήριξιν τῶν (τριῶν) σκελῶν χαλκίνου τρίποδος· καὶ ἡ μολυβδίνη ἐπικάλυψις τῶν ὡς ἄνω κοιλωμάτων του, τὰ ὅποια ἦσαν διὰ τὴν ὑποδοχὴν τῶν σκελῶν τοῦ τρίποδος, σκοπὸν εἶχε νὰ ἀποτρέψῃ τυχὸν διάβρωσιν των.

Τὸ βάθρον τοῦτο (μετὰ τοῦ ἐπ' αὐτοῦ τρίποδος) ἵστατο εἰς ἀπόστασιν 130 μ. ἀπὸ τοῦ μέσου τοῦ Β. τοίχου τοῦ ὡς ἄνω ἐσωτέρου χώρου τοῦ οἰκοδομήματος. Τοῦτο προκύπτει ἀνέτως ἐκ τοῦ ὑπολογισμοῦ —μετὰ τὴν δι' ἀντιστρόφου ἀναποδογύρισματος ἐπαναφορὰν τοῦ βάθρου εἰς τὴν ἀρχικὴν του θέσιν— τοῦ ὑπολοίπου χώρου. Καὶ τοῦτο, διότι, εὐρεθὲν εἰς ἀπόστασιν 2.20 μ. —ἀναποδογυρισμένον— ἀπὸ τοῦ ὡς ἄνω τοίχου καὶ ἐπαναφερόμενον εἰς τὴν θέσιν του, ὥστε τὰ κοιλώματα νὰ εἶναι ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας, ἐχρειάζετο· νὰ καλυφθῇ τὸ μῆκος τῆς μιᾶς πλευρᾶς του (0.65 μ.), τῆς μακρᾶς, καθὼς καὶ τὸ ὕψος του (0.27 μ.) : 2.20 μ., μεῖον 0.65 καὶ 0.27 μ.· ὁπότε τὸ ὑπολειπόμενον διάστημα ἦτο 1.285 μ. (= 1.30 μ. περίπου).

Τὸ ἀναποδογύρισμα τοῦτο τοῦ βάθρου ὠφείλετο πιθανῶς εἰς προσπάθειαν τῶν Ἑθνικῶν διαφυλάξεώς του ἐκ τῶν Χριστιανῶν, μετὰ τὴν ἐξ αὐτοῦ ἀπομάκρυνσιν τοῦ ἱεροῦ τρίποδος ὑπὸ αὐτῶν.

Τὸ βάθρον αὐτὸ πάντως, ἱστάμενον παρὰ τὸν Β. τοῖχον (εἰς τὸ μέσον αὐτοῦ) τῆς δεξιᾶς —εἰς τὸν εἰσερχόμενον— στενῆς πλευρᾶς τοῦ ὀρθογωνίου ἐσωτέρου χώρου, κυρίως δὲ ὅ ἐπ' αὐτοῦ τρίπους, ἐπεῖχεν τὴν θέσιν θρόνου τῆς θεότητος. Ὁ τρίπους ἐπομένως ἐχρησιμοποιεῖτο ὅχι μόνον ὡς θρόνος τοῦ Ἀπόλλωνος ἀλλὰ καὶ ὡς θρόνος τῆς Ἀφροδίτης, ἡ ὅποια ἐθεωρεῖτο χορηγὸς τῆς μαντικῆς¹ εἰκονιζομένην, ὡς οὐρανία, φέρουσα καὶ τὴν μαντικὴν (μὲ καμπύλον ἄκρον) ράβδον (πίν. 31 ε, στ)².

1. Βλ. ἄνωτ. Ὁμ. ἑμν. V 4 καὶ ΗΡΟΔ. IV 67.

2. Βλ. σελ. 101, σημ. 2. Ὁμοίαν ράβδον (lituus) φέρει καὶ μορφή τοῦ Διὸς εἰς τὸ Λύκαιον : A.E. 1904, 187-8, εἰκ. 13.

Ἡ ἐσχάρα

Ὅταν ἀπεκαλύπτοντο τὰ χώματα τῆς ἐπιχώσεως —τὰ ὅποια ἐκάλυψαν τὸν ἐρειπιῶνα τοῦ κτηρίου, εἰσδύσαντα ἕως τὸ βάθος του—, εὐρίσκοντο ἀναμεμειγμένα μὲ λίθινον οἰκοδομικὸν ὕλικόν ἀλλὰ καὶ μὲ καμμένα ξύλα (ἐκ τῶν δοκῶν τῆς στέγης καὶ τοῦ ὑπερώου). Κατὰ τὸ χαμηλότερον ὅμως μέρος των ἐγίνοντο βαθμηδὸν μαῦρα καὶ λιπαρά, καὶ εἶχον λείψανα ὀστέων ζώων. Ἰδιαιτέρως εἰς τὸν ὡς ἄνω ἐσώτερον χῶρον, ὅπου καὶ ὑπῆρχον σαφῆ ἔχνη τέφρας συσσωρευμένης, ἰδίως εἰς τὸν πρὸ τοῦ τρίποδος χῶρον. Ἐκεῖ θὰ ὑπῆρχε κάποια ἐστία¹.

Ἡ ἐστία αὕτη εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθῇ εἰδικώτερον ὡς ἐσχάρα ἐπὶ τῇ βάσει πληροφορίας τοῦ Ἡσυχίου².

Ἐξ ἄλλου, εἰς πολλὰ ἄλλα σημεῖα τοῦ χώρου τὰ χώματα αὐτὰ διέτῃρουν ἔχνη μύρου, ἐξαερούμενου μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν των.

Ἐκ τῶν ὡς ἄνω στοιχείων, ἡ ἀποκομιζομένη ἐντύπωσις εἶναι ἡ ἐξῆς : Ἡ τέλεις διαφόρων ἱεροπραξιῶν, εἰς τὸν χῶρον αὐτὸν ἰδιαιτέρως τοῦ κτηρίου, ἦτοι εἰς περιβάλλον ἡμισκοτεινὸν καὶ μεστὸν καπνοῦ, ἐδημιούργει μίαν ἀτμόσφαιραν ἀποπνικτικὴν ἀλλὰ καὶ ὑποβλητικὴν συγχρόνως. Τὴν ὑπαρξίν ἀνοιγμάτων, καὶ δὴ παραθύρων, διὰ τὴν ἐξαέρωσιν τοῦ χώρου μαρτυρεῖ πάντως ἡ εἰς αὐτὸν ἀνεύρεσις μικρῶν ἐφελύδων³, χρονολογούμενων εἰς τοὺς χρόνους περὶ τὸ 400 π.Χ. (χαλαρώνοντες τὰ στενὰ χρονολογικὰ πλαίσια),⁴ ἐκ παραθύρων προερχομένων (πίν. 74 β κάτω).

Χρονολόγησις

Ἀτυχῶς δὲν ὑπάρχουν συγκεκριμέναι στρωματογραφικαὶ ἐνδείξεις διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ κτηρίου. Τοῦτο ἄλλωστε συμβαίνει καὶ εἰς τὸ σύνολον τῶν συναφῶν ἀρχαίων κτηρίων. Ὑπάρχουν, ἐν τούτοις, πῆλινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη. Αὐτὰ καὶ ἄλλα, κινητὰ, εὐρήματα, ὅπως εἶναι θραύσματα λύχνων καὶ ἀγγείων, πῆλινα εἰδώλια, καὶ μικρὸς ἀριθμὸς χαλκίνων ἐφελύδων, καίτοι ἄνευ στρωματογραφίας καὶ ἀποτελοῦντα, μετὰ τῶν

1. Βλ. σελ. 255.

2. Βλ. λ.

3. Ἀρ. 415 καὶ 443.

4. Πβλ. ROBINSON, *Olynthus* X(1941), ἀρ. 1108, πίν. LXXI.

χωμάτων, μίαν ἐλαιώδη καὶ μαύρην, κατὰ τὸ χαμηλότερον μέρος, μᾶζαν, παρέχουν τὰ ἀναγκαῖα διὰ τὴν χρονολόγησιν στοιχεῖα. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι συνέβαινε τὸ ἐξῆς :

Πλὴν τῶν ἀσβεστοπλίνθων τῶν τοίχων τοῦ κτηρίου, ἐν ἀφθονίᾳ, εὐρίσκομένων εἰς τὸ ἀνώτερον κυρίως μέρος τῆς ἐπιχώσεως, καὶ τῶν πηλίνων κεράμων, τὰ ἄλλα λείψανα καὶ κινητὰ εὐρήματα, τὰ ὅποια ἦσαν κυρίως εἰς τὸ κατώτερον μέρος τῆς ἐπιχώσεως, εὐρίσκοντο φέρδην μίγδην μὲ τέφραν, καμμένα ξύλα καὶ ὅστ' αὖ ζώων. Κατὰ ἐν δὲ μέρος των αὐτὰ ἐχρησιμοποιοῦντο καὶ εἰς τὸ ὑπερῶν. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι, μετὰ τὸν εὐπρεπισμὸν καὶ τὸν καθαρισμὸν, ὃ ὁποῖος ἐγένετο ἐκάστοτε εἰς τοὺς χώρους αὐτοὺς τοῦ κτηρίου, ἀπεμακρύνετο μὲν τὸ πλεῖστον τοῦ συσσωρευμένου ἐκεῖ ὕλικου ἀλλὰ παρέμενε τελικῶς καὶ κάποιον μέρος του. Τοῦτο δέ, ἀναμοχλευόμενον ἐκάστοτε, κατὰ τὴν ἰσοπέδωσιν, ἢ ὅποια ἤκολούθει, ἐνεσωματοῦτο τελικῶς εἰς τὸ ἐκάστοτε δάπεδον. Τιοιουτοτρόπως παλαιότερα ἀντικείμενα συνυπῆρχον μὲ νεώτερα, ἔνεκα τῆς ἐκ τῆς ὥς ἂν ἀναμοχλεύσεως καὶ ἀναμείξεως των πρὸ τοῦ ἐκάστοτε εὐπρεπισμοῦ τοῦ χώρου. Σημαντικὰ στοιχεῖα διὰ τὴν χρονολόγησιν γενικῶς τοῦ οἰκοδομηματος εἶναι ὅσα κυρίως προκύπτουν ἐκ τῶν πηλίνων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν του. Τοιαῦτα εἶναι :

Τεμάχια πηλίνων κεράμων στρωτήρων, γνωστοῦ κορινθιακοῦ τύπου, ἐξ ἐρυθρωποῦ πηλοῦ, ἀρκετοῦ πάχους καὶ μὲ καστανὸν ἐπίχρυσμα. Πρόκειται περὶ ἀγελαίων στρωτήρων, μὲ ὑπερυψωμένον ἐσωτερικῶς, ὑπὸ μορφήν κοίλου κυματίου τὸ πρὸς τὸ χεῖλος (μακρᾶς πλευρᾶς) ἄκρον, (πίν. 55β, γ) καὶ περὶ ἀκροκεράμων στρωτήρων κορινθιακοῦ τύπου ἐκ σκοτεινοῦ ἐρυθρωποῦ πηλοῦ μὲ διακόσμησιν ἐκ καστανοῦ καὶ μαύρου χρώματος. Ἐπὶ ἐνὸς ἐξ αὐτῶν¹ αὐτὴ συνίστατο εἰς πλοχμὸν² καὶ ἐπὶ ἐτέρου εἰς ὀξυκόρυφα φύλλα³. Τὰ τεμάχια αὐτὰ⁴ εἶχον, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα, ἐσωτερικῶς τὸ ἄκρον των σχηματίζον κοῖλον κυμάτιον. Ἐπὶ πλεόν, ὃ πηλὸς των περιεῖχε καὶ ἀρκετὰ ξένα στοιχεῖα, καὶ μάλιστα χονδρά. Ὅπως θρυμματισμένα χαλίκια κ.ἄ.

1. Ἀρ. 794.

2. Πβλ. HILL, *Decorated Architectural Terracottas*, (Corinth IV, 1), 11, εἰκ. 1.

3. Τυχαῖον εὔρημα εἰς τὸν πρὸς Ν. πλησίον χώρον, τὸ 1976, κατὰ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ Ἱεροῦ μετὰ τοῦ κ. Σταϊνχάουερ. Ὅμοια πβλ. ΡΩΜΑΙΟΥ, *Κέραμοι ἐκ Καλυδῶνος* (1951) 49, εἰκ. 31.

4. Ἀτυχῶς δὲν κατέστη δυνατόν νὰ φωτογραφηθοῦν εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Ἀρχαίας Ὀλυμπίας.

Ὡς ἐκ τούτου, τὰ τεμάχια αὐτὰ εἶναι δυνατόν νὰ παραβληθοῦν καὶ πρὸς ἀνάλογα δείγματα ἐκ τοῦ χώρου τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος εἰς τὴν Κόρινθον¹ καὶ νὰ χρονολογηθοῦν εἰς τὸν πρώιμον 6ον π.Χ. αἰῶνα γενικῶς.

Ἐξ ἄλλου, σημαντικὸν ἐξαιρετικῶς εὖρημα (πίν. 54) εἶναι πῆλινον πρόσωπον γυναικείας (;) μορφῆς², εὑρεθὲν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ 1968 εἰς ἀπόστασιν 1 μ. περίπου πρὸς Ν. τῆς Β.Ἀ. γωνίας τοῦ οἰκοδομήματος, εἰς βάθος περίπου 0.40 μ. ἀπὸ τῆς φυσικῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους.

Τὸ εὖρημα τοῦτο εἶναι ἐξ ὠχροκιτρίνου πηλοῦ καὶ κατὰ τὴν ἀνεύρεσίν του ἔφερεν ὠραῖον γαλακτώδες ἐπίχρυσμα, ἐξαφανισθὲν μετὰ τὸν καθαρισμὸν του. Διατηρεῖ, ἐν τούτοις, ἀκόμη καστανὸν παχύρρευστον χρῶμα πρὸς δῆλωσιν τῶν βολβῶν τῶν ὀφθαλμῶν καὶ μαῦρον παχύρρευστον χρῶμα πρὸς δῆλωσιν τῆς κόρης των — ἡ ὁποία εἶναι ὡς ἐπίπεδον δισκάριον —, καθὼς καὶ πρὸς δῆλωσιν τῶν μαλλιῶν, ἐλάχιστον μόνον μέρος τῶν ὁποίων σώζεται ὑπεράνω τοῦ μετώπου. Τὰ χρώματα ὅμως αὐτὰ φθείρονται συνεχῶς. Ὁ πηλὸς τοῦ προσώπου, ἐσωτερικῶς, ἔφερεν ἐπίσης ξένα στοιχεία, χονδρά, ὅπως καὶ ὁ πηλὸς τῶν ὡς ἔνω κεράμων.

Οὐσιῶδες χαρακτηριστικὸν τοῦ ἔργου αὐτοῦ εἶναι ἡ ἐπιμελημένη ἀπόδοσις τῆς μιᾶς, τῆς ἀριστερᾶς, πλευρᾶς (τοῦ προσώπου) καὶ ἡ ἀδρά καὶ ἀμελὲς ἀπόδοσις τῆς ἄλλης πλευρᾶς, τῆς δεξιᾶς. Ἐλλείπει ὅμως ἄλλων στοιχείων, τίθενται αὐτομάτως τὰ ἐρωτήματα : α) Ἄν ἡ μορφή αὐτὴ ἦτο Σφιγγός. β) Ἄν ἦτο ἀκρωτήριον. γ) Ποῦ ἴστατο ; Ἡ ἀπάντησις εἰς τὰ ἐρωτήματα αὐτὰ συνδέεται : 1ον Μὲ τὴν θέσιν, εἰς τὴν ὁποίαν εὑρέθη : παρὰ τὴν Β.Ἀ. γωνίαν τοῦ οἰκοδομήματος, πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἐξωτερικοῦ (βλ. ἄνωτ.) μέρους του. 2ον) Μὲ τὸ τετράγωνον σχῆμα τοῦ κτηρίου αὐτοῦ, τὸ ὁποῖον ἐξυπακούει τετρακλινῇ στέγῃ. 3ον) Μὲ τὴν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον κλειστὴν πρόσοψίν τοῦ κτηρίου. 4ον) Μὲ τὴν ὑπαρξίν ἢ μὴ ὁπαίου εἰς τὴν κορυφὴν του. Εἰς αὐτά, ἐξ ἄλλου, δεόν νὰ σημειωθῇ ὅτι : ἀντίστοιχον εὖρημα, ἐκ Καλυδῶνος ἐνῶ εἶναι βέβαιον ὅτι ἀνῆκεν εἰς Σφίγγα, δὲν εἶναι ὅμως βέβαιον κατὰ τὸν Ρωμαῖον³ ὅτι ἀνῆκεν εἰς ἀκρωτήριον.

Σημειωτέον, ἐξ ἄλλου, ὅτι ὁ Ρωμαῖος⁴ δὲν πιστεύει εἰς τὴν «μαθηματικὴν ἀκρίβειαν», ὅπως λέγει, τῆς χρονολογήσεως τούτου, ἡ ὁποία ἔχει

1. Βλ. H. ROBINSON, *Roof tiles of the early seventh century B.C.*, *A.M.* 99 (1984), 57, σημ. 7.

2. Ἄρ. 7.

3. *Κέραμοι ἐκ Καλυδῶνος*, 41.

4. *Αὐτόθι* 45.

καθορισθῇ ὑπὸ τοῦ Payne¹· καὶ ὑποστηρίζει σχετικῶς ὅτι : «εἶναι προτιμώτερον νὰ ἀποφεύγεται» τοῦτο καὶ ὅτι : «χαλαρώνοντες τὰ στενὰ πλαίσια» προτιμώτερον εἶναι νὰ χρονολογήσωμεν αὐτὸ εἰς τὸν πρώιμον 4ον αἰ. π.Χ. Σημειωτέον, πρὸς τούτοις, ὅτι ὁ πηλὸς τοῦ ὡς ἄνω ἔργου τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ φαίνεται νὰ εἶναι κορινθιακὸς μᾶλλον, περιλαμβάνων (βλ. ἄνωτ.) καὶ διάφορα χονδρὰ ξένα στοιχεῖα, ὅπως καὶ τὰ μνημονευθέντα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ κτηρίου (κέραμοι), χαρακτηριστικὰ κορινθιακῆς ἐπίσης κατασκευῆς τοῦ πρώιμου 4ου αἰ. π.Χ.²

Ἡ ὅλη ὅμως ἔκφρασις τοῦ προσώπου τοῦ ἔργου αὐτοῦ ἐνθυμίζει τὴν ἔκφρασιν τοῦ προσώπου μορφῶν τοῦ γνωστοῦ πίνακος ἐκ Πισσᾶ τῆς Κορινθίας³, μολονότι αὐταὶ φαίνονται κάπως μεταγενέστεραι. Τὸ ἔργον ἐπομένως εἶναι δυνατόν νὰ χρονολογηθῇ εἰς τοὺς πρώιμους σχετικῶς χρόνους τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Ἀλλά, δεδομένου ὅτι καὶ ὁ Ρωμαῖος⁴ διστάζει νὰ δεχθῇ ὅτι ἡ Σφιγξ τῆς Καλυδῶνος ἦτο ἀκρωτήριον, τοῦτο φαίνεται νὰ ἰσχύη ἀκόμη περισσύτερον διὰ τὸ ὡς ἄνω ἔργον, τοσοῦτον δὲ μᾶλλον, καθόσον : α) τοῦτο δὲν εἶναι βέβαιον ὅτι ἀνῆκεν εἰς Σφίγγα καὶ β) ἡ στέγη τοῦ κτηρίου (τελεστηρίου), ὅπου εὑρέθη, ἦτο τετρακλινῆς, στερουμένη ἀετωματικῆς προσόψεως (ἐπὶ τῆς Ἀ. πλευρᾶς). Ἐὰν ἐπομένως τὸ πρόσωπον αὐτὸ ἀνῆκεν εἰς ἀκρωτήριον, τοῦτο θὰ ἦτο μᾶλλον ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῆς στέγης. Κέραμος δὲ κορυφαῖος (πίν. 55α), σεβαστῶν διαστάσεων⁵, προερχόμενος πιθανῶς ἐκ τῆς ἀνακεραμώσεως τοῦ κτηρίου κατὰ τὸν πρώιμον 4ον αἰ. π.Χ., δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς στηρίζων, ἄλλοτε ἐπὶ τοῦ ἄνω —ἀποτετμημένου— μέρους του, κορυφαῖον ἀκρωτήριον. Συνεπῶς παρέχει σχετικῶς κάποιαν ἔνδειξιν.

Τὸ ὡς ἄνω εὔρημα ἐπομένως ἀνῆκε πιθανῶς εἰς κορυφαῖον κεντρικὸν ἀκρωτήριον, τὸ ὁποῖον καὶ διετηρήθη καὶ μετὰ τὴν ἀνακεράμωσιν τοῦ κτηρίου κατὰ τὸν 4ον αἰ. π.Χ. Ἡ ἄποψις ὅτι τοῦτο ἀνῆκεν εἰς μορφὴν (Σφιγγὸς) ἀκρωτηρίου πλαγίου ἢ κεντρικοῦ πρέπει νὰ ἀποκλεισθῇ, λόγῳ ἅφ' ἑνὸς τοῦ ὅτι ἡ στέγη ἦτο τετρακλινῆς καὶ τὸ κτήριο ἐστερεῖτο ἀετώματος καὶ ἅφ' ἑτέρου λόγῳ τῆς ἀδρᾶς ἀποδόσεως τῆς ἀριστερᾶς του πλευρᾶς, ἢ ὑποῖα ἐξυπακούει ἐπικάλυψιν τῆς ὑπὸ ἑτέρας μορφῆς.

1. *Necro.*, 235, πίν. 49, 1 - 2 590 - 580 π.Χ.

2. Βλ. H. ROBINSON, *ἑ.δ.*

3. ORLANDOS, Pitsà, *Enc. art. ant. class. e orient.*, (1964), 2 κ.έ.

4. Βλ. *ἑ.δ.*, 41.

5. Ἀρ. 836.

Ἐνδέχεται ἐπομένως τὸ ὥς ἄνω εὗρημα νὰ ἀνῆκεν εἰς σύμπλεγμα τῆς κορυφῆς τοῦ κτηρίου.

Τὴν ἄποψιν αὐτὴν ἐνισχύουν τρία τινά : Ἡ ὕπαρξις ὀπαίου εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ κτηρίου πρέπει νὰ ἀποκλεισθῇ, λαμβανομένων ὑπ' ὄψιν : α) τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐγκαρσίου τοίχου, ὁ ὁποῖος θὰ ἐξικνεῖτο ἕως τὴν κορυφὴν καὶ β) τοῦ εἰς τὸν χῶρον συνεχῶς πνέοντος σφοδροῦ Ν.Δ. ἀνέμου, ὁ ὁποῖος, εἰσχωρῶν εἰς τὸ κτήριον ἐκ τοῦ ὀπαίου αὐτοῦ θὰ ἐπέτεινε ἔτι μᾶλλον τὴν ἤδη ἀποπνικτικὴν, λόγῳ τῶν ἱεροπραξιῶν, ἀτμόσφαιραν. Ἐξ ἄλλου, ἀνάλογον κορυφαῖον καὶ ὑπὸ μορφὴν συμπλέγματος ἀκρωτήριον ἀναφέρεται¹ ὅτι ὑπῆρχεν εἰς Κλεωνάς, καὶ δὴ εἰς τὸ ἐκεῖ τελεστήριον (ἀνάκτορον).

Ὡς πρὸς τὴν μακραίωνα λειτουργίαν τοῦ κτηρίου, παρατηρητέα τὰ ἀκόλουθα. Τοῦτο κατὰ καιροὺς φαίνεται ὅτι ὑφίστατο ἐπισκευὴν ἰδίως τῶν θυρωμάτων καὶ τῆς στέγης (ἀνακεράμωσιν). Ἡ στέγη αὐτή, τετρακλινὴς πιθανῶς, περιελάμβανε κεράμους ὅχι μόνον καὶ μεταγενεστέρων ἐκάστοτε ἐποχῶν ἀλλὰ καὶ διαφόρων τύπων, μετὰ πλήθους ἡλων διὰ τὴν ἐπὶ τῶν δοκῶν καθήλωσίν των (πίν. 74α), ὅπως τουλάχιστον παρουσιάζετο κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τῶν ἐρειπίων του. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι κατὰ τὴν κατὰ διαστήματα ἐπισκευὴν τῆς (ἀνακεράμωσιν) ἐλαμβάνοντο πιθανῶς κέραμοι, πρὸς ἐπιδιόρθωσιν ἄλλων, ἀπὸ κάποιου ἀπόθεμα τὸ ὁποῖον θὰ ὑπῆρχε πλησίον τοῦ Ἱεροῦ, πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτόν, δημιουργούμενον κατὰ τὴν κασκευὴν ἢ ἐπισκευὴν τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου κτηρίου, λαμβανομένων ἰδίως ὑπ' ὄψιν τῶν δυσμενῶν τοπικῶν (εἰς τὸ Ἱερόν) καιρικῶν συνθηκῶν. Τοῦτο ἄλλωστε ἔχει παρατηρηθῆ ὅτι ἐγίνετο καὶ ἄλλοῦ καὶ μάλιστα εἰς κέντρον παραγωγῆς των ὅπως ἦτο ἡ Κόρινθος². Τὸ ἀπόθεμα τοῦτο ἐδημιουργεῖτο ἰδίως μετὰ τὴν ἵδρυσιν κάποιου νέου οἰκοδομήματος, εἰς τρόπον ὥστε νὰ ἐχρησιμοποιοῦντο ἔστω καὶ ἄλλου τύπου κέραμοι, μετὰ τὴν ἐξάντλησιν τῶν τοῦ παλαιότερου ἀποθέματος. Τοιαύτην δὲ ἐπισκευὴν (ἀνακεράμωσιν) φαίνεται ὅτι ὑπέστη τὸ τελεστήριον κυρίως κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς κατασκευῆς τοῦ ἑναντι αὐτοῦ ναοῦ καὶ κυρίως κατὰ τὴν βραδύτερον (4ον αἰ. π.Χ.) ἐκτεταμένην ἐπισκευὴν τούτου καὶ ἰδίως τῆς στέγης του.

1. HAYΣ. II 13.

2. Βλ. H. ROBINSON ἑ.ἀ., 62 : It is likely that some stock of surplus and for damaged tiles was kept near the Sanctuary after the completion of the temple to serve for just such replacements.

Ἀλλὰ καὶ ἐκτεταμένην, ἐπισκευὴν γενικῶς φαίνεται ὅτι ὑπέστη τὸ οἰκοδόμημα κατὰ τὴν προχωρημένην ἐλληνιστικὴν ἐποχὴν. Κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ὁ ὀπίσθιος (Δ.) τοῖχος του, καθὼς καὶ οἱ ὑπόλοιποι ἐσωτερικοὶ τοῦ τοῖχοι (κατὰ τὴν ἐκεῖ ἐπένδυσίν των) ὑπέστησαν ἀνανέωσιν· καὶ ἀνακατεσκευάσθησαν τότε κατὰ τὸ ψευδο-ἰσοδομικὸν σύστημα, τὸ ὁποῖον ὅμως συχνὰ δὲν ἐτηρεῖτο καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν. Τότε πιθανῶς ὁ ἐσωτερικὸς ὀπίσθιος (Δ.) τοῖχος ἐπεξετάθη καὶ πρὸς Β. εἰς τὸ ἐξωτερικόν, (πίν. 44α) εἰς ἔκτασιν 0,60 μ., διὰ τὴν χρησιμεύσῃ ὡς ἐξωτερικὸς ἀναλληματοειδὲς τοῖχος τῆς ἐκεῖ ὀρθοπλαγιάς τῆς κλιτύος, ὡς προστατευτικὸς δὲ συγχρόνως καὶ τῆς ἐκεῖ πλευρᾶς τοῦ κτηρίου ἐκ τυχόν κατολισθήσεων. Πρὸς τὴν πλευρὰν αὐτὴν ἄλλωστε εἰς κάποιαν ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ κτηρίου ἤρχετο καὶ ἡ ὁδὸς ἐκ Ψωφίδος ὁδὸς (βλ. ἄνωτ.) εἰς τὸ Ἱερόν, ἡ ὁποία, προτοῦ νὰ φθάσῃ εἰς τὴν πλακόστρωτον κάτωθεν κειμένην (βλ. ἄνωτ.) ἀπόληξίν της, ἔφερεν ἐνδεχομένως ἀπ' εὐθείας καὶ εἰς τὸ τελεστήριον, διὰ τῆς μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ ἑναντι τεμένους (μὲ τὸν ὀμφαλὸν) στενῆς ὁδοῦ (βλ. κατωτ.). Φυσικὴν ἀνανέωσιν τῆς στέγης (ἀνακεράμωσιν) ὑπέστη, ἐξ ἄλλου, τὸ κτήριο καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν, καθὼς ἐπίσης κατὰ τὴν ἐπομένην, τὴν ρωμαϊκὴν, ἐποχὴν.

ΤΟ ΤΕΜΕΝΟΣ ΚΑΙ Ο ΝΑΟΣ

Ὁ πρὸς Ἀ. τοῦ τελεστήριου —καὶ ἑναντι αὐτοῦ— χώρος τοῦ τεμένους ἐχρησιμοποιεῖτο μὲν ὡς χώρος λατρείας ἀφ' ἧς ἰδρύθη τὸ Ἱερόν, μὲ ἐπίκεντρον τὸν ὀμφαλὸν καὶ τὸν ἐλεύθερον στῦλον - ἀγυιέα, ἀλλ' εἶναι ἄγνωστον ἂν τότε ὑπῆρχεν ἐκεῖ τέμενος, ἂν δηλαδὴ αὐτὰ περιωρίζοντο ἀρχικῶς διὰ τινος περιβόλου, οἰασδήποτε μορφῆς, διὰ τοῦ ὁποίου καὶ ἀπηγορεύετο κανονικῶς ἡ εἴσοδος εἰς τὸ κοινόν¹.

Ὁ περίβολος

Ὁ διασωθεὶς μερικῶς (πίν. 44β, 47, V) περίβολος κατεσκευάσθη συγχρόνως μὲ τὸ τελεστήριον. Καὶ τοῦτο, διότι: Ἡ θέσις του καὶ αἱ διαστάσεις του ὑποδεικνύουν συγχρονισμόν τοῦ σχεδίου του μὲ τὸ σχέδιον τοῦ

1. Περὶ τεμένους γενικῶς βλ. BERQUIST, *The Archaic Greek Temenos* (1967).

τελεστηρίου καὶ τάνάπαλιν. Ἀπεκαλύφθη δὲ ὁ περίβολος αὐτὸς τὸ 1969¹ καὶ λεπτομέρειαι τοῦ ἔχουν ὡς ἔπεται :

Ἡ ὀπισθία (Δ.) πλευρά τοῦ εὑρίσκετο ἀκριβῶς ἔναντι τῆς προσόψεως τοῦ τελεστηρίου, εἰς ἀπόστασιν 1.66 μ. Ἐχωρίζετο δὲ ἀπ' αὐτοῦ διὰ μιᾶς στενῆς (1.66 μ.) ὁδοῦ καὶ ἔβαινε παραλλήλως μετὰ τὴν πρόσοψιν τοῦ τελεστηρίου, ἔχουσα τὸ αὐτὸ πλάτος μετὰ αὐτὴν (10.86 μ.), πάχος δὲ 0.58 μ. Περίβολος (τοῦ τεμένους) καὶ τελεστήριον ἐπομένως ἐσχεδιάσθησαν μαζί (πίν. 53).

Τὸ πλάτος αὐτὸ τοῦ περιβόλου —καὶ τοῦ τεμένους— ἦτο ἐπομένως τὸ αὐτὸ μετὰ τὸ τοῦ τελεστηρίου. Καὶ τοῦτο ἰσοῦτο μετὰ τὸ μῆκος 36 ἰωνικῶν ποδῶν. Τὸ μῆκος ὅμως τοῦ περιβόλου δὲν ἔχει σωθῆ, διότι μέγα τμήμα τοῦ Ἀ. μέρους τοῦ ὅλου τεμένους κατεστράφη ἀργότερον, ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν, καὶ ἀκόμη ἀργότερον διὰ τὰ κτισθοῦν διαδοχικῶς χριστιανικοὶ ναοὶ καὶ τὰ ἐφοδιασθοῦν πρὸς Δ. αὐτῶν δι' αὐλῆς. Ἀλλά, ἐάν θεωρηθῇ ὅτι ἡκολουθεῖτο ἡ συνήθεια τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς —εἰς τὴν ὁποίαν καὶ χρονολογεῖται τελεστήριον καὶ τέμενος—, ἦτοι ἡ ἀναλογία $1 : 3^2$, τὸ συνολικὸν μῆκος εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τεμένους, θὰ ἦτο 29.10 μ., Τοῦτο, διότι τὸ συνολικὸν μὲν ἐξωτερικὸν πλάτος τοῦ περιβόλου ἦτο 10.86 μ. ἀλλὰ τὸ πάχος τούτου ἦτο 0.58 μ. καὶ, ἀφαιρούμενον ἐξ αὐτοῦ, τόσον τὸ τῆς Β. ὅσον καὶ τὸ τῆς Ν. πλευρᾶς, ἔδιδε τὸ ἐσωτερικὸν πλάτος : 9.70 μ. Τοῦτο δὲ ἐπὶ τρία (9.70 μ. x 3 = 29.10 μ.) ἔδιδε μῆκος τεμένους ὑπολειπόμενον κατὰ τι τοῦ μήκους 100 ἰωνικῶν ποδῶν (0.296 μ. x 100 = 29.60 μ.). Τὸ τέμενος τοῦτο ἐπομένως ἦτο πιθανῶς ἐκατόμπεδον.

Ὁ ὡς ἄνω περίβολος τοῦ τεμένους εἶχε προφανῶς καὶ κάποιον ἄνοιγμα εἰσόδου, πιθανώτατα κείμενον κατὰ τὴν μὴ διασωθεῖσαν Ἀ. πλευρὰν τοῦ, ἐπὶ τῆς προσόψεως. Τὸ ἄνοιγμα τοῦτο, ἀγνώστου μορφῆς, ὑποθέτομεν ὅτι θὰ εὑρίσκετο μὲν ἐπὶ τῆς πλευρᾶς αὐτῆς ἀλλὰ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον καὶ ἔναντι τοῦ πρὸς τὴν κατεύθυνσιν αὐτὴν καμπτομένου σκέλους τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ, ὑπόθεν ἐγίνετο ἐξ αὐτοῦ ἀπ' εὐθείας καὶ ἡ προσπέλασις τοῦ τεμένους.

Εἶχε δὲ ὁ περίβολος αὐτὸς ὕψος 0.40 μ. καθ' ὅλον τὸ διατηρούμενον μέρος τοῦ καὶ ὡς ἐκ τούτου συνάγεται ὅτι αὐτὸ ἦτο καὶ τὸ πραγματικὸν ὕψος τοῦ. Τὸ χαμηλὸν αὐτὸ ὕψος τοῦ περιβόλου εἶναι δυνατόν νὰ

1. H.A.E. 1969, 76.

2. Βλ. ΟΡΑΛΑΝΔΟΥ, Ἀλίφεια, ἔ.δ.

παραβλήθῃ μὲ ἄλλα γνωστὰ παρδείγματα, ἰδιαιτέρως μὲ τὸ τοῦ περιβόλου τοῦ 'Ιεροῦ τῆς Πάφου' (πίν. 27β) Καὶ ὁ περίβολος αὐτός, τοῦ 'Ιεροῦ τῆς Πάφου, ἄλλωστε περιέβαλλε ζευγὸς ἐλευθέρων στύλων - ἀγυιέων καὶ ὀμφαλὸν (πυραμίδα), ἥτοι ἀνεικονικὴν μορφήν τῆς θεᾶς Ἀφροδίτης.

Εἶχεν ὁ περίβολος, ἐξ ἄλλου, τοῦ τεμένους κτισθῇ διὰ πλακῶν ἐκ λίθου κογχυλιάτου (πίν. 53). Ἀλλά, ἐνῶ τὸ πλάτος τῶν πλακῶν τοῦ ἦτο παντοῦ τὸ αὐτό, ὅσον καὶ τὸ τοῦ περιβόλου, δηλ. 0.58 μ., τὸ μῆκος των ἐποίκιλλε· καὶ ἄλλοῦ μὲν ἦτο πολὺ μικρὸν ἄλλοῦ δὲ ἔφθανε τὸ 1 μ. Τὸ αὐτὸ συνέβαινε καὶ μὲ τὸ ὕψος τῶν πλακῶν αὐτῶν. Ὡφείλετο δὲ ἡ ποικιλία αὐτῇ (πίν. 53δ), εἰς τὸ μῆκος καὶ ὕψος τῶν ἐν λόγῳ πλακῶν, πιθανῶς εἰς ἐπιθυμίαν ἀποκτήσεως μεγαλυτέρας συνοχῆς των, ὥστε ὁ ὅλος περίβολος κατὰ τὸ δυνατόν νὰ εἶναι συμπαγής.

Ἐξ ἄλλου, καθ' ὅλον τὸ διατηρούμενον μέρος του ὁ αὐτὸς περίβολος ἐκαλύπτετο διὰ κονιάματος, τὸ ὅποιον τὸν καθίστα περισσότερο ὁμοιόμορφον καὶ συμπαγῆ. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν ὅμως τὸ κονίαμα εἶχε καταστῇ εὐθριπτον. Ἀλλά, ἀποσαφηνούμενον ἔκτοτε συνεχῶς, ἔχει σήμερον ἐξαφηνισθῇ. Ὅπως δὲ καὶ διὰ τοῦ κονιάματος αὐτοῦ ἀκόμῃ τὸ ὕψος τοῦ περιβόλου δὲν ὑπερέβαινε τὸ ἥμισυ μέτρον.

Χ ρ ο ν ο λ ό γ η σ ι ς

Πλὴν τῶν ὡς ἄνω διαφόρων ἐνδείξεων χρονολογήσεως τοῦ περιβόλου καὶ τοῦ δι' αὐτοῦ ὀριζομένου τεμένους εἰς τὸν πρώιμον ἕον αἰ. π.Χ., εἰς τὸν ὅποιον χρονολογεῖται καὶ τὸ τελεστήριον, μετὰ τοῦ ὁποίου συγκατεσκευάσθη καὶ ὁ περίβολος, ὑπάρχει καὶ ἡ ἀκόλουθος ἐνδειξις :

Εἰς μικράν σχετικῶς ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ ὀμφαλοῦ (2 μ. πρὸς Ν. αὐτοῦ) εὐρέθησαν δύο πενιχρὰ τεμάχια² συνανήκοντα, προερχόμενα ἐκ τῶν μαλλιῶν μορφῆς (πίν. 57), μεγέθους $1/3$ τοῦ φυσικοῦ, μετα-δαιδαλικοῦ λακωνικοῦ τύπου³. Τὰ τεμάχια αὐτὰ ὑποθέτομεν ὅτι ἀνῆκον μᾶλλον εἰς λατρευτικὸν ἄγαλμα τῆς θεᾶς, ἰδρυθὲν παρὰ τὸν ὀμφαλὸν κατὰ τὴν κατασκευὴν (τοῦ τελεστηρίου καὶ) τοῦ περιβόλου. Τοιοῦτοτρόπως παρὰ τὴν ὑπάρχουσαν ἤδη ἀνεικονικὴν μορφήν (ὀμφαλὸν) τῆς θεᾶς, (βλ. κατωτ.) προσετέθη ὡς φαίνεται, τότε καὶ μία εἰκονικὴ τῆς μορφῆς ἐκεῖ.

1. Βλ. σελ. 233, σημ. 5.

2. Ἀρ. 40 καὶ 41.

3. Βλ. JENKINS, Laconian Terracottae of the Daedalic Style, *B.S.A.*, 33(1932/33), πίν.14.

Οὐδεμία ἔνδειξις, ἐν τούτοις, ὑπάρχει ἐξ ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ὅτι παραλλήλως μὲ τὸν περίβολον ἰδρύθη ἐντὸς αὐτοῦ καὶ ναὸς κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτήν. Κατὰ ταῦτα, ἡ λατρεία εἰς τὸν χώρον αὐτὸν ἐξηκολούθει νὰ εἶναι ὑπαιθρία. Περιελάμβανε δέ, πλὴν τοῦ ὀμφαλοῦ καὶ τοῦ ἐλευθέρου στύλου - ἀγυιέως καὶ μίαν λατρευτικὴν εἰκονικὴν μορφήν. Ἐξ ἄλλου, τὸ σύνολον τῶν παρὰ τὸν ὀμφαλὸν ἰδίως ἱεροπραξιῶν ἦτο τότε ὁρατὸν ὑφ' ὅλων τῶν, παρὰ τὸν περίβολον, παρακολουθούντων λατρευτῶν.

Ὁ ναός

Διεσώθη μερικῶς (πίν. 45α, 47, V). μόνον, ὅπως καὶ ὁ περίβολος, ὑπὸ τοῦ ὁποίου καὶ περιεβάλλετο. Ἀπεκαλύφθη ἐπίσης κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ 1969¹ καὶ λεπτομέρειαί του ἔχουν ὡς ἑξῆς :

Ἐκ τῆς ἀνωδομίας του ἐσώθησαν πενιχρὰ μόνον λείψανα. Τοῦτο, ὡφείλετο εἰς τὸ ὅτι, μετὰ τὴν ἐρήμωσιν τοῦ ἀρχαίου Ἱεροῦ, τὸ πλεῖστον τοῦ τεμένου, ἐχρησιμοποιήθη ὡς πλατεῖα, οὕτως εἰπεῖν, διὰ τὴν συγκέντρωσιν τῶν Χριστιανῶν πρὸς ἑορτασμὸν τῆς Ἀναλήψεως (βλ. κατωτ.) καὶ πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτὸν ἰσοπεδώθη τότε ὁ ἐκεῖ ναός. Ἀργότερον δὲ κατὰ τὸ Ἀ. μέρος του ἰδρύθησαν διαδοχικῶς οἱ χριστιανικοὶ ναοί², ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπον τμήμα του ἐχρησίμευεν ὡς αὐλὴ των. Ὡς ἐκ τούτου, ἐλάχιστα μέρη τῆς ἀνωδομίας τοῦ ναοῦ ἦτο δυνατόν νὰ διατηρηθοῦν, ἡ δὲ ἐπίχωσις του εἰς τὸν χώρον αὐτὸν ἦτο μόλις 0.40 μ. - 0.60 μ.

Εἰδικώτερον, λείψανα τῆς ἀνωδομίας του διατηρήθησαν εἰς δύο σημεῖα μόνον, ἥτοι ἐπὶ τοῦ Β. (μακροῦ) τοίχου ἀφ' ἑνὸς καὶ ἐπὶ τοῦ Ν. (μακροῦ) τοίχου ἀφ' ἑτέρου. Εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν τὰ ἐν λόγῳ λείψανα ἦσαν ἐλάχιστα. Συγκεκριμένως ἐκ μὲν τοῦ τοίχου τῆς Β. πλευρᾶς τοῦ ναοῦ διετηρεῖτο ὁ τοιχοβάτης εἰς μῆκος 8.90 μ. ἀπὸ τοῦ Δ. ἄκρου του, ἐκ δὲ τοῦ τοίχου τῆς Ν. πλευρᾶς ὁ τοιχοβάτης διετηρεῖτο κατὰ τι ὀλιγώτερον ἀκόμη. Τὸ πλάτος του δὲ ἦτο 0.77 μ. (κάθε μιᾶς τῶν πλευρῶν). Ἐστερεῖτο ὅμως εὐθυντηρίας καὶ ἀποτελεῖτο ἐξ ὀρθογωνίων γενικῶς ἀσβεστοπλίνθων, τὸ μῆκος τῶν ὁποίων ἐκυμαίνετο ἀπὸ 0.75 μ. ἕως 0.90 μ.

Ἐπὶ τοῦ τοιχοβάτου αὐτοῦ ἴστατο σειρά ὀρθοστατῶν ἐκ τοῦ αὐτοῦ (σκληροῦ ἀσβεστολιθικοῦ) ὕλικου ἀλλ' ἐξ αὐτῶν ἐπὶ μὲν τῆς Β. πλευρᾶς

1. H.A.E. 1969, 75, πίν. 95 α.

2. Βλ. ἐπίσης σελ. 277.

ἐσώζετο, εἰς ἀπόστασιν 4 μ. ἀπὸ τοῦ Δ. ἄκρου, τὸ μέγιστον μέρος ἐνὸς μόνον ὀρθοστάτου, μήκους 0.75 μ., ὕψους 0.55 μ. καὶ πλάτους 0.25 μ., καὶ οὔτε τὸ ἐλάχιστον μέρος τοῦ ἄλλοτε ἐπ' αὐτοῦ τοίχου. Ἐσωτερικῶς ὅμως αὐτοῦ ἐσώζετο λεπτή ἐπένδυσις ἐκ μικρῶν ἀσβεστοπλίνθων, ὁμοιάζουσα μὲ τὴν ἀντίστοιχον τοῦ ἐσωτερικοῦ τῶν τοίχων τοῦ τελεστηρίου. Ἐκ δὲ τῆς Ν. πλευρᾶς ἐσώζοντο μόνον ἐλάχιστα μέρη τοιαύτης ἐπενδύσεως ἀλλ' ὅχι καὶ ὀρθοστάτης (ἐξωτερικῶς).

Διὰ ρωσις

Τὸ συνολικὸν πλάτος τοῦ ναοῦ ἦτο 6.90 μ. Τὸ ἀκριβὲς μῆκος του ὅμως εἶναι ἄγνωστον, διασωθὲν μόνον εἰς ἑκτασιν, ὥπως ἐλέχθη, 8.90 μ. ἀπὸ τοῦ Δ. ἄκρου τοῦ Β. καὶ Ν. τοίχου του. Εἰς ἀπόστασιν ὅμως 4 μ. ἀπὸ τοῦ ἄκρου αὐτοῦ, ἐπὶ τοῦ Β. τοίχου εὐρέθησαν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ὡς ἄνω ὀρθοστάτου (πτωχὰ) λείψανα ἐνὸς ἐγκαρσίου τοίχου, διὰ τοῦ ὁποίου διεχωρίζετο ὁ ὀπισθόδομος ἀπὸ τοῦ σηκοῦ τοῦ ναοῦ. Τοιαῦτα λείψανα ἐθεωρήθησαν ἀρχικῶς ὅτι ὑπῆρχον καὶ εἰς τὸν ἀρχαῖκόν ναὸν τῆς Ἀλιφείρας¹. Ἀλλὰ τοῦτο ἀπεκλείσθη ἀργότερον², ὅποτε ἐθεωρήθη ὅτι τὰ ἐν λόγῳ λείψανα δὲν ἦσαν εἰμῇ λίθοι, ἔχοντες καταπέσει ἐκ τοῦ παρακειμένου μακροῦ τοίχου τοῦ ναοῦ. Ἡ παρουσία ὅμως τῶν λειψάνων αὐτῶν εἰς τὸν ἀνασκαφέντα ναὸν καὶ εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἀλιφείρας δὲν φαίνεται νὰ εἶναι τυχαία· καὶ φαίνεται ὅτι μᾶλλον ἀμφότερα ἀνῆκον εἰς τοῖχον μεταξὺ σηκοῦ καὶ ὀπισθοδόμου. Θεωροῦμεν δὲ κατόπιν τούτου ὡς λίαν πιθανὸν τὸ ἐξῆς: Ὑπῆρχεν ἀρχικῶς εἰς τὸν ναὸν τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ ὀπισθόδομος, καταργηθεὶς ἀργότερον καὶ ἀντικατασταθεὶς διὰ παραπετασμάτων — ἐπιτροπόντων τὴν προσπέλασιν καὶ τὴν θέαν τοῦ ὀμφαλοῦ. Μετάλλινοι κρίκοι (πίν. 88), ἀρκετοὶ καὶ εἰς τεμάχια—, εὐρεθέντες εἰς τὸν χῶρον καὶ τοῦ ναοῦ (βλ. ἄνωτ.) ἐνισχύουν τὴν γνώμην αὐτήν.

Ἰχνη ὅμως τοῦ στενοῦ ὀπισθίου (Δ.) τοίχου τοῦ ναοῦ δὲν εὐρέθησαν. Ἄν ἐπομένως γίνῃ δεκτὸν ὅτι ὑπῆρχεν ὀπισθόδομος εἰς τὸν ναὸν αὐτόν, ἐρωτᾶται ἂν ὁ ὀπισθόδομος αὐτὸς ἦτο ἀνοικτός. Ἀνοικτὸν ὀπισθόδομον, ἐν παραστάσει, εἶχε καὶ ὁ ναὸς τῆς Ἀσέας³. Ἀλλὰ κατὰ μίαν ἄποψιν⁴ καὶ ὁ ναὸς αὐτὸς εἶχε κλειστὸν ὀπισθόδομον.

1. Βλ. ΟΡΑΑΝΔΟΥ, *Ἀλιφεῖρα* 47, εἰκ. 28, καὶ 51, σημ. 8.

2. *Αἰτιόθι*, 96 εἰκ. 63.

3. HOLBERG, A Doric Temple near Asea, *Götterb. Högsk. Asskr.* 47, εἰκ. 5.

4. Βλ. ΟΡΑΑΝΔΟΝ, *ἔ.δ.*, 54, σημ. 1.

Ἐπειδὴ ὅμως εἰς τὸν ἀνασκαφέντα ναὸν ὁ χώρος τοῦ ὀπισθοδόμου αὐτοῦ ἔφερε τὰ βιαιότερα ἱχνη καταστροφῆς (ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν, ἕνεκα τῆς ἐκεῖ παρουσίας τοῦ ὀμφαλοῦ), δὲν εἵμεθα εἰς θέσιν νὰ γνωρίζωμεν ἂν ὑπῆρχε πράγματι τοῖχος ἐκεῖ τοῦ ναοῦ καὶ ἂν ὁ ὀπισθοδόμος ἦτο ἀνοικτὸς ἢ κλειστός. Ἐξ ἄλλου, ἕνεκα τῶν ἐλαχίστων ἀπομεινάντων λειψάνων τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου τοῦ ναοῦ, ἐνδέχεται ὁ ὀπισθοδόμος αὐτὸς νὰ κατηργήθῃ κατὰ τὴν μεταγενεστέραν ἐπισκευὴν (τὴν ἐλληνιστικὴν ;) τοῦ ναοῦ. Εἰς τὸν χώρον αὐτὸν πάντως διὰ τοῦ ναοῦ ἐστεγάσθη ὁ ὀμφαλὸς καὶ τὸ ὡς ἄνω ἄγαλμα τῆς θεᾶς. Κατὰ τὰ ἄλλα, ὁ ναὸς θὰ ἦτο στενομήκης, μὲ θύραν ἀπλὴν πιθανῶς εἰσόδου, ἐπὶ τῆς Ἀ. πλευρᾶς του.

Ἡ αὐλὴ (πίν. 49,50α)

Μεταξὺ τοῦ ἐνταῦθα ναοῦ καὶ τοῦ περιβόλου του ὑπῆρχεν ἐλεύθερος χώρος, στενὸς κατὰ μῆκος τῶν μακρῶν του πλευρῶν καὶ εὐρύτερος κατὰ μῆκος τῆς σωζομένης Δ. στενῆς πλευρᾶς του. Ἀκόμη εὐρύτερος ὅμως θὰ ἦτο χώρος πρὸ τῆς ἄλλης στενῆς (Ἀ.), μὴ σωζομένης, πλευρᾶς του : τῆς προσόψεως καὶ εἰσόδου του.

Τὸ πλάτος τῆς ἐφ' ἐκάστης μακρᾶς πλευρᾶς τοῦ τεμένους ἦτο 1,40 μ. καὶ ἐκαλύπτετο διὰ πλακοστρώτου, τὸ ὅποιον ἐσώζετο εἰς σχετικὴν καλὴν κατάστασιν. Ἀπετελεῖτο δὲ τοῦτο ἐξ ἀσβεστολιθικῶν πλακῶν, τοποθετημένων εἰς σειρὰν καὶ κατὰ ζεύγη. Τὸ πλάτος ἐκάστης πλακὸς ἦτο 0,67 μ. (εἰς ἕκαστον ζεύγος), ἐνῶ τὸ μῆκος τῆς (εἰς ἕκαστον ζεύγος) ἐκυμαίνετο μεταξὺ 0,70 μ. καὶ 0,77 μ. Τὸ ὕψος των ἦτο $\pm 0,12$ μ.

Ἐπὶ τῆς σωζομένης (Δ.) στενῆς πλευρᾶς τῆς αὐλῆς, ἐξ ἄλλου, ὑπῆρχεν ὁμοίως πλακόστρωτον. Τοῦτο ὅμως (πίν. 44β) ἦτο πλατύτερον, ἦτοι 3,20 μ. Ἀλλὰ εὐρέθη εἰς πολὺ κακὴν κατάστασιν καὶ ἡ καταστροφή του ὠφείλετο ἴσως εἰς τὴν γειτνίασίν του μὲ τὸν ὀμφαλὸν (βλ. ἄνωτ.). Οὔτε ἐν δεῖγμα ἔστω καὶ μιᾶς ὀλοκλήρου πλακὸς εὐρέθη κατὰ τὴν πλευρὰν αὐτήν. Ἐσώζοντο δὲ μόνον θραύσματά των καὶ τοῦτο κατὰ τὸ μέσον τῆς, ἦτοι κατὰ τὸν μακρὰν τοῦ ὀμφαλοῦ κείμενον μέρος τῆς, καὶ οὔτε τὸ ἐλάχιστον δεῖγμα εἰς τὸν χώρον παρὰ τὸν ὀμφαλόν. Ἀλλὰ καὶ ὁ τύπος τῶν θραυσμάτων αὐτῶν διέφερε τοῦ τύπου τῶν πλακῶν τῶν στενῶν πλευρῶν τῆς αὐλῆς, ὡς πρὸς τὸ πάχος (κατὰ 0,04 μ. περίπου ἡῤῥημένον) καὶ τὴν ποιότητα (ἄνευ νεύρων καὶ λευκοφαίου χρώματος).

Ἡ διαφορὰ αὐτὴ ὑποβάλλει τὴν ιδέαν ὅτι ἡ πλακόστρωσις πρὸ τῆς στενῆς αὐτῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ἦτο πιθανῶς διαφορετικῆς ἐποχῆς, ἦτοι

παλαιότερα τῆς πλακοστρώσεως τῶν μακρῶν πλευρῶν. Τοῦτο δέ, ἐξ ἄλλου, προκύπτει, καὶ διότι ὁμοιάζει σχετικῶς μὲ μέρος τῆς πλακοστρώσεως τοῦ δαπέδου τῶν διαδρόμων καὶ τῆς αὐλῆς τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος, τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος. Αὐτὴ εἶναι δυνατόν νὰ χρονολογηθῇ πάλιν εἰς τὴν πρώιμον, πιθανῶς τὴν ὑστέραν ἀρχαϊκὴν, ἐποχὴν (βλ. κατωτ.). Σημειωτέον ὅτι ἡ πλακοστρώσις τῶν στενῶν πλευρῶν τῆς αὐλῆς τοῦ ναοῦ ὁμοιάζει ἐπίσης, μὲ ἕτερον μέρος ὅμως τῆς πλακοστρώσεως τῆς ὡς ἄνω αὐλῆς τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος (βλ. κατωτ.), τὸ ὁποῖον πιθανῶς εἶναι τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς, προσερχόμενον ἐξ ἐπισκευῆς. Μέρος τῆς πλακοστρώσεως τῆς αὐλῆς τοῦ ναοῦ ἐπομένως ἦτο ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς καὶ ἄλλο μέρος τῆς ἦτο μεταγενέστερον (ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς).

Χρονολόγησις καὶ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη

Διὰ τὴν ἵδρυσιν τοῦ ναοῦ ὑπάρχει ἐν πρώτοις ἡ μαρτυρία τῶν μικρῶν ἀποθετῶν, οἱ ὁποῖοι εὐρέθησαν εἰς ἀπόστασιν 1 μ. περίπου καὶ εἰς τὰ Ν.Α. τῶν ὡς ἄνω λειψάνων τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου τοῦ ναοῦ, ὑπὸ τὸ δάπεδον καὶ ἐντὸς κοιλωμάτων τοῦ φυσικοῦ βράχου. Συνίσταντο δὲ οἱ ἀποθέται αὐτοὶ εἰς μικκύλα ἀγγεῖα, τοποθετηθέντα ἐκεῖ κατὰ τὴν ἵδρυσιν τοῦ ναοῦ (πίν. 48β-δ). Τὰ ἐν λόγῳ ἀγγεῖα¹ περιελάμβανον κοτυλίσκη², ὁμοιάζουσιν μὲ ἀντίστοιχα δείγματα ἀπὸ τὴν Ριτσῶναν³, τὰ δὲ ὑπόλοιπα ἑστεροῦντο διακοσμήσεως. Ἡ ἐν λόγῳ κοτυλίσκη, χρονολογεῖται εἰς τοὺς χρόνους πρὸ τοῦ 500 π.Χ., παρέχει δὲ ἐνδειξιν καὶ χρονολογήσεως καὶ τῶν ὑπολοίπων (τὰ ὁποῖα ὅμως δυνατόν νὰ εἶναι καὶ κατὰ τι, ὄχι ὅμως καὶ πολύ, μεταγενέστερα) ἀλλὰ καὶ τῆς ιδρύσεως τοῦ ναοῦ.

Ἐνδειξιν ἐπίσης παρέχει ἡ ἀνεύρεσις πρὸς Δ. τοῦ τεμένους, εἰς τὸ μέσον περίπου τῆς μεταξὺ τούτου καὶ τοῦ τελεστηρίου στενῆς ὁδοῦ, τεμαχίου πηλίνης σίμης, ἡ ὁποία ἔκειτο ἀναποδογυρισμένη ἐλάχιστα ἑκατοστὰ ὑπὸ τὸ κατάστρωμα τῆς ὁδοῦ αὐτῆς (πίν. 56γ). Τὸ τεμάχιον τοῦτο⁴ ἔφερεν ὠραῖον στιλπνὸν ἐρυθρὸν ἐπίχρισμα (πίν. 60β,γ) καί, βάσει ἄλλων ἐνδείξεων (βλ. ἀμέσως κατωτ.), εἶναι δυνατόν νὰ χρονολογηθῇ ἐπίσης εἰς τοὺς ὡς ἄνω χρόνους, περὶ τὸ 500 π.Χ. δηλαδή. Κατὰ τὸν πηλὸν καὶ

1. Ἀρ. 121, 122, 232, 233, 183, 121.

2. Ἀρ. 121.

3. PAYNE, *Necra.*, 334

4. Ἀρ. 801.

τὸ ἐπίχρισμά του, τὸ τεμάχιον ὁμοιάζει μὲ δύο ἄλλα πήλινα ἀρχιτεκτονικά μέλη, τὰ ὅποια ὅμως εὐρέθησαν μὲν μακρὰν τοῦ ναοῦ ἀλλ' ἐκεῖ ὅπου ἀπέκειντο (ἦτοι εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος, βλ. καὶ κατωτ.), εἶχον μεταφερθῇ ἀπὸ τὴν ἀρχικὴν θέσιν των, εἰς πολὺ μεταγενεστέρους χρόνους, διὰ νὰ χρησιμεύσουν ὡς πρόχειρος ἐπισκευὴ τῆς αὐλῆς αὐτῆς. Τὸ δὲ οἰκοδόμημα, ἐκ τοῦ ὁποίου εἶχον μεταφερθῇ φαίνεται ὅτι ἦτο ὁ ναὸς —εἰς τὸν ὁποῖον ὅπωςδὴποτε ἀνῆκε τὸ τῆς αὐτῆς κατασκευῆς μνημονευθὲν τεμάχιον σίμης¹. Ἡ μεταφορὰ αὐτῇ ἴσως συνέβη μετὰ τὴν ἐρείπωσιν τοῦ ναοῦ, ὁπότε τὸ ὑλικόν του ἦτο πλέον ἄχρηστον ἐκεῖ, διότι ὁ χώρος του εἶχεν ἰσοπεδωθῇ ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν. Τὰ μνημονευθέντα, ἐξ ἄλλου, δύο ἄλλα πήλινα ἀρχιτεκτονικά μέλη, τὰ εὐρεθέντα εἰς τὴν ὡς ἄνω αὐλὴν, εἶναι : ἀφ' ἑνὸς πῆλινος στρωτῆρ λακωνικοῦ τύπου² (πίν. 60α) καὶ πηλίνης τρίγλυφος³ (frontis, πίν. 58, 59, 62), ἔχοντα τὸν αὐτὸν ἐρυθρωπὸν πηλὸν καὶ τὸ αὐτὸ ὠραῖον ἐρυθρὸν στιλπνὸν ἐπίχρισμα (ἐπὶ τῆς προσθίας πλευρᾶς), ὅπως καὶ τὸ μνημονευθὲν μέρος τῆς σίμης, παρέχοντα οὕτω τὴν ἐντύπωσιν ὅτι καὶ τὰ τρία προήρχοντο ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἐργαστηρίου πιθανῶς. Τὰ δύο αὐτὰ πήλινα μέλη⁴, ἐν ἀντιθέσει μὲ τὸ πρῶτον, φαίνεται ὅτι —παρὰ τὴν ἐκάστοτε ἐπισκευὴν καὶ διαφοροποίησιν τοῦ ναοῦ— ἐξηκολούθουν νὰ διατηροῦνται εἰς τὴν θέσιν των ἐπ' αὐτοῦ, καθ' ὅλην τὴν διαδρομὴν τῆς ἱστορίας του, χρησιμεύσαντα εἰς τὸ τέλος καὶ ὡς πρόχειρον οἰκοδομικὸν ὑλικὸν (κατὰ τὴν ὑστάτην ἀρχαιότητα). Ἡ ἀνεύρεσίς των πάντως, ἐν συνδυασμῷ μὲ τὴν ἀνεύρεσιν τοῦ τεμαχίου τῆς σίμης⁵ παρὰ τὸν ναόν, εἶναι χρήσιμος διὰ τὴν χρονολόγησιν τῆς ἰδρύσεως τοῦ ναοῦ. Ὅλως δὲ ἰδιαιτέρως χρήσιμος εἶναι, πρὸς τοῦτο, ἡ ἀνεύρεσις τῆς πηλίνης τριγλύφου⁶. Τοῦτο, διότι :

Ἡ τρίγλυφος φαίνεται πρωιμοτέρα τῆς μαρμαρίνης τριγλύφου τῆς Ἀλιφείρας⁷, ἡ ὁποία ἔχει χρονολογηθῇ εἰς τοὺς χρόνους μετὰ τὸ 500 π.Χ., κυρίως ἕνεκα τοῦ ὅτι ἡ ἀπόληξις τῶν γλυφῶν εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς δὲν εἶναι τμημα τόξου ἢ συνεχῆς καμπύλη γραμμὴ (ἡμικύκλιον ἢ

1. Ἀρ. 801.

2. Ἀρ. 805.

3. Ἀρ. 793.

4. Ἀρ. 805 καὶ 793.

5. Ἀρ. 801.

6. Ἀρ. 793.

7. Βλ. ΟΡΑΑΝΔΟΝ, ἑ.ἀ. εἰκ. 45 καὶ 47.

λαβή κανίστρου) ἀλλ' ἐλαφροτάτη καμπύλη, ἥτοι μία σχεδὸν εὐθεῖα γραμμή, ἐνουμένη μὲ τὸ ἄνω μέρος τῶν κατακορύφων ἐκατέρωθεν τῆς ἀκμῶν διὰ μικρῶν τόξων¹. Ἡ πηλὴν ὥς ἄνω ὠραία τρίγλυφος εἶναι δυνατόν ἐπομένως νὰ χρονολογηθῇ εἰς τοὺς χρόνους ἀμέσως πρὸ τοῦ 500 π.Χ. Ἀλλὰ, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι εἰς πῆλινα μέλη ἡ χρονολόγησις ἐνδείκνυται νὰ εἶναι κάπως χαλαρά, ἡ χρονολόγησις τῆς περὶ τὸ 500 π.Χ., ὅπως καὶ ἡ τῶν ἀγγείων τῶν ἀποθετῶν, εἶναι πολὺ πιθανή.

Ἀλλ' εἰς τὸν χῶρον τοῦ ναοῦ εὐρέθησαν καὶ ἄλλα πῆλινα ἀρχιτεκτονικά μέλη, προσερχόμενα ἐκ τῆς στέγης τοῦ ναοῦ, τῆς αὐτῆς ἐποχῆς. Αὐτὰ εἶναι τὰ ἀκόλουθα :

Τεμάχιον² (πίν. 61), κορυφαίου (ἱππαστὶ βαίνοντος) καλυπτῆρος εὐρεθὲν πρὸς τὴν πλευρὰν τοῦ ναοῦ, ἐξ ὑπερύθρου πηλοῦ ὁμοίου περίπου μὲ τὸν πηλὸν τῶν ὥς ἄνω ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν. Εὐρέθη ἐπίσης ἀρκετὸς ἀριθμὸς κεράμων, ἐκ τοῦ ὥς ἄνω αὐτοῦ πηλοῦ, στρωτήρων (μικρὸν μέρος τῶν ὁποίων μετεφέρθη εἰς τὸ Μουσεῖον Ἀρχαίας Ὀλυμπίας, προσερχόμενον κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ τοῦ χώρου ἐντὸς καὶ πλησίον τοῦ ναοῦ. Μερικὰ δὲ τεμάχια³ ἐξ ἡγεμόνων καλυπτῆρων, εὐρεθέντα εἰς τὸν ναόν, σώζοντα πλαστικὴν διακόσμησιν μαλλιῶν ὑπεράνω τοῦ μετώπου (λεόντων ;) φαίνεται ὅτι ἀνῆκον καὶ αὐτὰ εἰς τὴν στέγην αὐτὴν τοῦ ναοῦ, (πίν. 63).

Ὁ ναὸς ὅμως αὐτὸς φαίνεται ὅτι ὑπέστη εὐρυτάτης κλίμακος ἐπισκευὴν κατὰ τὸν ἀρχόμενον 4ον αἰ. π.Χ. καὶ τὸ γεγονὸς αὐτὸ μαρτυροῦν τὰ ἀκόλουθα ἀρχιτεκτονικά πῆλινα μέλη, εὐρεθέντα κατὰ τὸ πλεῖστον ἐντὸς αὐτοῦ ἢ πολὺ πλησίον του.

Μέγα μέρος⁴ κορυφαίου (ἱππαστὶ βαίνοντος) καλυπτῆρος ἀκροκεράμου, ἐξ ὠχροκιτρίνου πηλοῦ καὶ μὲ γαλακτῶδες ἐπίχρισμα, φέρον σαφῆ ἔχνη τοῦ ἐπ' αὐτοῦ ἄλλοτε ἀκρωτηρίου. Τὸ εὔρημα τοῦτο ἤλθεν εἰς φῶς κατὰ τὴν τελευταίαν ἡμέραν καὶ ὥραν τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1969 εἰς τὸ Ἀ. μέρος τοῦ ναοῦ. Εἰς αὐτὸ ἀνήκουν (πίν. 64γ,ε) σπαράγματα, ὅμοια μὲ αὐτό, κατὰ τὸν πηλὸν καὶ τὸ ἐπίχρισμα, εὐρεθέντα πλησίον του. Ἄλλο δέ, ὅμοιον κατὰ τὸν πηλὸν καὶ τὸ ἐπίχρισμα (πίν. 64δ), τεμάχιον, εὐρεθὲν

1. Αὐτόθι 94.

2. Ἀρ. 804.

3. Ἀρ. 20 - 23.

4. Δὲν κατέστη δυνατόν, ὅπως καὶ ἄλλα ἀρχιτεκτονικά μέλη, νὰ φωτογραφηθῇ εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Ἀρχαίας Ὀλυμπίας.

εἰς Ν.Λ. τοῦ ναοῦ (τυχαῖον εὗρημα) καὶ ἔχον σχῆμα πελέκεως¹ πιθανόν νὰ ἀνήκη εἰς τὸ ἀκρωτήριο τοῦ αὐτοῦ ἀκροκεράμου καλυπτῆρος ἢ εἰς τὸ τῆς Δ. πλευρᾶς.

Καὶ ὡς πρὸς μὲν τὸ θέμα τοῦ ἀκρωτηρίου τῆς Λ. πλευρᾶς, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐξακριβωθῇ τίποτε σχετικῶς. Δὲν συμβαίνει ὅμως τὸ ἴδιον καὶ μὲ τὸ ἀκρωτήριο τῆς Δ. πλευρᾶς. Καὶ τοῦτο, διότι : Κατὰ τὴν πλευρὰν αὐτὴν τοῦ ναοῦ, καὶ συγκεκριμένως πλησίον τοῦ ὀμφαλοῦ, εὐρέθη τμήμα ἐκ τοῦ ἀνωτέρου μέρους τοῦ κορμοῦ, διαστάσεων ἐνὸς τρίτου τοῦ φυσικοῦ, γυναικείας μορφῆς² (πίν. 64α), μαζὶ μὲ δύο ἄλλα τεμάχια, μικρότερα, ἐκ τοῦ ἐνδύματός της. Καὶ τῶν τριῶν τεμαχίων αὐτῶν ὁ πηλὸς εἶναι ὁ αὐτὸς μὲ τὸν πηλὸν τοῦ ὡς ἄνω κορυφαίου ἀκροκεράμου (ὠχροκίτρινος καὶ μὲ γαλακτῶδες ἐπίχρυσμα). Ἡ μορφή αὐτή, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τῶν σωθέντων αὐτῶν τεμαχίων, ἔφερε λεπτὸν, εὐρὺ ἔνδυμα, συγκρατούμενον δι' «ἀναλάβου», ἥτοι διὰ διασταυρουμένων ἐπὶ τοῦ στήθους ἱμάντων, ἐχόντων τὴν μορφήν συνεχοῦς ἀστραγάλου. Ὁ τρόπος αὐτὸς ἐνδύσεως εἶναι χαρακτηριστικὸς τῶν κινουμένων μορφῶν, σκοπὸν ἔχων τὴν ἀποφυγὴν τοῦ σχηματισμοῦ κολπώσεων τοῦ εὐρυχώρου ἐνδύματός των. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ ἡ μορφή αὐτὴ εἶναι πιθανῶς μορφή Νίκης. Εἰς τὴν κεφαλὴν αὐτῆς ἀνήκη ἴσως τὸ κατώτερον μέρος προσώπου, εὐρεθὲν πλησίον, εἰς τὰ Δ. ἀκριβῶς τοῦ ὀμφαλοῦ καὶ τοῦ ναοῦ, ἐπὶ τῆς μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ τελεστηρίου στενῆς ὁδοῦ (πίν. 64β). Ἀξίζει νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁ κορμὸς τῆς μορφῆς αὐτῆς παρουσιάζει τὸ ἀκόλουθον χαρακτηριστικόν : τὸ μὲν δεξιὸν τῆς στῆθος εἶναι εἰς τὴν φυσικὴν του θέσιν, ὅχι ὅμως καὶ τὸ ἀριστερόν, τὸ ὁποῖον εἶναι τεταμένον, ὥσάν νὰ ἦτο ὑψωμένος ὁ παρ' αὐτὸ (ἀριστερὸς) βραχίον. Ὡς ἐκ τούτου, ὑποθέτομεν ὅτι ἡ μορφή αὐτὴ Νίκης ἐκράτει διὰ τῆς ὑψωμένης χειρὸς στέφανον καὶ ὅτι ἡ παρουσία της ἐσχετίζετο μὲ τὴν εἰς τὸν χώρον λατρευομένην χορηγὸν τῆς νίκης θεᾶν (Ἑρμίνην).

Εἰς τὸν χώρον τοῦ ναοῦ, ἐξ ἄλλου, ἢ πλησίον του, εὐρέθησαν τεμάχια κεράμων ἐξ ὠχροκίτρινου πηλοῦ, καὶ δὴ στρωτήρων καὶ καλυπτῆρων. Εὐρέθη ἐπίσης καὶ μέρος ἡγεμόνος ἀκροκεράμου, ἐκ τοῦ αὐτοῦ πηλοῦ καὶ μὲ γαλακτῶδες ἐπίχρυσμα, φέροντος διακόσμησιν ἐκ πλαστικοῦ ἀνθεμίου μὲ ἐγχαράκτους λεπτομερείας καὶ ὀδοντωτὴν περίμετρον (πίν. 65α).

1. Βλ. Α.Α.Α. 4 (1971), 251.

2. Ἀρ. 11.

Εἰς τὸν αὐτὸν χώρον εὐρέθησαν ἐπίσης τρία τεμάχια πηλίνης σίμης (πίν. 65β) ἐκ τοῦ αὐτοῦ ὡς ἄνω πηλοῦ καὶ μὲ τὸ αὐτὸ ἐπίσης ἐπίχρυσμα¹. Τὰ τεμάχια αὐτὰ ἔφερον καὶ ὠραίαν διακόσμησιν (γραφτὴν) ἐξ ἀνθεμίων ἐπὶ συνεχομένων διπλοσπειρῶν. Ἡ διακόσμησις δὲ αὐτὴ παρέχει τὴν ἐντύπωσιν πρωιμοτέρου σταδίου τῆς ἀντιστοίχου διακοσμήσεως τῆς πηλίνης σίμης τῆς Ν. στοᾶς τῆς Κορίνθου, ἡ ὁποία ὑπὸ μὲν τῶν παλαιότερων ἐρευνητῶν ἐχρονολογεῖτο εἰς τὸν πρῶτον αἰ. π.Χ. ὑπὸ δὲ τοῦ Broneer εἰς τὸ γ' τέταρτον τοῦ αἰῶνος αὐτοῦ, ἐπὶ τῇ βάσει ἐνδείξεων κυρίως κινητῶν — ὅχι ἀρχιτεκτονικῶν — εὐρημάτων². Ὁμοιάζει δὲ πρὸς τὴν διακόσμησιν τῆς πηλίνης σίμης τοῦ Ἱεροῦ τῆς Δωδώνης³.

Εἰς τὸν αὐτὸν χώρον, τοῦ ναοῦ ἢ πλησίον του, εὐρέθησαν ἐπίσης : τεμάχια πηλίνων μεγαλοσώμων εἰδωλίων, ἐξ ἱσταμένων καὶ ἐνδεδυμένων γυναικείων μορφῶν⁴ (πίν. 66-70), προσερχόμενα κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ τοῦ κατωτέρου μέρους τοῦ ἐνδύματός των. Τὰ τεμάχια αὐτὰ εἶναι ἐξ ὠχροκιτρίνου ἐπίσης πηλοῦ ἀλλὰ καὶ μὲ ἴσνη γαλακτώδους ὁμοίως ἐπιχρίσματος. Μολονότι εἶναι πολὺ ἀποσπασματικά, ἐν τούτοις, εἶναι πολὺ χρήσιμα διὰ τὴν συναγωγὴν τῶν ἀκολουθῶν πληροφοριῶν. Ὁ σχετικὸς μέγας ἀριθμὸς των, ἐν συνδυασμῷ μὲ τὴν διαφοροποίησιν τῶν πτυχῶν τῶν ἐνδυμάτων καὶ τὸ μέγεθος τῶν μορφῶν, ἐπιτρέπει τὸ συμπέρασμα ὅτι ἀνήκον μᾶλλον εἰς κάποιαν σύνθεσιν, τῆς ὁποίας ὅμως δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐξακριβωθῇ τὸ θέμα. Ὅπως δὲποτε ὅμως εἰς τὴν σύνθεσιν αὐτὴν φαίνεται ὅτι ἐκυριάρχει τὸ γυναικεῖον στοιχεῖον. Διὰ τοῦτο καὶ ἐνδέχεται τὸ θέμα τῆς νὰ ἀνεφέρετο εἰς κάποιον μῦθον τῆς (εἰς τὸν ναὸν λατρευομένης) Θεᾶς, ἴσως εἰς τὴν γέννησιν τῆς νεωτέρας Ἀφροδίτης.

Ρυθμολογικῶς ἐξεταζόμενα, τὰ πήλινα αὐτὰ τεμάχια φαίνεται νὰ ἀνήκουν εἰς τὴν μετα-φειδιακὴν ἐποχὴν. Τοῦτο ὑποδηλοῖ τὸ βάθος καὶ ὁ τύπος τῶν πτυχῶν. Ὀλίγα ὅμως ἐξ αὐτῶν (βλ. πίν. 70β κάτω) δυνατόν νὰ εἶναι καὶ ἀπὸ κάποιαν μεταγενεστέραν ἐπισκευήν.

Μὲ τὰ τεμάχια αὐτὰ εὐρέθη καὶ μικρὸς (πίν. 71) ἀριθμὸς θραυσμάτων πηλίνων κεφαλῶν⁵, καὶ δὴ ἐκ τοῦ κρανίου μὲ μέρος τῶν μαλλιών.

1. Ἀρ. 811, 822, 823.

2. Βλ. BRONEER, *The South Stoa*, (Corinth., IV, 1954), 94, κ.ε., πίν. 20,3.

3. Βλ. ΔΑΚΑΡΗΝ, *A.E.*, 1959, ε.δ., πίν. 12β.

4. Ἀρ. 13, 16, 17, 19, 34, 35, 110, 113, 140, 244.

5. Ἀρ. 185 καὶ 186.

Λόγω τῶν ἀναλογιῶν των καὶ τῆς μεταξύ των διαφορᾶς μεγέθους, καθὼς καὶ τοῦ ὠχροκιτρίνου πηλοῦ (σχετικῶς λεπτοκόκκου, διότι εἶναι κεφαλαί) καὶ τοῦ ὑπολεύκου ἐπιχρίσματος, ὑποθέτομεν ὅτι αὐτὰ ἀπετέλουν μέρος τῶν αὐτῶν ὡς ἄνω μεγαλοσώμων πηλίνων μορφῶν.

Ἡ διὰ πηλίνων μορφῶν πάντως δημιουργία γλυπτῆς ἀρχιτεκτονικῆς συνθέσεως ἐξηγεῖται, ἂν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἡ σχετικὴ δυσχέρεια μεταφορᾶς λιθίνων γλυπτῶν μορφῶν εἰς τὸ ὀρεινὸν αὐτὸ Ἱερόν.

Καὶ δυνατόν ἢ σύνθεσις αὐτῇ τοῦ ναοῦ νὰ ἦτο ἀετωματικὴ. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως νὰ ἀνῆκε καὶ εἰς κάποιαν ἄλλην ἐπιφάνειαν. Ἀξιοσημείωτον εἶναι σχετικῶς ὅτι ἐκ τοῦ αὐτοῦ πηλοῦ τῶν ὡς ἄνω θραυσμάτων (μετὰ πτυχῶν) καὶ μὲ τὸ αὐτὸ ἐπίχρισμα εἶναι καὶ δύο τεμάχια πηλίνων μητρῶν φυλλοειδῶν (πίν. 72γ) κοσμημάτων,¹ εὑρεθέντα πρὸς Ν. τοῦ ναοῦ. Ποία ὅμως ἦτο ἡ ἐπιφάνεια αὐτῇ εἶναι ἄγνωστον. Ἴσως κάποιον θωράκιον περὶ τὸν ἐλεύθερον στῦλον - ἀγυιέα.

Τέλος, πρέπει νὰ ἀναφερθοῦν καὶ θραύσματα ἄλλων πηλίνων γλυπτῶν, εὑρεθέντα εἰς τὸν πρὸς Δ. χώρον τοῦ ναοῦ ἢ πλησίον του. Αὐτὰ εἶναι: Ἐν πρώτοις τρία τεμάχια, τὰ δύο συνανήκοντα², σκελῶν Σφιγγὸς (πίν. 72α), ἐξ ὠχροκιτρίνου πηλοῦ μὲ λευκὸν ἐπίσης ἐπίχρισμα, κορινθιακοῦ τύπου πιθανῶς. Τὰ τεμάχια αὐτὰ εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθοῦν ὅτι προέρχονται ἐκ τῶν πρὸς Δ. μᾶλλον ἢ τῶν πρὸς Ἀ. ἀκρωτηρίων τοῦ ναοῦ, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται καὶ ἡ περίπτωσις νὰ προέρχωνται ἐξ ἱσταμένων εἰς τὸ τέμενος ἀναθηματικῶν Σφιγγῶν. Τὸ αὐτὸ εἶναι δυνατόν νὰ λεχθῇ καὶ διὰ τεμάχιον πηλίνου προσθίου σκέλους ἵππου (πίν. 72δ) ἢ Κενταύρου³, ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἐπίσης ὡς ἄνω πηλοῦ καὶ μὲ τὸ αὐτὸ ἐπίχρισμα, καθὼς ἐπίσης καὶ διὰ τὸ αὐτὸ πηλίνου εἰδωλίου (πίν. 72β) ἀγριοχοίρου πιθανῶς, ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἐπίσης πηλοῦ, μὴ διασῶζον ὅμως ἐπίχρισμα.

Εἰς τὸ σύνολόν των τὰ ὡς ἄνω ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ὑποδηλοῦν τοὺς πρῶτους μᾶλλον χρόνους τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Εἰς τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἀνήκουν καὶ κέραμοι (βλ. ἄνωτ.) ἐκ τοῦ αὐτοῦ ὡς ἄνω ὠχροκιτρίνου πηλοῦ. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἡ ὡς ἄνω ἐπισκευὴ τοῦ κτηρίου περιλάμβανε καὶ εὐρεῖαν ἀνακεράμωσιν. Ἀνακεράμωσιν, ἐξ ἄλλου, περιελάμβανε καὶ ἡ ἐπισκευὴ τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς, ἡ ὑποία ἐξετείνετο καὶ εἰς

1. Ἀρ. 790 καὶ 791. Βλ. MALLWITZ, ἔ.α., 213-214.

2. Ἀρ. 783 καὶ 783α, 783β.

3. Ἀρ. 15.

τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ (ἐπένδυσιν τοῦ ἐσωτερικοῦ τῶν τοίχων, ὅπως καὶ εἰς τὸ τελεστήριον, βλ. ἄνωτ.), ἐκ τῆς ὑποίας ἐσώθη ἀριθμὸς κεράμων στρωτήρων καὶ καλυπτήρων, κορινθιακοῦ τύπου καὶ λακωνικοῦ ἐναλλάξ. Ἀντίστοιχον ἀνακεράμωσιν ὑπέστη τὸ οἰκοδόμημα, ἐξ ἄλλου, κατὰ τὴν ρωμαϊκὴν ἐποχὴν, ἐκ τῆς ὑποίας σώζονται δύο ἡγεμόνες ἀκροκέραμοι (πίν. 73).

Εἰς πλεῖστα θραύσματα τῶν ὡς ἄνω κεράμων διατηρεῖτο, πρὸς τοῦτοις, καὶ ἡ ὀπὴ τῆς καθηλώσεώς των. Τὸ αὐτὸ δὲ συνέβαινε καὶ μὲ τὰ ἀντίστοιχα εὐρήματα παρὰ τὸ τελεστήριον. Μετὰ τῶν κεράμων αὐτῶν ἄλλωστε εὐρέθη καὶ μέγας ἀριθμὸς σιδηρῶν ἥλων, εἰς τὸν χώρον καὶ τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ τελεστηρίου (πίν. 74).

Ἡ στενὴ ὁδὸς (πίν. 53α,β) καὶ ἡ ἀγορὰ (πίν. 76)

Ἡ ὁδὸς αὐτὴ ἐδημιουργήθη, ὅπως φαίνεται, κατὰ τὴν ἵδρυσιν τοῦ τελεστηρίου καὶ τὴν κατασκευὴν τοῦ τεμένου πρὸ αὐτοῦ (πρὸς Ἀ.), διὰ τὸν διαχωρισμὸν των ἀλλὰ καὶ διὰ νὰ εἶναι προσπελάσιμον τὸ τελεστήριον, τόσον ἀπὸ τὴν μίαν, τὴν Β., πλευράν, ὅπου ἡ ἐκ Ψωφίδος ὁδὸς πρὸς τὸ Ἱερὸν, ὅσον καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλην, τὴν Ν., ὅπου τὸ πλάτωμα — στηριζόμενον πρὸς Ν. διὰ τοῦ ἀναλλαγματικοῦ τοίχου — καὶ ἡ ὁδὸς ἐκ Στράτου. Ἐβaine δὲ ἡ ὁδὸς αὐτὴ ἀπὸ Β. πρὸς Ν. καὶ εἶχε λαξευθῇ ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ βράχου, κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ ἐκεῖ ἐκβραχισμού (πρὸς κατασκευὴν τοῦ τελεστηρίου). Εἶχε δὲ μῆκος 10.85 μ., δηλαδὴ ὅσον ἦτο τὸ πλάτος τοῦ τελεστηρίου ἀφ' ἐνὸς καὶ τὸ τοῦ τεμένου ἀφ' ἐτέρου. Δυνατὸν ὅμως πρὸς Β. νὰ ἐξετείνετο περισσότερο καὶ νὰ ἐφθανεν ἕως τὴν ὡς ἄνω ἐκ Ψωφίδος ὁδόν. Τὸ πλάτος τῆς, ἐξ ἄλλου, ἦτο 1.66 μ. Πρὸς Ν. ὅμως ἔφερεν εὐθέως εἰς τὸ ὡς ἄνω πλάτωμα.

Τὸ πλάτωμα αὐτὸ (15 μ. x 45 μ. περίπου) ἦτο δυνατόν νὰ ἐχρησίμευε καὶ ὡς χώρος συγκεντρώσεως τῶν λατρευτῶν. Ἀλλὰ νὰ παρεχωρεῖτο καὶ διὰ τὴν προμήθειαν (ὑπ' αὐτῶν) ὠρισμένων εἰδῶν ἐξ ἐκεῖ συγκεντρούμενων μικρεμπόρων, ὅπως γίνεται συνήθως καὶ σήμερον — ἐπ' εὐκαιρίᾳ θρησκευτικῶν πανηγύρεων — καὶ ὅπως ἐγένετο καὶ εἰς ἀντίστοιχον κατὰ τὴν ἀρχαιότητα χώρον, φέροντα τὸ ὄνομα «ἀγορά», κατὰ τὴν ἐορτὴν εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Ἀνδανίας, κατὰ πληροφρίαν τῆς ὡς ἄνω σωζομένης ἐπιγραφῆς του.

Ὁ Ν. ἀναλημματικὸς τοῖχος

Εὐρέθη τὸ 1980¹ εἰς ἀπόστασιν 14.50 μ. πρὸς Ν. τοῦ τελεστηρίου καὶ τοῦ τεμένους (πίν. 76). Ἐβαινε δὲ μᾶλλον παραλλήλως πρὸς τὸν ὁμφαλόν. Ἐσώθη μόνον κατὰ τὸ κατώτερον μέρος του, ὅπου τὸ ὕψος του ἐκυμαίνετο μεταξὺ 0.20 μ. καὶ 0.80 μ., κατὰ τὴν ἀνάγκην ἢ ὁποία παρουσιάζετο ἐκ τῆς ἐκάστοτε στάθμης τοῦ φυσικοῦ βράχου, διὰ τὴν συγκράτησιν τῶν χωμάτων, κατὰ τὸ ἄκρον αὐτὸ (Ν.) τοῦ ὡς ἄνω πλατώματος, πέραν τῆς μεσημβρινῆς πλευρᾶς τοῦ τελεστηρίου καὶ τοῦ τεμένους. Ὁ χῶρος, ὅπως ἐλέχθη, αὐτὸς προσεφέρετο καὶ ὡς χῶρος ὑπαιθρίων συγκεντρώσεων.

Παρὰ τὸν τοῖχον αὐτὸν καὶ εἰς ἀρκετὰ σημεῖα του εὐρέθησαν διάφορα μικρὰ ἀντικείμενα ἢ θραύσματα, προερχόμενα ἐκ τῆς ἀποθέσεως ἐκεῖ ἀχρήστου ὕλικου κατὰ τὸν ἐκάστοτε ἐπιχειρούμενον εὐπρεπισμὸν ἢ ἐπισκευὴν τῶν χώρων τῶν ὡς ἄνω οἰκοδομημάτων. Τὸ μέγιστον μέρος τοῦ ὡς ἄνω ὕλικου ὅμως ἦτο τῆς πρὸ τοῦ 400 π.Χ. ἐποχῆς, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον, καὶ εἰκάζεται ὅτι ἀπετέθη πρὸ τῆς εὐρείας ἐπισκευῆς τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ὁπότε καὶ ἐπεσκευάσθη ὁ ἐν λόγῳ τοῖχος τῆς «ἀγορᾶς».

ΤΟ ΤΡΙΠΛΟὺΝ ΟΙΚΗΜΑ

Ἡ ὀνομασία τοῦ οἰκοδομήματος τούτου, μετὰ τὴν ταυτισίν του μὲ μέγαρον (πίν. 77 - 78, VI), ὀφείλεται εἰς τὴν ἀντιστοιχίαν του μὲ τὸ Ἐρέχθειον, τὸ ὁποῖον ὁ Πανσανίας² χαρακτηρίζει ὡς «διπλοῦν οἶκημα». Ἀπεκαλύφθη δὲ τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο κατὰ τὸ μὲν Ν. τμήμα του τὸ 1969³, κατὰ δὲ τὸ ὑπόλοιπον μέρος του τὸ 1980 καὶ 1981⁴, ὁπότε καὶ συνεδυάσθη μὲ τὴν ἄσκησιν τῆς μὴ ἐπισήμου μαντείας.

Τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο πάντως ἦτο τὸ μέγιστον εἰς διαστάσεις τῶν οἰκοδομημάτων τοῦ Ἱεροῦ. Εὐρίσκετο δὲ ἐπὶ τῆς ἑναντι τοῦ τεμένους πλευρᾶς, ἥτοι ἐπὶ τῆς πλευρᾶς, ἢ ὁποία κατέρχεται πρὸς τὸν αὐχένα ἐκ τῆς κλιτύος τῆς Νεραϊδόρραχης. Ἐξ ἄλλου, εὐρίσκετο εἰς χαμηλότερον ἐπίπεδον, ἥτοι ὀλίγον χαμηλότερον καὶ τῆς στάθμης τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ.

1. *H.A.E.* 1980, 104 κ.έ., πίν. 87.

2. *Π* 26.5,

3. *H.A.E.* 1969, 76, πίν. 95 β.

4. *H.A.E.* 1980, ἔ.ἀ. *H.A.E.* 1981, 182.

Τὸ οἰκοδόμημα αὐτὸ ἀπετελεῖτο ἐκ τριῶν κυρίως μερῶν, τὰ ὁποῖα ἕμως, καίτοι συνεδέοντο μεταξύ των, ἐφαίνοντο καὶ ὡς ἀνεξάρτητα οἰκήματα, ἦτοι : α) ἐξ ἐνὸς στενομήκου, κεντρικοῦ οἰκήματος, ἐκ πρώτης ὕψεως στωϊκοῦ, τρόπον τινά· καὶ β' καὶ γ') ἐκ δύο ὁμοίων κατὰ τὰς διαστάσεις ὀρθογωνίων οἰκημάτων (B. καὶ N.), τὰ ὁποῖα, ὡς πτέρυγες, ἐπλαισίου τὸ κεντρικὸν αὐτὸ οἶκημα, ἔχοντα (μὲ αὐτὸ μαζὶ) σχῆμα σχῆμα Η. καθόσον ἐξεῖχον ἐλαφρῶς ἀμφοτέρω κατὰ τὴν προσθίαν καὶ ὀπισθίαν πλευράν των τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος. Μεταξὺ τῶν οἰκημάτων αὐτῶν, ἐξ ἄλλου, καὶ τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος ὑπῆρχεν ἀνὰ εἰς διάδρομος (B. καὶ N.).

Τὸ ἐν λόγῳ κτήριο κατὰ τὸ N. μέρος τοῦ ἐσώζετο εἰς ἀρκετὰ ἱκανοποιητικὴν κατάστασιν. Ἀλλὰ κατὰ τὸ B. μέρος τοῦ ἐφαίνετο νὰ εἶχεν ὑποστῇ σχεδὸν καθολικὴν καταστροφὴν. Οὕτω, τὸ N. οἶκημα καὶ μέρος τοῦ παρ' αὐτὸ κεντρικοῦ οἰκήματος, μετὰ τοῦ μεταξύ των διαδρόμου (N.), ἐσώζοντο σχετικῶς ἱκανοποιητικῶς, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπον, ἦτοι τὸ B. οἶκημα καὶ μέρος τοῦ παρ' αὐτὸ κεντρικοῦ οἰκήματος, μετὰ τοῦ μεταξύ των (B.) διαδρόμου, ἢ εἶχον σχεδὸν ἰσοπεδωθῇ ἢ ἀπετέλουν σωρὸν καταπλακωμένου οἰκοδομικοῦ ὑλικοῦ (λιθοβολήν).

Ἡ καταστροφὴ αὐτὴ τοῦ ἐν λόγῳ μέρους τοῦ οἰκοδομήματος ὠφείλετο, κατὰ τὰ λεγόμενα τῶν ἐργατῶν τῆς ἀνασκαφῆς, εἰς τὴν δημιουργίαν ἀσβεστοκαμίνου, τὴν ὁποίαν ἐδείκνυν εἰς τὰ B.'A. τοῦ B. οἰκήματος, παρὰ τὴν ἐκεῖ κλιτύν, ἐλέγετο δὲ ὑπ' αὐτῶν ὅτι αὐτὴ εἶχε κατασκευασθῇ διὰ τὴν παραγωγὴν ἀσβέστου πρὸς ἐπισκευὴν τοῦ τελευταίου χριστιανικοῦ ναοῦ. Ἀλλ' ἡ ἔρευνα τῆς «ἀσβεστοκαμίνου» αὐτῆς διέψευσε τὴν ἄποψιν αὐτήν, διότι τὰ χρώματά της δὲν περιεῖχον οὔτε τὸ ἐλάχιστον δεῖγμα ἀσβέστου. Εἰς τὴν πραγματικότητά ἐπρόκειτο περὶ λάκκου, μὲ μορφήν ἀνεστραμμένου κώνου, διαστάσεων 2 μ. x 2 μ. περίπου (διότι τὸ σχῆμα τοῦ ἄλλου ἦτο κυκλικὸν καὶ ἄλλου ἑλλειψοειδές), ἔχοντος πληρωθῇ διὰ χρωμάτων καὶ κάποιου οἰκοδομικοῦ ὑλικοῦ (τεμάχια λιθοπλίνθων καὶ ἀργῶν λίθων). Διὰ τοῦτο καὶ ὑποθέτομεν ὅτι ὁ λάκκος αὐτὸς ὠφείλετο εἰς τὴν αὐτὴν αἰτίαν, εἰς τὴν ὁποίαν ὠφείλετο καὶ ἡ καταστροφὴ τοῦ πλησίον B. οἰκήματος —κατὰ πᾶσαν δὲ πιθανότητα εἰς τοὺς Χριστιανούς— καὶ ὅτι ἐκεῖ ἄλλοτε ἦτο ἡ ἱερὰ δρῦς, ἡ ὁποία ἐξερριζώθη ὑπ' αὐτῶν καὶ ὁ ἀνώτερος χώρος τῶν ριζῶν της κατεπλακώθη ἐντελῶς.

Λεπτομέρειαι τοῦ οἰκοδομήματος, αὐτοῦ καὶ δὴ : τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος, τῶν ἐκατέρωθεν τούτου διαδρόμων (B. καὶ N.) καὶ τῶν ἑνθεν καὶ ἑνθεν αὐτῶν δύο οἰκημάτων, B. καὶ N., ἔχουν ὡς ἐξῆς :

Τὸ κεντρικὸν οἶκημα

Τοῦτο εἶχε πλάτος 4.20 μ. καὶ μῆκος 15.55 μ. Πρὸ αὐτοῦ καὶ κατὰ τὴν Δ. πλευρὰν εἶχε πλακόστρωτον αὐλήν, 4 μ. x 18 μ., ἐκτεινομένην καὶ ἐπὶ τῶν ἐκατέρωθεν διαδρόμων (Β. καὶ Ν.), μετὰ τῶν ὁποίων συναπετέλει, ὡς φαίνεται, ἐνιαῖον σύνολον. Τὸ οἶκημα τοῦτο διετηρήθη εἰς τὰ ἀκόλουθα μέρη (πίν. 77α, 78, 79β, VIαβ):

Κυρίως διετηρήθη κατὰ τὸ Ν. (στενὸν) ἄκρον του, τὸ ὁποῖον καὶ διεσώθη μετὰ μέρους τῆς ἀνωδομίας του. Συγκεκριμένως διεσώθη ὁ τοῖχος τῆς Ν. πλευρᾶς (πλάτους 0.52 μ.), ὁ ὁποῖος ἦτο ἐκ σειρῶν ἀσβεστοπλίνθων —πλάτους 0.52 μ. καὶ μήκους κυμαινόμενου μεταξὺ 0.95 μ. καὶ 0.40 μ. Ὁ τοῖχος αὐτός, καμπτόμενος κατ' ὀρθὴν γωνίαν, συνεχίζετο κατὰ τὴν Ἀ. πλευρὰν τοῦ οἰκήματος, ὡς Ἀ. πλέον τοῖχος, διασωζόμενος εἰς μῆκος 3.90 μ. Κατὰ τὴν ὡς ἄνω γωνίαν (Ν.Ἀ.) διετηρεῖτο εἰς ὕψος 2 μ. περίπου (τοῦτο ἦτο καὶ τὸ μέγιστον σωζόμενον ὕψος του). Τοῦ ὡς ἄνω Ν. τοίχου διετηροῦντο πέντε σειραὶ (δόμοι) ἀσβεστοπλίνθων καὶ ἔχνη μιᾶς ἄλλης ἀκόμῃ (ἔκτης) σειρᾶς. Τῶν πλίνθων τὸ μῆκος ἐκυμαίνετο μεταξὺ 0.25 μ. καὶ 1.40 μ., τὸ δὲ ὕψος τῶν σειρῶν ἦτο ἀπὸ 0.18 μ. ἕως 0.26 μ. Ἀλλ' εἰς τὸ ἐσωτερικὸν διετηρεῖτο μία μόνον σειρά (ἐπενδύσεως), ἀντιστοίχων διαστάσεων, ἐπ' αὐτῆς δὲ ἐσώζετο καὶ μία ἀσβεστόπλινθος, μήκους 1.44 μ. καὶ ὕψους 0.62 μ., ἐκ τῆς δευτέρας σειρᾶς. Τοῦ δὲ ὡς ἄνω σωζομένου μέρους (3.90 μ.) τοῦ Ἀ. τοίχου τοῦ ἄκρου αὐτοῦ τοῦ οἰκήματος, ὁ ὁποῖος ἦτο καὶ ὁ τοῖχος τῆς ὀπισθίας μακρᾶς του πλευρᾶς, διετηροῦντο τέσσαρες σειραὶ ἀσβεστοπλίνθων καὶ ἔχνη πέμπτης καὶ ἑκτῆς σειρᾶς. Τὸ μῆκος τῶν ἀσβεστοπλίνθων ἐκυμαίνετο μεταξὺ 0.26 μ. καὶ 1.22 μ. καὶ τὸ ὕψος τῶν σειρῶν ἀπὸ 0.18 μ. ἕως 0.26 μ. Τὸ πλάτος τῶν ἐν λόγῳ ἀσβεστοπλίνθων ἦτο 0.52 μ. Τοῖχος ὅμως φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε καὶ κατὰ τὴν ἄλλην μακρὰν (προσθίαν) πλευρὰν, τὴν Δ., τοῦ οἰκήματος, κατὰ τὸ ἄκρον τουλάχιστον αὐτὸ (Ν.). Τοῦτο, διότι ἐπὶ τοῦ τοιχοβάτου τῆς Ν.Δ. γωνίας ἐσώζοντο τμήματα τῆς πρώτης σειρᾶς ἐξωτερικῶν ἀσβεστοπλίνθων (ὀρθοστατῶν) ἢ —καὶ ὅπου δὲν ἐσώζοντο— ὑπῆρχον ἐγκοπαὶ (ἐπὶ τοῦ τοιχοβάτου) πρὸς στήριξιν ἀσβεστοπλίνθων (ὀρθοστατῶν) τοῦ ἐκεῖ Δ. τοίχου τοῦ οἰκήματος. Μέρος των εἶχε μάλιστα κατολισθήσει ἀμέσως πρὸς Δ. καὶ πρὸ τοῦ τοιχοβάτου αὐτοῦ. Ἡ πλίνθος τοῦ ἐν λόγῳ τοιχοβάτου τῆς Ν.Δ. γωνίας, μετὰ τῶν ὡς ἄνω ἐγκοπῶν, εἶχε μῆκος 0.92 μ. ἀλλὰ

φαίνεται ὅτι ἦτο ἀκόμη μεγαλύτερα, διότι εἶχε θραυσθῇ, ἐκτεινομένη πρὸς Β. Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ὁ τοιχοβάτης διεκόπτετο (διότι εἶχε καταστραφῇ) εἰς μῆκος 1.34 μ. Ἀλλὰ συνεχίζετο ἀκολουθῶς, εἰς ἔκτασιν, ὅπου διεσώζετο (πίν. 87α) εἰς σειρὰν ἐκ δώδεκα ἀσβεστοπλίνθων, πλάτους 0.35 μ. ἕως 0.49 μ. καὶ μήκους 0.25 μ. ἕως 0.95 μ. Ἡ σειρὰ αὐτὴ ὅμως δὲν ἦτο ἐπὶ τῆς αὐτῆς εὐθείας ἀλλ' ἦτο ἀμέσως δυτικώτερον, αὐτῆς, ἥτοι πρὸ τοῦ οἰκήματος, καὶ ἐπὶ τῆς αὐλῆς του. τῆς ὁποίας προηγουμένως εἶχον ἀφαιρεθῇ πλάκες, τοῦ δαπέδου. Ἴσως τοῦτο ἔγινε κατὰ τὴν ἐν γένει καταστροφὴν τοῦ οἰκοδομήματος (ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν).

Τὸ οἶκημα ἐπομένως τοῦτο, κατὰ τὸ ὡς ἄνω (περιγραφέν) τουλάχιστον (Ν.) ἄκρον του, ἦτο ἐξωτερικῶς πανταχόθεν κλειστόν. Καὶ τὸ μὲν πλάτος του, ὅπως ἐλέχθη ἦτο 4.20 μ. ἀλλὰ εἶναι ἄγνωστον ἂν ὁ ἐσωτερικὸς χώρος του ἦτο στενομήκης καὶ ἐνιαῖος ἢ ἂν εἶχε ἐνδιάμεσα χωρίσματα. Ἀλλὰ καὶ ἂν ἦτο ἐνιαῖος — ὅπερ καὶ πιθανότερον — θὰ ὑπῆρχον διαχωριστικὰ παραπετάσματα, ὅπως προκύπτει ἐκ κινητῶν εὐρημάτων, ἥτοι κρίκων μὲ ἡμιάνοικτα ἄκρα εὐρεθέντων εἰς αὐτό.¹

Κατὰ τὴν Δ. πλευράν του πάντως, ὅπου ἦτο καὶ ἡ εἴσοδος τοῦ οἰκήματος, ὑπῆρχεν αὐλή, πλακόστρωτος. Σημειοῦται ὅτι εἰς τὸ οἰκοδομικὸν ὑλικὸν τοῦ Β. ἄκρου του (λιθοβολή) εὐρέθη: μέρος κυλινδρική, ἀσβεστολιθική βάσειος, σῶζον μέγα μέρος ἀφ' ἑνὸς τῆς ὀριζοντίας ἐπιφανείας της — ὥστε νὰ ὑπολογίζεται ἡ διαμετρός της εἰς 0.40 μ. — καὶ ἀφ' ἑτέρου τῆς κατακορύφου ἐπιφανείας της, εἰς 0.155 μ. Ἐξ ἄλλου, εὐρέθη ἄρκετὸν μέρος ἐκ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας ἐνός, ἐκ τοῦ αὐτοῦ ὑλικοῦ, σπονδύλου ἡμικίονος, μὲ τὴν αὐτὴν ὡς ἄνω περίπου διάμετρον. Ὑποθέτομεν δὲ ὅτι: πρὸς τὴν ἐν λόγῳ αὐλήν, κατὰ τὴν προσθίαν (Δ.) πλευράν του, τὸ οἶκημα τοῦτο ἔφερε κατ' ἀποστάσεις ἡμικίονας ἐπὶ κυλινδρικῶν βάσεων, ἐνουμένους μεταξύ των πιθανῶς διὰ τοίχου, μέχρις ἐνός ὕψους τουλάχιστον. Ἀνάλογος κατασκευὴ παρουσιάζετο καὶ εἰς τὸ μέγαρον τῆς Λυκοσούρας² (πίν. 143δ), τὸ ὁποῖον παρεῖχε μὲν τὴν ἐντύπωσιν στωικοῦ κτίσματος ἀλλ' ἦτο σχεδὸν κλειστὸν ἐπίσης οἰκοδόμημα. Εἰς τὸ οἰκοδόμημα ὅμως τοῦτο, τῆς Λυκοσούρας, ἡ εἴσοδος ἦτο ἐκ τῆς στενῆς πλευρᾶς του. Εἰς τὸ ἐν λόγῳ ὅμως κεντρικὸν οἶκημα (τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος) τοῦ Ἱεροῦ ἡ εἴσοδος θὰ ἦτο ἐπὶ τῆς μακρᾶς, προσθίας

1. Βλ. πίν. 89, 958 κάτω δεξιὰ καὶ σελ. 135.

2. Βλ. ΟΡΑΝΔΟΝ, Α.Ε. 1912, 148.

καὶ Δ., πλευρᾶς του, ὅπου ἦτο καὶ ἡ αὐλή του. Τοῦτο, διότι καὶ ἡ Ν. καὶ ἡ Β. (στενὴ) πλευρά του ἦσαν ἀμφότεραι κλεισταί, πλαισιούμεναι ὑπὸ τοῦ Ν. καὶ Β. διαδρόμου ἀντιστοίχως, τὸ πλακόστρωτον δάπεδον τῶν ὑποίων ἔφερε λαξευμένην τὴν αὐλακα τοῦ ἱεροῦ ὕδατος. Ἐξ ἄλλου, ἡ ἄλλη μακρὰ πλευρά του, ἡ Ἀ., διετῆρει τὸν τοῖχον τῆς μὲν μόνον κατὰ τὸ Ν. ἄκρον τῆς (βλ. ἄνωτ.). Ὁ τοῖχος ὅμως αὐτὸς δὲν ἦτο ἀναλληματικός, ἦτοι δὲν ἐκαλύπτετο ὑπὸ τῆς ἐκεῖ κλιτύος (κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν του πλευρὰν) ἀλλ' ἴστατο ἐλευθέρως. Ἐπὶ τῆς πλευρᾶς ὅμως αὐτῆς ἐξετείνετο ὁ ἀγωγὸς τοῦ ἱεροῦ ὕδατος, διοχετεύων αὐτὸ εἰς τὴν αὐλακα τοῦ Β. διαδρόμου καὶ διατρέχων τὴν πλευρὰν αὐτὴν καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς εἰς τὴν στάθμην τοῦ δαπέδου του, ὥστε νὰ ἀποκλείῃ τὴν πιθανότητα θυρώματος κατὰ τὴν πλευρὰν αὐτὴν, ὅπως ἀπέκλειον αἱ αὐλακες, τὴν ὑπαρξίν θυρώματος ἐπὶ τῆς πλευρᾶς τῶν διαδρόμων.

Ἡ εἴσοδος εἰς τὸ οἶκημα ἦτο ἐπομένως ἐπὶ τῆς Δ. πλευρᾶς του ἀναγκαστικῶς καὶ ἐγίνετο ἐκ τῆς αὐλῆς, πρὸ τῆς ἐκεῖ πλευρᾶς, διὰ θύρας, τὴν ὑπαρξίν τῆς ὁποίας ἐμαρτύρει καὶ ἡ εἰς τὸν χώρον αὐτὸν ἀνεύρεσις : χαλκίνου χοίνικος¹ στρόφιγγος² (πίν. 95α, β), μεγάλου σιδηροῦ δακτυλίου³, ρόπτρου (πίν. 95δ, 97δ) καὶ ἐπιπάστρων⁴, καὶ χαλκίνης ἀσπιδίσκης (πίν. 89β) ἢ ἐφηλύδος⁵, ὡς καὶ ἄλλων ἐξαρτημάτων, σιδηρῶν (πίν. 96) θύρας. Τὴν ὑπαρξίν αὐτὴν κυρίως ὅμως ἐμαρτύρει ἡ ἰδίως ἀνεύρεσις εἰς τὸν χώρον αὐτὸν ἐνὸς κλειδιοῦ⁶ (πίν. 97β) μὲ καμπτόμενον ἄκρον, συνήθους τύπου εἰς Ἱερά, καὶ παραστάσεις κλειδούχων ἱερέων⁷. Ἀρκετὰ ὅμως τῶν ἐν λόγῳ ἐξαρτημάτων προήρχοντο ἐκ μεταγενεστέρων ἐπισκευῶν⁸ ἀλλ' ἡ χαλκίνη ἐφηλὶς ἦτο ὕστερο-ἀρχαϊκῶν χρόνων.

Τὰ ἄλλα κινητὰ εὐρήματα ἐκ τοῦ χώρου αὐτοῦ ἦσαν ὅμοια μὲ ἐκεῖνα τοῦ Ν. οἰκήματος (βλ. κατωτ.). Φαίνεται δὲ ὅτι τὰ δύο αὐτὰ οἰκήματα, κεντρικὸν καὶ Ν., εἶχον παραπλησίαν χρῆσιν.

1. Ἀρ. 336.

2. Περὶ τοῦ ὅρου βλ. ΟΡΑΑΝΔΟΝ καὶ ΤΡΑΥΛΟΝ, ἔ.ἀ., λ.

3. Ἀρ. 512, 532, (πίν. 95δ ἄνω): ὁ ἕτερος ἐκ τοῦ ναοῦ.

4. Βλ. ΟΡΑΑΝΔΟΝ καὶ ΤΡΑΥΛΟΝ, ἔ.ἀ., λ.

5. Ἀρ. 372. Αὐτόθι.

6. Ἀρ. 511.

7. JAMESON, 115. The excavation of a drowned greek temple, *Scientific American*, 234, 1974, 111 κ.έ.

8. Περὶ τῶν ἐξαρτημάτων αὐτῶν βλ. HANDFORD, The Evidence of Aeneas Tacitus on the Βάλανος and βαλανάγρα, *J.H.S.*, 46(1926), 181 κ.έ.

Οἱ διάδρομοι καὶ ἡ αὐλὴ (πίν. 84, 85, 86, 87α-γ, VIα,β)

Πρὸς Δ. τοῦ ὡς ἄνω κεντρικοῦ οἰκήματος ὑπῆρχεν, ὥπως ἐλέχθη ἤδη, πλακόστρωτος αὐλὴ. Αὕτῃ ὅμως ἐξετείνετο καὶ ὀλίγον πέραν αὐτοῦ, καὶ πρὸς Β. καὶ πρὸς Ν., ἔμπροσθεν δηλονότι καὶ τῶν δύο διαδρόμων, Β. καὶ Ν., οἱ ὅποιοι ἀνὰ εἰς ἐπλασιεῖον τὸ οἶκημα αὐτό. Ὡς ἐκ τούτου, κεντρικὸν οἶκημα καὶ διάδρομοι συναπετέλουν ἐνιαῖον σύνολον.

Ὡς μακροὶ τοῖχοι τῶν διαδρόμων αὐτῶν πάντως ἐχρησίμευον ἀφ' ἐνός, ἀνὰ εἰς, οἱ τοῖχοι τῶν στενῶν πλευρῶν τοῦ ἐν λόγῳ οἰκήματος, Β. καὶ Ν., καὶ ἀφ' ἐτέρου οἱ ἐναντι τούτων τοῖχοι τῶν πλαγίων οἰκημάτων. ἤτοι ὁ Ν. τοῖχος τοῦ Β. οἰκήματος εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Β. διαδρόμου καὶ ὁ Β. τοῖχος τοῦ Ν. οἰκήματος εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Ν. διαδρόμου. Οἱ δύο ὅμως αὐτοὶ διάδρομοι ἐσώθησαν εἰς διαφορετικὰ σημεῖα ἕκαστος, πρᾶγμα τὸ ὅποιον ἐπιτρέπει μίαν γενικὴν μόνον ἀποκατάστασιν τῆς εἰκόνος τὴν ὁποίαν παρουσίαζον, λεπτομέρειαι τῶν δὲ ἔχουν ὡς ἐξῆς :

Ὁ Β. διάδρομος (πίν. 85, VIβ) διεσώθη μερικῶς μόνον κατὰ τὸ πλακόστρωτον τῆς αὐλῆς του, ἡ ὁποία, ἐκτεινομένη πρὸς Δ., ἦτο ἔμπροσθεν αὐτοῦ καὶ ἀπετέλει καὶ συνέχειαν τῆς αὐλῆς τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος.

Τὸ πλακόστρωτον τοῦτο ἦτο ἐξ ἀσβεστολιθικῶν πλακῶν, ὀρθογωνίων, τοποθετημένων κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε ἡ μακρὰ πλευρά των νὰ καλύπτῃ τὸ πλάτος τοῦ (ὑπισθεν αὐτῶν) κειμένου διαδρόμου (τὸ ὅποιον ἦτο 1.23 μ.). Αἱ διαστάσεις τῶν πλακῶν αὐτῶν ἦσαν 0.50 x 0.60 μ. (ἢ 1.23μ.) Ἐσώθησαν ὅμως μόνον τρεῖς ἐξ αὐτῶν, ἦτοι ἐσώθησαν τρεῖς πλάκες τοῦ δαπέδου τῆς αὐλῆς τοῦ ἐν λόγῳ διαδρόμου, εὐρεθεῖσαι κατὰ χώραν. Ἐγκαρσίως δὲ ἐκάστης τῶν τριῶν τούτων πλακῶν καὶ εἰς ἀπόστασιν 0.42 μ. ἀπὸ τῆς στενῆς Β. πλευρᾶς των ὑπῆρχε λαξευμένη μία αὐλαξ, ἐκτεινομένη ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ. Ἡ αὐλαξ αὕτη ἦτο πλάτους 0.20 μ. καὶ βάθους 0.05 μ. Ἐσώθη ὅμως καὶ τμῆμα μιᾶς ἄλλης, τετάρτης, πλακὸς μετὰ τὴν ἀντίστοιχον αὐλακα, ἀλλ' ὅχι κατὰ χώραν. Ἐπίσης ἐσώθη καὶ τὸ ἀκραῖον Δ. ἄκρον μιᾶς ἄλλης, πέμπτης, πλακὸς, μετὰ τὴν ἀντίστοιχον αὐλακα, ὁμοίως δὲ ὅχι κατὰ χώραν. Τὸ ἄκρον δὲ τοῦτο ἦτο καὶ τὸ ἔσχατον ἄκρον τοῦ πλακοστρώτου αὐτοῦ, διότι κατέληγεν εἰς ἐξόγκωμα (μάγουλο), διὰ τοῦ ὁποίου καὶ διηκολύνετο ἡ πτώσις τοῦ ὕδατος εἰς κάτωθεν (τῆς αὐλῆς) κειμένην δεξαμενὴν (βλ κατωτ.).

Ὁ Ν. διάδρομος (πίν. 84, VIα) διασώθη ὁμοίως μερικῶς μόνον ἀλλὰ κατὰ τὸ πλακόστρωτον ὁλοκλήρου τοῦ δαπέδου του, καθόλου δὲ κατὰ τὸ μέρος τοῦ πλακοστρώτου εἰς τὴν πρὸ αὐτοῦ αὐλήν.

Τὸ διασωθὲν αὐτὸ πλακόστρωτον, τοῦ Ν. διαδρόμου, ἦτο ἐκ τῆς αὐτῆς ποιότητος ἀσβεστολιθικῶν πλακῶν (λευκοφαίων), ἦτο δὲ καὶ τοῦ αὐτοῦ ὕψους (περὶ τὰ 0.12 μ.) μετ' ἐκεῖνο τῶν πλακῶν τῆς αὐλῆς τοῦ Β. διαδρόμου. Αἱ πλάκες δὲ αὐταί, τοῦ Ν. διαδρόμου, ἦσαν ἐπίσης ὀρθογωνίου σχήματος καὶ ἦσαν τοποθετημέναι κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε ἡ μακρὰ των πλευρὰ νὰ εἶναι παραλλήλως πρὸς τὸν διάδρομον — ὅχι ἐγκαρσίως αὐτοῦ — καὶ τοὺς ἐκατέρωθεν του τοίχους καὶ νὰ ἄπτεται μάλιστα κατὰ μῆκος τοῦ ἐνὸς ἐξ αὐτῶν, τοῦ Β. (βλ. ἄνωτ.). Ἦσαν ἐπίσης αἱ πλάκες αὐταὶ τῶν αὐτῶν περίπου διαστάσεων μετ' ἐκείνας τῆς αὐλῆς τοῦ Β. διαδρόμου, ἦτοι 0.60 μ. x 0.65 μ. Ἐξ ἄλλου, εἶχον λαξευμένην ἐπ' αὐτῶν αὐλακὰ, τῶν αὐτῶν ὁμοίως διαστάσεων μετ' ἐκείνην τῶν πλακῶν (τῆς αὐλῆς) τοῦ Β. διαδρόμου (πλάτους 0.20 μ. καὶ βάθους 0.05 μ.). Λόγω ὅμως τῆς διαφορετικῆς τοποθετήσεώς της, ὥπως ἐλέχθη, ἡ αὐλαξ αὐτῇ τοῦ Ν. διαδρόμου, ἔβαινεν ὅχι ἐγκαρσίως ἀλλὰ κατὰ μῆκος τῶν πλακῶν αὐτῶν, καὶ δὴ κατὰ μῆκος καὶ πλησίον τῆς Ν. μακρᾶς των πλευρᾶς. Ἐνεκα τοῦ αὐτοῦ λόγου, παραπλευρῶς τῆς ἐν λόγω πλευρᾶς ὑπῆρχε καὶ δευτέρα σειρὰ πλακῶν, πλατυτέρων ὅμως κατὰ τὸ σχῆμα, μετ' ἐπευρισμένης κατὰ τὸ ἥμισυ διαστάσεις ἐνίοτε.

Πλὴν τῆς ὡς ἄνω αὐλακος, ἡ ὁποία εἶχε λαξευθῇ ἐπὶ τῶν πλακῶν τοῦ δαπέδου τοῦ διαδρόμου τούτου, εἶχε λείαν ἐπιφάνειαν καὶ ἔβαινεν κατὰ μῆκος του καὶ εἰς τὸ μέσον περίπου (βλ. ἄνωτ.) τοῦ κυρίου ἄξονος του (ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ.), ὑπῆρχε καὶ μία ἄλλη αὐλαξ, πολὺ μικροῦ μήκους καὶ μετ' ἀντίθετον κατεύθυνσιν, βαίνουσα ἀπὸ Β. πρὸς Ν. καὶ ἔχουσα ἀδρὰν ἐπιφάνειαν. Ἡ ἐν λόγω αὐλαξ, ἔχουσα λαξευθῇ μετ' ὀλίγον ἐργασίαν, ἤρχιζεν ἐκ τοῦ Β. τοίχου τοῦ διαδρόμου ἢ (Ν. τοίχου τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος) καί, ἐκτεινομένη εἰς ἀπόστασιν 0.40 μ., κατέληγεν εἰς τὴν ὡς ἄνω ἄλλην αὐλακὰ, τὴν μακράν, τέμνουσα τὴν μίαν πλευράν της κατ' ὀρθὴν γωνίαν καὶ ἔχουσα σαφῇ ρύσιν πρὸς αὐτήν. Προφανῶς ἡ αὐλαξ αὐτῇ ἦτο μεταγενεστέρα καὶ ἐχρησίμευε διὰ νὰ χύνεται κάποιον ὑγρὸν ἐκ τοῦ ὡς ἄνω τοίχου, ὑπὸ ἀτόμου μὴ ὁρατοῦ εἰς τὸν διάδρομον ἢ τὴν αὐλήν. Τὸ ὑγρὸν δὲ τοῦτο ἀνεμειγνύετο προφανῶς τελικῶς μετ' ἐκείνου τοῦ ὕδατος τοῦ ὁποῖον ἔρρεε διὰ τῆς κανονικῆς ὡς ἄνω αὐλακος τοῦ δαπέδου τοῦ (Ν.) διαδρόμου (καὶ προφανῶς εἰς τὴν τοῦ πρὸ αὐτοῦ αὐλήν), ὁπόθεν καὶ ἐχού-

νετο, (ὥπως καὶ τὸ ἱερὸν ὕδωρ τοῦ Β. διαδρόμου) εἰς τὴν κάτωθεν αὐτῆς δεξαμενὴν. Σημειωτέον, ἡ διοχέτευσις τοῦ ὕδατος πηγῆς δι' αὐλάκων, λαξευμένων ἐπὶ πλακῶν εἰς κρηνικά καὶ ἄλλα κτίσματα ἦτο συνήθης εἰς τὴν Ἀρκαδίαν¹ (πίν. 102γ, δ).

Τὸ ὑπόλοιπον τῆς αὐλῆς (πρὸ τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος (πίν. 86, 87α-γ VIα, β)).

Διεσώθη μερικῶς μόνον (κατὰ τὸ πλακόστρωτον δάπεδόν της). Συγκεκριμένως: πλακόστρωτον μὲν δὲν ἐσώθη πρὸ τοῦ Ν. διαδρόμου, ὥπως ἐλέγχθη. Ἀλλὰ ἐσώθη ἐν μέρει ἀμέσως βορειότερον καὶ ἐν συνεχείᾳ αὐτοῦ: πρὸ τοῦ Ν.Δ. ἄκρου τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος. Τὸ πλακόστρωτον τοῦτο ὅμως ἀπετελεῖτο ἐκ πλακῶν διαφορετικῶν τῶν ὡς ἄνω (λευκοφαίων) πλακῶν τῶν δαπέδων τῶν δύο διαδρόμων καὶ τῶν αὐλῶν των, ἦτο δὲ ὅμοιον μὲ τὸ δάπεδον τῶν μακρῶν πλευρῶν τῆς αὐλῆς τοῦ ναοῦ, πιθανῶς προερχόμενον ἐξ ἐπισκευῆς μεταγενεστέρων χρόνων: Τὸ χρῶμα των ἦτο τεφρόν, τὸ σχῆμα των τετράγωνον περίπτου καὶ τὸ ὕψος των μικρότερον κατὰ πολὺ τῶν ὡς ἄνω (λευκοφαίων) πλακῶν τῶν διαδρόμων καὶ τῆς αὐλῆς των. Τὸ μέγεθός των γενικῶς ἦτο ὡς ἐξῆς: Τὸ πλάτος των ἐποίκιλλεν μεταξὺ 0.73 μ. καὶ 0.74 μ. καὶ τὸ μήκος των μεταξὺ 0.76 μ. καὶ 0.92 μ.

Ἀλλὰ κατὰ τὸ μέσον καὶ τὸ Β. μέρος τῆς ἐν λόγῳ αὐλῆς παρουσιάζετο πάλιν πλακόστρωσις, ἡ ὁποία ἦτο ἐπίσης διαφορετικὴ. Ἦτο, ὁμοίᾳ δὲ μὲ τὴν πλακόστρωσιν τῶν δαπέδων τῶν διαδρόμων καὶ τῆς αὐλῆς των, λευκοφαίου δηλαδὴ καὶ πάλιν χρώματος, ἀριστεοῦ πάχους ἀλλὰ σχήματος ἄλλοῦ τετραγώνου καὶ ἄλλοῦ ὀρθογωνίου· ἄλλοῦ δὲ πάλιν ἡ πλακόστρωσις αὐτὴ εἶχε θρυμματισθῇ, ἐνῶ ἄλλοῦ εἶχεν ἐξαφανισθῇ ἐντελῶς. Εἰς τὴν τελευταίαν αὐτὴν περίπτωσιν, εἰς πολὺ μεταγενεστέρους χρόνους, ἀντὶ πλακῶν, εἶχον χρησιμοποιηθῇ, τὰ πῆλινα ἀρχιτεκτονικὰ ὡς ἄνω μέλη².

Εἰς τὸ Β. ὅμως ὡς ἄνω ἄκρον τοῦ πλακοστρώτου τῆς ἐν λόγῳ αὐλῆς πρὸ τοῦ ὡς ἄνω (κεντρικοῦ) οἰκήματος, ἀντὶ ἐπιπέδου πλακός, ὑπῆρχεν ὀρθογώνιον κοίλωμα ἐκ πλακός ἐν ἐσοχῇ, βάθους 0.12 μ., μήκους 0.79 μ. καὶ πλάτους 0.52 μ. Ἐντὸς αὐτοῦ δὲ διετηρεῖτο μέρος τῆς μολυβδίνης ἐπενδύσεως (πίν. 14β ἄνω), κατὰ τὴν Ν.Δ. γωνίαν, ἐνὸς σφηνωμένου ἐκεῖ

1. Βλ. ΟΡΑΝΔΟΝ, Α.Ε. 1911, 201 καὶ 205.

2. Βλ. σελ. 150 καὶ 172.

ὀρθογωνίου ἀντικειμένου, τῶν αὐτῶν διαστάσεων μὲ τὴν ἐσοχὴν. Περὶ τῆς ἐρμηνείας δὲ τῆς ἐσοχῆς αὐτῆς, βλ. ἀμέσως κατωτέρω¹.

Τὰ πλάγια (B. καὶ N.) οἰκήματα (πίν. 77-83, 86, VIα,²)

Ἦσαν ὅμοια, ὑπὸ μορφήν πτερύγων, ἀνὰ ἓν ἐκατέρωθεν (τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος καὶ τῶν διαδρόμων του (βλ. ἄνωτ.), διὰ τῶν ὁποίων διήρχετο τὸ ἱερὸν ὕδωρ, προτοῦ νὰ καταλήξῃ εἰς τὴν κάτωθεν αὐτῶν κειμένην δεξαμενὴν. Ἦσαν δὲ ὀρθογωνίου σχήματος καὶ τῶν αὐτῶν διαστάσεων ἀμφότερα, ἥτοι μήκους 11 μ. καὶ πλάτους 7.60 μ.

Ἐκ τῶν δύο αὐτῶν οἰκημάτων ἀνεσκάφη τὸ 1969³ ἐξ ὁλοκλήρου τὸ N. οἶκημα, ἐνῶ τὸ B. οἶκημα ἀνεσκάφη τὸ 1980 καὶ τὸ 1981⁴. Ἀλλά, ἐνῶ τὸ πρῶτον ἐξ αὐτῶν (N.) διεσώζετο εἰς σχετικῶς ἱκανοποιητικὴν κατὰστασιν καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀνωδομίαν του, τὸ δεύτερον (B.) παρουσίαιζε τὴν εἰκόνα μιᾶς σχεδὸν ὁλοσχεροῦς καταστροφῆς καὶ διετήρει ἐλάχιστα μόνον ἔχνη, ἐπιτρέποντα ὅμως τὴν ἀπλὴν ἐξακριβώσιν τῶν διαστάσεων του. Ἀναλυτικώτερον τὰ τῶν δύο αὐτῶν οἰκημάτων ἔχουν ὡς ἑπεται :

Τὸ N. οἶκημα (πίν. 77-83, VIα)

Τοῦτο εὐρίσκετο εἰς σχετικὸν βάθος, ἐντὸς τῆς ἐκεῖ κλιτύος, ἣ ὁποία ἐν συνεχείᾳ διεμορφοῦτο εἰς χαράδραν : μεταξὺ τῆς κλιτύος καὶ τοῦ βάθρου τοῦ βωμοῦ. Ὁ χώρος τῆς εἶχε δὲ ὑποστῇ διὰ τοῦτο ἐκβραχισμόν. Καὶ τοῦτο, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν χώρον τοῦ B. οἰκήματος, τὸ ὅποιον (εὐρισκόμενον πλησιέστερον πρὸς τὸν χώρον τῆς πλακοστρώτου Ἱερᾶς ὁδοῦ καὶ τοῦ δαπέδου τοῦ βάθρου τοῦ βωμοῦ, ἥτοι ἐπὶ τοῦ ἐπιπέδου χώρου τοῦ αὐχένος, ἦτο πανταχόθεν ἐλεύθερον καὶ χωρὶς ὁ χώρος του νὰ ἔχῃ ἀπαιτήσῃ ἐκβραχισμόν. Μὲ ἄλλους λόγους, τὸ N. οἶκημα, ὅπως καὶ τὸ τελεστήριον, ἦτο κατὰ τὴν προσθίαν πλευρὰν ἰσόγειον, ἐνῶ κατὰ τὴν ὀπισθίαν πλευρὰν τοῦ ἦτο κατώγειον. Ἀλλὰ εἶχε δύο ὁρόφους, ὥστε κατὰ τὴν πλευρὰν αὐτὴν (Δ.) παρουσιάζετο ὡς ἀνωγαιοκατώγαιον⁵.

1. Βλ. σελ. 170.

2. H.A.E. 1969, 74, σχ. 1, πίν. 95 β.

3. H.A.E. 1980, ἔ.δ. καὶ H.A.E. 1981, ἔ.δ.

4. Βλ. ΟΡΑΛΑΝΔΟΝ καὶ ΤΡΑΥΛΟΝ ἔ.δ., λ.

Τὸ ὀρθογώνιον τοῦτο οἶκημα (διαστάσεων 11 μ. x 7.60 μ.) ἔσωζε λείψανα τῶν ἐξωτερικῶν ἀλλὰ καὶ τῶν ἐσωτερικῶν τοίχων του.

Ἐσώζετο, ἐν πρώτοις, ὁ τοιχοβάτης του εἰς ἀρκετὰ μέρη τῶν τριῶν (ἐξωτερικῶν: Δ. Β. Ν.) πλευρῶν του. Τὸ μῆκος τῶν ἀσβεστοπλίνθων τοῦτου ἐκυμαίνετο μεταξύ 1 μ. καὶ 0.40 μ. καὶ τὸ πλάτος των μεταξύ 0.60 μ. καὶ 0.50 μ. Ἦτο δὲ ὅμοιος μὲ τὸν τοιχοβάτην τοῦ ναοῦ, στερούμενος, σὺν τοῖς ἄλλοις, εὐθυνηρίας. Ἐπὶ τοῦ τριχοβάτου δὲ αὐτοῦ ἐσώζοντο εἰς ὀρισμένα μέρη, εἰς τὴν Β.Δ. γωνίαν καὶ Δ. πλευράν του καὶ μερικοὶ ὀρθοστάται εἰς τὴν θέσιν των, ὕψους 0.55 μ., μήκους 1.30 μ. καὶ πάχους 0.20 μ. ἕως 0.25 μ. Εἰς τὴν Δ. δὲ πλευράν του εὐρίσκοντο κατὰ μῆκος της ἀλλὰ, κατόπιν διολισθήσεως, ἦσαν πρὸ αὐτῆς.

Ὁρθοστάται ὅμως ὑπῆρχον καὶ πρὸς Ἀ. τοῦ οἰκήματος εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπ' αὐτοῦ, ἐπὶ τῆς ἐκεῖ ἄνωθεν κλιτύος, ἀντιστοιχῶν διαστάσεων. Ἀλλὰ ἐξ αὐτῶν οἱ πλεῖστοι ἦσαν θραυσμένοι. Αὐτοὶ φαίνεται ὅτι εἶχον καταπέσει, καταλισθῆσαντες πρὸς Ἀ. ἐκ τῆς θέσεώς των. Δὲν εὐρίσκοντο ὅμως εἰς σειρὰν (ἴσως διότι ὁ χῶρος ἐκαλλιεργεῖτο μέχρι τινὸς καὶ εἶχον μετατοπισθῇ σχετικῶς). Ὑπῆρχον πάντως τρεῖς ἐξ αὐτῶν εἰς κάποιαν σχετικὴν σειρὰν καὶ ἀπόστασιν μεταξύ των. Κάτωθεν ἐν τούτοις αὐτῶν δὲν ἦτο ὁ ὀπίσθιος (Ἀ.) τοῖχος τοῦ (ἰσογείου) τοῦ Ν. οἰκήματος. Ὁ τοῖχος αὐτὸς δὲν ἀκουμποῦσεν ἐπὶ τῆς δημιουργηθείσης, μετὰ τὸν ἐκβραχισμόν, ὀρθοπλαγιάς (ὅπως συνέβαινεν εἰς τὸ τελεστήριον, βλ. ἄνω.) ἀλλ' ἦτο πρὸς Δ. αὐτῆς εἰς ἀπόστασιν 1.30 μ. ἀπ' αὐτῆς, ἐνῶ ὁ μεταξύ αὐτοῦ καὶ αὐτῆς χῶρος εὐρέθη νὰ ἔχῃ ἐπιχωσθῇ, περιλαμβάνων σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ τεμάχια πηλίνου ἀγωγοῦ. Ἀνωθεν τῆς ἐπιχώσεως αὐτῆς εὐρέθησαν ἐν μέρει κατακείμενοι οἱ ὡς ἄνω ὀρθοστάται. Διὰ τοῦ ἀγωγοῦ αὐτοῦ δὲ πιθανῶς καὶ μέσω τοῦ ὡς ἄνω χώρου —μεταξὺ ὀρθοπλαγιάς καὶ (ὀπισθίου) Ἀ. τοίχου τοῦ Ν. οἰκήματος— διήρχετο, κατερχόμενον διὰ (πηλίνου) φρεατίου, τὸ ἱερὸν ὕδωρ, πρὸς τὴν αὐλάκα τοῦ Ν. καὶ περαιτέρω πρὸς τὴν τοῦ Β. διαδρόμου, ἐκατέρωθεν τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος τοῦ οἰκοδομήματος. Ἡ σημειωθείσα καταστροφή τοῦ ἀγωγοῦ, ἔργον προφανῶς τῶν Χριστιανῶν, ἀπέβλεπεν εἰς τὴν πάσῃ θυσίᾳ διακοπὴν τῆς ροῆς τοῦ ὕδατος τούτου (διὰ τῶν ὡς ἄνω αὐλάκων) περιλαβοῦσα καὶ τὴν καταστροφὴν τοῦ μετὰ ὀρθοστατιῶν Ἀ. τοίχου, τοῦ ἔξωθεν ὁρατοῦ, τοῦ ἀνωγείου τοῦ Ν. οἰκήματος. Ὁ τοῖχος αὐτὸς εὐρίσκετο περίπου 2 μ. ὑψηλότερον τοῦ εἰς ἀπόστασιν 1.30 μ. πρὸς Δ. καὶ κάτωθεν ἀλλὰ μὴ ὁρατοῦ ἔξωθεν (ἐσωτερικοῦ καὶ ὀπισθίου) τοίχου τοῦ κατωγείου του ἀλλὰ καὶ τοῦ Δ. τοίχου

τοῦ κατώγειου. Καὶ τοῦτο συνέβαινε, διότι, ὡς ἀνωγειοκατώγειον, τὸ κτήριον ἦτο διώροφον καὶ ὁ κάτω ὄροφος ἐλογίζετο ὡς κατώγειον ὅσον ἀφορᾷ τὴν Ἀ. πλευράν του καὶ ὡς ἰσόγειον ὅσον ἀφορᾷ τὴν Δ. πλευράν του, ἐνῶ ὁ ἄνω ὄροφος ἐλογίζετο ὡς ἰσόγειον ὅσον ἀφορᾷ τὴν Ἀ. πλευράν του καὶ ὡς ἀνώγειον ὅσον ἀφορᾷ τὴν Δ. πλευράν του.

Ἐσωτερικῶς, ἐξ ἄλλου, τὸ οἶκημα τοῦτο εἶχε ἀρκετὰ λείψανα τοίχων. Ἐν πρώτοις, ἐσώζοντο λείψανα ἐνὸς ἐγκαρσίου τοίχου, βαίνοντος ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ., πλάτους 0.65 μ., καὶ χωρίζοντος τὸν ἐσωτερικὸν χῶρον εἰς δύο ἡμίση. Ὁ τοῖχος αὐτὸς εἶχε κατὰ πολὺ μεγαλύτερον πλάτος ἀπ' ὅσον οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι, τὸ πλάτος τῶν ὁποίων εἶχεν ὡς ἐξῆς : τοῦ Δ. τοίχου ἦτο 0.40 μ., τοῦ Β. καὶ τοῦ Ν. 0.52 μ. καὶ τοῦ Ἀ., πρὸς τὴν ὀρθοπλαγίαν, ἦτο 0.28 μ. Πλὴν τοῦ ὡς ἄνω ἐσωτερικοῦ τοίχου, τὸ οἶκημα εἶχε καὶ μερικοὺς ἄλλους, διαφορετικῆς κατασκευῆς, ἐσωτερικοὺς τοίχους, κατασκευασθέντας μεταγενεστέρως καὶ μετὰ τὴν κατάργησιν τοῦ τοίχου αὐτοῦ. Οἱ μεταγενέστεροι αὐτοὶ τοῖχοι, τεμνόμενοι μετὰξὺ των κατ' ὀρθὴν γωνίαν, ἐδημιουργοῦν : ἀφ' ἐνὸς τέσσαρας μικροὺς χώρους καὶ ἀφ' ἐτέρου δύο βραχίονας (πλάτους 0.90 μ. μόνον), ὑπὸ μορφὴν διαδρόμων ξυλίνων κλιμάκων («καταβάσεων»)¹. Διὰ τῶν κλιμάκων δὲ αὐτῶν ἐγένετο ἡ προσπέλασις εἰς τοὺς δύο νοτιωτέρους μικροὺς χώρους (δωμάτια ;), ἐκ τοῦ ἄνωθεν ὀρόφου. Οἱ χῶροι δὲ αὐτοὶ παρουσιάζοντο ἀμφότεροι πανταχόθεν κλειστοί. Εἰς δὲ τοὺς ὑπολοίπους δύο ἄλλους, ἀκόμη μικροτέρους, χώρους, τοὺς βορειοτέρους, ἡ προσπέλασις φαίνεται ὅτι ἐγένετο διὰ μικροῦ θυρώματος εἰς ἕκαστον, τὸ ὁποῖον ἠνοίχθη ἐπὶ τοῦ Β. τοίχου των, τοῦ καὶ Β. τοίχου τοῦ οἴκηματος, χρησιμεύοντος καὶ ὡς μεσοτοίχου πρὸς τὸν Ν. διάδρομον. Ὅλοι οἱ ἐσωτερικοὶ αὐτοὶ τοῖχοι, πάχους 0.40 μ. - 0.50 μ., ἐνεθύμιζον τοὺς τοίχους τῆς ἐσωτερικῆς ἐπενδύσεως τῶν τοίχων τοῦ τελεστηρίου καὶ τοῦ ναοῦ, ὡς καὶ τὸν Δ. (ὀπίσθιον) τοῖχον τοῦ τελεστηρίου. Τὰ μεγέθη δὲ τῶν τεσσάρων ὡς ἄνω χώρων (δωματίων) τοῦ οἴκηματος, οἱ ὁποῖοι ἐδημιουργοῦντο διὰ τῶν τοίχων αὐτῶν, εἶχον ὡς ἀκολούθως : ὁ χῶρος παρὰ τὴν Β.Δ. γωνίαν ἦτο 4.50 x 2.50 μ., ὁ παρὰ τὴν Ν.Δ. γωνίαν ἦτο 2.30 μ. x 3.40 μ., ὁ παρὰ τὴν Β.Ἀ. γωνίαν ἦτο 3.40 μ. x 3.60 μ. καὶ ὁ παρὰ τὴν Ν.Ἀ. γωνίαν, 4.60 μ. x 2.50 μ. Καὶ τὸ μὲν πλῆρες ὕψος τῶν τοίχων αὐτῶν (καὶ ἐπομένως καὶ τῶν ὡς ἄνω δωμα-

1. *Αὐτόθι* λ.

τίων) παραμένει άγνωστον, γνωστὸν ὅμως εἶναι ὅτι τὸ (εἰς πολλὰ σημεῖα) σωζόμενον μέγιστον ὕψος τοῦ ἦτο 1.50 μ. καὶ ἡ ἀπόστασις τῶν ὀρθοστατῶν τοῦ ἀνωγείου, τῆς 'Α. (βλ. ἀνωτ.) πλευρᾶς ἦτο 2 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου τῶν.

Ἐξωτερικῶς πάντως τὸ οἶκημα τοῦτο παρουσιάζετο εἰς τὸν ἐπισκέπτην (ὅπως ἤρχετο ἐκ τῆς Ἱερᾶς Ὀδοῦ) ὡς διώροφον μὲν ἀλλὰ ἄνευ θυρώματος κατὰ τὴν ὁρατὴν, κυρίαν ἰσόγειον - κατώγειον πλευράν του (Δ.), ἔχον μορφήν κτίσματος ἰδρυμένου, οὕτως εἰπεῖν, ἐπὶ βάθρου. Ἡ ὑπαρξίς τῶν δύο θυρωμάτων εἰς τὸ ἰσόγειον - κατώγειον, ἐπὶ τῆς Β. (μὴ ὁρατῆς : τῆς ἐντὸς τοῦ Ν. διαδρόμου) πλευρᾶς του, ἐνεθύμιζε κατὰ τοῦτο, τὴν ἀντίστοιχον ὑπαρξίν θυρώματος ἐπὶ τῆς, ὑπὸ μορφήν βάθρου., Δ. πλευρᾶς τοῦ Ἑρεχθείου¹ εἰς τὸ ἐκεῖ ἐπίσης ἰσόγειον - κατώγειον.

Ὑπάρχει ὅμως ἀσάφεια ὡς πρὸς τὴν θέσιν τῆς κυρίας εἰσόδου τοῦ οἰκήματος. Ἐν πρώτοις, αὐτὴ ἀποκλείεται νὰ ἦτο εἰς τὸ ἰσόγειον - κατώγειον, διότι : α) ἡ Δ. πλευρά του ἐκλείετο δι' ὀρθοστατῶν β) ἡ ἔναντι αὐτῆς 'Α. πλευρά του, οὕσα ἐπὶ τῆς κλιτύος, ἦτο τυφλή· γ) ἡ στενὴ Β. πλευρά του εὐρίσκετο ἐσωτερικῶς τοῦ Ν. διαδρόμου καὶ πρὸ τῆς αὐλακος τοῦ ἱεροῦ ὕδατος καὶ ἐκλείετο ὁμοίως δι' ὀρθοστατῶν (οἱ ὑποῖοι παρεβιάσθησαν εἰς μεταγενεστέραν ἐποχὴν πρὸς δημιουργίαν τῶν δύο μικρῶν θυρωμάτων ἐν εἴδει «ὀρσοθυρῶν», βλ. ἀνωτ.)· καὶ δ) ἡ ἑτέρα στενὴ, ἡ Ν., πλευρά του, ὅπως καὶ ἡ Δ., ἦτο τυφλή (ἐπὶ τῆς κλιτύος). Ἡ εἴσοδος ἐπομένως θὰ ἦτο ἐπὶ τοῦ ἀνωγείου καὶ ἐπὶ τῆς στενῆς ἀκραίας, τῆς Ν., πλευρᾶς του, διότι : α) ἡ 'Α. πλευρά τοῦ ἀνωγείου ἐκλείετο δι' ὀρθοστατῶν· καὶ ἡ Β. πλευρά του, ὡς καὶ ἡ Δ., ἦσαν ὑπερκείμεναι τοῦ ἐδάφους. Ἀλλὰ καὶ β) διότι : ἡ πλευρά αὐτή, ἡ Ν., ἦτο ἀντίστοιχος πρὸς τὴν πλευράν εἰσόδου τοῦ ἑτέρου, τοῦ Β., οἰκήματος· καὶ γ) παρουσιάζετο ἐκεῖ σαφὴς ἔνδειξις ὅτι ὑπῆρχε κάποιο μικρὸν προαύλιον. Ἡ ἔνδειξις αὐτὴ συνίστατο εἰς τὸ ἐξῆς : εἰς τὴν Ν.Δ. γωνίαν τοῦ οἰκήματος καὶ εἰς ἀπόστασιν 1.20 μ. ἀπ' αὐτῆς ὑπῆρχε γωνιακὸς ἀναλημματικὸς τοῖχος, 1 μ. x 0,50 μ., πρὸς στήριξιν τῶν χωμάτων καὶ τὴν δημιουργίαν κάποιου πλατώματος πρὸ τῆς ὑπερκειμένης ὡς ἄνω Ν. πλευρᾶς τοῦ (ἀνωγείου) τοῦ οἰκήματος.

1. Περὶ τῆς διαρθρώσεως τοῦ Ἑρεχθείου βλ. STEVENS - PATON, *The Erechtheum* (1927). Ἐπίσης ΚΟΝΤΟΛΕΟΝΤΟΣ, *Τὸ Ἑρέχθειον ὡς χώρος χθονίας λατρείας* (1948) καὶ ΤΡΑΥΛΟΥ, *Ἡ ἐσωτερικὴ διάταξις τοῦ Ἑρεχθείου* Α.Α.Α. (1971), 77 κ.έ.

Ὡς πρὸς τὰ κινητὰ εὐρήματα τοῦ Ν. οἰκήματος, δεόν νὰ παρατηρηθοῦν τὰ ἀκόλουθα: α) Αὐτὰ ὁμοιάζον κατ' ἐξοχὴν πρὸς τὰ εὐρήματα τοῦ τελεστήριου. Ἦσαν δὲ γενικῶς: λείψανα ὀστῶν ζώων, πῆλινα εἰδῶλια (καὶ ἐν μολύβδινον), σημαντικὸς ἀριθμὸς θραυσμάτων πηλίνων μικρῶν καὶ μεγάλων ἀγγείων (πινακίων σκύφων καὶ λεκανίδων), ἀπὸ τοῦ 4ου κυρίως αἰῶνος π.Χ. καὶ μετέπειτα, καθὼς καὶ χυτρῶν, θραύσματα πηλίνων λύχνων, θραύσματα χαλκίνων ἀγγείων, μυροδοχείων κ.ἄ.

Ἐξ ἄλλου, ὅπως καὶ εἰς τὸ τελεστήριον, τὰ χώματα τοῦ οἰκήματος αὐτοῦ ἦσαν ὁμοίως ἐλαιώδη καὶ μαῦρα, μὲ ἄφθονον τέφραν καί, πλὴν τῶν ὡς ἄνω εὐρημάτων, περιεῖχον οἰκοδομικὸν ὕλικόν (τεμάχια ἀσβεστοπλίνθων καὶ λίθους) μὲ ἄφθονα κεραμικὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, κυρίως ἐκ στρωτήρων καὶ καλυπτήρων κορινθιακοῦ τύπου ἀλλὰ καὶ λακωνικοῦ.

Τὸ Β. Οἶκημα (πίν. 86, VIβ)

Τοῦτο εὐρίσκετο ἐπὶ ἐπιπέδου (πίν. 86) ἐπιφανείας (βλ. ἄνωτ.), ἥτο δὲ ὁμοίου σχήματος (ὀρθογωνίου) μὲ τὸ Ν. οἶκημα καὶ τῶν αὐτῶν (11 μ. x 7.60 μ.) διαστάσεων μὲ αὐτό. Ἐν ἀντιθέσει ὅμως πρὸς τὸ Ν. οἶκημα, τοῦτο εἶχεν ὑποστῇ ἐκτεταμένην καταστροφὴν. Λεπτομέρειαι τοῦ ἔχουν ὡς ἑξῆς:

Ἐκ τοῦ Ἀ. τοίχου τοῦ δὲν ἐσώζετο εἰμὴ ἡ Β. Ἀ. γωνία καὶ αὕτη ἐν μέρει μόνον καὶ συγκεκριμένως τὸ Ἀ. τέρμα τμήματος τοῦ ἐκεῖ τοιχοβάτου τοῦ Β. τοίχου. Ὁ τοιχοβάτης αὐτὸς φαίνεται ὅτι εἶχε τὸ αὐτὸ πλάτος μὲ τὸν τοιχοβάτην τοῦ Δ. τοίχου τοῦ Ν. οἰκήματος. Τοιχοβάτης ἐσώζετο ἐπίσης εἰς ὠρισμένα σημεῖα τῆς Δ. πλευρᾶς τοῦ Β. οἰκήματος, περιλαμβανομένης καὶ τῆς Β.Δ. γωνίας. Ἦτο δὲ ὁμοίας ἐπίσης κατασκευῆς μὲ τὸν τοιχοβάτην τῆς Δ. πλευρᾶς τοῦ Ν. οἰκήματος καὶ τὸ μέγεθος τῶν ἀσβεστοπλίνθων τοῦ ἐποίκιλλεν ἀντιστοίχως, κυμαινόμενον ἀπὸ 0.60 μ. ἕως 0.80 μ., ἐνῶ τὸ πλάτος τῶν ἦτο τὸ αὐτὸ μὲ ἐκεῖνο τῶν τοῦ τοιχοβάτου τῆς Δ. πλευρᾶς τοῦ Ν. οἰκήματος. Οὐδεὶς ὀρθοστάτης ὅμως ἐσώθη ἐκ τῶν τοίχων αὐτῶν τοῦ Β. οἰκήματος. Ἀλλωστε καὶ ὁ τοιχοβάτης, ὁ ὅποῖος, ὅπως ἐλέχθη, ἐσώθη κατὰ τὴν Δ. πλευράν, περιωρίζετο εἰς τὸ Β. μέρος τῆς κυρίως. Τὸ ὑπόλοιπον μέρος τῆς, μαζὶ μὲ τὸν παρακείμενον Β. διάδρομον ἀπετέλει μίαν λιθοβολήν, ἡ ὅποια ἐξετείνετο καὶ εἰς τὸν πρὸ αὐτοῦ χώρον (πρὸς Δ. αὐτοῦ) καὶ τὴν αὐλήν, ὡς καὶ εἰς αὐτόν τοῦ Β. διαδρόμου. Ἡ λιθοβολὴ αὕτη ἄλλωστε ἐξετείνετο καὶ εἰς τὸ

ἀντίστοιχον χώρον ἐσωτερικῶς τοῦ οἰκήματος, τὸ ὁποῖον εἰς τὸ ὑπόλοιπόν του ἐφαίνετο νὰ εἶχεν ἀποψιλῶθῃ παντὸς τοίχου καὶ ἄλλου ὕλικου.

Ἡ εἴσοδος εἰς τὸ οἶκημα εὐρίσκετο ἐπὶ τῆς Β. πλευρᾶς του, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀνεύρεσιν τεμαχίου πηλίνης ἐπαετίου σίμης κατὰ τὸ Δ. ἄκρον τῆς πλευρᾶς αὐτῆς (βλ. κατωτ.).

Ἡ δ ρ ὤ ς (πίν. 136)

Πλησίον καὶ εἰς τὰ Β. Ἀ. τοῦ Β. οἰκήματος ὑπῆρχε χοανοσιδῆς λάκκος (2 μ. x 2 μ. περίπου), ὁ ὁποῖος, κατὰ τὰ λεγόμενα τῶν ἐργατῶν, ἠνοίχθη διὰ τὴν κατασκευὴν ἀσβεστοκαμίνου (βλ. ἀνωτ.). Ἰχνη ὅμως ἀσβέστου καὶ καμίνου δὲν εὐρέθησαν εἰς τὸν ὥς ἄνω ὑπ' αὐτῶν ὑποδεικνυόμενον λάκκον. Ἐντὸς τοῦ λάκκου δὲ αὐτοῦ ὑπῆρχε κατακρημνισμένον οἰκοδομικὸν ὕλικόν (θραύσματα ἀσβεστοπλίνθων καὶ λίθοι, ὡς καὶ χῶμα, διὰ τῶν ὁποίων εἶχε καταχωσθῇ τὸ χοανοσιδὲς ἀνοιγμά του. Ἐπειδὴ ἀντίστοιχον φαινόμενον παρατηρήθη καὶ εἰς τὴν Δωδώνην¹ καὶ ὁ ἐκεῖ λάκκος, πρὸ τῆς εἰς αὐτὴν Ἱερᾶς Οἰκίας, ἐθεωρήθη ὅτι προῆλθεν ἀπὸ τὴν ἐκρίζωσιν τῆς ἐκεῖ ἄλλοτε Ἱερᾶς δρυός, ὑποθέτομεν ὅτι κάτι ἀνάλογον συνέβη καὶ εἰς τὸν ὥς ἄνω χώρον, ὅπου ὑπῆρχεν ὁ ἐν λόγῳ λάκκος, εἰς τὰ Β. Ἀ. τοῦ Β. οἰκήματος καὶ περὶ τὰ 6 μ. περίπου Ν. Ἀ. τοῦ Ν. τέρματος τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ.

Ἡ πλευρὰ αὐτὴ ἴσως ἀπετέλει καὶ τὸν χώρον εἰσόδου εἰς τὸ οἶκημα αὐτό. Ἡ ἐκρίζωσις δὲ τῆς δρυός ἦτο ἔργον τῶν Χριστιανῶν πιθανῶς (βλ. σελ.), εὐρίσκετο ὅμως, —ὅπως φαίνεται— εἰς τὰ πλαίσια μιᾶς γε- νικωτέρας παραδόσεως, εἰς τὴν ὁποίαν περιλαμβάνετο τόσον ἡ ἐκρίζωσις τοῦ ἱεροῦ δένδρου (δρυός) τῶν Β. Εὐρωπαίων, τοῦ θεοῦ Thor (ἀντίστοιχον τοῦ Διὸς) τῶν Γερμανῶν, ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν, οἱ ὁποῖοι τὸ ἀντικατέστησαν τότε δι' ἐλάτου (ἐνταχθέντος ἐφεξῆς εἰς τὴν χριστιανικὴν παράδοσιν), ὅσον καὶ ἡ ἐκρίζωσις τῆς δρυός εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν κοιτίδα τοῦ Χριστιανισμοῦ.²

Ἡ ἐκρίζωσις αὐτὴ τῆς δρυός, πρὸ τοῦ Β. οἰκήματος, καὶ ἡ μετὰ ταύτης συνδεομένη ἄσκησις λατρείας εἰς τὸ οἶκημα αὐτό, ἴσως νὰ ἐξηγῇ καὶ τὴν εἰκόνα τῆς βιβλικῆς, οὕτως εἰπεῖν, καταστροφῆς τοῦ οἰκήματος αὐτοῦ. Δυνατὸν ἐπίσης νὰ ἐξηγῇ καὶ τὴν καταστροφὴν τοῦ ὅλου χώρου παρ' αὐτὴν,

1. Βλ. ΔΑΚΑΡΙΝ, Ἡ Ἱερὰ οἰκία τῆς Δωδώνης Α.Ε., 1959, 150.

2. Βλ. σελ. 275.

ὅλως ἀνωμάλου βράχου πλέον. Διὰ τοῦτο δὲν ἐπιτρέπεται μὲν νὰ ἐξαχθῇ ἄμεσον συμπέρασμα ὅτι αὐτὴ περιεβάλλετο ὑπὸ περιβόλου, δηλαδή ὅτι εὐρίσκετο εἰς ἄβατον χῶρον. Ἐμμέσως ὅμως, κατόπιν συσχετισμοῦ μὲ τὴν Δωδωναίαν δρῶν, θὰ πρέπη νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἀπὸ κάποιας ἐποχῆς καὶ ἐξῆς περιεβάλλετο καὶ αὐτὴ ὑπὸ περιβόλου.

Ἡ στήλη (πίν. 87γ)

Ἡ εὐρεθεῖσα, κατὰ τὸ Β. μέρος τοῦ πλακοστρώτου δαπέδου (βλ. ἄνωτ.) τῆς αὐλῆς τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος ἐσοχὴ ὀρθογωνίου σχήματος (0.79 μ. x 0.52 μ., βάθους 0.12 μ.), ἡ ὁποία διέσωζε καὶ μέρος¹ τῆς μολυβδίνης τῆς ἐπενδύσεως (πίν. 14 ἄνω), ἐδέχετο, ὡς φαίνεται, κάποιο λατρευτικὸν ἀντικείμενον. Ὅπως ἐδέχετο καὶ τὸ τριποβάκιον εἰς τὸ Β. μέρος τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ τελεστηρίου, ἔχον τρία κοιλώματα μὲ μολυβδίνην ἐπένδυσιν: τὸν ἱερὸν τρίπουν. Τὸ ἐπὶ τῆς ἐσοχῆς λατρευτικὸν τοῦτο ἀντικείμενον ὑποθέτομεν ὅτι ἦτο ἀντιστοίχου σχήματος, ὀρθογωνίου δηλαδή, καὶ διαστάσεων βάσεως 0.79 μ. x 0.52 μ., πιθανῶς δὲ στήλην, χαμηλοῦ σχετικῶς ὕψους. Ἡ στήλη δὲ αὐτὴ ἦτο πιθανῶς ἀνεικονικὴ λατρευτικὴ μορφή. Ὁ τύπος αὐτὸς τοιαύτης μορφῆς ἦτο γνωστὸς εἰς τὴν Ἀρχαδίαν² κυρίως, ὅπου ὁ Παυσανίας ἀναφέρει³ τὰ ἀκόλουθα: πεποιήται δὲ καὶ Διὸς τελείου βωμὸς καὶ ἄγαλμα τετράγωνον, περὶ ὅσους γὰρ δὴ τι τῷ σχήματι φαίνονται μοι χαίρειν οἱ Ἀρχάδες. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν πλησίον Ὀλυμπίαν αὐτὴ κατ' ἐξοχὴν συνεδυάζετο μὲ τὸν Δία, ὅπως φαίνεται καὶ ἐξ ἐπιγραφῶν (Διὸς ἐπ' αὐτῶν⁴ ἀλλὰ καὶ ἐξ ἀπουλιανῶν ἀγγειογραφιῶν, ὅπου εἰκονίζεται τὸ ἐν Ὀλυμπίᾳ Ἱερὸν τοῦ Διός⁵).

Ἐνεκα τῆς παρουσίας ἐπομένως τόσοσιν τῆς δρυὸς, ὅσον καὶ τῆς στήλης παρὰ τὸ οἶκημα αὐτὸ (Β.), ἐνδέχεται τοῦτο νὰ ἦτο ἱερὸν τοῦ Διὸς εἰδικῶς.

Χρονολόγησις

Διὰ τὴν χρονολόγησιν τῶν περιγραφέντων λειψάνων τοῦ ὅλου οἰκοδομήματος δὲν ὑπάρχει δυστυχῶς οἰαδήποτε σαφὴς στρωματογραφικὴ ἔνδειξις. Τὰ χρώματα τοῦ Ν. οἰκήματος καὶ τοῦ Ν. διαδρόμου μετὰ

1. Αρ. 315.

2. ΡΩΜΑΙΟΥ, Ἀρχαδικοὶ Ἑρμαῖ, Α.Ε. 1911, 147 - 159.

3. VIII 48, 6.

4. Βλ. σημ. 2.

5. Α.Ζ. 1853, πίν. 54,2 καὶ πίν. 54,1.

τοῦ Ν. ἄκρου τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος, ὅπου ἡ ἐπίχωση ἦτο μεταξύ 0,50 καὶ 2 μ., περιελάμβανον μὲν κινητὰ εὐρήματα καὶ οἰκοδομικὸν ὕλικόν ἀλλὰ τὰ εὐρήματα αὐτὰ ἦσαν φέρδην μίγδην ἀπὸ πλευρᾶς χρονολογήσεως των. Πιθανῶς δέ, ὠρισμένον ὕλικόν ἀπεμακρύνετο κατὰ τὸν ἐκάστοτε ἐπιχειρούμενον εὐπρεπισμὸν τῶν ὡς ἔνω χώρων, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπον ἀνεμοχλεύετο καὶ τὰ κινητὰ εὐρήματα ἀνειμειγνύοντο μεταξύ των, οὕτως ὥστε ἔπαυε νὰ ὑπάρχῃ ἡ φυσικὴ διαδοχὴ τῶν μὲν ὑπὸ τῶν δέ. Ὅπως δὴποτε ὅμως ἡ γενικὴ εἰκὼν τοῦ ἐν λόγῳ ὕλικου τῆς ἐπιχώσεως ἦτο ὁμοία περίπου μὲ ἐκείνην τοῦ τελεστηρίου (χώματα ἐλαιώδη μὲ τέφραν, συχνὰ μαῦρα καὶ μὲ καμμένα τεμάχια ξύλων καὶ ὀστέων ζώων, θραύσματα πηλίνων λύχνων, πλῆθος διαφόρων θραυσμένων πηλίνων ἀγγείων, τῶν μετὰ τὸ 400 π.Χ. κυρίως χρόνων, καὶ χυτῶν, ὡς καὶ μέρη χαλκίων ἀγγείων, πήλινα εἰδώλια κ.ἄ. ἀναθήματα).

Ὅπως δὴποτε ὅμως μερικὰ ἐκ τῶν εὐρημάτων αὐτῶν παρεῖχον ὠρισμένα στοιχεῖα διὰ τὴν ἄσκησιν τῆς λατρείας εἰς τὸν χώρον καὶ τὴν ἐκεῖ οἰκοδομικὴν δραστηριότητα. Εἰς τὸ ὑπόλοιπον μέρος ὅμως ἔλλειπον καὶ τὰ κινητὰ εὐρήματα. Ὑπῆρχον, ἐν τούτοις ἀρχιτεκτονικὰ πήλινα μέλη.

Ἀντίστοιχα διαφωτιστικὰ τῆς χρονολογήσεως στοιχεῖα προέκυψαν ἐξ αὐτῶν, ἐξ ἄλλου, ἐκ τῆς συγκρίσεως τοῦ τρόπου κατασκευῆς μερῶν τοῦ ὅλου οἰκοδομήματος μὲ τὸν τρόπον κατασκευῆς τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ τελεστηρίου. Ἀναλυτικώτερον :

Εἰς τὸν χώρον τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος καὶ κυρίως εἰς τὸν χώρον τοῦ Ν. μέρους του (Ν. οἶκημα, μὲ τὸν παρακείμενον (Ν.) διάδρομον καὶ τὸ Ν. ἄκρον τοῦ ἐν συνεχείᾳ κεντρικοῦ οἰκήματος) εὐρέθησαν, ἐν πρώτοις, ἀρκετὰ πήλινα εἰδώλια (γυναικεῖα κυρίως), τὰ ὅποια ὑποδηλοῦν ὅτι ἡ λατρεία εἰς τὸν χώρον ἀνήγετο εἰς τὴν ἀρχαϊκὴν ἐποχὴν. Τὰ πλεῖστα ὅμως ἐξ αὐτῶν ἦσαν τοῦ τέλους τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. Εἰς τὸν χώρον δὲ τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος εὐρέθη ἐπίσης χαλκίνη ἐφηλὶς¹ (πίν. 89β) ὕστερ-ἀρχαϊκῶν χρόνων², ὑποδηλοῦσα τὴν ἐκεῖ ὑπαρξίν κτηρίου κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτήν. Ἐξ ἄλλου, πρὸς Β. τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος καὶ εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπ' αὐτοῦ εὐρέθη μικρὸν τμῆμα πηλίνης κορινθιακῆς σίμης³ (πίν. 88α) ἐξ ὠχροκιτρίνου πηλοῦ καὶ ὑπολεύκου ἐπιχρίσματος καὶ μὲ διακόσμη-

1. Ἀρ. 572.

2. Βλ. DAVIDSON, *The Minor Objects* (Corinth XII), 72, ἀρ. 1022.

3. Ἀρ. 3.

σιν ἐξ ἀνθεμίων καὶ ἐκ καλύκων λωτοῦ ἐναλλάξ, δι' ἐρυθροῦ καὶ μαύρου χρώματος. Ἄλλ' εὗρέθη καὶ ἕτερον τεμάχιον (πίν. 88α1) τῆς αὐτῆς σίμης, μετὸν αὐτὸν πηλόν, ἐπίχρισμα καὶ διακόσμησιν, εἰς τὸ πρὸς τὸν βωμόν ('Α.) ἄκρον τοῦ Ν. ἀναλλαγματικοῦ τοίχου¹, ἥτοι ἐναντι τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος. Τὰ δύο αὐτὰ τεμάχια σίμης χρονολογοῦνται εἰς τὰ τέλη τοῦ 6ου αἰ. π.Χ.² Ἀντίστοιχα δείγματα χαρακτηρίζονται συνήθως ὡς «μεγαρικοῦ τύπου», λόγῳ ὁμοιότητός των μετὰ τὰ δείγματα τοῦ Θησαυροῦ τῶν Μεγαρέων εἰς τὴν Ἄλτιν³.

Μετὰ τὰ δύο αὐτὰ τεμάχια σίμης εἶναι δυνατόν νὰ συνδυασθῇ καὶ μέγας, σχεδὸν ὀλόκληρος, πήλινος κορινθιακὸς ἀκροκέραμος στρωτήρ⁴ (πίν. 62, 88β, Frontis) ἐκ κιτρίνου πηλοῦ καὶ μετὰ ὑπόλευκον ἐπίχρισμα, ὃ ὑποῖος φέρει ἔμπροσθεν σειρὰν ὁμοκέντρων δίσκων, ἐκ καστανερύθρου λευκοῦ καὶ μαύρου χρώματος. Ὁ στρωτήρ αὐτὸς καὶ μικρότερον μέρος ἑτέρου ὁμοίου, ἀγελαίου (πίν. 62), εἶναι δυνατόν νὰ χρονολογηθοῦν ἐπίσης εἰς τὰ τέλη τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. Εὐρεθέντες (βλ. ἄνωτ.) εἰς τὸν πρὸ τοῦ οἰκήματος χώρον τῆς αὐλῆς, μαζὶ μετὰ ἄλλο μέλος (πίν. 62) ἐχρησιμοποιήθησαν ἐκεῖ ὡς ὑλικὸν πλακοστρώσεως εἰς μεταγενεστέρους χρόνους.

Μετὰ τὰ πήλινα αὐτὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη εἶναι δυνατόν νὰ σχετισθῇ καὶ τεμάχιον πηλίνης ἐπαετίου σίμης, εὗρεθὲν τὸ 1969 εἰς τὸν αὐτὸν χώρον, ὅπου εὗρέθη καὶ τὸ ἕτερον ὡς ἄνω τεμάχιον σίμης «μεγαρικοῦ τύπου». Τοῦ τεμαχίου αὐτοῦ ἐπαετίου σίμης ἔγινε μὲν σκιαρίφημα (πίν. 65γ) κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν ἀλλὰ δὲν κατέστη δυνατὴ ἡ μελέτη καὶ ἡ φωτογράφησις του εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Ἀρχαίας Ὀλυμπίας. Ἐκ τῆς διατομῆς του ὁμῶς φαίνεται νὰ εἶναι ὑστερο-ἀρχαϊκοῦ τύπου⁵. Ἡ ὑπαρξὶς ἀετώματος εἰς τὸ ὡς ἄνω οἶκημα, μαρτυρεῖται καὶ ἐκ τεμαχίου ἀντιστοίχου σίμης τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος (βλ. κατωτ.).

Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ αὐτὰ λείψανα ὑποδεικνύουν πάντως τὴν ὑπαρξιν οἰκοδομήματος σεβαστῶν διαστάσεων, ἰδρυθέντος εἰς τὸν χώρον αὐτὸν περὶ τὸ 500 π.Χ. (ἥτοι συγχρόνως περίπου μετὰ τὸν ναόν, εἰς τὸν χώρον τοῦ τεμένους). Τὸ οἰκοδόμημα αὐτὸ εἶναι τὸ τριπλοῦν ὡς ἄνω οἶκημα.

1. Ἀρ. 1.

2. HILL, *Decorated Architectural Terracottas* (Corinth IV), 1, 22 κ.ε.

3. *Αὐτόθι*.

4. Ἀρ. 886.

5. Βλ. SHOE, *Profiles of Greek Mouldings*, (1936), πίν. XVIII καὶ πβλ. MALLWITZ, *ε.δ.*, 175, εἰκ. 137.

Ἡ ὁμοιότης εἰς τὴν δόμησίν του μὲ αὐτὴν τοῦ ναοῦ συνηγορεῖ ἐπίσης εἰς τὸ συμπέρασμα αὐτό. Ὁμοίως, ἡ παρουσία τῶν κινητῶν ὡς ἄνω εὐρημάτων καὶ ἰδιαίτερος τῆς χαλκίνης ἐφηλύδος. Εἰδικώτερον μὲ τὰ εὐρήματα αὐτά, ἀρχιτεκτονικὰ καὶ μή, εἶναι δυνατόν νὰ συνδυασθοῦν τὰ ἀκόλουθα μέρη τοῦ οἰκοδομήματος, διατηρηθέντα καὶ μετὰ τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλαν ἐπισκευὴν του. Οἱ δύο διάδρομοι, ἦτοι ἡ πλακόστρωσις τοῦ δαπέδου τοῦ Ν. καὶ ἡ τῆς σωζομένης πρὸ τοῦ Β. αὐλῆς μετὰ μέρους τῆς μεταξὺ των ὑπολοίπου αὐλῆς τοῦ κτηρίου (κεντρικοῦ οἰκήματος). Ἐξ ἄλλου, ὁ ἐγκάρσιος ἐσωτερικὸς τοῖχος τοῦ Ν. οἰκήματος ὁ ὁποῖος καὶ ὑποδηλοῖ τὴν ὑπαρξίν ὁμοίου, ἐγκαρσίου, τοίχου, καὶ εἰς τὸ Β. οἶκημα κατὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ κτηρίου.

Ἀλλὰ ὑπὸ τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο εὐρέθησαν καὶ λείψανα παλαιότερά του (πίν. 79β VI, 87β,) : οἱ δύο τοῖχοι, στιβῆς πιθανῶς, ὁ εἰς κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν πλευρὰν τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος (πρὸς τὴν αὐλὴν) καὶ ὁ δεύτερος κατὰ μῆκος τοῦ ὀριζοντίου ἄξονος τοῦ Ν. οἰκήματος. Τὰ λείψανα αὐτὰ φαίνεται νὰ προέρχωνται ἐκ παλαιότερας θεμελιώσεως, κάποιου προγενεστέρου εἰς τὸν χώρον κτηρίου, τὸ ὁποῖον ἴσως κατεσκευάσθη κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ιδρύσεως τοῦ τελεστηρίου, ἦτοι κατὰ τὸν πρόωμον 6ον αἰ. π.Χ., ἴσως καὶ ἐνωρίτερον. Ἀκροκέραμος (πίν. 87δ) δὲ ἡγεμὼν ἐξ ὠχροκιτρίνου πηλοῦ μὲ ὅμοιον ἐπίχρισμα, εὐρεθεὶς εἰς τὸν πλησίον πρὸς τὴν Ἱερὰν ὁδὸν χώρον, φέρων διακόσμησιν πλαστικὴν ἐξ ἀντινώτων σπειρῶν, ἐνουμένων κατὰ τὰ ἐξωτερικὰ ἄκρα των ἄνωθεν, προέρχεται ἐνδεχομένως ἐκ τοῦ κτηρίου αὐτοῦ. Ὁμοίος ἡγεμὼν ἀκροκέραμος ἔχει εὐρεθῇ καὶ εἰς τὴν πλησίον τοῦ Ἱεροῦ (πόλιν) Θέλπουσαν¹.

Ὅπως καὶ ὁ ναός, τὸ τριπλοῦν οἶκημα ὑπέστη ὁμοίως ἐκτεταμένην ἐπισκευὴν κατὰ τὸν ἀρχόμενον — καὶ ἐν ἐξελίξει ἴσως — 4ον αἰ. π.Χ., τὴν ὁποίαν μαρτυροῦν ὁμοιότητες εἰς τὴν δόμησιν τῶν κτηρίων καὶ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη. Ἀναλυτικώτερον :

Τεμάχιον ἐπαστίου σίμης², εὐρεθὲν εἰς τὸν χώρον Β.Δ. τοῦ κτηρίου (πίν. 88γ Frontis), ἐξ ὠχροκιτρίνου πηλοῦ, μὲ ὑπόλευκον ἐπίχρισμα (πρὸς τὸ γαλακτῶδες) καὶ μὲ διακόσμησιν ἐξ ἀνθεμίων ἐπὶ βλαστοσπειρῶν, πλαισιουμένων ἄνωθεν ὑπὸ μαϊάνδρου, ὁμοιάζει μὲ τὰ μνημονευθέντα ἤδη τεμάχια σίμης τοῦ ναοῦ, ὡς πρὸς τὸν πηλόν, τὸ ἐπίχρισμα καὶ

1. *B.C.H.*, 110 (1986), 640, εἰκ. 7 κάτω.

2. Ἀρ. 795.

τὴν διακόσμησιν¹, καὶ ἐνθυμίζει τὴν διακόσμησιν τῆς ἐπαστίου σίμης τῆς Ν. στοᾶς τῆς Κορίνθου², ἥ ὅποια ὅμως εἶναι κάπως μεταγενεστέρα. : μετὰ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. κατὰ τὸν Broneer³, ὅχι ὅμως κατ' ἄλλους ἐρευνητάς.

Ἡ εὗρεσις τοῦ τεμαχίου αὐτοῦ εἰς τὰ Β.Δ. τοῦ κτηρίου ὑποδηλοῖ ὅτι τὸ Β. οἶκημα ἔφερεν ἀέτωμα κατὰ τὴν ἐκεῖ στενὴν πλευράν του —καὶ τὴν ἐκεῖ δικλινῆ στέγην του. Ἡ πλευρὰ αὐτῆς, βλέπουσα πρὸς Β., εἶχε πρὸ αὐτῆς τὴν Ἱερὰν δρῦν. Πιθανῶς δὲ αὐτὴ νὰ ἦτο καὶ ἡ πλευρὰ εἰσόδου τοῦ (Β.) οἰκήματος, εὐρισκομένη ἄλλωστε κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον καὶ ἔναντι τοῦ (Ν.) ἄκρου τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ. Μὲ τὴν σίμην, ἐξ ἄλλου, αὐτὴν συγχρονίζονται καὶ τεμάχια κυρίως, κεράμων στρωτήρων ἐκ τοῦ αὐτοῦ πετλοῦ καὶ ἐπιχρίσματος.

Ἐκτεταμένην ὅμως ἐπισκευήν, σχεδὸν ἀνακατασκευήν, φαίνεται ὅτι ὑπέστη τὸ οἰκοδόμημα κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴν ἐποχὴν. Τότε ἡ εἴσοδος τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος προσέλαβε παραστάδα μὲ μαρμάρινον⁴ ἐπίκρανον (πίν. 94α) εὐρεθὲν εἰς τὸ Ν. ἡμισυ τοῦ οἰκήματος, φέρον ἀνάγλυφον διακόσμησιν. Τότε περίπου ἐγίνε καὶ ἡ νέα ἐσωτερικὴ διαρρύθμισις τοῦ Ν. οἰκήματος εἰς τὸ κατώγειον (βλ. ἄνωτ.), ὅπου δι' ἄλλων ἐσωτερικῶν τοίχων κτισθέντων κατὰ τὸ (ἄρκετὰ ἀνώμαλον, ὅμως) ψευδο-ἰσοδομικὸν σύστημα⁵ ὁ κατώγειος αὐτὸς χώρος ἐχωρίσθη ἐσωτερικῶς, εἰς διάφορα μικρὰ δωμάτια (κρύπτας), ἐξωτερικῶς δὲ ἔμεινε σχεδὸν πανταχόθεν κλειστός. Ἐκ τῶν μικρῶν δὲ δωματίων τοῦ χώρου, τὰ μὲν πρὸς Ν. ἦσαν προσιτὰ ἄνωθεν, ἐνῶ τὰ δύο πρὸς Β. ἦσαν προσιτὰ ἐκ μικρῶν θυρωμάτων, τὰ ὅποια ἠνοίχθησαν ἐπὶ τῶν ὀρθοστατῶν τοῦ Β. τοίχου πρὸς τὸν Ν. διάδρομον. Τότε ἐγίνε καὶ ἡ ἀντικατάστασις τοῦ ὀπισθίου (Ἀ.) τοίχου καὶ ἡ ἐσωτερικὴ ἐπένδυσις ἀρκετῶν ἐξωτερικῶν τοίχων κατὰ τὸ ὡς ἄνω σύστημα. Τότε πιθανῶς —ἢ καὶ ἐνωρίτερον ἴσως— ἐλαξεύθη, ἐπὶ τόπου, καὶ τὸ μικρὸν ἐγκάρσιον τμήμα τῆς αὐλάκος τοῦ Ν. διαδρόμου, πρὸς τὴν ἐξοδὸν τῆς (βλ. ἄνωτ.), πρὸς κάλυψιν κάποιας νέας ἀνάγκης τοῦ τυπικοῦ τοῦ Ἱεροῦ. ἦτοι πρὸς ἐξυπηρέτησιν κάποιας νέας διαδικασίας. Πρὸς τὸν

1. Βλ. σελ. 153, σημ. 1 - 3.

2. *The South Stoa*, §.α., 94 κ.ε.

3. *Αἰτόθε*.

4. Ἀρ. 828.

5. Ὅπως συνέβη περίπου καὶ εἰς τὸν ναὸν καὶ ἰδίως εἰς τὸ τελεστήριον. Ἐχρησιμοποιήθησαν δὲ πρὸς ἐσωτερικὴν ἐπένδυσιν τῶν τοίχων μόνον.

σκοπὸν αὐτόν, ἐνδεχομένως ἀπεικλείσθη τότε καὶ τὸ (Ἀ.) ἄκρον εἰσόδου τοῦ διαδρόμου, κατὰ τὸ χαμηλὸν τοῦλάχιστον μέρος του, διὰ μικροῦ ἐγκαρσίου τοίχου καὶ ἀκόμη ἀργότερον τούτου φαίνεται ὅτι ἐκτίσθη ἐπ' αὐτοῦ καὶ νεώτερος (ἀνώμαλος) τοῖχος (πίν. 84γ, δ).

Κατὰ τὸ διάστημα αὐτὸ ὑπέστη ἐπίσης ἀνακεράμωσιν τὸ οἰκοδόμημα. Τεμάχια πηλίνων στρωτήρων καὶ καλυπτήρων κορινθιακοῦ τύπου (πίν. 92, 93) καὶ δύο ἡγεμόνες (πίν. 93β) μὲ ἀνάγλυφον φυτικὴν διακόσμησιν (ἀκάνθου καὶ βλαστοσπειρῶν) ἐπὶ τοῦ μετώπου των εἶναι ἐκ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς. Μετὰ τῶν κεράμων αὐτῶν συνεδυάζοντο καὶ ὅμοιοι καλυπτῆρες (θραύσματα) λακωνικοῦ τύπου καὶ ἐνδέχεται ἡ κεράμωσις τοῦ κτηρίου νὰ ἦτο μικτοῦ τύπου. Ὅμοίαν ἀνακεράμωσιν, ἐξ ἄλλου, ὑπέστη τὸ ὄλον κτήριο καὶ κατὰ τὴν ρωμαϊκὴν ἐποχὴν, ὅπως μαρτυρεῖ μέγας ἀριθμὸς θραυσμάτων κεράμων καὶ τοῦτο πιθανῶς ὄχι μόνον μίαν φορὰν.

Ἡ στέγη πάντως τοῦ ὄλου κτηρίου θὰ ἦτο ὁπωσδήποτε δικλινὴς κατὰ τὰ δύο πλάγια (ὀρθογώνια) οἰκήματα, Β καὶ Ν. Δικλινὴς θὰ ἦτο μᾶλλον καὶ κατὰ τὸ κεντρικὸν οἶκημα (μὲ τοὺς διαδρόμους), μολονότι τοῦτο εἶναι στενόμενες), ἴσως καὶ μονοκλινὴς¹ (πρὸς τὴν πλευρὰν τῆς αὐλῆς). Τὸ πρῶτον διὰ τὴν σχετικὴν ὁμοιομορφίαν τοῦ ὄλου κτηρίου. Ἐνδέχεται ὅμως ἡ στέγη ἐν τῷ συνόλῳ τῆς νὰ μὴ ἦτο ἐνιαία. Ἀλλὰ νὰ ἔβαινε κλιμακῆδόν, ἀκολουθοῦσα τὴν φυσικὴν φορὰν τοῦ χώρου. Ἦτοι : ἡ στέγη τοῦ Β. οἰκήματος νὰ ἦτο χαμηλοτέρα τῆς τοῦ κεντρικοῦ καὶ τούτου ἡ στέγη νὰ ἦτο χαμηλοτέρα τῆς τοῦ διωρόφου ἀνωγειοκατωγείου Ν. οἰκήματος.

Η ΙΕΡΑ ΠΗΓΗ ΚΑΙ ΤΟ ΥΔΑΡΩΓΕΙΟΝ

Εἰς σύνδεδρον χώρον ἐξ ἱπεῶν καὶ δρυῶν καὶ ἐπὶ τῆς ὑπερκειμένης τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος κλιτύος τῆς Νεραϊδόρραχης ὑπῆρχεν ἡ Ἱερὰ πηγή (βλ. καὶ ἀνωτ.). Σήμερον ἡ πηγή αὐτὴ ἔχει στομωθῇ καὶ μόνον μέρος τῶν ὑδάτων τῆς ἀναβλύζει ὀλίγα μέτρα εἰς τὰ Ν. Ἀ. αὐτῆς. Ἀναλυτικώτερον τὰ τῆς ἐν λόγῳ πηγῆς ἔχουν ὡς ἐξῆς :

Τῆς πηγῆς αὐτῆς ἐδέσποζε πελώριος βράχος, πλατὺς καὶ κατακόρυφος (πίν. 98α) ἀλλὰ καὶ λεῖος κατὰ τὴν πρὸς τὴν πηγὴν ἐξωτερικὴν ἐπι-

1. Μονοκλινῇ ἐπίσης στέγην δέχεται ὁ Ὀρλάνδος —βλ. σελ. 175 σημ. 2— ὅτι εἶχε καὶ τὸ στενόμενες στωικὸν κτήριο (μέγαρον) τῆς Λυκοσούρας, χωρὶς ὅμως νὰ ἀποκλείη καὶ τὴν δικλινῇ στέγην δι' αὐτό.

φάνειαν. Εἰς δὲ τοὺς πρόποδας, οὕτως εἰπεῖν, αὐτοῦ ἀνέβλυζε τὸ ἱερὸν ὕδωρ, χυνόμενον εἰς κάποιο ἀπλοῦν κρηνικὸν κτίσμα. Ἀνάλογον κτίσμα παρὰ τὴν πηγὴν τοῦ Ἱεροῦ τῆς Ἀνδανίας (βλ. ἄνωτ.) ἐλέγετο «βήλημα»¹.

Ἡ πηγὴ φαίνεται νὰ κατεπλακώθη διὰ τοῦ καταστραφέντος οἰκοδομικοῦ ὕλικου τοῦ κτίσματος τούτου. Κατὰ πᾶσαν δὲ πιθανότητα τοῦτο ἔγινεν ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν (βλ. κατωτ.) μὲ ἀποτέλεσμα νὰ στομωθῇ. Ἡ ἐν λόγῳ καταστροφή φαίνεται, νὰ εἶναι ἄλλωστε ἀντίστοιχος πρὸς τὴν καταστροφὴν ἄλλων χώρων τοῦ Ἱεροῦ, οἱ ὅποιοι διέθετον ὁμοίως κάποιον πυρῆ-να μαντικόν.

Μετὰ τὴν στόμωσιν αὐτὴν πάντως τῆς κυρίας ἀρτηρίας τῆς πηγῆς, κάποιος μικρότερος κλάδος της, κείμενος εἰς τὰ Ν.Ἀ. αὐτῆς καὶ ἐλαφρῶς ὑψηλότερόν της, ἀνεφάνη. Αὐτὸς δὲ καὶ ἀναβλύζει μέχρι σήμερον. Τὰ ὕδατα τοῦ κλάδου αὐτοῦ ἦσαν ὑπόγεια ἕως τότε πιθανῶς ἀλλὰ συνήντων τελικῶς τὰ ὕδατα τῆς κυρίας πηγῆς ὑπογείως ὀλίγον κάτωθεν αὐτῆς καὶ συνέχιζον μαζὶ εἰς ἐνιαῖον ὑπόγειον ἀγωγόν. Ἀλλὰ δὲ ὑπόγεια ὕδατα, ἐν συνεχείᾳ, φαίνεται ὅτι συνεκεντροῦντο, διὰ διαφόρων ἀρτηριῶν, εἰς τὸ σπήλαιον κάτωθεν τοῦ Ἱεροῦ (εἰς τὰ Ν.Δ. τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος), εἰς τρόπον ὥστε ἐξ αὐτοῦ νὰ καταλήγουν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῶν πηγῶν τοῦ Ἀρσενος ποταμοῦ, ἐπὶ τῶν ὑπωρειῶν τῆς Νεραϊδόρραχης, πρὸς τὴν Κοντοβάζαιναν.

Τὰ ὕδατα ὅμως τόσον τῆς ὑπὸ τὸν βράχον ἀρχαίας πηγῆς, ὅσον καὶ τοῦ ὡς ἄνω ἄλλου ὑπογείου κλάδου της, μετὰ ροὴν 300 μ. περίπου, ἐντὸς ὑπογείου κλειστοῦ ἀγωγοῦ, κατέληγον εἰς τὸ τριπλοῦν οἶκημα κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Περὶ τῆς διαδρομῆς αὐτῆς εἶναι δυνατόν νὰ λεχθῶν τὰ ἀκόλουθα :

Ἡ ἐπισημανθεῖσα καταστροφή τοῦ κρηνικοῦ κτίσματος (λιθοβολή) ἔμπροσθεν τῆς πηγῆς συνεπέφερε τὴν καταστροφὴν καὶ τοῦ ἐκ τοῦ χώρου της ἐκκινούντος ὑπογείου ἀγωγοῦ. Ἡ καταστροφή τούτου ἐξετείνετο εἰς ἀπόστασιν 5 μ. πρὸς Δ. αὐτῆς, ὅπου καὶ ἐπεσημάνθη τὸ πρὸς τὴν πηγὴν σωθὲν ἄκρον του (πίν. 99).

Τὸ πρὸ τῆς πηγῆς δὲ καταστραφέν κτίσμα ἦτο ἀπλοῦν καὶ σχετικῶς μικρόν, ἔχον πιθανῶς τὴν μορφήν μικρᾶς δεξαμενῆς, ἀγνώστου ὅμως σχήματος. Τὴν ὑπαρξίν τούτου πάντως ἐμαρτύρουν ἀσβεστόπλινθοι, κατὰ τὸ πλεῖστον τεμαχισμένοι (τῆς λιθοβολῆς) εὐρεθέντες ἀκριβῶς εἰς τὸν χώρον

1. Βλ. σελ. 129, σημ. 1.

αὐτὸν τοῦ στομίου της. Ἡ ἀπομάκρυνσίς των ὅμως καὶ ὁ ἐν γένει καθαρισμὸς τοῦ χώρου ἦτο δαπανηρὸς καὶ διὰ τοῦτο ἀφέθη διὰ μελλοντικὴν ἔρευναν.

Εἰς ἀπόστασιν ὅμως 5 μ. πρὸς Δ. τῆς πηγῆς καὶ περὶ τὸ 1.80 μ. χαμηλότερόν της ἐπεσημάνθη, ὅπως ἐλέχθη, τὸ πρὸς τὴν πηγὴν ἄκρον τοῦ ἀγωγοῦ (τὸ ὁποῖον ἄλλοτε ἔφθανε μέχρις αὐτῆς). Ὁ ἀγωγὸς αὐτὸς εἶχε γενηκὴν κατεύθυνσιν πρὸς τὰ Β.Δ. καὶ πρὸς τὸ τριπλοῦν οἶκημα καὶ ἦτο εἰς τὸν χώρον αὐτὸν πῆλινος Προτοῦ νὰ λάβῃ ὅμως τὴν ἐν λόγῳ κατεύθυνσιν ἡνοῦτο μὲ δευτερεύοντα (βλ. κατωτ.). ὅμοιον ἀγωγὸν (πίν. 99). Οἱ δύο δὲ αὐτοὶ (πῆλινοι) ἀγωγοὶ ἡνοῦντο διὰ πηλίνου φρεατίου ὕψους 0.90 μ., ἔχοντος κοῖλον τὸν πυθμένα διὰ τὴν συγκέντρωσιν τυχόν ἰζημάτων. Ὁ δευτερεύων δὲ αὐτὸς ἀγωγὸς ἤρχετο ἀπὸ τὰ Ν.Α., ἦτοι ἀπὸ τὴν μνημονευθεῖσαν δευτερεύουσαν, ὑπερκειμένην (ὑπόγειον ἀρχικῶς πιθανῶς) ἀρτηρίαν, ἣ ὁποία συνεχίζει νὰ ἀναβλύζῃ σήμερον (μὲ λιγοστά ὅμως ὕδατα) ἐντὸς διχοτομημένου κορμοῦ, ἔχοντος μορφὴν ξυλίνης αὐλακος (πίν. 98β).

Οἱ δύο αὐτοὶ ἀγωγοὶ ἡνοῦντο οὕτως ἐντὸς τοῦ ὡς ἄνω φρεατίου (εἰς ἀπόστασιν περίπου 5 μ. πρὸς Δ, ὅπως ἐλέχθη, τῆς ἀρχαίας πηγῆς) εἰς ἐνιαῖον ἐφεξῆς ὑπόγειον ἀγωγόν, ἔχοντα κατεύθυνσιν πρὸς τὰ Β.Δ. Ὁ ἀγωγὸς δὲ αὐτὸς φαίνεται ὅτι ἀπετέλει ἓν οὐσιῶδες μέρος τῆς ὑποστάσεως τοῦ ἀρχαίου Ἱεροῦ.

Καὶ ἡ μὲν ὑπαρξίς τοῦ ἀγωγοῦ αὐτοῦ διεπιστώθη ἀρχικῶς τὸ 1969, ὁπότε καὶ διηρευνήθη εἰς διάφορα σημεῖα του. Ἀλλὰ ἡ ἔρευνα τοῦ πρὸς τὴν πηγὴν ἄκρου του, ὡς καὶ τῆς ὅλης διαδρομῆς του πρὸς τὸ τριπλοῦν οἶκημα, καὶ ἡ διαπίστωσις τοῦ ἑτέρου, πρὸς τὴν πηγὴν, ἄκρου του, ἔγιναν τὸ 1980, ὁπότε διεπιστώθη καὶ ἡ ὑπαρξίς τῆς δευτερεύουσας ὑπογείου πηγῆς κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, καθὼς καὶ ἡ ποικιλία τῆς κατασκευῆς ἐν γένει τοῦ ἀγωγοῦ (πίν. 100, 102α, VII), ἣ ὁποία καὶ εἶχεν ὡς ἐξῆς :

Ὁ ἀπλούστερος τρόπος —ὁ ὁποῖος καὶ διεπιστώθη κατὰ τὸ πρὸς τὴν πηγὴν ἄκρον του ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλα σημεῖα του, κυρίως ἐκεῖ ὅπου ὑπῆρχε σημαντικὴ κλίσις τοῦ ἐδάφους— εἶχεν ὡς ἐξῆς : Ἀπλοῖ πῆλινοι ἡμι-σωληνοειδεῖς κέραμοι, μιμήσεις ἴσως διχοτομημένων κορμῶν δένδρων, ἐτοποθετοῦντο εἰς μίαν σειράν, συνεχόμενοι μεταξὺ των καὶ φέροντες ὕδατος τεγῆς κονίαμα, εἰς τοὺς ἀρμούς κυρίως, ἀλλὰ συχνὰ καὶ εἰς ὁλόκληρον τὴν ἐσωτερικὴν των (κοίλην) ἐπιφάνειαν. Τὸ κονίαμα τοῦτο εἶχε μορφὴν ξηροῦ πολτώδους ἐπιχρίσματος. Εἰς ὠρισμένα μέρη ἡ ποικιλία ὅμως αὐτῇ

διεπιστώθη ὅτι συνεδυάζετο μὲ ἀντίστοιχον κάλυμμα, ἀποτελούμενον δηλαδὴ ἐξ ὁμοίου σχήματος πηλίνων κεράμων, ἀνεστραμμένων ὁμοῦς (βλ. πίν. VII).

Αἱ διαστάσεις τῶν κυριωτέρων ὡς ἄνω κεράμων, διὰ τῶν ὁποίων καὶ ἔρρεε τὸ Ἱερὸν ὕδωρ, ἦσαν ὡς ἐξῆς: βάθος 0.15 μ. ἕως 0.25 μ., διάμετρος 0.34 μ. καὶ πάχος ἕως 0.03 μ. Αἱ διαστάσεις δὲ τῶν ἐπ' αὐτῶν κεράμων (καλυμμάτων) ἦσαν αἱ αὐταὶ ἀλλὰ τὸ πάχος τῶν ἦτο κατὰ τι μεγαλύτερον, ἕως 0.04 μ., πιθανῶς διὰ μεγάλην ἀντοχήν κατὰ τὴν συγκράτησιν τῶν (ἐπ' αὐτῶν) χωμάτων.

Ὁ τρόπος αὐτὸς ἐχρησιμοποιήθη κατ' ἐξοχὴν κατὰ τὸ πρῶτον μέρος τῆς διαδρομῆς τοῦ ἀγωγοῦ, μετὰ τὴν πηγὴν δηλαδὴ, καὶ πιθανῶς ἕως τὴν κοίτην ἐνὸς μικροῦ χειμάρρου ὁ ὁποῖος κατέρχεται ἐπὶ τῆς Νεραϊδῶρ-ραχῆς ἐξ Ἀ. πρὸς Δ., πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος καὶ τήν, κάτωθεν τοῦ βωμοῦ, χαράδραν. Εἰς τὴν κοίτην τὰ ἔχνη τοῦ ἀγωγοῦ ἔχουν ἐξαφανισθῇ ὁμοῦς καὶ δὲν εἶναι γνωστὸν πῶς ἐγίνετο ἡ διέλευσις ἐκεῖθεν τοῦ ἀγωγοῦ πρὸς τὴν ἄλλην, τὴν Β. πλευρὰν τοῦ χειμάρρου. Ἰσως ἐπιφανειακῶς, ὥστε νὰ διακόπτεται ἡ ροὴ κατὰ βούλησιν.

Παραπλήσιος τρόπος κατασκευῆς τοῦ ἀγωγοῦ ἦτο ὁ ἐξῆς: Πήλινος ἀγωγός, ὅπως καὶ προηγουμένως, ἔχων ἐξωτερικῶς τοῦ ἐνὸς καὶ τοῦ ἄλλου ἄνω ἄκρου του σειρὰν μικρῶν λιθιπλίνθων καὶ λίθων, ποικίλου μεγέθους, ὀριζοντίως τοποθετημένων. Ἀγνωστον ὁμοῦς εἶναι ὁ τρόπος καλύψεώς του, διότι τὸ κάλυμμα εἶχε καταστραφῇ.

Ἄλλος τρόπος κατασκευῆς — παρατηρούμενος μετὰ τὸν ὡς ἄνω χεῖμαρρον κυρίως — εἶχεν ὡς ἐξῆς: Ἀντὶ τῶν πηλίνων ὡς ἄνω κεράμων, ὑπῆρχεν: α) σειρὰ ἀσβεστοπλίνθων ὀριζοντίως τοποθετημένων ἐπὶ τοῦ ἐδάφους καὶ β) ἐνθεν καὶ ἐνθεν αὐτῆς ἀνὰ μία πλευρικὴ σειρὰ μικρῶν ὀρθογωνίων ἀσβεστοπλίνθων, κατακορύφως τοποθετημένων. Ἄλλ' ἡ σειρὰ ἐπὶ τῆς χαμηλοτέρας (ἐπὶ τῆς κλιτύος) πλευρᾶς ἦτο καὶ χαμηλοτέρα κατὰ 0.04 μ. ἕως 0.06 μ. τῆς ἄλλης, οὕτως ὥστε νὰ ἀκολουθῇ ἡ φυσικὴ κλίσις τοῦ ἐδάφους. Ἡ ἀπόστασις μεταξὺ τῶν δύο τούτων κατακορύφων καὶ παραλλήλων πλευρῶν τοῦ ἀγωγοῦ ἦτο 0.35 μ. καὶ τὸ ὕψος τῆς ὑψηλοτέρας ἐκ τῶν δύο κατακορύφων πλευρῶν ἦτο 0.22 μ. ἕως 0.30 μ. Ἐπὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ ὁμοῦς τοῦ ἀγωγοῦ αὐτοῦ — ὁ ὁποῖος οὕτως εἶχε σχῆμα ἀνεστραμμένου Π, μὲ βραχύτερον τὸ ἐν σκέλος — ἐσώζετο εἰς ἀρκετὰ σημεῖα ἐπένδυσιν ἐκ σειρᾶς πηλίνων ἡμισωληνοειδῶν κεράμων, πλάτους 0.31 μ., βάθους 0.18 μ. εἰς τὴν χαμηλοτέραν ἐπὶ τῆς κλιτύος πλευρὰν

καὶ 0.22 μ. ἕως 0.25 μ. εἰς τὴν ὑψηλοτέραν πλευράν. Ἐξ ἄλλου, εἰς ἄρκετὰ σημεῖα ὑπῆρχε καὶ κάλυμμα τοῦ ἐν λόγῳ ἀγωγοῦ, ἀποτελούμενον ἐκ συνεχομένων ἀσβεστολιθικῶν πλακῶν, ἐσωτερικῶς τῶν ὁποίων ἐνίοτε ὑπῆρχε καὶ ἐπένδυσις ἐκ κεράμων, ἡμισωληνοειδῶν.

Ἄλλος τρόπος κατασκευῆς — παρατηρούμενος ἐπίσης μετὰ τὸν ὡς ἄνω χεῖμαρρον — ἦτο ὁ ἑξῆς: Ἀντὶ τῶν ὡς ἄνω κατακορύφως τοποθετημένων δύο παραλλήλων πλευρικῶν σειρῶν ἐκ μικρῶν ἀσβεστοπλίνθων, ὑπῆρχον ἀντίστοιχοι μὲν σειραὶ ἀλλ' ἐκ μεγάλων ἀσβεστοπλίνθων: πλάτους ἕως 0.32 μ. καὶ ὕψους ἐπίσης 0.22 μ. κατὰ τὴν ὑψηλοτέραν (ἐπὶ τῆς κλιτύος) πλευράν, μειουμένην κατὰ 0.09 μ. κατὰ τὴν ἄλλην πλευράν, μήκους δὲ κυμαινομένου ἀπὸ 0.10 μ. ἕως 0.40 μ. Μεταξὺ τῶν δύο τούτων κατακορύφων πλευρῶν ὑπῆρχεν ὁμοίως ὀριζοντία σειρά ὁμοίων πλακῶν, ὀρθογωνίων, χρησιμεύουσα ὡς κοίτη τοῦ ἀγωγοῦ, φέρουσα ὕδατοστεγῆς παχὺ ἐπιχρίσμα (ἀπὸ ξηρόν, πολτῶδες ὑλικόν), ἔχον τοποθετηθῆ, εἰς τρόπον ὥστε νὰ δημιουργῇται αὐλαξ πλάτους 0.22 μ. περίπου, ὕψους 0.18 μ. κατὰ τὴν ὑψηλοτέραν πλευράν, μεῖον 0.09 κατὰ τὴν χαμηλοτέραν. Εἰς ἄρκετὰ σημεῖα ἐπίσης τῆς παραλλαγῆς αὐτῆς ἐσώζετο καὶ λίθινον κάλυμμα τοῦ ἀγωγοῦ. Ἦτο δὲ τοῦτο ἐπίσης διπλοῦν: ἐσωτερικόν καὶ ἐξωτερικόν. Καὶ τὸ μὲν ἐξωτερικόν ἀπετελεῖτο ἐκ συνεχομένων ἀσβεστολιθικῶν πλακῶν, κοιλοκύρτου δὲ σχήματος, ἦτοι κοίλων ἐσωτερικῶς καὶ κυρτῶν ἐξωτερικῶς. Τὸ δὲ ἐσωτερικόν, ἐπὶ τῆς κοίλης ἐπιφανείας τῶν πλακῶν αὐτῶν, ἀπετελεῖτο ἐξ ἐπιχρίσματος, τοῦ αὐτοῦ σχήματος.

Οἱ διάφοροι ὁμῶς αὐτοὶ τρόποι κατασκευῆς τοῦ ἀγωγοῦ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ χρονολογηθοῦν, ἔνεκα τῆς ἐλλείψεως κινητῶν εὐρημάτων. Διὰ τοῦτο δὲν εἶναι δυνατόν νὰ διακριθῇ ποῖος ἐξ αὐτῶν ἦτο ὁ ἀρχαιότερος. Τὰ πῆλινα τεμάχια ὅμως πρέπει νὰ ἦσαν μᾶλλον μεταγενεστέρας ἐποχῆς. Γεγονὸς πάντως εἶναι ὅτι, τόσον κατὰ τὴν ἀρχὴν του, ὅσον καὶ πρὸς τὸ τέλος του, ὁ ἀγωγὸς εὐρίσκετο ἐπὶ μεγάλης κλίσεως τοῦ ἐδάφους. Καὶ κατὰ μὲν τὴν ἀρχὴν του, μετὰ τινα ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς πηγῆς ὅπου εἶχεν ὑποστῇ καταστροφήν, ἐσώθη ἡ ἐκ πηλίνων κεράμων συνέχειά του (βλ. ἄνωτ.). Κάτι ἀνάλογον δὲ ὑποθέτομεν ὅτι συνέβαινε καὶ εἰς τὸ τέλος του, ὅπου ἐπίσης εἶχεν ὑποστῇ ὁ ἀγωγὸς αὐτὸς βιαίαν καταστροφήν. Ἐκ τῶν σωθέντων δὲ εἰς τὸ μέρος αὐτὸ λειψάνων, ἐπιτρέπεται ἡ συναγωγὴ καὶ τῶν ἀκολουθῶν συμπερασμάτων.

Τὸ κατεστραμμένον ἄκρον πρὸς τὸ τέλος τοῦ ἀγωγοῦ εὐρέθη εἰς ἀπόστασιν περίπου 6 μ. εἰς τὰ Ν.Α. τῆς Ν.Α. γωνίας τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος.

Ἄλλὰ ἦτο ἀρκετὰ ὑψηλότερον τοῦ οἰκήματος αὐτοῦ, δεδομένου ὅτι ἡ κλιτύς εἰς τὸ μέρος αὐτό, ὅπως καὶ εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ ἀγωγοῦ, εἶναι ἀπότομος σχετικῶς (2 μ. ἕως 2.50 μ., μεταξὺ τῆς ὡς ἄνω γωνίας τοῦ οἰκήματος καὶ τοῦ ἐν λόγῳ τέρματος τοῦ ἀγωγοῦ). Ἡ ὑψομετρικὴ αὐτὴ διαφορὰ ὑποδηλοῖ ὅτι, μεταξὺ τοῦ ὡς ἄνω τέρματος τοῦ ἀγωγοῦ καὶ τῆς σωζομένης Ν.Ἀ. γωνίας τοῦ ὡς ἄνω οἰκοδομήματος, ἡ ροὴ τοῦ Ἱεροῦ ὕδατος ἀπῆτει τὴν παρεμβολὴν ἄλλης κατασκευῆς. Τὴν παρουσίαν δὲ αὐτῆς ὑποδηλοῖ μέγας ἀριθμὸς, ἀκεραίων καὶ μὴ, κρημνισμένων μεγάλων ἀσβεστοπλίνθων (μήκους μεταξὺ 0.40 μ. καὶ 1.20 μ., ὕψους 0.30 μ. ἕως 1.10 μ. καὶ πλάτους 0.15 μ. ἕως 0.30 μ.) πλησίον τοῦ κατεστραμμένου (πίν. 102β) ἄκρου τοῦ ἀγωγοῦ. Λόγῳ τῆς θέσεώς του, πλεον τῶν 2 μ. ὑπεράνω, τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος, τὸ κρημνισμένον οἰκοδομικὸν τοῦτο ὑλικὸν (πίν. 101β) δὲν ἦτο δυνατόν νὰ προήρχετο ἐξ αὐτοῦ. Διὰ τοῦτο καὶ διὰ τοὺς ὡς ἄνω λόγους, ὑποθέτομεν ὅτι τὸ ὑλικὸν αὐτὸ ἀνῆκε μᾶλλον εἰς κάποιαν ἀπλῆν, κλειστὴν ἴσως, μικρὰν δεξαμενὴν, ὅπου, χυνόμενον (τὸ Ἱερὸν ὕδωρ), ὑφίστατο ἀφαίρεσιν τῶν διαφόρων ἰζημάτων του —τὰ ὅποια ἐκάθηντο ἐπὶ τοῦ πυθμένου τῆς δεξαμενῆς— καὶ ἐν συνεχείᾳ ἔρρεε πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τῶν αὐλάκων τῶν δύο διαδρόμων τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος. Πῶς ὅμως ἀκριβῶς διωχετεύετο ἐκεῖ παραμένει ἄγνωστον, ἀφοῦ τίποτε δὲν ἔχει σωθῆ ἐκεῖ ἐκ τοῦ ἐν λόγῳ ἀγωγοῦ, ὁ ὅποιος συνεδέετο μετ' αὐτῶν. Ἀλλ', ἂν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι τὸ ἐπίπεδον τῶν αὐλάκων αὐτῶν (ἐπὶ τῶν δαπέδων τῶν διαδρόμων) ἦτο ἀκόμη ἀρκετὰ χαμηλότερον (βλ. ἄνωτ.), ἢ ὑπαρξίς κάποιου πηλίνου φρεατίου ἦτο ὅπωςδήποτε ἀναγκαία, πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτόν. Τὴν ὑπαρξιν δὲ αὐτὴν, ἐνὸς φρεατίου, ὑποδηλοῖ: α) Τὸ γεγονός ὅτι ὁ ὀπίσθιος Ἀ. τοῖχος (πρὸς τὴν κλιτὺν) τοῦ Ν. οἰκήματος (τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος) δὲν ἦτο ἀναλημματικὸς (ὅπως ὁ Δ. ὀπίσθιος τοῖχος, τοῦ τελεστηρίου). Ἀλλὰ μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῆς κλιτύος ὑπῆρχε χάνδαξ, πλάτους, 1.50 μ. περίπου, ἡ ὅποια εἶχεν ἐπίχωσιν, εἰς τὴν ὅποιαν καὶ εὐρέθη κατεστραμμένον οἰκοδομικὸν ὑλικὸν (ἀσβεστόπλινθοι κυρίως καὶ κέραμοι), προερχόμενον ἐκ τοῦ ἀνωτέρου ὀρόφου τοῦ οἰκήματος, καθὼς καὶ διάφορα ἄλλα, κινητά, εὐρήματα. Ἡ παρουσία ὅλων αὐτῶν ἐμαρτύρει τὴν ἐπὶ τούτῳ κατασκαφὴν καὶ καταστροφὴν (ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν) τοῦ χώρου τούτου καὶ τὴν ἀκολουθήσασαν φυσικὴν ἐκεῖ πτώσιν μέρους τοῦ ἐρειπωθέντος ἄνω ὀρόφου τοῦ οἰκήματος. β) Τὸ γεγονός ὅτι μεταξὺ τῶν εὐρημάτων τοῦ χώρου αὐτοῦ περιλαμβάνοντο καὶ χονδρὰ πῆλινα τεμάχια, κατακερματισμένα ὅμως, μὴ ἀνήκοντα εἰς τὴν κεράμωσιν

τοῦ οἰκήματος ἀλλ' οὔτε καὶ εἰς πίθον ἢ πίθους, ὅπως ἐκ πρώτης ὄψεως ἐφαίνετο. γ) Περιλαμβάνοντο ἐπίσης καὶ ὅμοια τεμάχια, ἐκ τοῦ χείλους, ὁμοίως ἐκ πρώτης ὄψεως, μεγάλου πίθου. Τὰ ἐν λόγῳ τεμάχια, κατόπιν ὅλων αὐτῶν, θεωροῦμεν ὅτι ἀνῆκον πιθανώτατα μᾶλλον εἰς πήλινον φρεάτιον, διὰ τοῦ ὁποίου ἐγίνετο ἡ κἀθοδος τοῦ Ἱεροῦ ὕδατος εἰς κάποιον μέρος ὀπισθεν τοῦ Ἀ. (ὀπισθίου) τοίχου τοῦ Ν. οἰκήματος· καὶ ἐκεῖθεν διὰ πηλίνου πιθανῶς ἀγωγοῦ, τοῦτο κατηυθύνετο πλέον εἰς τὴν αὐλακα τοῦ Ν. διαδρόμου, ἀφ' ἑνὸς καὶ —ἐν συνεχείᾳ— εἰς τὴν αὐλακα τοῦ Β. διαδρόμου, ἀφ' ἐτέρου. Ὁ ἀγωγὸς αὐτός, τόσον εἰς τὸν ὀπισθεν ὡς ἄνω χῶρον τοῦ Ν. οἰκήματος, ὅσον καὶ εἰς τὸν ὀπισθεν τοῦ Ν. διαδρόμου (ὅπου ἡ μία αὐλαξ), ἦτο ὑπόγειος καὶ θὰ ἐκαλύπτετο ὑπὸ χωμάτων, τὰ ὅποια θὰ εἶχον ἀποκαταστήσει τὴν φυσικὴν μορφήν τῆς κλιτύος. Τοῦτο δὲν συνέβαινε ὅμως καὶ εἰς τὸν ἀγωγὸν πρὸς τὸν Β. διάδρομον, διότι ὁ χῶρος, ὀπισθεν τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος, ἦτο ἐλεύθερος, ὅπως φαίνεται ἐκ τοῦ σωζομένου μέρους τοῦ Ἀ. ὀπισθίου τοίχου¹. Τοῦτο ὑποδηλοῖ ὅτι ὁ τοῖχος αὐτός—ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Ἀ. καὶ ὀπίσθιον τοῖχον τοῦ παραπλεύρως τοῦ Ν. οἰκήματος— ἦτο ἔξωθεν ὀρατός. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν ὑποθέτομεν ὅτι ὁ ἀγωγός, ὁ ὅποιος συνεχίζετο, κατὰ μῆκος τῆς Ἀ. πλευρᾶς τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος, διὰ τὴν τροφοδοτήσῃ τὴν αὐλακα τοῦ Β. διαδρόμου, ἦτο μὲν κλειστός διὰ τὴν προστασίαν τοῦ Ἱεροῦ ὕδατος ἀλλὰ (ὅπως καὶ εἰς τὸ πλεῖστον τοῦ ἐκ τῆς πηγῆς πρὸς τὸ οἶκημα ἀγωγοῦ) εὐρίσκετο ὀλίγον μόνον ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους.

Τὸ ὡς ἄνω δέ, ὀπισθεν τοῦ Ν. οἰκήματος, φρεάτιον ἔφερε πιθανῶς καὶ στόμιον, ὅπως ὑποδεικνύουν τὰ μνημονευθέντα εἰς τὸν χῶρον πρὸς Ἀ. τοῦ Ν. οἰκήματος πήλινα ὡς ἄνω θραύσματα, ἐκληφθέντα ὡς ἀνήκοντα εἰς μεγάλων διαστάσεων πίθον, ἔχοντα πλατὺ στόμιον. Ἡ εἰς αὐτὸ ἐπομένως διοχέτευσις τοῦ ὕδατος ἐγίνετο εἰς χαμηλότερον τοῦ στομίου τούτου τμήμα του. Ἡ ἀνεύρεσις, ἐξ ἄλλου, μικρῶν τεμαχίων λιθίνων κιονίσκων εἰς τὸν αὐτὸν χῶρον, ἡ βάσις ἑνὸς τῶν ὁποίων εἶχε κατολισθήσει εἰς τὸ κατώγειον (πίν 81β), ἐμαρτύρει πιθανῶς ὅτι ἐχρησίμευσεν διὰ τὴν δι' αὐτῶν στήριξιν κάποιου στεγάστρου, πρὸς προστασίαν τοῦ ἐν λόγῳ στομίου —καὶ τοῦ κάτωθεν αὐτοῦ ρέοντος Ἱεροῦ ὕδατος, ὅπως ἐγίνετο

1. Βλ. σελ. 160.

καὶ ἄλλοῦ¹. Ἄγνωστον ὅμως εἶναι εἰς ποῖον μέρος τοῦ ἐν λόγῳ χώρου εὑρίσκετο τὸ ὡς ἄνω φρεάτιον.

Ὅπωςδὴποτε τὸ ὕδωρ τῆς πηγῆς κατέληγε τελικῶς διὰ τῶν αὐλάκων τῶν δύο διαδρόμων πρὸς Δ. μὲν αὐτῶν ἀλλὰ εἰς κατώτερον ἐπίπεδον, ὅπου θὰ εὑρίσκετο μεγάλη σχετικῶς δεξαμενὴ, ἔχουσα μῆκος ἀντίστοιχον πρὸς τὴν ἔκτασιν μεταξὺ τῶν δύο αὐλάκων τῶν διαδρόμων αὐτῶν, τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος. Ἐνδειξιν περὶ αὐτοῦ παρέχει: α) τὸ σχῆμα τοῦ κτηρίου, μὲ τὴν ἐν ἐσοχῇ τοποθέτησιν τῶν μερῶν αὐτῶν, ἥτοι μὲ τὴν μὴ εὐθυγράμμισιν τῆς προσόψεώς των, μὲ τὴν πρὸς ἔνθεν καὶ ἔνθεν οἰκοδομικὴν γραμμὴν τῶν δύο (B. καὶ N.) οἰκημάτων (πτερύγων) τοῦ οἰκοδομήματος. β) Τὸ ἄφθονον οἰκοδομικὸν ὕλικόν, τὸ ὁποῖον εἶχε κατολισθήσει κάτωθεν τοῦ κτηρίου εἰς τὸν χώρον αὐτόν, ἀποτελούμενον κυρίως ἐκ μεγάλων λιθοπλίνθων.

Ἡ δεξαμενὴ αὕτη —καταστραφεῖα ὀλοσχερῶς ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν—², ἦτο πιθανῶς ὁ χώρος ὁμαδικῶν λουτρῶν κατὰ τὴν ἐορτήν³ τῆς θεᾶς.

1. ΠΑΤΣ. X 36,10.

2. Βλ. σελ. 249.

3. Βλ. σελ. 186 κ.ε.

ΜΕΡΟΣ Δ

Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ
ΩΣ ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΚΑΙ ΩΣ ΜΑΝΤΕΙΟΥ

Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ

Ἐκ τῶν διασωθέντων λειψάνων τοῦ Ἱεροῦ, ἀκινήτων καὶ κινητῶν, φαίνεται ὅτι ἡ λειτουργία του ἦτο πολυσχιδής, καὶ ὡς Ἱεροῦ ἀλλὰ καὶ ὡς Μαντείου, καλύπτουσα εὐρύτατον φάσμα ἐκδηλώσεων, κυμαινομένων ἀπὸ μιᾶς ἀπλῆς ἐπισκέψεως, μεῖ κάποιαν εὐτελῇ ἢ πλουσίαν δωρεάν, μέχρι τῆς ἀναζητήσεως μιᾶς ἀπλῆς «διοσημείας» ἢ καὶ μιᾶς «ἀτέχνου» ἀκόμη μαντείας, μεῖ ἀντίστοιχον προσφοράν, καὶ τῆς συμμετοχῆς εἰς τὴν ἐορτὴν τοῦ Ἱεροῦ, κυρίως κατὰ τὸ θερινὸν ἡλιοστάσιον.

Ἡ παροχὴ μαντείας εἰς τὸ Ἱερὸν ἰδιαιτέρως ἀπετέλεσεν, ὡς φαίνεται, ἓνα τῶν σημαντικωτέρων παραγόντων τῆς ἀνθήσεώς του, ἤδη δὲ ἀπὸ πρωιμωτάτης ἐποχῆς.

Τοῦτο συνέβη ἀρχικῶς διὰ τῆς «οἰωνιστικῆς» (ἢ «ἐντέχνου» μαντείας) πιθανῶς μόνον καὶ ἀργότερον διὰ τῆς «διδύμου», ἥτοι καὶ δι' αὐτῆς καὶ διὰ τῆς «ἀτέχνου» μαντείας, ὅπως ἀφήνεται ὑπὸ τοῦ Πινδάρου¹ νὰ νοηθῇ ὅτι ἐγίνετο καὶ εἰς τὴν Ὀλυμπίαν (ᾧπασε θησαυρὸν δίδυμον / μαν-
τοσίνας...)¹ καί, ὅπως, ὡς γνωστόν, ἐγίνετο καὶ εἰς τοὺς Δελφούς.

Ἡσκεῖτο δὲ ἡ τοιαύτη παροχὴ μαντείας εἰς τὸ Ἱερὸν μέχρι τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ., ὁπότε ἔθεσαν τέρμα εἰς αὐτὴν οἱ Χριστιανοί, καταστρέψαντες κυρίως τοὺς χώρους ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι ἀπετέλουν λατρευτικούς καὶ μαντικούς, οὕτως εἰπεῖν, πυρῆνας. Τότε διεκόπη καὶ κάθε ἄλλη λειτουργία τοῦ Ἱεροῦ.

Τὸ Ἱερὸν θὰ ἦτο κλειστὸν εἰς τὸ κοινὸν κατὰ τὴν χειμερινὴν περίο-
δον, ὅπως ἐγίνετο καὶ εἰς τοὺς Δελφούς, λαμβανομένων ὑπ' ὄψιν ἰδιαιτέ-
ρως καὶ τῶν δυσμενεστάτων καιρικῶν συνθηκῶν κατ' αὐτὴν εἰς αὐτό. Θὰ ἦτο δὲ ἀνοικτὸν κατὰ τὸν ὑπόλοιπον χρόνον. Ἀλλ' ὡς Μαντεῖον πιθα-
νὸν νὰ ἦτο κλειστόν, ὅπως καὶ τῶν Δελφῶν, καὶ εἰς περίπτωσιν «ἀποφρά-
δων» ἡμερῶν κατὰ τὸν χρόνον αὐτόν.

Ἡ λειτουργία του ὡς Ἱεροῦ, ἐξ ἄλλου, περιελάμβανε καὶ τὴν τέ-
λεσιν ἀγώνων (βλ. ἀνωτ.). μουσικῶν καὶ μῆ (πβλ. πίν. 121αγ).

1. Ὀλ. VI, 65.

Η ΜΕΓΑΛΗ ΕΟΡΤΗ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ

Ἡ σημασία τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ ὡς ὁρεινοῦ θρησκευτικοῦ κέντρου τῆς περιοχῆς καὶ ὡς λατρευτικῆς ἐστίας καὶ πόλου ἑλξέως πιστῶν, ἀπεκαλύπτετο κυρίως κατὰ τὴν ἐορτὴν τῆς θεᾶς. Ἐκ τῶν πλησίον περιοχῶν, κυρίως ἀπὸ τὴν Στράτον καὶ τὴν Ψωφίδα ἤδη κατὰ τὴν προϊστορικὴν ἐποχὴν, ἡ ἐορτὴ αὕτη θὰ προσείλκευ κόσμον καὶ θὰ ἦτο λιτὴ ἀλλὰ ὑποβλητικὴ.

Ἀπτὰ βεβαίως στοιχεῖα ἐκ τῆς ἀρχαιότητος ὡς πρὸς τὴν ἐποχὴν τῆς τελέσεως τῆς ἐορτῆς τῆς θεᾶς εἰς τὸ Ἱερὸν αὐτὸ δὲν ὑπάρχουν. Ἀλλά, πλὴν μιᾶς καὶ μόνης, καὶ μάλιστα σχετικῶς ἀορίστου, πληροφορίας (περὶ «δρυμοῦ Ἀφροδισίου»)¹ εἰς τὸ χῶρον αὐτόν, διὰ τῆς ὁποίας ἐξυπακούεται ἡ ὑπαρξίς τοῦ ὅλου τούτου Ἱεροῦ, δὲν ὑπάρχει κανὲν ἄλλο στοιχεῖον καὶ περὶ αὐτῆς ταύτης τῆς ὑπάρξεως τοῦ Ἱεροῦ αὐτοῦ ἐκ τῆς ἀρχαιότητος.

Ὑπάρχουν, ἐν τούτοις, κάποιαι ἐνδείξεις περὶ τοῦ χρόνου τῆς τελέσεως τῆς ἐορτῆς αὐτῆς. Ἐξ αὐτῶν δὲ εἶναι δυνατόν νὰ διατυπωθῇ ἡ γνώμη ὅτι ἡ ἐορτὴ αὕτη ἐτελεῖτο εἰς τὸ Ἱερὸν κατὰ τὸ θερινὸν ἡλιοστάσιον, κατὰ τὸ ὁποῖον καὶ εἰς ἄλλα μέρη ἐγίνετο, σὺν τοῖς ἄλλοις, καὶ ἡ ἑναρξίς τοῦ ἔτους, ἐνῶ εἰς ἄλλα μέρη ἐγίνετο ἡ ἑναρξίς τοῦ ἔτους ἢ κατὰ τὸ χειμερινὸν ἡλιοστάσιον ἢ κατὰ τὴν μίαν ἢ τὴν ἑτέραν ἐποχὴν τῶν ἰσημεριῶν.

Τὰ ἔμμεσα αὐτὰ στοιχεῖα εἶναι τὰ ἀκόλουθα : Ἐν πρώτοις, μὲ τὸ ἐν γένει ἡλιοστάσιον² συνεδέετο ἀπὸ παλαιότητας ἐποχῆς ἡ συζυγία Σελήνης καὶ Ἀφροδίτης, ἡ ὁποία ἦτο γνωστὴ εἰς πολλοὺς πρωτογόνους λαοὺς, εἰς δὲ τὴν Ἑλλάδα αὕτη ἦτο γνωστὴ τούλάχιστον ἀπὸ τῆς Β' χιλιετίας π.Χ.³ Ἐξ ἄλλου, μὲ τὸ ἡλιοστάσιον αὐτὸ συνεδύαζοντο διάφορα ἔθιμα, ἐκ τῶν ὁποίων πολλὰ διατηροῦνται μέχρι σήμερον⁴, παρέχοντα ἐνδείξεις καὶ περὶ τῆς εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν ἀγομένης ἐορτῆς. Τὰ ἔθιμα αὐτὰ ἔχουν ἐν ὀλίγοις ὡς ἑξῆς :

Κατὰ τὸ θερινὸν ἡλιοστάσιον εἰδικώτερον, τὸ ὁποῖον ὑπὸ τῆς ἐλληνο-ὀρθόδοξου Ἐκκλησίας συνεδέθη μὲ τὴν γέννησιν τοῦ Ἰωάννου τοῦ Βα-

1. ΠΑΥΣ. VIII 25,1. Βλ. ἀνωτ. σελ. 7.

2. Βλ. σελ. 101 κ.ε.

3. Βλ. αὐτόθι.

4. Βλ. Μεγ. Ἑλλην. Ἐγκυκλ. ἑ.ἀ., λ. ἡλιοστάσιον.

πιστοῦ (ἐνῶ τὸ χειμερινὸν ἀντιστοίχως συνεδέθη μὲ τὴν γέννησιν τοῦ Χριστοῦ, βλ. κατωτ.), πιστεύεται ὅτι ὁ ἥλιος «γυρίζει σὰν τροχός». Ἡ ἀντίληψις αὕτη, ὑπεύθυνος καὶ διὰ τὴν καθιέρωσιν τοῦ τροχοῦ ὡς ἱεροῦ συμβόλου, ἀνήγετο εἰς πολὺ παλαιὰν ἐποχὴν καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα, διότι μεταξὺ τῶν διαφόρων βραχογραφημάτων τοῦ Δ. Παγγαίου (πίν. 113)¹, τὰ ὑποῖα ἐπεσημάνθησαν προσφάτως, περιλαμβάνονται καὶ παραστάσεις ἀτόμων κρατούντων ὑψηλὰ λάβαρα, καταλήγοντα εἰς τροχόν. Τὰ ἄτομα αὐτὰ φαίνονται ὡς νὰ μετέχουν εἰς κάποιαν ἐορταστικὴν πομπήν. Ἡ ἐορτὴ δὲ εἰς τὴν ἐν λόγῳ ὄρεινὴν μακεδονικὴν περιοχὴν ἦτο πιθανώτατα τοῦ θερινοῦ ἡλιοστασίου, λόγῳ καὶ τῶν καιρικῶν συνθηκῶν. Ἐξ ἄλλου, μεταξὺ τῶν ἐν λόγῳ βραχογραφημάτων περιλαμβάνονται καὶ ἑνοπλοὶ ἱππεῖς, μετέχοντες πιθανῶς καὶ αὐτοὶ τῆς ἐορτῆς αὐτῆς, ἴσως δὲ καὶ ἐνὸς ἐπ' εὐκαιρίᾳ αὐτῆς τελουμένου πολεμικοῦ ἀγωνίσματος. Συνάγεται ἐπομένως ὅτι ἡ ἐορτὴ αὕτη ἐσχετίζετο πιθανώτατα μὲ κάποιαν θεότητα πολεμικὴν, συνδεομένην καὶ μὲ τὸ ἡλιοστάσιον. Τοιαύτη δὲ θεότης ἦτο ἡ Ἀφροδίτη ὑπὸ τὴν παλαιὰν πολεμικὴν τῆς ιδιότητα.²

Κατὰ τὸ θερινὸν ἡλιοστάσιον ἐπίσης οἱ ἄνθρωποι συνειθίζουσιν καὶ σήμερον εἰς τὴν Ἑλλάδα νὰ κυλίωνται κατὰ γῆς εἰς τοὺς ἀγρούς (νὰ «κουρδουβαλίζωνται»), ὡσὰν τροχοί. Πιστεύεται δέ, ἐπὶ πλεόν, ὅτι τότε ἀνοίγουν οἱ οὐρανοί, στοιχεῖον τὸ ὑποῖον συνάδει μὲ τὴν ἀρχαιοτάτην ἀντίληψιν περὶ τῆς οὐρανίας προελεύσεως τῆς θεᾶς Ἀφροδίτης.³ Ἀνάπτονται, ἐξ ἄλλου, τότε καὶ πυραὶ, λεγόμεναι συνήθως «φωτιές» ἢ «(ἀ)φανοὶ» τ' Ἀη - Γιάννη (ἐνεκα τοῦ γενεθλίου τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ). Πρὸς τοῦτοις, ἀσχεῖται τὸ ἔθιμον τῆς μαντείας, γνωστὸν συνήθως ὡς «κλήδωνας», περιλαμβάνον διαφόρους τρόπους μαντείας (ὅπως : μὲ κουκκιά, πίττες, ἀμίλητο νερό, χύσιμο μολυβιοῦ καυτοῦ ἐντὸς κάδου ὕδατος ἢ ρίψιν ἀντικειμένου ἐντὸς αὐτοῦ, δέσιμον κόμπων, κατοπτρισμὸν εἰς φρέατα κ.ἄ.).

Ὅπως δὲ ποτε, διὰ τὸν πανηγυρισμὸν τῆς μεγάλης ἀρχαίας ἐορτῆς, τοῦ θερινοῦ ἡλιοστασίου, εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν παρείχοντο ὅλα τὰ πρὸς τοῦτο ἀπαραίτητα στοιχεῖα : ἄνετος σχετικῶς χώρος πρὸς συγκέντρωσιν τῶν λατρευτῶν ἀλλὰ καὶ τῶν θυμάτων· πηγὴ πρὸς παροχὴν ἱεροῦ ὕδατος

1. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, Les sgraffites du Pangáion, τόμ. εἰς μνήμην Π. Μιχαήλ (1971), πίν. LIII.

2. Βλ. σελ. 79 κ.ε.

3. Βλ. σελ. 55 κ.ε.

καὶ λουτρῶν· ἐγκαταστάσεις πρὸς παροχὴν χρησμάτων ἀλλὰ καὶ συνεστίασιν τοῦ ἱερατείου καὶ τῶν μελῶν τῆς ὁμηγύρεως· τὸ ὄρεινόν, πλησίον τοῦ οὐρανοῦ, τοπεῖον· ἄπλετος Θέα διὰ τὴν παρακολούθησιν τῆς «στροφῆς» τοῦ ἡλίου, τῆς συνόδου Σελήνης - Ἀφροδίτης καὶ Ἡλίου· καὶ ἐνδεχομένως τῆς κατὰ καιροὺς «διαβάσεως» τῆς Ἀφροδίτης (βλ. ἄνωτ.) πρὸ τοῦ Ἡλίου.

Τέλος, κατὰ τὸ θερινὸν ἡλιοστάσιον ἀσκεῖται τὸ ἔθιμον τῶν ὁμαδικῶν λουτρῶν καὶ τοῦτο εἶναι πολὺ σημαντικόν. Εἰδικώτερον ἀναφέρεται ὅτι εἰς τὴν Σινώπην τοῦ Πόντου (πρὸ τῆς καταστροφῆς τοῦ 1922 καὶ τῆς ἀνταλλαγῆς πληθυσμοῦ) ὑπῆρχεν ἀκόμη ἡ παράδοσις κατὰ τὴν ἡμέραν αὐτὴν οἱ κάτοικοι, μετὰ τὴν δύσιν τοῦ ἡλίου, νὰ κατευθύνωνται εἰς τὴν παραλίαν μὲ ἄσματα καὶ χοροὺς καί, ἀφοῦ παρηκολούθουν ἐκεῖ τὴν «στροφὴν» τοῦ ἡλίου, ἀκολουθῶς ἐρρίπτοντο εἰς τὴν θάλασσαν καὶ ἐλούοντο ὁμαδικῶς. Τὰ παιδιὰ δὲ τῆς περιοχῆς αὐτῆς τοῦ Πόντου ἔψαλλον τότε ἄσματα διὰ νὰ βοηθήσουν τὸν ἥλιον «νὰ στρίψῃ».

Τὸ ἔθιμον τοῦτο, τῶν κοινῶν λουτρῶν, κατὰ τὴν ἡμέραν αὐτὴν (τὴν μεγαλυτέραν τοῦ ἔτους) εἰς πλεῖστα μέρη τῆς ἡπειρωτικῆς καὶ τῆς νησιωτικῆς Ἑλλάδος ἔχει σήμερον μετατεθῆ εἰς τὴν (κινήτην) ἐορτὴν τῆς Ἀναλήψεως τοῦ Χριστοῦ, ἡ ὁποία προηγεῖται τοῦ θερινοῦ ἡλιοστασίου. Κατὰ τὴν ἡμέραν αὐτὴν —κατὰ τὴν ὁποίαν πιστεύεται ὅτι ἀνοίγουν οἱ οὐρανοὶ— οἱ ἄνθρωποι συνειθίζουσιν νὰ πηγαίνουν εἰς τὴν θάλασσαν διὰ νὰ λουσθοῦν. Εἰς τὴν Πάφον τῆς Κύπρου μάλιστα —ὅπου καὶ τῆς Ἀφροδίτης τὸ ἀρχαῖον Ἱερὸν— κατὰ τὴν ἡμέραν αὐτὴν, τῆς Ἀναλήψεως, ἄνδρες καὶ γυναῖκες καὶ παιδιὰ, ἐποχούμενοι ἀμαξῶν, συνειθίζουσιν νὰ ραντίζουν τὰ πάντα μὲ νερὸ ἀπὸ δοχεῖα, τὰ ὁποῖα κρατοῦν, ἕως ὅτου φθάσουν εἰς τὴν θάλασσαν, ὅπου καὶ ἐπίσης λούονται ὁμαδικῶς. Τὸ ἔθιμον τοῦτο οἱ Κύπριοι ἀποκαλοῦν «κατακλυσμόν»¹ καὶ πιστεύεται ὅτι ἀποτελεῖ ἐπιβίωσιν παλαιοτάτου ἐθίμου, τῆς ἐορτῆς τῆς Παφίας Ἀφροδίτης, τελουμένης κατὰ τὸ θερινὸν ἡλιοστάσιον.²

Εἰδικώτερον τὸ ἔθιμον τοῦ ραντίσματος καὶ τῶν λουτρῶν τῆς ἡμέρας αὐτῆς δυνατόν νὰ ἀνάγεται ὅχι μόνον εἰς τὴν προχριστιανικὴν ἀλλὰ εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν, ὅπου καὶ ἔχει τὰς ρίζας τῆς ἡ λατρεῖας τῆς Παφίας Ἀφροδίτης. Ἐχει δὲ προφανῶς χαρακτῆρα καθαρμοῦ

1. Κατὰ πληροφορίαν Κυπρίων, ἐν οἷς καὶ τοῦ κ. Χριστοδούλου, Διευθυντοῦ Δημοσιευμάτων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

2. Τοῦ ἐθίμου τούτου ἡ ὀνομασία, ὅπως θὰ ἐκτεθῇ κατωτέρω, ἦτο ἀρχαία, βλ. σελ. 248.

καὶ καθαγιασέως ἀλλὰ καὶ ἀνανεώσεως διὰ τοῦ ἱεροῦ ὕδατος τῆς ἐορτῆς. Τοιαύτη σκηνὴ καθαγιασέως, δι' ἱεροῦ νάματος, καὶ ἀκολουθούθου ἀναγεννήσεως τῶν πάντων φρονοῦμεν ὅτι νοεῖται καὶ ἐπὶ τοῦ γνωστοῦ χρυσοῦ δακτυλίου τῆς Τίρυνθος (πίν. 21β), ὅπου : Ἡ (ἐνθρονος) μητρικὴ (πρεσβυτέρα Ἀφροδίτη) μορφὴ προσφέρει τὸ ἱερὸν νάμα ἀπὸ δισκοπότηρον, τὸ ὁποῖον κρατεῖ, εἰς ἀγαθοποιὰ μιζογενῆ ὄντα, στοιχοῦντα πρὸ αὐτῆς καὶ τελοῦντα εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς. Καὶ τοῦτο, προκειμένου δι' αὐτοῦ νὰ καθαγιασθοῦν ἐν συνεχείᾳ ἔμψυχα καὶ ἄψυχα, τῶν ὁποίων ἡ θεὰ εἶναι ἡ ἰδία θεία δημιουργός, τροφός καὶ προστάτις των. Εἰς δὲ τὸν ὑπεράνω τῆς σκηνῆς αὐτῆς οὐράνιον θόλον —πλήρη σταγόνων τῆς οὐρανίας δρόσου— ὁ ὁμώνυμος τῆς θεᾶς πλανήτης, εἰκονιζόμενος ὡς (ἐξάκτινος) τροχὸς καὶ παρουσιαζόμενος πρὸ τοῦ φωτιζομένου μέρους τῆς ἑναντι αὐτοῦ μηνοειδοῦς σελήνης, ὑποδηλοῖ μὲν τὴν συζυγίαν Ἀφροδίτης - Σελήνης ἀλλὰ μετὰ τὴν δύσιν τοῦ ἡλίου, εἰς περίοδον δηλαδὴ νέας σελήνης. Δυνατὸν ἐπομένως ἡ διὰ τῆς σκηνῆς νοουμένη ἐορτὴ, καθαγιασμοῦ καὶ ἀναγεννήσεως, νὰ ᾔτο κινητὴ, ἐξαρτωμένη (ὅπως σήμερον τὸ ὀρθόδοξον Πάσχα) ἐκ τῆς ἐαρινῆς ἰσημερίας, καὶ ἀντιστοίχως καὶ ἡ ἐορτὴ τῆς Ἀναλήψεως, ἐκ τῆς νέας σελήνης τοῦ θερινοῦ ἡλιοστασίου.

Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸ χειμερινὸν ἡλιοστάσιον ἐξακολουθοῦν νὰ ὑπάρχουν ἀκόμη καὶ σήμερον ἀντίστοιχα ἔθιμα, προσερχόμενα ἐκ παλαιοτάτων ἐπιβιώσεων. Τὸ ἡλιοστάσιον τοῦτο φαίνεται ὅτι συνεδέετο ἀμέσως μὲ τὴν ἐορτὴν τῆς γεννήσεως τοῦ νεαροῦ θεοῦ τοῦ ἡμερησίου φωτὸς ἀρχικῶς (καὶ τῆς παρίσου του νεαρᾶς θεᾶς), τῶν παλαιο-μυκηναϊκῶν δηλαδὴ Διὸς καὶ Δίας, καὶ τῆς ἐλεύσεώς των δηλονότι εἰς τὴν γῆν.¹ Τὸ γεγονὸς τοῦτο ἐπὶ τοῦ μυκηναϊκοῦ χρυσοῦ δακτυλίου τῶν Μυκηνῶν (πίν. 28α) φαίνεται νὰ συμβαίνει εἰς περίοδον φθινοῦσης σελήνης —διότι ὁ πλανήτης εἶναι πρὸς τὴν σκοτεινὴν πλευρὰν τῆς σελήνης— καὶ πρὸ τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου ἐπομένως. Ἡ ἐορτὴ, ἣται ὁ ἐτήσιος πανηγυρισμὸς του, ὑποθέτομεν, θὰ ἀπετέλει ὁμοίως κινητὴν ἐορτὴν, ἀγομένην κατὰ τὴν τελευταίαν σελήνην τοῦ χειμερινοῦ ἡλιοστασίου. Τὸ ἡλιοστάσιον τοῦτο ἀπετέλει εἰς ὠρισμένα μέρη ἄλλωστε καὶ ἀπαρχὴν τοῦ νέου ἔτους, ὅπως λ.χ. εἰς τὴν Αἰτωλίαν καὶ τὴν Μακεδονίαν, ὅπου συνέπιπτε πρὸς τὸν μῆνα Δῖον, πρῶτον μῆνα τοῦ ἔτους.

1. Βλ. σελ. 68 κ.ε.

Καὶ τὸ ἔθιμον τῶν πυρῶν, ἐξ ἄλλου, φαίνεται, ὅτι, ἐπίσης συνεδύαζετο μὲ τὸ χειμερινὸν ἡλιοστάσιον. Ἀλλὰ σήμερον ὑφίσταται μὲ τὴν παραλλαγὴν ἐνὸς εἰδικοῦ δαυλοῦ εἰς τὴν ἐστίαν, ὁ ὁποῖος καίει ἐκεῖ συνεχῶς. Ἐνεκα τοῦ ψυχροῦ καιροῦ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, τὸ ἔθιμον τοῦτο ἔχει ἀτονίσει εἰς τὴν ὑπαιθρον. Σημειοῦται σχετικῶς ὅτι ἡ ὕπαρξις τοῦ ἐθίμου τούτου κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τοῦ γενεθλίου τοῦ Διὸς φαίνεται ἀπὸ τὴν πληροφορίαν¹ ὅτι εἰς τὸ Ἰδαῖον ἄντρον, τὸ ὁποῖον ἐθεωρεῖτο χώρος τῆς γεννήσεώς του, φλόγες ἐξήρχοντο ἐκ τοῦ στομίου του, κατὰ τὴν ἐορτὴν τῆς γεννήσεως τοῦ θεοῦ.

Ἀλλὰ κατὰ τὸ χειμερινὸν ἡλιοστάσιον ἀσκεῖται ἀκόμη καὶ ἡ μαντεία, ἔχουσα ὅμως περιορισθῇ ὁμοίως —μόνον κατὰ τὴν παραμονὴν τοῦ νέου ἔτους— ὁπότε, δοκιμάζεται ἡ τύχη μὲ κάθε τρόπον. Πιστεύεται, ἐξ ἄλλου, ὅτι τότε ὁμοίως ἀνοίγουν οἱ οὐρανοί.

Ἐπὶ πλεόν, κατὰ τὸ αὐτὸ ἡλιοστάσιον διατηρεῖται ἀκόμη, ἔστω καὶ περιορισμένον, ἔνεκα τῶν καιρικῶν συνθηκῶν, τὸ ἔθιμον τῶν λουτρῶν, ἔχον ὑποκατασταθῇ ἐν πολλοῖς διὰ ραντίσματος ἐκ τοῦ ἀγιάσματος τῆς (προτεραίας ἢ αὐτῆς ταύτης τῆς) ἐορτῆς τῶν Θεοφανείων, (6ης Ἰανουαρίου), ἢ ὅποια καὶ ἀρχικῶς συνέπιπτε μὲ τὴν ἐορτὴν τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ. Κατὰ τὴν ἐορτὴν τῶν Θεοφανείων καὶ ἄνθρωποι ἄλλωστε ρίπτονται καὶ σήμερον εἰς τὴν θάλασσαν ἢ τὸν ποταμόν, ὅπου γίνεται ἡ θρησκευτικὴ τελετή, ἢ καὶ εἰς τὴν δεξαμενὴν, πρὸς ἀνεύρεσιν τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, ὁ ὁποῖος ρίπτεται τότε ὑπὸ τοῦ ἱερέως (ἢ τοῦ ἐπισκόπου) εἰς τὰ ὕδατα, κατὰ τὸ ἐπικρατοῦν ἔθιμον. Εἰς δὲ τὰ κάλλαντα τῆς προηγούμενης ἡμέρας ἄδονται ὑπὸ τῶν μικρῶν παιδιῶν, διὰ τὸν τελούμενον ἀγιασμὸν τῶν ὑδάτων, διάφορα, εἰς τὰ ὅποια ἀναφέρονται μεταξὺ ἄλλων : «ν' ἀγιασθοῦν οἱ κάμποι καὶ τὰ βουνά» καὶ ἐπομένως νὰ ἀγιασθῇ ὅ,τιδήποτε ἔμψυχον καὶ ἄψυχον ὑπάρχει εἰς αὐτά.

Συνεωρτάζετο δέ, ὅπως μόλις ἐλέχθη, ἡ ἐορτὴ τῶν Χριστουγέννων μὲ τὴν ἐορτὴν τῶν Θεοφανείων ἀρχικῶς (ἕως τὸν 4ον αἰ. μ.Χ.), διότι ἐπιστεύετο ὅτι Γέννησις καὶ Ἐπιφάνεια τοῦ Χριστοῦ ἐσήμαινον τὸ αὐτὸ πρᾶγμα ἀλλὰ καὶ διότι ἡ ἡμέρα τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ δὲν ἦτο γνωστή.² Ὁ καθορισμὸς τῆς 25ης Δεκεμβρίου ὡς ἐορτῆς τῆς Γεννήσεως Του ἐβασίσθη πιθανῶς εἰς τοὺς λόγους τοῦ Ἰωάννου τοῦ Προδρό-

1. ANT. LIB. Μεταμ. Συσ. 19.

2. Μεγ. Ἑλλην. Ἐγκυκλ. ἔ.δ., λ. Χριστοῦγεννα.

μου (ἡ Βαπτιστοῦ) περὶ τοῦ Ἰησοῦ: «Ἐκεῖνον δεῖ αὐξάνειν, ἐμὲ δὲ ἐλαττοῦσθαι»¹· καὶ ἕνεκα τούτου ἡ ἑορτὴ ὠρίσθη ὁμοίως κατὰ τὸ χειμερινὸν ἡλιοστάσιον, ὅποτε ἀρχίζει ἡ αὐξησις τῆς ἡμέρας, ἐνῶ ἀντιστοίχως ὠρίσθη ἡ ἑορτὴ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου κατὰ τὸ θερινὸν ἡλιοστάσιον, ὅποτε ἀρχίζει ἡ ἐλάττωσις (μείωσις) τῆς ἡμέρας.

Τὰ στοιχεῖα αὐτά, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν ἐπιβίωσιν ἐνὸς τοπικοῦ ἐθίμου εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν, συμβάλλουν εἰς τὴν ἀνάπλασιν τῆς μεγάλης εἰς αὐτὸ ἀγομένης ἀρχαίας ἑορτῆς. Τὸ ἔθιμον τοῦτο ἔχει ὡς ἐξῆς :

Μολονότι ὁ εἰς τὸν χώρον τοῦ Ἱεροῦ τούτου χριστιανικὸς ναὸς τιμᾶται εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Ἀγίου Πέτρου,² ἡ μεγάλη ἐν τούτοις ἐτησίᾳ ἑορτὴ καὶ πανηγυρίς, καὶ δὴ μετὰ Μεγάλου Ἑσπερινοῦ κατὰ τὴν προτεραίαν καὶ ἀρτοκλασίαν κατὰ τὴν θείαν λειτουργίαν τῆς ἡμέρας, τελεῖται κατὰ τὴν ἑορτὴν τῆς Ἀναλήψεως. Δὲν εἶναι δὲ τυχαῖον ὅτι ἡ ὑπερκείμενη κορυφὴ (εἰς τὰ Β.Δ.) τοῦ Ἱεροῦ μετωνομάσθη εἰς τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους εἰς «Ἀνάληψιν» καὶ ἔκτοτε, διακοπείσης πλέον τῆς ἀρχαίας ἑορτῆς, ἐωρτάζετο ἐφεξῆς εἰς τὸν χώρον ἡ Ἀνάληψις τοῦ Χριστοῦ, ἡ ὁποία κατὰ τοὺς πρώιμους χρόνους συνειθίζετο γενικῶς ὑπὸ τοῦ Χριστιανικοῦ κόσμου νὰ γίνεταί εἰς τὸ ὑπαίθρον.³ Ἡ ἑορτὴ πάντως εἰς τὸν χώρον τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ προσλαμβάνει καὶ σήμερον τὴν μορφήν μεγάλης πανηγύρεως τῶν κατοίκων ὅλης τῆς περιοχῆς.

Ἀλλὰ τοῦτο παρατηρεῖται καὶ ἄλλοι, ὅπως εἰς τὴν Πάφον τῆς Κύπρου, ὅπου τὸ γνωστὸν Ἱερὸν τῆς θεᾶς, καθὼς καὶ εἰς τὸ Ἰδαῖον ἄντρον, ὅπου, κατὰ τὸν ἀνασκαφέα Σακελλαράκη, κατὰ τὴν ἡμέραν αὐτὴν ἐκ τῆς πλησίον κωμοπόλεως τῶν Ἀνωγείων ἐκκινᾷ λιτανεὶα πρὸς τὸ Ἱερὸν αὐτό. Καὶ ἐδῶ ἡ ἀρχαία ἑορτὴ τοῦ θερινοῦ ἡλιοστασίου φαίνεται ὑποκατασταθεῖσα διὰ τῆς ἑορτῆς τῆς Ἀναλήψεως, ἐνῶ συγχρόνως παρέχεται καὶ ἑνδειξίς συλλατρείας Διὸς καὶ Ἀφροδίτης ἀρχικῶς καὶ εἰς τὸ Ἱερὸν αὐτὸ καὶ ἕνεκα τῆς εὐρέσεως καὶ τροχῶν⁴.

Δέον νὰ προστεθῇ ὅτι τὸ πλεῖστον τῶν κινητῶν εἰκόνων εἰς τὸν ναῦσκον τοῦ Ἀγίου Πέτρου εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν δὲν εἶναι τοῦ Ἀποστόλου

1. ΙΩ. γ. 30.

2. Περὶ αὐτοῦ βλ. σελ. 277.

3. Μεγ. Ἑλλην. Ἐγκυκλ. ἔ.δ., λ. Ἀνάληψις.

4. Π.Α.Ε. 1984 (ὑπὸ ἐκδοσιν).

5. Π.Α.Ε. 1983 (1886) Β, πίν. 260. Βλ. καὶ σελ. 205.

αὐτοῦ ἀλλὰ εἶναι τῆς Ἀναλήψεως τοῦ Χριστοῦ καὶ ἀκολούθως τῶν Ἀγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης μετὰ τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, —τριαδικοῦ συνόλου (καὶ μετ' ἀγίας Μητρὸς) δηλαδή—, ἀνακαλοῦσαι οὕτως εἰς τὸν νοῦν κάποιαν σχέσιν μὲ τὴν παράδοσιν τοῦ ἀρχαίου Ἱεροῦ. Ἐπίσης, τῆς Ἀγίας Τριάδος ἑορταζομένης μετὰ τὴν Ἀνάληψιν.

Ἡ σημασία βεβαίως σήμερον τῆς Χριστιανικῆς ὡς ἄνω ἑορτῆς εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν εἶναι ἀπλῆ. Δὲν συνέβαινεν ὅμως τὸ αὐτὸ καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Τελουμένη ἡ ἀρχαία ἑορτὴ κατὰ τὸ θερινὸν ἡλιοστάσιον (ἡ ἐπιβίωσίς της εἰς τοὺς Β. Εὐρωπαϊκοὺς λαοὺς λέγεται ἑορτὴ τοῦ μεσοκαλοκαιροῦ), συνεδυάζετο μὲ τὴν συνειδητοποίησιν τῆς βαθμιαίας συνεχοῦς ἐφεξῆς μειώσεως τῆς ἡμέρας, ἡ ὁποία καθίστατο πλέον ὀλονέν μικρότερα. Συνεδυάζετο δηλαδή μὲ τὴν «στροφὴν» τοῦ ἡλίου (βλ. ἄνωτ.) καὶ μὲ τὴν μετ' αὐτὴν συνεχῇ ἐφεξῆς, μέχρι τοῦ χειμερινοῦ ἡλιοστασίου, μείωσιν τοῦ ἡμερησίου φωτός.

Εἰς τὴν ἀρχαίαν πρωτόγονον ἀντίληψιν ὁ πανηγυρισμὸς τῆς ἑορτῆς αὐτῆς συνεδυάζετο πιθανώτατα καὶ μὲ τὸν ἑορτασμὸν τῆς προσωρινῆς ἀποχωρήσεως τῆς θεότητος τοῦ ἡμερησίου φωτός, μέχρι τῆς ἐκ νέου ἐπιστροφῆς της. Τὴν ρίζαν του ἐπομένως εἰς τὴν ἀντίληψιν αὐτὴν εἶχε πιθανῶς καὶ ὁ μῦθος τῆς εἰς τοὺς Ὑπερβορείους ἀποχωρήσεως τῶν Λητοειδῶν, τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τῆς Ἀρτέμιδος —καταβολάδων τῶν παλαιῶν τοῦ φωτός θεοτήτων: Διὸς καὶ Δῖας (Ἀφροδίτης) ἀντιστοίχως¹ καὶ τῆς ἐκ νέου ἐπανόδου των, κατ' ἔτος, ἐκ τῆς χώρας αὐτῆς. Εὐρύτατα διαδεδομένος ἦτο, ἐξ ἄλλου, ὅπως ἤδη ἐτονίσθη, ὁ ἑορτασμὸς αὐτὸς τοῦ θερινοῦ ἡλιοστασίου εἰς πλεῖστα μέρη. Καὶ δὲν εἶναι τυχαῖον ὅτι καὶ εἰς τὸ Stonehenge, ὅπου τὰ γνωστὰ λείψαν τῆς Β' χιλιετίας π.Χ., ἐξακολουθοῦν νὰ συνέρχωνται οἱ πλησιόχωροι πρὸς ἑορτασμὸν τῆς ἡμέρας αὐτῆς. Δὲν εἶναι δὲ τυχαῖον ἐπίσης ὅτι ὁ ἑορτασμὸς τῆς ἡμέρας αὐτῆς ἔχει μετατεθῇ μερικῶς εἰς τὴν χριστιανικὴν ἑορτὴν τῆς Ἀναλήψεως τοῦ Χριστοῦ εἰς τοὺς Οὐρανούς.

Ἄν ὅμως εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν ὑπῆρχε δευτέρα ἐτησία ἑορτὴ, κατὰ τὸ χειμερινὸν δηλαδή ἡλιοστάσιον, εἶναι ἄγνωστον, Ἐνεκα τοῦ δυσχειμέρου τοῦ χώρου τοῦ Ἱεροῦ, τοῦτο εἶναι μᾶλλον ἀπίθανον. Ἀλλὰ καὶ ἂν ὑπῆρχε θὰ περιωρίζετο μεταξὺ τοῦ ἱερατείου πιθανῶς². Πολὺ πιθανὸν ὅμως

1. Βλ. περὶ τούτου σελ. 64 καὶ 93.

2. Περὶ αὐτῆς βλ. καὶ ἀμέσως κατωτ. σελ. 195.

νά υπῆρχεν ἄλλη ἐορτή, κατὰ τὴν ἐαρινὴν ἰσημερίαν (καὶ τὴν ἐφεξῆς συνεχῇ αὐξήσει — ἐναντι τῆς νυκτός — τῆς ἡμέρας) ἀλλὰ καὶ ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς ἐπιστροφῆς τῆς θεότητος. Τοῦτο ἐγένετο ἄλλωστε εἰς τοὺς Δελφούς, ὅποτε καὶ ἤνοιγε τὸ Μαντεῖον ἐκ νέου, κατὰ τὸν μῆνα Πύθιον, ὅποτε ἤρχιζε καὶ τὸ νέον ἔτος. Κατὰ τὴν αὐτὴν περίπου, ἐαρινήν, ἐποχὴν ὑπὸ τῶν Ρωμαίων ἤγετο ἡ ἐορτὴ πρὸς τιμὴν τῆς (νεωτέρας) Ἀφροδίτης (= τῆς Apru, βλ. ἄνωτ.) κατὰ τὸν β' μῆνα τοῦ ἔτους των, ὁ ὁποῖος καὶ διὰ τοῦτο ἐλέγετο Ἀπρίλιος. Κυρίως ὅμως τοῦτο ἐγένετο εἰς τὴν Κύπρον, πρὸς τιμὴν τῆς θεᾶς, εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς ὁποίας, ἐν μέσῳ τῶν ὀλανθίστων Κήπων της, συνέρρεεν ὁ κόσμος καὶ τὴν ἐτίμα δι' αἵματηρῶν καὶ ἀναιμάκτων (ἐκ μύρων καὶ ἀνθέων) προσφορῶν.

Ἀρκετὰ δὲ στοιχεῖα τῶν ἐορταστικῶν καὶ ἄλλων θρησκευτικῶν ἐκδηλώσεων εἰς τὸ Ἱερὸν παρουσιάζονται ἀντιστοιχῶς καὶ εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Πάφου, ὅπως ἔχει ἤδη ἐκτεθῆ. Αὐτὸ εἶναι κατανοητόν, λόγῳ τῆς ἀρκαδικῆς καταγωγῆς τούτου. Ἐν ἐκ τῶν στοιχείων αὐτῶν εἶναι καὶ ἡ ἐορτὴ τῆς θεᾶς κατὰ τὸ θερινὸν ἡλιοστάσιον, ἔχουσα μεταχριστιανικῶς μετατεθῆ εἰς τὴν (κινητὴν) ἐορτὴν τῆς Ἀναλήψεως, περιλαμβάνουσα καὶ κοινὰ λουτρά καθαρμοῦ. Προσθέτομεν ὅμως ἐδῶ καὶ τὰ ἀκόλουθα :

Κατὰ τὴν ἀρχαίαν ἐορτὴν εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Πάφου (Παλαίπαφον) «κατ' ἔτος» ἤρχοντο διὰ κοινὸν πανηγυρισμὸν ἄνδρες ὁμοῦ γυναιξὶν ἐκ τῶν ἄλλων πόλεων συνιόντες¹. Τὸ αὐτὸ θὰ συνέβαινε καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν, ἀφοῦ ἐξακολουθεῖ νὰ ἐπαναλαμβάνεται τοῦτο καὶ σήμερον ἀκόμη κατὰ τὴν ἐπιβίωσιν τῆς ἐορτῆς, ἥτοι κατὰ τὴν ἐορτὴν τῆς Ἀναλήψεως. Ἐξ ἄλλου, ἡ ἐορτὴ αὐτὴ καὶ εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Πάφου ἐχαρακτηρίζετο ὑπὸ κοινῶν δείπνων ἀλλὰ καὶ ὑπὸ παροχῆς μαντείας. Ἄλλωστε τὸ Ἱερὸν αὐτό, μαστιζόμενον ὁμοίως ὑπὸ (N.;) Δ. ἀνέμων² ἐλειτούργει καὶ ὡς Μαντεῖον. Καὶ εἶναι γνωστὸν ὅτι τὸ ἐπεσκέφθη, διὰ νὰ τὸ συμβουλευθῇ, καὶ ὁ Ρωμαῖος αὐτοκράτωρ Τίτος, τὸ 70 μ.Χ.

Εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Κύπρου, ἐν τούτοις, ἕνεκα τῆς παρουσίας πλήθους ἱεροδούλων — ἐκ φοινικικῆς κυρίως ἐπιδράσεως τοῦ ἐθίμου — αἱ ἐορταστικαὶ αὐταὶ ἐκδηλώσεις τελικῶς³ ἐξεφυλίζοντο εἰς πορνείαν (πρᾶγμα τὸ

1. ΣΤΡΑΒ. XIV 683.

2. Βλ. R.E. ἑ.ἀ., λ. Πάφος, τ. 954.

3. Περὶ τῶν ἐορταστικῶν ἐκδηλώσεων πρὸς τιμὴν τῆς θεᾶς εἰς τὴν Κύπρον. Βλ. ΣΤΡΑΒ. XIV 683. ΑΘΗΝ. III 27, ΑΙΣΧΥΝ. Επ. 10. ΙΜΕΡ. 2 ΗΣΥΧ. λ. μυρικός ΤΑΚΙΤ. Hist. II 3. ΟΡΑΤ. I, 4,5 ΟΒΙΔ., Fast, IV 133, ΚΑΙΜ. ΑΛΕΞ. Προτρ. σ. 13. Στρωμ. σ. 348.

ὁποῖον εἶχε διεισδύσει σὺν τῷ χρόνῳ καὶ εἰς ἑλληνικά Ἱερὰ τῆς θεᾶς, δεχθέντα τὴν κυπριακὴν - φοινικικὴν αὐτὴν ἐπίδρασιν, λ.χ. τῆς Κορίνθου καὶ τῶν Κυθήρων, καθὼς καὶ εἰς ἄλλα ἐπηρρεασθέντα ἐξ αὐτῶν). Εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν ὅμως δὲν ὑπάρχει ἔνδειξις τοιοῦτου ἐκφυλισμοῦ, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει εἰς αὐτὸ καὶ καμμία ἔνδειξις παρουσίας ἱεροδούλων. Ἡ ὅλη λατρεία, περιλαμβανομένης καὶ τῆς ἐορτῆς, διετῆρει εἰς τὸ Ἱερὸν αὐτὸ τὸν παλαιὸν ἐλλαδικὸν τῆς χαρακτῆρα, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον συνέβαινε καὶ εἰς τὸ θεσπρωτικὸν Ἱερὸν, ὅπου ὑπῆρχεν ἡ αὐτὴ (τριαδική: Διῶνης - Ἀφροδίτης - Διὸς) λατρεία. Καὶ ὡς πρὸς τὴν ἐορτὴν ἄλλωστε¹, ὁ χαρακτήρ αὐτὸς θὰ ἦτο δυνατόν νὰ θεωρηθῇ καὶ κρητο - μυκηναϊκός: ἐὰν ἡ συγκέντρωσις (βλ. ἀμέσως ἀνωτ.) «ἀνδρῶν ὁμοῦ γυναιξίν», ἐορταζόντων εἰς τὸ ὕπαιθρον καὶ πρὸ τοῦ τριμεροῦς Ἱεροῦ κορυφῆς (ὄρεινοῦ), τῆς γνωστῆς (πίν. 142α) τοιχογραφίας τῆς Κνωσοῦ (Ἰδαίου;) θεωρηθῇ ὅτι παριστᾷ ὁμαδικὴν (ὑπαίθριον καὶ θερινὴν) συγκέντρωσιν ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, πρὸς συνεορτασμὸν τῆς θερινῆς ἐορτῆς τοῦ ἡλιοστασίου. Τοῦ ἐθίμου τούτου ἄλλωστε καὶ εἰς τὸ Ἰδαῖον ἐξακολουθεῖ καὶ σήμερον ἢ ὡς ἄνω ἐπιβίωσις².

Ἀντίστοιχοι, ἐξ ἄλλου ἐκδηλώσεις κατὰ τὸ χειμερινὸν ἡλιοστάσιον, εἰς μικροτέραν κλίμακα, ἐγίνοντο εἰς τὸ Ἰδαῖον ἄντρον κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν ὑπὸ τοῦ ἱερατείου, ἥτοι κατὰ τὴν ἐορτὴν διὰ τὴν ἐπέτειον τῆς γεννήσεως τοῦ Διὸς³. Τοῦτο κατὰ τὴν κρητο - μυκηναϊκὴν ἐποχὴν ἴσως νὰ ἐγίνετο πανηγυρικῶς εἰς τὸ ἀνατορικὸν παράρτημα τῆς Κνωσοῦ⁴ ὑπὸ τῶν ἐπισήμων ἀρχῶν καὶ μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὸν βασιλέα - ἱερέα⁵. Ἦτοι, εἰς τὸ συγκρότημα μὲ τὴν μεγαροειδῆ μορφήν (τῆς αἰθούσης τοῦ θρόνου)⁶. Τότε τὸ πλῆθος θὰ ἦτο εἰς τὴν ἔξωθεν αὐτοῦ κεντρικὴν αὐλὴν, ἀτενίζον τὴν ἐκεῖ μίμησιν τοῦ (ὄρεινοῦ) τριμεροῦς Ἱεροῦ. Ἴσως ἡ ἐορτὴ αὐτὴ νὰ συνεδυάζετο καὶ μὲ τὸ κατ' αὐτὴν ἀρχόμενον νέον ἔτος. Ὅπως δὲποτε ἡ ὑπαρξίς μαγειρείου παρὰ τὴν αἵθουσαν αὐτὴν ὑποδηλοῖ κοινὰ ἱερὰ δεῖπνα, ἐνῶ ἡ ὑπαρξίς τῆς ἱερᾶς δεξαμενῆς εἰς αὐτὴν ὑποδηλοῖ καὶ τὴν ἐκεῖ τέλεσιν λουτρῶν καθαρμοῦ. Τὰ στοιχεῖα αὐτά, βασικά τῶν ἱεροτελεστιῶν εἰς τὸ συγκρότημα τοῦτο, ἦσαν βασικά καὶ τῶν ἐορτῶν τῶν δύο ἡλιοστα-

1. Ὡς πρὸς τὴν λατρείαν βλ. σελ. 53, 68, 101.

2. Βλ. σελ. 191, σημ. 4.

3. Βλ. σελ. 190.

4. Βλ. σελ. 257.

5. Ὅπως ἦτο ὁ Μίνως. Τὸν τίτλον τοῦτον, βασιλέως - ἱερέως, ἐξακολουθεῖ νὰ φέρῃ εἰς τὴν Πάφον καὶ ὁ ἱερεὺς τῆς θεᾶς — R.E. ἑ.ά., λ. Πάφος, 941, καλούμενος καὶ ἀγῆτωρ.

6. Βλ. σελ. 257.

σίων, ἀπαντῶντα κυρίως εἰς Ἱερὰ τῆς (Οὐρανίας) Ἀφροδίτης (καὶ τοῦ Διὸς) κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν.

ΕΙΔΙΚΑΙ ΠΡΟΣΦΟΡΑΙ

Εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν ὅμως τοῦ χειμερινοῦ ἡλιοστασίου ἡ ἐορτὴ θὰ ἐγίνετο ὑπὸ τοῦ ἱερατείου, εἰς περιορισμένην κλίμακα, ὅπως καὶ εἰς τὸ Ἰδαῖον. Ἐπισήμως δὲ αὕτῃ θὰ ἐτελεῖτο εἰς τὰ πλησίον ἀστικά κέντρα : τὴν (πόλιν) Ψωφίδα, ὅπου ἡ θεὰ ἐτιμᾶτο καὶ ὡς πολιοῦχος, καὶ τὴν (πόλιν) Θέλπουσαν καὶ πιθανώτατα καὶ εἰς τὴν πλησιέστερον τούτων κειμένην Στράτον, ὅπως ἐγίνετο καὶ εἰς τὴν πόλιν τῶν Θηβῶν, ὅπου ἡ ἐορτὴ τῆς θεᾶς ἦτο κατὰ τὸν Δεκέμβριον.¹ Κατὰ δὲ τὴν (μεγάλαν) ἐορτὴν τοῦ θερινοῦ ἡλιοστασίου, «ἄνδρες ὁμοῦ γυναιξίν», θὰ συνεκεντροῦντο εἰς τὸ ὄρεινόν τοῦτο ἀρκαδικὸν Ἱερὸν, ἐκ τῶν ἐν λόγῳ πόλεων καὶ ἄλλων πλησιοχώρων μερῶν, πρὸς πανηγυρισμόν, καθαρμόν καὶ ἐνδυνάμωσιν, ἀναζήτησιν κάποιας μαντείας καὶ ἀνάθεσιν εἰς τὴν θεότητα παντοίων προσφορῶν. Μεταξὺ δὲ τῶν προσφορῶν αὐτῶν θὰ συγκατελλέγοντο εἰδώλια τῆς θεᾶς καὶ τῶν προσφιλῶν της ζώων καὶ πτηνῶν, παντοῖα σκεύη καὶ ἐργαλεῖα, χρήσιμα εἰς τὸ Ἱερὸν, καὶ πιθανῶς μερικὰ τοὐλάχιστον ἀπὸ τὰ εὑρεθέντα νομίσματα εἰς αὐτὸ (πίν. 103-104).² Ἀπὸ τὰ νομίσματα αὐτὰ δυνατόν νὰ προκύψουν μερικὰ συμπεράσματα. Τὸ νόμισμα τῶν Ἡλείων, τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. (πίν. 104,1) δυνατόν νὰ σχετισθῇ μὲ τὴν παρουσίαν ἡλειακῶν φρουρῶν εἰς τὴν περιοχὴν (βλ. ἀνωτ.). Κατὰ τὸν προηγηθέντα δὲ 4ον αἰ. π.Χ., ἀπὸ τὸν ὁποῖον προ-

1. ΞΕΝ. Ἑλλ. V 44.

2. Κατὰ τὴν ἐκτίμησιν τῆς κ. Οἰκονομίδου, Διτρίας τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου τῶν Ἀθηνῶν τὰ κυριώτερα καὶ ἀρτιώτερα σωζόμενα ἐκ τῶν ἐν λόγῳ νομισμάτων ἔχουν ὡς ἐξῆς :

Τριώβολον, νομισματοκοπεῖον Μαντινείας, μεταξὺ τῶν ἐτῶν 462/60 καὶ 428 π.χ. (βλ. WILLIAMS, *The Confederate Coinage of the Arcadians in the fifth century B.C.*: N.N.M. 155, σ. 115, ἀρ. 283-84, period IV, section 5).

Τριώβολον Σικυῶνος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Στατήρ Αἰγίνης τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (βλ. S.N.G. Delepierre ἀρ. 154,6).

Χάλκινον νόμισμα Λευκάδος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (B.M.C. *Thersaly etc*, πίν. XXVIII ἀρ. 6 καὶ S.N.G. Cop 370).

Χάλκινον νόμισμα Λευκάδος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (B.M.C. *Thenaly etc*, πίν. XXVIII ἀρ. 6 καὶ S.N.G. 370).

Χάλκινον νόμισμα Ἀρκαδίων τῶν χρόνων μετὰ τὸ 370 π.χ. περίπου. Νομισματοκοπεῖον Μεγαλοπόλεως (βλ. S.N.G. Cop. ἀρ. 201 κ.ε.).

Χάλκινον νόμισμα Ἡλίδος, τῶν χρόνων 271-191 π.Χ. (B.M.C. σελ. 74 ἀρ. 141-42, πίν. XV ἀρ. 13).

έρχεται καὶ τὸ πλεῖστον μέρος τῶν ὡς ἄνω νομισμάτων, τὸ Ἱερὸν φαίνεται νὰ παρουσιάζῃ τὴν μεγαλυτέραν σχετικῶς ἄνθησιν, καὶ τοῦτο δὲ ἴσως ἐν συνδυασμῷ μὲ τὴν ἀνακατασκευὴν τῶν κτηρίων του. Νομίσματα πάντως ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὸ Ἱερὸν κατὰ τὴν πρώιμον ρωμαϊκὴν ἐποχὴν, ἐνῶ ἔχομεν τὴν παρουσίαν ενός, τῆς ὑστέρας ρωμαϊκῆς ἐποχῆς¹, εἰς αὐτό.

Πέραν ὅμως τῶν τοιούτων συνήθων προσφορῶν, εἰς τὸ ἐν λόγῳ Ἱερὸν φαίνεται ὅτι ἐγένοντο κατ' ἐξοχὴν δύο εἶδη εἰδικῶν προσφορῶν, κυρίως δὲ κατὰ τὴν ἐορτὴν αὐτήν. Ἦσαν δὲ αἱ προσφοραὶ αὐταί : α) πλόκαμοι ἢ μᾶζα ἐν γένει μαλλιῶν, μὲ τὰ κοσμήματά των· καὶ β) ἐνδύματα μὲ τὰ κοσμήματά των ἐπίσης. Ἐξ αὐτῶν, ὅπως εἶναι φυσικόν, διεσώθησαν μόνον τὰ κοσμήματα².

Κοσμήματα μαλλιῶν

Διακρίνονται δύο κύριοι τύποι τοιούτων κοσμημάτων : α) δακτυλιόσχημοι καὶ β) ταινιωτοί. Οἱ τύποι αὗτοί ἀνταποκρίνονται εἰς δύο τύπους κομμώσεως : α) μὲ πολλοὺς κατακορύφους πλοκάμους (ἐμπροσθεν ἐπὶ τῶν ὤμων καὶ ὀπισθεν ἐπὶ τῶν νώτων) ἢ μὲ ἓνα μόνον (ὀπισθεν)· καὶ β) μὲ χυτὴν μᾶζαν μαλλιῶν, ἔχουσαν ὀριζοντίους κυματισμοὺς (ὀπισθεν καὶ ἐμπροσθεν). Καὶ διὰ μὲν τῶν δακτυλίων ἐσφηκοῦντο κατ' ἀποστάσεις οἱ ἐν λόγῳ πλόκαμοι, διὰ δὲ τῶν ταινιῶν συνεκρατεῖτο (ἐπὶ τοῦ αὐχένος) ὀπισθεν ἢ χυτὴ μᾶζα τῶν μαλλιῶν καὶ ἀντιστοίχως ἐμπροσθεν. Ἀναλυτικώτερον :

Τὰ δακτυλιόσχημα τοιαῦτα κοσμήματα (πίν. 105-106) εἶναι : κατὰ κανόνα χάλκινα³ καὶ ἄλλα ἐξ αὐτῶν εἶναι σφυρήλατα ἄλλα (ὀλιγώτερα) ἐλασμάτινα⁴. Ἄλλα δὲ εἶναι μὲ μὴ ἐφαπτόμενα ἄκρα⁵, ὥστε νὰ παρέχουν μίαν ἐλαστικότητα κατὰ τὴν σφήκωσιν. Ἄλλα πάλιν εἶναι μὲ ἐφαπτόμενα ἄκρα καὶ δὲν παρέχουν τοιαύτην ἐλαστικότητα, ὁμοιάζουν δὲ μὲ πραγμα-

1. Βλ. σελ. 273, σημ. 1.

2. Περὶ τῶν ἀρχαίων κοσμημάτων γενικῶς βλ. HIGGINS, *Greek and Roman Jewellery* (1965) καὶ εἰδικώτερον PHILIPP, Schmuck, *Ol. Forsch.* XIII (1981).

3. Ἐξαίρεσιν ἀποτελοῦν δύο (ἀργυροῖ) δακτύλιοι, ἐκ τοῦ τελεστηρίου, ἀρ. 354 καὶ ἀρ. 440 πίν. 105· καὶ μικρὸν (ἀργυροῦν) ψέλιον, ἀρ. 744. ἐκ τοῦ Ν. ἀναλ. τοίχου, πίν. 106β.

4. Πβλ. ἀρ. 370 ἐκ τοῦ βωμοῦ.

5. Πβλ. ἀρ. 741 καὶ ἀρ. 854 ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοίχου, ἀρ. 326 ἐκ τοῦ τελεστηρίου, ἀρ. 439 ἐκ τοῦ χώρου ἐκ τοῦ τελεστηρίου, ἀρ. 743 ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοίχου.

τικά δακτυλίδια¹ (πίν. 105α,β). Ἀλλὰ τὰ πλεῖστα τούτων εἶναι πολὺ μικρὰ διὰ πραγματικά δακτυλίδια, ἐνῶ καὶ τὰ μὲ μὴ ἐφαπτόμενα ἄκρα ὅμως εἶναι ἢ ἀρκετὰ μικρὰ ἢ ἀρκετὰ μεγάλα² διὰ δακτυλίδια. Δύο δὲ ἐξ αὐτῶν, ἐν χάλκινον καὶ ἐν ἀργυροῦν³, σφυρήλατα (πίν. 106α,β), εἶναι ἀσύμφορα καὶ ἐνδέχεται νὰ μὴ εἶναι κἂν βραχιόλια, ὅπως ἐκ πρώτης ὕψεως φαίνεται, ἀλλὰ κοσμήματα σφηκώσεως τοῦ ἐνὸς καὶ μόνον πλοκάμου μαλλιῶν ἐπὶ τῶν νώτων⁴. Καὶ τοῦτο, διότι τὸ πρῶτον εἶναι μέγα καὶ τὸ ἕτερον πολὺ μικρὸν διὰ βραχιόλι. Τὰ μὴ ἐφαπτόμενα ἄκρα τῶν ἐν λόγῳ κοσμημάτων, συχνὰ ἀπολήγουν εἰς κεφαλὴν ὕψεως. Ἄλλα φέρουν καὶ ἄλλην διακόσμησιν, (πίν. 105ε), ὁμοίαν ἢ διαφορετικὴν, ἄλλοτε μὲ βαρύτερον τὸ ἐν ἄκρον (πίν. 105β), ἴσως διὰ τὴν σφήκωσιν τοῦ κατωτάτου μέρους τοῦ πλοκάμου⁵.

Κοσμήματα δακτυλιόσχημα μὲ μὴ ἐφαπτόμενα ἄκρα ἀπαντοῦν κατὰ τὴν πρώιμον Α' χιλιετίαν π.Χ. εἰς τὴν Β. Ἑλλάδα καὶ θεωροῦνται γενικῶς σήμερον Β. καταγωγῆς, ταυτιζόμενα μὲ κοσμήματα μαλλιῶν, σφηκώσεώς των⁶.

Εἰς τὴν αὐτὴν κατηγορίαν σφηκώσεως πλοκάμων εἶναι δυνατόν νὰ ἐνταχθοῦν ἐπίσης καὶ μικροὶ χάλκινοι κρίκοι εὐρεθέντες εἰς σχετικὸν ἀριθμὸν εἰς τὸ Ἱερὸν (πίν. 113α). Οἱ μεγάλου σχετικῶς μεγέθους ὅμως δυνατόν νὰ ἐχρησιμοποιοῦντο, ὅπως ἐλέχθη, διὰ παραπετάσματα καὶ οἱ πολὺ μεγάλοι ὡς ρόπτρα (βλ. ἄνωτ.). Ἐπίσης σωληνοειδὲς σφυρήλατον, ἀρκετὰ πρώιμον⁷ καὶ ἀρκετοῦ μήκους—διὰ νὰ εἶναι δακτυλίδι— καὶ μὲ ζευγὸς χαλκίνων ἥλων, εἰς τὸ σημεῖον τῆς ἐνώσεως, δυνατόν ὁμοίως νὰ εἶναι ἀντιστοίχου χρήσεως (πίν. 113β).

Ἐξ ἄλλου, τὰ ταινιωτὰ τοιαῦτα κοσμήματα εἶναι : χάλκινα καὶ ταινιωτὰ μὲν, κατὰ κανόνα, ἀλλὰ καὶ ἄλλων γενικῶς συναφῶν σχημάτων, διαφόρου δὲ μεγέθους, ἥτοι : στενομήκη, ὀρθογώνια, τετράγωνα καί, κατ' ἐξαίρεσιν, ἔχοντα μορφήν ρόδακος. Ἐχουν δὲ ἑκκρουστον διακόσμησιν ἐκ τῶν

1. Ἀρ. 740 καὶ 370 ἐκ τοῦ τελεστηρίου.

2. Πβλ. τὰ ὡς ἄνω ἀρ. 741 καὶ 854 (σφυρήλατα).

3. Ἀρ. 744 (χάλκινον) καὶ 742 (ἀργυροῦν) ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοίχου.

4. Βλ. σελ. 201 καὶ πίν. 146.

5. Ἀρ. 397 ἐκ τοῦ χώρου τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ.

6. Βλ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΥ, *Βεργίνα* I, 240 εἰκ. 80 καὶ 259, εἰκ. 99. Ἐπίσης, ΡΩΜΗΟΠΟΥΛΟΥ, *Α.Α.Α.* 1971, ἔ.δ.

7. Ἀρ. 750 ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοίχου.

ὑπισθεν, ἡ ὁποία εἶναι, κατὰ κανόνα, κοκκιδωτὴ (πίν. 107-108). Τὰ ἀρχαιότερα τούτων ἐμνημονεύθησαν ἤδη¹.

Κατὰ τὸ μέγιστον πάντως μέρος των εἶναι ὑστερογεωμετρικὰ καὶ μεταγεωμετρικὰ ἀλλὰ μειοῦνται συνεχῶς κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴν ἐποχὴν, προσλαμβάνοντα τελικῶς καὶ ἄλλην (μὴ κοκκιδωτὴν) διακόσμησιν (πίν. 109).

Ἐκ τῶν κοσμημάτων αὐτῶν ἄλλα ἔχουν ὀπὴν κατ' ἀμφοτέρωθεν τὰ ἄκρα, ἄλλα μόνον κατὰ τὸ ἓν ἄκρον, ἄλλα πάλιν στεροῦνται ὀπῆς (στερεώσεως). Ἐνίοτε δὲ τὸ στενόμενης σχῆμα των ἀποκλίνει πρὸς τὸ τοξοειδὲς (πίν. 109β) καὶ ἡ ἀπόκλισις αὐτὴ εἶναι ἐμφανὲς εἰς τὰ ἄκρα των κυρίως.

Τὰ κοσμήματα αὐτά, ὅπως καὶ τὰ δακτυλιόσχημα, ἔχουν εὐρεθῆ εἰς διαφόρους χώρους τοῦ Ἱεροῦ, ὅπως : τοῦ τελεστηρίου καὶ τοῦ τεμένους μὲ τὸν ναόν, τοῦ τοίχου πρὸς Ν αὐτῶν (Ν. ἀναλημματικοῦ), τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος. Ἰδιαιτέραν σημασίαν ὅμως ἔχει τὸ γεγονὸς ὅτι ἀρκετὰ τοῦ πλήθους τῶν μικρῶν ἐλασματίνων ἐν λόγῳ κοσμημάτων εὐρέθησαν καὶ εἰς τὴν τέφραν παρὰ τὸν βωμόν.

Παρόμοια, ἐξ ἄλλου, τοιαῦτα ταινιωτὰ κοσμήματα ἔχουν εὐρεθῆ καὶ εἰς διάφορα ἐλληνικὰ Ἱερά (ὅπως καὶ δακτυλιόσχημα) καὶ ἔχουν ἤδη θεωρηθῆ ὑπὸ τοῦ Furtwängler² ὅτι ἀπετέλουν διαδήματα (προσφερόμενα εἰς τὰ Ἱερά), ἔχοντα εἰς κάθε ἄκρον των (στερεωμένην ἐπ' αὐτοῦ) λεπτὴν ταινίαν ὑφασματίνην, ἡ ὁποία καὶ ἐδένετο μὲ τὴν ταινίαν τοῦ ἄλλου ἄκρου. Ἀργότερον ὅμως ἐθεωρήθησαν ὑπὸ ἄλλων ἐρευνητῶν³ ὅτι ἀπετέλουν μᾶλλον ἐπένδυσιν κιβωτίων. Παρὰ ταῦτα, μερικὰ ἐξ αὐτῶν, ἰδίως τὰ ἔχοντα ἐλαφρῶς τοξοειδῆ ταινιωτὴν μορφήν, ἐξηκολούθουν νὰ ταυτίζωνται μὲ διαδήματα⁴.

Σήμερον ὅμως ἀναγνωρίζεται ὅτι τὰ πρόωγα δείγματα τούτων, τὰ μὲ κοκκιδωτὴν ἰδίως ἔκκρουστον διακόσμησιν, ἀπαντῶντα εἰς τὴν Μακεδονίαν εἰς τάφους μετὰ τὸ 1.000 π.Χ., εἶναι Β. ἐλληνικῆς προελεύσεως, ὅπως ἐτονίσθη, καὶ θεωροῦνται κοσμήματα μαλλιῶν μᾶλλον. Ὁ τρόπος διακοσμήσεώς των ἐνισχύει τὴν ἂποψιν αὐτήν, διότι : Ἐκκρουστος καὶ ἐκ τῶν ὑπισθεν, ἡ διακόσμησις αὐτὴ φαίνεται ὅτι δὲν ἐγένετο ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ ἐλάσματος ἀλλὰ μετὰ τὴν ἐπικόλλησίν του ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας ὑφα-

1. Βλ. σελ. 114.

2. *Olympia* IV, 67.

3. Βιβλιογρ. βλ. εἰς ΟΡΑΝΔΟΥ, *Ἀλίφειρα*, ἔ.δ., 29.

4. *Αἰτόθι* 101, εἰκ. 66.

σματίνης ἢ δερματίνης ταινίας, ἡ ὁποία καὶ ἀπετέλει τὸ οὐσιαστικὸν διάδημα. Ἰχνη κάποιας κολλητικῆς οὐσίας εὐρέθησαν ἄλλωστε ἐπὶ μερικῶν ἐξ αὐτῶν, εἰς τὴν ὀπισθεν (ἐσωτερικὴν) ἐπιφάνειάν των. Ἡ ἀκολουθοῦσα ἐπομένως ὡς ἄνω διακόσμησίς των, δι' ἐκκρούσεως ἐκ τῶν ὀπισθεν, ἐπετύγγανε κυρίως τὴν πλήρη ἐνοποίησιν ἐλάσματος καὶ ταινίας. Ἐὰν δὲ ἡ κροῦσις κατὰ τὴν ἐν λόγῳ διαδικασίαν ἦτο ἐντονωτέρα, εἰς τὴν ἔμπροσθεν ἐπιφάνειάν των, ἀντὶ κοκκίδων, ἐδημιουργοῦντο τότε ὀπαὶ (πίν. 108ε).

Εἰς τὴν περίπτωσιν, ἐξ ἄλλου, τῶν μικρῶν ἐλασμάτων, αὐτὰ πιθανώτατα ἐτοποθετοῦντο διὰ τοῦ αὐτοῦ τρόπου ἐπὶ τῆς μαλακῆς (ὕφασματίνης ἢ δερματίνης) ταινίας κατ' ἀποστάσεις. Διὰ τοῦτο καὶ εἰς αὐτὰ δὲν ὑπῆρχε πάντοτε ἀνάγκη ὅπως πρὸς στερέωσιν. Τὸ αὐτὸ συνέβαινε καὶ μὲ τὰ δισκοειδῆ (καὶ ὑπὸ μορφὴν ρόδακος) ἐλάσματα¹, τὰ ὁποῖα ἀπετέλουν ὁμοίως διακόσμησιν τῆς ταινίας - διαδήματος.

Ἡ ὅλη διαδικασία τῆς ἐκ τῶν ὀπισθεν ἐκκρούσεως ἐπομένως σκοπὸν δὲν εἶχε τὸσον αὐτὴν ταύτην τὴν διακόσμησιν τῶν ἐλασμάτων, ὅσον τὴν πλήρη συνένωσιν των μὲ μίαν μαλακὴν ἀντίστοιχον ἐπιφάνειαν (ταινίαν) εἴτε καὶ κατ' ἀποστάσεις αὐτῆς· καὶ τὴν ἀνετωτέραν ἐπομένως τοποθέτησιν μιᾶς τοιαύτης ταινίας ἐπὶ τῶν μαλλιῶν, καθὼς καὶ τὴν ἐξασφάλισιν, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον, τῆς παραμονῆς της εἰς τὴν θέσιν της.

Ἡ τοποθέτησις αὐτῆ, ἐγένετο εἰς διάφορα μέρη τῶν μαλλιῶν: Ἄλλοτε ἐγένετο εἰς τὸ ὕψος τῶν κροτάφων. Ἡ ταινία αὐτὴ τότε ἐπεῖχε θέσιν διαδήματος, συγκρατουμένου ὀπισθεν δι' ἀναδέσεως τῶν ἄκρων της (ἦτοι τῶν ἄκρων τῆς μαλακῆς ὕφασματίνης ἢ δερματίνης ταινίας). Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν εἰς τὰ ἄκρα αὐτὰ ἐτοποθετοῦντο ἐνίοτε καὶ κοσμήματα, κρεμάμενα ἐξ αὐτῶν. Ὡς τοιαῦτα δὲ κοσμήματα εἶναι δυνατόν νὰ ἐρμηνευθοῦν μᾶλλον δύο χάλκινα καὶ ὑπὸ μορφὴν περιάπτου κοσμήματα, ἐν δισκοειδῆς² ἐκ τοῦ χώρου τοῦ τελεστηρίου (πίν. 108δ) ἐλασματίνον καὶ μὲ κοκκιδωτὴν διακόσμησιν, φέρον κρίκον ἐπὶ τῆς ἀνωτέρας πλευρᾶς του, ἀρκετὰ δὲ πρωίμων χρόνων καὶ ἐν σφυρήλατον, σχήματος κάψας καὶ διάτρητον ἐπὶ τοῦ ἀνωτέρου μέρους του³ (πίν. 105ε), γνωστὸν συνήθως ὡς περιάπτον.

1. Πβλ. ἀρ. 755 ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοίχου καὶ τὰ πρόωγα μικρὰ τοιαῦτα. Πβλ. ἀρ. 754 μετὰ κοκκίδων - ὀπῶν.

2. Ἀρ. 357. ἐκ τοῦ τελεστηρίου.

3. Ἀρ. 384. Πβλ. DUNBABIN, *Perachora II*, 177, πίν. 79, 18.

Τὸ διάδημα τότε αὐτὸ (ἐπὶ τῶν κροτάφων) θὰ ἦτο δυνατόν νὰ φορεθῇ τόσον εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς κομμώσεως με κατακορύφους πλοκάμους ὅσον καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς ἐνιαίας μάζης μαλλιῶν, με ὀριζοντίους κυματισμούς.

Ἄλλοτε πάλιν ἡ τοποθέτησις αὐτὴ ἐγένετο εἰς τὸ ὕψος τοῦ αὐχένος (ὀπισθεν), συνήθως δὲ τοῦτο συνέβαινεν εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς ἐνιαίας μάζης —καὶ με ὀριζοντίους κυματισμούς— μαλλιῶν. Τὸ μνημονευθὲν ἔλασμα ἐξ Ἀλιφείρας¹ καὶ τὸ ἐκ τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ ἤδη μνημονευθὲν² (πίν. 109β), ἔχοντα ἀμφότερα ἐλαφρῶς τοξοειδῆ πρὸς τὰ ἄκρα, ἀπόληξιν, ἀνέκουν εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν, ἀκολουθοῦντα τὴν γραμμὴν τῆς βάσεως τοῦ κρανίου ἐπὶ τοῦ αὐχένος. Πηλίνη κεφαλὴ τοῦ Μουσείου τῆς Σπάρτης³, ἔχουσα ἐνιαίαν μᾶζαν μαλλιῶν, καὶ τὸ (λακωνικόν;) μολύβδινον (πίν. 20δ) εἰδώλιον τοῦ Ἱεροῦ, με κατακορύφους πλοκάμους, παρουσιάζουν τὴν χρῆσιν τοιούτων ταινιῶν.

Ἡ στερέωσις των ἐπὶ τῶν μαλλιῶν θὰ ἐγένετο πιθανῶς ὁμοίως διὰ τῶν ἄκρων (τῆς μαλακῆς κάτωθεν αὐτῶν) ταινίας, ὑπὸ τὴν μᾶζαν ὅμως τῶν μαλλιῶν, ὥστε αὐτὴ νὰ συγκρατῇται εἰς τὴν θέσιν της. Μικροτέρου δὲ μεγέθους ἀντίστοιχα ἐλάσματα ἐπὶ ταινιῶν θὰ ἐτοποθετοῦντο ὁμοίως ἀνὰ ἓν, ἔμπροσθεν ἐπὶ τῆς ἑνθεν καὶ ἑνθεν τοῦ λαιμοῦ μικροτέρας μάζης μαλλιῶν. Ἡ δὲ στερέωσις των θὰ ἐγένετο ἀντιστοίχως καὶ θὰ ἐπετυγχάνετο ὁμοίως ἢ συγκράτησις των εἰς τὴν θέσιν των. Τὰ ἐλάσματα δὲ αὐτὰ δυνατόν νὰ ἦσαν μονοκόμματα. Ἀλλὰ δυνατόν, ὅπως καὶ τοῦ διαδήματος, νὰ ἦσαν κατ' ἀποστάσεις καὶ μικρά, ὀρθογώνια ἢ ὑπὸ μορφὴν ρόδακος ἀλλὰ ἐπὶ ἐνιαίας μαλακῆς ταινίας.

Ἡ παρουσία τῶν ὡς ἄνω ἐν γένει χαλκίνων κοσμημάτων εἰς διάφορα Ἱερὰ καὶ ἡ σχετικὴ ἀφθονία των εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερόν, καθὼς καὶ ἡ ταύτισις των με κοσμήματα μαλλιῶν, ἐπιτρέπει τὴν διατύπωσιν τῆς ἀκολούθου ἀπόψεως. Τὰ κοσμήματα αὐτὰ μαλλιῶν προσεφέροντο πρὸς τὴν θεάν, μαζὶ με τὰ ἴδια τὰ μαλλιά, ὅπως προσεφέροντο εἰς αὐτὴν κοσμήματα ἐνδυμασίας, μαζὶ δηλαδὴ με τὰ ἴδια τὰ ἐνδύματα καὶ τὰ ἐπενδύματα, κυρίως δὲ κατὰ τὴν μεγάλην πρὸς τιμὴν της ἐορτῆν.

1. *Ε.δ.* σελ. 198, σημ. 3.

2. *Αρ.* 690 ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοίχου.

3. DAWKINS, *B.S.A.* 33 (1932-33), πίν. 7,2.

Τὸ ἔθιμον τοῦτο, τῆς προσφορᾶς μαλλιῶν πρὸς τιμὴν θεότητος κυρίως — πιστοποιούμενον ἤδη κατὰ τὴν ὁμηρικὴν ἐποχὴν¹ — φαίνεται ὅτι περιωρίζετο κυρίως μεταξὺ τῶν νέων ἀτόμων.

Ἐφηρμόζετο ὅμως κυρίως, ὅταν οἱ νέοι παρουσιάζοντο εἰς τοὺς ἐπὶ κεφαλῆς τῆς φρατρίας καὶ ἐτελεῖτο ἐν συνεχείᾳ, ἢ ἐπ' εὐκαιρίᾳ τοῦ γεγονότος, καθιερωμένη θυσία² εἰς εἰδικὴν ἐορτὴν, «κουρεῶτιν».

Αὐτὰ μὲν γενικῶς ὡς πρὸς τὸ ἔθιμον τοῦτο. Εἰδικώτερον ὅμως ἡ ἀφιέρωσις μαλλιῶν (φυσικὰ μὲ τὰ κοσμήματά των) εἰς Ἱερὸν ἀναφέρεται καὶ ἄλλοῦ, καὶ ἀξίζει νὰ μνημονευθοῦν ἐδῶ δύο μόνον περιπτώσεις: α) Εἰς τὴν Τροϊζῆνα, πρὸ τοῦ γάμου τῆς, κάθε νέα συνήθιζε νὰ ἀφιερῶνῃ πλόκαμον τῶν μαλλιῶν τῆς εἰς τὸ Ἱερὸν τοῦ Ἱππολύτου³. Τοῦτο δὲ ἐγένετο ἐπίσης καὶ εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Οὐρανίας Θεᾶς⁴ εἰς τὴν Συρίαν⁵. Τὸ ἔθιμον αὐτὸ ἐπομένως ἐπανελαμβάνετο καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν καί, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πρῶιμοτέρων δειγμάτων κοσμημάτων μαλλιῶν⁶, τοῦτο εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναχθῇ εἰς τοὺς πρῶιμοτάτους χρόνους του. Τὸ ἴδιον ἔθιμον, ἐξ ἄλλου, ἡσκειτο πιθανῶς καὶ εἰς τὴν γειτονικὴν Ὀλυμπίαν, ἀπὸ ὅπου προέρχεται ἡ μνημονευθεῖσα (πίν. 30β, 146αβ) ἐρυθρόμορφος λήκυθος⁷. Καὶ τοῦτο, διότι: Εἰς τὴν παράστασιν τῆς λήκυθου αὐτῆς εἰκονίζεται ξόανον τῆς Ἀφροδίτης καὶ ἔνθεν καὶ ἔνθεν αὐτοῦ ἀφ' ἐνὸς ἀνὰ μία μορφή Ἑρωτος καὶ ἀφ' ἐτέρου ἀνὰ μία γυναικεία μορφή. Ἀλλὰ ἐκ τῶν γυναικείων αὐτῶν μορφῶν ἡ μὲν μία (εἰς τὰ ἀριστερά) ἔχει ἀναγνωρισθῇ ὑπὸ τοῦ Beazley ὡς μητρική, διότι ἔχει κοντὰ μαλλιά, ἡ δὲ ἄλλη (εἰς τὰ δεξιὰ) ἔχει ἀναγνωρισθῇ ὑπ' αὐτοῦ ὡς κόρη τῆς, ἔχουσα μακρὰ καὶ πρὸς τὰ κάτω μαλλιά, συγκρατούμενα μὲ δακτύλιον ἐπὶ τοῦ αὐχένος, καὶ ἔχει θεωρηθῇ ὑπ' αὐτοῦ ὅτι ἡ ὅλη σκηνὴ ἐξυπακούει ἐπίσκεψιν καὶ τῶν δύο τούτων γυναικῶν εἰς Ἱερὸν τῆς Ἀφροδίτης, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τοῦ γάμου τῆς δευτέρας ἐξ αὐτῶν. Ἀνάλογος σκηνὴ πιθανῶς ἔχει εἰκονισθῇ καὶ ἄλλοῦ (πίν. 146γ)⁸.

1. Βλ. Ἰλ. Ψ 146: σοὶ τε κόμην κερεῖνν ρέζειν θ' ἱερὴν ἐκατόμβην· καὶ 46: κείρεσθαι κόμην. Πβλ. ΕΥΡ. Ἰφ. Τ. 50-52: στῦλος... δόμων πατρῶων, ἐκ δ' ἐπικράνων κόμας ξανθὰς καθεῖναι, καὶ Ἰφ. Αἰλ. 757: τὴν Κασσάνδραν ἴν' ἀκούω ρίπτειν ξανθοὺς πλοκάμους.

2. Βλ. NILSSON, *Gesch. Griech. Rel. I*, 137 καὶ 493.

3. ΠΑΥΣ. II 32.1,

4. Ἀφροδίτης - Ἥρας, βλ. ἀνωτ. σελ. 82 καὶ 100.

5. ΛΟΥΚ. Περ. συρ. θ, ε.δ.

6. Βλ. σελ. 113 κ.ε.

7. BEAZLEY, *Sir John and Lady Beazley Gifts 1912-1966*, πίν. XCI, ἀρ. 277.

8. ΚΥΡΙΑΚΟΥ - ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ, *A.A.* 34 (1979), 127-137, πίν. 49-50.

Κοσμήματα ένδυμασίας

Μεταξύ τῶν κοσμημάτων περιλαμβάνεται καί μέγας σχετικῶς ἀριθμός περονῶν. Τά πρωιμότερα δείγματα τούτων ἔχουν ἤδη μνημονευθῆ¹.

Τά κοσμήματα αὐτά ένδυμάτων, γνωστά καί ἐξ Ἱερῶν ἄλλων περιοχῶν², ἀφθονοῦντα κυρίως κατὰ τήν ἀρχαίκην ἐποχήν, εἶναι δηλωτικά ὁμοίως ἀντιστοίχου ἐθίμου ἐπικρατοῦντος εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερόν : τῆς προσφορᾶς ένδυμάτων μαζί με τὰ κοσμήματά των. Τὸ ἐθιμον τοῦτο, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὡς ἄνω πρωιμοτέρων δειγμάτων τῶν έν λόγῳ περονῶν, εἶναι δυνατόν νά ἀναχθῇ εἰς τοὺς πρωιμοτέρους χρόνους τοῦ Ἱεροῦ, ὅπως καί τὸ ἐθιμον τῆς ἀναθέσεως μαλλιῶν με τὰ κοσμήματά των.

Ἐκ τῶν έν λόγῳ περονῶν τοῦ Ἱεροῦ γενικῶς (πβλ. πίν. 110-12) τὸ μέγιστον μέρος εἶναι ἐκ χαλκοῦ ἀλλὰ μικρὸν μέρος (πβλ. πίν. 110α) καί σχετικῶς πρωίμων χρόνων, εἶναι ἐκ σιδήρου, προσερχόμενον πιθανῶς ἐκ τῆς Λακωνικῆς, ὅπου ἀφθονεῖ, ὡς γνωστόν, ὁ σίδηρος (τοῦ Ταυγέτου).

Ἐκ τῶν περονῶν, ἐξ ἄλλου, αὐτῶν ἄλλαι μὲν σώζονται εἰς τὸ ἀέριον, ἄλλαι δὲ κατὰ τὸ ἀνώτερον μέρος των ἢ καί μόνον κατὰ τήν κεφαλὴν των, ἐνῶ ὑπάρχουν καί δείγματα με λυγισμένον τὸ ἄκρον των.

Αἱ πλεῖσται ἐξ αὐτῶν δὲ εὐρέθησαν εἰς τὸ τελεστήριον καί τὸ παρ' αὐτὸ τέμενος καί τὸν πλησίον των Ν. ἀναλημματικὸν τοῖχον, καθὼς καί εἰς τὴν τέφραν τοῦ βωμοῦ³.

Τά κοσμήματα αὐτά ένδυμασίας, εἶναι έντελῶς ἀπίθανον νά ἀφιερῶντο μόνα των εἰς τὸ Ἱερόν. Ἀλλὰ συνώδευον μᾶλλον κάποιον ένδυμα ἢ ἐπένδυμα, τοῦ ὁποίου καί ἀπετέλουν ἀπαραίτητον ἐξάρτημα στερεώσεώς του. Τοῦτο, εἴτε ὑπὸ τήν ἀπλὴν, τῆς μιᾶς μόνον περόνης, μορφὴν, εἴτε ὑπὸ τήν δίδυμον μορφὴν, ἀνά μιᾶς περόνης κάτωθεν κάθε ὤμου εἰς ἓνα πέπλον κυρίως, ἴσως καί μετὰ λεπτῆς ἀλύσεως συνδεόμενα δι' αὐτῆς μεταξύ των, κατὰ τήν (διάτρητον) κεφαλὴν των, κρεμαμένης δὲ ἐπὶ τοῦ στήθους⁴ ὑπὸ μορφὴν περιδεραίου.

1. Βλ. σελ. 115.

2. Βλ. περὶ αὐτῶν JACOBSTHAL, *Greek Pins* (1956)· καί PHILIPP Schmuck ἑ.ἀ.

3. Ἀξιολογώτερα δείγματα χαλκίνων περονῶν εἶναι τά : ἀρ. 327 ἐκ τοῦ βωμοῦ, ἀρ. 379 ἐκ τῆς Ἱερᾶς Ὀδοῦ πρὸς τὸν βωμόν, ἀρ. 732 ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοῖχου, ἀρ. 725 ὁμοίως, ἀρ. 396 ἐκ τοῦ βωμοῦ, ἀρ. 432 ἐκ τοῦ τελεστηρίου, ἀρ. 726 ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοῖχου, καθὼς καί τὰ ἤδη μνημονευθέντα πρωιμότερα παραδείγματα (σελ. 115)· καί σιδηρῶν περονῶν εἶναι τά : ἀρ. 733 καί 728 ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοῖχου. Πρωίμων χρόνων ἐπίσης εἶναι καί τὰ τοῦ πίν. 110γ.

4. Πβλ. JACOBSTHAL ἑ.ἀ., εἰκ. 332.

Ἐκ τῶν χώρων εὐρέσεως τῶν περονῶν αὐτῶν εἰς τὸ Ἱερὸν κυρίως καὶ ἐκ τῆς καταστάσεως, εἰς τὴν ὁποίαν εὐρέθησαν ἀρκετὰ δείγματα ἐξ αὐτῶν, εἶναι δυνατόν νὰ ἐξαχθῇ τὸ συμπέρασμα ὅτι μερικὰ τῶν ἐνδυμάτων ἢ ἐπενδυμάτων, τὰ ὁποῖα καὶ συνώδευον, προσεφέροντο εἰς τὸ Ἱερὸν γενικῶς, ἐνῶ ἄλλα ἐνδεχομένως ἐρρίπτοντο εἰς τὴν πυρὰν τοῦ βωμοῦ, κατὰ τὴν θυσίαν τῆς μεγάλης ἐορτῆς πιθανῶς¹, ἐξ οὗ καὶ μερικῶν τὸ ἄκρον ἔχει παραμορφωθῇ σχετικῶς. Τὸ ἔθιμον αὐτὸ τῆς προσφορᾶς ἐνδυμάτων εἰς Ἱερὸν εἶναι γνωστόν². Εἰς μερικὰ δὲ Ἱερά, ὅπως τῆς Ἐλευσίνας, φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε καὶ εἰδικὴ πρὸς τοῦτο ἱματιοθήκη³. Εἰς τὸ Ἱερὸν αὐτό, τῆς Ἐλευσίνας, ἡ ἀφιέρωσις ἐξ ἄλλου, πιστεύεται⁴ ὅτι ἐγίνετο ὁμοίως κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς ἐορτῆς.

Ὅπωςδὴποτε τὸ ἔθιμον τοῦτο, τὸ ὁποῖον ἀπαντᾷ καὶ εἰς πολλοὺς ἀρχαίους λαοὺς, ἦτο καὶ εἰς τὴν ἐλληνικὴν παράδοσιν πολὺ παλαιόν. Ἀναφέρεται ἤδη εἰς τὸ Ἔπος⁵, ὅπου ἡ Ἑκάβη μεταβαίνει εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Ἀθηνᾶς, διὰ νὰ τῆς προσφέρῃ πέπλους⁶.

Ἰδιαίτερας ἑμῶς μνείας ἐπὶ τοῦ προκειμένου πρέπει νὰ τύχῃ ἡ ὑπαρξίς τοῦ αὐτοῦ ἔθιμου καὶ εἰς ἄλλα ἀρκαδικὰ Ἱερά, προκύπτουσα λ.χ. : α) ἐκ τῆς πληροφορίας⁷ περὶ ἀποστολῆς ἐνδύματος ὡς ἀφιερώματος εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Ἀθηνᾶς εἰς τὴν Τεγέαν, ὑπὸ τῆς ἀρκαδικῆς καταγωγῆς Παφίας Λαοδίχης⁸. β) ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς τῶν Καλαβρύτων, ἴσως τοῦ Ἱεροῦ τῶν Λουσῶν⁹, ὅπου μνημονεύεται ἀφιέρωσις ἐνδύματος εἰς τὸ εἰς αὐτὴν ἀναφερόμενον Ἱερὸν.

Μεταξὺ τῶν ἀφιερωμάτων αὐτῶν εἰς Ἱερά, κατὰ τοὺς πρωίμους χρόνους κυρίως, θὰ περιλαμβάνοντο καὶ δέρματα ἐκλεκτῶν ἡμέρων ἀλλὰ καὶ ἀγρίων ζώων. Ἐν ἐξ αὐτῶν ἦτο, ὡς γνωστόν, καὶ τὸ χρυσόμαλλον δέρας, τὸ ὁποῖον ἀφιερώθη¹⁰ εἰς τὸ ἱερὸν ἄλσος τοῦ Ἀρεως, νεανικῆς μορφῆς

1. Βλ. σελ. 186 κ.ἐ. Ἀνάλογον ἔθιμον βλ. ΠΑΥΣ. VIII 18,1-13.

2. Βλ. ROUSE, *Votive Offerings* (1902), 274.

3. Βλ. ΣΧΟΛ. Ἀγιστ. Πλοῦτ. 845. MYLONAS, *Eleusis*, 217 κ.ἐ.

4. *Αὐτόθι*.

5. Ἰλ. Z 293 κ.ἐ.

6. Κατὰ μίαν ἀπόψιν, τὴν ρίζαν του τοῦτο εἶχε εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν μυκηναϊκὴν παράδοσιν : ΠΡΟΜΗΘΕΙΑ, *Ἡ μυκηναϊκὴ ἐορτὴ θronokeletéria* (1972).

7. ΠΑΥΣ. VIII,5.

8. ΠΑΥΣ. VIII.

9. S.E.G. 11(1954), 111. C.Q., 41 (1947).

10. ΑΠΟΛΛΟΔ. I, 96.

τοῦ Διὸς¹ πιθανῶς, εἰς τὴν Κολχίδα, καὶ μάλιστα ἐκρεμάσθη ἐπὶ μιᾷ δρυὸς τοῦ ἄλλους αὐτοῦ. Ἀφιέρωσις ἐνδυμάτων ἐπὶ ἱερῶν δένδρων εἶναι ἄλλωστε καὶ ἄλλοθεν γνωστὴ.

Ἐνδέχεται ἐπομένως καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν μερικὰ τῶν ἐν λόγῳ ἐνδυμάτων νὰ ἀνηρτῶντο ὁμοίως ἐπὶ δρυός. Ἐνδέχεται δὲ ἀντιστοίχως, ἀντὶ ἐνδυμάτων, νὰ ἀφιεροῦντο καὶ ἐκεῖ τὰ δέρματα, λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς θρησκευτικῆς καὶ τῆς ποιμενικῆς - κτηνοτροφικῆς κοινωνίας τῆς περιοχῆς.

Συναφῆς μὲ τὴν ἀφιέρωσιν δερμάτων ζώων, ἀγρίων καὶ ἡμέρων, εἰς κάποιο Ἱερὸν εἶναι πιθανῶς καὶ ἡ ἀφιέρωσις δασυμάλλων δερμάτων ὑπὸ τῶν Μαγνήτων εἰς τὸ ὄρεινόν ἱερὸν τοῦ Διὸς Ἀκραίου εἰς τὸ Πήλιον, τὸ καλούμενον καὶ Χειρώνιον². Καὶ τοῦτο, διότι ἀναφέρεται³ ὅτι κατὰ τὸ θέρος — πιθανῶς δὲ κατὰ τὴν ἐορτὴν τοῦ ἡλιοστασίου, ὅπως ἦτο καὶ ἡ ἐορτὴ τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ— κατηυθύνετο εἰς αὐτὸ μία πομπή, τῆς ὁποίας ἡγεῖτο ὁ ἱερεὺς τοῦ Διὸς καὶ μετεῖχον, ἀκολουθοῦντες, οἱ ἐπιφανέστεροι τῶν πολιτῶν τῆς περιοχῆς. Αὐτοὶ δὲ ἔφερον κώδια, τρίποκα, καινά. Συνήθως τὰ «κώδια» αὐτὰ (δέρματα) θεωροῦνται ὅτι ἀπετέλουν τὴν ἐνδυμασίαν τῶν ὡς ἄνω ἐπισήμων τῆς πομπῆς. Ἡ ἐνδυμασία αὕτη, ἡ ὁποία ἀπετελεῖτο ἐκ δασυμάλλων καὶ καινουργῶν δερμάτων, θεωρεῖται εἰδικώτερον ὅτι ἦτο διὰ λόγους καθαρμοῦ⁴, ὁ ὁποῖος ἐπετυγχάνετο ἀφοῦ αὐτοὶ ἐκοιμῶντο εἰς τὸ Ἱερὸν ἐπὶ αὐτῶν (τῶν δερμάτων). Τὸ πιθανώτερον ὅμως εἶναι ὅτι οἱ ἐπίσημοι αὐτοὶ προσεκόμενον ὡς προσφορὰν εἰς τὸ Ἱερὸν τὰ δέρματα αὐτά. Ἐὰν δὲ ἐκοιμῶντο καὶ ἐπ' αὐτῶν, θὰ ὑφίσταντο καὶ καθαρμὸν ἴσως, καθόσον αὐτά, ὡς ἀναθήματα (ἴσως ἐν εἶδει ἀπαρχῶν τῶν νέων βοσκημάτων) εἶχον ἤδη καθαγιασθῇ ὑπὸ τῆς θεότητος. Εἰς κτηνοτροφικοὺς (καὶ ποιμενικοὺς) κυρίως λαοὺς τὰ δέρματα ἀπετέλουν ἄλλωστε καὶ κύριον ἐμπορεύσιμον εἶδος⁵ καὶ ἡ προσφορὰ των εἰς τὸ Ἱερὸν θὰ ἦτο καὶ οὐσιαστικῆς σημασίας.

Σύνηθες, ἐξ ἄλλου, ἀνάθημα εἰς ὄρεινὰ Ἱερὰ τοῦ Διὸς θὰ ἦτο, εἰς πολὺ πρωίμους χρόνους, καὶ ἡ «αἰγίς», νοομένη ὡς ἐκλεκτὸν αἷγειον δέρμα⁶,

1. Βλ. σελ. 64 (ὅπως καὶ ὁ Ἀπόλλων).

2. Βλ. *R.E.X.A.*, 265.

3. *ΗΡΑΚΛ.* ἀπ. 2,8.

4. Βλ. *SCHWABL*, ἔ.δ., 359.

5. Πβλ. τὸ λατινικόν (*pecus*), *pecunia* = χρήματα.

6. Ἡ ὡς δικτυωτὴν (*ΕΥΣΤ.* II 602, 603), τοῦ ὀμφαλοῦ (βλ. σελ. 230);

ἐξ οὗ καὶ σὺν τῷ χρόνῳ αὕτη κατέστη καὶ ἐκ τῶν κυριωτέρων συμβόλων τοῦ θεοῦ αὐτοῦ. Τὸ αἶγιον μαλλὶ ἄλλωστε, ὅταν εἶναι ἐκλεκτόν, ἀποτελεῖ εἶδος μεγάλης πολυτελείας¹.

Ἐξαρτήματα ἐπίσης ἐνδυμασίας εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθοῦν καὶ τὰ ἀκόλουθα ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα εὐρέθησαν εἰς τὸ Ἱερὸν καὶ συνώδευον καὶ αὐτὰ τὰ ἀφιερούμενα εἰς αὐτὸ ἐνδύματα καὶ ἐπενδύματα.

Ἐν πρώτοις, χάλκινος τετράκτινος τροχός² (πίν. 113γ). Ἀντίστοιχα δείγματα ἀπαντοῦν καὶ εἰς ἄλλα Ἱερά³, ἐσχάτως δὲ καὶ εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Βραυρῶνος⁴, ὅπου εἶναι γνωστὴ καὶ ἄλλως πως ἡ ἀφιέρωσις ἐνδυμάτων εἰς τὴν θεὰν τοῦ Ἱεροῦ (ἹΑρτεμιν).

Ἡ καταγωγὴ ὅμως τοῦ κοσμήματος αὐτοῦ εἶναι ἐκ βορειοτέρων περιοχῶν. Τροχὸς ἀπαντᾷ εἰς τὴν Βεργίαν⁵ ἤδη κατὰ τὴν Πρωτογεωμετρικὴν ἐποχὴν, θεωρούμενος ὑπὸ τοῦ Ἀνδρονίκου ὡς περιάπτον μὲ «θρησκευτικὸν συμβολισμόν» καὶ σχετιζόμενος ὑπ' αὐτοῦ, μὲ «ἡλιολατρικὴν θρησκείαν». Κατὰ τὸν Hammond, ἐξ ἄλλου⁶, τὸ κόσμημα τοῦτο ἔχει προγόνους εἰς τὴν κεντρο-εὐρωπαϊκὴν πολιτιστικὴν παράδοσιν Lausitz.

Ἡ παρουσία τοῦ τροχοῦ πάντως εἰς τὰ ἐλληνικὰ Ἱερά ἔχει ἐρμηνευθῇ ποικιλοτρόπως. Ἄν δὲ πράγματι τὸ θέμα του θεωρηθῇ ὅτι ἦτο συμβολικοῦ καὶ ὄχι πρακτικοῦ χαρακτῆρος, τότε θὰ πρέπη τοῦτο μᾶλλον νὰ συνδεθῇ μὲ τὴν θεότητα τοῦ θερινοῦ ἡλιοστασίου (δηλαδὴ μὲ τὴν Ἀφροδίτην), κατὰ τὴν ἐορτὴν τοῦ ὁποίου ὁ ἥλιος πιστεύεται ἀκόμη ὅτι «γυρίζει σὰν τροχός»⁷. Ἀντίστοιχον δὲ συμβολικὸν χαρακτῆρα θεωροῦμεν ὅτι θὰ εἶχε καὶ τὸ μνημονευθὲν χάλκινον ἐλασμάτινον δακτυλίδι μὲ τὸν μικρὸν τροχὸν εἰς τὸ μέσον, τὸ ὁποῖον εὐρέθη εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερόν⁸ (πίν. 113δ).

Ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅμως ὅτι οἱ χάλκινοι τροχοὶ εἶχον καὶ πρακτικὸν χαρακτῆρα. Ἐπομένως, καὶ ἂν εἶχον συμβολικὸν χαρακτῆρα ἀρχικῶς, σὺν τῷ χρόνῳ ὁ χαρακτῆρ αὐτὸς σχεδὸν ἐξέλιπε. Παραστάσεις (πβλ. πίν. 112δ)

1. Εἰς τὴν Ἰνδίαν λ.χ. ἐξακολουθεῖ τοῦτο ἀκόμη νὰ ἔχη μεγάλην ἀξίαν καὶ νὰ κατασκευάζονται ἐξ αὐτοῦ πραγματικὰ τεχνουργήματα.

2. ἹΑρ. 424 ἐκ τοῦ χώρου τοῦ βωμοῦ.

3. Βλ. ROUSE ἔ.δ., 165, 390.

4. Π.Α.Ε. 1984 (ὑπὸ ΠΕΤΡΑΚΟΥ).

5. Βλ. Βεργίνα I 225, εἰκ. 90.

6. *History of Macedonia I*, ἔ.δ., 334 εἰκ. 18 ι.

7. Βλ. σελ. 187.

8. Βλ. σελ. 187 : ἀρ. 745 ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοίχου.

ἀρχαίων ἔργων¹ εἰκονίζουσιν τροχόν, χρησιμοποιούμενον πρὸς συγκράτησιν τῆς χλαίνης, ἐπὶ τοῦ στέρνου. Ὑποθέτομεν δὲ ὅτι ὁ τροχὸς αὐτὸς θὰ ἐρράπτετο, εἰς τὸ κέντρον του, ἐπὶ τῆς ὥας τοῦ ἐνὸς προσθίου φύλλου τῆς χλαίνης καὶ θὰ διήρχετο δι' ἀντιστοίχου σχισμῆς τοῦ ἄλλου φύλλου. Εὐρημα τοῦ Ἱεροῦ τῆς Δωδώνης ἐνισχύει τὴν ἄποψιν αὐτήν. Καὶ τοῦτο, διότι ὁ εἰς τὸ Ἱερὸν αὐτὸ εὑρεθεὶς τετράκτινος ἐπίσης τροχὸς² φέρει καὶ τὴν ἀκόλουθον ἐπιγραφὴν: Ὡφελίων Ἀφροδίτα ἀνέθηκεν. Ἐκ τούτου δὲ προκύπτει ὅτι: ὁ μικρὸς αὐτὸς τροχὸς μόνος του θὰ ἦτο μᾶλλον εὐτελὲς προσφορά εἰς τὴν θεάν, ὥστε νὰ δικαιολογῇ καὶ τὴν ἐπιγραφὴν του. Ὡς ἐξάρτημα ὅμως κάποιου ἐπενδύματος θὰ ἀπετέλει συγχρόνως καὶ τὸ μέσον διὰ τὴν δικαίωσιν καὶ τὴν διαιώνισιν τῆς προσφοράς, ἀξιολογουμένης ἀπὸ τοῦ ἐπενδύματος αὐτοῦ.

Ἡ ἀνεύρεσις, ἐξ ἄλλου, τοιούτων κοσμημάτων καὶ εἰς τάφους (ὅπως λ.χ. εἶναι καὶ τῆς Βεργίνας, βλ. ἄνωτ.) δικαιολογεῖται πληρέστερον ἂν αὐτὰ θεωρηθοῦν ὡς κοσμήματα ἐνδυμασίας (ἐξαρτήματα τῆς ἀμφιέσεως τῶν νεκρῶν) καὶ ὅχι ὡς περίαπτα.

Καὶ δυνατόν μὲν ὁ τροχὸς τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ νὰ εἶναι πρωίμων χρόνων, καθότι σφυρήλατος, ἴσως πρωτογεωμετρικῶν ἢ γεωμετρικῶν. Δυνατὸν ὅμως νὰ εἶναι καὶ ἀρχαϊκῶν ἢ καὶ μεταρχαϊκῶν χρόνων, διότι ἐξακολουθεῖ νὰ παρουσιάζεται ἐν χρήσει (βλ. ἄνωτ.) καὶ κατὰ τοὺς χρόνους αὐτούς.

Ἀντιστοίχου χρήσεως δυνατόν νὰ θεωρηθοῦν ἐπίσης καὶ μικρὰ πηλινὰ ἐπιπεδόκυρτα ἀντικείμενα, εὑρεθέντα εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν καὶ ὁμοιάζοντα μὲ κουμπιά (πίν. 112β)³. Τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ εἶναι δυνατόν συγκεκτριμένως νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἔχοντα ἄλλοτε ἐπικάλυψιν ἐκ φθαρτοῦ ὕλικου — δέρματος ἢ ὑφάσματος —, ἵχνη τῆς ἐπικολλήσεως τοῦ ὁποίου διετηροῦντο ἐπ' αὐτῶν ἀκόμη, ὅταν εὑρέθησαν, εἰς τὴν κάτωθεν (ἐπίπεδον) ἐπιφάνειάν των. Καὶ διὰ τῆς ἐπικαλύψεως αὐτῆς νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἐπιρραπτόμενα (πίν. 112γ) ἐπὶ ἐπενδύματος — ὡς χρησιμεύοντα δηλαδή, ὅπως καὶ ὁ μνημονευθεὶς τροχός, πρὸς συγκράτησίν του (διὰ μιᾶς κουμπότρυπας διὰ τῆς ὁποίας καὶ διήρχοντο⁴) —, ἐλαφροτέρου σχετικῶς.

1. Πβλ. PFUHL, *M.u.Z.*, εἰκ. 239.

2. CARAPANOS, *Dodone* II (1878), 47, πίν. XXV, 19.

3. Αρ. 252 καὶ 253 ἐκ τοῦ τελεστηρίου..

4. Πβλ. χλαίνην εἰς JACOBSTHAL, *ἔ.δ.*, εἰκ. 339.

Σ υ ν α φ ῆ ἄ φ ι ε ρ ῶ μ α τ α

Μικροῦ μεγέθους (παιδικόν;) χάλκινον ἐλασμάτινον πέλμα σανδαλίου¹ ἐκ τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος (πίν. 114α) καὶ ἐν ἄλλο² ἐξ ὁμοίου ἐλάσματος (πίν. 114α) ἐκ τοῦ ναοῦ εἰς δύο τεμάχια. Τὰ πέλματα αὐτὰ δυνατόν δηλαδὴ νὰ ἀνῆκον εἰς ἐκ πιλήματος ἢ δέρματος σανδάλια (ἢ ἄλλα ὑποδήματα), ἀφιερωθέντα εἰς τὴν θεὰν («ἱερόθυτα»), ὅπως συνέβαινε καὶ εἰς ἄλλα Ἱερὰ (λ.χ. τῆς Ἀνδανίας, κατὰ τὴν ὡς ἄνω ἐπιγραφὴν³).

ΚΥΡΙΑ ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΑ ΜΕΣΑ ΚΑΙ ΜΑΝΤΙΚΟΙ ΧΩΡΟΙ

Τὰ κύρια λατρευτικὰ μέσα καὶ οἱ μαντικοὶ χώροι τοῦ Ἱεροῦ, ἐκ τῶν ὁποίων εἶναι δυνατόν νὰ στοιχειοθετηθῇ ἡ λειτουργία του, ἀπὸ κοινοῦ μὲ διάφορα, ἄλλα, κινητὰ κυρίως, εὐρήματα, περιλαμβανομένων καὶ τῶν ἑορταστικῶν ἐκδηλώσεων, εἶναι οἱ ἐξῆς :

Ο ΒΩΜΟΣ

Εἰς αὐτὸν ἐθυσιάζοντο τὰ ζῶα, τὰ ὅποια προσεφέροντο εἰς τὸ θεῖον (θύματα). Τὰ ζῶα αὐτά, ὅπως συνέβαινε καὶ ἄλλοι, ἦσαν ἐκ τῶν ὠραιότερων, ἁμεμπτα, ἦτοι ἀκέραια καὶ ὑγιᾶ, καὶ ὅλως καθαρὰ. Ἦσαν δέ, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ λείψανα τῶν ὀστέων καὶ τῶν ὀδόντων των (πίν. 148) καὶ ἀπὸ τὰ εὐρεθέντα πῆλινα ὁμοιώματά των, ἡμερα καὶ ἄγρια: ἀμνοί, ἐρίφια, χοῖροι καὶ βοοειδῆ, ἀγριοχοῖροι καὶ ἀκανθόχοιροι ἀλλὰ καὶ ἵπποι. Ὅτι προσεφέροντο καὶ ἵπποι, προκύπτει καὶ ἀπὸ χάλκινον τροχὸν τῆς σκευῆς ἵππου⁴ (πίν. 114β).

Μετὰ τῶν θυμάτων αὐτῶν, ὅπως προκύπτει ἐξ εὐρημάτων ἐντὸς τῶν λειψάνων τῆς τέφρας παρὰ τὴν βάσιν τοῦ βήθρου τοῦ βωμοῦ, φαίνεται ὅτι προσεφέροντο καὶ ἄλλα πράγματα, ὅπως πῆλινα ὁμοιώματα ζώων καὶ πτηνῶν καὶ τῆς λατρευομένης θεότητος, ἀλλὰ καὶ μαλλιά μὲ τὰ κοσμήματά των καὶ ἐνδύματα, ἐπίσης μὲ τὰ κοσμήματά των.

Τὸ ἔθιμον τῆς προσφορᾶς ἀγρίων ζώων καὶ ἄλλων πραγμάτων κατὰ τὴν θυσίαν ἐνθυμίζει παρόμοιον ἔθιμον ἀσκούμενον κατὰ τὴν ἑορτὴν τῆς

1. Ἀρ. 333.

2. Ἀρ. 457.

3. I.G. V 1,1390.

4. Ἀρ. 363 ἐκ τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος βλ. σελ. 46.

Λαφρίας 'Αρτέμιδος' εἰς τὴν πλησίον 'Αχαΐαν (καὶ τὴν ἐναντι αὐτῆς 'Ακαρνανίαν). 'Απετέλει δὲ ἡ Λαφρία, ὅπως ἤδη ἐξετέθη, καταβολάδα τῆς παλαιᾶς ὑποστάσεως πιθανῶς τῆς 'Αφροδίτης (ἐξ οὗ καὶ ἡ ἐπιβίωσις τοῦ ἐθίμου), ἡ ὁποία ἄλλωστε, οὕσα θεὰ ἐν γένει τῆς φύσεως ἀρχικῶς, ἦτο θεὰ καὶ τῆς ἀγρίας φύσεως συγχρόνως.

Πιθανώτατα ἀνάλογον ἔθιμον, προσφορᾶς ζώων καὶ διαφόρων πραγμάτων εἰς τὴν θεότητα, ὑπῆρχεν ἤδη γενικώτερον κατὰ τὴν κρητο-μυκηναϊκὴν ἐποχὴν, διότι ἔχει παρατηρηθῆ² ἀπὸ τὰ εὐρήματα τῆς ἐποχῆς, ὅτι εἰς τὴν πυρὰν κατὰ τὴν θυσίαν ἐρρίπτοντο συνήθως ζῶα ἀλλὰ καὶ ἄλλα ἀντικείμενα (εἰδώλια κ.ἄ.). Καὶ τοῦτο συνήθως συνέβαινε παρὰ τὴν κορυφὴν ὁρέων (καὶ πιθανῶς κατὰ τὴν ἐτησίαν ἐορτὴν).

Τῆς θυσίας τῶν ζώων εἰς τὸν βωμὸν τοῦ ἀνασκαφέντος 'Ιεροῦ προηγεῖτο πιθανῶς προσαγωγή των διὰ τῆς πλακοστρώτου πομπικῆς ὁδοῦ, ὅπως περίπου συνέβαινε καὶ εἰς τὸ 'Ιερόν τῆς Λαφρίας (τῶν Πατρῶν), ὅπου ἀναφέρεται³ ὅτι, ἀπὸ τῆς προτεραίας τῆς ἐορτῆς τῆς θεᾶς, ἡ ὁδὸς αὐτὴ ἡτοιμάζετο διὰ τὸν σκοπὸν αὐτόν. Ἦτο δὲ ὁ βωμὸς τῆς Λαφρίας περιχαρᾶν καὶ διὰ ζύλων.

Πῶς ἦτο ὅμως ὁ βωμός, ἐπὶ τοῦ σωθέντος μόνον βάθρου του, εἰς τὸ ἀνασκαφέν 'Ιερόν, δὲν εἶναι γνωστόν. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως νὰ ἦτο ἐκ τέφρας, περιοριζόμενος δηλαδὴ εἰς τὸ ἐντυπωσιακὸν σωθὲν βάθρον του, ἐπὶ τοῦ ὁποίου καὶ θὰ ἐκαίοντο τὰ θύματα. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει θὰ ἦτο ὅπως τοῦ Λυκαίου καὶ τῆς 'Ολυμπίας⁴: χωμάτινος· ἡ δὲ τέφρα συνεχῶς θὰ διωλίσθαιεν εἰς τὴν κάτωθεν αὐτοῦ ἀκριβῶς ἀρχομένην ρεματιὰν (βλ. ἄνωτ.). Ὅπωςδὴποτε ὅμως ἡ κατασκευὴ τοῦ βάθρου σκοπὸν εἶχε τὴν προστασίαν τοῦ χώρου ἀπὸ τυχόν κατολίσθησιν. Ἦτο δὲ ὁ χώρος αὐτὸς ὁ ἔχων τὴν πλεον σύνοπτον θέαν πρὸς τὴν πλευρὰν τῆς Θελπούσης.

Τὰ πρὸς θυσίαν ζῶα ὑφίσταντο καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφέν 'Ιερόν, κατὰ τὸ γενικώτερον ἔθιμον, ράντισμα διὰ τῆς χέρνιβος, ἡ ὁποία περιεῖχε τὸ

1. Βλ. σελ. 95.

2. Βλ. GUTHRIE, *The Religion and Mythology of the Greeks*, C.A.H., II, κεφ. XI.

3. Βλ. σελ. 96.

4. Ἡ προσπάθεια συνδέσεως τοῦ χωματινοῦ βωμοῦ τῆς 'Ολυμπίας — καὶ ἄρα τοῦ ἀνασκαφέντος 'Ιεροῦ καὶ τοῦ Λυκαίου — μετὰ τὴν εὐρωπαϊκὰ πρότυπα (KRAMER, *Helv.*, *Ant.* E. Vogl (1960) 11 κ.ἑ.), μετὰ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι τοιοῦτος βωμὸς δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἀγαιακῆς προελεύσεως, δὲν φαίνεται πειστικὴ. Θυσίαι ζώων ἐπὶ χώματος ἀναφέρονται καὶ εἰς τὴν Π. Διαθήκην καὶ ἀπαντοῦν εἰς τὰ ὡς ἄνω κρητο-μυκηναϊκὰ ὁρεινὰ 'Ιερά. (GUTHRIE ἑ.ἄ.)

ιερόν ὕδωρ. Διὰ τοῦ ὕδατος αὐτοῦ ὁ ἱερεὺς, ἀφοῦ προηγουμένως προέβαι-
νεν εἰς καθαγιασμὸν τῶν χειρῶν του, καθηγίαζε καὶ τὴν χαίτην καὶ τὸν
αὐχένα τῶν θυμάτων¹. Τῆς χερνίψεως ὅμως τῶν θυμάτων προηγεῖτο πα-
σπάλισμα τοῦ αὐχένος των, ἡ λεγομένη πρόχυσις, δι' οὐλοχύτων², ἥτοι
διὰ χονδροκομμένου κριθαριοῦ. Ἡ ἀντίδρασις τότε τῶν θυμάτων, κατὰ
τὸ διάστημα δηλαδὴ τῆς χερνίψεως καὶ τῆς προχύσεως, ἡρμηνεύετο κα-
ταλλήλως ὑπὸ τοῦ ἱερέως ὁ ὁποῖος καὶ ἠδύνατο νὰ μαντεύσῃ τὰ μέλλοντα.

Καὶ τὸ μὲν ἱερόν ὕδωρ περιείχετο εἰς τὸ ὁμώνυμον δοχεῖον, τὴν χέρ-
νιβα, ἡ ὁποία, συνήθως ἐτοποθετεῖτο ἐντὸς ἀνοικτοῦ καὶ μὲ ἀρκετὰ χα-
μηλὰ τοιχώματα ἀγγείου, τοῦ χειρονίπτρου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου καὶ ἐχύνετο
ἐκ τῆς χέρνιβος τὸ ὕδωρ κατὰ τὴν νύψιν τῶν χειρῶν. Τεμάχια τοιούτων,
μὲ χαμηλὰ σχετικὰ τοιχώματα πηλίνων ἀγγείων εὑρέθησαν εἰς τὸ ἀνα-
σκαφέν Ἱερόν. Μερικὰ δὲ ἐξ αὐτῶν δυνατὸν νὰ ἐχρησιμοποιοῦντο διὰ τὴν
χειρόνυψιν ἀλλὰ ὅχι μόνον κατὰ τὴν θυσίαν, εἰς τὸν βωμὸν δηλαδὴ, ἀλλὰ
καὶ εἰς ἄλλα μέρη τοῦ Ἱεροῦ, κατὰ τὴν τέλεσιν ἄλλων ἱεροπραξιῶν.

Διὰ τὴν οὐλόχυσιν, ἐξ ἄλλου, ἐχρειάζετο εἰδικὸν σκεῦος, τὸ οὐλο-
χόιον. Ὡς τοιοῦτον δὲ σκεῦος τοῦ Ἱεροῦ, εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναγνωρισθῇ
χάλκινον (πίν. 115) κυλινδρικοῦ σχήματος καὶ μὲ ἀρκετὰ χαμηλὰ τοι-
χώματα σκεῦος³, διάτρητον κατὰ τὸν πυθμένα καὶ μὲ ὁμαλὸν τὸ ἐσωτε-
ρικὸν μέρος τῶν ὀπῶν καὶ ἀνώμαλον τὸ ἐξωτερικόν, τὸ μέγεθος τῶν ὁποίων
εἶναι σημαντικόν. Διὰ τοῦ σκεύους αὐτοῦ πιθανῶς ἐχύνετο ἐπὶ τοῦ αὐχέ-
νος (καὶ τῆς χαίτης) τῶν θυμάτων τὸ χονδροκομμένο κριθάρι. Ἐγίνετο
δηλαδὴ ἡ πρόχυσις.

Ἐξ ἄλλου, μικρὸν μέρος πλατείας σφυρηλάτου λαβῆς⁴ ταινιωτῆς,
πολὺ πρωίμων χρόνων πιθανῶς μὲ ἐλαφρὰν κλίσιν πρὸς τὴν μίαν πλευράν
εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναγνωρισθῇ ὡς ἀνῆκον εἰς λαβὴν (χαλκίνου) κανοῦ, ἐπὶ
τοῦ ὁποίου, ὡς γνωστὸν, ἐτοποθετοῦντο διάφορα ἀντικείμενα, ἀπαραίτητα
διὰ τὴν θυσίαν ἢ τὴν τέλεσιν καὶ ἄλλης ἱεροπραξίας.

Μὲ τὴν σφαγὴν τῶν ζώων ἀλλὰ καὶ μὲ κάποιαν ἄλλην συναφῇ ἐρ-
γασίαν ἐντὸς τοῦ Ἱεροῦ —λ.χ. τὰς συνεστιάσεις, βλ. κάτωτ.— εἶναι δυ-

1. Πβλ. ΕΓΡ. Ἱφ. T 607 : χαίτην ἀμφὶ σὴν χερνίφομαι. Ἐπίσης : ΑΡΙΣΤ. Εἰρ. 926.

2. Πβλ. ΠΡΟΔ. I, 160.

3. Ἀρ. 723, ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοίχου.

4. Ἀρ. 409, ἐκ τοῦ ναοῦ.

νατόν νὰ συναφθῇ καὶ ἀριθμὸς σιδηρῶν μαχαिरῶν¹, αἱ ὁποῖαι εὐρέθησαν εἰς αὐτό (πίν. 121β).

Τὴν σφαγὴν τῶν ζώων («θυμάτων», «ιερείων», «χρηστηρίων») ἡκολούθει εἰς ὠρισμένα Ἱερά, ὥπως εἰς τὴν Ὀλυμπίαν², τὸ σχίσιμον τοῦ δέρματος των· καὶ τότε οἱ ἱερεῖς, ἀναλόγως τοῦ σχήματος τῶν τεμαχίων, «ἐμαντεύοντο»³. Πιθανώτατα ὁ τρόπος αὐτὸς μαντείας ἡσκιεῖτο καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερόν, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν τοῦ ποιμενικοῦ - θηρευτικοῦ χαρακτηρισμοῦ τῆς περιοχῆς του· καὶ τοῦ γεγονότος ὅτι ἐφηρμόζετο καὶ εἰς τὴν πλησίον Ὀλυμπίαν.

Ἐν συνεχείᾳ ἡκολούθει ἡ ἀφαίρεσις τῶν σπλάχνων· καὶ τότε, ἀναλόγως τῶν παρατηρουμένων σημείων ὑπὸ τῶν ἱερέων, ἰδίως ἐπὶ τοῦ ἥπατος, αὐτοὶ «ἐμαντεύοντο» ἐπίσης. Ἡ σπλαγχνοσκοπία ἀπετέλει παλαιότατον ἔθιμον καὶ ἐφηρμόζετο καὶ εἰς τὸ Ἱερόν τῆς Παφίας Ἀφροδίτης. Ἀναφέρεται ὅμως ὅτι τά, πρὸς τοῦτο, χρησιμοποιούμενα ἐκεῖ ζῶα δὲν ἐσφάζοντο ἐπὶ τοῦ βωμοῦ ἀλλὰ μακρὰν αὐτοῦ· καὶ ἐχρησιμοποιοῦντο συνήθως διὰ τὰ κοινὰ δεῖπνα, τὰ ὁποῖα ἡκολούθουν⁴.

ΤΑ ΙΕΡΑ ΔΕΙΠΝΑ

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερόν ἐγίνοντο ἱερὰ συνεστιάσεις. Τὸ πλῆθος τῶν εὐρεθέντων ὀστέων ζώων εἰς τὸ τελεστήριον καὶ τὸ τριπλοῦν οἶκημα (N. ἡμισυ) μαρτυρεῖ τοῦτο σαφῶς. Ἡ συνεστίασις αὐτὴ ἐσχετίζετο πιθανώτατα μὲ τὴν πίστιν ἐνὸς ἐξαγνισμοῦ καὶ μιᾶς ἐνδυναμώσεως διὰ τῶν κρεάτων, τὰ ὁποῖα εἶχον εὐλογηθῇ ὑπὸ τῶν ἱερέων.

Τοιαῦται συνεστιάσεις ἀναφέρονται ὅτι ἐγίνοντο, ὥπως μόλις ἀνεφέρθη, καὶ εἰς τὸ Ἱερόν τῆς Παφίας· καὶ ἐνδέχεται νὰ εἶχον κοινήν, μὲ τὰς τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ (προϊστορικὴν;) καταγωγὴν, γενόμεναι εἰς τὸ ὑπαιθρον κατὰ τὴν ἐτησίαν ἐορτὴν τῆς θεᾶς ἀρχικῶς.

Ἀπὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. αἰῶνος ὅμως φαίνεται ὅτι ἔλαβον μεγάλην ἔκτασιν. Προκύπτει δὲ τοῦτο ἐκ τῶν ἐξῆς. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς μὲ

1. Πβλ. ἀρ. 753 καὶ 767 ἐκ τοῦ N. ἀναλημματικοῦ τοίχου καὶ 542 καὶ 545 εὐρήματα ἐπιφανείας παρὰ τὸ βᾶθρον τοῦ βωμοῦ.

2. Περὶ τοῦ Μαντείου τῆς Ὀλυμπίας βλ. LATTE, *R.E.*, XVIII, 841. ZIEHEN, *R.E.*, XVIII, 62. NILSSON, *Historia* 7(1958), 245 κ.ε.

3. Πβλ. ΣΧΟΛ. *Πινδ.* Ὀλ. VI 119 καὶ 111 καὶ 112.

4. Περὶ τῆς σπλαγχνοσκοπίας εἰς τὴν Ἑλλάδα βλ. PARKE, *Greek Oracles*, 72.

τὸ ἔθιμον αὐτὸ φαίνεται νὰ συνδυάζεται καὶ μέγας ἀριθμὸς μικρῶν πηλίνων ἀνοικτῶν ἀγγείων, ἐντεινόμενος κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴν ἐποχὴν (πβλ. πίν. 127α). Τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ εὐρέθησαν εἰς μικρὰ σχετικῶς τεμάχια μόνον· καὶ ἔδιδον τὴν ἐντύπωσιν ὅτι εἶχον ἐπὶ τούτῳ θραυσθῇ μετὰ τὴν χρῆσιν των. Οὕτε ἐν ἀκέραιον δὲν εὐρέθη ἐξ αὐτῶν. Τὸ μόνον ἀκέραιον ἀγγεῖον, πρὸς Β. τοῦ βωμοῦ ὅμως εὐρεθέν, ἦτο μελαμβαφῆς κυαθίσκος¹ (πίν. 126α,β) καὶ τὸ ἕτερον, προχοῖσκη², ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοίχου (πίν. 125δ,ε). Εὐρέθησαν δὲ καὶ κάρφαροι καὶ σκύφοι, ὑποδηλοῦντες χρῆσιν οἴνου (πίν. 128). Μὲ τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ εἶναι δυνατὸν νὰ συνδεθοῦν δύο ἄλλαι κατηγορίαι πηλίνων σκευῶν, εὐρεθέντων εἰς τὸ Ἱερὸν καὶ εἰς τοὺς αὐτοὺς χώρους κυρίως· καὶ περαιτέρω νὰ σχετισθοῦν ὁμοίως μὲ τὰ ἱερὰ δεῖπνα :

Ἐν πρώτοις, σημαντικὸς ἀριθμὸς πηλίνων μαγειρικῶν σκευῶν, ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς ἰδίως, εἰς τὰ σκεύη αὐτὰ (πβλ. πίν. 131α) παρεσκευάζετο τὸ φαγητὸν τῶν ἱερῶν δείπνων· καὶ ἐπομένως ἐνδέχεται, ὅπως καὶ εἰς τὸ κυπριακὸν Ἱερὸν, τὰ κρέατα νὰ μὴ προήρχοντο ἐκ ζώων σφαζομένων εἰς τὸν βωμὸν καὶ προσφερομένων εἰς τὸ θεῖον ἀλλ' ἐκ ζώων σφαζομένων ἄλλου.

Ἐξ ἄλλου, σημαντικὸς ἐπίσης ἀριθμὸς πηλίνων ἀνοικτῶν καὶ ὑπὸ μορφὴν μεγαλυτέρων ἢ μικροτέρων λεκανῶν (πίν. 129-130). Εἰς τὰ σκεύη αὐτὰ («μαζονόμια») ἐτοποθετοῦντο τὰ κρέατα πρὸς διανομὴν ἢ καὶ ἄρτοι. Προσφορὰ ἄρτων (πελανῶν) ὑπὸ ἀτόμων ἀναφέρεται ὅτι ἐγένετο καὶ εἰς τὴν γειτονικὴν Ὀλυμπίαν³.

Ἱερὰ δεῖπνα ἀναφέρεται ὅτι ἐγίνοντο καὶ εἰς τὸ Ἱερὸν τοῦ Καρνασίου ἄλσους εἰς τὴν Ἀνδανίαν⁴, εἰς τὰ ὅποια καὶ μετεῖχε τὸ ἱερατεῖον οἰκογενειακῶς ἀλλὰ καὶ οἱ μετέχοντες τῶν τελετουργιῶν (μυστηρίων). Φαίνεται δὲ ὅτι ἀπὸ τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς τὸ ἔθιμον τῶν τοιούτων δείπνων εἶχεν ἐπεκταθῇ εὐρύτερον. Τὴν καταγωγὴν των ὅμως εἶχον εἰς τὴν προϊστορικὴν ἐποχὴν πιθανῶς. Πιθανῶς ἀνάλογον ἔθιμον ἐτηρεῖτο καὶ εἰς τὸ Ἱδαῖον: Διὸς Ἱδαίου μύστης γενόμεν⁵.

1. Ἀρ. 119.

2. Ἀρ. 700.

3. Βλ. *R.E.*, ἑ.δ., XVIII I 49, λ. Ὀλυμπία.

4. Βλ. σελ. 207 σημ. 3.

5. *NAUK, Euripides perditurum Traged. Fragm.* (1908) III, 125.

ΧΡΗΣΙΣ ΑΡΩΜΑΤΩΔΩΝ ΟΥΣΙΩΝ

Ἐκ κινητῶν εὐρημάτων τοῦ Ἱεροῦ φαίνεται ὅτι ἐγένετο καὶ εὐρεῖα χρῆσις ἀρωματωδῶν οὐσιῶν. Ἐνδεικτικὰ εἶναι τὰ ἀκόλουθα εὐρήματα :

Χάλκινος ἀρύβαλλος¹ (πίν. 120) ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοίχου μὲ ὥραιαν διατήρησιν, τῶν χρόνων περὶ τὸ 500 π.Χ., ἐλλιπὴς μόνον κατὰ τὸν λαιμόν, τὸ χεῖλος καὶ τὴν λαβήν. Πιθανῶς ὁ ἀρύβαλλος αὐτὸς περιεῖχε ἀρωματωδὲς ἔλαιον, χρησιμοποιοῦμενος εἰς τὸν πλησίον τῆς εὐρέσεώς του χῶρον : τὸν ναὸν ἢ τὸ τελεστήριον.

Εἰς μυροδοχεῖα ἀνήκουν, ἐξ ἄλλου, καὶ ἐλάχιστα θραύσματα², εὐρεθέντα εἰς τὸ τελεστήριον, (πίν. 126γ) ἐκ φαγεντιανῆς, ἀμέσου ἢ ἐμμέσου φοινικικῆς προελεύσεως, τῶν κλασσικῶν χρόνων πιθανῶς, καὶ τεμάχιον³ μελαμβαφοῦς ληκυθίου μὲ πεπιεσμένον σῶμα καὶ ραβδώσεις (πίν. 127γ).

Εἰς μυροδοχεῖα ἐπίσης ἀνήκουν καὶ μερικὰ τεμάχια ἀτρακτοειδῶν πηλίνων ἀγγείων κυρίως⁴ τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων —τὰ ὅποια ὀνομάζονται συνήθως δακρυδόχοι— καὶ ἄλλων ὑφιλαίμων ἀγγείων (πβλ. πίν. 134α).

Εὐρυτάτη δὲ φαίνεται ὅτι ἦτο ἡ χρῆσις μύρων κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους. Τοῦτο ὑποδηλοῖ ὁ σχετικὸς ἀριθμὸς ὑαλίνων, κλειστῶν κυρίως, μικρῶν ἀγγείων (πίν. 134δ), τὰ πλεῖστα τῶν ὁποίων εὐρέθησαν εἰς τὸ τελεστήριον καὶ τὸ τριπλοῦν (Ν.) οἶκημα, ὀλίγα δὲ καὶ εἰς τὸν βωμόν⁵.

Πλὴν τῶν μύρων —ἡ χρῆσις τῶν ὁποίων διεφάνη κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ τελεστηρίου, τὰ χῶματα τοῦ ὁποίου ἀπέπνεον ἀκόμη μίαν ἀκαθόριστον ἀρωματώδη ὁσμὴν— ἐγένετο χρῆσις καὶ ἀρωματικῶν φυτικῶν οὐσιῶν, ὅπως ἐγένετο καὶ εἰς ἄλλα Ἱερά. Δι' ὠρισμένων δὲ ἐξ αὐτῶν «ἐμαντεύοντο» ἐπίσης οἱ ἱερεῖς, διὰ τοῦ θορύβου, τὸν ὅποιον προεκάλουν αὐταὶ καίόμεναι ἐπὶ τοῦ βωμοῦ. Ὁ τρόπος αὐτὸς μαντείας καὶ ὁ διὰ τῆς ἀντιδράσεως τῶν θυμάτων κατὰ τὴν σφαγὴν των εἰς τὸν βωμόν, συνετέλει κυρίως, ὥστε ὁ βωμὸς αὐτὸς νὰ θεωρῇται ὁ κατ' ἐξοχὴν χῶρος μαντείας εἰς τὴν Ἄλτιν⁶.

1. Ἱερ. 722.

2. Ἱερ. 428 καὶ 485.

3. Ἱερ. 229 καὶ 259.

4. Πβλ. ἀρ. 117.

5. Γενικὴ βιβλιογρ. βλ. HARDEN, *Catal. Greek and Rom. Glass, Brit. Mus.*

6. Πβλ. ΠΙΝΔ. Ὀλ. VI 6 : βωμῷ τε μαντεῖα καὶ Ὀλ. VI 70 ; Ζηνὸς ἐπ' ἀκροτάτῳ βωμῷ τότε αὖ χρηστήριον θέσθαι).

Ἡ χρῆσις πάντως τῶν οὐσιῶν αὐτῶν ἀπετέλει ἰδιαίτερον γνώρισμα τῶν χώρων λατρείας τῆς Ἀφροδίτης, καὶ μάλιστα ἤδη ἀπὸ παλαιότητας ἐποχῆς¹. Μὲ τὴν χρῆσιν δὲ αὐτῶν, καὶ εἰδικώτερον τῶν θυμιαμάτων, εἶναι δυνατόν νά σχετισθῇ χάλκινον σφυρήλατον ἀντικείμενον², μὲ πλατέα καὶ κυρτὰ (πίν. 117ε) χεῖλη καὶ σχεδὸν ἡμισφαιρικὸν σῶμα, ἐλλιπὲς κατὰ τὸν πυθμένα του, παρέχον ἐκ πρώτης ὄψεως τὴν ἐντύπωσιν κυμβάλου. Ἀλλὰ ἡ κατασκευὴ τῶν χειλέων του εἰδικώτερον, ἀποκλείει τὴν ταύτισιν αὐτῆν. Ἐξ ἄλλου, ἀπὸ τὴν ἐπεξεργασίαν τῆς ἐπιφανείας του προκύπτει ὅτι τοῦτο κατεσκευάσθη διὰ νὰ εἶναι ἄνωθεν ὁρατόν.

Ὅμοια τοιαῦτα χάλκινα ἀντικείμενα ἔχουν εὑρεθῇ καὶ εἰς ἄλλα Ἱερά, ἐν ἑξ αὐτῶν δὲ ἀναφέρει ὁ Λεονάρδος ὅτι εὔρε καὶ εἰς τὸν ναὸν παρὰ τὸν Λάδωνα, ἥτοι κάτωθεν τοῦ Ἱεροῦ³, τὸν ὁποῖον ἐταύτισε προσωρινῶς μὲ τὸν ναὸν τῆς Δήμητρος.

Ἐνεκα τοῦ σχήματός του καὶ τοῦ διατρήτου πυθμένος του ἀλλὰ καὶ τῆς ἐπεξεργασίας τοῦ ἄνω μέρους τῆς ἐπιφανείας του, θεωροῦμεν ὅτι τὸ ἀντικείμενον τοῦτο ἀπετέλει ἐξάρτημα μᾶλλον θυμιατηρίου, ὁμοίου μὲ τὰ δύο θυμιατήρια ἐκατέρωθεν τοῦ ξοάνου τῆς Ἀφροδίτης ἐπὶ τῆς ὡς ἄνω ἀγγειογραφίας τῆς Νεαπόλεως (πίν. 30γ)⁴ ἢ λυχνοστάτου (πίν. 27β).

Μὲ τὴν χρῆσιν δὲ μᾶλλον τοιούτων, κονιοποιημένων ἴσως, οὐσιῶν —καὶ ὅχι μὲ τὴν χρῆσιν ψιμμουθίων, ὅπως πιστεύεται γενικῶς— εἶναι δυνατόν νά συναφθῇ καὶ χαλκίνη σπαθίς, ὡς καὶ ἑτέρα ὁμοία, ἐλλιπής, εὑρεθεῖσαι εἰς τὸ τελεστήριον καθὼς καὶ τρίτη⁵ μεταγενεστέρα των, μὲ ἀμβλὺ ἄκρον (πίν. 118δ,ε). Λογχόσχημα κοχλιάρια ἀπαντοῦν καὶ εἰς ἄλλα Ἱερά⁶.

ΧΡΗΣΙΣ ΤΟΞΙΚΩΝ ΟΥΣΙΩΝ

Διὰ τὴν χρῆσιν τοξικῶν οὐσιῶν εἰς τὸ Ἱερόν ὑπάρχει ἔνδειξις, ἐκ πηλίνου ἀγγείου⁷ (ἐξ ὠχροκιτρίνου πηλοῦ, μὲ γάνωμα τὸ ὁποῖον ἔχει ἐξαφανισθῇ), προσερχομένου ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοίχου —ἀλλὰ πρὸς

1. Πβλ. Ὅμηρ. ὕμν. V 58, 59· βλ. καὶ σελ. 123.

2. Ἀρ. 435 ἐκ τοῦ τριπλοῦ οἰχήματος.

3. Βλ. σελ. 19 σημ. 1.

4. Σελ. 83.

5. Ἀρ. 321.

6. Βλ. ΟΡΑΝΑΝΔΟΥ, Ἀλίφειρα, 109.

7. Ἀρ. 768.

τὴν πλευρὰν τοῦ τελεστηρίου—, εἰς σχῆμα κωδίας μήκωνος τῆς ὑπνοφόρου (Papaver somniferis), ἐπὶ ὑψηλῆς κωνικῆς βάσεως (πίν. 125α,β).

Λόγῳ τοῦ σχήματός του, τὸ δοχεῖον τοῦτο ἐνδέχεται νὰ περιεῖχε ἰδιοσκεύασμα ὀπίου. Καὶ τοῦτο, διότι : α) Τοιαῦτα σκεύη —ὑπὸ μορφὴν κωδίας μήκωνος— ἔχουν εὑρεθῇ εἰς τὴν 'Ε. 'Ανατολήν¹, χρονολογούμενα εἰς τὴν Β' χιλιετίαν π.Χ. (πίν. 125γ)· καὶ θεωροῦνται ὅτι περιεῖχον τοιοῦτον ἰδιοσκεύασμα. β) Πιστεύεται γενικῶς² ὅτι οἱ Κρητομυκηναῖοι ἐχρησιμοποιοῦν τὸ ὄπιον εἰς τὴν λατρείαν, διὰ νὰ ἐνδυναμώσουν τὴν ἔκστασιν (ἐνθουσιασμόν) κατὰ τὴν τέλεσιν ὠρισμένων ἱεροπραξιῶν. γ) Εἰς τὸ "Ἔπος³ ἀναφέρεται ὅτι τοιοῦτον ἐπίσης ἰδιοσκεύασμα χρησιμοποιεῖ καὶ ἡ 'Ελένη ὡς πραῦντικόν⁴. 'Αλλ', ἐὰν ἐνδεχομένως ἐχρησιμοποιεῖτο τοιοῦτον ἰδιοσκεύασμα εἰς τὸ ἀνασκαφέν 'Ιερόν, ἐξετάζεται εἰς ἄλλο κεφάλαιον⁵.

Ο ΤΡΙΠΟΥΣ

'Απετέλει, μαζί μὲ τὴν ἐσχάραν, τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν εἰς τὸν χῶρον τοῦ τελεστηρίου.

Καὶ δὲν διεσώθη μὲν ὁ ἴδιος ὁ τρίπους οὔτε καὶ ὁ λέβης του. Εὑρέθησαν ὅμως μέρη λεβήτων εἰς ἄλλους χώρους τοῦ 'Ιεροῦ, ὅπως : λαβὴ λέβητος⁶ εἰς τὸν ναόν· καὶ τεμάχιον ἐκ τοῦ χεῖλους⁷ καὶ λαβαί⁸ εἰς τὸ Ν. οἶκημα (πίν. 117α-δ). Διτηρήθη ἐν τούτοις τὸ βάθρον του (τριποβάκιον, βλ. ἄνωτ.) μὲ τὰ τρία κοιλώματα (πίν. 46α,γ,δ) διὰ τὴν στήριξιν τῶν πελμάτων τοῦ τρίποδος. Αὐτὰ μάλιστα διετήρουν καὶ τὴν ἐπένδυσιν των ἐκ μολυβδίνου ἐλάσματος, πρὸς προστασίαν των κατὰ τῆς διαβρώσεως.

Τὸ βάθρον τοῦτο ἔκειτο εἰς τὸ μέσον τοῦ Β. ἄκρου τοῦ ἐσωτέρου χώρου τοῦ τελεστηρίου. 'Αναποδογυρισθὲν ὅμως, διέλαθε τῆς προσοχῆς τῶν

1. Βλ. LUCE, *Homer and the Heroic Age*, 158, εἰκ. 11γ.

2. Βλ. HOOD ἑ.ἀ., 138.

3. 'Οδυσ. δ 227 - 29.

4. Περί τῆς μήκωνος καὶ τοῦ ὀπίου κατὰ τὴν ἀρχαιότητα βλ. ΚΡΗΤΙΚΟΥ καὶ ΠΑΠΑΔΑΚΗ, *Μήκωνος καὶ ὀπίου ἱστορία καὶ ἐξάπλωσις ἐν τῇ περιοχῇ τῆς ἀνατ. Μεσογείου κατὰ τὴν ἀρχαιότητα*, Α.Ε. 1963 (1965), 80 κ.ε.

5. Βλ. σελ. 263.

6. 'Αρ. 494, πίν. 117α.

7. 'Αρ. 380, πίν. 117β.

8. 'Αρ. 427 καὶ 428, πίν. 117β-γ.

Χριστιανῶν καὶ διεσώθη. Προσφέρει δὲ ἀρκετὰ στοιχεῖα διὰ τὴν συναγωγὴν συμπερασμάτων ὡς πρὸς τὴν (διὰ τοῦ τρίποδος) ἄσκησιν τῆς ἀρχαίας λατρείας καὶ μαντείας. Καὶ τοῦτο, ἂν σημειωθῇ ὅτι ὁ τρίπους τῶν Δελφῶν¹ δὲν ἔχει σωθῇ οὔτε κατὰ τὸ βάθρον του. Ἀναφέρεται δὲ ὅτι ὑπῆρχεν ἀντίστοιχος τρίπους καὶ εἰς τὴν Δωδώνην², ὅπου, ὅπως καὶ εἰς τοὺς Δελφούς, ὑπῆρχε καὶ πλῆθος ἀναθηματικῶν τριπόδων μετὰ λεβήτων. Ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ δὲν ἔχει σωθῇ.

Περὶ τοῦ δελφικοῦ τρίποδος ὅμως εἶναι γνωστὸν ὅτι ἀπετέλει τὸν θρόνον τοῦ δελφικοῦ θεοῦ³, ὅπως ἀπετέλει θρόνον τοῦ ἰδίου θεοῦ καὶ ὁ ὀμφαλὸς (βλ. κατωτ.). Ἦτο δηλαδὴ ὁ δελφικὸς τρίπους ταυτόσημος μετὰ τὴν ἱεράν καθέδραν τοῦ θεοῦ καὶ πλῆθος παραστάσεων τὸν παρουσιάζουν ὡς τοιαύτην καθέδραν τοῦ θεοῦ αὐτοῦ⁴. Συνήθως ὅμως τὴν θέσιν αὐτὴν, ἐπὶ τοῦ τρίποδος, ἀντὶ τοῦ θεοῦ, κατὰ τὴν ἄσκησιν τῆς ἀτέχνου μαντείας, λαμβάνει ἡ Πυθία, ὅταν πρόκειται νὰ χρησιμοδοτήσῃ, ὅποτε ἐκάθητο μάλιστα εἰς εἰδικὴν πλάκα ἐπ' αὐτοῦ, τὸν λεγόμενον «ἔλμον»⁵. Τὰ ἀπὸ «τρίποδος» ἢ τὰ «ἐκ τρίποδος» «ἐκφερόμενα» ὑπ' αὐτῆς ἐθεωροῦντο θείας προελεύσεως⁶ καὶ διὰ τοῦ στόματός της ἐπιστεύετο ὅτι ἐχρησιμοδῶται πλέον ὁ δελφικὸς θεός, ὡς θεὸς τῆς μαντικῆς γενικῶς. Ἀλλὰ χορηγὸς τῆς μαντικῆς ἐθεωρεῖτο καὶ ἡ (Οὐρανία) Ἀφροδίτη, κατὰ παλαιότητα παράδοσιν διασωθεῖσαν ὑπὸ τῶν Σκυθῶν⁷ καὶ ἐν μέρει ὑπὸ τοῦ ὡς ἄνω ὀμηρικοῦ ὕμνου⁸. Ἐπίσης ὑπὸ τῶν Μακεδόνων τῆς Οὐρανοπόλεως⁹ (πίν. 31ε,στ).

Ἡ παρουσία ἐπομένως τοῦ τρίποδος εἰς τὸ τελεστήριον τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ (τῆς Ἀφροδίτης) συνάδει πρὸς τὴν παράδοσιν αὐτὴν· καὶ ἴσως ἐνισχύει τὴν ὡς ἄνω ἄποψιν ὅτι ἡ λατεία τοῦ Διὸς (μετὰ τοῦ ὀπίου καὶ συνελατρεύετο παλαιόθεν ἡ Ἀφροδίτη - Διώνη, βλ. ἄνωτ.) προηγῆθη πιθανῶς τῆς λατρείας τοῦ Ἀπόλλωνος εἰς τοὺς Δελφούς. Τὴν αὐτὴν παράδοσιν ἐνισχύει καὶ ἡ γνωστὴ παράστασις τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς κύλικος

1. Περὶ αὐτοῦ βλ. ἄνωτ. καὶ PARKE καὶ WORMELL, *The Oracles of Zeus* I, 24 κέ.

2. ΣΤ. ΒΥΖ. λ. Δωδώνη.

3. AMANDRY, *Mantique apollonienne*, 140.

4. Βλ. SCHWENDEMANN, *Der Dreifuss*, *J.d.I.* 36 (1921), 149.

5. Βλ. AMANDRY, ἔ.δ. 140, σημ. 6.

6. Βλ. ΗΣΥΧ. καὶ Σοῦδα, λ.

7. Βλ. ΗΡΟΔ. IV 67.

8. Βλ. σελ. 43 σημ. 1.

9. Βλ. σελ. 101, σημ. 2.

εἰς Βερολῖνον, ὅπου εἰκονίζεται καθήμενη ἐπὶ τοῦ τρίποδος ἡ Θέμις, ἡ ὁποία ἦτο ἐκ τοῦ ἀμέσου περιβάλλοντος τοῦ Διός.

Ποία ἦτο ὅμως ἡ ἀρχικὴ σημασία τοῦ τρίποδος καὶ ἡ προέλευσις τῆς μαντικῆς του ἰδιότητος δὲν εἶναι γνωστόν· καὶ ὑπάρχει, ὡς πρὸς αὐτό, διαφωνία μεταξὺ τῶν νεωτέρων ἐρευνητῶν. Κατὰ μὲν τὸν A.B. Cook¹, ὁ ὀμφαλὸς καὶ ὁ τρίπους τῶν Δελφῶν ἦσαν ἀντίστοιχα σύμβολα τῆς λατρείας τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τοῦ Διονύσου (ὁ ὁποῖος ἦτο θρακο-φρυγικῆς καταγωγῆς). Εἰδικώτερον δὲ ὁ ὀμφαλὸς ἐσχετίζετο, κατ' αὐτὸν, μὲ τὸν οὐράνιον στῦλον (καταστάντα κυρίως σύμβολον τοῦ Διός) καὶ ὁ τρίπους ἐσχετίζετο μὲ τὴν ἀνάστασιν καὶ ἀνανέωσιν τοῦ Διονύσου, μετὰ τὴν θανάτωσίν του ὑπὸ τῶν Τιτάνων, ἥτοι μετὰ τὸν τεμαχισμόν τοῦ σώματός του καὶ τὸν βρασμόν τῶν τεμαχίων του ἐντὸς λέβητος (τρίποδος). Κατὰ δὲ τὸν Levi², ὁ τρίπους συνεδέετο μὲ τὴν προφητικὴν μορφήν τοῦ Ἀπόλλωνος, διότι ἐπὶ χαλκίνης μίτρας τῆς Κρήτης (7ου αἰ. π.Χ.) ἔχει εἰκονισθῇ τρίπους μὲ ἀνθρωπίνην μορφήν ἐπὶ τοῦ λέβητός του, ἡ ὁποία κατὰ τὴν γνώμην του, εἶναι ὁ Ἀπόλλων. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἀποδεικνύεται. Κατὰ μίαν ἄλλην ἄποψιν, ἐξ ἄλλου, συμβιβαστικὴν τῶν δύο ὡς ἄνω ἀπόψεων, τοῦ Amandry³, ὁ τρίπους, εἰς τὸν λέβητα τοῦ ὁποίου συνεκεντρώθησαν τὰ λείψανα τοῦ Διονύσου μετὰ τὸν θάνατόν του, ἀπετέλει ἱεράν λειψανοθήκην, ὁ δὲ Ἀπόλλων καθήμενος ἐπ' αὐτοῦ συνεβόλιζε πλέον τὸν ἐπὶ τοῦ θανάτου κυρίαρχον θεὸν τῆς ζωῆς.

Πιθανωτέραν ὅμως θεωροῦμεν τὴν κατωτέρω ἄποψιν, βασιζομένην καὶ εἰς στοιχεῖα προσφερόμενα ὑπὸ τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ.

Ὁ τρίπους καὶ ὁ λέβης τοῦ Ἱεροῦ τούτου, εὐρίσκοντο εἰς τὸν ἐσώτερον χώρον τοῦ τελεστηρίου, ὅπου ἦτο καὶ ἡ ἐσχάρα. Ὁ χώρος αὐτὸς εὐρέθη κατάσπαρτος δι' ὀστῶν ζώων, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἦτο δηλωτικὸν συνεστιάσεων ἢ ἱερῶν δείπνων. Παρόμοιον ἔθιμον ἀναφέρεται ὅτι ὑφίστατο καὶ εἰς τὸ Ἄργος, ὅπου οἱ Ἀργεῖοι, μετὰ τὴν θυσίαν πρὸς τὸν Ἀπόλλωνα, ἔτρωγον κρέατα ἐκ τῶν εἰς αὐτὸν θυσιασθέντων ζώων, πιστεύοντες ὅτι δι' αὐτῶν ἀπηλλάσσοντο παντὸς μιάσματος⁴ καὶ ἐπομένως ὅτι ἐξηγνίζοντο. Εἶναι ἄγνωστον ὅμως ἂν τὰ δεῖπνα αὐτὰ τῶν Ἀργείων ἐγί-

1. A. B. COOK. *Zeus* I 210 - 213.

2. *A.J.A.* 49 (1945) 311 - 312.

3. *"E.ä.*

4. ΠΑΟΤΤ. *HO.* 24.

νοντο ἐντὸς τοῦ Ἱεροῦ. Ἀναφέρονται ὅμως καὶ δεῖπνα τελούμενα, ἐκ τῶν θυσιασθέντων κρεάτων, εἰς τὸ ὡς ἄνω Ἱερὸν τῆς Ἀνδανίας, μετὰ τὸ πέρας τῶν ἱεροπραξιῶν, εἰς τὰ ὅποια ἐλάμβανε μέρος τὸ ἱερατεῖον καὶ τὸ ἄλλο προσωπικὸν τοῦ Ἱεροῦ μετὰ τῶν μελῶν τῶν οἰκογενειῶν των, ἐνῶ μέρος τῶν κρεάτων αὐτῶν κατεχωρεῖτο εἰς τὸ θεῖον καὶ ἐξ αὐτοῦ συνεστίαζοντο πιθανῶς οἱ λατρευταὶ (εἰς τὸν αὐτὸν χῶρον ἢ εἰς τὴν παρακειμένην «ἀγοράν» τοῦ Ἱεροῦ). Ἀναφέρονται δὲ ἐπίσης ἱερὰ δεῖπνα εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Πάφου, ἐνδεχομένως ἔχοντα κοινὴν τὴν προέλευσιν (προϊστορικὴν ;) μετὰ τὴν τῶν τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ.

Τὰ δεῖπνα αὐτά, τελούμενα κατὰ τὴν ἐορτὴν τῆς θεότητος καὶ ἀποτελούμενα ἐκ τῶν κρεάτων τῶν θυσιασθέντων ἢ ἐν πάσῃ περιπτώσει προσφερθέντων καὶ εὐλογηθέντων ζώων, ἀπετέλουν ἐν πρώτοις μαρτυρίαν μιᾶς κοινῆς πίστεως ἱερατείου καὶ πιστῶν. Ἀλλὰ περαιτέρω, δι' αὐτῶν, ἐπεδιώκετο καὶ κάθαρσις των¹, καθὼς καὶ ἐνδυνάμωσις των ὑπὸ τῆς θεότητος.

Ἐξ ἄλλου, ὁ λέβης καὶ ἡ τριποδικὴ βάσις του (ἐπὶ τῆς ἐστίας), ὡς μαγειρικὸν σκεῦος ἀρχικῶς, ἀπετέλεσαν σύμβολα τελικῶς μιᾶς παμπαλαίας συνηθείας κοινῶν λατρευτικῶν συγκεντρώσεων. Καὶ εἰς μὲν τοὺς Δελφοὺς ἡ συνήθεια αὕτη δὲν μαρτυρεῖται ὑπὸ γραπτῶν πηγῶν —ἐνῶ καὶ ὁ χῶρος τοῦ τρίποδος δὲν ἐσώθη. Ἴσως δὲ ἡ συνήθεια αὕτη ἐκεῖ νὰ περιέπεσεν εἰς λήθην, μετὰ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου. Ἡ συνήθεια ὅμως αὕτη ἐξηκολούθησεν εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν. Ἡ παρουσία τοῦ τρίποδος καὶ τῆς ὑπ' αὐτὸν πυρᾶς, πρὸς παρασκευὴν ἐορταστικοῦ δείπνου πιθανῶς, εἰς τὴν ὡς ἄνω ἀρχαϊκὴν παράστασιν (πίν. 28γ) τῆς γεννήσεως τοῦ Διός, συνεπικουρεῖ τὴν ὡς ἄνω ἄποψιν.

Εἰς τὸ Ἱερὸν ὅμως αὐτὸ ὁ τρίπους ἀπεσπᾶσθη τελικῶς ἐξ αὐτῆς, καὶ τοῦτο, ἴσως ἐξ ἐπιδράσεως τοῦ δελφικοῦ Ἱεροῦ, ὅπου ἀπὸ πολὺ ἐνωρίς ὁ τρίπους ἐκυριάρχησεν ἀποκλειστικῶς ὡς πηγὴ χρησμῶν. Ὑφίσταντο ὅμως εἰς τὸ Ἱερὸν, ἐκ παραλλήλου μετὰ τὸν τρίπουν, τὰ ἱερὰ δεῖπνα ἐκ τῶν κρεάτων τῶν θυμάτων. Ὁ δὲ μαντικὸς τρίπους (καὶ ὁ λέβης του) ἀπετέλουν θρόνον τῆς θεότητος, πρὸς τὴν ὁποίαν καὶ εἶχον προσφερθῇ τὰ ζῶα τῆς θυσίας, καθαγιασθέντα ὑπ' αὐτῆς, ὅπως θὰ εἶχον προσφερθῇ καὶ οἱ ἄρτοι.

1. Κάθαρσις ἐκ φόνου ἰδιώτου ἐγίνετο διὰ τῆς προσφορᾶς χοιριδίου ἀλλὰ ἦτο ἀνεξάρτητος ὑπόθεσις καὶ ἐντελῶς διαφορετικὴ τῶν κοινῶν ὡς ἄνω δείπνων.

Ἡ συνήθεια αὐτή, τῶν κοινῶν συνεστιάσεων τῶν πιστῶν, εἰς τὸ ὑπαιθρον ἐξακολουθεῖ ἀκόμη ἄλλωστε καὶ σήμερον εἰς τὸ Ἱερὸν αὐτό, ὅταν κατὰ τὴν παραμονὴν τῆς ἐορτῆς τῆς Ἀναλήψεως¹ ἀνέρχονται οἱ πλησιόχωροι εἰς τὸν χώρον αὐτόν, τοῦ ἀρχαίου Ἱεροῦ, οἰκογενειακῶς, διὰ νὰ «λειτουργηθοῦν» τὴν ἐπομένην ἀλλὰ κυρίως διὰ νὰ κοιμηθοῦν ἐκεῖ καὶ νὰ μετάσχουν τῆς πανηγύρεως, συνευοχούμενοι, καὶ διὰ νὰ εὐλογηθοῦν διὰ τοῦ ὕδατος τῆς ἱερᾶς πηγῆς. Ἐπιστρέφουν δὲ μὲ τὴν ἀντίληψιν μιᾶς ἀνανεώσεως τῶν, τὴν ὁποίαν ὑφίστανται κατ' ἔτος τὴν ἡμέραν αὐτήν.

Ἀλλὰ ὁ λέβης τοῦ ἱεροῦ τρίποδος δυνατὸν εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν νὰ ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ ἄλλως πως, ὅπως περίπου καὶ εἰς τοὺς Δελφούς. Καὶ τοῦτο, διότι εἰς τὸν χώρον, ὅπου εὐρέθη τὸ βᾶθρον του, εὐρέθησαν καὶ μερικοὶ πήλινοι βῶλοι, (πίν. 140β) μὲ ἵχνη χρωμάτων (λευκοῦ καὶ κυανοῦ) ἐπ' αὐτῶν, δυνάμενοι νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς «κλήροι» ἢ ὡς «θριαί»². Αὐτοὶ ἐτοποθετοῦντο, ὅπως εἶναι γνωστόν³, ἐντὸς φιάλης καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐπὶ τοῦ λέβητος τοῦ τρίποδος. Ἡ δὲ ἀνακίνησίς των, ὡς ἂν ὁ μαντευόμενος ἐζήτει χρησμόν, καὶ ἡ ἐρμηνεία των ὑπὸ τῆς μάντιδος (Πυθίας) εἰς τοὺς Δελφοὺς φαίνεται ὅτι ἀπετέλουν βασικὸν τρόπον ἐν τέχνῳ μαντείας. Κατὰ μίαν δὲ ἄποψιν⁴, ὁ τρόπος αὐτὸς ἀπετέλει καὶ τὸν κύριον ἀρχικὸν τρόπον δελφικῆς μαντείας⁵. Ἐπομένως ἡσκειτο κατὰ πᾶσαν πιθανότητα καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν. Ἡ χρῆσις ἄλλωστε τοῦ τρόπου αὐτοῦ μαντείας πιστοποιεῖται καὶ εἰς τὴν Ὀλυμπίαν⁶, καθὼς καὶ εἰς τὴν Δωδώνην⁷. Συνίστατο δὲ ὁ τρόπος αὐτὸς μαντείας εἰς τὴν «κλήρωσιν» ἐνὸς βώλου ἐκ πολλῶν. Ὁ ὅρος «ἀναιρεῖν», ὁ ὁποῖος ἐχρησιμοποιεῖτο σχετικῶς μὲ τὸν τρόπον αὐτὸν εἰς τοὺς Δελφοὺς («ἀνῆλεν» ἢ Πυθία), δυνατὸν ἐπομένως νὰ ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν, ὅπως καὶ ἄλλοῦ. Εἰς τοὺς Δελφοὺς ὁμοῦς ὁ τρόπος αὐτὸς μαντείας θεωρεῖται ὅτι συνεδέετο καὶ μὲ ἓνα ἄλλον ὅρον : «λῶϊον καὶ ἄμεινον»⁸,

1. Βλ. σελ. 275 κ.ε.

2. ΗΣΥΧ. λ., Ἑτυμ. Λεξ. λ. θριαί. Ἐπίσης Σούδα λ. Πυθώ.

3. Αὐτόθι.

4. AMANDRY, ἔ.δ.

5. Παραδείγματα χρησιμοδοτήσεως διὰ θριῶν εἰς τοὺς Δελφοὺς βλ. ROBBINS, The lot Oracle at Delphi, *Class. Phil.* 11 (1916), 275 - 292.

6. ΗΣΥΧ. λ. φρυκτός δελφίς.

7. PARKE ἔ.δ., 229.

8. FONTENROSE, *The Delphic Oracle* (1978) 221.

ἐνῶ ὁ ἀντίστοιχος ἕρος ὄναιον καὶ ὠφέλιμον θεωρεῖται ὅτι ἐχρησιμοποιεῖτο εἰς τὴν Δωδώνην. Τὸ θεῖον, ὡς γνωστόν, ἐπιστεύετο ὅτι δὲν ἀπεκάλυπτε τὸ μέλλον εἰς τοὺς ἀνθρώπους κατὰ τὴν χρησιμοδότησιν ἀλλὰ τοὺς καθωδῆγει περὶ τοῦ πρακτέου. Μὲ ἄλλους λόγους : ὁ ἐρωτῶν προυπετίθετο ὅτι εἶχεν ἤδη προβῆ εἰς κάποιαν κρίσιν περὶ τοῦ πρακτέου ἀλλ' εὐρίσκετο ἀκόμη εἰς κάποιαν ἀμφιβολίαν καὶ ἀνεζήτει διὰ τοῦτο κάποιον σημεῖον τοῦ θεοῦ διὰ νὰ ἐνεργήσῃ καταλλήλως, εἰς τρόπον ὥστε ἡ ἀπόφασις νὰ ἦτο ἰδική του· καὶ μόνο αὐτὸς νὰ ἦτο καὶ ὁ ὑπεύθυνος (αἰτία ἐλομένου, θεὸς ἀναίτιος). Τοῦτο δὲ φαίνεται ἐναργῶς εἰς τὴν γνωστὴν ἀφήγησιν τοῦ Ξενοφώντος¹, προτοῦ μετάσχη τῆς γνωστῆς ἐκστρατείας. Κατὰ προτροπὴν τοῦ Σωκράτους μάλιστα —γνώστου τῆς δελφικῆς παραδόσεως καὶ τοῦ τυπικοῦ της—, δὲν ἔπρεπε νὰ διατυπωθῇ ἀφηρημένη ἐρώτησις εἰς τὸ θεῖον περὶ τοῦ τρόπου τῆς συμμετοχῆς εἰς τὴν ἐκστρατείαν. Ἀλλὰ ἔπρεπε νὰ διατυπωθῇ διπλῇ καὶ σαφῆς ἐρώτησις: πορεύεσθαι ἢ μένειν ;» Ὁ τρόπος αὐτὸς συνεδέετο καὶ μὲ τὴν ὡς ἄνω ἀντίληψιν, ὅτι ὁ θεὸς οὔτε λέγει οὔτε κρύπτει ἀλλὰ σημαίνει² καὶ ὁ ἐρωτῶν εἶχεν ἐπομένως πλήρη τὴν εὐθύνην τῶν περαιτέρω.

Ὡς πρὸς τὴν ἀσκησιν τῆς κληρομαντείας σημειοῦμεν καὶ τὰ ἀκόλουθα :

Εἰς τὴν χώραν τῶν Χιτιτιῶν ἡσκειτο ὁ τρόπος αὐτὸς μαντείας ὑπὸ γυναικῶν, τῶν ὁποίων τὸ ὄνομα ἦτο «γραῖαι»³ ἦτοι ἡλικιωμέναι γυναῖκες. Εἰς δὲ τὴν Δωδώνην ὑπῆρχον μάντιδες ὀνόματι Πέλειαι. Ἀλλὰ τὸ ὄνομα τούτων, κατὰ μεταγενεστέραν πηγὴν⁴, ἐσήμαινεν ὑπομέλαιναι (ἴσως λόγῳ τῆς ἐνδυμασίας των) ἀλλὰ ἐπίσης τὴν ἀγρίαν περιστερὰν. Σχετικὸς δὲ αἰτιολογικὸς μῦθος⁵ συνέδεε τὰ δύο αὐτά, ἀναφέρον ὅτι ἐκ ζεύγους περιστερῶν ἀφελέντος ἐλευθέρου ἐκ τῶν Θηβῶν τῆς Αἰγύπτου, ἡ μὲν μία ἐξ αὐτῶν ἔφθασεν εἰς τὸ Ἱερὸν τοῦ Ἀμμωνος Διὸς (τῆς Λιβύης), ἐνῶ ἡ ἄλλη συνέχισε τὴν πτῆσιν της καὶ κατέληξεν εἰς τὴν Δωδώνην⁶.

1. Κόρ. ἀνάβ., III 1.1, 17.

2. ΗΡΑΚΛ. ἀρ. 93 D, ΠΛΟΥΤ. ἹΗΘ. 404.

3. GURNEY, *The Hittites*, Pel. 8., 158.

4. ΗΣΥΧ. λ. Πέλεια.

5. ΗΡΟΔ. II 54, 55.

6. Περὶ τῶν περιστερῶν - πελειῶν τῆς Δωδώνης βλ. ΔΑΚΑΡΗ, *Das Taubenorakel von Dodona*, *Ant. Kunst.* 1963, 335 - 49.

Ἐνδέχεται ἐπομένως, ἂν αἱ ὡς ἄνω μάντιδες τῆς Δωδώνης ἦσαν ἡλικιωμένα ἄτομα, ὅπως ἀναφέρεται περὶ τῶν Πυθιῶν τῶν Δελφῶν¹, ὠρισμένοι ἐξ αὐτῶν δυνατὸν νὰ ἦσαν ἐπὶ τῆς κληρομαντείας, ὅπως περίπου καὶ αἱ «γραῖαι» τῶν Χιττιτῶν. Ἐξ ἄλλου, ὁ ὡς ἄνω τρόπος κληρομαντείας γενικῶς δυνατὸν νὰ μὴ ἦτο τόσο ἀπλοῦς (ναὶ - ὄχι) ἀλλὰ νὰ ὑπῆρχε καὶ κάποια σχετικῶς μακρὰ διαδικασία, ὅπως συνέβαινε καὶ εἰς τὴν Ἑ. Ἀνατολήν², ὅπου ἡ θετικὴ ἀπάντησις τοῦ θεοῦ τελικῶς ἐξεμαίετο μετὰ σειρὰν ἀπορριπτικῶν (ἀρνητικῶν) ἀπαντήσεων.

ΔΡΥΣ ΚΑΙ ΠΕΤΡΑ (ΟΜΦΑΛΟΣ)

Ἡ δρυς καὶ ἡ πέτρα (ὀμφαλός) ἀπετέλουν, κάθε μία των, λατρευτικὸν καὶ μαντικὸν πυρῆνα εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν, ἡ πρώτη μὲν εὕρισκομένη πρὸς Β. τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος, καὶ ἡ δευτέρα ἐντὸς τοῦ τεμένους, ὅπου ἦτο καὶ ὁ ναός, στεγασθεῖσα ὑπ' αὐτοῦ. Ἴσως καὶ ἡ δρυς νὰ ἦτο ἐντὸς τεμένους. Ἀλλ' ὁ χώρος τῆς ἔχει ὑποστῇ τοιαύτην ἀνηλεῆ καταστροφὴν, ὥστε ὁ τυχὸν περίβολός τῆς ἔχει καταστραφῇ ὁλοσχερῶς μετὰ τὴν ἐκρίζωσίν τῆς προφανῶς ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν³. Δρυς (πίν. 136) καὶ πέτρα (πίν. 137) πάντως ἦσαν πρωταρχικὰ στοιχεῖα τοῦ ἐντὸς τοῦ δρυμοῦ (πίν. 135) Ἱεροῦ.

Ἡ χρῆσις τῆς δρυὸς διὰ μαντεῖαν πρέπει νὰ ἦτο μᾶλλον σχεδὸν συνεχῆς, ὅσον διάστημα τὸ Ἱερὸν αὐτὸ ἦτο ἀνοικτὸν δηλαδὴ. Καὶ τοῦτο, ἕνεκα τοῦ μονίμως σχεδὸν πνέοντος Ν.Δ., συχνὰ δυνατοῦ, ἀνέμου εἰς αὐτό. Ἡ διὰ τοῦ Ἱεροῦ τούτου, ἐξ ἄλλου, συχνὴ διέλευσις τῶν βροχοφόρων νεφῶν (μετ' ἀστραπῶν - κεραυνῶν καὶ βροντῶν), διὰ τῶν ὁποίων ἡ αἴσθησις τοῦ θεοῦ ἦτο ἐντονωτέρα, παρεῖχε τὴν δυνατότητα προγνώσεων καὶ τῶν μετεωρολογικῶν φαινομένων ἐξ αὐτῶν καὶ καθίστα οὕτω τὸν χώρον τοῦτον ἀκόμη περισσότερον σημαντικόν. Ἡ χρῆσις ὅμως τῆς πέτρας διὰ μαντεῖαν δὲν θὰ ἦτο συνεχῆς. Θὰ ἦτο σχεδὸν συνεχῆς διὰ καθαρμοῦς.

Ποῖος ἐκ τῶν δύο τούτων μαντικῶν πυρῆνων ὅμως ἦτο ὁ ἀρχαιότερος, ἡ δρυς ἢ ἡ πέτρα (ὀμφαλός), εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ διαγνωσθῇ. Τοῦτο, διότι ἀπαντοῦν μαζὶ καὶ αἱ δύο εἰς τὴν γραπτὴν παράδοσιν ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων, ὅπως πρόκειται ἀμέσως κατω-

1. ΑΙΣΧ. *Εὐμ.* 38.

2. GURNEY, *l.c.*, 159.

3. Βλ. σελ. 169 καὶ 274.

τέρω νὰ ἀναπτυχθῇ. Θὰ ἦτο δυνατόν, ἐν τούτοις, ἀλλὰ μὲ κάθε ἐπιφυλακτικότητα, νὰ λεχθῇ, ὅτι ἡ μὲν πέτρα τοῦ Ἱεροῦ συνεδέετο περισσότερον μὲ τὴν τοπικὴν παράδοσιν τῆς γειτονικῆς Θελπούσης (καὶ εἰδικώτερον ἴσως τῆς Στράτου), ἐνῶ ἡ δρυς συνεδέετο περισσότερον μὲ τὴν τοπικὴν παράδοσιν τῆς Ψωφίδος (Φηγίας) καὶ τῶν ἐν γένει Ἀζάνων καὶ τὴν Β.Δ. των ὡς ἐκ τούτου γενικωτέραν παράδοσιν, εἰς τὴν ὁποῖαν ἀνῆκε καὶ ἡ παράδοσις τῆς δρυὸς τοῦ θεσπρωτικοῦ Ἱεροῦ.

Ἀλλὰ ἡ λατρευτικὴ παράδοσις τῆς δρυὸς ἦτο ἔντονος καὶ εἰς τοὺς Ἑβραίους, διατηρηθεῖσα ἕως τὴν χριστιανικὴν ἐποχὴν¹. Εἰδικώτερον μάλιστα ἡ δρυς ἐξετιμᾶτο ὑπὸ τῶν Ἑβραίων καὶ ὡς πηγὴ χρησμῶν² καὶ ἐλέγετο, πρὸς τούτοις, ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Ἀβραὰμ εἶχεν ἰδρῦσει τὸν βωμὸν τοῦ Ἰεχωβᾶ³ πλησίον δρυὸς, διότι ἐκεῖ εἶχε γίνεαι ἡ Ἐπιφάνειά Του. Τὴν παράδοσιν περὶ λατρευτικοῦ δένδρου, συμβόλου τῆς σημιτικῆς Ἀφροδίτης, εἶχον ἄλλωστε καὶ οἱ Χαναναῖοι. Ἐνίοτε δὲ ἡ θεὰ αὐτή, ὡς Ashera, ἐταυτίζετο καὶ μὲ τὸ δένδρον αὐτό, τὸ ὁποῖον δυνατόν νὰ ἦτο καὶ ἀπλοῦς κορμὸς μόνον. Ἀλλὰ κάποτε συνυπῆρχον καὶ τὰ δύο, δένδρον καὶ κορμός, ὡς λατρευτικὰ σύμβολα τῆς θεᾶς⁴. Ὑπὸ τὸ πρῆσμα αὐτὸ ἴσως εἶναι δυνατόν, κατ' ἐπέκτασιν, νὰ γίνῃ νοητὴ μία «γλῶσσα» τοῦ Ἡσυχίου, Ἀοῖα, σημαίνουσα: τὰ δένδρα τὰ κοπτόμενα καὶ ἀνατιθέμενα τῇ Ἀφροδίτῃ, ὡς ἱστορεῖ Νίκανδρος.

Περιέργως ὅμως, καὶ παρὰ τὴν ἀδιαμφισβήτητον παρουσίαν τῆς δρυὸς ὡς λατρευτικοῦ συμβόλου τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἡ λατρευτικὴ ἐν γένει παράδοσις, ἡ συνδεομένη μετὰ τῆς δρυὸς ἔχει θεωρηθῇ⁵ ὅτι εἶναι Β. εὐρωπαϊκῆς προελεύσεως, μὲ τὸ ἐπιχείρημα κυρίως ὅτι αὐτὴ δὲν συναντᾶται εἰς τὸν αἰγαιακὸν χῶρον κατὰ τὴν παλαιότητα ἐποχὴν. Τοῦτο ὅμως, ἐν πρώτοις, δὲν εἶναι βέβαιον, διότι αἱ σχετικαὶ γνώσεις μας εἶναι ἐλλιπεῖς. Ἐξ ἄλλου, τὰ στοιχεῖα πληροφοριῶν ἐκ τῶν Β. εὐρωπαϊκῶν λαῶν εἶναι κατὰ πολὺ μεταγενέστερα τῶν ἐλληνικῶν, ἀκόμη δὲ περισσότερον ἴσως καὶ τῶν ἐβραϊκῶν.

Ἄλλ' εἴτε ὡς δρυς εἴτε ὡς φηγὸς (λέξις, ἡ ὁποία θεωρεῖται κατ' ἐξοχὴν Β.(ΙΕ) εὐρωπαϊκῆς προελεύσεως — ἡ Ψωφὶς ἐκαλεῖτο ἄλλωστε καὶ

1. Βλ. σελ. 275.

2. Κριτ. ΙΧ, 37.

3. Γεν. XII 6 - 7, XIII 8, XVIII 1 - 35.

4. ΙΕΡ. XVII 2,3.

5. Βλ. PARKE, *Oracles of Zeus*, 20.

Φηγία), τὸ δένδρον αὐτὸ ἦτο κατ' ἐξοχὴν χαρακτηριστικὸν τῶν ἀρκαδικῶν ὄρεινῶν περιοχῶν. Ἀπετέλει δὲ παλαιότατον βασικὸν μέσον συντηρήσεως ἀνθρώπων καὶ ζώων (βλ. ἀμέσως κατωτ.), καθὼς καὶ κύριον σύμβολον τῆς διαμορφωθείσης λατρείας τοῦ Διός, κοιτὶς τῆς ὑποίας θεωρεῖται κυρίως ἡ Ἀρκαδία. Ἐκ τῆς Ν. Ἑλλάδος μάλιστα πιστεύεται ὅτι ἡ λατρεία αὐτὴ ἐπεξετάθη καὶ βορειότερον¹ καί, ἐν πάσῃ περιπτώσει, δὲν συνέβη τὸ ἀντιθετον. Εἶναι ἄλλωστε γνωστὸν ὅτι ἡ δρυς ἐτιμᾶτο κατ' ἐξοχὴν ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων², καθὼς καὶ ὑπὸ τῶν Ρωμαίων³, ὅπως ἰδιαίτερος ὅμως ἐτιμᾶτο ὑπὸ τῶν Ἀρκάδων⁴. Ὑπ' αὐτῶν ἐθεωρεῖτο μάλιστα ὡς τὸ πρῶτον δένδρον, τὸ ὁποῖον ἐνεφανίσθη μετὰ τὸν κατακλυσμὸν καὶ ἀμέσως παρέσχε προστασίαν ἀλλὰ καὶ τροφὴν εἰς τοὺς ἀνθρώπους. Ἡ ἐτυμολογία δὲ τῆς λέξεως δρυς θεωρεῖται ἸΕ παραδόσεως ἀλλὰ τὸ δένδρον αὐτὸ ἐπεχωρίαζε καὶ εἰς ἀσιατικὰ μέρη καὶ ὁ καρπὸς του ἦτο φαγώσιμος ὑπὸ πλείστων λαῶν, καὶ εὐρωπαϊκῶν καὶ ἀσιατικῶν. Ὁ Ἡρόδοτος ἀναφέρει⁵ σχετικῶς ὅτι ἐπὶ τῆς ἐποχῆς του οἱ Ἀρκάδες ἐξηκολούθουν νὰ εἶναι «βαλανηφάγοι» καὶ τοῦτο ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ Αἰλιανός⁶. Ἐκ τῆς συχνῆς δὲ ἀρχαιοελληνικῆς ἀντιλήψεως περὶ τῆς δρυὸς ὡς δένδρου καρποφόρου, ἐπεκράτησε καὶ ἡ γνωστὴ παροιμία : «ἄλλην δρῦν βαλάνιζε» (πῆγαινε ἄλλοῦ).

Μὲ τὴν δρῦν, ἐξ ἄλλου, ἐπιστεύετο γενικῶς ὅτι συνεδέοντο τὰ πλέον ἀγαπητὰ τέκνα τοῦ Διός, χρησιμοποιοῦντα αὐτὴν ὡς ἐνδιαίτημά των. Λ.χ. οἱ Διόσκουροι τῆς Λακωνικῆς παρουσιάζονται ὑπὸ τοῦ Πινδάρου⁷ καθήμενοι ἐπ' αὐτῆς. Εἰς δὲ τὸ Ἔπος⁸ ἡ Ἀθηνᾶ καὶ ὁ Ἀπόλλων ἔρχονται, ὑπὸ τὴν μορφήν γυπαετῶν, νὰ ἀναπαυθοῦν εἰς αὐτήν.

Ἀντιστοίχου σπουδαιότητος φαίνεται ὅτι ἦτο καὶ ἡ πέτρα, ἡ ἱερότης τῆς ὑποίας δὲν περιωρίζετο εἰς τὸν ἐλληνικὸν κόσμον μόνον ἀλλὰ ἐξετείνετο καὶ εἰς τὸν σημιτικὸν ἐπίσης (βλ. κατωτ.), ὅπου καὶ ἐπέζησεν εἰς τὴν λατρείαν τῆς ἀραβικῆς Kaaba.

1. Βλ. ΔΑΚΑΡΙΝ, *A.E.* 1959 ἔ.δ. 182.

2. Βλ. ΠΛΟΥΤ. *Συμπ.* VII 9.

3. Βλ. ΒΙΡΓ. *Αἰν.* VIII 314.

4. ΠΑΥΣ. VIII 1,5.

5. ΗΡΟΔ. IV 6,6.

6. Βλ. *Ποικ.* Ἰστ. III 36.

7. *Νεμ.* 8, 115.

8. *Ἰλ.* II 59.

Πέραν τῆς σπουδαιότητός των ὅμως, δρυς καὶ πέτρα εἰς τὴν ἑλλη-
νικὴν συνείδησιν ἀπετέλουν καὶ πηγὴν μαντείας. Τοῦτο φαίνεται ἐκ τῶν
ἐξῆς :

Εἰς τὴν Ἰλιάδα¹ ὁ Ἑκτωρ σκέπτεται μὲν πρὸς στιγμὴν —καὶ ὑπὸ
τὸ κράτος ἀπελπισίας— νὰ προτείνῃ συνθηκολόγησιν εἰς τοὺς Ἀχαιοὺς
ἀντιπάλους του, τὸν Ἀχιλλέα εἰδικώτερον, καὶ νὰ δεχθῇ τοὺς μειωτι-
κοὺς διὰ τὴν Τροίαν ὅρους των. Ἀλλὰ ἀπορρίπτει τὴν ιδέαν αὐτὴν αὐθω-
ρεῖ, λέγων ὅτι τοῦτο δὲν ἦτο πλέον ἐφικτὸν οὔτε ἀπὸ τὴν δρυὶν οὔτε ἀπὸ
τὴν πέτραν (οὐ μὲν πως νῦν ἐστὶν οὐδ' ἀπὸ δρυὸς οὐδ' ἀπὸ πέτρας
δαρίζειν), ὥσάν νὰ ἐπρόκειτο νὰ τύχουν καὶ ἡ μία καὶ ἡ ἄλλη ἐπερωτή-
σεως. Δρυς καὶ πέτρα, κατὰ ταῦτα, ἀπετέλουν ζεῦγος παλαιῶν λατρευ-
τικῶν μορφῶν καὶ τῶν Τρώων, τὸ ὁποῖον καὶ ὤφειλον νὰ συμβουλευέον-
ται οἱ ἄνθρωποι· καὶ ἰδιαιτέρως ἡ ἡγεσία ἑνὸς κράτους, ὅταν ἐπρόκειτο
περὶ θέματος καιρίας σημασίας. Τὰ ἐξ αὐτῶν δὲ ἐκπεμπόμενα σημεῖα
ἡρμηνεύοντο προφανῶς καταλλήλως ὑπὸ εἰδικοῦ πρὸς τοῦτο ἱερατείου,
ἐξ οὗ καὶ πιθανῶς διετηρήθη ἐπὶ μακρὸν ἡ σχετικῆς σημασίας φράσις
διὰ πέτρας καὶ δρυὸς ὁρᾶν². Καὶ ἡ μὲν ἱερὰ δρυς τῶν Τρώων εἶναι
καὶ ἄλλως πως γνωστή. Εἶναι ἡ φηγός, ἐπὶ τῆς ὁποίας, ὅπως ἐλέχθη
ἤδη, ἤρχοντο νὰ ἀναπαυθοῦν τὰ ἀγαπητὰ τοῦ Διὸς ἀθάνατα τέκνα, ἡ Ἀθη-
νᾶ καὶ ὁ Ἀπόλλων. Ἡ πέτρα ὅμως τῶν Τρώων δὲν εἶναι ἄλλως πως
γνωστή.

Δρυς καὶ πέτρα πάντως ἐμφανίζονται μαζὶ καὶ εἰς τὸν Ἡσίοδον³
εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς «Θεογονίας» του. Ἐκεῖ ὁ ποιητής, ἔχων ἐκφράσει τὴν
εὐγνωμοσύνην του διὰ τὰ δῶρα τῆς ποιήσεως καὶ τῆς μαντικῆς, τὰ ὁποῖα
τοῦ ἐδόθησαν ὑπὸ τῶν θυγατέρων τοῦ Διός, τῶν Μουσῶν, καταλήγει ὡς
ἐξῆς : Ἀλλὰ τί μοι ταῦτα περὶ δρυὶν ἢ πέτραν ; Ἐννοεῖ δὲ δι' αὐτοῦ
ὅτι : ἡ ἀφήγησίς του δὲν πρέπει νὰ περιορισθῇ εἰς τὸν χῶρον ἑνὸς Ἱεροῦ
(μετὰ Μαντείου) ἀλλὰ νὰ ἀποσπασθῇ ἀπὸ τὸ αὐστηρῶς παραδοσιακὸν το-
πικὸν ἱερατικὸν περιβάλλον καὶ νὰ ἀναπτυχθῇ εἰς εὐρὺ ἀκροατήριον, πέραν
τῆς δρυὸς καὶ τῆς πέτρας.

Τὴν αὐτὴν περίπου σημασίαν ἔχει δρυς καὶ πέτρα, ἐξ ἄλλου, εἰς τὰ
ἔργα ἄλλων, μεταγενεστέρων, ποιητῶν κυρίως καὶ ἰδίως τῶν τραγικῶν.

1. X 126 - 27.

2. ΠΛΟΥΤ. Στωικ. 44.

3. Θεογ. 34.

Ἐν τούτοις, δρυς καὶ πέτρα δὲν ἀπαντοῦν εἰς αὐτὰ πάντοτε μαζί. Εἰδικώτερον :

Ὁ Σοφοκλῆς¹ ἀναφέρει ὅτι ὁ Ἡρακλῆς, συζητῶν μὲ τὸν Ὑλλον διὰ κάποιαν ἐπίσκεψίν του εἰς τὸ πατρικόν του Μαντεῖον, τοῦ Διὸς τῆς Δωδώνης, τοῦ ἀναφέρει ὅτι, ἀφοῦ εἰσῆλθεν εἰς τὸ ἄλσος τῶν Σελλῶν: Ἐξεγραψάμην πρὸς τῆς πατρώας καὶ πολυγλώσσου δρυός. Εἰς τὴν ἀφήγησίν του αὐτὴν ὁ Σοφοκλῆς ἀναφέρει μὲν τὴν μαντικὴν δρυὶν τῆς Δωδώνης, παραλείπει ὅμως τὴν πέτραν καὶ τὴν δρυὶν τὴν ἀναφέρει ὡς ὑπάρχουσιν ἐντὸς τοῦ ἄλσους (δρυμοῦ;) τῶν Σελλῶν. Ὑπὸ τὴν ἄποψιν αὐτὴν τοῦτο εὐρίσκει παράλληλον εἰς τὴν δρυὶν τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ, τὸ ὁποῖον περιεβάλλετο ὁμοίως ὑπὸ —τοῦ ὡς ἄνω— δρυμοῦ. Ἀλλὰ τὸ Ἱερόν τοῦτο εἶχε καὶ τὴν πέτραν, πλὴν τῆς δρυός, τὴν ὁποίαν δὲν φαίνεται νὰ εἶχεν ἡ Δωδώνη.

Μόνη τῆς ἡ δρυς ὅμως ἀναφέρεται ἤδη καὶ εἰς τὴν Ὀδύσειαν² ὡς πηγὴ μαντικῶν λόγων εἰς τὸ Ἱερόν τῆς Δωδώνης, ὅταν ὁ Ὀδυσσεὺς ἀφηγεῖται τὰ τῆς ἐπισκέψεώς του εἰς τὸ Μαντεῖον αὐτό, διὰ νὰ πληροφορηθῇ τὰ τῆς παλιννοστήσεώς του, λέγων τὰ ἑξῆς: ἐκ δρυὸς ὑψικόμοιο Διὸς βουλὴν ἐπακοῦσαι).

Ὁμιλῶν, ἐν τούτοις, εἰς τοὺς νέους ὁ Σωκράτης εἰς τὸν Φαῖδρον τοῦ Πλάτωνος³, περὶ τοῦ μαντείου αὐτοῦ, τοῦ Δωδωναίου Διός, καὶ περὶ τῆς πρώτης μαντικῆς δρυός εἰς αὐτό, ἀναφέρει ἐν συνεχείᾳ «πέτραν καὶ δρυὶν» μαζί, προσθέτων ὅτι οἱ παλαιοὶ ἄνθρωποι, οἱ ὁποῖοι δὲν ἦσαν σοφοί, ὅπως σεῖς οἱ νέοι, ἐδέχοντο νὰ ἀκούουν τοὺς μαντικούς λόγους τῆς δρυός καὶ τῆς πέτρας, καλοπροαιρέτως, ἀρνούμενοι εἰς τὸ νὰ ἦσαν αὐτοὶ ἀληθεῖς (ἀπέχρη δρυὸς καὶ πέτρας ἀκούειν ὑπ' εὐηθείας, εἰ μόνον ἀληθῆ λέγειν). Προφανῶς εἰς τὴν ὁμιλίαν του αὐτὴν ὁ Σωκράτης εἰρωνεύεται τοὺς νεαροὺς φίλους του, ἔχων ἐνωρίτερον μνημονεύσει δρυὶν καὶ πέτραν μαζί εἰς τὴν Δωδώνην, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς πρώτης μαντικῆς ἐκεῖ, δρυός.

Εἰς δὲ τὴν κατὰ Πλάτωνα Ἀπολογία⁴ του ὁ Σωκράτης χρησιμοποιεῖ καὶ πάλιν τὴν αὐτὴν παραδοσιακὴν —καὶ λαϊκὴν πλέον— ἔκφρασιν, ὅταν λέγῃ ὅτι δὲν ἐγεννήθη ἀπὸ δρυός ἢ πέτρας ἀλλ' ἐκ κοινῶν θνη-

1. Τραχ. 1165.

2. Ξ, 328. (Ξενισμός Ὀδυσσεὺς ὑπὸ Εὐμαίου).

3. 275 b.

4. 23.

τῶν. Ἐπαναλαμβάνει δὲ τὰ αὐτὰ περίπου, τὰ ὅποια λέγει καὶ ἡ Πηνελόπη εἰς τὸν Ὀδυσσεύα εἰς τὴν Ὀδύσσειαν¹, ὅτι δηλαδὴ δὲν προῆλθεν ἐκ δρυὸς ἢ πέτρας καὶ δὲν ἔχει τίποτε τὸ ὑπερφυσικόν.

Παρὰ ταῦτα, καὶ ὥπως ἤδη ἐτονίσθη, δρυὶς καὶ πέτρα παρουσιάζονται μαζὶ ὡς λατρευτικοὶ πυρῆνες ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων εἰς τὴν ἐλληνικὴν γραπτὴν παράδοσιν, καὶ μάλιστα ὡς πηγὴ μαντείας. Ἀπαντοῦν ἤδη τὸ Ἔπος (βλ. καὶ ἄνωτ.) καὶ συνεχίζουν νὰ παρουσιάζωνται ὅχι μόνον ἕως τὴν κλασσικὴν ἐποχὴν ἀλλὰ καὶ μετ' αὐτὴν καὶ ἡ παράδοσις περὶ αὐτῶν ἐξακολουθεῖ συνεχῶς νὰ εἶναι ἰσχυρά. Ποία ἦτο ἡ δύναμις τῶν ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων μαρτυροῦν καὶ τὰ ἀκόλουθα στοιχεῖα :

Ὁ Πλάτων εἰς τὸ ἔργον του Πολιτεία², ἀφοῦ πρῶτα παρουσιάζει τὴν ἔξοδον τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν πενίαν τῆς πρωτογόνου του ζωῆς καὶ τὴν ἐν συνεχείᾳ ἀνοδικὴν πορείαν του, πρὸς τὸ «ἄριστον» καὶ τὸ «βέλτιστον», θεωρεῖ ὅτι εἰς τὸ τέλος τῆς πορείας αὐτῆς εὐρίσκεται ἡ «πόλις» (κράτος) τῶν φιλοσόφων. Ἐν συνεχείᾳ δὲ πλέον παρουσιάζει τὴν μετέπειτα πτώσιν τοῦ ἀνθρώπου, πρὸς τὸ «χειρίστον» καὶ τὴν καθοδικήν, τρόπον τινά, πορείαν του. Ἀναλύει δὲ ἐκεῖ καὶ τὴν ἀναγκαιότητα, ἡ ὁποία προκαλεῖ τὴν ἐν λόγῳ μετάπτωσιν, ἀλλὰ καὶ τοὺς ὅρους, ὑπὸ τοὺς ὁποίους συντελεῖται ἡ ἐξ αὐτῆς παρακμὴ του. Εἰς τὸ τέλος τῆς πορείας αὐτῆς τοῦ ἀνθρώπου, τῆς καθοδικῆς, εὐρίσκεται, κατὰ τὴν γνώμην του, ἡ τυραννίς. Προκειμένου ὅμως νὰ τονίσῃ ὁ Πλάτων ὅτι τὰ ὡς ἄνω πολιτεύματα, καλὰ ἢ κακὰ, ἀπορρέουν ἀπὸ τὰ κατὰ καιροὺς ἐπικρατοῦντα ἦθη μιᾶς κοινωνίας καὶ ὅχι ἀπὸ μυστηριώδεις καὶ ὑπερβατικὰς δυνάμεις, χρησιμοποιεῖ ὁμοίως τὴν ὡς ἄνω ἔκφρασιν : οἷε ἐκ δρυὸς ἢ ἐκ πέτρας τὰ πολιτεύματα γίνεσθαι;

Δρυὶς καὶ πέτρα ἐπομένως φαίνεται ὅτι εἶχον καθιερωθῇ παραδοσιακῶς ὡς μυστηριώδεις ὑπερβατικαί, μαντικαὶ συχνά, μορφαὶ εἰς τὴν κοινὴν συνείδησιν, τὴν ὁποίαν καὶ συνεμερίζετο ἡ ἐκάστοτε πολιτικο-στρατιωτικὴ ἀλλὰ καὶ γενικώτερον ἡ πνευματικὴ ἡγεσία. Φαίνεται ὅμως ὅτι εἰς τὸ Μαντεῖον τῆς Δωδώνης ἐπεκράτησεν ἡ μαντικὴ δύναμις τῆς δρυὸς μόνον, διότι : ἡ ὑπετονίσθη πολὺ ἐνωρὶς ἡ μαντικὴ δύναμις τῆς πέτρας, μέχρι πλήρους ἐξαφανισμοῦ της· ἢ —τὸ καὶ πιθανώτερον— ἡ πέτρα δὲν ἀπε-

1. τ 163 : οὐ γὰρ ἀπὸ δρυὸς ἐσσι παλαιφάτων οὐδ' ἀπὸ πέτρης.

2. VIII 544.

τέλεσε ποτὲ πηγὴν μαντικῶν λόγων εἰς τὸ (θεσπρωτικόν) Ἱερὸν. Μόνη τῆς ἡ δρυὸς ἀναφέρεται, ὥπως ἐλέχθη, ὡς μαντικὴ μορφή εἰς τὸ Ἱερὸν αὐτὸ εἰς τὸ Ἔπος, ἀδιάφορον ἂν δρυὸς καὶ πέτρα ἀναφέρονται μαζὶ ἄλλοῦ καὶ δι' αὐτό. Ἀλλὰ ὑπάρχει νύξιν διὰ δρῦν καὶ πέτραν μαζὶ (εἰς τὸν Φαῖδρον τοῦ Πλάτωνος, βλ. ἄνωτ.) συναφῶς πρὸς τὸ Ἱερὸν τοῦ Δωδωναίου Διός. Ἐνδέχεται ὅμως ἡ νύξιν αὐτὴ νὰ ἀφορᾷ τὸν παραδοσιακὸν δεσμὸν δρυὸς καὶ πέτρας, χωρὶς τοῦτο νὰ σημαίνει ὅτι ἦσαν μαζὶ πράγματι καὶ εἰς τὸ θεσπρωτικὸν Ἱερὸν, εἰς τὸ ὁποῖον ἡ ἀναφορὰ συνήθως ἐπικεντροῦται εἰς τὴν μορφήν μόνον τῆς δρυὸς.

Μόνη τῆς, ἐξ ἄλλου, ἡ πέτρα ἀναφέρεται συνήθως ὡς πηγὴ χρησμῶν (χωρὶς τὴν δρυὸν) εἰς τὸ δελφικὸν Ἱερὸν, μολονότι εἰς τὸν Ἡσίοδον (βλ. ἄνωτ.) δρυὸς καὶ πέτρα ἀναφέρονται πάλιν μαζὶ καὶ ἡ ἀναφορὰ των αὐτῇ πιστεύεται γενικῶς ὅτι γίνεται προκειμένου περὶ τοῦ δελφικοῦ Ἱεροῦ. Εἰς τὴν περίπτωσιν πάντως τῆς πέτρας τῶν Δελφῶν, αὐτὴ ἄλλοτε ἀναφέρεται μὲ τὸ παραδοσιακὸν αὐτὸ ὄνομα, ἄλλοτε ὡς λίθος καὶ ἄλλοτε ὡς ὀμφαλός, καὶ ἡ τελευταία αὐτὴ ὀνομασία ἐπικρατεῖ τελικῶς ἔναντι τῶν ἄλλων.

Τὴν δελφικὴν αὐτὴν πέτραν ὁ Σοφοκλῆς εἰς τὸ ἔργον τοῦ «Οἰδίπους τύραννος»¹ ἀποκαλεῖ ἀρχικῶς «δελφίδα πέτραν» καὶ τὴν ἀναφέρει ὡς μέσον ἐκφράσεως τῆς θείας βουλήσεως, λέγων ὅτι δι' αὐτῆς παρείχετο ἡ ἐρμηνεία τῶν κεραυνῶν, οἱ ὅποιοι πλήττουν τὴν ὑπερκειμένην τοῦ δελφικοῦ Ἱεροῦ κορυφὴν. Ἐν συνεχείᾳ ὅμως εἰς τὸ αὐτὸ ἔργον καὶ διὰ τοῦ στόματος τοῦ χοροῦ —τὴν ἀποκαλεῖ «ὀμφαλόν», λέγων ὅτι ὁ ἄγνωστος φονεὺς τοῦ Λαῖου (ὁ Οἰδίπους) πλανᾶται ἀνὰ τὰ δάση καὶ τὰ ἄντρα, προκειμένου νὰ ἀποφύγῃ τοὺς χρησμούς, τοὺς ὁποίους ἐκπέμπει ὁ ὀμφαλός.

Ἐκ τῆς τραγωδίας αὐτῆς φαίνεται ὅτι πέτρα καὶ ὀμφαλός ἐχρησιμοποιοῦντο ἀδιακρίτως πρὸς δήλωσιν τῆς αὐτῆς μαντικῆς πηγῆς τῶν Δελφῶν. Φαίνεται, ἐξ ἄλλου, ὅτι εἰς τὸ δελφικὸν Ἱερὸν ἡ πέτρα ἐχρησιμοποιεῖτο διὰ κεραυνοσκοπίαν, ἥτοι διὰ παροχὴν χρησμῶν μέσῳ κεραυνῶν. Πιθανῶς εἰς τὸ Ἱερὸν αὐτὸ ἡ πέτρα (ἢ ὀμφαλός) συνεδέετο παλαιότερον ἀμέσως μὲ τὴν λατρείαν τοῦ Διός· καὶ τοῦτο φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν παρουσίαν ἀετῶν παρ' αὐτὴν, εἰς παραστάσεις ἀγγείων ἢ ἀναθηματικῶν ἀναγλύφων (βλ. πίν. 138γ).

1. Στ. 410 κ.ε.

Ἐμμέσως δὲ ἡ ὥς ἄνω ἀφήγησις εἰς τὴν ἐν λόγῳ τραγωδίᾳ τοῦ Σοφοκλέους ἀνακαλεῖ εἰς τὸν νοῦν τὴν ἀφήγησιν περὶ τοῦ Γεδεῶν εἰς τὴν Π. Διαθήκην¹, εἰς τὴν ὁποῖαν ἀναφέρεται ὅτι ὁ ἄγγελος προσεκάλεσε πῦρ ἐπὶ τῆς πέτρας, διὰ τῆς ράβδου του, καὶ τοῦτο, ἀφοῦ προηγουμένως ὁ Γεδεῶν εἶχε τοποθετήσῃ ἐπ' αὐτῆς ἄζυμα καὶ κρέας ἐριφίου—, κατ' ἐντολὴν του —καὶ ὥσάν νὰ ἐπρόκειτο περὶ βωμοῦ.

Ἀνακαλεῖ ἐπίσης μίαν ἄλλην ἀφήγησιν τῆς Π. Διαθήκης², κατὰ κατὰ τὴν ὁποῖαν ὁ ἐπερχόμενος κεραυνὸς εἰς τὴν Ἱερουσαλήμ ἐγένετο αἰσθητὸς εἰς τὸ ἄδυτον τοῦ ναοῦ (τοῦ Σολομῶντος), ὅπου ἦτο ἡ Κιβωτὸς μετὰ τὰς ἐντολάς (Νόμον) τοῦ Θεοῦ³. Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ θὰ πρέπη νὰ σημειωθῇ τὸ γεγονὸς ὅτι Κιβωτὸς μετὰ θεῖον νόμον ἦτο καὶ ἡ πέτρα ἐντὸς τοῦ ἁδύτου τοῦ ναοῦ τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ (βλ. καὶ κατωτ.), εὕρισκομένη εἰς τὸ ὑπαιθρον ἀρχικῶς.

Πλὴν τῆς κεραυνοσκοπίας, ἡ μαντικὴ πέτρα ὅμως φαίνεται ὅτι ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ διὰ σπλαχνοσκοπίαν γενικῶς. Ἡ παράστασις τοῦ γνωστοῦ ἐτρουσκικοῦ ἄλλ' ὑπὸ ἰσχυρὰν ἐλληνικὴν ἐπίδρασιν τελούντος (πίν. 139γ) κατόπτρου εἶναι ἐνδεικτικὴ. Εἰς αὐτὴν εἰκονίζονται τὰ ἐξῆς : Ὁ μάντις τῶν Ἀχαιῶν ἡγεμόνων τῆς τρωικῆς ἐκστρατείας Κάλχας, μετὰ πτερὰ, ὡς θεῖος ἄγγελος, τρόπον τινά, «ἐκφέρει» κάποιον χρησμὸν (ἐπικόν), ἐνῶ διὰ τῆς μιᾶς χειρὸς του μὲν μελετᾷ λοβὸν ἥπατος τὸν ὁποῖον ἔχει λάβει ἐκ τῆς παρακειμένης τραπέζης —προφανῶς μετὰ τὴν ὥς ἄνω σφαγὴν τοῦ θύματος— ἐπὶ τῆς ὁποίας ὑπάρχουν καὶ ἄλλα παρόμοια σπλάχνα· διὰ δὲ τοῦ πέλματος του θίγει τὴν πέτραν, φυομένην ἐκ τῆς γῆς. Ἡ ὅλη αὐτὴ σκηνὴ ἐπομένως παριστᾷ τὴν ἐκφορὰν κάποιου (ἐπικοῦ) χρησμοῦ, εἰς ἱερὸν χῶρον τοῦ Διὸς ἢ τοῦ Ἀπόλλωνος, κατόπιν σπλαχνοσκοπίας καὶ ἐν συνδυασμῷ μετὰ τὴν ἱερὰν πέτραν. Σπλαχνοσκοπία, ὅπως ἤδη ἐλέχθη, ἐγένετο τόσον εἰς τὴν γειτονικὴν Ὀλυμπίαν, ὅσον καὶ εἰς τοὺς Δελφοὺς, καθὼς καὶ εἰς τὸ ἀρκαδικὴς καταγωγῆς Ἱερὸν τῆς Παφίας Ἀφροδίτης⁴.

Εἰς τὴν περίπτωσιν ὅμως τῆς μαντικῆς δρυὸς εἰς τὴν Δωδώνην, βασικὸν μέσον μαντείας ἦτο τὸ θρόϊσμα τῶν φύλλων τῆς, τοῦ ὁποίου τὴν ἐρμηνείαν εἶχον ἀναλάβει εἰδικοί, ὡς γνωστόν, ἱερεῖς - προφῆται, οἱ Σελ-

1. *Κριτ.* VI 19.

2. *Χρομ.* B V 13.

3. Βλ. καὶ κατωτ. σελ. 235 κ.ε.

4. Βλ. σελ. 88, σημ. 8.

λαί. Ἐθεωρεῖτο δὲ μάλιστα ἡ δρυς αὐτή, τῆς Δωδώνης, καθ' ἃ ἀναφέρει ὁ Σοφοκλῆς¹ εἰς ἔργον του, ὅτι ἦτο πολύγλωσσος, ἥτοι ἐπιστεύετο ὅτι εἶχε τὴν δυνατότητα ἀποκρίσεων εἰς ἐρωτήματα ξενογλώσσων τυχόν ἀντιπροσωπειῶν.

Ἡ μαντική αὐτῇ δρυς τῆς Δωδώνης ἐπιστεύετο ἐπίσης ὅτι ἀπετέλει θρόνον καὶ γενικῶς ἐνδιαίτημα τοῦ Διός², ὁ ὅποῖος καὶ διὰ τοῦτο ἐλέγετο Φηγωναῖος³. Ἡ δρυς αὐτῇ ἦτο καὶ ὑψηλή. Ἐχαρκτηρίζετο δὲ ἐνίοτε, ἐκ τοῦ φυλλώματος τῆς κορυφῆς της ὡς ἔχουσα μορφήν (ἀνθρωπίνης) κόμης, ὡς «ὕψικομος» (βλ. ἄνωτ.). Κατὰ τοῦτο δὲ ἦτο ἐπιδεκτικὴ παραβολῆς μὲ τὴν σημιτικὴν, (χαναναϊκὴν), Ἀστάρτην, τὴν ταυτιζομένην μὲ τὸ ἱερὸν δένδρον (Ashera). Αὐτῆς τὸ φύλλωμα ἐταυτίζετο καὶ μὲ (γυναικεῖαν) καλύπτραν.

Ἄλλ' ἡ δρυς ἀπετέλει καὶ σεβασμίαν λατρευτικὴν μορφήν τῆς (ΙΕ γλωσσικῆς καταγωγῆς) κοινωνίας τῶν Κελτῶν⁴, καθὼς καὶ τῶν ρωσικῶν λαῶν⁵ ἀλλὰ καὶ τῶν ἐν γένει σλαβικῶν λαῶν⁶, χωρὶς ὅμως τοῦτο νὰ σημαίνει ὅτι ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ ὡς ἄνω παράδοσις, τῆς ἱερᾶς δρυός, προήρχετο ἐκ τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης τῶν ἐν λόγῳ, κατὰ πολὺ μεταγενεστέρων αὐτῆς, παραδόσεων καὶ ὅτι ἡ Δωδωναία δρυς εἰδικώτερον (βλ. ἄνωτ.) ἐσχετίζετο μετ' αὐτῶν. Ἡ δρυς αὐτῇ ἐσχετίζετο μᾶλλον ἀπ' εὐθείας μὲ νοτιώτερα ἐλλαδικὰ πρότυπα (βλ. ἄνωτ.), κυρίως ἀρκαδικά, οἱ μακρινοὶ πρόγονοι τῶν ὁποίων ἦσαν καὶ κοινοὶ πρόγονοι ἴσως τῶν ὡς ἄνω εὐρωπαϊκῶν ἱερῶν δρυῶν. Μὲ ἀντίστοιχα (νοτιώτερα ἐλλαδικὰ - ἀρκαδικὰ) πρότυπα ἐσχετίζετο ἐμμέσως καὶ ἡ δρυς, ἡ ὁποία ἀπετέλει σεβαστὴν λατρευτικὴν μορφήν καὶ εἰς κέντρα τῆς Μ. Ἑλλάδος. Τὸ δὲ πλῆθος τῶν ἐπιβιώσεων της εἰς τὴν ρωμαϊκὴν ἐποχὴν, ὥπως αὐτὸ παρουσιάζεται κυρίως εἰς ἀρκετὸν ἀριθμὸν γνωστῶν τοιχογραφιῶν, προσέρχεται ἐκ μιᾶς ἐλληνο-ρωμαϊκῆς κοινῆς παραδόσεως καὶ ὅχι ἐκ τῆς ὡς ἄνω εὐρωπαϊκῆς.

Εἰς τὴν Δωδώνην, ἐξ ἄλλου, ἐνδέχεται νὰ ὑπῆρχεν, ἀντὶ μιᾶς δρυός, ζεῦγος ἱερῶν δρυῶν, διότι ὁ Αἰσχύλος⁷ ὁμιλεῖ περὶ «προσηγόρων» δρυῶν

1. *Τραχ.* 1165.

2. Βλ. ΗΣΥΧ. λ.

3. *Φηγός* - ναίω.

4. ΜΑΞ. ΤΥΡ. Φιλ. II 8.

5. KRUPPE, *Myth. Univ.*, 187.

6. LEGER, *Les anciennes civilisations slaves* (1921), 187.

7. *Προμ. Δεσμ.* 834.

τοῦ Μαντείου αὐτοῦ. Ἐνδέχεται δὲ τὸ ζεῦγος τοῦτο νὰ ἐδημιουργήθῃ κατ' ἀναλογίαν τῶν δύο (ιερῶν) ἐλευθέρων ὑψηλῶν στύλων, οἱ ὅποιοι ἀπετέλουν χαρακτηριστικὸν παλαιῶν ὑπαιθρίων —καὶ ὀρεινῶν κυρίως— Ἱερῶν τοῦ Διός, ἱσταμένων εἰς αὐτὰ ὅχι μόνον ὑπὸ ἀπλῆν ἀλλὰ καὶ δίδυμον μορφήν καὶ ἀποτελούντων ἐπίσης μαντικὴν πηγὴν (βλ. κατωτ.).

Κύριος χῶρος μαντείας τῆς Δωδωναίας δρυὸς πάντως ἐθεωρεῖτο ἡ κουφάλα τῆς (κατὰ τὸν Ἡσίοδον)¹. Ἴσως δὲ εἰς τὴν κουφάλαν αὐτὴν νὰ ἐγίνετο καὶ ἡ ἐκφορὰ τῶν χρησμῶν. Γενικῶς ἡ χρησμοδότησις ἐξ αὐτῆς ἐγίνετο διὰ τῆς ἐρμηνείας τοῦ θροῖσματος τῶν φύλλων τῆς. Καὶ τοῦτο μὲν συνέβαινε καὶ εἰς τοὺς Δελφούς, ὅπου τὴν θέσιν τῆς ἱερᾶς δρυὸς —εἶχε λάβει ἡ ἱερὰ δάφνη, ἀπὸ τοῦ θροῖσματος τοῦ φυλλώματος τῆς ὁποίας— καὶ τῆς ἐρμηνείας—του παρείχοντο ἐπίσης χρησμοί. Ἀλλὰ συνέβαινεν ἐπίσης ἀντίστοιχον φαινόμενον καὶ εἰς τὴν Παλαιστίνην².

Εἰς τὴν Δωδώνην πάντως οἱ ἱερεῖς —προφῆται (Σελλοὶ) καθίσταντο ἔνθεοι καὶ ἱκανοὶ νὰ ἐρμηνεύσουν τὸ θροῖσμα τοῦ φυλλώματος τῆς δρυὸς αὐτῆς διὰ τῆς προσεγγίσεώς της καὶ διὰ τοῦ ἀγγίγματός της, ἴσως εἰς τὸν χῶρον τῆς κουφάλας της. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ὁ μὲν περὶ αὐτὴν χῶρος ἦτο αὐστηρῶς ἄβατος εἰς τὸ κοινόν. Αὐτοὶ δέ, διὰ τοῦτο πιθανῶς, παρέμενον «ἀνιπτόποδες» καὶ καθήμενοι συνεχῶς ἐκεῖ κατὰ γῆς: «χαμαιεῦναι»³. Τοῦτο ἐγίνετο, ὅχι δηλαδὴ τόσον εἰς ἔνδειξιν ἀσκητισμοῦ, ὅπως πιστεῦεται γενικῶς, ὅσον διότι, ἔχοντες θίξει μὲ τὸ δέρμα τῶν ποδῶν των τὸ ἄβατον θεῖον ἐνδιαίτημα, ὥφειλον νὰ μὴ ἐπιτρέπουν, ἀπὸ σεβασμὸν πρὸς τὸ θεῖον, ἀποβολὴν τῆς θείας αὐτῆς ἐπαφῆς (μὲ νίψιν).

Κατόπιν τούτων ἐπιτρέπεται ἡ ὑπόθεσις ὅτι ἡ ἡ λειτουργικότης τῆς μαντικῆς δρυὸς εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν ἦτο οἷα περίπου ἦτο καὶ ἡ τῆς Δωδωναίας δρυὸς. Τὸ παρακείμενον δὲ εἰς αὐτὴν Β. οἶκημα (τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος) σκοπὸν εἶχεν, οἷον περίπου εἶχε καὶ ἡ παρὰ τὴν Δωδωναίαν δρῦν ἱερὰ οἰκία. Καὶ —ἐκ τῆς πλευρᾶς του αὐτῆς τουλάχιστον ἦτο ἄβατον, τὸ οἶκημα αὐτό, εἰς τὸ κοινόν.

Ἀλλὰ καὶ ὁ ἀμέσως περὶ τὸν δελφικὸν ὀμφαλὸν χῶρος ἦτο ἄβατος, διότι ἐπίσης αὐτὸς ἐθεωρεῖτο ἐνδιαίτημα καὶ θρόνος, τοῦ Ἀπόλλωνος,

1. Ἀπ. 240, 6 κ.ε. : χρηστήριον ναῖον δ' ἐν πυθμένι φηγοῦ.

2. Βλ. *Encycl. of Rel. and Ethn.* V, 80.

3. Ἰλ. II 235.

ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ λεγόμενα εἰς τὸν «Ίωνα» τοῦ Εὐριπίδου¹, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ὁ Φοῖβος (Ἀπόλλων) κάθηται εἰς τὸ μέσον τοῦ ὀμφαλοῦ, τὰ τ' ὄντα καὶ μέλλοντα θεσπίζων ἀεί, ἐνῶ ὕμνωδεῖ συγχρόνως εἰς τοὺς θνητούς². Εἰς τὸν «Ὁρέστην» ἐπίσης τοῦ αὐτοῦ ποιητοῦ³ ἀναφέρεται ὁ Ἀπόλλων ὡς . . . μεσομφάλου ἔδρας ναίων, βροτοῖσι στόμα νέμει σαφέστατα. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν Πλάτωνα⁴ ἀναφέρεται ὁ θεὸς αὐτὸς ἐν μέσῳ τῆς γῆς ἐπὶ τοῦ ὀμφαλοῦ καθήμενος.

Καὶ ὁ μὲν δελφικὸς ὀμφαλὸς δὲν ἔχει σωθῆ ἄλλ' ἀπομιμήσεις του⁵ τὸν ἐμφανίζουν μὲ στέμματα (ταινιωτὰ ἐπικαλύμματα) ἢ μὲ τὸ ἀγρηγὸν δικτυωτὸν, ἐκ σωληνωτῶν μαλλίνων ταινιῶν, (πίν. 139αβ). Ἐνίοτε ὁ ὀμφαλὸς⁶ αὐτὸς παρουσιάζεται καὶ κολουρος· καὶ ἄλλοτε ἐπὶ τῆς ἐπιπέδου αὐτῆς κορυφῆς του ἔχει μίαν πλάκα, διὰ τὴν δειχθῆ ὅτι ἐχρησίμευεν ὡς ἔδραν.

Ἡ δελφικὴ αὐτὴ πέτρα ἢ ὀμφαλὸς ἐθεωρεῖτο μὲν καὶ ὡς τὸ μέσον τῆς γῆς⁷ ἀλλὰ τοῦτο συνέβαινε μόνον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. πιθανῶς καὶ ἐξῆς, ὅπως πιστεύεται πλέον γενικῶς, καὶ ὅχι ἐνωρίτερον. Ἡ ἀντίληψις δὲ αὐτὴ προῆλθεν ἐκ τῆς ἰσχυρᾶς ἐπιδράσεως τοῦ δελφικοῦ Ἱεροῦ κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἀνὰ τὸ πανελλήνιον ἀλλὰ καὶ πέραν αὐτοῦ. Παρομοία ἀντίληψις, ἐξ ἄλλου, διεμορφώθη καὶ εἰς τὸν Φλιοῦντα, ὅπου ὁ ὀμφαλὸς ἀπετέλει λατρευτικὴν μορφήν τοῦ Διὸς⁸, καὶ φαίνεται ὁρθὴ ἢ διατυπωθεῖσα ἄποψις⁹ ὅτι ἀρχικῶς ὁ ὀμφαλὸς ἦτο λατρευτικὸν σύμβολον μᾶλλον τοῦ Διὸς. Ἡ ἐνίοτε παρουσία ἀετῶν (πβλ. πίν. 138γ) ἐκατέρωθεν τοῦ ὀμφαλοῦ —παρὰ τὴν πλησίον του ὑπαρξιν τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τῆς Ἀρτέμιδος— εἶναι ἐνδεικτικὴ. Ἐνδεικτικὴ εἶναι καὶ ἡ μνημονευθεῖσα ἤδη χρησιμοποίησις του διὰ κεραυνοσκοπίαν.

Ὡς πρὸς τὸν δελφικὸν ὀμφαλὸν καὶ τὴν λειτουργικότητά του ἀξίζει νὰ σημειωθοῦν ἐδῶ καὶ τὰ ἀκόλουθα. Ὑπάρχει ἡ πληροφορία ὅτι τὸ δάπε-

1. Στ. 5 κ.έ.

2. Περὶ τοῦ δελφικοῦ Μαντείου βλ. PARKE καὶ WORMELL *The Delphic Oracle* (1956).

3. Στ. 590.

4. *Πολιτ.* IV 427.

5. COURBY, *Fouilles d.D.*, II, εἰκ. 64 - 69.

6. Περὶ τοῦ δελφικοῦ ὀμφαλοῦ εἰδικῶς βλ. BÖTTICHER, *Der Omphalos des Zeus in Delphi*. BOUSQUET, *Observations sur l'omphalos archaïque*, *B.C.H.* 75 (1951), 210 - 23. Παιότερον βλ. KARO, *Omphalos* (1906).

7. Πβλ. σελ. 231 σημ. 1.

8. ΠΑΥΣ. II 13,7.

9. Βλ. ἀνωτ. (BÖTTICHER), σελ. 230 σημ. 6.

δον, όπου εύρίσκετο, ἐξέπεμπεν «ὄμφας» (= θείους ἤχους) καὶ διὰ τοῦτο δάπεδον καὶ πέτρα ὠνομάσθησαν «ὄμφαλός». ¹ Καὶ πιστεύεται μὲν γενικῶς ὅτι οἱ ἤχοι τῆς δελφικῆς πέτρας προήρχοντο ἀπὸ κάποιου χάσμα ὑπ' αὐτὴν ἢ πλησίον αὐτῆς. Ἀλλὰ τοιοῦτον χάσμα δὲν εύρέθη (βλ. κατωτ.), ἔστω καὶ μικρόν, διὰ τῶν ἀνασκαφῶν εἰς τὸν δελφικὸν ναόν ².

Ὡς ἐκ τούτου, εἶναι ἄγνωστος ἡ πηγὴ τῆς προελεύσεως τῶν ἤχων αὐτῶν, οἱ ὅποιοι, ἐρμηνευόμενοι καταλλήλως, ἀπετέλουν πηγὴν χρησιμῶν. Κάποιαν λύσιν τοῦ προβλήματος ὅμως φαίνεται νὰ παρέχῃ παράστασις τοῦ ὄμφαλου - πυραμίδος τοῦ Ἱεροῦ τῆς Παφίας Ἀφροδίτης ³, ἐν συνδυασμῷ δὲ μὲ συναφῇ στοιχεῖα ἐκ τινων ἄλλων Ἱερῶν : Ἐν πρώτοις, ὁ ὄμφαλός αὐτός, τοῦ Ἱεροῦ τῆς Παφίας, φαίνεται νὰ συνδέεται διὰ ζεύγους ἀλύσεων μὲ τὸ πλησίον ζεύγος τῶν ἐλευθέρως (ὑπαιθρίως) ἱσταμένων στύλων τοῦ Ἱεροῦ αὐτοῦ (πίν. 143 δεξιὰ).

Διὰ τῶν στύλων αὐτῶν (βλ. ἀμέσως κατωτ.) ἐπετυγχάνετο, ὅπως ἔχει ὑποστηρικθῇ, γείωσις τοῦ κεραυνοῦ καὶ ἀντίστοιχον ζεύγος στύλων ὑπῆρχε καὶ εἰς τὴν αὐλὴν πρὸ τοῦ Ναοῦ τοῦ Σολομῶντος ⁴, όπου ὁ Σολομῶν, κατὰ τὰ ἐγκαίνια τοῦ ναοῦ αὐτοῦ, ἐπέτυχε τὴν κάθοδον τοῦ κεραυνοῦ. Ἐνωρίτερον ὅμως ἡ προσέγγισις τοῦ κεραυνοῦ εἶχε γίνεи αἰσθητὴ εἰς τὸ ἐσώτερον μέρος (ἄδυτον) τοῦ ναοῦ, όπου ἦτο ἡ Κιβωτός (μὲ τὸν θεῖον Νόμον). Ἐξ ἄλλου, ἡ πέτρα τοῦ Καπιτωλίου εἰς τὴν Ρώμην, ταυτιζομένη μὲ αὐτὴν ταύτην τὴν μορφήν τοῦ ρωμαϊκοῦ Διὸς (Jupiter lapis), ἀναφέρεται ὅτι, τυπτομένη, παρεῖχε σπινθῆρας ⁵. Σημειοῦται, πρὸς τοῦτοις, μία ἄλλη συναφὴς ἀρχαία πληροφορία, τοῦ Ἰωσήπου ⁶ : ὅσαι ἐστὶ μαντεῖαι παρ' Ἑλλήσι : χρηστήρια δὲ διαβόητα παρ' αὐτοῖς ἐστί, ἐν τοῖς ναοῖς βαιτύλια, διὰ λίθων ἐν τοῖς στοιχείοις προσρασόντων.

Λαμβανομένων ὑπ' ὄψιν λοιπὸν τῶν στοιχείων αὐτῶν καὶ ὅσων εἶναι γνωστῶν περὶ τοῦ δελφικοῦ ὄμφαλου, ἐπιτρέπεται τὸ συμπέρασμα ὅτι :

1. ΚΟΡΝΟΥΤ. *Φυσ. Θε.* XXXII : ... ἐλέχθη δὲ καὶ ὁ τόπος ὄμφαλός τῆς γῆς, οὐχ ὡς μεσαίτατος ὢν αὐτῆς ἀλλ' ἀπὸ τῆς ἀναδεδομένης ἐν αὐτῇ ὄμφης, ἥτις ἐστὶν θεία φωνή.

2. ΑΙΣΧ. *Εὐμ.* 39 - 40 : Ἐγὼ μὲν ἔρπω πρὸς πολυστεφῇ μυχόν, ὁρῶ δ' ἐπ' ὄμφαλῳ μὲν... ΕΥΡ. *Ἰων.* 222 - 223 : ἄρ' ὄντως μέσσην ὄμφαλόν/γαῖ Φοίβου κατέχει δόμος ;.

3. Βλ. καὶ σελ. 241.

4. ΚΑΡΔΑΡΑ, Ἑπαύριοι στῦλοι καὶ δένδρα ὡς μέσα ἐπιφανείας τοῦ θεοῦ τοῦ κεραυνοῦ, *Α.Ε.* 1966, 149-200.

5. Βλ. BUSANOFF, *Dieux Rom.* 46 (ΠΟΛΥΒ. III 25,6).

6. Βλ. MIGNE V, 106.

καὶ ὁ ὀμφαλὸς τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ ἐχρησιμοποιεῖτο κατὰ παρόμοιον τρόπον πιθανῶς, ἥτοι ὡς μαντικὴ πηγὴ, καὶ εἰδικώτερον ὡς μέσον κεραυνοσκοπίας. Καὶ τοῦτο, ἂν ληφθοῦν, πρὸς τοῦτοις, ὑπ' ὅψιν τὰ ἐξῆς : Ὁ ὀμφαλὸς αὐτός, μετὰ τὴν ἱδρυσιν τοῦ ναοῦ, εὐρίσκετο εἰς τὸ ἄδυτον τοῦ ναοῦ αὐτοῦ καὶ ἦτο στεγασμένος, ὅπως καὶ ὁ δελφικὸς ὀμφαλός. Ἀρχικῶς ὅμως ἦτο εἰς τὸ ὑπαιθρον, ὅπως ἦτο πιθανῶς καὶ ὁ δελφικὸς ὀμφαλός, συμφώνως καὶ πρὸς παραστάσεις ἰταλιωτικῶν ἀγγειογραφικῶν. Ἀλλὰ εἰς τὸ ὑπαιθρον ἦτο καὶ ἡ πυραμὶς - ὀμφαλὸς τοῦ Ἱεροῦ τῆς Παφίας Ἀφροδίτης. Ἐπὶ πλεόν δὲ καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν ὑπῆρχε πλησίον τοῦ ὀμφαλοῦ ὑπαίθριος στῦλος — ἢ ζευγὸς ὁμοίων στύλων — ὅπως καὶ εἰς ἄλλα Ἱερά, (βλ. κατωτ.). Ζευγὸς δὲ ὑπαιθρίων στύλων ὑπῆρχε καὶ (παρὰ τὴν πυραμίδα - ὀμφαλὸν) εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Παφίας (πίν. 142γ). Λεπτομέρεια ὅμως τοῦ ὅλου μηχανισμοῦ εἶναι ἄγνωστοι.

Πλὴν τῆς ἐν λόγῳ λειτουργικότητός του, ὁ ὀμφαλὸς τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ ἐχρησιμοποιεῖτο πιθανῶς καὶ ὡς βωμὸς ἀπύρων θυσιαῶν. Παράστασις λ.χ. ἐρυθρομόρφου ἀττικῆς πυξίδος¹ (πίν. 138γ), παρουσιάζει τὸν Ἀπόλλωνα μετὰ δάφνης πρὸ τοῦ δελφικοῦ ὀμφαλοῦ καὶ παρ' αὐτὸν παρουσιάζεται ἡ Ἀρτεμις κρατοῦσα πρόχουν.

Μὲ τὴν διαδικασίαν δὲ αὐτὴν συνδέονται πιθανῶς τὰ ἀκόλουθα σκεύη, τὰ ὅποια εὐρέθησαν εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν : Μέγα μέρος ἐκ τοῦ χείλους μεγάλης χαλκίνης φιάλης (πίν. 119) μὲ ἔκκρουστον διακόσμησιν διὰ παραλλήλων μικρῶν τόξων² (πίν. 119β) εὐρεθὲν εἰς τὸν Ν. ἀναλημματικὸν τοῖχον, κατὰ τὸ πρὸς τὸν ναὸν προσκείμενον μέρος του. Ἐπίσης μέγα μέρος ἄλλης χαλκίνης φιάλης³, (πίν. 116δ) καὶ μάλιστα μεσομφαλου, εὐρεθὲν πλησίον τοῦ προηγουμένου. Ἐξ ἄλλου, εὐρέθησαν καὶ μέρη χαλκίωνων πρόχων : δύο λαβαί⁴ (πίν. 118α) εἰς τὸν χώρον τοῦ ναοῦ. Εὐρέθη ὅμως καὶ μία κωνικὴ σφυρήλατος χαλκίνη βάσις πρόχου (πίν. 118γ)⁵ συνδεομένη ἄλλοτε, μὲ τὸν πυθμένα τοῦ ἀγγείου, εἰς τὸ τριπλοῦν οἶκημα, πρὸς τὸν χώρον τοῦ βωμοῦ. Πρόχοι ὅμως ἐχρησιμοποιοῦντο καὶ ἄλλοι,

1. RICCIONI, *Art. ant. mod.* 1966 (τάφος 27 V. Pega), πίν. 70b.

2. Ἀρ. 768.

3. Ἀρ. 723.

4. Ἀρ. 404 καὶ 343.

5. Ἀρ. 323.

κυρίως εἰς τὸν βωμὸν (βλ. ἄνωτ.). Εὐρέθησαν, ἐξ ἄλλου, καὶ τεμάχια πηλίνων πρόχων ὅπως εἶναι λ.χ. τὸ τεμάχιον μιᾶς μελαμβαφοῦς¹ (πίν. 127β) με ραβδώσεις (τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.).

Συναφής, ἐξ ἄλλου, με τὴν χρῆσιν τῶν ὡς ἄνω φιαλῶν, θὰ ἦτο καὶ ἡ χρῆσις πολὺ μικρῶν (μικκύλων) φιαλῶν² (πίν. 116α,β) χαλκίνων ἐπίσης, (ἐλασματίνων κυρίως καὶ μιᾶς σφυρηλάτου). Κατὰ κανόνα εἶναι ἐκ τῶν πρωίμων χρόνων τοῦ Ἱεροῦ καὶ τὰ πρωιμότερα δείγματα τῶν ἔχουν ἤδη μνημονευθῆ³. Εὐρέθησαν δὲ αὐταὶ εἰς διάφορα κτήρια, ὅπως : εἰς τὸ τελεστήριον, τὸν ναόν, καὶ εἰς τὸ παρὰ τὸν Ν. διάδρομον μέρος τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος (τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος). Ἡ χρῆσις τῶν ἐπομένως δὲν συνεδέετο ἀποκλειστικῶς με τὴν ὁμφαλὸν ἀλλὰ με τὸ τυπικὸν κάποιας ἱεροπραξίας, ἐπαναλαμβανομένης εἰς τὰ κτήρια αὐτά. Μικκύλον δὲ ἐπίσης, χάλκινον πινάκιον⁴ (πίν. 116γ), ἐξ ἄλλου, εὐρεθὲν εἰς τὸν χώρον τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ, πρὸς τὸν βωμὸν, ἐνδέχεται νὰ συνεδέετο ἐπίσης με κάποιαν ἄλλην ὁμοίαν διαδικασίαν, τῆς θυσίας ἴσως. Τοῦτο μάλιστα εἶναι καὶ τῶν πολὺ πρωίμων χρόνων.

Ἐκ τῶν ὡς ἄνω πάντως προκύπτει ὅτι ὁ ὁμφαλὸς εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν ἐλειτούργει ὡς μέσον παροχῆς χρησμῶν καὶ ὡς χῶρος σπονδῶν. Δεδομένου δὲ ὅτι ὁ δελφικὸς ὁμφαλὸς ἐλειτούργει καὶ ὡς καθέδρα τῆς δελφικῆς θεότητος— ἀλλὰ καὶ ὅτι ὡς καθέδρα τῆς Ἀφροδίτης ἐλειτούργει καὶ ἡ πυραμὶς (ὁμφαλὸς) τῆς Πάφου, ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῆς ὁποίας ὑπῆρχεν, ὡς φαίνεται, πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτόν, ἔδρανον (πίν. 51δ) ὑπὸ μορφὴν πλακός, κατὰ πληροφориαν νομισμάτων τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς⁵ —, ὡς καθέδρα τῆς Ἀφροδίτης θὰ ἐλειτούργει καὶ ὁ ὁμφαλὸς εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν. Ὁ κυπριακὸς ὅμως καὶ ὑπὸ μορφὴν (κολούρου) πυραμίδος ὁμφαλὸς ἐθεωρεῖτο καὶ ἀνεικονικὴ μορφή τῆς Ἀφροδίτης. Ὑπὸ ἀνάλογον ἄλλωστε μορφὴν ἐλατρεῦετο ἡ θεὰ αὐτὴ (ὡς Οὐρανία) καὶ εἰς τὴν πόλιν τῶν Ἀθηνῶν⁶. Ὁ (πυραμιδοειδής) ἐπομένως ὁμφαλὸς τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ θὰ ἐθεωρεῖτο ἀντιστοίχως καὶ αὐτὸς ὡς ἀνεικονικὴ μορφή τῆς ἐν λόγῳ θεᾶς. Ἀγνωστον εἶναι ὅμως ἂν ὁ ὁμφαλὸς τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ

1. Ἀρ. 628.

2. Πβλ. ἀρ. 360, ἀρ. 422, ἀρ. 337.

3. Βλ. σελ. 113.

4. Ἀρ. 872.

5. Βλ. PERROT - CHAPIEZ, III, 265 κ.ε. R.E. ἑ.α. (λ. Πάφος), 955.

6. ΠΑΥΣ. I 19,2.

ἔφερε πλάκα (ἔδρανον), ὅπως καὶ ὁ κυπριακός. Καὶ τοῦτο, λόγῳ τῆς μεγάλης καταστροφῆς του. Εἶχεν ὅμως πυραμιδοειδῆ ὁπωσδήποτε μορφήν, ὅπως εἶχε καὶ ὁ κυπριακός. Καὶ τοῦτο δὲν εἶναι συμπτωματικόν. Πιθανὸν δὲ εἶναι ὁ ὀμφαλὸς τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ νὰ ἦτο καὶ θεία καθέδρα, ὅπως συνέβαινε εἰς τοὺς Δελφούς, ἀλλὰ νὰ ἦτο καὶ (ἀνεικονικὴ) μορφή αὐτοῦ τούτου τοῦ Θεοῦ ἐπίσης (τῆς Ἀφροδίτης), ὅπως συνέβαινε καὶ εἰς τὴν Κύπρον.

Ἄλλ' ὁ ὀμφαλὸς ἀπετέλει καὶ λατρευτικὴν μορφήν καὶ τοῦ Διὸς : εἰς τὸν Φλιοῦντα¹ καὶ τὴν πλησίον Σικυῶνα², ἔχων μάλιστα ὁμοίως πυραμιδοειδῆ μορφήν. Ἡ ἀποψις ἐπομένως (βλ. ἀνωτ. ἰδίως τοῦ Bötticher) ὅτι ἡ κυρία θεότης τοῦ ὀμφαλοῦ τοῦ δελφικοῦ Ἱεροῦ ἦτο ἀρχικῶς ὁ Ζεὺς, εἶναι πολὺ πιθανή συλλατρευόμενος συχνὰ μὲ τὴν Ἀφροδίτην (- Διώνην) καὶ ὑποκατασταθεὶς δὲ ὑπὸ τοῦ Ἀπόλλωνος. Λατρευτικὴν μορφήν τοῦ Διὸς ἀπετέλει ὁ ὀμφαλός, καὶ εἰς τὸ Ἱερὸν του τῆς ὀάσεως Σίβα, ὅπου ὁ Θεὸς ἐλατρεύετο ὡς Ἀμμων (καὶ ὅπου ὑπῆρχεν ἐν τῶν σπουδαιοτέρων Μαντείων τῆς ἀρχαιότητος). Τὴν ὑπαρξίν τοῦ ὀμφαλοῦ αὐτοῦ εἰς τὸ Ἱερὸν τοῦτο μαρτυρεῖ ἀρχαία γραπτὴ πηγὴ³. Σημειοῦται ὅτι ὁ πληθυσμὸς τῆς περὶ τὴν Ἥασιν αὐτὴν περιοχῆς δὲν θεωρεῖται ἀφρικανικῆς ἀλλ' εὐρωπαϊκῆς προελεύσεως⁴. Μὲ τὸ Ἱερὸν αὐτὸ ἄλλωστε ἐσχετίζετο καὶ ἡ περιστερά⁵, ὅπως ἐσχετίζετο καὶ μὲ τὸ θεσπρωτικὸν Ἱερὸν. Ἀμέσως δὲ αὐτὴ σαφῶς ἐσχετίζετο καὶ μὲ τὸ Ἱερὸν τῆς Πάφου ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ ἀνασκαφὲν ἀρκαδικὸν Ἱερὸν (βλ. ἀνωτ.).

Τὴν λατρείαν αὐτὴν ὁ Ἀπόλλων, διὰ τῆς ἐν λόγῳ ἀνεικονικῆς μορφῆς (τοῦ ὀμφαλοῦ), ἐν τούτοις, δὲν φαίνεται νὰ ἐκληρονόμησεν ἐκ τοῦ Διὸς εἰς τοὺς Δελφούς μόνον. Τοῦτο συνέβη καὶ εἰς τὴν πλησίον πόλιν τῶν Μεγάρων, ὅπου ἀναφέρεται⁶ ὅτι (ὁ Ἀπόλλων) ἐλατρεύετο ὑπὸ μορφήν λίθου, καὶ μάλιστα πυραμιδοειδοῦς. Σημειοῦμεν δὲ σχετικῶς τὴν διατυπωθεῖσαν ὁρθὴν ἀποψιν, τῆς Simon⁷, ὅτι ὁ Ἀπόλλων ἀπετέλει καταβολάδα παλαιότερας (νεανικῆς) μορφῆς τοῦ Διὸς.

1. ΠΑΥΣ. II 13.7.

2. ΠΑΥΣ. II 9,6.

3. QU. CURT. IV, 7.

4. FAHCKY, *Siva Oasis* (1944), 1.

5. Βλ. ΗΡΟΔ. ἔ.δ.

6. ΠΑΥΣ. I 44,3.

7. Der frühe Zeus, *Act. 2nd Intern. Coll. Aeg. Preh.* 1972, 160 κ.έ.

Δέον ὅμως νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁ τύπος τῆς ἀνεικονικῆς λατρευτικῆς μορφῆς ἐπεχωρίαζεν εἰς ὀλόκληρον τὴν Ἀρκαδίαν καὶ μάλιστα πολλῶν θεοτήτων, συχνὰ δὲ καὶ μαζί¹. Ἀλλὰ ἡ ἀνεικονικὴ αὐτὴ μορφή εἶχε συνήθως σχῆμα λιθίνης στήλης, στεφομένης ὑπὸ μικρᾶς πυραμίδος. Ἡ στήλη αὐτὴ ὅμως δὲν φαίνεται νὰ ἐταυτίζετο μὲ ὀμφαλὸν (- πυραμίδα), ὥστε δὲν ἀπετέλει μαντικὴν πηγὴν. Τοιαύτης στήλης ἄλλωστε εὐρέθη ἡ ὑποδοχὴ καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερόν².

Τέλος, δέον νὰ προστεθῇ ὅτι ὑπάρχει ἡ παλαιότερα ἄποψις περὶ τοῦ ὀμφαλοῦ τῶν Δελφῶν, ὅτι δηλαδὴ συνεδέετο μὲ κάποιαν χθονίαν λατρείαν ἀρχικῶς. Ἀλλὰ ἡ ἄποψις αὐτὴ ἔχει ἀπορριφθῇ³ καὶ τοῦτο θεωροῦμεν ὀρθόν καὶ διὰ τὸν ὀμφαλὸν τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ. Ἴσως ὅμως εἰς κάποιαν ἐποχὴν, πιθανῶς τὴν ὑστέραν κλασσικὴν καὶ τὴν ἐλληνιστικὴν, ὁ ὀμφαλὸς αὐτὸς νὰ συνεδυσθῇ —κατόπιν ἐπιδράσεως ἀναλόγου ἐξελιξέως καὶ εἰς τοὺς Δελφούς ἀλλ' καὶ ἔνεκα τῆς γειτνιάσεως μετ' ἄλλων ἀρκαδικῶν λατρειῶν (τῶν Μεγάλων Θεῶν, βλ. ἀνωτ.)— μὲ χθονίαν λατρείαν. Τοῦτο προδίδουν μικροὶ πῆλινοι ὀμφαλοὶ⁴ (ἀναθηματικοὶ βωμοί;) φέροντες πλαστικούς ὄψεις, κατὰ μίμησιν δελφικῶν προτύπων (πίν. 138α,β).

Τέλος, συναφῶς πρὸς τὸν ὀμφαλὸν τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ, δέον νὰ μνημονευθῇ ὁμοίος του (σωζόμενος ἐν μέρει), εὐρεθεὶς εἰς τὴν πλησίον κειμένην (πόλιν) Θέλπουσαν⁵, καὶ ἕτερος μικρῶν διαστάσεων, ἐκ σκληροῦ ἐρυθροῦ λίθου (πίν. 140α), παραδοθεὶς ὑπὸ ποιμένος τῆς περιοχῆς τοῦ Ἱεροῦ ὡς εὐρεθεὶς εἰς αὐτήν.

Π έ τ ρ α (ὀ μ φ α λ ὸ ς) καὶ Ν ό μ ο ς

Ἀλλὰ ἡ πέτρα —ἡ ὀμφαλὸς— τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ εἶχε καὶ ὑπόγειον μέρος, εἰς τὴν διασωθεῖσαν ὑποδομὴν τῆς, ἡ ὁποία, ὅπως ἐλέχθη, ἀπετελεῖτο ἐκ τετραγώνου κατασκευῆς. Τὴν κατασκευὴν δὲ αὐτὴν συναπετέλουν δύο ὀρθογώνια πώρινα τεμάχια, τὰ ὁποῖα εἰς τὸ ἐσωτερικόν των εἶχον ζεύγος ὀρθογωνίων θηκῶν, ἐκτεινομένων εἰς τὸν ἐκεῖ δημιουργούμενον κατόπιν λαξεύσεως, χώρον (πίν. 137).

1. Βλ. ΡΩΜΑΙΟΥ, Ἀρκαδικοὶ ἔρμαϊ, Α.Ε. 1911, 149 - 159.

2. Βλ. σελ. 170.

3. AMANDRY, ὁ.α., 214.

4. Ἀρ. 14 καὶ 250, ἐκ τοῦ ναοῦ.

5. Βλ. σελ. 182, σημ. 2.

Ἐντὸς τῶν θηκῶν αὐτῶν πρέπει νὰ ᾔσαν λατρευτικὰ ἀντικείμενα. Καὶ αὐτὰ μὲν δὲν εὐρέθησαν. Εἶναι ὅμως δυνατόν νὰ διατυπωθοῦν ὠρισμένα συμπεράσματα περὶ αὐτῶν, ἥτοι :

Ἐν πρώτοις εἰς παρεμφερῇ περιπτώσειν καὶ συγκεκριμένως εἰς ἀρκαδικὸν ἐπίσης Ἱερὸν, εἰς τὴν Φενεόν¹, μαρτυρεῖται ὅτι ὑπῆρχε «πέτρωμα» καὶ ἐντὸς αὐτοῦ εἶχον ἀποτεθῆ ἱερὰ κείμενα, ἔχοντα χαρακτῆρα θεῶν ἐντολῶν. Ἐπιτρέπεται ἐπομένως ἡ ὑπόθεσις ὅτι ἀντίστοιχα κείμενα, καὶ ὑπὸ μορφήν δέλτων ἐπὶ λιθίνων πλακῶν ἢ καὶ ἐπὶ κασσιτερίνων φύλλων² ὑπῆρχον καὶ ἐντὸς τῶν θηκῶν τοῦ ἐν λόγῳ ὑπογείου μέρους τοῦ ὀμφαλοῦ (πέτρας) τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ. Σημειωτέον ὅτι τὸ «πέτρωμα» τῆς Φενεοῦ, σχετιζόμενον μὲ τὴν λατρείαν τῆς Δήμητρος, ἀπετελεῖτο ὑπὸ δύο βράχων³, οἱ ὁποῖοι προσηρμόζοντο ἀπολύτως μεταξύ των ἀλλὰ ἐνδιαμέσως αὐτῶν ὑπῆρχε κάποιο κοίλωμα, ὅπου καὶ εἶχον ἀποτεθῆ τὰ ὡς ἄνω ἱερὰ κείμενα (θεῖαι διατάξεις ἱεροπραξιῶν καὶ ἄλλων ἐντολῶν). Τὸ πέτρωμα δὲ αὐτὸ ἠνοίγετο κάθε δεύτερον ἔτος, κατὰ τὴν λεγομένην «μερίζονα» τελετὴν (παννυχίδα), ἀπεμακρύνοντο τότε τὰ ἱερὰ κείμενα ἐκ τῆς θήκης των καὶ ἐγίνετο ἡ ἀνάγνωσίς των ὑπὸ τοῦ ἱερέως (ὡς ἄλλου ἱεροφάντου) εἰς ἐπήκοον τῶν συγκεντρωμένων λατρευτῶν.

Ἐναπετίθεντο δέ, ἐκ νέου, εἰς τὴν θέσιν των κατὰ τὴν ἐπομένην ἡμέραν, ὁπότε ἐκλείοντο οἱ δύο βράχοι καὶ πάλιν. Τὸ πέτρωμα αὐτὸ ἐθεωρεῖτο ἄκρως ἱερὸν καὶ οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς ὠρκίζοντο ἐπ' αὐτοῦ διὰ τὰ πλέον σοβαρὰ θέματά των. Ἀντίστοιχον μορφήν —ἀνοιγομένης καὶ κλειομένης λιθίνης κατασκευῆς— ἀπετέλει καὶ ὁ ὡς ἄνω ὀμφαλὸς τῆς Θελπούσης.

Τὸ περιεχόμενον τῶν ἐν λόγῳ κειμένων, ἀποτελούμενον ἐκ θεῶν διατάξεων καὶ διατηρούμενον εἰς τὴν μυστικὴν λιθίνην ὑπόγειον κρύπτειν των, διετῆρει τοιουτοτρόπως ἀλώβητον τὴν θεῖαν ἐπιβολὴν διὰ μέσου τῶν αἰώνων. Οἱ πρῶτοι νόμοι ἄλλωστε ἐπιστεύοντο ὅτι ᾔσαν θείας προελεύσεως, χορηγηθέντες εἰς τοὺς ἀνθρώπους ὑπὸ τῆς θεότητος, διὰ νὰ διέπωνται αἱ σχέσεις των, καὶ μεταξύ των καὶ μὲ τὴν θεότητα. Κείμενοι ἐντὸς τῆς πέτρας —θείας κατοικίας—, οἱ νόμοι αὐτοὶ ἀπετέλουν ἐπομένως καὶ μίαν πρόσθετον δύναμιν, ἐξ αὐτῆς ἐκπορεύσεως μαντείας. Καὶ δὲν εἶναι τυ-

1. ΠΑΥΣ. VIII 15,2.

2. Ἐπὶ κασσιτερίνων φύλλων εἶχε γραφῇ καὶ τὸ κείμενον τῶν νόμων τοῦ ὡς ἄνω Ἱεροῦ τῆς Ἀνδανίας, βλ. σελ. 207, σημ. 3.

3. ΠΑΥΣ. VIII 15,2 κ.έ.

χαῖον ὅτι ὁ χῶρος, ὅπου ἡ πέτρα (ὀμφαλὸς) εἰς τοὺς Δελφούς, ἐλέγετο εἰδικώτερον: χρηστήριον. Χρηστήριον ἐξ ἄλλου, ἐλέγετο καὶ τὸ ἄδυτον τοῦ ναοῦ τῆς Ἱερουσαλήμ, ὅπου ἐφυλάσσετο ἡ Κιβωτὸς τῆς Διαθήκης, μετὰ τῶν θείων δέλτων καὶ τοῦ (θείου) Νόμου¹.

Παλαιὰ Ἱερὰ ἄλλωστε ἀναφέρεται ὅτι ἦσαν καὶ κέντρα νομοθετικὰ. Καὶ μυθικοὶ βασιλεῖς ἀναφέρεται ὅτι ἀνενέωνον² τὴν ἐξουσίαν των ὑπὸ τοῦ Διὸς καὶ συγχρόνως παρελάμβανον τοὺς (θείους) νόμους (= «θέμιστας»), τοὺς ὁποίους καὶ ὤφειλον νὰ ἐφαρμόζουν ἀπλῶς ὡς δικασταί³. Ἐξ ἄλλου, ἐπιστεύετο ὅτι ἡ ἐν λόγῳ νομοθεσία εἶχε δοθῇ ὑπὸ μορφὴν χρησμῶν⁴ καὶ ὡς τοιαύτη ἦτο σεβαστὴ ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης· καθὼς καὶ ὅτι οἱ βασιλεῖς ἦσαν οἱ ἐφαρμόζοντες αὐτήν, ἐνεργοῦντες ὡς ἐντολοδόχοι τοῦ θείου. Διὰ τοῦτο καὶ τὸ ρῆμα «θεμιστεύω» ἐσήμαινεν ἐνίοτε δικάζω⁵ ἀπλῶς, ἐνῶ ἐξηκολούθει νὰ διατηρῇται, ἐκ παραλλήλου, ἐπὶ μακρὸν διάστημα, μὲ τὴν παλαιότεραν σημασίαν του: χρησιμοδοτῶ εἰς Ἱερὸν⁶. Ἡ ὅλη αὕτη διαδικασία, τῆς παραχωρήσεως θείων νόμων ὑπὸ τῆς θεότητος, ἀπ' ὅ,τι εἶναι γνωστόν⁷, φαίνεται ὅτι ἐγίνετο εἰς κάποιον Ἱερὸν κορυφῆς, ὅπως ἦτο τὸ ἐπὶ τῆς Ἰδῆς (ἢ ἐπὶ τῆς Δίκτης) τῆς Κρήτης. Διὰ τοῦτο καὶ ἐνδέχεται τὸ ὡς ἄνω (πίν. 142β) ἐπὶ τοῦ ρυτοῦ τοῦ Ζάχρου εἰκονιζόμενον τοιοῦτον Ἱερὸν νὰ εἰκονίζῃ ἐπὶ τῆς κορυφῆς καὶ μίαν τοιαύτην, ἐν εἴδει ἀνωμάλου πέτρας, μορφὴν, σεβιζομένην ὑπὸ αἰγάγων καὶ ὑπεριπταμένων ἀετῶν (οἰωνῶν), ἐμπεριέχουσιν (εἰς τὴν ὑποδομὴν τῆς) θείους νόμους. Ἐνδέχεται ὅμως ἡ μορφή αὕτη νὰ ἦτο καὶ ἀπλοῦς κορμός, ἀνθρωποειδὴς κάπως, ἀποτελῶν παλαιὰν λατρευτικὴν μορφήν τῆς (Οὐρανίας) Ἀφροδίτης (βλ. ἄνωτ.), ἀλλὰ καὶ τῆς σημιτικῆς ἀντιστοίχου θεότητος, τῆς Ashera⁸.

Καὶ ὅταν ὅμως οἱ νόμοι, μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου, ἔπαυσαν νὰ πιστεύωνται θείας καταγωγῆς, καὶ τότε ἀκόμη συνειθίζετο νὰ γίνεται ἡ καθιέρωσις των μέσῳ κάποιας ἀντιστοίχου διαδικασίας. Τοῦτο φαίνεται

1. Περὶ χρηστηρίων βλ. ἄνωτ. σελ. 231.

2. Βλ. σελ. 105 κ.έ.

3. Ἰλ. Β 265.

4. Ὁδ. π 403.

5. Ὁδ. λ 509.

6. ΕΥΡ. Βάκχ. 79.

7. Βλ. σελ. 105 κ.έ.

8. Βλ. σελ. 99, 221.

ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη¹, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει ὅτι ὁ Σόλων κατέκλεισε τοὺς νόμους τοῦ δι' ἑκατὸν ἔτη καὶ ὅτι οἱ ἔχοντες ἐφεξῆς τὴν ἐπίβλεψιν τῆς τηρήσεώς των, ἐννέα ἄρχοντες τῶν Ἀθηναίων, ὠρκίζοντο εἰς τὸν «λίθον» (ἔπου προφανῶς οἱ νόμοι αὐτοὶ εἶχον κλεισθῆ) νὰ ἀναθέσουν χρυσοῦν ἀνδριάντα², ἐὰν παρέβαινον κάποιον ἐξ αὐτῶν. Ὁ ὅρκος αὐτὸς δὲ φέρει εἰς τὸν νοῦν καὶ τὸν ὅρκον εἰς τὸ πέτρωμα τῆς Φενεοῦ (βλ. ἄνωτ.).

Ὁπωσδήποτε τὰ ἐκ τῶν τριῶν μεγάλων Ἱερῶν (τῆς Δωδώνης, τῶν Δελφῶν καὶ τοῦ Ἀμμωνος Διὸς εἰς τὴν ἔρημον Σίβρα) ἐκπορευόμενα νομοθετήματα ἐθεωροῦντο καὶ ἐπὶ Πλάτωνος³ ἀκόμη ὥς τὰ σοβαρώτερα νομοθετήματα, μὴ ἐπιδεχόμενα οἰασδήποτε ἀλλοιωσεως. Ἐκ τῶν Δελφῶν ἄλλωστε ὠρίζοντο καὶ οἱ «ἐξηγηταί»⁴, ἡ ἀρμοδιότης τῶν ὁποίων ἦτο νὰ ἐρμηνεύουν τοὺς περὶ τὰ θεῖα νόμους. Ὑπὸ τὴν ἐγκρισιν πρὸς τοῦτοις τῶν δύο τούτων θεῶν, τοῦ Διὸς καὶ τοῦ Ἀπόλλωνος⁵, ἐτέλει καθ' ὅλην τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν καὶ κάθε νομοθετικὴ μεταρρύθμισις.

ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΣΤΥΛΟΣ ΚΑΙ ΚΕΡΑΥΝΟΙ

Λατρευτικὸν καὶ μαντικὸν συγχρόνως πυρῆνα εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν ἀπετέλει καὶ ὁ ἐλεύθερος ὑψηλὸς στῦλος. Τούτου ὅμως εὐρέθησαν ἀτυχῶς μερικὰ μόνον μικρὰ τεμάχια (πίν. 141), λόγῳ τῆς καταστροφῆς τὴν ὁποίαν ὑπέστη καὶ αὐτός —ὅπως ὑπέστη καὶ ἡ δρυς καὶ ὁ ὀμφαλὸς— ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν. Διὰ τοῦτο καὶ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ διαπιστωθῇ ἂν τὰ τεμάχια αὐτὰ ἀνήκουν εἰς ἓνα μόνον στῦλον ἢ εἰς ζευγὸς στύλων, —ὅπως συνέβαινε καὶ εἰς τὸ Λύκαιον⁶ τῆς Ἀρκαδίας (πίν. 142δ).

Ὁ χῶρος πάντως, ὅπου ἵστατο ὁ ἐν λόγῳ στῦλος (ἢ τὸ ζευγὸς τῶν στύλων), εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν ἦτο ἄβατος (βλ. ἄνωτ.), ὅπως ἦτο ἄβατος ὁ ἀντίστοιχος χῶρος εἰς τὸ Λύκαιον⁷. Εἶναι δὲ δυνατόν νὰ προσδιορισθῇ ἐντὸς τοῦ τεμένους ὁ χῶρος αὐτός, διότι τὰ ἐν λόγῳ τεμάχια εὐρέ-

1. Ἀθ. πολ. 7.

2. Βλ. ΠΛΟΥΤ. Σόλ. 25.

3. Νόμ. 736 b.

4. ΠΛΑΤ. Νόμ. 759 c.

5. Περὶ τοῦ Ἀπόλλωνος ὡς νομοθέτου βλ. FARNELL, *The Cults of Greek States* IV, 197 - 199.

6. Περὶ τοῦ Ἱεροῦ τούτου γενικῶς τοῦ Διὸς (Λυκαίου) βλ. : COOK *Ε.δ.* I, 63 κ.ε. : NILSSON *Gesch. Griech. Rel.* I, 397 κ.ε. Ἀνασκαφὴν τοῦ βλ. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΝ *Α.Ε.* 1904, 153 κ.ε.

7. ΠΑΥΣ. VIII 2,1.

Θησαν πλησίον τούτου (πρὸς Ν.) καὶ ἐντὸς αὐτοῦ. Ὑποθέτομεν δὲ ὅτι θὰ ἴστατο πρὸς Ἀ. τοῦ ναοῦ, εἰς τὸν ἐκεῖ ἐλεύθερον χῶρον τῆς αὐλῆς του, ὅπου ἦτο καὶ ἡ εἴσοδος ἐκ τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ. Σημειωτέον ὅτι ὁ χῶρος αὐτός, ὅπου σήμερον ὁ ναῦσκος τοῦ Ἀγ. Πέτρου, καὶ ἰδίως ὁ πρὸς Ν. τοῦ ναῦσκου αὐτοῦ, παρουσιάζει ἅπτᾳ σημεῖα βιαίου ἐκβραχισμού, ὀφειλομένου ἴσως εἰς τὴν ὡς ἄνω καταστροφήν.

Ὅτι οἱ ἄπλοῖ ἢ διπλοῖ ἐλεύθεροι, ὀξυκόρυφοι στῦλοι ἀπετέλουν οὐσιώδη μέρη τῆς λατρείας ἀρχαίων θεῶν εἶναι γνωστόν. Συνήθως ὅμως ὁ ἄπλοῦς τοιοῦτος στῦλος ἀπετέλει λατρευτικὴν μορφήν τοῦ Ἀπόλλωνος. Εἰς νομίσματα πόλεων, ὅπως λ.χ. τῆς Ἀμβρακίας¹ παρουσιάζεται συχνὰ ὁ στῦλος αὐτός, ἔχων μάλιστα καὶ μίαν ἄλυσσον κρεμαμένην ἐκ τῆς κορυφῆς του (πίν. 143β). Ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς Δελφούς ὁ θεὸς ἐτιμᾶτο παρομοίως ὑπὸ μορφήν στύλου². Διὰ τοῦτο πιθανῶς καὶ ἡ ὡς στύλου μορφή τοῦ θεοῦ τούτου εἰς τὸ Ἱερὸν του Β. τῆς Σπάρτης,³ ἔχουσα ἄμεσον σχέσιν μὲ τὴν μορφήν τοῦ θεοῦ εἰς τοὺς Δελφούς, ἐλέγετο Πυθαεὺς. Ἀντίστοιχος δὲ ἦταν ἀρχικῶς καὶ ἡ μορφή τοῦ Ἀμυκλαίου Ἀπόλλωνος.

Οἱ δίδυμοι (διπλοῖ), ἐξ ἄλλου, λίθιναι στῦλοι ἀπετέλουν λατρευτικὸν στοιχεῖον κατ' ἐξοχὴν τοῦ Διός, ὅπως συνέβαινεν εἰς τὸ Λύκαιον καὶ εἰς τὴν Πάφον⁴ (πίν. 143γ) ὅπου ἐπίσης μαρτυρεῖται λατρεία τοῦ Διός. Εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ τελευταίου τούτου Ἱεροῦ παρουσιάζετο καὶ ὀριζοντία δοκὸς μεταξὺ τῶν στύλων αὐτῶν, ὅπως παρουσιάζετο καὶ εἰς τὴν συμβολικὴν των μίμησιν, τὰ λακωνικὰ «δόκανα», τὰ ὅποια καὶ συνεδυάζοντο λατρευτικῶς μὲ τὰ δίδυμα τέκνα τοῦ Διός, τοὺς Διοσκούρους τῆς Λακωνικῆς, εἰς τὴν Σπάρτην⁵. Οἱ στῦλοι αὐτοὶ μάλιστα τοῦ Ἱεροῦ τῆς Πάφου παρουσιάζουν ἐκπληκτικὴν ὁμοιότητα: α) μὲ τοὺς διδύμους στύλους τῆς αὐλῆς τοῦ ναοῦ τοῦ Σολομῶντος—, ὁ ὅποιος ἀναφέρεται ὡς κτισθεὶς ὑπὸ Φοινίκων εἰδικῶν⁶ καὶ β) μὲ τὴν ἀντίστοιχον κατασκευὴν τοῦ Ἱεροῦ (καὶ Μαντείου) εἰς τὸν Ἑρυκα τῆς Σικελίας, ὅπου ἐπίσης μαρτυρεῖται λατρεία τοῦ Διός (βλ. ἄνωτ.). Οἱ στῦλοι δὲ αὐτοί, μὲ τὴν δοκὸν, ἰστάμενοι εἰς τὴν αὐλὴν κάποιου κτηρίου (ναοῦ;) παρεῖχον

1. *B.M. Cat. Coins* (Θεσσ. κ.ά.), 94.

2. Βλ. ΚΑΗΜ. Στρωμ. I 24. MIGNE VIII (909 - 10), 102.

3. ΠΑΥΣ. III 103.

4. Βλ. σελ. 233 σημ. 5.

5. ΠΛΟΥΤ., *Περ. φιλαδ.* 1.

6. Βλ. Χρον. Β 5,13 καὶ Χρον. Β 3.

τὴν ἐσφαλμένην ἐντύπωσιν ὅτι τὸ κτήριον αὐτὸ ἦτο τριμερές εἰς τὴν Πάφον, ὁμοιάζον μὲ τὰ γνωστὰ μυκηναϊκὰ Ἱερά¹.

Οἱ στῦλοι αὐτοί, ὅπως ἔχει πρὸ 25ετίας περίπου ὑποστηριχθῇ², συνεδυάζοντο μὲ τὴν λατρείαν τοῦ θεοῦ τοῦ κεραυνοῦ, τὰ πρότυπά των δὲ εἶχον εἰς τὴν λατρείαν τῆς κρητο-μυκηναϊκῆς ἐποχῆς (πίν. 143αβ). Ὁ Ζεὺς καὶ ὁ Ἀπόλλων (ὡς καταβολάδες τῆς παλαιᾶς ὑποστάσεως τοῦ Διός, βλ. ἄνωτ.), ἔχοντες ἄμεσον σχέσιν μὲ τὴν λατρείαν αὐτὴν, ἐξηκολούθουν νὰ εἶχον σχέσιν καὶ μὲ τοὺς ἐν λόγῳ στύλους κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν. Διὰ δὲ τῆς ἐρμηνείας τῶν θορύβων, οἱ ὁποῖοι ἐδημιουργοῦντο δι' αὐτῶν, παρείχετο ἐπίσης τρόπος χρησιμοδοτήσεως καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν.

Ἐδημιουργοῦντο δὲ οἱ θόρυβοι αὐτοὶ κατὰ διάφορον τρόπον. Ὁ κυριώτερος δὲ ἐξ αὐτῶν ἦτο διὰ τῶν ὡς ἄνω ἀλύσεων, τὸ ἄκρον τμήμα τῶν ὁποίων ἐκτύπα ἐπὶ τοῦ ἄλλου στύλου. Εἰς δὲ τὴν περίπτωσιν τοῦ Ἱεροῦ τῆς Δωδώνης ἐκτύπα καὶ ἐπὶ χαλκίνου σκεύους ἐπικαθημένου ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ ἐτέρου στύλου («Δωδωναῖον χαλκεῖον»)³. Σημειωτέον ὅτι : ἐπὶ τῶν στύλων τοῦ Ἱεροῦ τοῦ Λυκαίου ὑπῆρχεν ἀνά εἰς ἀετὸς (χάλκινος πιθανῶς). Ἐπίσης ὅτι : πλησίον των εὐρέθη καὶ τμήμα τῆς ἀλύσεως, κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ Ἱεροῦ⁴. Ὅπως δὲ ποτε οἱ ἐν λόγῳ στῦλοι ἦσαν γνωστοὶ εὐρύτατα ὡς προκαλοῦντες συνεχῆ θόρυβον⁵ καὶ ὁ θόρυβός των ἦτο γνώριμον στοιχεῖον καὶ διὰ τὸ Ἱερὸν τῆς Δωδώνης. Τὸ αὐτὸ δὲ πιστεύομεν ὅτι συνέβαινε καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν. Καὶ τοῦτο, διότι παρουσιάζει τὸ ἐξῆς κοινὸν χαρακτηριστικὸν μὲ αὐτό. Συνεχῶς πνέοντα ἄνεμον, κυρίως Δυτικὸν (ἢ Ν.Δ.). Δυτικὸν ἄνεμον μονίμως πνέοντα παρουσίαζε καὶ τὸ Ἱερὸν (καὶ Μαντεῖον) τῆς Ἀφροδίτης (καὶ τοῦ Διός) εἰς τὴν Πάφον⁶. Οἱ θόρυβοι, ἐξ ἄλλου, αὐτοὶ θὰ ἐνετείνοντο εἰς περίπτωσιν μιᾶς ἡλεκτρικῶς φορτισμένης ἀτμοσφαίρας.

Διὰ τῶν στύλων τούτων πάντως παρείχετο : Ἀφ' ἑνός, προστασία εἰς περίπτωσιν κεραυνοῦ, διότι ἐπενήργουν, ἰδίως διὰ τῶν ἀλύσεων των, ὡς ἀλεξικέραυνα, ὁ δὲ ὑπ' αὐτῶν προστατευόμενος χῶρος (πίν. 143α) ἦτο

1. R.E. ἔ.δ., 956 (λ. Πάφος).

2. ΚΑΡΔΑΡΑ, ἔ.δ., Ὑπαίθριοι στῦλοι καὶ δένδρα ὡς μέσα ἐπιφανείας τοῦ θεοῦ τοῦ κεραυνοῦ, A.E. 1966, 149 κ.έ.

3. Βλ. ΔΑΚΑΡΗΝ, ἔ.δ., A.E. 1959.

4. Βλ. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΝ, ἔ.δ. A.E. 1904, 159.

5. ΠΑΑΤ. Εἰθ., 303 d.

6. R.E. ἀμέσως, ἔ.δ.

ἀνάλογος: α) πρὸς τὸ ὕψος των· β) πρὸς τὸ ἐὰν ᾦσαν ἀπλοῖ ἢ διπλοῖ· καὶ γ) εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν, πρὸς τὴν μεταξύ των ἀπόστασιν¹. Ἀφ' ἑτέρου, παρείχετο μέσον ἀπαγωγῆς τοῦ κεραυνοῦ καὶ ἐπιφανείας τοῦ θεοῦ². Ἐξ ἄλλου, εἰς τὴν περίπτωσιν συνυπάρξεως, εἰς τὸ Ἱερόν, στύλου (ἢ στύλων) καὶ ὀμφαλοῦ παρείχετο ἡ δυνατότης διασυνδέσεώς των καὶ φορτίσεως τοῦ ὀμφαλοῦ· καὶ ἐπομένως αὐτομάτου, εἰς ὥραν ἡλεκτρισμένης ἀτμοσφαίρας, μετατροπῆς του εἰς μαντικὴν πηγὴν. Παράστασις τοῦ Ἱεροῦ τῆς Πάφου — ὅπου ἐτιμᾶτο καὶ ὁ Ζεὺς, βλ. ἀνωτ.— παρουσιάζει τὴν σύνδεσιν (πίν. 143γ) δι' ἀλύσεως. Τοῦτο ἐξηγεῖ διατὶ ἡ «πέτρα» τῶν Ρωμαίων, ὡς λατρευτικὴ μορφή τοῦ Διὸς (Jupiter lapis, βλ. ἀνωτ.), παρῆγε σπινθῆρας, ὅταν ἐτύπτετο. Τοῦτο βεβαίως προϋπέθετε κάποιαν γνῶσιν τοῦ ὡς ἄνω μηχανισμοῦ τῶν κεραυνῶν. Ἀλλ' αὐτός, ὅπως γνωρίζομεν, ἦτο γνωστός ἤδη εἰς τοὺς Ἑτρούσκους³. Καὶ οἱ Ρωμαῖοι εὐκόλῳ ἦτο νὰ τὸν παραλάβουν ἐξ αὐτῶν. Ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς Δελφούς, ὅπως ἤδη ἀνεφέρθη, ὑπῆρχεν ἄμεσος σχέσις μεταξύ πτώσεως κεραυνῶν εἰς τὴν πλησίον ὄρεινὴν περιοχὴν καὶ αὐτομάτου ἐνεργοποιήσεως τοῦ δελφικοῦ ὀμφαλοῦ: εἰς μαντικὴν πηγὴν. Ἀλλ' εἰς τοῦτο φαίνεται ὅτι ἐβोधέται καὶ τὸ μνημονευθὲν κάλυμμα του, τὸ «ἀγρηνόν»⁴. Κατὰ διατυπωθεῖσαν ἄποψιν⁵ ἄλλωστε ὁ ὀμφαλὸς αὐτός, ὅπως καὶ ἄλλοῦ, ἦτο συνδεδεμένος μὲ τὴν λατρείαν τοῦ Διὸς ἀρχικῶς· καὶ ἐπομένως ἦτο συνδεδεμένος μὲ τὴν διαδικασίαν τῶν κεραυνῶν.

Μὲ τὴν διαδικασίαν αὐτὴν πιθανῶς ἦτο συνδεδεμένη καὶ ἡ ὀνομασία τῆς ἱερᾶς πέτρας τῶν Δελφῶν: «ὀμφαλός». Καὶ τοῦτο, διότι ἡ λέξις αὐτὴ προήρχετο ἐκ τῆς λέξεως «ὀμφή» (= μελωδικὸς ἦχος). Ἡ ὀμφὴ δὲ ἐπεσημαίνετο εἰς τὸν χῶρον, καθ' ὃ ἀναφέρεται⁶, ὑπὸ τῆς Πυθίας: «ὅταν ἡ ἱέρεια (Πυθία) ὀμφὴν σημήνην». Ἀντίστοιχος ἦτο ἴσως ἡ διαδικασία καὶ εἰς τὸ ἄδυτον τοῦ ναοῦ («χρηστήριον») τοῦ Σολομῶντος⁷, ὅπου καὶ ἐμαρτυροῦντο σημεῖα («νεφέλη») τῆς ἐπερχομένης πτώσεως τοῦ κεραυνοῦ εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ ναοῦ, ἀπαγομένου ὑπὸ τοῦ ζεύγους τῶν πανυψηλῶν ἐλευθέρων χαλκίνων στύλων, τῶν μετὰ τῶν ζευγῶν χαλκίνων μα-

1. Βλ. καὶ ΚΑΡΔΑΡΑ, *Act. 2nd Intern. Coll. Aeg. Preh.* (1972), 168-174.

2. Βλ. ἑ.ἀ. Α.Ε. 1966.

3. *Αἰνέσις*.

5. Βλ. σελ. 230 σημ. 6 (BÜTTCHER).

4. Βλ. ΗΣΥΧ. λ.

6. ΘΕΟΓ'Ν. 807 - 808.

7. *Χρον.* Β 5,13.

κρῶν ἀλύσεων¹. Διὰ τῶν στύλων αὐτῶν συχνὰ διηκολύνετο ἡ πτώσις τοῦ κεραυνοῦ ἐκ διερχομένων βροχοφόρων νεφῶν καὶ ἡ ἐναρξίς τῆς διαδικασίας τῆς βροχῆς².

ΚΑΗΔΟΝΕΣ ΚΑΙ ΚΕΡΑΥΝΟΙ

Ἡ πτώσις τοῦ κεραυνοῦ ὅμως καὶ συνεπῶς καὶ τῆς βροχῆς διηκολύνετο καὶ ἄλλως πως. Εἰς τὸ Λύκαιον τῆς Ἀρκαδίας, ὅπου ἐλατρεύετο ὁ Ζεὺς —καὶ πιθανῶς ἡ Ἀφροδίτη ἀρχικῶς, βλ. ἄνωτ.— ἀναφέρεται³ ὅτι: Εἰς περίπτωσιν ἀνομβρίας ὁ ἱερεὺς (τοῦ Διός)—δρῶν ὡς βροχοποιός—προσεκάλει βροχὴν μετὰ τὴν τέλεσιν ὠρισμένων ἱεροπραξιῶν, συνισταμένων εἰς τὰ ἐξῆς: Προέβαινεν εἰς τὴν ἀνάδυσιν τοῦ ὕδατός της μὲ κλάδον δρυός, προκαλῶν κάποιαν ἐξάτμισιν καὶ δημιουργίαν πάχνης («ἀχλύος»), ἡ ὁποία ἤρχιζε νὰ μετατρέπεται ἐντὸς ὀλίγου καὶ βαθμηδὸν εἰς ὀμίχλην καὶ νέφος· καὶ αὐτὸ τελικῶς, εἰς βροχὴν. Βεβαίως πρὸς τοῦτο ἐπελέγετο ὁ κατάλληλος χρόνος, διότι πολλὰ ἀρχαῖα Ἱερά, ἰδίως ὁρεῖνὰ —ὅπως καὶ πρόκειται νὰ ἐκτεθῇ—, ἦσαν χῶροι μετεωρολογικοὶ καὶ εἶχον πρὸς τοῦτο ἐπιλεγῇ. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, τοιοῦτος χῶρος ἦτο πιθανῶς καὶ τὸ Λύκαιον καὶ τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερόν. Ἡ σχέσις τοῦ Ἱεροῦ τούτου εἰδικώτερον καὶ τῶν ὡς ἄνω φαινομένων διεπιστώθη καὶ κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴν περίοδον τοῦ 1969, ὅταν, μεσοῦντος τοῦ θέρους, πρὸς τὸ τέλος μιᾶς ὅλως αἰθρίας ἡμέρας, αἰφνιδίως ἐξέσπασε βροχοθύελλα. Κατόπιν δὲ συντόμου ἐκεῖ συγκεντρώσεως τῶν βροχοφόρων νεφῶν καὶ εἰς διάστημα περίπου 15', ἄνω τῶν τριάντα κεραυνῶν ἐπληξαν τὴν περὶ τὴν Ἱεράν πηγὴν περιοχὴν.

Φυσικὰ διὰ τὴν πρόκλησιν βροχῆς δὲν ἤρκει μόνον ἡ (τυχαία) ἀνάδυσις τοῦ ὕδατος τῆς ἱερᾶς πηγῆς. Ἀλλὰ συνεδυάζετο πιθανῶς καὶ μὲ ἄλλα τινὰ συμβαίνοντα εἰς τὸ Ἱερόν, συναγόμενα ἐξ ἄλλων, ἀντιστοίχων, ἀναφερομένων ἱεροπραξιῶν. Συνοπτικῶς ἡ ἄποψις αὕτη, ὅτι ὑπῆρχε καὶ κάποιος μηχανισμός, ἔχει ὡς ἐξῆς:

Εἰς τὴν ἀτμόσφαιραν, καὶ μάλιστα ὅχι μακρὰν τῶν μεσογειακῶν ἀκτῶν, παρατηρεῖται συχνὰ πυκνότης ὑδρατμῶν εἰς κατάστασιν θερμοδυναμικῆς ἀσταθείας (τῆς ἀτμοσφαίρας), πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀναφέρεται

1. Βλ. ΚΑΡΔΑΡΑ ἑ.δ. Α.Ε. 1966 149 - 200,· οἱ ὁποῖοι ἐπενήργουν ὡς ἀγωγοὶ τοῦ ἡλεκτρικοῦ φορτίου.

2. *Αὐτόθι*.

3. ΠΑΥΣ. VIII 38,4.

εἰς τὴν παλαιότεραν βιβλιογραφίαν ὡς «σκοτεινὸς μηχανισμός»¹. Διὰ τοῦτο (καὶ δι' ὅσα ἄλλα ἐλέχθησαν συναφῇ) θεωροῦμεν πιθανὸν νὰ εἴχεν ἀποθησαυρισθῇ γνῶσις πολλῶν μετεωρολογικῶν φαινομένων (θερμοκρασίας, ὑγρασίας, ὑψομέτρου, βαρομετρικῆς πιέσεως, φορᾶς τῶν ἀνέμων καὶ ἀπνοίας κ.ἄ.) καὶ συγχρόνως ἡ γνῶσις καὶ τοῦ συνδυασμοῦ των, καθὼς καὶ ἡ γνῶσις τῆς σχετικῆς μὲ αὐτὰ μορφολογίας τοῦ ἐδάφους, εἰς παλαιὰ ὄρεινὰ Ἱερὰ κυρίως· καὶ νὰ ἦτο δυνατόν ἐπομένως νὰ διευκολυνθῇ μία —ἄλλως πως— ἀμφίβολος βροχύπτωσις. Καὶ τοῦτο, διὰ τῆς χρησιμοποιοῦσεως κυμάτων πιέσεως, κατόπιν κρούσεως μεταλλικῶν ἐπιφανειῶν. Ἀνάλογος καὶ ἐντελὼς ἐμπειρικὴ μέθοδος ἐχρησιμοποιεῖτο ἄλλωστε ἐπ' ἐσχάτων, ὑπὸ τῶν βροχοποιῶν : διὰ τυφεκιοβολισμῶν καὶ κανονιοβολισμῶν. Διὰ τοῦ τρόπου πάντως αὐτοῦ ἦτο δυνατόν νὰ διαταραχθῇ ἡ ὡς ἄνω θερμοδυναμικὴ ἀστάθεια τῶν (αἰωρουμένων) ὑδρατμῶν καὶ νὰ προκληθῇ βροχὴ ἢ ἀκόμη καὶ χιὼν.

Οἱ συνεχεῖς ἐπομένως δυνατοὶ θόρυβοι, καὶ δὴ κατόπιν κρούσεως μεταλλικῶν ἐπιφανειῶν, κυρίως εἰς (ὄρεινὰ) Μαντεῖα τοῦ Διὸς —ὅπως λ.χ. εἰς τὸ Λύκαιον ἢ εἰς τὴν Δωδώνην ἀλλὰ καί, ἐκ τῶν ἐκτεθέντων, καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν—, οἱ ὅποιοι καὶ ἐχαρακτήριζον τὰ Ἱερὰ αὐτά, ὥστε ὁ θεὸς των νὰ ἀποκαλῆται εἰς αὐτὰ κύριος «τῶν κληδόνων» (= θορύβων)², εἶχον, σὺν τοῖς ἄλλοις, καὶ τὸν ὡς ἄνω πρακτικὸν σκοπὸν, ὁ ὅποιος ἦτο ἴσως καὶ ὁ πρωταρχικὸς των σκοπός.

Σημειοῦμεν ἐδῶ σχετικῶς ὅτι ἀπλοῖ συνήθως θόρυβοι, ὅπως λ.χ. πταρνίσματα καὶ τυχαίως ἀκουόμεναι μεμονωμέναι λέξεις, ἐλέγοντο ὁμοίως «κληδόνες» καὶ ἦσαν ἐπιδεκτικοὶ ἐρμηνείας, θεωρούμενοι ὡς θεῖα σημεῖα. Ἀλλ' οἱ θόρυβοι αὐτοὶ δὲν ἦσαν συνδεδεμένοι ἀποκλειστικῶς μὲ Ἱερὰ τοῦ Διὸς καὶ δὲν ἦσαν δυνατοὶ θόρυβοι, κατόπιν κρούσεως μεταλλικῶν ἐπιφανειῶν.

Τὴν σημασίαν πάντως τῶν ἐν λόγῳ θορύβων, εἰς περίοδον ἀνομβρίας κυρίως, ἐμαρτύρουν παραδόσεις καὶ θρύλοι, ἀναγόμενοι εἰς παλαιοτάτην ἐποχὴν. Μερικὰ παραδείγματα :

Εἰς τὴν Κρανῶνα τῆς Θεσσαλίας συνειθίζετο νὰ περιφέρουν τρέχουσαν χαλκίνην ἄμαξαν μὲ χαλκίνην ὑδρίαν ἐπ' αὐτῆς, ἡ ὁποία καὶ προσέκλειε θόρυβον ὅμοιον μὲ τὸν θόρυβον τῆς βροντῆς. Ἡ περιφορὰ δὲ αὕτη

1. Bλ. R. HELLER, *Ass. Suisse électr.* 43 (1952), ἀρ. 7, 287 : *obscur méchanisme*.

2. Bλ. *R.E.* XVIII 1, 838.

ἐπιστεύετο ὅτι ἠκολουθεῖτο ὑπὸ βροχῆς¹. Νομίσματα δὲ τῆς πόλεως ἔφερον χάλκινα δοχεῖα ὡς σύμβολά της (πίν. 145α). Ἀντίστοιχον ἔθιμον, ἀναγόμενον εἰς τὴν προϊστορικὴν ἐποχὴν, ἦτο καὶ τὸ ἐξῆς: Εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ὀλυμπίας (ἐπομένως πλησίον σχετικῶς καὶ τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ) ὑπῆρχεν ὁ θρύλος ὅτι ὁ μυθικὸς βασιλεὺς τῆς περιοχῆς Σαλμωνεὺς ἔσυρεν ὀπισθεν τοῦ ἄρματός του χαλκίνοὺς λέβητας, οἱ ὅποιοι ὁμοίως ἐθεωροῦντο ὅτι προεκάλουν θόρυβον, ὅμοιον μὲ τὸν θόρυβον τῆς βροντῆς, ἐνῶ λαμπάδες ριπτόμεναι ἐκ τοῦ ἄρματός του ἐμιμοῦντο τὴν ἀστραπὴν (κεραυνόν)².

Καὶ ἡ μία καὶ ἡ ἄλλη ὅμως τῶν διαδικασιῶν αὐτῶν συνήθως ἐρμηνεύονται ὡς εἶδος μαγείας, σχετιζομένης μὲ τὴν ἀλλαγὴν τοῦ καιροῦ³. Ἡ πρόκλησις ὅμως εἰδικῶς τῶν θορύβων διὰ τῆς κρούσεως μεγάλων χαλκίων δοχείων καὶ κυμβάλων (πίν. 145β) ἔχει συνδυασθῇ ὑπὸ τῆς Simon⁴ μὲ ἔθιμον Β. Εὐρωπαϊκῶν λαῶν καὶ τὸ αὐτὸ ἔθιμον τῶν Β. Εὐρωπαϊκῶν λαῶν ἔχει συνδυασθῇ ὑπὸ τοῦ Piggot⁵ μὲ τὸ ἔθιμον τῆς παρουσίας χαλκίων λεβήτων εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ ναοῦ τοῦ Σολομῶντος⁶, περιφερομένων συχνά ἐπὶ τροχῶν. Εἰς αὐτὰ τὰ παραδείγματα εἶναι δυνατόν σήμερον νὰ προστεθῇ καὶ τὸ ἐξῆς: σχέσις μεταξὺ ἀφ' ἑνὸς τῆς χαλκίνης κολοσσιᾶς («θαλάσσης») (= ἀνοικτοῦ πελωρίου χαλκίνοῦ δοχείου πλήρους ὕδατος τῆς αὐλῆς τοῦ αὐτοῦ ναοῦ, τοῦ Σολομῶντος, παρὰ τὸ ζεῦγος τῶν ὡς ἄνω πελωρίων ἐλευθέρων στύλων, ἐκ τῶν ὁποίων ἐκρέμαντο χάλκιναι ἀλύσεις, μὲ ἀντίστοιχον πελώριον ἀνοικτὸν σκεῦος φερόμενον ἐπὶ ἀμάξης, κατὰ μαρτυρίαν Β. εὐρωπαϊκοῦ χαλκίνοῦ εὐρήματος, διὰ τελετουργικοὺς σκοποὺς⁷.

Καὶ ἐκ πρώτης μὲν ὀψεως ἡ πρόκλησις (βροχῆς κατόπιν) κεραυνοῦ, ὑπὸ βασιλέων (ὅπως ὑπὸ τοῦ Σολομῶντος κατὰ τὰ ἐγκαίνια τοῦ ναοῦ τῆς Ἱερουσαλὴμ) ἢ ἱερέων, ὅπως εἰς τὸ Λύκαιον, εἶχε πράγματι κάτι τὸ ὑπερβατικὸν εἰς τὰ ὅμματα τοῦ λαοῦ. Ἡ δὲ βροχή, συνυφασμένη κατ' ἄμεσον ὅλως τρόπον μὲ τὴν ἐπιβίωσιν τοῦ πληθυσμοῦ, ἀπετέλει παλαιόθεν ἀντικείμενον ἐμπειρικῆς μελέτης καὶ διὰ τοῦτο ἀπεθησαυρίζοντο γνώσεις δια-

1. ANTIF. KAP. Ἰστ. παρ. C 15, MILLER, F.H.G. 1, 242.

2. Περὶ αὐτῶν βλ. SIMON, ἔ.δ., Der frühe Zeus, 157 κ.έ. : R.F. XV 1414.

3. Βλ. καὶ SCHWABL ἔ.δ., 360.

4. Ἀμέσως ἔ.δ. Der frühe Zeus, 161 κ.έ.

5. Ancient Europe (1965), 181.

6. Χρον. Β 3.

7. PIGGOTT, ἀμέσως ἔ.δ.

φόρων μηχανισμῶν πρὸς ἐξασφάλισίν της¹. Ἐγίνετο δὲ τοῦτο κυρίως εἰς τὰ (ὄρεινά) Ἱερά.

Εἰς τοὺς μηχανισμοὺς αὐτοὺς εἶναι δυνατόν σήμερον νὰ προστεθῇ καὶ ὁ μηχανισμὸς τῆς κρούσεως μεταλλίνων ἐπιφανειῶν καὶ γενικῶς τῆς προκλήσεως δυνατῶν θορύβων, πρὸς διατάραξιν τῆς θερμοδυναμικῆς ἀσταθείας.

Εἰς τὰ πλαίσια λοιπὸν αὐτά, ἀλλὰ μὲ τὸν μανδύαν τελετουργιῶν, εἶναι δυνατόν κατὰ ταῦτα νὰ ἐρμηνευθῇ καὶ ἡ χρῆσις τῶν χαλκίνων ἀσπίδων καὶ τυμπάνων, τὰ ὅποια εἰδικώτερον σχετίζονται μὲ τὸ (ὄρεινόν) Ἱερόν τοῦ Διὸς εἰς τὸ Ἰδαῖον τῆς Κρήτης, ἡ παρουσία τῶν ὁποίων μαρτυρεῖται καὶ ἐκ τῶν ἀρχαίων πηγῶν καὶ ἐκ τῶν εὐρεθέντων ἤδη πλουσίων ἀναθημάτων, εἰς τὰ ὅποια προστίθενται σήμερον συνεχῶς καὶ ἄλλα νέα εὐρήματα² ὑπὸ τοῦ Σακελλαράκη. Τὰ ἀντικείμενα ὅμως αὐτά, μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου, πιθανῶς ἀπέβαλον τελικῶς ὁλοσχερῶς τὸν ἀρχικόν των χαρακτῆρα· καὶ ἀπὸ μιᾶς ἐποχῆς καὶ ἐξῆς διετήρησαν τὴν τελετουργικὴν των ιδιότητα μόνον.

Εἰς τὰ πλαίσια αὐτά, ἐξ ἄλλου, εἶναι δυνατόν νὰ ἐρμηνευθῇ καὶ ἡ χρῆσις τῶν κυμβάλων εἰς τὰ ἐλληνικά Ἱερά γενικῶς. Ἐνδέχεται δὲ ὁ ἐν λόγῳ συνεχῆς θόρυβος ἐκ τῶν χαλκίνων δοχείων ἢ ἄλλων ἀντικειμένων εἰς τὰ ἀρχαῖα Ἱερά νὰ προεκάλεσε καὶ τὴν γνωστὴν ἀποστολικὴν ρῆσιν χαλκός εἰμι ἡχῶν καὶ κύμβαλον ἀλαλάζον.

II ΙΕΡΑ ΠΗΓΗ ΚΑΙ ΟΙ ΚΑΘΑΡΜΟΙ

Εἰς τοὺς ὡς ἄνω μηχανισμοὺς βασικὸν στοιχεῖον ἀπετέλει συχνὰ ἡ ὑπαρξίς κάποιου ὑπεργείου ἢ ὑπογείου ὕδατοφόρου ρεύματος, ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὴν κατάλληλον ὕφην τοῦ ἐδάφους, τὸ ὅποῖον καὶ συνετέλει εἰς τὴν ἑλξιν τῶν κεραυνῶν τῶν πλησίον διερχομένων νεφῶν καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει εἰς τὴν παραβίασιν τῆς ἀτμοσφαιρικῆς ἀσταθείας (βλ. ἀμέσως ἄνωτ.) καὶ τὴν πρόκλησιν βροχῆς.

Ἡ ὑπαρξίς τῆς Ἱερᾶς πηγῆς μαρτυρεῖται εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερόν (πίν. 98) ἐπὶ τῆς ὑπερκειμένης τούτου κλιτύος, τῆς Νεραϊδόρραχης, ὑπὸ

1. Βλ. περὶ αὐτῶν καὶ ΚΑΡΔΑΡΑ, ὁ.ἀ., Α.Ε. 1966, 149 - 200.

2. Π.Α.Ε., 1983, (1986) Β, 415 - 500.

τὴν ὁποῖαν ὑπάρχει καὶ τὸ σπήλαιον, ὅπου συγκεντροῦται τὸ μέγιστον μέρος τῶν ὑδάτων τῶν πηγῶν τοῦ Ἄρσενος ποταμοῦ. Ἡ παρουσία ἱερᾶς πηγῆς ἦτο, ἐξ ἄλλου, ἔντονος εἰς πλεῖστα Ἱερά, κυρίως διὰ λόγους καθαρμοῦ, ἀλλὰ εἰς ὀρεινὰ Ἱερά τοῦ Διὸς συνεδυάζετο καὶ μὲ τὸν ὡς ἄνω μηχανισμόν.

Ἐκ τῶν ἀρκαδικῶν Ἱερῶν τὸ σημαντικώτερον διὰ τὴν πηγὴν τοῦ ἦτο τὸ Ἱερὸν τοῦ Λυκαίου Διός, ὅπου, κατὰ τὸν Παυσανίαν¹, τοῦ κυρίως Ἱεροῦ ὑπερέκειτο ἡ πηγὴ του, ὅπως καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφὸν Ἱερὸν. Ἡ πηγὴ αὕτῃ ἐλέγετο Ἀγνώ² καὶ τὸ ὄνομά της ἦτο δηλωτικὸν κάποιων εἰς αὐτὴν ἢ δι' αὐτῆς (τῶν ὑδάτων της) τελετουργιῶν, καθαρμοῦ καὶ ἐξαγνίσεως. Ἀλλὰ εἶχεν, ἐπὶ πλεόν, καὶ τὸ ἐξῆς ἰδιαίτερον γνώρισμα, συνδεόμενον μὲ τὴν πρόκλησιν βροχῆς. Εἰς τὴν πηγὴν αὐτὴν μετέβαιναν οἱ ἱερεῖς τοῦ Διὸς (ἐπὶ κεφαλῇς πομπῆς) εἰς περίπτωσιν ἀνομβρίας καὶ προσήχθετο· ἀκολουθῶς δὲ ἐτάραζε τὰ ὕδατά της καὶ αὐτομάτως ἐδημιουργοῦντο τότε ὕδρατμοί, σχηματίζοντες ἐν συνεχείᾳ νέφη, μετατρέπομενα μετ' ὀλίγον εἰς βροχὴν. Ἀντίστοιχος ἱεροπραξία —χωρὶς ὅμως νὰ ἀναφέρεται ἱερὰ πηγὴ— ἐγίνετο, κατὰ τὸν Παυσανίαν², καὶ εἰς τὸ ὄρος Ἀραχναῖον τῆς Ἀργολίδος, ὅπου ἐλατρεῖτο ὁ Ζεὺς —καὶ ἡ Ἥρα, ἔχουσα ὑποκαταστήσει τὴν Ἀφροδίτην (βλ. ἄνωτ.). Εἰς τὸ Ἱερὸν δὲ αὐτὸ ἐγίνετο θυσία εἰς περίπτωσιν ἀνομβρίας. Ἀλλὰ ἀγνὴ θεὸς καὶ ἀγνὴ Ἀφροδίτη ἐλέγετο καὶ ἡ Συρία θεὰ³.

Ὡς μέσον καθαρμοῦ, ἐξ ἄλλου, ἡ πηγὴ διεδραμάτιζε σπουδαῖον ρόλον, τόσον εἰς ἑλλαδικὰ Ἱερά, καὶ μάλιστα τοῦ Διός, ὅσον καὶ μὴ ἑλλαδικά.

Εἰς τὴν Ἰθώμην⁴ ἔφερον καθημερινῶς ὕδωρ ἐκ τῆς πηγῆς τοῦ ἐκεῖ γνωστοῦ Ἱεροῦ τοῦ Διός, διὰ λουτρά. Εἰς δὲ τὴν Δωδώνην, ὅπου τὸ γνωστὸν Ἱερὸν τοῦ Διὸς ἐπίσης καὶ τῆς Διώνης, αὐτὸς μὲν ἐκαλεῖτο ἐκ τῆς πηγῆς Νάϊος καὶ αὕτῃ Νάϊα.

Σημαντικὸν εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι εἰς τὸ Ἱερὸν καὶ Μαντεῖον Ἀμμωνος Διὸς εἰς τὴν Λιβύην ἡ ἱερὰ πηγὴ του συνεδέετο μὲ τὴν «ἀγνείαν»⁵. Δεδομένου δὲ ὅτι τὸ ὄνομα τῆς πηγῆς τοῦ Ἱεροῦ τοῦ Λυκαίου ἦτο Ἀγνώ (βλ. ἄνωτ.), κάποια σχέσις πρέπει νὰ ὑπῆρχεν εἰς τὴν ὀνομασίαν αὐτὴν καὶ τοὺς δι' αὐτῆς ἐξαγνισμούς. Σημαντικὸν ἐπίσης εἶναι ὅτι Ἀγνὰ

1. VIII 38,3.

2. II 25,10.

3. WILL, *Le sanctuaire de la déesse syrienne* (1985).

4. ΠΑΥΣ. IV 33,1.

5. ΣΤΡΑΒ. XVI 50,3.

ἐλέγετο καὶ ἡ κρήνη εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Ἀνδανίας κατὰ τὴν μνημονευθεῖσαν ἐπιγραφὴν. Τὸ δὲ ὕδωρ αὐτῆς διωχετεύετο, δι' ὀχετῶν ροῆς, πιθανῶς ὅπως περίπου καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν.

Εἰδικώτερον ὅμως ἡ Ἱερὰ πηγὴ τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ παρουσιάζει ὁμοιότητα πρὸς τὴν πηγὴν τοῦ Λυκαίου Διός, καθότι ὑπέρκειται τοῦ Ἱεροῦ. Τὸ πρὸ αὐτῆς δὲ ἄλλοτε ἀπλοῦν κρηνικὸν κτίσμα διηυκόλυνε τὴν συγκέντρωσιν τοῦ πηγαίου ὕδατος, προτοῦ τοῦτο διοχετευθῇ ὑπογείως, διὰ τοῦ ἀγωγοῦ· καὶ παρεῖχε τὴν δυνατότητα ἱεροπραξιῶν εἰς αὐτὸ (βλ. καὶ κατωτ.), ὅπως καὶ εἰς τὴν εἰς τὸ Ἱερὸν τοῦ Λυκαίου Διός πηγὴν. Σημειοῦμεν ὅτι ἡ πηγὴ αὕτη, ἡ «Ἀγνώ» τοῦ Λυκαίου, δυνατόν νὰ συνεδέετο —καὶ κατὰ τοῦτο— μὲ τὴν γνωστὴν πηγὴν τοῦ Ἱεροῦ τῶν Δελφῶν, τὴν «Κασταλίαν». Καὶ τοῦτο, διότι, ἂν τὸ ὄνομα αὐτῆς σχετισθῇ ἐτυμολογικῶς μὲ τὴν (ΙΕ) λατινικὴν λέξιν «castle» (= ἀγνώ), τότε καὶ ἡ δελφικὴ αὕτη πηγὴ δυνατόν ὁμοίως νὰ ἐνταχθῇ εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν παλαιοτάτην παράδοσιν ἐξαγνισμού δι' ἱεροῦ νάματος κάποιου Ἱεροῦ.

Ἀλλὰ μὲ τοὺς Δελφοὺς παρουσιάζει καὶ ἄλλην εἰδικωτέραν σχέσιν ἡ πηγὴ τοῦ ἀνασκαφέντος ἀρκαδικοῦ Ἱεροῦ. Τοῦτο, διότι καὶ μὲν μαρτυρεῖται εἰς τὸ δελφικὸν Ἱερὸν ἡ ὑπαρξίς τῆς ὡς ἄνω πηγῆς (τῆς Κασταλίας), ἡ ὁποία, ὡς γνωστὸν, ἐχρησιμοποιεῖτο ὑπὸ τῆς Πυθίας¹, ἀλλὰ, διὰ τὸν αὐτὸν σκοπὸν, καὶ ἀντὶ τῆς Κασταλίας, ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ ἡ Κασσωτὶς πηγὴ. Διὰ τὴν πηγὴν αὐτὴν ὁ Πausanίας² ἀναφέρει τὰ ἀκόλουθα: Ἰοῦσι δὲ ἐπὶ τὸν ναόν, μετὰ τοῦ λίθου τὴν θεάν ἐστὶν ἡ Κασσωτὶς καλουμένη πηγὴ... ταύτης τὸ ὕδωρ δυνόμενον κατὰ γῆς, καὶ ἐν τῷ ἀδύτῳ τοῦ θεοῦ, τὰς γυναῖκας μαντικὰς ποιεῖ. Κατὰ τὴν γνώμην, ἐν τούτοις, τοῦ εἰδικοῦ ἐπὶ τοῦ θέματος ἐρευνητοῦ³, τὸ ὕδωρ τῆς Κασσωτίδος δὲν εἰσήρχετο εἰς τὸν ναόν.

Ἀλλ' εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν τὸ ἱερὸν ὕδωρ διὰ τοῦ ἀγωγοῦ διήρχετο παρὰ τὸ Ν. οἶκημα (μέγαρον) καὶ εἰσήρχετο εἰς τοὺς δύο διαδρόμους τοῦ κτηρίου. Δὲν εἰσήρχετο ὅμως εἰς τὸ τελεστήριον (μέγαρον ἐπίσης). Ἀλλ' εἰς τὸ τελεστήριον εὑρέθη μολύβδινος σωλὴν⁴ (πίν. 124β) μὲ περιχρίλωμα κατὰ τὸ ἄκρον του, ὥστε δυνατόν νὰ ὑπῆρχεν ἐκεῖ κάποια

1. Βλ. ΣΧΟΛ. *Εὑφ. Φοιν.* 222 - 24.

2. ΠΑΥΣ. X 24, 7.

3. POUILLOUX, *Enigmes de Delphes*, 92 κ.έ.

4. Ἀρ. 421.

μικρὴ (κινητὴ ;) δεξαμενὴ μὲ ἀπόθεμα ἱεροῦ ὕδατος, χρησίμου πρὸς χρησιμότησιν. Καὶ δεξαμενὴ μὲν τοιαύτη δὲν εὑρέθη εἰς αὐτό. Εὑρέθησαν ὅμως σπαράγματα μεγάλων διαστάσεων πηλίνου σκεύους (πίθου ;).

Εἰς δὲ τὴν πρώτην περίπτωσιν, τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος, τὸ ἱερὸν ὕδωρ φαίνεται ὅτι ἐξυπηρέτει δύο σκοπούς :

Ἐν πρώτοις, φαίνεται ὅτι, ὅπως κατήρχετο, ἀποτόμως, εἰς αὐτό, διὰ πηλίνου φρεατίου πιθανῶς —ὁ χῶρος ἐκεῖ ἔχει ὑποστῇ καταστροφήν, κατὰ τὴν Ἀ. (ὀπισθίαν) πλευρὰν τοῦ Ν. οἰκήματος—, ἦτο κατὰ ταῦτα προσιτὸν εἰς τὸ χρησιμοδοτοῦν ἄτομον εἰς τὸν χῶρον αὐτὸν (βλ. κατωτ.): τὸν τοῦ ἀνωγείου του, διότι ὁ κατώγειος χῶρος του ἦτο κατὰ τὴν πλευρὰν αὐτὴν (Ἀ.) κλειστός. Μὲ ἄλλους λόγους, τὸ ὕδωρ αὐτὸ ἦτο προσιτὸν, καίτοι *δυόμενον κατὰ γῆς*, κατερχόμενον πλησίον τοῦ χώρου, ὅπου «ἐμαντεύοντο» εἰς τὸ μέγαρον αὐτό (βλ. κατωτ.) —ὅπως συνέβαινε καὶ εἰς τοὺς Δελφούς.

Η ΔΕΞΑΜΕΝΗ

Ἐξ ἄλλου, συνεχίζον τοῦτο περαιτέρω τὴν διαδρομὴν του, διὰ τῶν δύο διαδρόμων τοῦ κτηρίου αὐτοῦ, φαίνεται ὅτι κατέληγεν εἰς κάτωθεν καὶ πρὸ τῆς αὐλῆς αὐτοῦ δεξαμενὴν. Εἰς αὐτὴν δὲ ὑποθέτομεν ὅτι ἐγίνοντο οἱ καθαρμοὶ τῶν προσκυνητῶν μὲ σκοπὸν τὸν ἐξαγνισμόν, «ἀγνείαν», ἢ ὁποία ἐχαρακτήριζε καὶ ἄλλου Ἱεροῦ τὴν πηγὴν. Τοῦ Ἱεροῦ τούτου, τῆς Ἀνδανίας, οἱ λουόμενοι ἐντὸς δεξαμενῆς, κατὰ τὸ τυπικόν του, ἐκαλοῦντο *κατακλυζόμενοι*. Καὶ τοῦτο ἀνακαλεῖ εἰς τὴν μνήμην τὸ ἤδη ἀναφερθὲν ἔθιμον εἰς τὴν Πάφον τῆς Κύπρου, τὸ ὅποιον, προερχόμενον, μαζὶ μὲ τὸ ὄνομά του, ὅπως φαίνεται, ἐκ τῆς ἀρχαιότητος, ἔχει μεταχριστιανικῶς μετατεθῇ εἰς τὴν ἐορτὴν τῆς Ἀναλήψεως, ὑποκαταστήσασαν τὴν ἀρχαίαν ἐορτὴν τῆς Θεᾶς (βλ. ἄνωτ.). Κατὰ τὸ ἔθιμον αὐτό, ομάδες, ἐποχούμεναι ἀμαξῶν, περιέρχονται τὸν χῶρον καὶ κατακλύζουν τὰ πάντα δι' ὕδατος, διὰ νὰ καταλήξουν εἰς τὴν θάλασσαν καὶ νὰ λουσθοῦν ὁμαδικῶς. Τὸ Κυπριακὸν αὐτὸ ἔθιμον λέγεται «κατακλυσμός». Κάτι ἀνάλογον θὰ πρέπη ἐπομένως νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἐγίνετο καὶ εἰς τὴν δεξαμενὴν τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ, πρὸ τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος αὐτοῦ, ἢ ὁποία καὶ ὑπεκαθίστα τὴν θάλασσαν (καὶ ἀντιστρόφως).

Καὶ ἔχει μὲν εὑρεθῇ μέρος λιθίνου περιρραντηρίου (πίν. 75α, 87ε) ἄνωθεν τῆς αὐλῆς τοῦ Β. διαδρόμου, ἥτοι λεκάνης, ὥστε εἶναι δυνατόν νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι τὸ ἐκ τοῦ διαδρόμου αὐτοῦ ἱερὸν ὕδωρ κατέληγεν εἰς αὐτό· καὶ ὅτι

εἰς ἀντίστοιχον περιρραντήριον κατέληγε τὸ ὕδωρ τοῦ ἐτέρου (N.) διαδρόμου. Τὸ ἐν λόγῳ περιρραντήριον ἔμωως εὐρέθη πολὺ ὑψηλότερον τῆς ὑποτιθεμένης θέσεώς του. Ἐξ ἄλλου, τοιαῦτα περιρραντήρια, λίθινα ἢ πήλινα, εὐρίσκοντο πρὸ τῆς εἰσόδου ναῶν καὶ ἄλλων συναφῶν κτηρίων καὶ μέρος δὲ ὁμοίου λιθίνου περιρραντηρίου (πίν. 75β) εὐρέθη καὶ εἰς τὸν χώρον πλησίον τοῦ ναοῦ. Ἐχρησιμοποιοῦντο δὲ συνήθως πρὸς νίψιν, τῶν χειρῶν ἰδίως, καὶ ἀποβολὴν τοῦ ρύπου, πρὸ τῆς εἰσόδου εἰς τὸν ἱερὸν χώρον¹. Τὴν ὑπαρξίν ἐπομένως τῆς δεξαμενῆς πρὸ καὶ κάτωθεν τῶν αὐλάκων τῆς αὐλῆς τοῦ κεντρικοῦ κτηρίου καὶ τῶν διαδρόμων (τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος)— δὲν ἀντιμάχεται ἡ εὔρεσις τοῦ περιρραντηρίου αὐτοῦ. Τὴν ὑπαρξίν της, ἐξ ἄλλου, συνιστᾷ ἀφ' ἑνὸς ἡ ἀνηλεὲς καταστροφή τοῦ χώρου αὐτοῦ (ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν) καὶ τὸ πλῆθος τῶν λιθοπλίνθων οἱ ὅποιοι ἔχουν κατολισθήσει κάτωθεν αὐτοῦ· καὶ ἀφ' ἐτέρου, ἡ σύνδεσις τῶν ὑμαδικῶν λουτρῶν μὲ τὴν ἑορτὴν τοῦ θερινοῦ ἡλιοστασίου καὶ τὴν λατρείαν τῆς Ἀφροδίτης. Ἀναφέρονται δὲ ἡ μὲ τὸ ὄνομα τῆς θεᾶς, ὡς «λουτρά» (τῆς Ἀφροδίτης), ὅπως: εἰς τὴν Κόρινθον, τὰ Τέμπη καὶ αὐτὴν τὴν Πάφον· ἢ καὶ μὲ τὸ ὄνομα τῆς Ἑλένης («λουτρά» τῆς Ἑλένης) πλησίον τῶν Κεγχρεῶν. Γνωστὴ ἦτο ἐπίσης ἡ χρῆσις λουτρῶν εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν λατρείαν τῆς θεᾶς εἰς τὴν Σικυῶνα², ἔπου ὑπῆρχε καὶ εἰδικὴ ἱέρεια «λουτροφόρος» διὰ τὸν σκοπὸν αὐτόν.

Ὁ ἐξαγνισμὸς δὲ αὐτός, δι' ἱεροῦ ὕδατος, πόρρω ἀπεῖχε τοῦ νὰ ᾔτο χθονίας προελεύσεως. Καὶ εἶναι ἀπορίας ἄξιον, ἐπὶ τοῦ προκειμένου, διατί τὰ λουτρά θεωροῦνται γενικῶς ὑπὸ τῶν νεωτέρων ἐρευνητῶν ὡς χθονίας υποστάσεως. Ἡ πηγὴ τῶν ὀρεινῶν αὐτῶν Ἱερῶν, ἰδιαιτέρως ἡ ἐντὸς δρυμῶν, συχνὰ σχετιζομένη μὲ τὰ καιρικὰ φαινόμενα—καὶ τὰς θεότητας, αἱ ὁποῖαι διεῖπον αὐτά, ἦτοι: τοῦ ἡμερησίου φωτός, τοῦ κεραυνοῦ καὶ τῆς βροχῆς, καὶ τῆς διὰ τούτων ἀνανεώσεως τῆς φύσεως — δὲν ἦτο δυνατόν νὰ εἶχε χθόνιον χαρακτῆρα. Ὁ διὰ τοῦ ὕδατός της καθαρμὸς τῶν λατρευτῶν ἐπομένως ἀπέβλεπε μᾶλλον εἰς ἓνα σωματικὸν καὶ πνευματικὸν συγχρόνως καθαρμόν, διὰ τὴν προσέγγισιν τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἐνδυνάμωσίν των ἐν συνεχείᾳ.

Κατὰ ταῦτα καὶ ἡ φύσις τῶν θεοτήτων τοῦ Ἱεροῦ ἄλσους καὶ τῆς Ἀνδανίας (λύκου δρυμός), μὴ κατονομαζομένων εἰς τὴν ἐπιγραφὴν, δυνατόν

1. M. FARNELL, *The Ritual of Religion*, 130 κ.έ.

2. HAYS. II. 10,5.

νά προσήγγιζε μᾶλλον τὴν φύσιν τῶν ὡς ἄνω οὐρανίων θεοτήτων καὶ ὅχι τῶν χθονίων, καίτοι κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἰδρύσεως τῆς ἐπιγραφῆς καὶ τῆς ἀναδιοργανώσεως τοῦ κανονισμοῦ τοῦ Ἱεροῦ τοῦ ἄλλους τούτου εἶχεν ἐπέλθει εὐρύτατος συγκερασμός των¹.

ΜΑΝΤΙΚΟΣ ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΣ

Ὅπως συνέβαινε καὶ εἰς διάφορα ἄλλα γνωστὰ ἐλληνικὰ Μαντεῖα, ὅπου τὸ ὕδωρ τῆς πηγῆς, ἀπετέλει «μαντικὸν νάμα» (βλ. κατωτ.), ὑποθέτομεν ὅτι τὸ αὐτὸ θὰ συνέβαινε καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν καὶ Μαντεῖον. Εἰς τοῦτο ὅμως ἔχομεν καὶ ἓνα πρόσθετον ἴσως τρόπον :

Ἡ αὐλαξ τοῦ Ν. διαδρόμου τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος συνεδέθη, ὀλίγον πρὸ τῆς ἐξόδου τῆς εἰς τὴν αὐλὴν, μὲ μίαν ἄλλην, βραχεῖαν, ὁμοίων διαστάσεων μὲ αὐτήν, καθέτως δὲ ἐρχομένην. Ἡ μικρὰ αὐτὴ αὐλαξ (πίν. 84) ἤρχιζεν ἐκ τοῦ παρακειμένου μεσοτοιχοῦ —μεταξὺ τοῦ διαδρόμου τούτου καὶ τοῦ Ν. ἄκρου τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος— καὶ εἶχεν ἐμφανῆ ρῦσιν πρὸ τὴν αὐλακα τοῦ (Ν.) διαδρόμου. Εἶχε δὲ κατασκευασθῇ εἰς κάποιαν μεταγενεστέραν φάσιν, πιθανῶς κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴν ἐποχὴν, ἐπὶ τόπου καὶ μὲ ἀμβλὺ ἐργαλεῖον. Προφανῆς σκοπὸς τῆς ἦτο νὰ ἐχύνετο κάποιον ὑγρὸν εἰς αὐτήν, τὸ ὅποῖον καὶ νὰ ἀνεμειγνύετο ἀκολούθως μὲ τὸ ἱερὸν ὕδωρ τῆς πηγῆς, τὸ ὅποῖον ἔρρεε εἰς τὴν αὐλακα τοῦ διαδρόμου.

Δυστυχῶς τὸ δάπεδον τοῦ παρακειμένου ἄκρου τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος ἔχει ὀλόκληρον καταστραφῇ. Ἀλλ' ὑποθέτομεν ὅτι ἡ ὡς ἄνω μικρὰ αὐλαξ θὰ ἐξετείνετο, διὰ τινος προεκτάσεώς τῆς ὑπὸ τὸν τοῖχον, εἰς τὸ ὡς ἄνω ἄκρον του· καὶ τὸ ὑγρὸν θὰ ἐχύνετο ἐκεῖ. Τὶ εἶδους δὲ ὑγρὸν ἦτο τοῦτο, εἶναι ἄγνωστον. Ἴσως ἦτο οἶνος, αἶμα, μῦρον ἢ φάρμακον.

Εἰς τὸν μηχανισμόν πάντως αὐτὸν εἶναι δυνατόν νὰ διαγνωσθῇ κάποια ὁμοιότης μὲ τὸν μηχανισμόν τοῦ μικροῦ «μαντικοῦ» κτηρίου εἰς τὴν Κόρινθον². Ἐξ αὐτοῦ δὲ ἔχει προταθῇ, ὑπὸ τοῦ Elderkin³, ὅτι ἡ Πυθία ἀπέκτα θεοληψίαν (εἰς τοὺς Δελφούς), ἀφοῦ ἔπινεν ἐνωρίτερον κρᾶμα ὕδατος καὶ οἶνου. Ὑπὸ τοῦ Farnell⁴ ὅμως ἔχει ὑποστηρικθῇ ὅτι τὴν θεο-

1. Βλ. σελ. 97.

2. *Hesperia* 10 (1941), 128 κ.ε. Περὶ τῶν διαφόρων ἐρμηνειῶν, αἱ ὁποῖαι ἔχουν προταθῇ δι' αὐτό, βλ. κυρίως BRONNER *Hesperia* 11 (1942), 151.

3. *Hesperia* 10(1941), 128 - 29.

4. *The Gulls of the Greek States*, III 11 - 12.

ληψίαν ἀπέκτα ἡ Πυθία, ἀφοῦ ἔπινε προηγουμένως κρᾶμα ὕδατος καὶ αἵματος τοῦ θυσιασθέντος ζώου. Τοῦτο, διότι, κατὰ πληροφορίαν τοῦ Πλινίου¹ ἀντίστοιχον ἔθιμον ὑπῆρχεν εἰς τὸ Μαντεῖον τῶν Αἰγῶν τῆς Ἀχαΐας, ὅπου ἡ μάντις ἔπινεν αἷμα ἐκ τοῦ θυσιασθέντος ζώου, πρὸ τῆς χρησμοδοσίας τῆς. Ἐξ ἄλλου, κατὰ πληροφορίαν τοῦ Παυσανίου², καὶ εἰς τὸ Ἄργος, ἡ προφῆτις τοῦ Μαντείου τοῦ Πυθίου Ἀπόλλωνος ἔπινεν ὁμοίως αἷμα ἐκ τοῦ θύματος, τὸ ὅποιον ἦτο ἄμνός.

Δὲν ἀποκλείεται μία παραπλησία χρησιμοποίησις τοῦ ἐν λόγῳ μηχανισμοῦ, τῆς ἀναμείξεως δηλονότι τοῦ ἱεροῦ νάματος τῆς πηγῆς τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ μὲ κάποιον ἄλλο ὑγρὸν, πρὸς ἀπόκτησιν μαντικοῦ ἐν-Θουσιασμοῦ (περὶ τοῦ ὁποίου βλ. κατωτ.). Δυνατὸν ὅμως ἡ ἀνάμειξις αὐτῇ νὰ εἶχε καὶ ἄλλον, μαντικὸν ἐπίσης, σκοπὸν : Ἀναλόγως τοῦ ἂν ἐχύνετο ἄλλο ὑγρὸν ἢ ὄχι εἰς τὴν μικρὰν αὐλακα (ἂν δηλαδὴ τὸ ἱερὸν νάμα τῆς αὐλακος τοῦ διαδρόμου ἐξήρχετο ἀναμεμειγμένον μὲ ἄλλο ὑγρὸν ἢ ὄχι), παρείχετο τότε ἡ δυνατότης μιᾶς θετικῆς ἢ μιᾶς ἀρνητικῆς (ἢ τᾶνάπαλιν) ἀπαντήσεως εἰς ὑποβληθεῖσαν ἐρώτησιν πρὸς τὸ Μαντεῖον Παρείχετο δηλαδὴ ἡ δυνατότης σαφοῦς ἀπαντήσεως εἰς μίαν ἐρώτησιν δισκελῇ (ὅπως ἦτο «λῶιον καὶ ἄμεινον» ἢ «ὄναιον καὶ ὠφέλιμον», (βλ. ἄνωτ.).

Ἐν τιοιαύτῃ περιπτώσει ὁ μηχανισμὸς αὐτὸς θὰ ἐλειτούργει εἰς τὰ πλαίσια τῆς κληρομαντείας καὶ τῆς οἰωνιστικῆς μᾶλλον καὶ ὄχι τῆς μαντικῆς.

Οὕτως ἢ ἄλλως ὅμως τὴν σημασίαν τοῦ ἱεροῦ νάματος διὰ μαντικούς σκοποὺς εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν μαρτυρεῖ καὶ ἡ πλήρης καταστροφή τῆς Ἱερᾶς πηγῆς ἀλλὰ καὶ τοῦ ὑπογείου ἀγωγοῦ τῆς, καὶ κατὰ τὴν ἀρχὴν του καὶ πλησίον τοῦ τέρματός του, καθὼς καὶ προτοῦ εἰσέλθῃ ἐντὸς τῶν διαδρόμων τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος (πρὸς Ἀ. αὐτοῦ) ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ἐξοδὸν του ἐξ αὐτῶν, ὅπου καὶ ἡ δεξαμενὴ (πρὸς Δ.). Διὰ τῆς καταστροφῆς αὐτῆς τότε ἐσίγησε, τρόπον τινά, ὁλοσχερῶς ἡ μαντικὴ αὐτῇ πηγῇ, ὅπως συνέβη καὶ εἰς ἄλλα μεγάλα Ἱερὰ καὶ Μαντεῖα³ : σεσίγηται γοῦν ἡ Κασταλία πηγὴ καὶ Κολοφῶνος ἄλλη πηγὴ καὶ τὰ ἄλλα ὁμοίως τέθνηκε νάματα μαντικά⁴.

1. XXVIII, 147.

2. II 24,1.

3. Βλ. ΚΑΠΜ. ΑΛΕΞ., (2ος - 3ος αἰ. μ.Χ.) *Προτρ.* II 11,1.

4. Πβλ. καὶ ΕΥΣΤ. Πρ. II 3,2. Περὶ τοῦ γνωστοῦ δελφικοῦ χρησμοῦ (εἶπατε τῷ βασιλεῖ... οὐ παρὰν λαλέουσιν) βλ. ΛΑΜΨΙΔΗΝ, *Πλάτωνα* (1957). BOWRA, *Hermes* 87 (1959).

ΤΑ ΜΕΓΑΡΑ

Σημαντικοὶ χῶροι λατρείας καὶ μαντείας εἰς τὸ ἀνασκαφέν 'Ιερὸν ἦσαν, ὅπως ἤδη ἀνεφέρθη: ὁ βωμός, τὸ τελεστήριον ὅπου ὁ τρίπους καὶ ἡ ἐσχάρα· καὶ τὸ τέμενος μετὰ τὸν ναὸν ὅπου ὁ ὀμφαλὸς καὶ ὁ ἐλεύθερος στῦλος· καθὼς καὶ τὸ τριπλοῦν οἶκημα, (B. N. κεντρικόν) ὅπου: α) ἡ δρῦς· β) ἡ στήλη· γ) αἱ δίδυμοι αὐλακες τοῦ ἱεροῦ ὕδατος. Τὸ οἶκημα τοῦτο ἀτυχῶς κατὰ μέγα μέρος ἔχει ὑποστῇ καταστροφῇ. Εἰδικώτερον: ἡ μία πτέρυξ (τὸ B. οἶκημα αὐτοῦ), ἔχουσα πρὸ αὐτῆς τὴν δρῦν, κατεστράφη ὀλοσχερῶς σχεδὸν (ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν)· καὶ μαζί της κατεστράφη καὶ ὁ παρακείμενος (B.) διάδρομος καὶ τὸ συνεχόμενον B. μέρος τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος. Ἐσώθη δὲ τὸ N. μέρος τοῦ οἰκήματος τούτου καὶ ὁ παρακείμενος (N.) διάδρομος, ὡς καὶ ἡ συνεχομένη μετὰ αὐτὸν ἑτέρα πτέρυξ (τὸ N. οἶκημα).

Ποία ἡ διάκρισις τοῦ τελεστηρίου καὶ τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος, ἀπὸ ἀπόψεως λειτουργικῆς, δὲν εἶναι εὐκόλον ἐκ πρώτης ὄψεως νὰ διαπιστωθῇ. Ἐπὶ τῇ βάσει ὅμως ὠρισμένων στοιχείων, εἶναι δυνατόν βαθμηδὸν νὰ ἐξαχθοῦν σχετικὰ συμπεράσματα.

Κατ' ἀρχήν, ἡ παρουσία τοῦ ἱεροῦ τρίποδος εἰς τὸ τελεστήριον, πλησίον τῆς ἐσχάρας, καὶ ἡ ἐκεῖ τέλεισις (κοινῶν) ἱερῶν δείπνων φαίνεται ὅτι ὠφείλετο ἀρχικῶς εἰς ἐπικρατοῦν ἔθιμον συνεστιάσεων, κατὰ τὴν μεγάλην ἐορτὴν τῆς θεᾶς κυρίως. Ἐνισχυθὲν ὅμως, σὺν τῷ χρόνῳ, κατόπιν ἴσως καὶ κάποιας ἐπιδράσεως ἐκ τοῦ δελφικοῦ Ἱεροῦ, τὸ ἔθιμον τοῦτο συνεδυσάσθη καὶ μετὰ χρησιμοδότησιν. Κατὰ ταῦτα, τὸ τοπικὸν τοῦτο ἀρκαδικὸν τυπικόν, τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ, κορυφούμενον κατὰ τὴν ἐν λόγῳ ἐορτὴν διὰ μυστικῶν συνεστιάσεων, συνέπιπτεν ἐν μέρει τελικῶς καὶ μετὰ τὸ δελφικὸν τυπικόν. Τοῦτο ἄλλωστε εἶχε δεχθῇ, ἀπὸ τινος χρόνου, καὶ χθόνια (διονυσιακὰ) στοιχεῖα. Ἀλλὰ χθόνια στοιχεῖα εἶχε δεχθῇ (βλ. καὶ ἄνωτ.) καὶ τὸ τυπικὸν τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ, ἐκ πλησιοχώρων καὶ μὴ, Δ. πελοποννησιακῶν πάντως, Ἱερῶν, τῶν «Μεγάλων θεῶν» κυρίως.

Ἐξ ἄλλου, ἀπὸ τὴν θέσιν καὶ τὴν κατεύθυνσιν τῆς Ἱερᾶς πλακοστρώτου ὁδοῦ φαίνεται ὅτι αἱ ἐπίσημοι καὶ μετὰ χρησμῶν πιθανῶς εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν ἱεροπραξίαι, κατὰ τὴν ἐορτὴν, ἐγίνοντο εἰς τὸν βωμόν, τὸ τέμενος, μετὰ τὸν ναόν, καὶ εἰς τὸ τελεστήριον, καθὼς καὶ εἰς τὸν πρὸς B. καὶ πλησιέστατα αὐτῆς χῶρον τοῦ B. οἰκήματος. Τὸ οἶκημα τοῦτο, ἔχον ἀέτωμα κατὰ τὴν B. στενὴν πλευράν του, πλησίον τῆς ὁποίας

ἦτο ἡ ἱερά δρυς, ὠμοίαζε μὲ τὴν ἱεράν οἰκίαν παρὰ τὴν δωδωναίαν ἱεράν δρυῖν (βλ. ἄνωτ.). Τὸ κεντρικόν, ἐξ ἄλλου, οἶκημα τοῦ κτηρίου ὠμοίαζε μὲ τὸ μέγαρον τῆς Λυκοσούρας (βλ. ἄνωτ.). Τὸ δὲ Ν. οἶκημά του παρυσίαζε ὁμοιότητα μὲ τὸ τελεστήριον ἀλλὰ καὶ διαφορὰν ἀπ' αὐτοῦ. Ἐν πρώτοις, εἶχε τὴν αὐτὴν διαίρεσιν : ἐξωτερικὸν στεγασμένον καὶ ἐσωτερικὸν χῶρον, παραλλήλως τὸν ἕνα πρὸς τὸν ἄλλον. Ἐξ ἄλλου, εἶχε τὰ αὐτά, ἐλαιώδη, μαῦρα καὶ μὲ σαφῇ ἔχνη πυρᾶς, χρώματα, ὡς καὶ τὰ αὐτὰ περίπου φέρδην - μίγδην κινητὰ εὐρήματα, περιλαμβανομένων καὶ λειψάνων ὁστῶν ζώων.

Ἀλλὰ τὸ Ν. οἶκημα δὲν ἦτο ἐπὶ ἐπιπέδου ἐδάφους. Στηριζόμενον εἰς κατώτερον, χαμηλόν, κλειστὸν ἐξώθεν, κατώγειον, χῶρον, διηρημένον ἐσωτερικῶς, ἦτο προσιτὸν ἐκ τοῦ ἀνωγείου μόνον. Τελεστήριον πάντως καὶ Ν. οἶκημα ἀπεμακρύνοντο σαφῶς τῆς τυπικῆς ἐννοίας τοῦ ναοῦ καὶ θὰ ἦτο δυνατόν νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς μέγαρα ἢ ἀνάκτορα.

Ὁ ναὸς ἐν τούτοις εἰς τὸ τέμενος, στεγάζων καὶ τὴν κυρίως λατρευτικὴν μορφήν τῆς θεᾶς, τὸν ὁμφαλόν, θὰ ἦτο δυνατόν νὰ χαρακτηρισθῇ ὁμοίως καὶ ὡς ἀνάκτορον. Ὁ ὅρος ἀνάκτορον συνήθως χαρακτηρίζει τὴν λατρείαν τῆς ἐλευσινίας Δήμητρος¹, ὅπου καὶ ἀναφέρεται καὶ βράχος, ταυτιζόμενος ἐνίοτε μὲ ὁμφαλόν. Ἀλλὰ ὁ αὐτὸς ὅρος² θὰ προσιδίαζε καὶ εἰς τὴν Ἀφροδίτην, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται εἰς τὴν Πάφον ὡς ἄνασσα καὶ μαζί της ἐχαρακτηρίζετο ὡς ἄναξ καὶ ὁ μὲ αὐτὴν ἐκεῖ λατρευόμενος Πάφιος Ζεὺς³.

Τὰ δύο ἄλλα οἰκήματα τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος, τὸ κεντρικόν καὶ τὸ Ν. οἶκημα, θὰ ἦτο δυνατόν, ὅπως ἐλέχθη, καθὼς καὶ τὸ τελεστήριον, νὰ χαρακτηρισθοῦν ἐπίσης ὡς μέγαρα. Δεδομένου ὅτι ἡ λέξις μέγαρον ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὸν πληθυντικὸν πρὸς δήλωσιν ἑνὸς μόνον οἰκοδομήματος, ἤδη καὶ εἰς τὸν Ὀμηρον, καί, πρὸς τούτοις, πρὸς δήλωσιν τοῦ ἀνακτόρου, τὸ τελεστήριον καὶ τὰ δύο ὡς ἄνω οἰκήματα θὰ ἦτο δυνατόν νὰ χαρακτηρισθοῦν, ἀνὰ ἕν, εἴτε ὡς μέγαρον εἴτε ὡς μέγαρα ἢ καὶ τὰ δύο ὡς μέγαρα.

Ὅτι εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν ὑπῆρχον περισσότερα τοῦ ἑνὸς μέγαρα, δὲν εἶναι πρωτοφανές. Κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἡροδότου⁴, ὑπῆρχον δύο

1. Βλ. MYLONAS, *Eleusis*, ἔ.δ., 217 κ.ε.

2. Περὶ ἀνακτόρου βλ. ΗΧΥΣ. λ. καὶ ΗΟΑΥΔ. I 7. Εἰδικώτερον βλ. MYLONAS, *Eleusis*, ἀμέσως ἔ.δ.

3. *R.E.* λ. Πάφος, 941.

4. V 77 καὶ VIII 53.

μέγαρα καὶ εἰς τὴν Ἀκρόπολιν τῶν Ἀθηνῶν, τὸ ἐν τῶν ὁμοίων, πρὸς διάκρισιν ἀπὸ τοῦ ἑτέρου, ἀναφέρεται¹ ὡς πρὸς ἐσπέεον τετραμμένον. Δὲν εἶναι δὲ ἄνευ σημασίας ὅτι πρὸς Δ. ἐστραμμένον ἦτο καὶ τὸ κεντρικὸν οἶκημα (μέγαρον) τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος, εἰς τὸ ἀνασκαφὴν Ἱερὸν, ἔχον εἴσοδον δηλαδὴ πρὸς Δ. ἐπίσης. Τὸ οἶκημα τοῦτο εἶχε καὶ καταφανῇ, ὅπως ἐλέχθη, ὁμοιότητα μετὰ τὸ μέγαρον τῆς Λυκοσούρας² (πίν. 143δ).

Ἀλλὰ ὡς μέγαρον, ἐξ ἄλλου, ἢ καὶ ὡς μέγαρα ἀναφέρεται αὐτὸς αὐτός ὁ λατρευτικὸς χώρος τῆς Ἀφροδίτης εἰς τὸν ὁμηρικὸν Ὑμνον³. Μέγαρον δὲ ὠνομάζετο καὶ ὁ ναὸς τῆς θεᾶς αὐτῆς, καθὼς καὶ ὁ ναὸς τῆς θεᾶς Ρώμης εἰς τὴν Ρώμην⁴. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ἐπομένως καὶ ὁ ναὸς τῆς θεᾶς εἰς τὸ ἀνασκαφὴν Ἱερὸν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς μέγαρον ἐπίσης, καθὼς καὶ οἱ ἄλλοι χώροι της.

Ἀλλὰ ὡς μέγαρα κυρίως θὰ ἦτο δυνατόν νὰ χαρακτηρισθοῦν μόνον τὰ τελεστήριον καὶ τὰ δύο ὡς ἄνω οἰκήματα (κεντρικὸν καὶ Ν.) τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος. Καὶ τοῦτο διότι: Καὶ τὰ τρία αὐτὰ παρεῖχον σαφῇ ἔχνη τῶν αὐτῶν τελετουργιῶν, ἀπύρων καὶ ἐμπύρων προσφορῶν.

Τὰ δύο τούτων ἐξ ἄλλου, οἰκοδομήματα εἶχον καὶ τὴν αὐτὴν κάτοψιν, ἀπετελοῦντο δηλαδὴ ἐκ δύο ὀρθογωνίων χώρων, παραλλήλων καὶ ὁμοίων. Ἀλλὰ εἶχον καὶ τὴν ἐξῆς κυρίως διαφορὰν: τὸ τελεστήριον εἶχε πιθανώτατα ὑπερώϊον, τὸ δὲ Ν. οἶκημα ἦτο ἀνωγειο-κατώγειον.

Κ α τ α γ ω γ ῆ

Ἡ χρησιμοποίησις ἐπομένως διαφόρων ἐμπύρων προσφορῶν, εἰς μὴ κτιστὴν ἐστίαν, εἰς τὸ τελεστήριον, καὶ καθ' ὑπόθεσιν —λόγῳ τῶν αὐτῶν λειψάνων— καὶ εἰς τὸ Ν. οἶκημα, ἴσως δὲ καὶ εἰς τὸ κεντρικὸν οἶκημα, ἐνισχύει τὴν γνωστὴν ἄποψιν, τοῦ Κουρουνιώτου⁵, βασιζομένην εἰς ἀπόσπασμα τοῦ Ἀμμωνίου τοῦ Λαμπτρέως⁶, ὅτι τὸ μέγαρον τῶν ἑλληνικῶν Ἱερῶν ἦτο συνέχεια τοῦ ὁμητικοῦ μεγάρου. Τοῦτο, διότι τὸ μέγαρον εἰς τὸ ἐν λόγῳ ἀπόσπασμα ἀναφέρεται ὡς περιοκοδομημένη ἐστία, ἥτοι

1. V 77.

2. Περὶ ἑλληνικοῦ μεγάρου βλ. KNOX, Megaron and Megara: Homer and Archaeology, G.Q. 67, 1 - 24. JANZEN, Neue Forschungen in griechische Heiligtümern 1976, 197 - 205. DIE-TRICH, A Religious Function of the Megaron, R.S.A. 3, 1 - 12..

3. E.d., V 114, 231,

4. ΔΙΩΝ. ΚΑΣΣ., 69.44.

5. A.A. 1912, 124.

6. JACOBI, F.Gr.H., III B, ἀρ. 361.

ὥς ἐστία ἐντὸς οἰκοδομήματος. Ἡ ἀποψις αὐτή, ἔχουσα ἀναπτυχθῆ περαιτέρω ὑπὸ ἄλλων ἐρευνητῶν¹, φαίνεται ὅτι ἐνισχύεται, σήμερον καὶ ὑπὸ τῶν λειψάνων τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ, τοῦ τελεστηρίου ἰδίως.

Ἐκ παραλλήλου ὁμως, ἐκ τῶν λειψάνων αὐτῶν φαίνεται νὰ ἀποδυναμοῦται ἡ ἀντίθετος ἀποψις : ὅτι δηλαδὴ τὸ μέγαρον τῶν ἐλληνικῶν Ἱερῶν ἦτο ἀσχετον μὲ τὸ ὁμηρικὸν μέγαρον καὶ ὅτι ἴσως νὰ ἦτο καὶ σημιτικῆς προελεύσεως, ἀκόμη καὶ ἀπὸ ἐτυμολογικῆς πλευρᾶς². Ἡ ἀποψις αὐτὴ ἀποδυναμοῦται καὶ ἐνισχύεται ἡ τοῦ Κουρουνιώτου :

Εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν δὲν εἶναι μόνη ἡ μὴ κτιστὴ ἐστία τοῦ τελεστηρίου ἐνισχύουσα τὴν ὡς ἄνω ἀποψιν τοῦ Κουρουνιώτου, περὶ τῆς καταγωγῆς τῶν μεγάρων τῶν ἐλληνικῶν Ἱερῶν. Εἶναι καὶ ἡ κάτοψις τοῦ κτηρίου τούτου, παρουσιάζουσα ἐν γενικαῖς γραμμαῖς τὴν μορφήν τοῦ ἀπλοῦ μυκηναϊκοῦ μεγάρου³. Εἰς τὸ μέγαρον τοῦτο ὑπάρχει ἐξωτερικὸς στεγασμένος χώρος ὑπὸ μορφήν προστώου καὶ —ὑπισθεν καὶ παραλλήλως αὐτοῦ— ἐσωτερικὸς στεγασμένος χώρος (μὲ ἐνδιάμεσον ὅμοιον ἀλλὰ στενότερον χώρον ἐνίοτε). Καὶ εἰς μὲν τὸν ἐξωτερικὸν χώρον τοῦ μυκηναϊκοῦ μεγάρου ὑπάρχει συχνὰ καὶ θρανίον. Εἰς δὲ τὸν ἐσωτερικὸν χώρον τοῦ ὑπάρχει ἐστία καί, εἰς τὰ δεξιὰ τοῦ εἰσερχομένου, θρόνος.

Οἱ δύο χώροι τοῦ τελεστηρίου ἐπομένως (τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ) ἀνταποκρίνονται εἰς τοὺς δύο ἐν λόγῳ χώρους τοῦ μυκηναϊκοῦ μεγάρου. Ἐξ ἄλλου, ἡ (μὴ κτιστὴ) ἐστία τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τοῦ τελεστηρίου τούτου ἀνταποκρίνεται ὁμοίως εἰς τὴν ἐστίαν τοῦ αὐτοῦ (μυκηναϊκοῦ) μεγάρου. Ἐπὶ πλέον, τὸ βάθρον τοῦ τρίποδος (μὲ τὸν τρίπουν), εἰς τὰ δεξιὰ τοῦ εἰσερχομένου εἰς τὸν αὐτὸν χώρον τοῦ τελεστηρίου, ἀνταποκρίνεται, ἐπίσης εἰς τὸν θρόνον τοῦ ἀντιστοίχου χώρου τοῦ ἐν λόγῳ μεγάρου. Ἦτο δὲ ὁ θρόνος αὐτὸς θρόνος τῆς θεότητος καὶ τῶν ἐπὶ γῆς ἐκπροσώπων τῆς εἰς τὸ τελεστήριον.

Πιθανώτατα ὁ ἐσωτερικὸς αὐτὸς χώρος τοῦ τελεστηρίου εἶχε καὶ ὑπερῶν, κατὰ τὸ Ν. μέρος του (προσιτὸν διὰ ξυλίνης κλίμακος κατὰ τὴν Ν. πλευράν). Ὑπερῶα ἀναφέρεται ὅτι ὑπῆρχον γενικῶς εἰς τὰ ἐλληνικὰ μέγαρα⁴ καὶ ἐχαρακτηρίζοντο μόνον τῶν καὶ ὡς μέγαρα.

1. Βλ. ROBERT, *Thymele*, 210 κ.ε.

2. Περὶ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς βλ. ZIEHN, *R.E.* VIII (1968), κ.ε. Ἐπίσης BOISACQ, λ. μέγαρον.

3. Περὶ τοῦ προϊστορικοῦ ἐν γένει μεγάρου βλ. MÜLLER, *Development of the Megaron in prehistoric Greece*, *A.J.A.*, 1944, 432 - 48 καὶ HOOKER, *Mycenaean Greece* (1976), 207.

4. ΗΣΥΧ. λ. μέγαρον : πολυτελὲς οἶκος ἢ ὑπερῶν.

Υπὸ μίαν ἄποψιν ὅμως ὑπερῶν ἦτο καὶ τὸ ἀνώγειον τοῦ Ν. οἰκήματος, ὑφούμενον ἐπὶ τοῦ κάτωθεν αὐτοῦ —καὶ ὑπὸ μορφὴν ὑψηλοῦ βάθρου— κλειστοῦ κατωγείου του.

Ὁ δὲ ἐξωτερικὸς χώρος (ὡς κλειστὸν προστώον), ἐξ ἄλλου, τοῦ ὡς ἄνω τελεστηρίου εἶχεν εἰς τὸ ἐσωτερικόν του καὶ χαμηλὸν κτιστὸν θρανίον. Ἐχρησιμοποιεῖτο ἐπομένως ὡς χώρος ἀναμονῆς. Τοῦτο δὲ συνέβαινε καὶ εἰς τὸ μέγαρον τῶν Δελφῶν¹, ὅπου τὰ ἀναμένοντα ἐκεῖ τὴν ἔλευσιν τῆς Πυθίας ἄτομα ἐκάθηντο καὶ ἀνίσταντο κατὰ τὴν ἄφιξίν της. Κτιστὸν θρανίον ὑπῆρχε καὶ εἰς τὸν ἀντίστοιχον χώρον μυκηναϊκῶν μεγάρων.

Πέραν τούτων ὅμως εἶναι δυνατόν, ὡς πρὸς τὴν προσέλευσιν τοῦ μεγάρου τῶν ἐλληνικῶν Ἱερῶν, νὰ παρατηρηθοῦν τὰ ἀκόλουθα.

Ἐν πρώτοις, εἰς μερικὰ τῶν μεγάρων τούτων, ὅπως εἶναι τῆς Ἐλευσίνος, τὸ Δ. μέρος τοῦ Ἐρεχθείου τῶν Ἀθηνῶν καὶ τὸ τελεστήριον τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ, ὁ ὀπίσθιος τοῖχος των ἦτο ἐπὶ τῆς κλιτύος, ὑπὸ μορφὴν ἀναλήμματος, κατόπιν ἐκβραχισμοῦ της. Τὰ μέγαρα αὐτὰ κατὰ τοῦτο ὁμοιάζον μὲ ὀρεινὰ κρητο-μυκηναϊκὰ Ἱερὰ (κορυφῆς) γνωστὰ ἐκ παραστάσεων, ὅπου ἡ πρόσοψις εἶναι ὄρατὴ, ἐνῶ τὸ ὀπίσθιον μέρος των εἶναι νοητὸν ὡς κρυπτόμενον εἰς τὴν κλιτύν² (πίν. 28β). Τὰ Ἱερὰ αὐτά, κατὰ συνέπειαν, ὁμοιάζον μὲ ἄντρα, ἔχοντα μὴ ὄρατὸν τὸ ὀπίσθιον μέρος καὶ ἐπιβλητικὴν κτιστὴν πρόσοψιν. Συνήθως αὐτὰ εἶχον καὶ τὴν γνωστὴν τριμερῆ μορφὴν, μὲ ὑπερυψωμένον τὸ κεντρικόν των μέρος καὶ μὲ ἀνὰ μίαν, χαμηλοτέραν τούτου, πτέρυγα, ἔνθεν καὶ ἔνθεν³. Ἐν ὀλίγοις, τὰ Ἱερὰ αὐτὰ εἶχον μορφὴν ἄντρου ἐσωτερικῶς καὶ μὲ ἐπιβλητικὴν κτιστὴν πρόσοψιν κατὰ τὸ ἀνοιγμὰ των, τριμερῆ συνήθως. Ἀλλὰ μορφὴν ἄντρου ἀναφέρεται ὅτι εἶχε καὶ τὸ μέγαρον τῶν Δελφῶν⁴ (βλ. καὶ κατωτ.).

Ἐνδέχεται ἐπομένως τὰ μέγαρα τῶν ἐλληνικῶν Ἱερῶν νὰ συνέχισουν μὲν τὴν μυκηναϊκὴν παράδοσιν, ὅχι ὅμως τόσον τὴν τῆς θρησκευτικο-πολιτικῆς (κοσμικῆς) ἐξουσίας, τὴν παράδοσιν τοῦ ὁμηρικοῦ μεγάρου δηλαδή, ὅσον ἐκείνην τῆς θρησκευτικῆς ἐξουσίας, τὴν παράδοσιν δηλαδή τῶν ὡς ἄνω (ὀρεινῶν) Ἱερῶν, κορυφῆς. Τὰ Ἱερὰ αὐτά, ἔχοντα ὁμοίαν

1. ΗΡΟΔ. VII 140.

2. Βλ. ΚΑΡΔΑΡΑ, Α.Α.Α. 1972, 119 - 126.

3. Βλ. πίν. 15α καὶ 242αβ.

4. FONTENROSE, *l.c.* 200.

πιθανῶς μὲ τὰ προηγούμενα ἐσωτερικὴν διάρθρωσιν, συχνὰ δὲ τριμερῇ διαίρεσιν προσόψεως, εἶναι δυνατόν νὰ ἐχαρακτηρίζοντο ὡς μέγαρα ἐπίσης, τῆς θεότητος ὅμως καὶ τῶν ἐκεῖ ἐκπροσώπων τῆς. Ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ λατρευτικοῦ χώρου τῆς Ἀφροδίτης ὡς μεγάρου εἰς τὸν μνημονευθέντα ὁμηρικὸν Ὕμνον¹ καὶ αὐτῆς τῆς ἰδίας ὡς ἀνάσσης εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Πάφου² εἶναι ἐνδεικτικὰ ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς.

Εἰς τὰ ὀρεῖνὰ αὐτὰ κρητο-μυκηναϊκὰ Ἱερὰ θὰ ἀνήρχετο ὁ κόσμος ἐκ τῶν γειτονικῶν περιοχῶν, μὲ ἐπὶ κεφαλῆς καὶ τὸν ἐκπρόσωπον τῆς κοσμικῆς - θρησκευτικῆς ἐξουσίας, κατὰ τὴν μεγάλην ἐορτὴν τῆς τοῦ θερινοῦ ἡλιοστασίου· καὶ ἐκεῖ μὲ κοινὰ δεῖπνα καὶ λουτρά θὰ συνεώρταζον τὴν νέαν ἐπέτειόν τῆς. Τοιαύτης φύσεως φρονοῦμεν ὅτι εἶναι πιθανῶς ἡ συγκέντρωσις εἰς τὴν γνωστὴν τοιχογραφίαν (μὲ τὸ τριμερὲς Ἱερὸν) τῆς Κνωσσοῦ (πίν. 142α). Εἰς δὲ τὰ ἀνακτορικὰ παραρτήματα τῶν Ἱερῶν αὐτῶν, ὅπως εἶναι τὸ γνωστὸν Ἱερὸν τοῦ θρόνου εἰς τὸ ἀνάκτορον τῆς Κνωσσοῦ, θὰ ἐτελεῖτο ἴσως ὁ καθιερωμένος ἐορτασμὸς τῆς ἐορτῆς τοῦ χειμερινοῦ ἡλιοστασίου³ καὶ ἐνδεχομένως τῆς τότε ἐνάρξεως τοῦ νέου ἔτους. Καὶ τοῦτο, διότι ἡ ἀνάβασις εἰς τὰ ὡς ἄνω Ἱερὰ, λόγῳ καιρικῶν συνθηκῶν, θὰ ἦτο τότε δυσχερὲς. Ἡ παρουσία τόσοσιν τῆς ἱερᾶς δεξαμενῆς, εἰς τὸ ἐν λόγῳ Ἱερὸν (τοῦ θρόνου), συνδεομένης μὲ (ἱερὰ) λουτρά, ὅσον καὶ ἡ τοῦ παρακειμένου μαγειρείου, συνδεομένου μὲ κοινὰ ἱερὰ δεῖπνα, συνάδουν κατ' ἐξοχὴν, καὶ τὰ δύο αὐτά, μὲ τὴν ἀποψιν αὐτήν.

Ἐξ ἄλλου, μερικὰ μέγαρα ἐλληνικῶν Ἱερῶν παρουσιάζουν καὶ μίαν ἄλλην ἰδιορρυθμίαν, μὴ ἀπαντῶσαν εἰς τὰ κανονικὰ μυκηναϊκὰ μέγαρα. Ἡ ἰδιορρυθμία αὕτη, συνισταμένη εἰς κάποιον χάσμα, σχίσμα ἢ βόθρον (= κοίλωμα)⁴, μὴ ὑπάρχουσα εἰς τὰ μυκηναϊκὰ μέγαρα, φαίνεται νὰ ὑπῆρχεν εἰς μυκηναϊκὰ ὡς ἄνω Ἱερὰ Κορυφῆς. Ἀναλυτικώτερον :

Τὸ μέγαρον τῶν Δελφῶν⁵ ἀναφέρεται ὅτι ἔκειτο ἐπὶ χάσματος γῆς⁶· καὶ ὅτι εἶχε καὶ στόμιον τὸ ὁποῖον μάλιστα ἀναφέρεται ἤδη κατὰ τὸν 5ον αἰ. π.Χ.⁷. Ὁ χῶρος ὅμως αὐτός —λόγῳ τῆς ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν

1. Βλ. σελ. 254, σημ. 3.

2. Βλ. σελ. 253.

3. Βλ. σελ. 194.

4. Περὶ προϊστορικῶν βόθρων βλ. YAVIS, *Greek altar* (1949), 37.

5. ΠΡΟΔ. I 47 καὶ 65, VII 140, VIII 37.

6. ΔΙΟΔ. XVI 26.

7. ΑΙΣΧ. Χορηφ. 807 - 808 : τὸ δὲ καλῶς κείμενον, ὃ μέγα ναῖον / στόμιον.

ἐκτεταμένης καταστροφῆς τοῦ Δ. μέρους τοῦ σωζομένου δελφικοῦ ναοῦ, ὅπου εἶχεν ἐνσωματωθῇ τὸ μέγαρον τοῦτο τελικῶς— πιστεύεται¹ ὅτι εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀναπαρασταθῇ. Ἐν τούτοις, ἔχουν παρατηρηθῇ κάποια ἵχνη κλίμακος², κατερχομένης ἐκ τοῦ δαπέδου του εἰς χαμηλότερον κείμενον (κατώγειον) χῶρον. Μερικῶς, ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει, τοῦτο θὰ ἦτο κατὰ τὸ μέρος τοῦτο καὶ αὐτὸ ἀνωγειο-κατώγειον.

Ἀντίστοιχος χῶρος θὰ ὑπῆρχε καὶ εἰς τὸ μέγαρον τῆς Ἀκροπόλεως, τὸ ὁποῖον ἐνσωματώθη εἰς τὸ Ἑρέχθειον καὶ ἐσχετίσθη μετὰ τὴν, διὰ τῆς τριαίνης, θανάτωσιν τοῦ Ἑρεχθέως ὑπὸ τοῦ Ποσειδῶνος. Ἐξ ἄλλου, κατὰ τὴν Δ. πλευρὰν του τὸ ἴδιον τὸ Ἑρέχθειον εἶχε καὶ τοῖχον ἀνωγειο-κατωγείου μορφῆς, διώροφον τρόπον τινά. Αὐτός, κατὰ μὲν τὸ κατώγειον μέρος ἦτο κλειστός καὶ ὑπὸ μορφὴν βάρους, κατὰ δὲ τὸ ἀνώγειον ἦτο μεσειρὰν παραστάδων, μετατρεπομένων ἐξωτερικῶς εἰς ἡμικίονας καὶ κλειομένων μεταξὺ των διὰ τοίχου κατὰ τὸ κατώτερον μέρος· καὶ μετὰ ἐλευθέρων τὸ ὑπόλοιπον μέρος, τὸ ἀνώτερον, πρὸς ἐξαερισμόν. Τὸ αὐτὸ περίπου σχῆμα (ἡμικιόνων, μερικῶς κλειομένων εἰς τὰ μεταξὺ των κενὰ διὰ τοίχου) εἶχε καὶ τὸ Ἀρσινόειον. Ἐπίσης, ὅπως ἤδη ἐλέχθη, τὸ μέγαρον τῆς Λυκοσούρας, καὶ ὅπως ἐτονίσθη, τὸ κεντρικὸν οἶκημα (τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος) τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ. Σημειοῦται, ἐξ ἄλλου, ὅτι εἰς τὸ Ἑρέχθειον ἀναφέρεται στόμιον, καθὼς καὶ ὑπόγειον ὕδωρ (ἢ «θάλασσα»)³. Ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς Δελφούς, ὅπως ἀνεφέρθη ἤδη, ἱερὸν ὕδωρ (τῆς Κασσωτίδος) ὑπῆρχεν εἰς τὸν ἀντίστοιχον χῶρον.

Ὑπόγειον ὕδωρ ὑπῆρχεν, ἐξ ἄλλου, καὶ παρὰ τὸ Ν. οἶκημα τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ, κατερχόμενον κατὰ τὴν Ἀ. πλευρὰν του. Τὸ οἶκημα (μέγαρον) δὲ αὐτὸ ἦτο ἀνωγειο-κατώγειον.

Σχίσμα ὅμως γῆς, ἐξυπακοῦν ὑπόγειον ἢ κατώγειον χῶρον, ἀναφέρεται καὶ εἰς τὸ τελεστήριον τῆς Ἐλευσίνος ἀλλ' εἰς μεταγενεστέραν σχετικῶς ἐποχὴν⁴, σχετιζόμενον μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Πλούτωνος ἀπαγωγὴν τῆς Περσεφόνης. Κατὰ μίαν δὲ ἄποψιν⁵, τὸ σχίσμα τοῦτο δὲν ἦτο εἰμῇ

1. PARKE, *Greek Oracles*, 77.

2. COURBY, *Fouilles de D.* II, 59.

3. Περὶ αὐτῶν βλ. KONTOΛΕΟΝΤΟΣ, *Τὸ Ἑρέχθειον ὡς χῶρος χθονίας λατρείας* (1948).

4. KAHN. Προτρ. II 17, Περὶ τούτου βλ. κυρίως MYLONAS, *Eleusis*, ε.δ., 290.

5. CORFORD, *The Ἀπαρχαὶ and the Eleusinian Mysteries, Essays and Studies to F. Ridgeway* (1914), 153 - 66.

κατώγειον, ὅπου ἀπεθηκεύοντο συνήθως προσφοραὶ δημητριακῶν εἰς τὴν θεάν. Μαζὶ μὲ τὸν ὀμφαλὸν (βλ. ἄνωτ.), τὸ κατώγειον τοῦτο πάντως παρουσιάζετο νὰ συνδέῃ τὴν ἐλευσινιακὴν λατρείαν μετὰ τῶν ἄλλων ὡς ἄνω λατρειῶν εἰς μίαν κοινήν, οὕτως εἰπεῖν, λατρευτικὴν παράδοσιν.

Τὰ κατώγεια αὐτὰ μέρη ἀρχαία γραπτὴ παράδοσις τὰ ταυτίζει, καὶ αὐτά, ὅπως καὶ τὰ ὑπερῶα (βλ. ἄνωτ.), μὲ μέγαρα¹ : «οἱ μὲν τὰς κατωγείους οἰκήσεις... καὶ βάραθρα». Τὰ ταυτίζει δηλαδὴ μὲ κατώγεια κτίσματα ἀλλὰ καὶ μὲ ὑπαίθρια καὶ μὴ ἀνοιγμάτα, δεχόμενα κάποιαν προσφορὰν. "Οἷα αὐτά, ἔχοντα κάποιαν μορφήν κοιλώματος (βόθρου), ἐλέγοντο μέγαρα· καὶ τὸ νὰ προσφέρῃ κάτι κανεῖς εἰς αὐτὰ ἐλέγετο «μεγαρίζειν»², λέξις ἡ ὁποία διεσώθη, παρεφθαρμένη κάπως ὡς μαγαρίζω³, μέχρι σήμερον. Τοιοῦτον κοίλωμα, ὑπαίθριον, ἄλλωστε ὑπῆρχε καὶ εἰς αὐτὸ τοῦτο τὸ Ἱερὸν τῆς Δωδώνης, δεχόμενον προσφοράς⁴.

Εἴτε ὡς κατώγειον εἴτε ὡς κοίλωμα, ἡ ἰδιορρυθμία αὐτὴ πάντως μεγάρων ἐλληνικῶν Ἱερῶν ἀποτελεῖ σαφεῇ ἀπόκλινσιν ἐκ τοῦ μυκηναϊκοῦ μεγάρου. Βεβαίως ὑπάρχουν καὶ ἐλληνικὰ μέγαρα στερούμενα αὐτῆς, ὅπως λ.χ. τὸ τελεστήριον τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ, κατὰ τοῦτο δὲ μὴ ἀποκλίνοντα τοῦ μυκηναϊκοῦ μεγάρου.

Καὶ αἱ δύο αὐταὶ ὁμῶς παραλλαγαὶ εἶναι δυνατόν νὰ ἐρμηνευθοῦν, ἐὰν συνδεθοῦν μὲ τὰ ὡς ἄνω κρητο-μυκηναϊκὰ μέγαρα Ἱερῶν κορυφῆς. Καὶ τοῦτο, διότι : Καίτοι τὰ τελευταῖα κυρίως εἶναι γνωστὰ ἐκ παραστάσεων μόνον, ἐν τούτοις παρουσιάζονται : α) Στερούμενα ἐνίοτε κατωγείου χώρου, ὅπως λ.χ. εἶναι τὸ Ἱερόν, τὸ εἰκονιζόμενον ἐν κατατομῇ, εἰς τὸ βάθος αὐλῆς μετὰ ὑψηλοῦ ἐλευθέρου στύλου, ἐπὶ τοῦ, ὡς ἄνω, δακτυλίου ἐκ Κνωσοῦ (πίν. 28β). β) Ἐχοντα συχνὰ κατώγειον χώρον, ὅπως εἶναι λ.χ. τὸ Ἱερόν, τὸ εἰκονιζόμενον ἐπὶ τοῦ ὡς ἄνω ρυτοῦ ἐκ Ζάκρου (πίν. 142β) : Τοῦ Ἱεροῦ τούτου, συγκεκριμένως τὰ πλάγια οἰκήματα, ἔχοντα τὸ κατώτερον μέρος των ἐξ ὑψηλοῦ —καὶ ὑπὸ μορφήν βάθρου— τοίχου, φαίνονται κατώγεια· καὶ διὰ τοῦτο προσφερόμενα διὰ τὴν τέλεσιν ἱεροτελεστιῶν, ὡς αἱ ἄνωτέρω, Ἐχοντα δὲ ἐπ' αὐτῶν ἀνώγεια μέρη μὲ μέγα ἀνοιγμα δι' ἀερισμὸν τοῦ χώρου των ἐκ τῶν ἐν λόγῳ ἱεροτελεστιῶν,

1. ΠΣΥΧ. λ.

2. ΚΑΗΜ., ἔ.δ. 217.

3. Περὶ αὐτῆς βλ. ΑΜΑΝΤΟΥ, Μέγαρον, μεγαρίζειν, Ἀθηνᾶ, 26 (1914).

4. Βλ. ΔΑΚΑΡΙΝ, Α.Ε. ἔ.δ. 195.

φαίνονται νὰ ἀποτελοῦν τὸν πρόδρομον τῶν ἀνωγειο-κατωγείων μεγάρων τῶν ἐλληνικῶν Ἱερῶν. γ) Ἐχοντα δὲ κτιστὴν μεγαλοπρεπῇ πρόσοψιν, ἐπὶ τοῦ στομίου ἱεροῦ ἀντροῦ, ἐξυπακούονται καὶ ὡς δυνάμενα νὰ ἔχουν κάποιο κοίλωμα, ὀριζόντιον ἢ μὴ, κάπου εἰς τὸ βάθος των. Μὲ ὑπερυψωμένον δὲ τὸ μεσαῖον μέρος εἶναι ἡ διάταξις ἄλλων συναφῶν (πίν. 142α) Ἱερῶν.

ΜΑΝΤΙΚΟΣ ΕΝΘΟΥΣΙΑΣΜΟΣ

Τὸ δελφικὸν μέγαρον —καὶ κυρίως ὁ ἐσωτερικὸς χῶρος του (ἄδυτον), ὅπου παρείχοντο οἱ χρησμοὶ— συνδέεται ἐνίοτε ὑπὸ γραπτῶν πηγῶν μὲ τὴν παρουσίαν ἀτμῶν, οἱ ὅποιοι παρουσιάζονται ὡς προκαλοῦντες τὸ ἐνθουσιαστικὸν πνεῦμα εἰς τὰ χρησμοδοτοῦντα ἄτομα.

Κατὰ μίαν ἄποψιν, τοῦ Holland¹, οἱ ἀτμοὶ αὐτοὶ ἐξήρχοντο ἐκ τοῦ δαπέδου τοῦ μεγάρου, ἐκ πυρᾶς ἀναπτομένης ὑπὸ τινος ἀτόμου εἰς τὸν ὑπόγειον χῶρον του. Ἡ ἄποψις ὅμως αὕτη, καίτοι εἶχε μερικοὺς ὀπαδοὺς ἀρχικῶς², ἀπερρίφθη ἐν συνεχείᾳ. Ἡ ἀπόρριψις τῆς ἐβασίζετο κυρίως εἰς τὸ ὅτι δάπεδον μὲ κατώγειον χῶρον, ὅπου νὰ ἠνάπτετο πυρὰ, δὲν διεπιστώθη ἀνασκαφικῶς εἰς τὸν μαντικὸν χῶρον τοῦ δελφικοῦ ναοῦ, ὅπου εἶχεν ἐνσωματωθῇ τὸ μέγαρον. Πιστεύεται δὲ γενικῶς³ σήμερον, ὅτι εἰς τὸν χῶρον αὐτὸν ὑπῆρχον κατὰ τὴν ὥραν τῆς χρησμοδοτήσεως καίόμενα θυμιάματα καὶ ἄλλα συναφῆ· καί, ὅτι εἰς δεδομένην στιγμὴν κάποιο ρεῦμα διωχετεύετο εἰς αὐτόν, ὥστε νὰ προκαλῆται εἰς τὰ ἐπὶ τοῦ τρίποδος ἄτομα μαντικὸς ἐνθουσιασμός.

Ὁ ἐνθουσιασμός αὐτὸς ἦτο γνωστός ὡς «μαντικὴ» ἢ ὡς «ἄτεχνος μαντεία», ἀντιδιαστελλομένη ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος πρὸς τὴν «οἰωνιστικὴν» ἢ τὴν «ἐντεχνον μαντείαν»· καί, θεωρούμενος, ἕνεκα τούτου, ὑπ' αὐτοῦ ὡς μόνος παρέχων τὴν θεῖαν μανίαν, διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἐκτιμώμενος ἰδιαιτέρως ὑπ' αὐτοῦ.

Σχετικῶς ὅμως μὲ τὸν ἐνθουσιασμόν αὐτὸν εἶναι δυνατόν νὰ παρατηρηθοῦν τὰ ἀκόλουθα στοιχεῖα, προκύπτοντα ἐκ τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ :

Εἰς τὸ τελεστήριον (μέγαρον) τοῦ Ἱεροῦ τούτου εὑρέθη τὸ βᾶθρον τοῦ τρίποδος (τριποβάκιον), εἰς τὸν ἐσωτερικὸν χῶρον του (πίν. 46α, γ, δ)

1. The Mantic mechanism at Delphi, *A.J.A.* 37 (1933), 201 - 14.

2. Βλ. NILSSON, *Geesh. Griech. Rel.*, 60.

3. Βιβλιογρ. Βλ. FONTENROSE, *ἔ.δ.*, 197.

4. Φαῖδρ. 244 d. Πβλ. καὶ ΑΡΙΣΤ., *Προβλ.* 954, 936.

Ὁ τρίπους δὲ αὐτὸς συνεδέετο παλαιόθεν πιθανώτατα μὲ ἱερὰ δεῖπνα, τὰ ὅποια ἐγίνοντο ἐκεῖ, κυρίως ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς ἐορτῆς τῆς θεότητος, ὁπότε ὁ χῶρος δὲν ἦτο ἐντελῶς ἄδυτος : ἀλλ' ἐκ τῆς μιᾶς (δεξιᾶς) θύρας εἰσήρχετο εἰς αὐτὸν τὸ ἱερατεῖον καὶ ἐκ τῆς ἐτέρας (ἀριστερᾶς) ἐγίνετο ἡ εἴσοδος εἰς τὸ κοινὸν ἢ εἰς ὠρισμένον κοινόν. Ἀλλ' ὁ χῶρος αὐτὸς ἀπέκτησε καὶ μαντικὸν χαρακτῆρα, ἴσως λόγῳ τῆς ἀσκήσεως ἐντέχνου καὶ ἀτέχνου μαντείας κατὰ τὴν ἐορτὴν —ἐνδεχομένως δὲ καὶ ἔνεκα ἐπιδράσεως δελφικῆς—, ὁπότε κατὰ τὴν χρησιμοδότησιν ἦτο ἄδυτος εἰς τὸ κοινόν.

Κατώγειον ὅμως εἰς τὸ τελεστήριον (μέγαρον) τοῦ Ἱεροῦ, ὅπου καὶ ὁ τρίπους, δὲν διεπιστώθη ἀνασκαφικῶς : οὔτε εἰς τὸν ἐσωτερικόν (ἄδυτόν) του οὔτε καὶ εἰς τὸν ἐξωτερικόν χῶρον του. Τὰ δὲ ἐκεῖ ἀσκούντα τὴν μαντικὴν (ἀπὸ τοῦ τρίποδος) ἄτομα δὲν ἀπέκτων ἐπομένως τὸν ἀπαραίτητον δι' αὐτὴν ἐνθουσιασμόν ἐξ ἀτμῶν ἐξερχομένων ἐκ τινος κατωγείου χώρου.

Κατώγειον, ἐν τούτοις, ὑπῆρχεν εἰς τὸ Ν. οἶκημα (μέγαρον) τοῦ Ἱεροῦ, ἀποτελούμενον ἐκ χώρου, πανταχόθεν κλειστοῦ κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν —καὶ ὑπὸ μορφὴν βάθρου— πλευρὰν καὶ ἀκόμῃ περισσότερον κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν (ὑπόγειον ἐν μέρει) πλευρὰν του· καὶ προσιτὸν μόνον ἐκ τοῦ ἀνωγείου (διὰ τινος ἀνοίγματος : «καταβάσεως», βλ. ἀνωτ.). Εἰς τὸν χῶρον αὐτὸν ἐπομένως θὰ ἦτο δυνατόν νὰ παραχθοῦν ἀτμοὶ καὶ ἀναθυμιάσεις καὶ νὰ διοχετευθοῦν πρὸς τὸν ἀνώγειον χῶρον, εἴτε διὰ τοῦ ὡς ἀνω ἀνοίγματος εἴτε καὶ διὰ σχισμῶν τοῦ δαπέδου τούτου. Ὁ κατώγειος αὐτὸς χῶρος κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴν ἐποχὴν διηρέθη μάλιστα καὶ εἰς περισσότερα μέρη ἐσωτερικῶς, τὰ πλεῖστα τῶν ὁποίων ἦσαν ὁμοίως ἀνωθεν μόνον προσιτά. Ἐκεῖ ἦτο δυνατόν νὰ παραχθοῦν ἀναθυμιάσεις καὶ ἀτμοὶ εὐκολώτερον.

Τεμάχια κεράμων (πίν. 81) ἐπὶ τοῦ δαπέδου ἐνὸς τῶν ἐν λόγῳ χώρων τοῦ κατωγείου τούτου ὑποδηλοῦν ὅτι ἐχρησιμοποιοῦντο πιθανώτατα διὰ τὸν σκοπὸν αὐτόν, ἥτοι πρὸς παραγωγὴν ἀναθυμιάσεων κατόπιν καύσεως ὠρισμένων οὐσιῶν. Δύο δὲ μικρὰ ἐσωτερικὰ μέρη (τὰ πρὸς Β.) τοῦ κατωγείου αὐτοῦ, κατέστησαν τότε προσιτά ἐκ τοῦ παρακειμένου (Ν.) διαδρόμου, κατόπιν διασπάσεως τοῦ ἄλλοτε ἐκεῖ τοιχοβάτου τοῦ ἐν λόγῳ κατωγείου. Αὐτὰ θὰ ἐχρησιμοποιοῦντο ποικιλοτρόπως ἐν σχέσει μὲ τὸ εἰς τὸν ὅλον χῶρον τοῦ οἰκήματος τούτου τελετουργικὸν τῶν χρησμῶν καὶ τὴν τέλεσιν ἱερῶν δεῖπνων ἢ καὶ ὡς ἀποθηκευτικοὶ χῶροι. Ὡς ἀποθηκευτι-

κοὶ χῶροι, ἐξ ἄλλου, ἐχρησιμοποιοῦντο ἐνδεχομένως, ἐκ παραλλήλου, καὶ οἱ ὑπόλοιποι ὡς ἄνω χῶροι τοῦ κατωγείου τοῦ ἐν λόγῳ οἰκήματος.

Εἰκάζεται ἐπομένως ὅτι εἰς τὸ Ν. οἶκημα παρείχοντο ἐπίσης χρησμοί, καὶ δὴ καὶ ἀπὸ τρίποδος, πιθανώτατα δὲ εἰς ἄτομα ἐρχόμενα δι' ἰδιωτικὴν τῶν ὑπόθεσιν — ὅποτε καὶ δὲν ἦτο ἀπαραίτητος ἡ λειτουργία τοῦ τελεστηρίου (ἀνοιγομένου κυρίως κατὰ τὰς ἐπισήμους ἡμέρας τῆς ἐορτῆς ἢ ἄλλας συναφεῖς). Εἰς τὰ πλησίον δὲ μέρη, ἐξ ἄλλου, τοῦ ἐν λόγῳ οἰκήματος παρείχετο ἡ δυνατότης εἰς τὰ αὐτὰ ἢ ἄλλα ἄτομα, ἐρχόμενα πάντως δι' ἰδιωτικὴν τῶν ὑπόθεσιν, ἄλλου εἵδους χρησιμοδοτήσεως: διὰ τοῦ θροῖσματος τῶν φύλλων τῆς ἱερᾶς δρυὸς εἰς τὸν χῶρον πρὸς Β. τοῦ Β. οἰκήματος: διὰ τοῦ μαντικοῦ μηχανισμοῦ τῆς αὐλακος τοῦ Ν. διαδρόμου — ἂν μὴ καὶ τῆς τοῦ Β. Παρείχετο ὅμως ἐπίσης εἰς αὐτά, ἡ δυνατότης καθαρμοῦ τῶν εἰς τὴν πρὸ τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος δεξαμενὴν, ὅπου ἐχύνετο τελικῶς τὸ ὕδωρ τῆς Ἱερᾶς πηγῆς. Τὸ οἶκημα τοῦτο (κεντρικόν), ἐξ ἄλλου, ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ διὰ κοινὰ ἱερὰ δεῖπνα, ὅπως καὶ τὸ Ν. οἶκημα, εἰς ἀμφοτέρω τῶν ὁποίων εὐρέθησαν λείψανα ὀστέων ζώων καὶ τέφρας μὲ καμμένα ξύλα κ.ἄ. Ἀλλά, ἂν τὰ δεῖπνα αὐτὰ ἐγίνοντο ἢ ὅχι μόνον κατὰ τὴν ἐορτήν, ὅπως ἐγίνοντο πιθανώτατα εἰς τὸ τελεστήριον, ἂν ἐγίνοντο δηλαδὴ εἰς τὰ οἰκήματα αὐτά, καὶ εἰς ἄλλην ἢ ἄλλας περιπτώσεις (πλὴν τῆς ἐορτῆς), δὲν προκύπτει ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν.

Σχετικῶς ὅμως μὲ τὴν λειτουργίαν τοῦ τρίποδος εἰς τὸ τελεστήριον, ἀλλὰ καὶ ἐνδεχομένως εἰς τὸ Ν. οἶκημα εἶναι δυνατόν νὰ προστεθοῦν καὶ τὰ ἐξῆς:

Εἰς τοὺς Δελφοὺς ἀναφέρεται¹ ὅτι ὁ τρίπους ὑπερέκειτο στομίου, καὶ ὑποτίθεται ὅτι ἐτοποθετεῖτο ἐπ' αὐτοῦ, ἀντὶ ἐπὶ τοῦ κανονικοῦ βάθρου του. Ἀλλὰ τοῦτο θὰ ἦτο δυνατόν νὰ συμβῇ καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερόν, ὅχι βεβαίως εἰς τὸ τελεστήριον, ὅπου ὑπῆρχε τὸ κανονικὸν βάθρον του (τριποβάκιον), ἀλλὰ εἰς τὸ Ν. οἶκημα. Εἰς τὸ οἶκημα αὐτὸ δηλαδὴ, μεταφερόμενος ὁ τρίπους ἐκ τοῦ τελεστηρίου, θὰ ἦτο δυνατόν νὰ τοποθετηθῇ ἐπὶ στομίου τοῦ ἀνωγείου δαπέδου, ὑπὸ τὸ ὅποιον ὑπῆρχε τὸ πανταχόθεν κλειστὸν κατώγειον. Διὰ τοῦ στομίου δὲ αὐτοῦ θὰ ἦτο δυνατόν νὰ διοχετευθοῦν πρὸς τὸν τρίπουν οἱ εἰς τὸ κατώγειον τοῦτο παραγόμενοι ἀτμοὶ (μετ' ἀναθυμιάσεων), κατόπιν ἐκεῖ καύσεως εἰδικῶν οὐσιῶν.

1. ΣΤΡΑΒ. IV 35.

Εἰς τοὺς Δελφούς, ἐξ ἄλλου, ὑπάρχουν ἐνδείξεις χρησιμοποιοῦσας τοξικῶν οὐσιῶν κατὰ τὴν ἄσκησιν τῆς μαντικῆς¹. Τὸ αὐτὸ ὅμως ἐγίνετο πιθανώτατα καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν. Σχετικῶς πρὸς τὸ θέμα αὐτὸ εἶναι δυνατόν νὰ λεχθοῦν τὰ ἀκόλουθα :

Ὑποστηρίζεται γενικῶς ὅτι εἰς τὸ δελφικὸν Ἱερὸν διωχετεύετο εἰς τὸν μαντικὸν χῶρον του κάποιο ρεῦμα, εἰς δεδομένην στιγμὴν τῆς χρησιμοδοτήσεως, πλήρεις ἀναθυμιάσεων² ἐκ τῆς καύσεως ἢ χύσεως διαφόρων οὐσιῶν, ὅπως : μύρων, λιβανωτοῦ, ληδάνου, κασίας³ κ.ἄ. Θυμιάματα δὲ καὶ ἀρωματικά ἔλαια ἐχρησιμοποιοῦντο ἄλλωστε εἰς τὰ πλεῖστα Ἑλληνικὰ Ἱερά⁴. Ἀλλ' ἐγίνετο ἐκτεταμένη χρῆσις των εἰς τὰ Μαντεῖα. Ὅπως ἔχει ὅμως ὑποστηριχθῆ, εἰς τὸ δελφικὸν Μαντεῖον ἐγίνετο καὶ χρῆσις τοξικῶν οὐσιῶν⁵. Κατὰ τὴν ἀποψιν δὲ αὐτὴν, ἡ μάντις ἐμάσσει φύλλα καννάβεως (μαζὶ μὲ φύλλα δάφνης), προτοῦ ἀρχίσει τὴν χρησιμοδότησιν· καὶ ἀπέκτα τὸν μαντικὸν ἐνθουσιασμὸν ἐξ αὐτῶν. Ἡ ἀποψις ὅμως αὐτῇ, βασιζομένη εἰς στοιχεῖα μεταγενεστέρων γραπτῶν πηγῶν, δὲν ἔχει γίνει δεκτὴ.

Ὑπάρχει ὅμως κάποια ἐνδείξις ὅτι εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν ἐγίνετο χρῆσις τοξικῶν οὐσιῶν, ὅχι ὅμως καννάβεως (χασίς) ἀλλὰ ὀπίου. Τὴν ἐνδειξιν αὐτὴν παρέχει τὸ ἤδη μνημονευθὲν⁶ (πίν. 125α,β) πλαστικὸν μικρὸν δοχεῖον, ὑπὸ μορφὴν μήκωνος τῆς ὑπνοφόρου. Τοῦτο εὑρέθη εἰς τὸν Ν. ἀναλημματικὸν τοῖχον, εἰς τὴν πρὸς τὸ τελεστήριον (Δ.) πλευράν του· καὶ προήρχετο πιθανώτατα ἐκ τοῦ κτηρίου αὐτοῦ, ὅπου καὶ ἐχρησιμοποιεῖτο. Ἐλλείψει σχετικῶν ἄλλων δειγμάτων ὅμως πρὸς παραβολήν, ἀκριβῆς χρονολόγησις τοῦ ἀγγείου αὐτοῦ δὲν εἶναι ἐφικτή. Ἡ ὑψηλὴ δὲ σχετικῶς κωνικὴ βάσις του δὲν βοηθεῖ πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτὸν, χαρακτηρίζουσα καὶ τὰ γνωστὰ λυδικὰ πῆλινα μικρὰ μυροδόχα ἀγγεῖα. Τὸ σύνολον πάντως τῶν εὑρημάτων τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοίχου χρονολογεῖται εἰς τοὺς χρόνους πρὸ τοῦ 400 π.Χ.

Καὶ ἐλέχθη μὲν ἤδη⁷ ὅτι παρόμοια δοχεῖα ὑπὸ μορφὴν μήκωνος τῆς ὑπνοφόρου, ἀπαντοῦν εἰς τὴν Ἑ. Ἀνατολὴν ἤδη κατὰ τὴν Β' χιλιετίαν

1. Περὶ τῆς χρήσεως ἢ μὴ τοιούτων οὐσιῶν εἰς τὸ δελφικὸν Ἱερὸν: FONTENROSE, *é.d.*, 198.

2. *Αὐτόθι*.

3. Βλ. περὶ τῶν ἐν λόγῳ οὐσιῶν ΠΑΟΥΤ. *Ἡθ.* 437c.

4. Βλ. WILAMOWITZ, *Isyllos*, 6.

5. Βλ. HOLLAND, *é.d.* (βλ. σελ. 260 σημ. 1).

6. Βλ. σελ. 213.

7. *Αὐτόθι*.

π.Χ. καὶ ὅτι κατὰ τὴν αὐτὴν περίπου ἐποχὴν χρησιμοποιεῖται τὸ ὅπιον ὑπὸ τῶν Κρητο - μυκηναίων διὰ θρησκευτικὸν ἐκστασιασμὸν ἀλλὰ καὶ ὡς πραϋντικὸν τῶν πόνων. Ὡς φάρμακον, ἐξ ἄλλου, γνωστὸν ὡς μηκώνιον, εἶναι γνωστὸν ὅτι χρησιμοποιεῖται καὶ εἰς τὸ Ἔπος ὑπὸ τῆς Ἑλένης (εἰς μικρὰν δόσιν) ¹. Ὁπιοκατασκευάσμα, παλαιοτάτης προελεύσεως, ἄλλωστε εἶναι καὶ τὸ λαύδανον, τὸ ὁποῖον ὡς γνωστὸν, εὐνοεῖ τὴν δρᾶσιν τῆς μορφίνης. Χρῆσις δὲ ὁπίου ἐμφανίζεται πιθανῶς καὶ εἰς τὴν παράστασιν ἐπὶ τοῦ γνωστοῦ κυπριακοῦ ἀμφορέως Hubbard ².

Χρῆσις ὁπίου πρὸς ἀπόκτησιν θρησκευτικοῦ ἐκστασιασμοῦ παρατηρεῖται ὅμως κυρίως εἰς τοὺς ἀνατολικούς λαούς, ἡ δὲ ἐκστατικὴ μαντεία καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα θεωρεῖται κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἀνατολικῆς προελεύσεως ³. Συνεχίζετο δὲ μέχρι πρό τινας ἀκόμη εἰς τὴν Ἑ. Ἀνατολήν, κυρίως δὲ ὑπὸ ὠρισμένων ταγμάτων δερβισσῶν κατὰ τοὺς θρησκευτικούς (καὶ μετὰ συνεχῶν στροβιλισμῶν) χοροὺς των ⁴.

Ἡ παρουσία ἐπομένως τοῦ ὡς ἄνω μικροῦ πηλίνου πλαστικοῦ (ὑπὸ μορφὴν κωδίας μήκωνος) ἀγγείου εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθῇ ὡς ἔμμεσος τοῦλάχιστον ἐπιβίωσις τῆς κρητο - μυκηναϊκῆς παραδόσεως καὶ τοῦ Ἔπους ὡς πρὸς τὴν χρῆσιν ὁπίου. Ἐν τούτοις, δὲν ἀποκλείεται καὶ χρῆσις ὁπίου εἰς τὸ Ἱερὸν τοῦτο διὰ θεραπευτικούς σκοπούς, δεδομένου ὅτι τὰ Ἱερὰ τοῦ Διὸς ἐθεωροῦντο καὶ θεραπευτήρια συγχρόνως ⁵.

Ἐπειδὴ ὅμως τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν ἐλειτούργει καὶ ὡς Μαντεῖον, τὸ δὲ ἐν λόγῳ ἀγγεῖον εὐρέθη παρὰ τὸ τελεστήριον (μέγαρον) τοῦ Ἱεροῦ αὐτοῦ, ἐπιτρέπεται νὰ θεωρηθῇ μᾶλλον ὅτι ἐσχετίζετο μὲ τὴν ἄτεχνον μαντείαν, γνωστοῦ ὄντος ὅτι καὶ εἰς κρητο - μυκηναϊκὰ Ἱερὰ ἐγίνετο χρῆσις τοῦ διὰ θρησκευτικὸν ἐκστασιασμόν. Ἀλλὰ καὶ ἡ Ἑλένη εἰς τὸ Ἔπος ⁶, δυναμένη νὰ προλέγῃ τὰ μέλλοντα (λέγουσα ὅτι αἰσθάνεται νὰ

1. Ὁ ὁπὸς τῆς μήκωνος τῆς ὑπνοφόρου παρασκευάζεται ὡς ἐξῆς : συλλέγεται εἰς ἐποχὴν ξηρασίας καὶ κατὰ τὴν ἀνατολὴν τοῦ ἡλίου, ἀφοῦ ἐνωρίτερον, κατὰ τὴν δύσιν τῆς προηγουμένης ἡμέρας, γίνουσι ἐγκοπαὶ ἐπὶ τῶν κωδιῶν. Ἀκολούθως ὁ ὁπὸς ἀποξηραίνεται καὶ τοποθετεῖται, ὑπὸ μορφὴν (ξηρῶν) δακρύων, εἰς μικρὰ πηλινὰ δοχεῖα, ὅπου καὶ ὑφίσταται ζύμωσιν. Μετὰ τὴν ζύμωσιν εἶναι δυνατόν νὰ κονιοποιηθῇ καὶ ἀκολούθως νὰ διαλυθῇ ἢ νὰ καθ. Τὸ γνήσιον δὲ τοῦτο προῖν ὁπίου εἶναι α. ποιότητος, ὑπάρχει ὅμως καὶ προῖν δευτέρας ζυμώσεως, τὸ ὁποῖον εἶναι β. ποιότητος.

2. V. KARAGEOGHIS, *Treasures in the Cyprus Museum* (1962) 17, πλν. 21.

3. NILSSON *Gesch. Griech. Rel.* 515 - 6.

4. Βλ. Μερ. Ἑλλην. Ἐγκυκλ., λ. ὅπιον.

5. Βλ. ΛΟΥΚ. Ἰατρομ., 24.

6. Ὀδ. σ 172 κ.ε.

έρχεται ἡ προφητεία εἰς τὰ χεῖλη της, ὥσάν νά τῆς τήν ἔχουν βάλει μέσα της οἱ θεοί), κάμνει ἄλλοῦ καὶ χρῆσιν ὀπίου (βλ. ἄνωτ.), καὶ δὴ εἰδικοῦ κατασκευάσματός του.

Καὶ εἶναι μὲν γνωστὸν ὅτι μικρὰ δόσις ὀπίου εἶναι ἱκανὴ νά προκαλέσῃ διέγερσιν¹ τοῦ νευρικοῦ συστήματος, εὐεξίαν καὶ ἐν γένει εὐφορίαν. Ἀλλά, ἂν αὐξηθῇ, εἶναι γνωστὸν ἐπίσης ὅτι εἶναι ἱκανὴ νά περιορίσῃ σημαντικῶς — ἀναλόγως τῆς ληφθείσης ποσότητος — τὸν βουλευτικὸν συνειρμὸν τοῦ ἀτόμου, ἀκόμη δὲ καὶ νά διακόψῃ ἐντελῶς τὴν ἐπαφήν του μὲ τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον, ὅποτε ἐπέρχεται κατάστασις ὕπνου καὶ ἐγρηγόρσεως. Καί, ἂν ὑπερβῇ κάποιον ὅριον, τότε ἐπέρχεται πλήρης νευρική κατάρρευσις² καὶ τοῦτο ἀναφέρεται ὅτι συνέβαινεν εἰς μεταγενεστέρους χρόνους εἰς τὴν Πυθίαν³ εἰς τοὺς Δελφούς.

Εἰς τὸ δελφικὸν Ἱερὸν, ἐξ ἄλλου, ἡ Πυθία, ἀσκοῦσα τὴν (ἐκστατικὴν) μαντικὴν, ἐκάθητο ἐπὶ τοῦ τρίποδος, ὅπου καὶ εἶχε τοποθετηθῇ εἰδικὸς δίσκος (ὁ «ὄλμος») ἐπὶ τοῦ στομίου του, διὰ νά μετατραπῇ εἰς κάθισμα (τριποδικὸν θρόνον). Καθημένη δὲ ἐπ' αὐτοῦ, ἐχρησιμοδοτεῖ. Ἀλλὰ διὰ τοῦ στόματός της ὠμίλει τὸ θεῖον, ὅπως συνέβαινε καὶ μὲ τὴν Ἑλένην (βλ. ἄνωτ.).

Κάτι παρόμοιον ὑποθέτομεν ὅτι συνέβαινε καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν κατὰ τὴν ἄσκησιν τῆς ἀπὸ τρίποδος χρησιμοδοτήσεως. Τότε ὁ τρίπους εἰς τὸ τελεστήριον — ὅπου εὐρέθη τὸ βάθρον του — μετετρέπετο αὐτομάτως εἰς θρόνον τῆς θεότητος, τῆς Ἀφροδίτης δηλαδή, καὶ τὸ βάθρον του εἰς ὑποπόδιόν της.

Πρὸ τῆς ἐνάρξεως ὅμως τῆς χρησιμοδοτήσεως αὐτῆς, ἡ ὁποία ἐγίνετο εἰς τὸν ἐσωτερικὸν χῶρον (ἄδυτον) τοῦ τελεστηρίου τούτου, τὰ ἐνδιαφερόμενα ἄτομα θὰ ἦτο δυνατόν νά παρακολουθοῦν τὴν διαδικασίαν, εὐρισκόμενα εἰς τὸν παραπλεύρως, ἐξωτερικὸν (στεγασμένον), χῶρον. Καὶ τοῦτο θὰ ἐγίνετο μέσῳ τοῦ δεξιοῦ θυρώματος, διὰ τοῦ ὁποίου καὶ θὰ εἶχεν εἰσέλθει ὅλον τὸ ἱερατεῖον εἰς τὸν μαντικὸν χῶρον. Οἱ δύο αὐτοὶ χῶροι πάντως εὐρίσκοντο καὶ ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἐπιπέδου, τὸ δὲ θύρωμα αὐτὸ καὶ μετὰ τὴν εἵσοδον τῆς Πυθίας θὰ παρέμενεν ἀνοικτόν· ὅποτε ὁ τρίπους θὰ ἦτο ὁρατὸς δι' αὐτοῦ. Ὅταν, λοιπόν, ἤρχιζεν ἡ διαδικασία τῶν χρησμῶν καὶ

1. Βλ. Meyer. Ἑλλήν. Ἑγκυκλ. λ. ὕπνου. ἑ.ά.

2. Αὐτόθι.

3. FONTENROSE, ἑ.ά., 210.

ἡ μάντις ἦτο ἤδη ἐπὶ τοῦ τρίποδος, οἱ ἐνδιαφερόμενοι θὰ ἦσαν εἰς θέσιν νὰ τὴν βλέπουν (διὰ τοῦ ὡς ἄνω θυρώματος), ὅπως περίπου ἀναφέρεται ὅτι ἐγένετο καὶ εἰς τοὺς Δελφοὺς¹, καὶ νὰ ἀπευθύνουν εἰς αὐτὴν ἐρωτήσεις καὶ νὰ ἀκούουν τὰ ψελλίσματά της ἀλλὰ καὶ νὰ αἰσθάνωνται ἔντονον τὴν παρουσίαν τοῦ θείου. Τὰ ψελλίσματα αὐτὰ τότε θὰ μετετρέποντο ἀμέσως εἰς ἀπαντήσεις ὑπὸ τοῦ παρισταμένου ἱερέως, ὅπως ἐγένετο καὶ εἰς τοὺς Δελφοὺς. Ὑποθέτομεν δὲ ὅτι ἡ ἀπάντησις θὰ ἐχορηγεῖτο μᾶλλον προφορικῶς εἰς τὸν ἐνδιαφερόμενον, διότι δὲν εὗρέθη γραπτὴ τοιαύτη ἀπάντησις ἐπὶ μολυβδίνου ἐλάσματος (ὅπως εὗρέθησαν εἰς τὴν Δωδώνην). Δὲν ἀποκλείεται ὅμως αὐτὴ νὰ ἀνεγράφετο ἐπὶ φλοιοῦ δρυός, ὅπως ἐγένετο εἰς τὴν Πραίνεστον². Ἡ ὅλη πάντως διαδικασία θὰ ἐγένετο εἰς τὸ ἡμίφως τῶν λύχνων —οἱ ὅποιοι εὗρέθησαν κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς τεμάχια (πίν. 132-33³): εἰς τὸν χῶρον τοῦ τελεστηρίου καὶ εἰς τὸν τοῦ Ν. καὶ τοῦ κεντρικοῦ οἴκηματος. Ὅσάκις δὲ ἐχρειάζετο νὰ ἀπομονωθῇ ὁ χῶρος τοῦ τρίποδος, τοῦτο ἦτο δυνατόν νὰ γίνῃ διὰ τῆς ἐκτάσεως τῶν παραπετασμάτων (βλ. ἄνωτ.). Τότε ἡ παρουσία τοῦ θείου θὰ ἦτο περισσότερον ἔντονος, τόσον εἰς τὸν χῶρον τοῦ τελεστηρίου, ὅσον καὶ εἰς αὐτὸν τοῦ Ν. οἴκηματος, τὸ ὅποϊον ἐλειτούργει εἰς ἀτμόσφαιραν ὑποβλητικὴν καὶ ἐκ τοῦ καπνοῦ τῶν καιομένων ἀρωματικῶν οὐσιῶν ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν διαχεομένων μύρων.

Οὕτω, καθ' ὃν χρόνον τὸ τελεστήριον ἦτο κλειστὸν —ἦνοιγε δὲ πιθανώτατα κατὰ τὴν ἐορτὴν, τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλην, βλ. ἄνωτ.—, ἡ ὡς ἄνω διαδικασία μετεφέρετο εἰς τὸ Ν. οἶκημα (μέγαρον), χάριν τῶν ιδιωτῶν, ἀφοῦ ἐγκαθίστατο ἐκεῖ ὁ μαντικὸς τρίπους. Εἰς τὸ μὴ διασωθὲν δὲ ἀνώγειόν του, τὸ ὅποϊον ἦτο ἀντιγραφὴ τοῦ τελεστηρίου, θὰ ἐξετυλίσσето ὁμοίως: εἰς ἓν περιβάλλον ἡμίφωτος καὶ μεστοῦ καπνοῦ καὶ καιομένων ἀρωματικῶν οὐσιῶν καὶ διαχεομένων μύρων. Ἴσως ὅμως καὶ ἀτμοῦ καὶ ἀναθυμιάσεων, ἐρχομένων ἐκ τῶν χώρων τοῦ κατωγείου του (βλ. ἄνωτ.). Ὁ δὲ τρίπους ἴσως ἐτοποθετεῖτο τότε ἐκεῖ ἐπὶ τινος στομίου (βλ. ἄνωτ.), ἀντὶ τοῦ κανονικοῦ βάθρου του (τριποβακίου) τοῦ τελεστηρίου.

Συνέβαινε δὲ τὸ Ν. οἶκημα (μέγαρον) νὰ ἦτο καὶ ἐγγύτατα τοῦ ἀγωγοῦ τοῦ ἱεροῦ ὕδατος (βλ. ἄνωτ.). Κάτι ἀνάλογον δὲ ἀναφέρεται ὅτι ἐγένετο καὶ εἰς τοὺς Δελφοὺς, ὅπου τὸ ὕδωρ τῆς Κασσωτίδος ἐχρησιμοποιεῖ-

1. *Αὐτόθι*.

2. Βλ. σελ. 36 σημ. 1.

3. Περὶ λύχνων: HOWLAND, *The Athen. Agora* VI (1958). PEARLZWEG, *The Athen. Agora*. VII (1961), BRONEER, *Isthmia* III (1977).

το ὑπὸ τῆς Πυθίας πρὸς καθαρμὸν τῆς ἀμέσως προτοῦ νὰ ἀνέλθῃ ἐπὶ τοῦ τρίποδος¹. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν διεπιστώθη ἀνασκαφικῶς.

Εἰς τὸ Ν. οἶκημα ὅμως τὸ ὕδωρ τῆς Ἱερᾶς πηγῆς διήρχετο συγκεκριμένως διὰ τῆς Ἀ. πλευρᾶς του καί, προτοῦ νὰ καταλήξῃ εἰς τὸν ἀγωγὸν τῶν δύο αὐλάκων τῶν διαδρόμων, τοῦ παρακειμένου κεντρικοῦ οἰκήματος, κατήρχετο πιθανῶς δι' ἐνὸς φρεατίου κατὰ τὴν πλευρὰν αὐτὴν τοῦ Ν. οἰκήματος (Ἀ.), πρὸς κάλυψιν τῆς ὑψομετρικῆς (βλ. ἀνωτ.) διαφορᾶς. Τεμάχια τοῦ φρεατίου τούτου, σπαράγματα μᾶλλον, ἦτοι εἰς κακὴν κατάστασιν καὶ πολὺ μικρά, εὐρέθησαν εἰς τὸν πλησίον χῶρον, ὁμοιάζοντα καὶ μὲ τεμάχια πίθων. Πιθανὸν δὲ νὰ προήρχοντο ἐκ τοῦ ἐν λόγῳ φρεατίου, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται ὅμως νὰ ἀνῆκον καὶ εἰς τὸ ὡς ἄνω (πήλινον) στόμιον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐτοποθετεῖτο ὁ τρίπους.

Εἰς τὸ τελεστήριον ὅμως τὸ ἱερὸν ὕδωρ δὲν εὐρίσκετο τόσον πλησίον, ὥστε νὰ γίνῃ χρῆσις του ὑπὸ τῆς μάντιδος, ἀμέσως προτοῦ ἀνέλθῃ ἐπὶ τοῦ τρίποδος. Εὐρέθη ὅμως εἰς αὐτὸ μολύβδινος σωλὴν μὲ περιχέλιωμα (πίν. 124β) κατὰ τὸ ἐν ἄκρον του καὶ ἀποκεκομμένος κατὰ τὸ ἕτερον ἄκρον του², παρέχων κάποιαν ἐνδειξιν πιθανῆς ἀποθηκεύσεως μικρᾶς ποσότητος ὕδατος εἰς τὸν χῶρον. Καὶ δὲν ἀποκλείεται βεβαίως ὁ σωλὴν αὐτὸς νὰ ἀνῆκεν εἰς τὸν λαιμὸν κάποιου μολυβδίνου δοχείου. Ἀλλὰ τὰ τοιχώματά του ἔχουν ἀρκετὸν πάχος καὶ μᾶλλον δὲν φαίνεται, ἔνεκα τούτου, νὰ ἀνῆκεν εἰς ἀγγεῖον.

Πάντως, οἱ ὅροι, οἱ ὁποῖοι ἐχρησιμοποιοῦντο εἰς τοὺς Δελφοὺς περὶ τῆς Πυθίας («καταβαίνειν», «κατέρχεσθαι», «κατιέναι»)³, θὰ ἦτο δυνατόν νὰ χρησιμοποιηθοῦν καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν : ὅταν αὕτῃ κατήρχετο πρὸς χρησιμοδόγησιν, ἀφοῦ ἐλούετο εἰς τὴν ὑπερκειμένην Ἱερὰν πηγὴν, εἴτε κατηυθύνετο εἰς τὸ Ν. οἶκημα εἴτε εἰς τὸ τελεστήριον. Ὁμοίως θὰ ἦτο δυνατόν νὰ χρησιμοποιηθοῦν εἰς τὸ Ἱερὸν αὐτὸ δι' αὐτὴν, καὶ οἱ ὅροι, οἱ ὁποῖοι ἐχρησιμοποιοῦντο ἐπίσης εἰς τοὺς Δελφοὺς («εἰσβαίνειν», «εἰσέρχεσθαι», «εἰσιέναι»)⁴, ἦτοι, ὅταν αὕτῃ ἐπρόκειτο νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὸ μέγαρον καὶ χρηστήριον εἴτε τοῦτο ἦτο τὸ τελεστήριον εἴτε τὸ Ν. οἶκημα.

1. Βλ. AMANDRY ἔ.δ.

2. Βλ. σελ. 247, σημ. 4.

3. FONTENROSE ἔ.δ., 227.

4. Ἀντόθι.

ΙΕΡΑΤΕΙΟΝ

Γραπτὴ πληροφορία περὶ τοῦ Ἱερατείου τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ ἀτυχῶς δὲν ὑπάρχει, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει σχεδὸν καὶ γραπτὴ πληροφορία περὶ αὐτοῦ τούτου τοῦ Ἱεροῦ¹. Ἐκ πληροφοριῶν ὅμως δι' ἀντίστοιχα Ἱερά, καθὼς καὶ ἐξ ὠρισμένων ἐνδείξεων ἀνασκαφικῶν ἐκ τοῦ Ἱεροῦ, εἶναι δυνατόν νὰ συναχθοῦν τὰ ἀκόλουθα στοιχεῖα, σχετικῶς μὲ τὸ θέμα αὐτό.

Ἐν πρώτοις, θὰ ὑπῆρχον εἰς τὸ Ἱερόν αὐτὸ ἱέρειαι, εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς Ἀφροδίτης (πρεσβυτέρας καὶ νεωτέρας), ὅπως καὶ εἰς τὴν Δωδώνην, ὅπου ἀντίστοιχοι ἱέρειαι ἦσαν αἱ Πέλειαί². Ὑποθέτομεν δὲ ὅτι αὐταὶ θὰ ἦσαν καὶ διαφορετικῆς ἡλικίας (νεαῆς καὶ ὠρίμου), ὅπως συνέβαινε καὶ εἰς τὴν Σικυῶνα³. Καὶ εἰς τὸ Ἱερόν τῆς Ἀνδανίας κατὰ τὴν μνημονευθεῖσαν ἐπιγραφὴν. Ἐκ τῶν ἱερείων αὐτῶν πιθανώτατα ἄλλαι θὰ ἡσχοῦντο μὲ τὴν «οἰωνιστικὴν» καὶ ἄλλαι, ὑπὸ μορφὴν Πυθίας, καὶ μὲ τὴν «οἰωνιστικὴν» καὶ μὲ τὴν μαντικὴν καὶ τὰ «ἐκ τρίποδος», ὅπως συνέβαινε εἰς τοὺς Δελφούς. Ὁ τρίπους δηλονότι τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ, θὰ ἐλειτούργει ὅπως περίπου ἐλειτούργει καὶ ὁ τρίπους εἰς τὸ δελφικὸν Ἱερόν.

Ἐξ ἄλλου, θὰ ὑπῆρχεν εἰς ἡ καὶ περισσότεροι Ἱερεῖς - προφῆται, συνδεόμενοι ἀμέσως μὲν μὲ τὴν οἰωνιστικὴν καὶ ἐμμέσως μᾶλλον μὲ τὴν μαντικὴν, ἀλλὰ καὶ μὲ ἄλλα καθήκοντα. Ἱερεὺς ἦτο εἰς τὸ Ἱερόν τοῦ Λυκαίου, τὸ ὅποιον ἐλειτούργει καὶ ὡς Μαντεῖον (βλ. ἄνωτ.), ἀσχολούμενος καὶ μὲ τὴν πρόκλησιν βροχῆς. Ἱερεὺς ὑπῆρχε καὶ εἰς τὸ ὄρεινόν Ἱερόν τοῦ Διὸς εἰς τὸ Ἀραχναῖον (βλ. ἄνωτ.), καθὼς καὶ εἰς τὸ ὄρεινόν Ἱερόν τοῦ Διὸς εἰς τὸ Πήλιον (βλ. ἄνωτ.), διὰ νὰ ἀναφέρῃ κανεὶς μερικὰ μόνον παραδείγματα.

Ἀλλ' Ἱερεῖς, ἀποκαλούμενος καὶ ἀγήτωρ, ὑπῆρχε καὶ εἰς τὸ Ἱερόν τῆς Παφίας Ἀφροδίτης (βλ. ἄνωτ.). Εἰς τὴν Ἀλτιν ὅμως ὑπῆρχον καὶ περισσότεροι τοῦ ἐνὸς Ἱερεῖς καὶ προφῆται (καὶ τὸ αὐτὸ συνέβαινε ὡς γνωστόν, καὶ εἰς τοὺς Δελφούς). Πιθανῶς τὰ ἄτομα αὐτὰ προήρχοντο ἐκ τῶν παλαιῶν ἱερατικῶν - μαντικῶν γενῶν τῆς περιοχῆς. Εἰς τὴν Ἀλτιν αὐτὰ ἦσαν τῶν Κλυτιαδῶν (ἡλειακῆς προελεύσεως) καὶ τῶν Ἰαμιδῶν (προ-ἡλειακῆς προελεύσεως)⁴.

1. Βλ. σελ. 38.

2. ΣΤΡΑΒ. VII 7,12. Βλ. καὶ PARKE, *Oracles of Zeus*, 69 κ.ε.

3. ΠΑΥΣ. II 10,4.

4. HONLE, *Olympia in der Politik der Griech. Staatenwelt* (1972).

Εἰς τὸ ἀνασκαφὲν δὲ Ἱερὸν, οἱ ἱερεῖς θὰ ἦσαν ἐκ μαντικῶν γενῶν τῶν πλησιοχώρων κρατῶν: τῆς Ψωφίδας, τῆς Θελπούσης (ἴσως τῆς πλησιέστερον πρὸς αὐτὸ κειμένης Στράτου) καὶ τῆς Κλείτορος. Εἰς τὴν Δωδώνην ὅμως ὑπῆρχεν ἐνιαῖον σῶμα ἱερέων - προφητῶν, οἱ Σελλοί, ἤδη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἑπου¹, ἀποκαλούμενοι καὶ Τόμουροι ἢ Τόμαροι². Ἡ λέξις αὕτη ἔχει συναφθῇ ἐτυμολογικῶς μὲ τὴν λέξιν thmir - im (= ἐξίσταμαι, μεθύσκομαι), ἡ ὁποία παρέχει καὶ τὴν ἐρμηνείαν τῆς ὑποστάσεώς των³. Ἐπίσης ἔχει συναφθῇ μὲ τὸ ὄνομα Θάμυρις ἀφ' ἐνός⁴ καὶ Ταμυρίδαι⁵ ἀφ' ἐτέρου. Ὁ δὲ Θάμυρις, ὡς ἀοιδός, ἐθεωρεῖτο ἐφάμιλλος τοῦ Ὀρφέως καὶ συνεδέετο ἀμέσως καὶ μὲ τὸ Ἱερὸν τῆς Παφίας Ἀφροδίτης τῆς Κύπρου (τὸ ὁποῖον ἦτο ἀρκαδικῆς προελεύσεως, βλ. ἀνωτ.). Ἀλλά, κατὰ μίαν παράδοσιν⁶, ὁ Θάμυρις ἦτο ἐκ Κιλικίας καί, μαζὶ μὲ τὸν Κινύραν (ἐκ τοῦ κυπριακοῦ (τῆς Πάφου) μαντικοῦ γένους), ἐθεωρεῖτο ἰδρυτὴς τοῦ Ἱεροῦ αὐτοῦ, (τῆς Ἀφροδίτης), μοιραζόμενος μὲ αὐτὸν καὶ τὴν ἐποπτεῖαν του. Καὶ πάλιν ὡς ἱερεῖς, Κινύρα καὶ Θάμυρις, ἀρχικῶς ἐξεπροσώπων δύο κοινωνικά ὅμορα σύνολα πιθανῶς (τῆς περιοχῆς τοῦ Ἱεροῦ).

Ἡ παράδοσις αὕτη, τοῦ Θαμύρδος καὶ τοῦ Κινύρα —καὶ ἀντιστοιχῶν των ὅπως ἦσαν ὁ Κάλχας καὶ ὁ Τειρεσίας καὶ ὁ Ἑλένος (τῶν Τρώων)— καὶ γυναικῶν, ὅπως τῆς Κασσάνδρας τῆς Μαντοῦς καὶ τῆς Ἑλένης, συνεχίσθη καὶ εἰς τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους, διὰ τοῦ Μουσαίου, τοῦ Ἀβάριδος, τοῦ Ἀρισταίου, τοῦ Ἑρμοτίμου κ.ά.⁷, καθὼς καὶ διὰ τῶν Βακιδῶν. καὶ τῶν Βακιδῶν, τῶν Πυθιδῶν καὶ τῶν Σιβυλλῶν⁸. Εἰς τὸ ἀπεμονωμένον ἐπομένως ἀνασκαφὲν ἀρκαδικὸν Ἱερὸν ἡ παράδοσις αὕτη —καὶ ἡ συνέχισις τῆς διὰ τοῦ χρόνου— ἴσως ἦτο ἐντονωτέρα ἀκόμη.

Ποῦ ἔμενεν ὅμως τὸ Ἱερατεῖον τοῦτο εἰς τὸ ἐν λόγῳ Ἱερὸν; Εἶναι ἄγνωστον. Εἰς τὴν Δωδώνην τοῦτο ὑποτίθεται (κατὰ Δάκαρην) ὅτι διέμενεν ἐντὸς πλησίον κειμένων ἀχυροκαλυβῶν. Ἀλλ' αὐτό, δὲν θὰ συνέβαι-

1. ἸΑ. II 233 κ.έ.

2. ΗΣΥΧ. λ. Τόμουρος· καὶ λ. Τόμαρος. Πβλ. καὶ ΣΤΡΑΒ. II 238.

3. ΚΑΡΟΛΙΑΔΟΥ, *Εἰσαγωγή* εἰς τὴν Ἱστορίαν τοῦ Ἑλλήν. Ἔθνους ὑπὸ Παπαρηγόπουλου, σελ. νά'.

4. TAC. Hist. II 3.

5. ΗΣΥΧ. λ.

6. TAC. Hist. II 3.

7. Βλ. DODDS, *The Greeks and the Iurational*, 140.

8. FONTENROSE, *ἔ.δ.*, 161.

νε μᾶλλον εἰς τὸ ἀρκαδικὸν αὐτὸ Ἱερὸν. Οἱ μεγάλης ἐντάσεως ἄνεμοι καὶ τὸ θυχεῖμερον τῆς περιοχῆς τοῦ ἀπετέλουν οὐσιώδη ἀποτρεπτικὸν παράγοντα δι' αὐτό. Πιθανώτερον εἶναι νὰ διέμενον εἰς τὸ παρακείμενον —ὀλίγον κάτωθεν τοῦ Ἱεροῦ— σπήλαιον, τοῦ ὁποίου ἐπεσημάνθη ἄνοιγμα κορυφῆς¹. Τοῦτο συνέβαινε καὶ εἰς τὸ Ἰδαῖον ἄντρον.

1. Βλ. σελ. 7.

ΜΕΡΟΣ Ε

ΔΙΑΚΟΠΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ
ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

ΔΙΑΚΟΠΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ

Ἡ σχετικὴ ἀνθρσις τῆς ἀρχαίας λατρείας κατὰ τὸν 3ον αἰ. μ.Χ. εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν, μαρτυρουμένη ὑπὸ νομίσματος¹ (πίν. 134β) καὶ ἀριθμοῦ λύχνων (βλ. ἀνωτ.), φαίνεται ὅτι εἶναι καὶ τὸ κύκνειον ἄσμα τῆς. Ὁ 4ος αἰ. μ.Χ. εἶναι δυνατόν νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἡ ἐποχὴ τῆς ἀποτόμου διακοπῆς τῆς λατρείας αὐτῆς ἀλλὰ καὶ τῆς, ἐξ αἰτίας τῆς διακοπῆς αὐτῆς, ἐρημώσεως τοῦ ὅλου χώρου τοῦ ἀρχαίου Ἱεροῦ.

Ἐκ τῶν τελευταίων εὐρημάτων τοῦ Ἱεροῦ εἶναι μικρὸν χάλκινον νόμισμα (πίν. 147), ἐκ τοῦ τελεστηρίου, πολὺ ἐφθαρμένον ἀλλὰ πιθανώτατα τῆς ἐποχῆς τῶν Κωνσταντίνων. Ἐπὶ τῆς μιᾶς τοῦ ὄψεως φέρει τὴν κεφαλὴν τοῦ αὐτοκράτορος, ἀμυδρῶς μόνον διακρινομένην, καὶ ἐπὶ τῆς ἄλλης ὄψεως φέρει τὸν γνωστὸν τύπον τῆς πύλης καὶ τὴν ἐπιγραφὴν: *Providen/tiae caess*². Δεύτερον δὲ ὅμοιον νόμισμα, ἐκ τοῦ τελεστηρίου ἐπίσης, εἰς τὸ ὁποῖον μόλις διακρίνεται τὸ περίγραμμα τῆς κεφαλῆς (τοῦ αὐτοκράτορος) ἐπὶ τῆς μιᾶς ὄψεως καὶ ἡ ἄλλη πλευρὰ τοῦ ἔχει καταστραφῇ ἐντελῶς, ἀποτελεῖ, καὶ αὐτό, ἓνα τῶν τελευταίων μαρτύρων τῆς ἐκπνεύσεως ἀρχαίας εἰς τὸν χώρον αὐτὸν λατρείας. Ἡ λῆξις τῆς λατρείας αὐτῆς εἶναι δυνατόν νὰ τοποθετηθῇ ἐπομένως εἰς τὸ β' ἡμισυ τοῦ 4ου μ.Χ. αἰῶνος.

Κατὰ τοὺς μετὰ τὸν αἰῶνα αὐτὸν χρόνους κινητὰ εὐρήματα ἀπουσιάζουν ἐντελῶς ἐκ τοῦ χώρου τοῦ Ἱεροῦ. Ἐξαιρέσιν ἀποτελοῦν δύο νομίσματα τῆς Φραγκοκρατίας (βλ. κατωτ.).

Ἡ ὡς ἀνω διακοπὴ τῆς ἀρχαίας λατρείας εἰς τὸ Ἱερὸν φαίνεται ὅτι συνεδύσθη μὲ τὴν καταστροφὴν, ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν, ὠρισμένων χώρων τοῦ ἰδιαιτέρας λατρευτικῆς σημασίας. Οἱ χώροι αὗτοι ἦσαν κυρίως: τοῦ βωμοῦ (τοῦ ὁποίου κατεστράφη τὸ ἀνώτερον μέρος τοῦ ὑψηλοῦ βάλθρου του), τοῦ ὀμφαλοῦ (τοῦ ὁποίου κατεκερματίσθη κυριολεκτικῶς τὸ πλεῖ-

1. Τοῦ Ἀλεξάνδρου Σεβήρου, κατὰ τὴν Κ. Μ. Οἰκονομίδου.

2. Ἀρ. 471, πίν. 147α ἀνω καὶ β ἀνω. *R.I.C.* VII², 165, ἀρ. 52 καὶ 53 (μετὰ γνώμην τῆς Κ. Μ. Οἰκονομίδου).

στον τοῦ πυραμιδοειδοῦς καλύμματός του καὶ τὸ ἥμισυ τοῦ ὑπογείου μέρους του· τοῦ ἐλευθέρου στύλου (ὁ ὁποῖος ἐθρυμματίσθη)· τῆς δεξαμενῆς τῶν καθαρμῶν —πρὸ τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος καὶ τῶν δύο διαδρόμων— τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος (ἡ ὁποία καὶ ἐξηφανίσθη κυριολεκτικῶς μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς καὶ λόγω συνεχῶν κατολισθήσεων εἰς τὴν χαίνουσαν κάτωθεν τῆς χαράδραν)· καὶ τῆς Ἱερᾶς πηγῆς (ἡ ὁποία ἐστομώθη, ὥστε νὰ σιγήσῃ ἡ φωνὴ τῆς¹, ἐνῶ καὶ ὁ ὑπόγειος ἀγωγὸς τῆς κατεστράφη κατὰ τὴν ἐναρξίν του (ἐκ τῆς πηγῆς) καὶ ὀλίγον πρὸ τοῦ τέματός του, (παρὰ τὸ τριπλοῦν οἶκημα). Ἄν δὲ παρέμεινεν ἄθικτον εἰς τὸ τελεστήριον τὸ βᾶθρον τοῦ ἱεροῦ τρίποδος (τριποβάκιον), τοῦτο συνέβη, διότι σκοπίμως εἶχεν ἀναποδογυρισθῇ καὶ δὲν διεκρίνετο τί ἀκριβῶς ἦτο.

Ἡ διακοπὴ αὐτὴ τῆς ἀρχαίας λατρείας, κατόπιν καταστροφῆς ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν τῶν σημαντικωτέρων ὡς ἄνω χώρων τοῦ Ἱεροῦ, περιελάμβανε καὶ τὴν ὀλοσχερῇ καταστροφὴν τῆς μαντικῆς δρυός. Ἡ δρυς αὐτὴ ἐξερριζώθη τότε, ὅπως φαίνεται ἐκ τοῦ λάκκου², ὁ ὁποῖος ἐδημιουργήθη εἰς τὸν χώρον τῆς (πρὸς Β. τοῦ Β. οἰκήματος), πληρωθεὶς ἐν συνεχείᾳ διὰ λίθων καὶ τεμαχίων λιθοπλίνθων καὶ ἄλλου οἰκοδομικοῦ ὕλικου. Καὶ τοῦτο, ὥστε νὰ παύσῃ κάθε προσδοκία τυχὸν ἀναβλαστήσεώς τῆς. Αἱ διαστάσεις πάντως τοῦ ἐκ τῆς καταστροφῆς τῆς δημιουργηθέντος λάκκου ὑποδηλοῦν ὅτι τὸ μέγεθός τῆς ἦτο μᾶλλον μέτριον, ὅπως εἶναι ἄλλωστε καὶ τὸ πλεῖστον τῶν δρυῶν τοῦ δρυμοῦ σήμερον (πίν. 135).

Ἡ ἰδιαιτέρα πάντως ἐχθρότης τῶν Χριστιανῶν κατὰ τῆς μαντικῆς δρυὸς ἔχει παρατηρηθῇ καὶ ἄλλοι, καὶ ἐντὸς ἀλλὰ καὶ ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος:.

Ἀναφέρεται, ἐν πρώτοις, ὅτι τὸ αὐτὸ συνέβη καὶ εἰς τὸ θεσπρωτικὸν Ἱερὸν (τῆς Δωδώνης)³, ὅπου ἐπίσης ἐπεσημάνθη ὁ λάκκος τῆς. Ἡ ἀποκοπὴ δὲ τῆς δρυὸς αὐτῆς τοποθετεῖται ὑπὸ τοῦ Δάκαρη⁴ εἰς τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. καὶ θεωρεῖται ὑπ' αὐτοῦ ὅτι τὸ θεσπρωτικὸν Ἱερὸν ἦτο ἀκόμη ἐν λειτουργίᾳ ἕως τὰ μέσα τοῦ αἰῶνος αὐτοῦ. Κάτι ἀνάλογον ἐπομένως εἶναι δυνατόν νὰ συναχθῇ καὶ διὰ τὸ ἀνασκαφὲν ἀρκαδικὸν Ἱερὸν ἐπὶ τοῦ Ἀγίου Πέτρου.

1. Βλ. σελ. 251.

2. Βλ. σελ. 169.

3. Βλ. ΔΑΚΑΡΗΝ, Α.Ε. 1959 ἔ.δ., 66 κ.ε., 150.

4. Αὐτόθι.

Τὸ αὐτὸ φαινόμενον ὅμως συνέβη καὶ ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος. Ἀναφέρεται¹ ὅτι καὶ εἰς τὴν Παλαιστίνην ἡ δρυς τοῦ (Ἀβραάμ) Μαμρὲ κατεστράφη ὁμοίως, κατ' ἐντολὴν βασιλικήν, ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν, καὶ μαζί της, κατεστράφησαν τότε, ὑπ' αὐτῶν, καὶ οἱ πλησίον της εὐρισκόμενοι εἰδωλολατρικοὶ βωμοί, διὰ νὰ ἀντικατασταθοῦν ἐν συνεχείᾳ ὑπὸ εὐκτηρίου οἴκου.

Ἐξ ἄλλου, παραδίδεται ὅτι καὶ ἡ ἱερὰ δρυς τῶν Κελτῶν εἰς τὴν Β. Εὐρώπῃν εἶχε τὴν αὐτὴν τύχην, κάπως ἀργότερον, μετὰ τὸν ἐκχριστιανισμόν τῶν Κελτῶν. Εἰδικώτερον ἡ παράδοσις ἀναφέρει ὅτι ἡ καταστροφή τῆς δρυὸς αὐτῆς, ἱεροῦ δένδρου τοῦ κελτικοῦ Διὸς Thor², ἔγινεν ὑπὸ τοῦ Winfred καὶ τοῦ συντρόφου του Gregor. Ἀντικατεστάθη δὲ αὐτή, ἐν συνεχείᾳ καὶ κατόπιν θαύματος, δι' ἐνὸς μικροῦ ἐλάτου, κατὰ τὴν αὐτὴν δὲ πάντοτε παράδοσιν, τὴν ἡμέραν τῶν Χριστουγέννων, ἥτοι κατὰ τὸ χειμερινὸν ἡλιοστάσιον καὶ τὴν (γενέθλιον) ἐορτὴν τοῦ ὡς ἄνω κελτικοῦ θεοῦ, καὶ ὅταν τὰ πλησιόχωρα κελτικά φύλα εἶχον συγκεντρωθῇ ἐκεῖ, διὰ νὰ συνεορτάσουν καὶ νὰ προβοῦν εἰς τὴν καθιερωμένην θυσίαν ζώων, κυρίως προβάτων καὶ ἵππων. Μετὰ τὴν καταστροφὴν αὐτὴν, ἡ ἡμέρα πλέον αὐτὴ ἀφιερώθη ὑπὸ τῶν ἐκχριστιανισθέντων Κελτῶν εἰς τὴν Γέννησιν τοῦ Χριστοῦ καὶ τὸ ἔλατον κατέστη ἐφεξῆς σύμβολόν της, υἱοθετηθὲν ἀργότερον καὶ ὑπὸ ἄλλων εὐρωπαϊκῶν χριστιανικῶν λαῶν.

Τὴν κατασίγασιν πάντως τῶν εἰδωλολατρικῶν ἐλληνικῶν ἐν γένει χώρων, καὶ ἰδίως τῶν Μαντείων, μαρτυρεῖ εὐγλώττως ἡ ἀκόλουθος πληροφορία τοῦ Ἀγίου Γρηγορίου τοῦ Νανζιανζηνοῦ³: *Οὐκ ἔτι φθέγγεται δρυς, οὐκέτι λέβης μαντεύεται, οὐκέτι Πυθία πληροῦται. Πάλιν ἡ Κασταλία σεσίγηται καὶ σιγᾷ καὶ ὕδωρ ἐστὶν οὐ μαντενόμενον ἀλλὰ γελώμενον.*

Ἔως τὴν ἐποχὴν τῆς Φραγκοκρατίας κινητὰ-χριστιανικά-εὐρήματα ἀπουσιάζουν, ὅπως ἐλέχθη, ἐκ τοῦ χώρου τοῦ ἀρχαίου Ἱεροῦ ἐντελῶς. Καὶ ὁ μὲν χῶρος αὐτὸς ἡρημώθη μετὰ τὴν καταστροφὴν τῶν ὡς ἄνω λατρευτικῶν μερῶν του. Ἀλλὰ κατὰ τὴν ἐορτὴν τῆς Ἀναλήψεως ἤρχισε νὰ τελῇται πανήγυρις, κατὰ ἔθιμον παλαιοχριστιανικόν, καὶ τοῦτο ἐξακολουθεῖ νὰ γίνεται καὶ μέχρι σήμερον. Ἀνάλογον φαινόμενον παρατηρεῖται ἄλ-

1. Βλ. ΣΩΚΡ., *Ἱστορ. ἐκκλησι.* I, 18. MIGNE V, 67, 124.

2. Βλ. σελ. 169.

3. II 32.

λωστε καὶ ἄλλοῦ, ὑποκαταστάσεως δηλαδή τῆς ἀρχαίας ἐορτῆς τοῦ Θερινοῦ ἡλιοστασίου διὰ τῆς Χριστιανικῆς ἐορτῆς τῆς Ἀναλήψεως (βλ. ἀνωτ. καὶ κατωτ.).

Ἐνῶ λοιπὸν ὁ χριστιανικὸς ναῖσκος, ὁ ὁποῖος ὑπάρχει εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν καὶ εἶναι ἀφιερωμένος εἰς τὸν Ἅγιον Πέτρον, στερεῖται πανηγύρεως κατὰ τὴν ἐορτὴν του (Πέτρου καὶ Παύλου), ἐνίοτε δὲ παραμένει, κατ' αὐτὴν καὶ ἀλειτούργητος ἀκόμη, κατὰ τὴν ἐορτὴν τῆς Ἀναλήψεως ὅχι μόνον γίνεται εἰς αὐτὸν Λειτουργία μετ' ἄρτοκλασίας ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν παραμονὴν τελεῖται Μέγας Ἑσπερινός. Συρρέουν δὲ τότε πλεῖστοι κάτοικοι ἐκ τῆς πλησίον περιοχῆς, παραμένοντες εἰς τὸ ὑπαιθρον κατὰ τὴν νύκτα καὶ τὴν ἐπομένην ἡμέραν, τῆς ἐορτῆς. Φαίνεται ἐπομένως ὅτι, ἐνῶ ἡ ἐορτὴ τῆς Ἀναλήψεως ἔχει μίαν εὐρεῖαν λαϊκὴν βάσιν, ἡ ἐορτὴ τοῦ Ἁγίου Πέτρου στερεῖται τῆς βάσεως αὐτῆς· καὶ παραμένει εἰς τὸ περιθώριον. Συμβαίνει δὲ τοῦτο πιθανώτατα, διότι α: ἡ πανήγυρις τῆς ἐορτῆς τῆς Ἀναλήψεως ἀνάγεται εἰς τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν, ὅταν οἱ πιστοὶ συνήθιζον νὰ παραμένουν εἰς τὸ ὑπαιθρον κατὰ τὴν ἡμέραν αὐτὴν, συνεορτάζοντες· β) ἡ τίμησις τοῦ Ἁγίου Πέτρου ἀνάγεται μᾶλλον εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς Φραγκοκρατίας¹. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν δὲ ἡ παλαιότερα ἡ ἐλληνο-ὀρθόδοξος παράδοσις ἀπεδείχθη ἐπικρατεστέρα τῆς ἄλλης.

Εἰς τὴν ἄποψιν περὶ τῆς φραγκικῆς παρουσίας εἰς τὸν χώρον τοῦ ἀρχαίου Ἱεροῦ, συντρέχουν καὶ τὰ ἀκόλουθα:

Λείψανα, ἐν πρώτοις, μικροῦ καὶ πενιχροῦ κτίσματος εἰς τὸν χώρον τοῦ ἀρχαίου ναοῦ, διακρινόμενα εἰς τὸ σωζόμενον Ἀ. ἄκρον του (πίν. 52α, V). Τὰ λείψανα αὐτὰ περιλαμβάνουν τὸ κατώτατον μέρος τοῦ Δ. τοῖχου του (ὁ ὁποῖος σώζεται εἰς ὕψος 0,35 μ. καὶ εἶναι μήκους 4 μ. καὶ πλάτους 0.75 μ.), θλωμένου κατ' ὀρθὴν γωνίαν εἰς τὸ Β. ἄκρον του, ὥστε νὰ συναντᾷ τελικῶς τὸν Β. τοῖχον τοῦ ἀρχαίου ναοῦ. Ὁ τοῖχος αὐτὸς ταυτιζόμενος μετὰ τὸν Δ. τοῖχον τοῦ κτίσματος καὶ στερούμενος οἰοδῆποτε θυρώματος, ἀποκλείει τὴν ταυτίσιν του μετὰ χριστιανικὸν ναὸν καὶ εἰς τοῦτο συντείνει καὶ ἡ ἐντελὴς πρόχειρος κατασκευὴ του ἀπὸ ἀνομοιογενὲς οἰκοδομικὸν —καὶ εἰς ἄτακτον μορφήν— ὕλικόν (περιλαμβανομένου καὶ μεγάλου θραύσματος τοῦ ἀρχαίου ὀμφαλοῦ), ἔχοντος ὡς συνεκτικὸν ὕλικόν ἀσβεστό-λασπην. Ἐπίσης, μέρη (εἰς μῆκος 1.50 μ.) τῶν παρακειμένων τοίχων (Β. καὶ Ν.) πρὸς Ν. ἀκριβῶς τοῦ κτίσματος αὐτοῦ εὐρέθησαν, ἐξ ἄλλου, τρεῖς

1. Τὸ ὅτι ἡ τίμησις αὐτὴ ἀνάγεται μᾶλλον εἰς τὴν Φραγκοκρατίαν, ὀφείλεται εἰς εὐγενῆ πληροφορίαν τοῦ ὁμοτίμου καθηγητοῦ καὶ ἀκαδημαϊκοῦ κ. Ἰω. Καρμίρη.

ταφαί, ἐντὸς ἐλλειψοδῶν θηκῶν, αἱ ὁποῖαι ἔφερον ἐπάλειψιν ἀσβεστοκονιάματος καὶ ἐστεροῦντο κτερίσματος (πίν. 52β). Κτίσμα καὶ ταφαὶ ἐντὸς τοῦ ἀρχαίου τεμένους ἦσαν κατὰ ταῦτα χριστιανικῆς ἐποχῆς, καὶ δὴ τῆς Φραγκοκρατίας πιθανῶς, ἐκ τῆς ὁποίας, ἤτοι ἐκ τοῦ 14ου αἰ. μ.Χ., προέρχονται καὶ νομίσματα, εὑρεθέντα εἰς τὸν χώρον (πίν. 147α κάτω, β κάτω).

Ἡ παρουσία αὐτῇ τῶν Φράγκων εἰς τὸν χώρον τοῦ Ἱεροῦ κατὰ τὸν 14ον αἰ. μ.Χ. δικαιολογεῖ καὶ τὴν μετονομασίαν του εἰς "Ἅγιον Πέτρον. Τοῦτο δὲ ἴσως δὲν ἦτο ἄμοιρον καὶ κάποιας στρατιωτικῆς σημασίας, τὴν ὁποίαν ἀπέδιδον οἱ Φράγκοι εἰς τὸν χώρον αὐτόν. Ἡ σύνοπτος θεὰ τὴν ὁποίαν παρεῖχεν ὁ αὐχὴν αὐτὸς καὶ ἡ δυνατότης ἐλέγχου τῶν ὁδῶν ἐξ Ἀχαΐας πρὸς ὀρεινὴν Ἡλιδα ἀφ' ἑνὸς καὶ πρὸς Θέλπουσαν καὶ τὴν ἐνδοχώραν τῆς Τριφυλίας ἀφ' ἑτέρου, συνέβαλον εἰς αὐτό. Καὶ τοῦτο, ἂν μάλιστα ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἡ παρὰ τὸν Λάδωνα καὶ πρὸς τὰ Ν.Δ. τοῦ ἀρχαίου Ἱεροῦ ὑπαρξίς τοῦ φραγκικοῦ κάστρου τῆς Μονοβύζας (κατὰ παραφθορὰν πιθανῶς τοῦ φραγκικοῦ ὀνόματος), πλησίον τοῦ ὑδροηλεκτρικοῦ ἐργοστασίου τῆς ΔΕΗ. Τὴν παραμονὴν, πρὸς τοῦτοις, τῶν Φράγκων εἰς τὸν "Ἅγιον Πέτρον ὑποδηλοῖ καὶ ἡ (δι' ἀρχαίου ὕλικοῦ, τριγλύφου κεράμων κ.ἄ.) προχειρὸς ἐπισκευὴ τῆς αὐλῆς τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος, πιθανῶς πρὸς μερικὴν χρῆσιν τοῦ ὑπ' αὐτῶν.

Ἄς σημειωθῇ ὅτι ἡ τοπικὴ παράδοσις ἐμμένει εἰς τὸ ὅτι ἐκτίσθησαν πέντε συνολικῶς ναῖσκαί τοῦ Ἁγίου Πέτρου εἰς τὸν χώρον τοῦ ἀρχαίου Ἱεροῦ, καθεὶς των—μετὰ τὸν πρῶτον—μετὰ τὴν ἀχρήστευσιν τοῦ προηγούμενου του. Ἀγνωστον ὅμως εἶναι πότε ἐκτίσθη ὁ πρῶτος ἐξ αὐτῶν, διότι οὐδὲν ἄλλο λείψανον διακρίνεται εἰς τὸν χώρον τοῦ ὑπάρχοντος ναΐσκου, κτισθέντος μεταξὺ τοῦ Α' καὶ τοῦ Β' παγκοσμίου πολέμου καὶ ἐπισκευασθέντος κατὰ καιροῦς. Ἡ αὐτὴ τοπικὴ παράδοσις ὅμως ἀναφέρει ἐπίσης ὅτι ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Πέτρου, ὁ ὁποῖος ὑπῆρχε κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ '21, εἶχεν ἐπικάλυψιν τῆς στέγης του διὰ φύλλων μολύβδου. Αὐτὴ δὲ λέγεται ὅτι μετεφέρθη εἰς τὴν Δημητσάναν (τὸ «μπαρουτάδικον» τοῦ Ἀγῶνος τῆς Ἐθνεγερσίας), διὰ νὰ χρησιμεύσῃ πρὸς κατασκευὴν πυρομαχικῶν. Ὁ ναὸς αὐτὸς ἦτο ἴσως ὁ τρίτος ναὸς τοῦ Ἁγίου Πέτρου καὶ οἱ δύο προηγούμενοι εἶχον πιθανῶς ἰδρυθῇ ὁμοίως μᾶλλον κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν. Φαίνεται δὲ ὅτι ὅλοι ἐκτίζοντο ἐπὶ τῶν αὐτῶν θεμελίων. Ἡ ὀνομασία ἐπομένως "Ἅγιος Πέτρος ἦτο πιθανῶς τῆς θέσεως μᾶλλον ἀρχικῶς.

Ἡ πτώσις τοῦ εἰδωλολατρικοῦ κόσμου κατὰ τὸν 4ον μ.Χ. αἰῶνα ἠκολουθήθη ὑπὸ τῆς ἐξαφανίσεως τῆς ἀρχαίας θρησκείας καὶ λατρείας. Ἀλλ' εἰς τὴν περίπτωσιν εἰδικώτερον τῆς Β.Δ. καταγωγῆς θεᾶς Ἀφροδίτης, καὶ δὴ τῆς Οὐρανίας, μητρὸς τῶν πάντων, πολλὰ στοιχεῖα τῆς εἰσέδυσαν εἰς τὸν χριστιανικὸν κόσμον. ὀλιγώτερα κατ' ἄμεσον καὶ περισσώτερα κατ' ἔμμεσον τρόπον.

Δημοτικὸ τραγούδι τῆς Δ. Πελοποννήσου εἶναι δυνατόν ἐδῶ νὰ χρησιμοποιηθῇ ὡς παράδειγμα μιᾶς ἀμέσου τοιαύτης διεισδύσεως τῆς ἀρχαίας παραδόσεως εἰς τὴν εὐρυτέραν περιοχὴν τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ. Τοῦτο περιλαμβάνει τὰ ἑξῆς :

Στὸ μπαζέ¹ τῆς Ἀφροδίτης
 φύτρωσε μιὰ λεμονιά
 τριγυρνᾶνε τὰ πουλάκια (ἢ τ' ἀηδονάκια)
 γιὰ νὰ χτίσουνε φωλιά².
 Πᾶν', τὴν πλέκουν μὲ στολίδια³ (ἢ λουλούδια)
 καὶ στὴ μέση μὲ (σ)μυρτιά⁴.

Ἀφθονα ὅμως εἶναι τὰ παραδείγματα τῆς ἐμμέσου διεισδύσεώς της εἰς τὴν χριστιανικὴν ἐποχὴν, παρατηρούμενα κυρίως εἰς τὴν λαϊκὴν χριστιανικὴν πίστιν καὶ ἰδίως εἰς τοὺς θρύλους τῆς λατρείας τῆς Παναγίας. Τόσον εἰς τὸν πελοποννησιακὸν καὶ τὸν ἄλλον ἐλλαδικὸν χῶρον, ὅσον καὶ εἰς τὸν νησιωτικὸν καὶ ἰδιαιτέρως εἰς τὴν Κύπρον — ὅπου ἡ περὶ Ἀφροδίτης παράδοσις παρέμεινεν ὅλως ἰδιαιτέρως ἰσχυρά — ἡ Β.Δ. ἀρχαία παράδοσις περὶ (Οὐρανίας) Ἀφροδίτης κατὰ ἓν μέρος μετεβιβάσθη καὶ εἰς τὴν παράδοσιν περὶ τῆς Θεομήτορος. Οὕτως : εἰς τὴν Κύπρον λατρεύεται ἡ Παναγία τῶν περιβολιῶν — καὶ φαίνεται νὰ εἶναι ἀντίστοιχος τῆς ὡς ἄνω Ἀφροδίτης, «ἐν Κήποις» — καὶ ἡ Παναγία τῶν ἀμπελιῶν, ὡς προστάτις δέ, σὺν ταῖς ἄλλοις, τῆς καλῆς παραγωγῆς τῆς γῆς, ὅπως καὶ εἰς

1. Τουρκ. λ. (= κήπος). Ἡ Ἀφροδίτη ἐλατρεύετο, ὡς Οὐρανία συνήθως, εἰς ὑπαιθρίους καὶ δὴ ὑπὸ μορφὴν κήπων χώρους, διὰ τοῦτο καὶ εἰς ὠρισμένα μέρη ἐλέγετο ἡ «ἐν κήποις» (πβλ. ΠΑΥΣ. I 19,2 : Ἀθήναι). Βλ. καὶ σελ. 13 καὶ βιβλιογρ. LANGELOTZ, ἔ.δ., 36, σημ. 2.

2. Ἡ θεὰ ἐθεωρεῖτο πηγὴ τῆς ζωῆς, ἐμφύχου καὶ ἀψύχου (φυτῶν καὶ ζώων), καὶ τῆς διαίωσης τῶν εἰδῶν (βλ. σελ. 62).

3. Ἡ διακόσμησις δένδρων καὶ θάμνων, ἱερῶν, δι' ἀναθημάτων ἦτο σύνθετος φαινόμενον κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ἰδιαιτέρως εἰς Ἱερὰ τῆς θεᾶς.

4. Ἡ μύρτος, ὅπως καὶ τὰ ρόδα καὶ τὰ μῆλα, ἦσαν γενικῶς ἱερὰ σύμβολα τῆς θεᾶς Ἀφροδίτης.

τὴν ὡς ἄνω παράδοσιν. Εἰς δὲ τὸ Θρονὶ τῆς Κύπρου γυναῖκες στολίζουσιν μὲ τὰ μαλλιά των καὶ τὰ μαντήλια των τοὺς θάμνους, πλησίον τοῦ ναοῦ (καὶ τῆς Μονῆς) τῆς Παναγίας, ὅπως περίπου θὰ ἐγίνετο καὶ εἰς τὴν (Οὐρανίαν) Ἀφροδίτην εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν. Καὶ τοῦτο, διὰ νὰ τύχουν τῆς εὐλογίας τῆς Παναγίας καὶ τῆς προστασίας Τῆς. Κατὰ δὲ τὴν ἑορτὴν Τῆς (τὴν 15ην Αὐγούστου) εἰς ἀνάμνησιν τοῦ θανάτου καὶ τῆς Ἀναλήψεως τοῦ σώματός Τῆς, προσέρχονται οἱ νεόνυμφοι, διὰ νὰ εὐλογηθοῦν, εἰς τοὺς ναοὺς Τῆς τῆς μεγαλονήσου καὶ διὰ νὰ στερεώσῃ ὁ γάμος των. Στεῖραι δὲ γυναῖκες φοροῦν τὴν ζώνην Τῆς, διὰ νὰ ἀποκτήσουν τέκνα, καὶ ἄλλαι φέρουσιν εἰς Αὐτὴν τὰ ἀσθενῆ ἢ ἀδύναμα τέκνα των, διὰ νὰ τὰ εὐλογήσῃ, ἐνῶ πρὸς τιμὴν Τῆς γίνονται λιτανεῖαι εἰς περίοδον ξηρασίας, διὰ νὰ σταματήσῃ ἡ ἀνομβρία καὶ νὰ σωθῇ ὁ τόπος, μὲ βροχὴν, ὑπ' Αὐτῆς.

Τὰ ἔθιμα αὐτὰ φρονοῦμεν ὅτι ἀποτελοῦν στοιχεῖα, τὰ ὅποια ἔχουν ἐπιβιώσει ἀμέσως ἐκ τῆς λατρείας τῆς (Β.Δ. καταγωγῆς) Οὐρανίας Ἀφροδίτης τόσον ὡς μητρὸς καὶ τροφοῦ τῶν πάντων¹, ἐν οἷς καὶ τοῦ Διὸς ἀρχικῶς ὡς θείου βασιλέως τοῦ οὐρανοῦ-ἔσον καὶ ὡς κυρίας προστάτιδος τοῦ γάμου γενικῶς² ἀλλὰ καὶ τῆς εὐγονίας συγχρόνως. Ἐπέζησαν δὲ αἱ ἀντιλήψεις αὐταί, κυρίως διότι εἶχον τὴν αὐτὴν λαϊκὴν βάσιν καὶ ἦτο δύσκολον ὡς ἐκ τούτου νὰ ἐκριζωθοῦν, ἐνῶ ἦτο εὐκόλον νὰ μεταφυτευθοῦν εἰς τὴν διαμορφωθείσαν λαϊκὴν παράδοσιν περὶ τῆς Παναγίας (ὡς Θεομήτορος εἰδικώτερον καὶ ὡς θείας μητρικῆς προστάτιδος μορφῆς γενικώτερον), καθόσον συνέπιπτον κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον μὲ τὴν ὑπόστασιν Τῆς. Περισσότερον ὅμως ὅλων συνέπιπτεν ἡ ἀντίληψις περὶ τῆς Παναγίας, ὡς Σωτείρας τοῦ κόσμου καὶ ὡς Ὑπερμάχου δυνάμεως τῶν πιστῶν Τῆς, μὲ τὴν ἀντίληψιν περὶ τῆς παντοίας βοηθείας τῆς Οὐρανίας Ἀφροδίτης (ὡς μητρὸς τῶν πάντων) πρὸς ὅλα τὰ δημιουργήματά της, εἰς περίοδον κάποιου κακοῦ: λιμοῦ, λοιμοῦ καὶ κυρίως πολέμου, κατὰ τὸν ὅποιον ἡ ἀρχαία θεὰ διέπρεπεν ὡς κατ' ἐξοχὴν πολεμικὴ θεά³. Ὡς πολεμικὴ προστάτις ἡ Παναγία ἐγίνετο τότε καὶ «Ὁδηγήτρια».

Διὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς θεωροῦμεν ὅτι ἡ παράδοσις τῆς θεᾶς αὐτῆς, τῆς Οὐρανίας Ἀφροδίτης δηλαδή, καὶ ὅχι ἡ παράδοσις τῆς Δήμητρος (ὅπως γενικῶς πιστεύεται) διχωχτεύθη, κυρίως διὰ τῆς λαϊκῆς ὁδοῦ,

1. Βλ. σελ. 62.

2. Βλ. αὐτόθι καὶ σελ. 67.

3. Βλ. σελ. 79.

εἰς τὴν χριστιανικὴν πίστιν μετὰ τὴν πτώσιν τοῦ ἀρχαίου κόσμου καὶ εὗρεν εἰς αὐτὴν πρόσφορον ἔδαφος εἰς τὴν μορφὴν τῆς Θεομήτορος.

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

Τὴν καταστροφὴν τοῦ Ἱεροῦ κατὰ τὸν φθίνοντα 4ον αἰ. μ.Χ. ἠκολούθησεν, ὥπως ἐλέχθη, ἡ ἐρήμωσίς του, διακοπτομένη μόνον διὰ τῆς ἐτησίας χριστιανικῆς ἐορτῆς τῆς Ἀναλήψεως, τελουμένης εἰς τὸ ὑπαιθρον κατὰ ἔθιμον τῆς Παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς¹.

Ἡ ἐρήμωσις ὅμως αὐτὴ φαίνεται ὅτι συνεβάδισε καὶ μὲ μίαν γενικωτέραν ἐρήμωσιν τῆς περιοχῆς κατὰ τοὺς ἐπομένους τῆς καταστροφῆς τοῦ Ἱεροῦ αἰῶνας. Ἀποτέλεσμα δὲ τούτου ἦτο ἡ δυνατότης μιᾶς βαθμιαίας ἐκεῖ διεισδύσεως εἰς αὐτὴν σλαβοφώνων πληθυσμῶν. Τὴν ἐγκατάστασιν τῶν ἐπηλύδων τούτων μαρτυροῦν τὰ σλαβόφωνα ὀνόματα τόπων, χωριῶν καὶ κωμοπόλεων κυρίως².

Σχετικῶς ὅμως μὲ τὴν τοπογραφίαν τῆς περὶ τὸ ἀνασκαφὸν Ἱερὸν περιοχῆς, μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν σλαβοφώνων, παρατηρητέα τὰ ἀκόλουθα :

Ἐν πρώτοις, τὸ ὄνομα τῆς παρακειμένης κωμοπόλεως, τὸ Κοντοβάζαινα, χρήζει κάποιας ἐρεύνης, παραμένον ἀγνώστου ἐτυμολογίας μέχρι σήμερον³. Πρὸ τῆς τοιαύτης διερευνήσεως ὅμως πρέπει νὰ σημειωθοῦν τὰ ἑξῆς :

Ὁ χῶρος, ὅπου ἡ σημερινὴ κωμόπολις Κοντοβάζαινα, κατελαμβάνετο, ὥπως ἤδη ἐλέχθη, ὑπὸ τοῦ ἀρχαίου δρυμοῦ, ὁ ὁποῖος καὶ πιθανῶς ἐξετείνετο σχεδὸν ἕως τὴν σημερινὴν θέσιν Χοτούλια καὶ τὴν ὁδὸν ἡ ὁποία φέρει πρὸς τὴν Μονὴν τῆς Παναγίας τῆς Κλιβωνιάς. Ὡς ἱερὸς χῶρος ἡ θέσις αὐτὴ ἐπομένως ἐστερεῖτο προφανῶς ἐπὶ μακρὸν οἰουδήποτε οἰκισμοῦ, ὥπως φαίνεται ἄλλωστε καὶ ἐκ τῆς πορείας τοῦ Παυσανίου, ἐκ τῆς Ψωφίδος πρὸς τὴν ἀρχαίαν κόμην Καοῦς⁴. Πιθανώτατα ὅμως εἰς τὸν χῶρον τῆς σημερινῆς κωμοπόλεως ὑπῆρχε κάποιο ἱερὸν κτίσμα⁵,

1. Βλ. Μεγ. Ἑλλ.γ. Ἑγκυκλ. λ. Ἀνάληψις.

2. Περὶ τῶν ἐν λόγῳ ἐγκαταστάσεων βλ. WASSMER, *Die Slaven in Griechenland* (1941) καὶ ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ, *Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι* (1945).

3. Κατὰ μίαν ἄποψιν, βασιζομένην ἐπὶ παρετυμολογίας, τὸ ὄνομα τοῦτο προέρχεται ἐκ τῆς ἐλληνικῆς λέξεως *κοντός* καὶ τῆς ἑλληνικῆς λέξεως *βάζα* = κόρη. Κατ' ἄλλην ἄποψιν, ὁμοίως βασιζομένην ἐπὶ παρετυμολογίας, τοῦτο προέρχεται ἐκ τοῦ φραγκικοῦ *conte de Vasaine* (?).

4. Βλ. σελ. 19 - 20.

5. Βλ. σελ. 13.

ὅπου οἱ Θελπούσιοι προσκυνηταὶ διέκοπτον ἐπ' ὀλίγον, τὴν κοπιαστικὴν, ἐκεῖθεν ἰδιαιτέρως, ἀνάβασιν των εἰς τὸ Ἱερόν, διὰ νὰ τὴν συνεχίσουν, μετὰ μίαν μικρὰν ἐκεῖ ἀνάπαυσιν των εἰς περιβάλλον ἄκρως εἰδυλλιακόν.

Κατὰ πληροφῶριαν, ἐξ ἄλλου, πλείστων παλαιῶν κατοίκων τῆς κωμοπόλεως, ἡ παλαιὰ Κοντοβάζαινα εὐρίσκετο ἄλλοῦ καὶ συγκεκριμένως ἐπὶ πλατώματος ὑπερκειμένου τῆς (ξηρᾶς σήμερον) κοίτης τοῦ Λάδωνος, δίκην ὄχυροῦ, εἰς τὰ Ν.Α. τῆς θέσεως Λουκᾶ. Εἰς τὸν χώρον αὐτόν¹ (ὁ ὅποιος μοῦ ὑπεδείχθη ὑπὸ τοῦ Μιχ. Κουτρουμάνου), σχεδὸν ἀπρόσιτον (πίν. 6ε) ἐκ τῶν ἄλλων πλευρῶν, διακρίνονται ἀκόμη λείψανα πενιχρῶν οἰκίσκων, πίθων καὶ μικρῶν δεξαμενῶν - ἀποθηκῶν. Ἐκεῖ ἐπὶ μακρόν, ἐλευθέρᾳ ἀπὸ κάθε τουρκικὴν ἐπικυριαρχίαν, εἶχεν ἀποσυρθῇ μία μικρὰ κοινωνία ποιμένων - κτηνοτρόφων καὶ ὀλιγώτερον γεωργῶν. Ὀλίγον δὲ διάστημα πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ '21 αὐτὴ μετώκησεν εἰς τὴν θέσιν ὅπου, ἡ σημερινὴ κωμόπολις. Ἐκ τῆς ἐποχῆς δὲ ἀμέσως μετὰ τὴν Ἐπανάστασιν εἶναι καὶ ὁ σημερινὸς ναὸς τοῦ Ἀγίου Νικολάου, ὁ ὅποιος καὶ μαρτυρεῖ τὴν τότε ἤδη εὐημερίαν τῶν κατοίκων τῆς.

Κατὰ τοῦτο, τὸ ὄνομα Κοντοβάζαινα προήρχετο μᾶλλον ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ παλαιοῦ τούτου ὄχυροῦ, παρὰ τὴν θέσιν Λουκᾶ, καὶ οἰκισμοῦ· καὶ ὅχι ἐκ τοῦ ὀνόματος τῆς σημερινῆς θέσεως τῆς κωμοπόλεως. Τὸ ὄνομα τοῦτο φρονοῦμεν εἰδικώτερον ὅτι εἶναι Β. Βαλκανικῆς καταγωγῆς, προσερχόμενον ἐκ τοῦ ὀνόματος ὄχυροῦ. Καὶ τοῦτο, διότι :

Ἡ λέξις Κοντοβάζαινα φαίνεται νὰ σχετίζεται ἐτυμολογικῶς μὲ τὸ ὄνομα βυζαντινοῦ φρουρίου παρὰ τὸν Ἰστρον (Δούναβιν), ὀνόματι Κανταβαζά. Τὸ φρούριον τοῦτο ἀναφέρει ὁ Προκόπιος² ὡς κείμενον πλησίον τῶν Νοβῶν (σημερινῆς Σίστοβας). Εἶναι δὲ τὸ τοπωνύμιον τοῦτο παρὰ τὸν Ἰστρον ἄγνωστον, ἂν εἶναι σλαβικὸν ἢ μή. Ἀλλὰ φαίνεται ὅτι μὲ ἄλλα σλαβικά τοπωνύμια, τὰ ὅποια ἀναφέρει ἐπίσης ὁ Προκόπιος, μετεφέρθη, ὅπως θὰ ἐκτεθῇ κατωτέρω, εἰς τὴν εὐρυτέραν περιοχὴν τοῦ ἐρημωμένου ἀρχαίου Ἱεροῦ. Ἐλαβε δὲ τὴν ἐλληνικὴν κατάληξιν -αῖνα καὶ μετὰ μικρὰν παραφθοράν, ἀπὸ Καντα- εἰς Κοντο-, ἔγινε Κοντοβάζαινα (Κανταβαζά-αῖνα, Κανταβάζαινα, Κοντοβάζαινα). Κατάληξιν -αῖνα ἔλαβεν ἄλλωστε καὶ ἐν ἄλλο σλαβόφωνον φρούριον παρὰ τὸν Δούναβιν, ὀνόματι Βάνες, ἀνα-

1. Βλ. σελ. 13.

2. *Περὶ κτισμ.* IV 6.5.

φερόμενον ὑπὸ τοῦ Προκοπίου¹. Διὰ τοῦ ὀνόματος δὲ τοῦ φρουρίου τούτου μετωνομάσθη ἡ ἀρχαία (πόλις) Θέλπουσα παρὰ τὸ Τουμπίτσι εἰς Βάναιναν.

Ἀλλὰ ὑπὸ τοῦ Προκοπίου ἀναφέρονται καὶ ἄλλα σλαβόφωνα φρούρια ἐπὶ τοῦ Δουνάβεως, ἐνῶ ἀντίστοιχα τούτων τοπωνύμια ἀπαντοῦν καὶ εἰς τὴν μείζονα περὶ τὸ ἀρχαῖον Ἱερὸν περιοχὴν. Εἰδικώτερον :

Εἰς τὰ Ν.Δ. τοῦ Ἱεροῦ καὶ παρὰ τὸ σημερινὸν Κοντοβαζαινίτικο ποτάμι ὑπάρχει θέσις Ντουάνα². Δουιάννα, ἐν τούτοις, ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Προκοπίου³ ὅτι ἦτο φρούριον ἐπίσης παρὰ τὸν Δούναβιν (ἐν τῇ Λαβεζῶ χώρᾳ).

Εἰς σχετικὴν, ἐξ ἄλλου, ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ ἀρχαίου Ἱεροῦ καὶ πρὸς τὴν πλευρὰν τῆς Ἀχαΐας ὑπάρχει τὸ χωριὸ Σκούπι. Σκούπιον δὲ ἀναφέρεται ὁμοίως ὑπὸ τοῦ Προκοπίου⁴ ὡς βυζαντινὸν φρούριον παρὰ τὸν Δούναβιν (ὑπὸ πόλιν Σαρδικήν).

Ἐπὶ πλεον, πρὸς τὴν Β. πλευρὰν τοῦ ὄρειοῦ ὄγκου τοῦ ἀρχαίου Ἱεροῦ ὑπάρχει τὸ χωριὸ Βελημάχι, τὸ ὄνομα τοῦ ὁποίου ἐκ πρώτης ὕψεως προδίδει (Βελη-) σλαβικὴν προέλευσιν. Ἀλλὰ καὶ ὁ αὐτὸς ἱστορικός, ὁ Προκόπιος⁵, ἀναφέρει ὄχυρόν ὀνόματι Βιβιμάκιον πλησίον τοῦ Δουνάβεως. Ἐπιτρέπεται δέ, κατόπιν καὶ τῶν ἄλλων ὀνομάτων, τὰ ὅποια εἶναι ὀνόματα φρουρίων παρὰ τὸν Δούναβιν καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον σλαβικῆς προελεύσεως, ἀλλὰ ἀπαντοῦν καὶ εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ἀρχαίου Ἱεροῦ, νὰ θεωρηθῇ καὶ αὐτὸ ὁμοίως προελεύσεως (μετὰ παραφθορὰν τοῦ Βιβι- εἰς Βελη-).

Τέλος, εἰς τὸν ὄρειον ὄγκον τοῦ ἀρχαίου Ἱεροῦ (Νεραϊδόρραχη) ὑπάρχει καὶ ἡ θέσις Καρδαῖ⁶ (ὅμοιον τοπωνύμιον ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὸ Μαίναλον), φέρον εἰς τὸν νοῦν ἐν ἄλλο βυζαντινὸν φρούριον παρὰ τὸν Δούναβιν, μνημονευόμενον ἐπίσης ὑπὸ τοῦ Προκοπίου⁷: τὸ φρούριον Κανδαῖ (ὑπὸ πόλιν Γερμανικήν). Ἀλλ' ἄγνωστον, ἂν εἶναι σλαβόφωνον ἢ μὴ (ὅπως καὶ τὸ Κανταβαζά).

1. *Αὐτόθι*.

2. Τὸ ὄνομα τοῦτο συνήθως παρετυμολογεῖται ἐκ τῆς φραγκικῆς λέξεως καὶ θεωρεῖται ὅτι ὀφείλεται εἰς κάποιον ἐκεῖ τελωνεῖον (;).

3. *Ε.ἱ*.

4. *Αὐτόθι*.

5. *Αὐτόθι*.

6. *Αὐτόθι*. Συνήθως τὸ τοπωνύμιον τοῦτο συνδέεται μὲ τὴν λέξιν καρδάρι, ἐτυμολογούμενην ὑπὸ τοῦ AMANTOY ('καάδος, καρδάρι', *Γλωσσικά Μελετήματα* (1964), 248-50) καὶ ἄλλων (*αὐτόθι*) ἐκ τοῦ κάδος καὶ ὅχι ἐκ τοῦ *quardarium* ἢ ἐκ τοῦ *caldarium* (*αὐτόθι*).

7. *Περὶ Κτισμ.* IV, 6.5.

Ἡ παρουσία τῶν τοπωνυμίων¹ αὐτῶν, σλαβικῆς καὶ μὴ προελεύσεως, εἰς τὴν (μείζονα καὶ μὴ) περιοχὴν τοῦ ἀρχαίου Ἰεροῦ, ἀνταποκρινομένη εἰς τὴν παρουσίαν ἀντιστοιχῶν τοπωνυμίων - φρουρίων παρὰ τὸν Δούναβιν, ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ, ὑποβάλλει τὴν ἀκόλουθον ἰδέαν : Μήπως οἱ οἰκισταί των ἦσαν σλαβόφωνοι ἀλλὰ βυζαντινοὶ ἐκ τῶν παραδουναβίων τούτων φρουρίων, καταλήξαντες εἰς τὴν ὁρεινὴν αὐτὴν περιοχὴν τῆς Β.Δ. Ἀρκαδίας, παρὰ τὴν ὁρεινὴν Ἀχαΐαν. Καὶ τοῦτο, ὅταν ἡ περιοχὴ αὕτῃ εἶχεν ἐρημωθῇ —συντελούσης καὶ τῆς ἐπεκτάσεως τοῦ ἐλληνισμοῦ, ἡ ὁποία εἶχε προηγηθῇ, καὶ ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ κυρίως, καί, ὅταν μετὰ τινὰ χρόνον ἡ ἐγκατάλειψις ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν τῶν ὡς ἄνω σλαβικῶν καὶ μὴ φρουρίων παρὰ τὸν Δούναβιν εἶχε καταστῇ πλέον ἐπιτακτικὴ, κατὰ τὴν ἀκολουθήσασαν δηλονότι συρρίκνωσιν τοῦ ἐλληνισμοῦ, πρὸ τῆς κατὰ τὸν 7ον μ.Χ. αἰῶνα βαθμιαίας πλέον καὶ γνωστῆς ὡς ἄνω διεισδύσεως τῶν καθαρῶς σλαβοφώνων ὁμάδων εἰς τὸν ἐλλαδικὸν χώρον.

1. Περὶ σλαβικῶν τοπωνυμίων τῆς Πελοποννήσου γενικῶς βλ. ΓΕΩΡΓΙΑΚΑ, Μερικοὶ σλαβικοὶ ὄροι στὴν Πελοπόννησο, *Πελοποννησιακά* I (1956).

S U M M A R Y

The present work, being the final publication about the Sanctuary of Aphrodite on Mt. Aphrodision (Hagios Petros) in N.W. Arcadia, detected and excavated by the writer —under the auspices of the Archaeological Society— and proved to be an Oracle, consists of the following five parts.

Part one deals with the topography of the site and with the itinerary of Pausanias from Psophis to Thelpousa, passing near the holy oak-forest of the Sanctuary. On the basis of new data, this itinerary is now reconsidered and a new identification emerges for : a) the Arsen river, b) the ancient town of Kaous and c) the ancient (homeric) city of Stratos. Furthermore, it is assumed that from this excavated Sanctuary— whith the most important cult of Aphrodite in Arcadia going back to the end of the 2nd millenium B.C.— Arcadians of the diaspora of that time transferred the cult of Aphrodite to Paphos (Cyprus) in the East and to Eryx (Sicily) in the West.

Part two deals with the substance of the deity adored in the Sanctuary, i.e. Aphrodite, as it appears to be supported by the evidence from the finds of the Sanctuary. It particularly deals : with her symbols and her existence as an elderly heavenly female goddess, creator of everything, and as being originally the main part of a holy triad, in which a maiden, warrior and homonymous goddess of wild nature, as well as a young homonymous god were included; and with her early connection with metronymic communities. It also deals with her later relation (rivarly) to Hera and her relation to the maiden goddesses Athena and Artemis, as well as to her non-Greek counterparts : Etruscan, Roman, Scythian, Semitic. Furthermore, it deals with the festival connected originally with the «synod» of the homonymous planet (Venus) and the solstice, manifested as early as in Mycenaean times; also with the old religious year (Venus year), known as «octaeteris» or «Kadmos year», comprising eight solar years.

Part three deals with the excavation and the ruins of the Sanctuary, divided in three main units: one on the saddle of Hagios Petros and one on either side, i.e. on the neighbouring slopes, of the two mountain peaks (Zarkadi and Neraidorrhachi). Their history runs briefly as follows: Probably at the end of the 2nd millennium B.C. an open cult existed there. Buildings are manifested only in the late Archaic period, but it is unknown whether they existed previously. The open cult was originally centered in an ash altar on the saddle, in an omphalos and a holy free-standing pillar on the one side and in an oak-tree and the spring above it on the other. In the 7th century B.C. the sacred road from Psophis was paved at its terminal to the altar. The altar then acquired an impressive podium and the stadium a seat for the judges. In the early sixth century B.C. a low rectangular peribolos was erected around the omphalos and the pillar; at the same time a telesterion was built to its W., in the innermost part of which the base of a holy tripod was found and traces of an «eschara» (hearth) were detected. About at the same time probably a building was constructed near the oak-tree (to the S.E.) on the other side of the saddle, below the holy spring. Then (about 500 B.C.) a temple was built to house the omphalos and a new building, tripartite in form, succeeded the above mentioned building near the oak-tree. Its S. wing rested on a closed ground-floor serving both as a podium on the outside and as a basement in the inside. Its plan was similar to that of the telesterion. To this building, water was carried from the holy spring through an underground aqueduct but appeared in two open channels, either of which passed through a corridor (flanking the central wing) and the paved court in front, led, lastly, to a purification pool in a lower level (totally destroyed). In Hellenistic times, this water was probably used also in a special oracular mechanism. The above mentioned buildings had occasionally been repaired in antiquity; especially their doors and roofs were repaired. In Hellenistic period, repair was quite extensive. At the S. wing (of the tripartite building) several inner walls were added in the basement and two «doors» were opened through its N. wall. The Sanctuary, operating as an Oracle, appears to have

also flourished in later Roman times, but in the late 4th century A.D. the whole thing was put to an end by the Christians.

Part four deals with the function of the whole Sanctuary. First, with the major festival, in the summer solstice, as well as with the possibility of minor festivals. Then, with the offerings, especially some particular ones (hair and garments). Also with the sacred common meals, probably taking place mainly during the festival. Furthermore, it deals with the main oracular spots in the Sanctuary, in relation to similar known examples, as well as to the existing written tradition, namely with: the altar, the holy tripod, the omphalos (stone) and the oak-tree, the free-standing pillar (or twin-pillars), the holy water of the spring and the pool of purification. Their origin and function is also attempted to be traced. Finally, it deals with the buildings in the Sanctuary, connected with various oracles and with mantic enthusiasm, as well as with some evidence of probable use of opium during ritual ceremonies. These buildings, mainly the telesterion and the tripartite building, were identified as being megara (of the goddess). The origin of the megara in general is then proposed to be traced rather to known structures of Cretomycenaean peak sanctuaries than to ordinary Mycenaean megara, as it usually is accepted.

Part five deals with the destruction of the Sanctuary, especially that of its oracular spots, by the Christians in the late 4th century A.D., and with the subsequent dedication of its surrounding site to the Ascension of Christ and to St. Peter in Frankish period. It also deals with the survival of the ancient tradition, especially of (heavenly) Aphrodite, into orthodox Christianity and its connection with the tradition of Panagia. Finally, it deals with the later topography of the region, especially with several toponyms occurring as names of Byzantine forts by the Danube river in Justinian time and with their possible explanation.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΠΙΝΑΚΩΝ*

Πίν.	1	Σελ.	3.
»	2	»	3, 4, 5, 8, 12, 13, 17, 18, 19, 22, 27, 29, 32.
»	3	»	3, 4, 111.
»	4	»	5.
»	5	»	4, 12, 29.
»	6	»	12, 13, 15, 281.
»	7	»	9, 10, 11.
»	8	»	9, 10, 24.
»	9	»	10, 24.
»	10	»	5.
»	11	»	32, 128.
»	12	»	34, 35.
»	13	»	35.
»	14	»	35, 163, 170.
»	15	»	42, 43, 52, 256.
»	16	»	42, 45.
»	17	»	45, 46.
»	18	»	43, 44.
»	19	»	43, 47, 48, 49 (καὶ 100).
»	20	»	50, 51, 200.
»	21	»	43, 41, 68, 180.
»	22	»	49, 51.
»	23	»	51.
»	24	»	51.
»	25	»	51.
»	26	»	51.
»	27	»	51, 117, 118, 145, 213.
»	28	»	68, 70, 71, 101, 102, 189, 217, 256, 259.
»	29	»	51, 79, 83, 84.
»	30	»	50, 79, 84, 201, 213.
»	31	»	43 σημ. 8, 94. 98, 99, 101, 137, 215.
»	32	»	112, 113.
»	33	»	114, 115.

* Τὴν διευθέτησιν καὶ οἰκονομίαν τῶν πινάκων ἀνέλαβεν ἡ συγγραφεὺς, μὲ κύριον κριτήριον τὴν πληρεστέραν καὶ εἰς ἐνιαῖα σύνολα, κατὰ τὸ δυνατόν, παρουσίαν τοῦ ὕλικου. Τὸ εὐρετήριο τοῦτο πάντως προϋποθέτει τὴν ἐπελθοῦσαν διόρθωσιν εἰς τὸν πίνακα παροραμάτων.

Πιν.	34	Σελ.	114, 115.
»	35	»	120.
ζ	36	»	120.
»	37	»	122, 125.
»	38	»	122.
»	39	»	126.
»	40	»	126.
»	41	»	129 κ.έ.
»	42	»	129 κ.έ.
»	43	»	129 κ.έ.
»	44	»	129 κ.έ., 143, 148.
»	45	»	129 κ.έ., 146.
»	46	»	134, 136, 214, 260.
»	47	»	143, 146.
»	48	»	149.
»	49	»	148.
»	50	»	117, 118, 148.
»	51	»	118, 233.
»	52	»	118, 276, 277.
»	53	»	144, 145, 155.
»	54	»	140.
»	55	»	139, 141.
»	56	»	149.
»	57	»	145.
»	58	»	150.
»	59	»	150.
»	60	»	149, 150.
»	61	»	151.
»	62	»	150, 172.
»	63	»	151.
»	64	»	151, 152.
»	65	»	152, 153, 172(γ).
»	66	»	153.
»	67	»	153.
»	68	»	153.
»	69	»	153.
»	70	»	153.
»	71	»	153.
»	72	»	154.
»	73	»	155.
»	74	»	138, 142, 155.
»	75	»	248, 249.

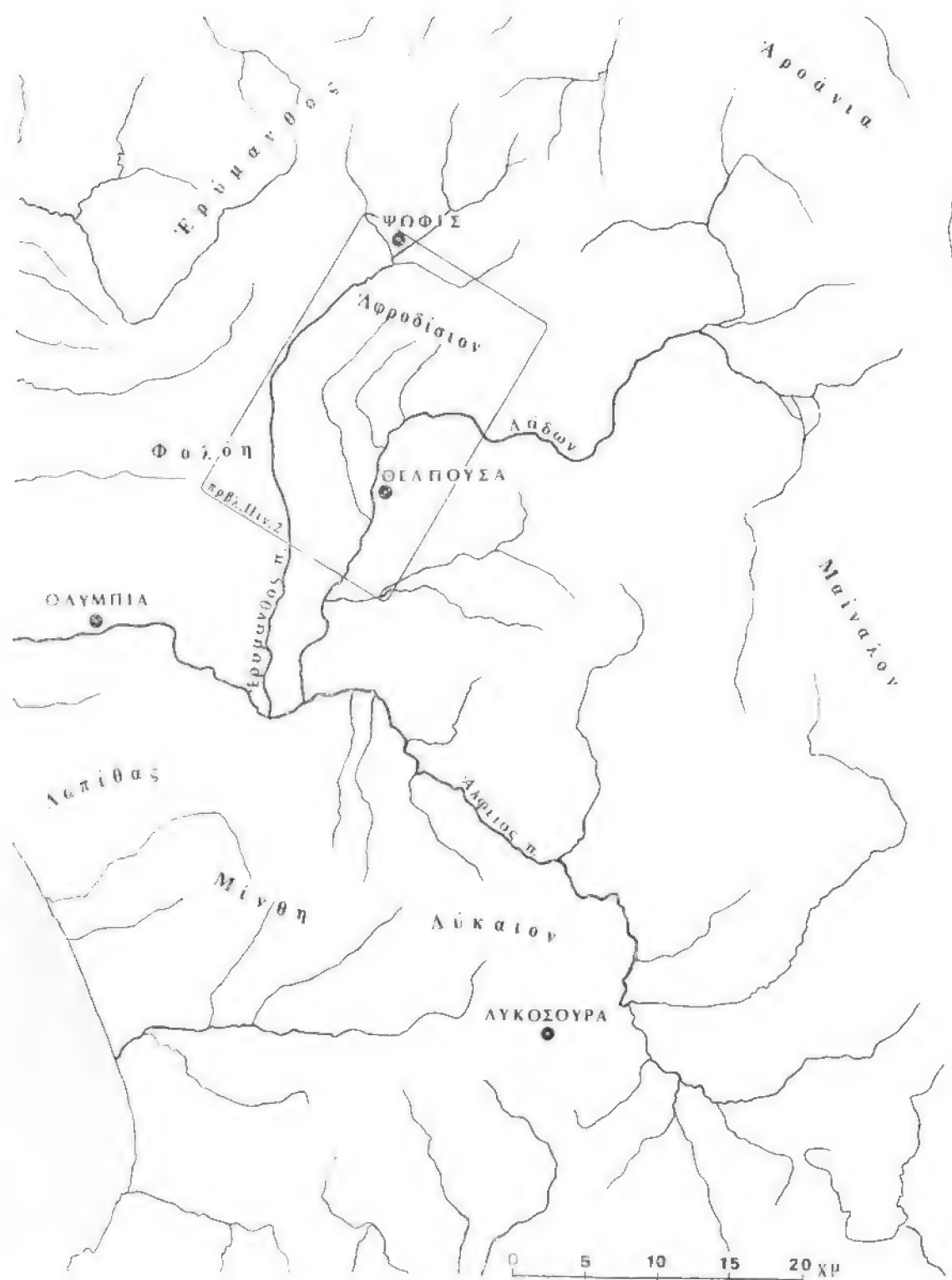
Πίν.	76	Σελ.	155, 156.
»	77	»	156 κ.έ. 158, 164 κ.έ.
»	78	ζ'	156 κ.έ. 158, 164 κ.έ.
»	79	»	156 κ.έ. 158, 164 κ.έ., 173.
»	80	»	156 κ.έ., 164.
»	81	»	156 κ.έ., 164, κ.έ., 181, 261.
»	82	»	156 κ.έ., 164 κ.έ.
»	83	»	156 κ.έ., 164 κ.έ.
»	84	»	156 κ.έ., 161, 162, 175, 250.
»	85	»	156 κ.έ., 161.
»	86	»	156 κ.έ., 161, 163, 168.
»	87	»	52, 159, 161, 163, 170, 173, 248.
»	88	»	171, 172.
»	89	»	135, 147, 160, 173.
»	90	Πβλ. πίν.	74.
ζ'	91	Πβλ. πίν.	74.
»	92	»	175.
»	93	»	175.
»	94	»	174.
»	95	»	135, 160, 160 σημ. 3.
»	96	»	160.
»	97	»	160.
»	98	»	175, 177, 245.
»	99	»	177.
»	100	»	177.
»	101	»	180.
»	102	»	163, 177, 180.
»	103	»	195.
»	104	»	195.
»	105	»	196, 196 σημ. 3, 197, 199.
»	106	»	196, 196 σημ. 3, 197.
»	107	»	107, 198.
»	108	»	198, 199.
»	109	»	198, 200.
»	110	»	202, 202 σημ. 2.
»	111	»	202.
»	112	»	202, 205, 206.
»	113	»	187, 197, 205.
»	114	»	46, 207.
»	115	»	209.
»	116	»	232, 233.
»	117	»	7, 8, 98, 213, 214, 214 σημ. 6.

Πίν.	118	Σελ.	213, 232.
»	119	»	232.
»	120	»	212.
»	121	»	185, 187, 210.
»	122	»	123.
»	123	»	195.
»	124	»	247, 267.
»	125	»	211, 214, 263.
»	126	»	211, 212.
»	127	»	211, 212, 233.
»	128	»	211.
»	129	»	211.
»	130	»	211.
»	131	»	211.
»	132	»	266.
»	133	»	266.
»	134	»	212, 273.
»	135	»	220, 274.
»	136	»	52 (ὅχι ὁ πίν. 137), 169, 220.
»	137	»	51, 117, 220, 235.
»	138	»	97, 226, 230, 232, 235.
»	139	»	227, 230.
»	140	»	218, 235.
»	141	»	52, 119, 238.
»	142	»	118, 119, 194, 232, 237, 238, 257.
»	143	»	43 σημ. 8, 143, 231, 239, 240 (πίν. 142αβ ἀντὶ 143), 159, 241, 254
»	144	»	α : πβλ. σελ. 83· καὶ β· σελ. 170.
»	145	»	244
»	146	»	197, 201
»	147	»	273, 273 σημ. 2, 277
»	148	»	44, 45, 46, 126, 207
»	I	»	111, 127
»	II	»	120, 122, 124, 125, 281
»	III	»	129 κ.έ.
»	IV	»	129 κ.έ.
»	V	»	143 κ.έ., 146, 276
»	VIα, VIβ	Σελ.	158, 163, 164, 173.
»	VIα	Σελ.	162, 164.
»	VIβ	»	161, 168.
»	VII	»	177, 178.
Frontis	»	»	150, 172, 173.

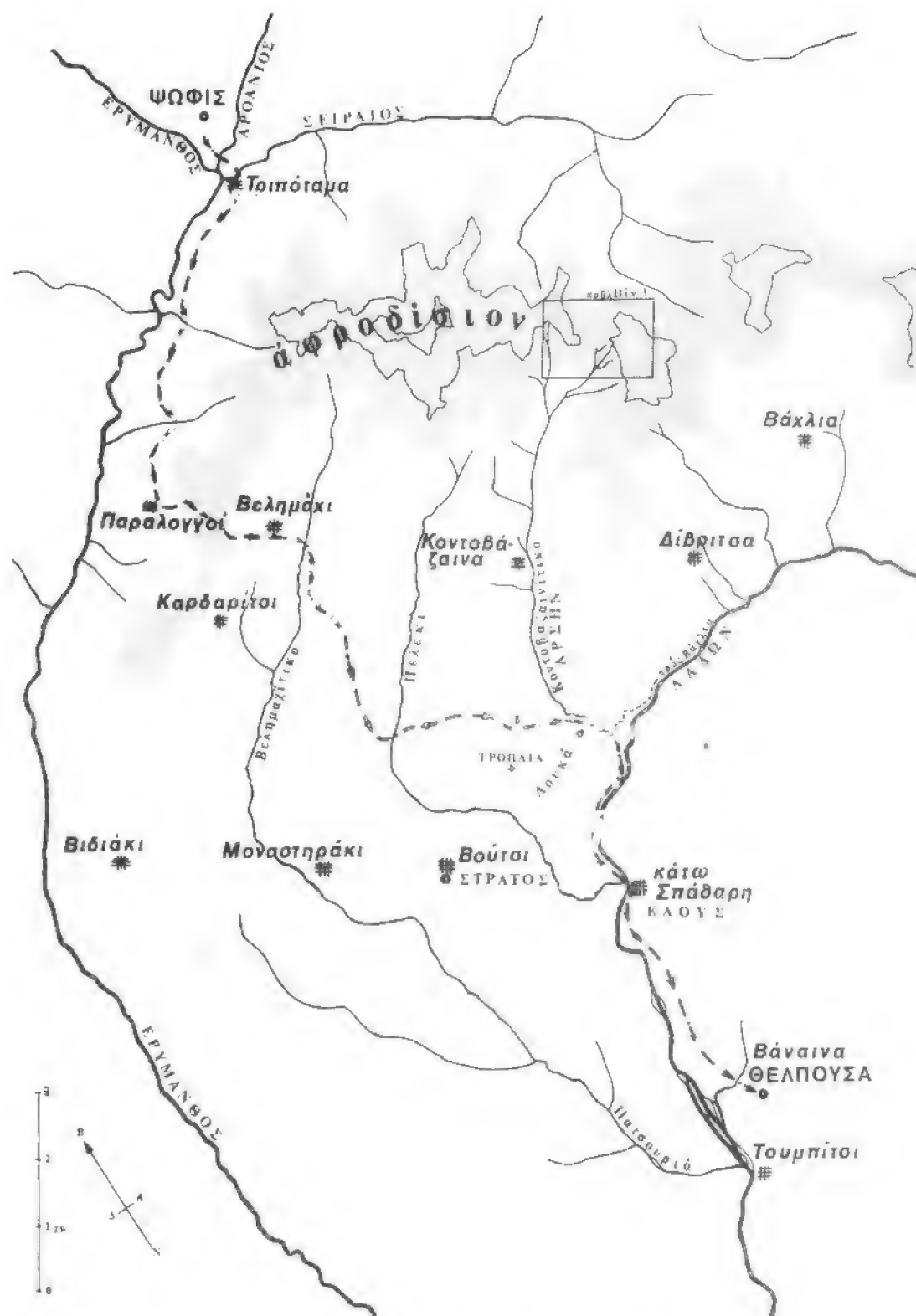
ΒΑΣΙΚΑ ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ (ΚΕΙΜΕΝΟΥ ΚΑΙ ΠΙΝΑΚΩΝ)

- Σελ. 3 στ. 10, ἐκ τῶν κάτω : διασέλου (ἀντὶ διασέλλου).
 5 σημ. 2 : Pausanias' (ἀντὶ Pusanias).
 23 στ. 3, ἐκ τῶν ἄνω : μέχρι καὶ τῆς (ἀντὶ ἕως καὶ τῆς).
 36 » 5 καὶ 8, ἐκ τῶν κάτω : διασέλου (ἀντὶ διασέλλου).
 46 » 16, ἐκ τῶν ἄνω : (ἀγαλμάτια)· καὶ ὅχι : ἀγαλμάτια.
 52 » 11, ἐκ τῶν ἄνω : πίν. 141 (ἀντὶ πίν. 142).
 52 » 13, ἐκ τῶν ἄνω : πίν. 136 (ἀντὶ 137).
 55 » 4, ἐκ τῶν κάτω : ΠΡΟΕΛΕΥΣΙΣ (ἀντὶ στ. 10, ἐκ τῶν κάτω).
 79 » 17, ἐκ τῶν ἄνω : 29α, νὰ διαγραφῇ.
 98 σημ. 3 : νὰ προστεθῇ πίν. 117.
 99 στ. 11, ἐκ τῶν ἄνω : καὶ ἦτο ἐντονώτερος (ἀντὶ καὶ εὐτονώτερος).
 99 » 1, ἐκ τῶν κάτω : Ugarit (ἀτὶ Uragit).
 100 » 9, ἐκ τῶν ἄνω : μὲ καλύπτραν, νὰ προστεθῇ : (πίν. 19γ3).
 101 σημ. 1 : Βλ. σελ. 253 (ἀντὶ βλ. σελ. 255).
 104 » 7 : Βλ. καὶ σελ. 102, νὰ διαγραφῇ : σημ. 1.
 118 στ. 2, ἐκ τῶν κάτω : πίν. 27β, 51δ, 142γ (ἀντὶ 27β, 50, 142γ).
 122 » 10, ἐκ τῶν κάτω : διασέλου (ἀντὶ διασέλλου).
 125 » 3, ἐκ τῶν ἄνω : ὑπερκείμενον (ἀντὶ ὑποκείμενον).
 131 » 4, ἐκ τῶν ἄνω : 0,90 μ. καὶ τρίτος ἐκ τοῦ Ν. τοίχου ἄνω πλευρά.
 137 σημ. 1 : νὰ προστεθῇ τὸ α' μέρος τῆς σημ. 2 : βλ. σελ. 101, σημ. 4.
 137 » 2 : τὸ ὑπόλοιπον τῆς σημ. 1.
 147 στ. 7, ἐκ τῶν κάτω : πίν. 89 (ἀντὶ πίν. 88).
 154 σημ. 1 : MALLWITZ, Olympia und seine Bauten (1972), εἰκ. 213 - 214 (ἀντὶ MAL-
 LWITZ, ἔ.δ., (213 - 214).
 156 » 10, ἐκ τῶν κάτω : πίν. 77 - 87, VI (ἀντὶ πίν. 77 - 78, VI).
 170 » 7, ἐκ τῶν κάτω : Διός⁵ (πίν. 144) καὶ ὅχι Διός⁵.
 171 » 5, ἐκ τῶν κάτω : πίν. 88β (ἀντὶ πίν. 89β).
 173 » 4, ἐκ τῶν κάτω : πίν. 89γ, Frontis (ἀντὶ πίν. 88γ, Frontis).
 205 » 4, ἐκ τῶν κάτω : πίν. 113ε (ἀντὶ πίν. 113δ).
 207 » 1, ἐκ τῶν ἄνω : ἀφιερώματα εἶναι (ἀντὶ ἀφιερώματα).
 218 σημ. 1 : βλ. σελ. 276 κ.έ. (ἀντὶ βλ. σελ. 275 κ.έ.).
 233 » 3 : βλ. σελ. 114 (ἀντὶ βλ. σελ. 118).
 235 στ. 10, ἐκ τῶν κάτω : πίν. 140β (ἀντὶ πίν. 140α).
 235 σημ. 5 : βλ. σελ. 118, σημ. 2 (ἀντὶ βλ. σελ. 182, σημ. 2).
 256 » 3, νὰ διαγραφῇ τό· καὶ πίν. 242α,β.
 269 στ. 14, ἐκ τῶν κάτω : Κινύρας (ἀντὶ Κινύρα).
 279 » 13, ἐκ τῶν ἄνω : ἐμμέσως (ἀντὶ ἀμέσως).
 281 » 9, ἐκ τῶν ἄνω : πίν. II καὶ 6ε (ἀντὶ πίν. 6ε).

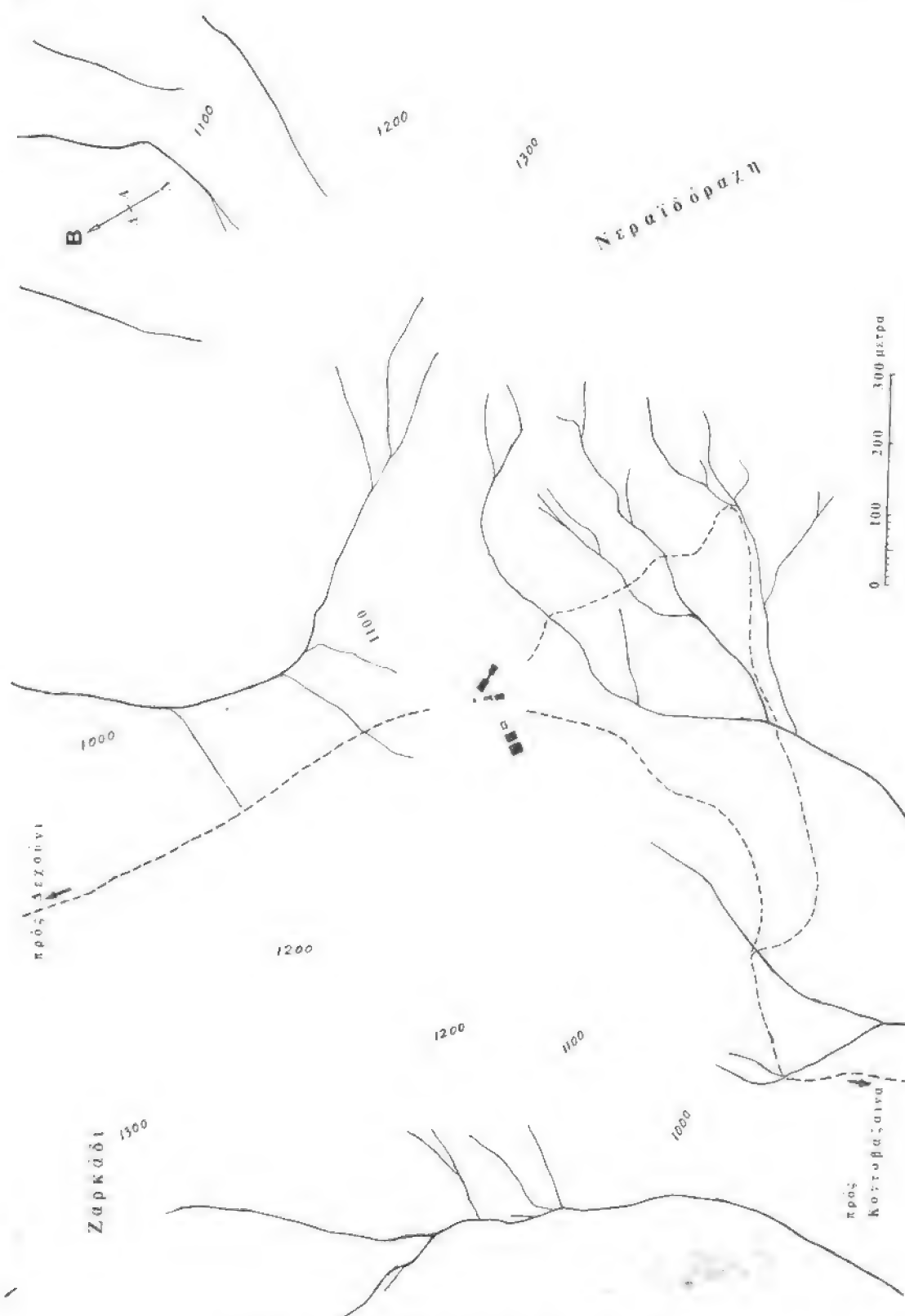
Π Ι Ν Α Κ Ε Σ

Χάρτης τῆς Β.Δ. Ἀρκαδίας.

Χάρτης της περιγής του Ἱεροῦ μετὰ τὴν πορείαν τοῦ Περιηγητοῦ.

Χάρτης του άνασκαφέντος Ίερού και του χώρου του.

Ἀποψὺς τοῦ ἀγένης τοῦ Ἁγίου Πέτρου : α. εἰς τὸ βᾶθ' ἢ Νεραϊδόρραχ'· β. εἰς τὸ βᾶθ' τὸ Ζαρκάδι.

α. 'Η ρεματιά πρὸς Δεχούνη. β. 'Η ρεματιά πρὸς Κοντοβάζεινον (εἰς τὸ βῆθος ἡ Φολόγη).

α

β

δ

γ

ε

α. Ἡ ὁδὸς ἀπὸ Βούτσι πρὸς Κοντοβάζαινα (εἰς τὸ βάθος κορυφαὶ τοῦ Ἀγ. Πέτρου). β. Ἡ (ξηρὰ) κοίτη τοῦ Λάδωνος (ἀπὸ τῆς νέας Μονῆς Κλεβωκιάς). γ. Λεῖψανα ἀρχαίας λιθοσφρώτου ὁδοῦ πρὸς Λάδωνα καὶ παλαιὰν Μονήν, δ. Ὁ χώρος τῆς παλαιᾶς Μονῆς (ἀπὸ τῆς νέας Μονῆς), εἰς τὸ βάθος ἡ ξηρὰ κοίτη τοῦ Λάδωνος. ε. Μέρος τῆς παλαιᾶς Κοντοβάζαινας (εἰς τὸ βάθος καὶ δεξιὰ ἡ —ξηρὰ— κοίτη τοῦ Λάδωνος).

α

β

γ

δ

ε

α. Τὸ τυμβωειδὲς ὄψωμα τῶν Τροπαίων ἀπὸ Β.Α. δ. Τὸ ὄψωμα ἀπὸ Ν.Δ.
β. Ὁ ἀνάλημματικὸς τοῖχος τῆς Ν.Δ. γωνίας του. γ. Τὸ πλάτωμα τῆς κορυφῆς
του. ε. Ἀποψὺς ἀπὸ τῆς Ν.Δ. (εἰς τὸ βῆθος ἢ Φολόη).

α. Τὰ δομῆτικα τοῦ παραπύργου ἐπὶ τοῦ ὄψωμου.

β, γ. Ἀρχαῖον ὄψωμον ἐκ ἀσβεστολίθου καὶ ποροπλίνθου παρὰ τὸ ὄψωμα.

α

β

γ

δ

α. Πλακοστρώτος δόδης Β.Α. κλιπύρα του οψώματος. β. Μέρος της, επί της κορυφής, πρὸ τοῦ ναοῦ (Ἁγ. Θεοδώρων). γ. Αἰτίψανα τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ πρὸς Ν. ἀρχαίου πλακοστρώτου. δ. Ἀγάλμα Νισβίδος.

α

β

γ

δ

ε

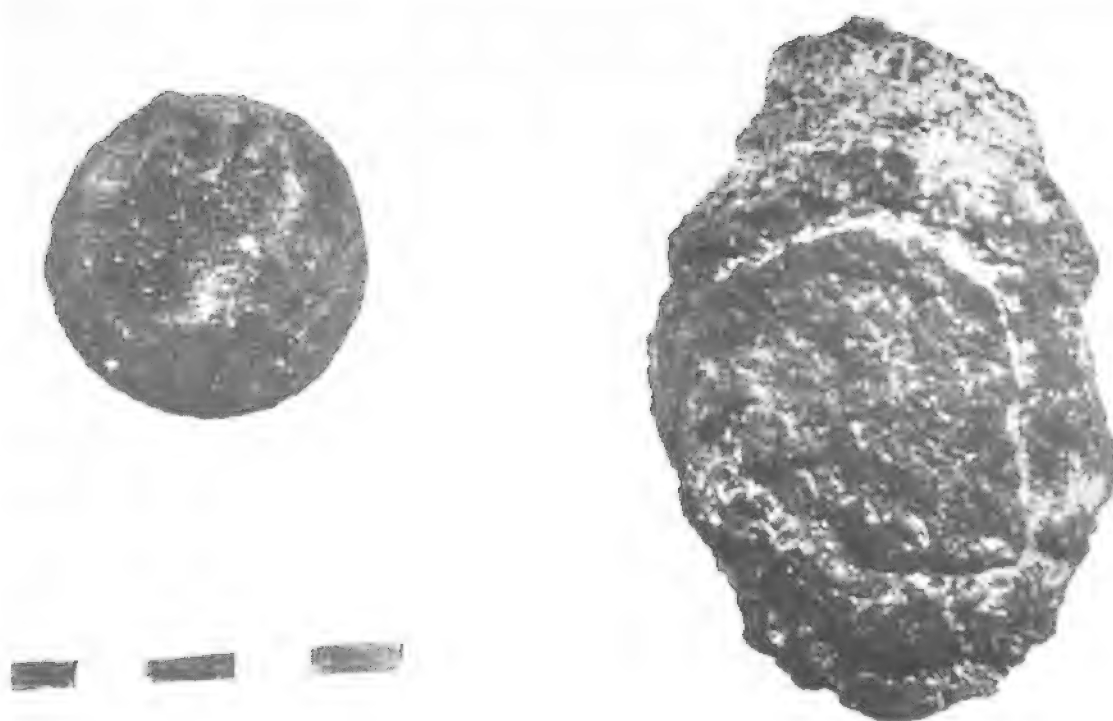

στ

α, β καὶ δ. 'Ο χώρος τοῦ βάλθρου τοῦ βωμοῦ (πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς). γ. 'Η ἀνοδος πρὸς "Αγ. Πέτρον.
ε 'Ο χώρος τοῦ τελεστηρίου (πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς). στ. 'Ο χώρος τῆς ἱερᾶς ὁδοῦ (πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς).

α. Ὁ κύριος ἀνασκαφικὸς χώρος. Εἰς τὸ μέσον ὁ ναῖκος τοῦ Ἁγ. Πέτρου μὲ τὸ πρόγειον παράπηγμα διὰ τὴν στέγασιν τῶν κινητῶν εὑρημάτων τῆς ἀνασκαφῆς. Ἀριστερὰ τοῦ ναῖκου μέρος (τοῦ σταδίου). β. Δοκιμαστικὴ τάφος εἰς τὸν χώρον τοῦ Ὁδελου.

α. Κερύνου λίκου.

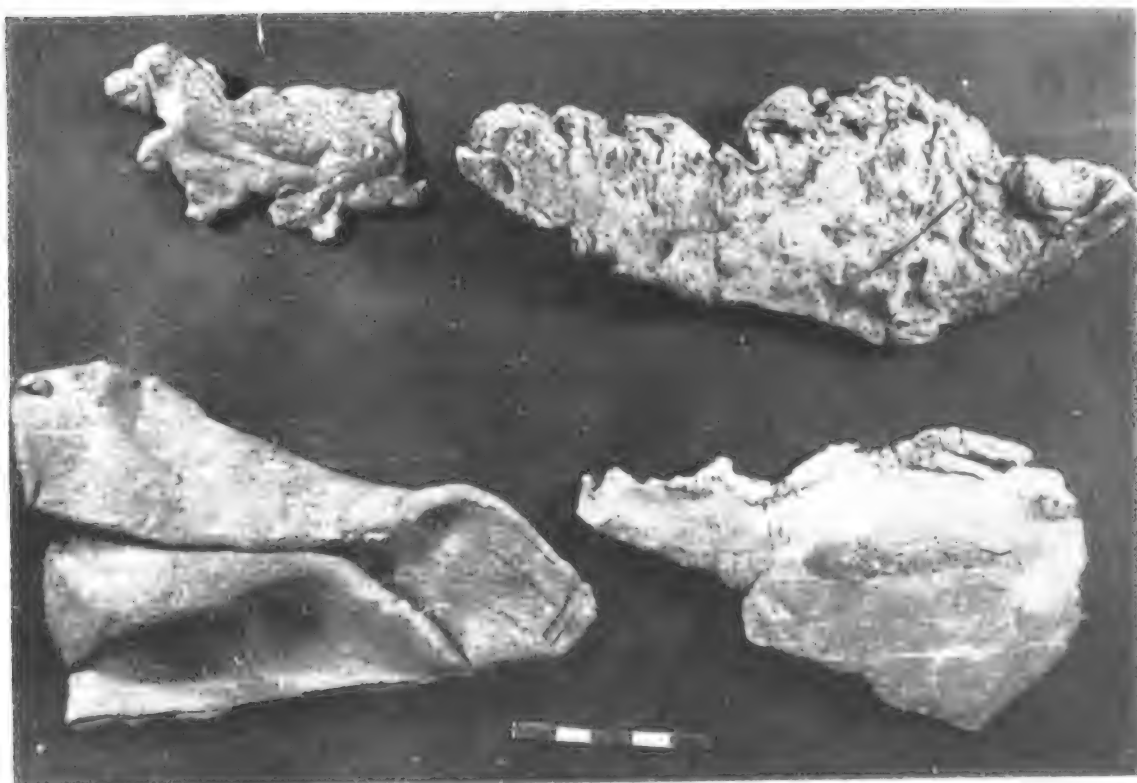
β. Όργανα μετέωρου.

α. Μολύβδωα έλάσματα.

β. Μολύβδωα βάρη.

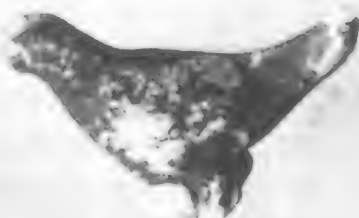
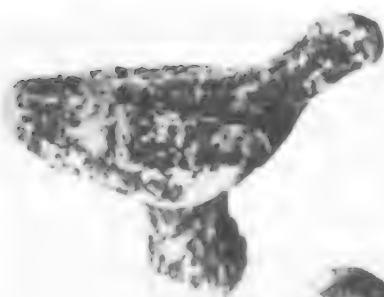
α. β. Μολύβδινα έλάσματα.

α

β

γ

δ

ε

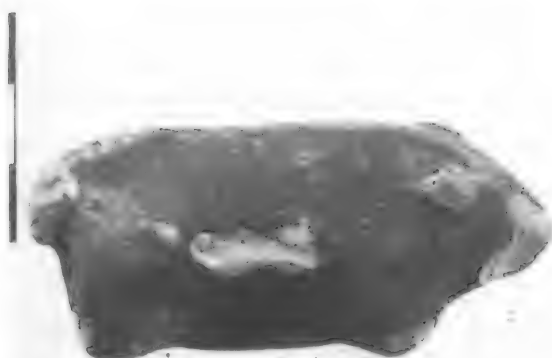
α. Χρυσούν έλκισμα (έκ Μυκηνών) με τριμερές Ίερών. β. Μολύβδινον έλκισμα άετοϋ (?). γ. Πήλινα ειδώλια χηρών.
δ. Πήλινον ειδώλιον περιστέρως. ε. Κεφαλή πηλίνης, ειδώλιου σκύλου.

α. Μέρος πηλίνου ειδώλιου πτερυγού.

β. Πήλινα ειδώλια χηλινών.

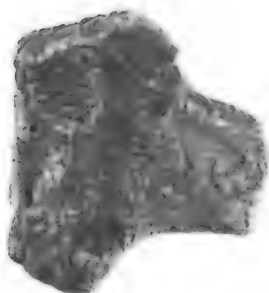
γ. Πήλινον ειδώλιον χοίρου.

α

β

γ

α, β και γ. Μέρη πηλίνων ειδωλίων ἵππων καὶ βοσειδῶν.

α. Πήλινον ειδώλιον αγριοχόιρου.

β. Πήλινον ειδώλιον σκόλιου.

γ

δ

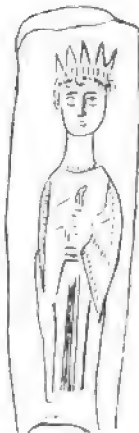
γ, δ. Πήλινον ειδώλιον αγριοχόιρου.

α.

β. Χρυσά εἰδώλια γυνῆς Θεᾶς (ἐκ Μυκηναίων).

γ. Πήλινα εἰδώλια Ἀστάρτης.

δ.

α. δ. Κορμὶ πλήθοντος εἰδωλίων γυνῆς Θεᾶς (ἐκ τοῦ Ἱερῶς).

ε. Παράστασις γυνῆς Θεᾶς (ἐκ τοῦ Ἱδαιῶν).

α

β

γ

δ

α. Άνω μέρος πηλίνου ειδώλιου (Θεῶς). β. δ. Μολύβδινον ειδώλιον Θεῶς. γ. Ὁπίσθιον μέρος κεφαλῆς πηλίνου ειδώλιου (Θεῶς.).

α. Πήλινη ειδώλη (ἀνέσταν) καλεσμένης θεάς.

β. Ὁ χρυσοῦς δακτύλιος τῆς Τίρυνθος.

α. Κεφαλή πηλίνου ειδώλιου θεᾶς. β. Πήλινον ειδώλιον καθημένης θεᾶς. γ. Ειδώλια (ἀκεφάλα) καθημένης θεᾶς.

α

β

γ

δ

ε

α, β. Κορμοί πηλίνων ειδωλίων ακοιμημένης θεᾶς. γ, δ καὶ ε. Πήλωνα (ἀκίφαλα) ειδώλια ὄρθιας θεᾶς.

α

γ

β

δ

α, β. Μέρος κορμού πηλίνων ειδωλίων ὁρθῆς πεπλοφόρου θεᾶς. γ, δ. Κεφάλαι πηλίνων ειδωλίων θεᾶς.

2

3

4

5

Κεφάλαι πηλίνων ειδωλίων θεῶν.

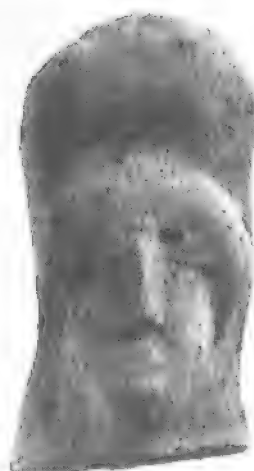
2

5

7

8

Κεραμικά πηλινά ειδώλια της

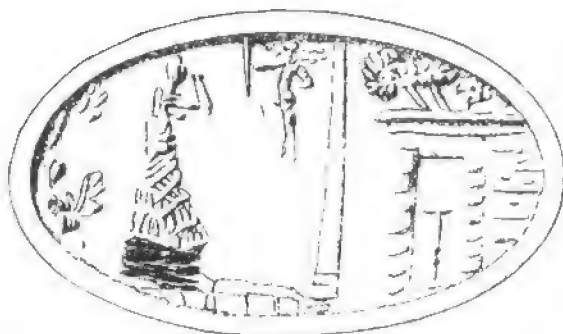
α. Λείψανον τοῦ πυραμειδοειδοῦς ὁμαλίου.

β. γ. Ἡ πυραμὶς - ὁμαλίου τῆς Νέρου (ἐπὶ νομισμάτων).

α

β

γ

δ

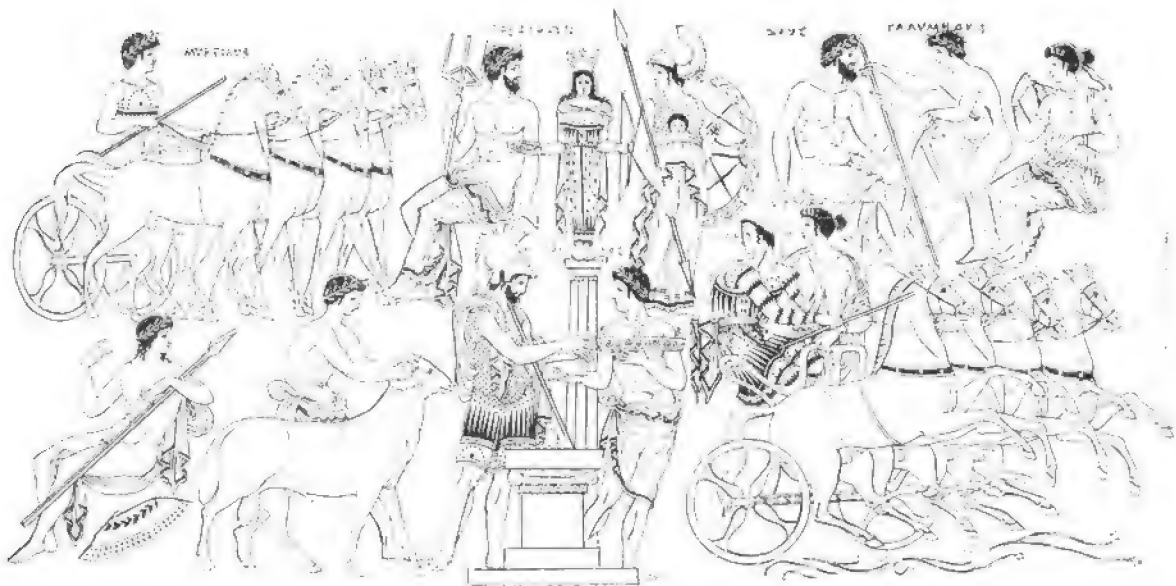
α. Χρυσός δακτύλιος Μονατηρίου. β. Χρυσός δακτύλιος Κνωσσού. γ, δ. Ἀνάγκητος παράστασις πίθου Τήνου.

α. Κομμάτι πηλίνου ειδωλίου τοξοφόρου θεᾶς τοῦ Ἱεροῦ.

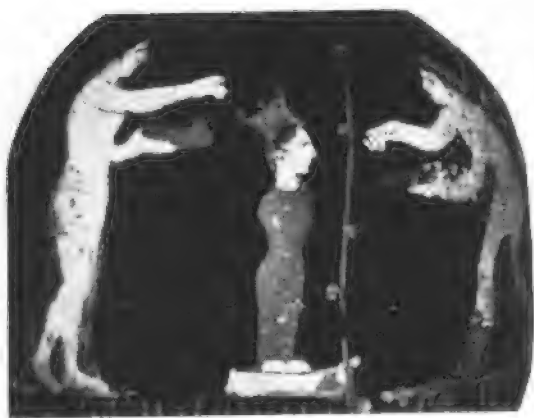

β, γ. Νομίσματα Σπάρτης μὲ τοξοφόρου θεᾶν.

δ. Εἶδανον τοξοφόρου θεᾶς Ἀλτεως ἐπὶ ἐρυθρομήρκου ἀγγειογραφίας.

Παραστάσεις Ξάνθου Ἀφροδίτης ἐπὶ ἐρωτομύθων ἀγγείων :

α. Ἀθηνῶν.

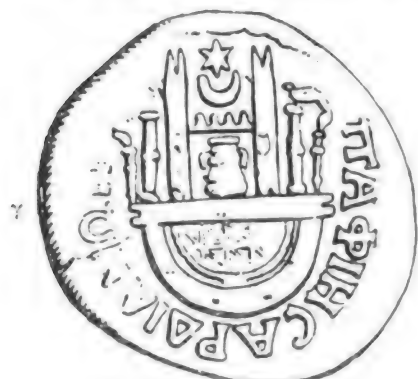
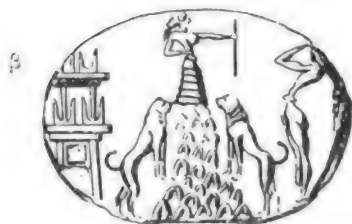
β. Ὀξυρδίας.

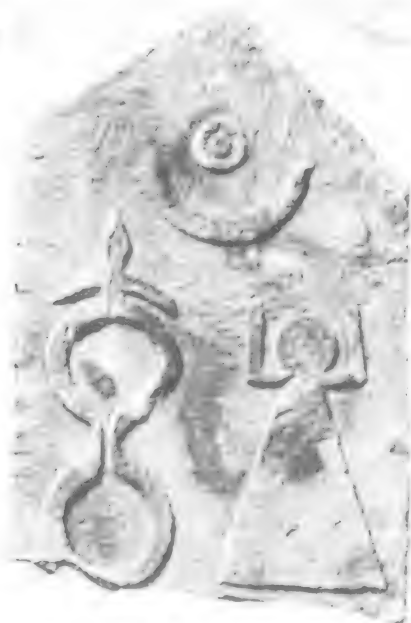
γ. Νεαπόλεως.

δ. Βόωνης.

20

α. Ἀφροδίτη πτερωτή μετὰ λέοντος ἐπὶ μυλιακοῦ ἀργείου. β. Ἀφροδίτη (ἢ ὡς θεὰ ἄρην), πολεμική, μετὰ λέοντος ἐπὶ σφραγίσματι τῆς Κλωσσίδ. δ. Ἀφροδίτη (σκυλλική) πτερωτή μετὰ ἀκτινωτὸν στέμμα καὶ λέοντα ἐπὶ τῆς στήλης τοῦ Δερυλαίου.
 *Ο πλανήτης: γ. νόμισμα Κύπρου. ε. νομίσματα Θερμοπύλεως. στ. στήλη, Καρχηδόνος.

α. Χαλκένος πέλιονος.

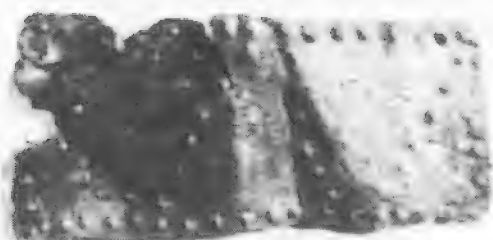
β. Χαλκένον σπειροειδές έλασμα. γ. Χαλκίνη πόρπη.

α. Ψάκωνα συνιστά εἰσόδου.

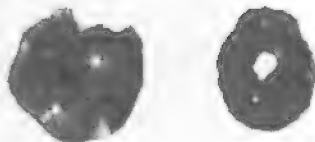
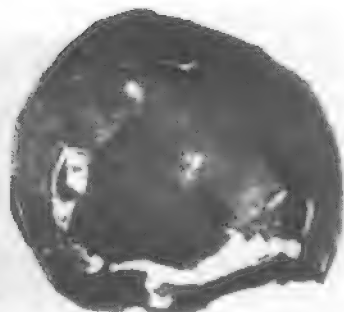
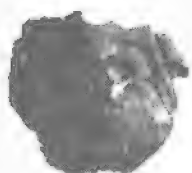
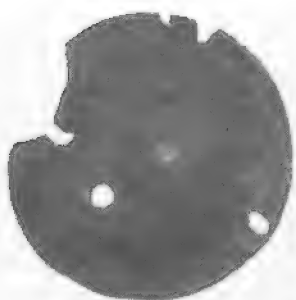
β. Ἀργυρά περόνη, χάλκινη περόνη.

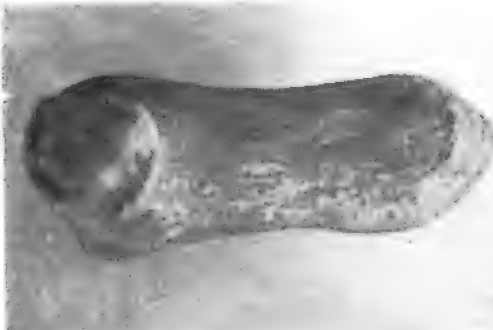
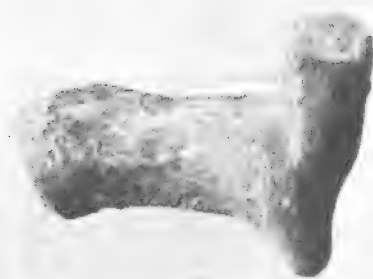
α. Χάλκινο τετραστόν νόμισμα.

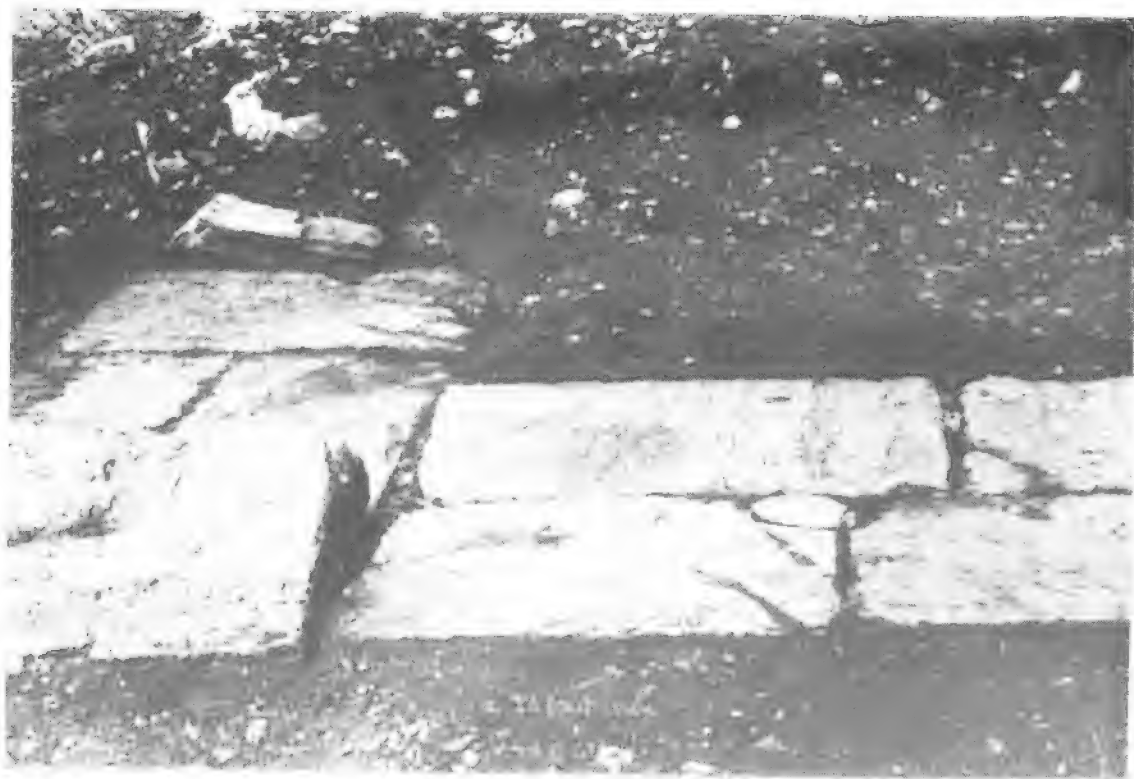
β. Χάλκινο αστραγάλο.

γ, δ. Χάλκινα σφραγίσματα μικρών φιάλων.

ε, στ. Πιχλόνειον ειδώλιον Κενταύρου.

α, β. Τὸ Ν. μέρος τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ.

Ἡ Ἱερὰ ὁδός : α. ἀπὸ Ν. καὶ β. ἀπὸ Β.

Τὸ βάλαντον τοῦ βωμοῦ : α. ἡ Ν.Δ. γωνία. β. ἡ Ν. Ἀ. γωνία.

Τὸ βάθρον τοῦ βωμοῦ: τὸ σωζόμενον μέρος, Ν. πλευρά.

Τὸ στάδιον :

α. Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τῆς
πλευρᾶν τοῦ Ζαρχαδίου.

β. Τὸ Β.Α. μέρος τοῦ.

γ. Τὸ Ν.Α. μέρος τοῦ
(διακρίνεται καὶ τὸ
βῆμα τῶν κριτῶν).

Τὸ στάδιον (μὲ τὴν δοκιμαστικὴν πύργον) καὶ ἡ ρομαϊκὴ πύλη πρὸς Δοχμίδην.

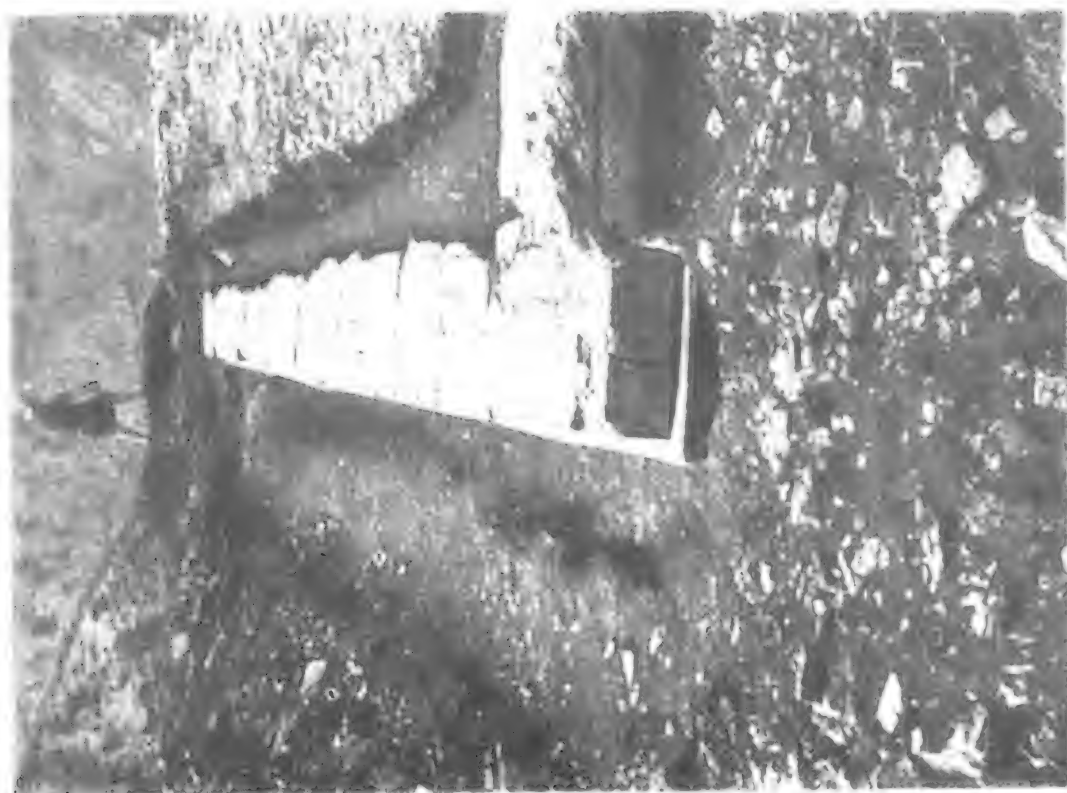
Τὸ τελεστήριον :

α. Τὸ ἐσωτερικόν.

β. 'Η Β. πλευρά του, κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς ἀνασκαφῆς.

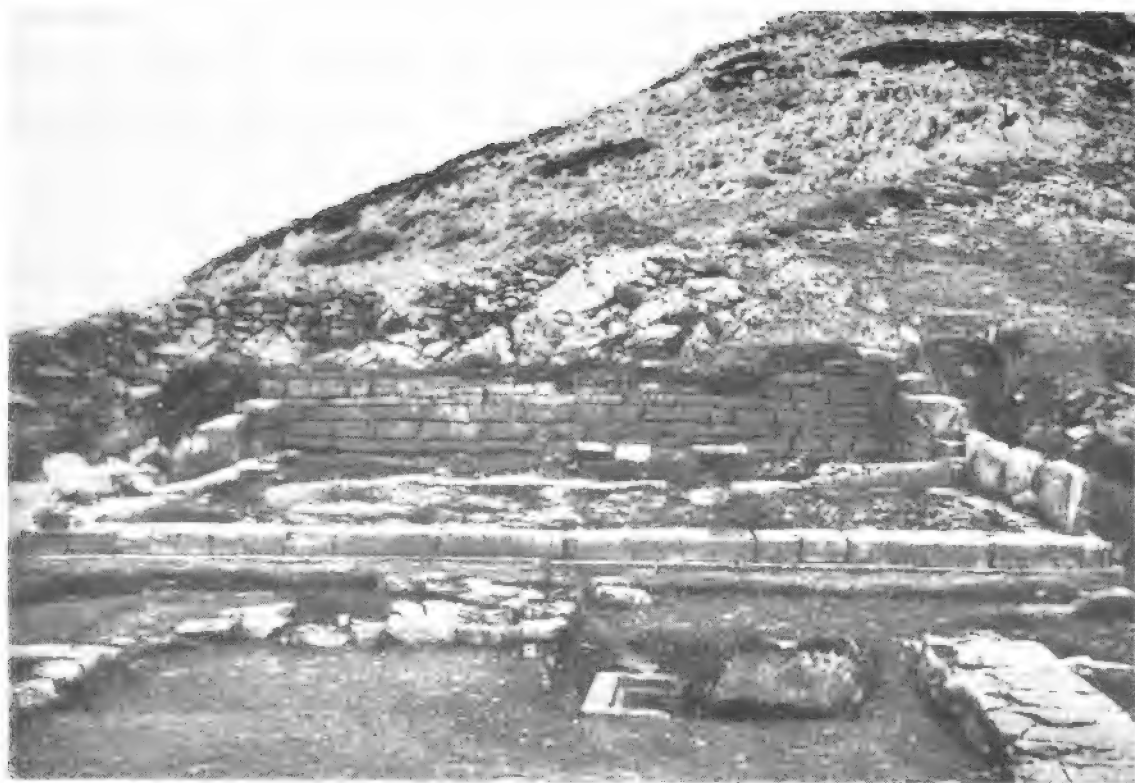
Τὸ τελευτεῖον. Ἠ ἀποκλινθεῖς πρὸς Ἄ. πρὸς ἡ. καὶ β. πρὸς Ν.

Τὸ τελεστήριον: α. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀνασκαφῆς, β. Μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ Β, ἄκρου του.

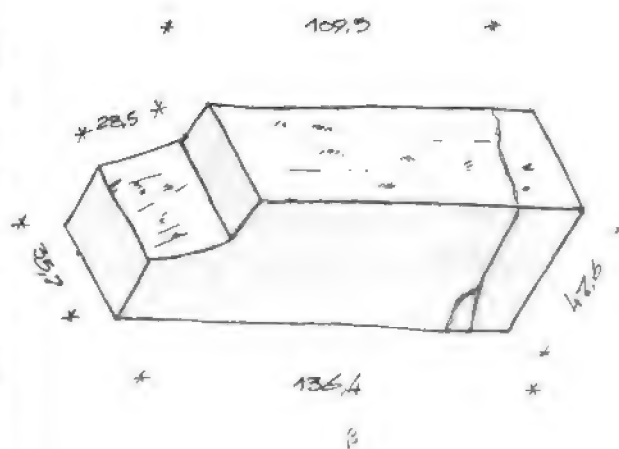
Τὸ τελιστήριον: α. Τὸ Β.Δ. ἔκρον κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν.
β. Τὸ Β. μέρος μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν.

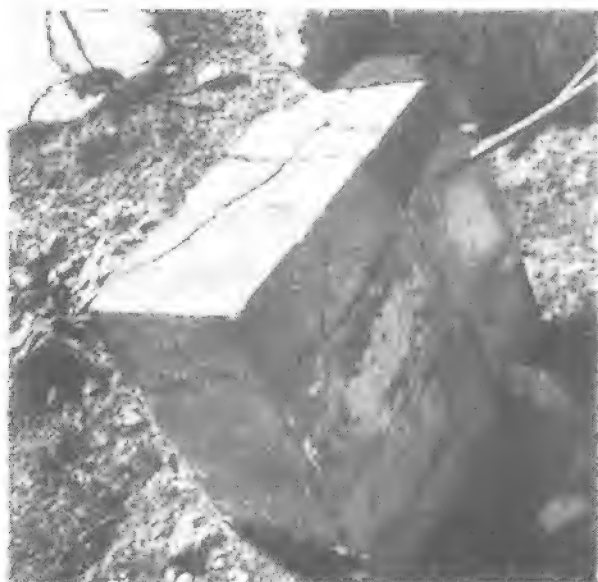
Τὸ τελεστήριον α. Ἐξ Ἀ. (φωτογρ. 1969).
β. Τὸ Β. ζῆμιν (φωτογρ. 1980), μετὰ τὴν μεταφορὰν τοῦ τριποβακίλου.

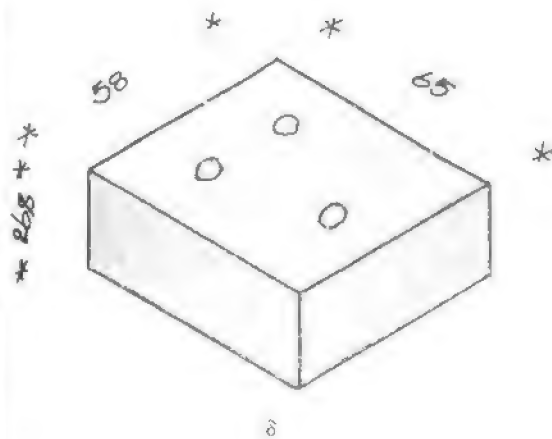
α

β

γ

δ

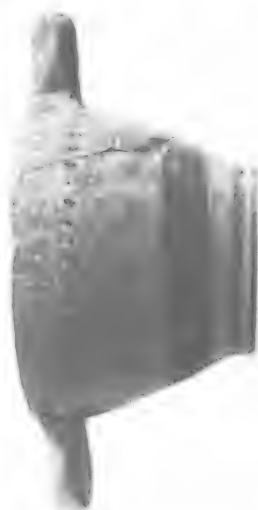
Τελευστέρριον: α. Πεσσοί καί τριποβάκιον. β. Σχέδιον πεσσοῦ. δ. Σχέδιον τριποβακίου. γ. Τὸ τριποβάκιον (φωτογρ. 1977) μετὰ τὸν ὑπὸ τῶν βυσσῶν διαμελισμὸν τοῦ.

α. β. Τὸ πέμονος καὶ ὁ ναὸς ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τοῦ τελεστηρίου.

α. Τὸ πέμπεος καὶ ὁ υἱὸς ἀπὸ 'Α. κατὰ τὴν ἐνδορὶν τῆς ἀντιστοιχίας.

β

γ

δ

β, γ καὶ δ. Ἀργεῖα πῶς ἀποθετῶν.

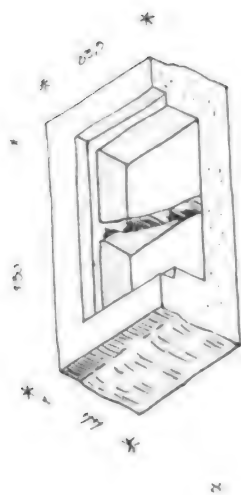
Τὸ τέμενος καὶ ὁ ναός, λεῖψανα τοιχοδομίας : α. Β. πλευρᾶς, β. Ν. πλευρᾶς.
Διακρίνεται καὶ ἡ πλακόστρωση τῆς αὐλῆς.

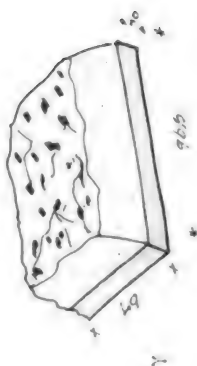
α. Τὸ Β.Δ. ἄκρον τοῦ τιμένουσ μετὰ τὴν αὐλὴν καὶ τὸν περίβολον.
β. Ὁ ὀμφαλὸς (διακρίνεται καὶ τὸ πλῆθος τῶν θρυμμάτων του).

α

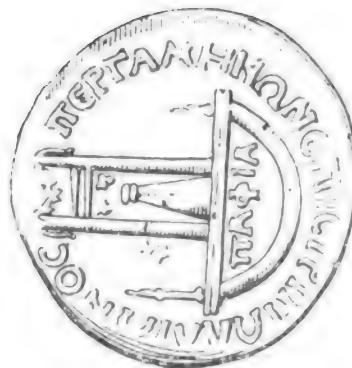
β

γ

δ

α, β. Τὸ ξεῦρος θηκῶν (τοῦ σωζομένου μέρους) τοῦ ὁμαλίου, στέδιν καὶ φωτογραφία. γ. Μέρος τοῦ παραμυδεδίου καλύμματος, δ. (1) κυρίαρχος ὁμαλίου (παραμυδίου) ἐπὶ νομισμάτων.

α. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ, εἰς τὸ βάθος ὁ ὀρθοστάτης καὶ ἔμπροσθεν ὁ τοῖχος τοῦ μεταγενεστέρου κτίσματος.
β. Μέρος τῆς Ν. αὐλῆς καὶ τοῦ Ν. περιβάλλοντος (ἀριστερὰ τοῦ μέσου, μεταγενέστεραι ταφαί).

α

β

γ

- α. Ἡ ὁδὸς μεταξύ τεμένους καὶ
τελεστηρίου, ἀπὸ Ν.
β. Τεμάχιον κογχυλιάτου
(ἐκ τοῦ περιβόλου).
γ. Πλάκες (κογχυλιάτου)
τοῦ περιβόλου.

δ

α

β

γ

δ

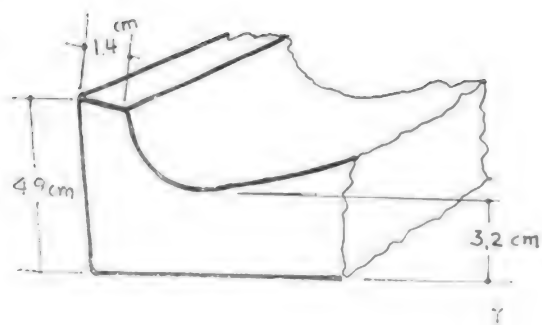
α, β, γ, δ. "Όψεις της πλήρους αρχαϊκής κεφαλής του τελεστηρίου.

α

β

γ

α. Μέρος κορυφαίου άκροκεράμου του τελεστηρίου.
β, γ. Τεμάχια άρχαίων σπρωτήρων του τελεστηρίου (φωτογραφία και σχέδιον).

α

β

γ

δ

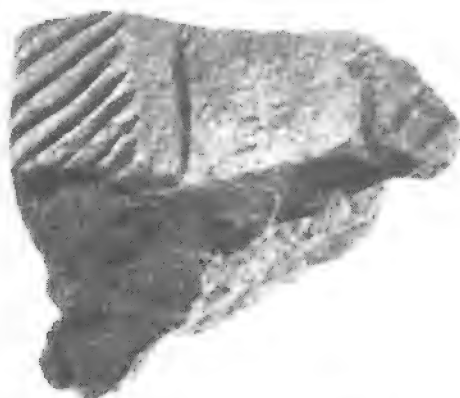

ε

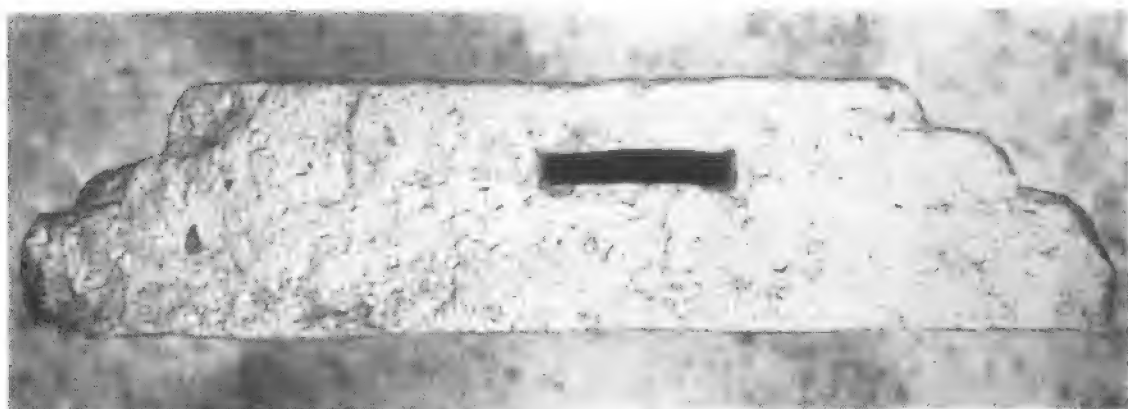
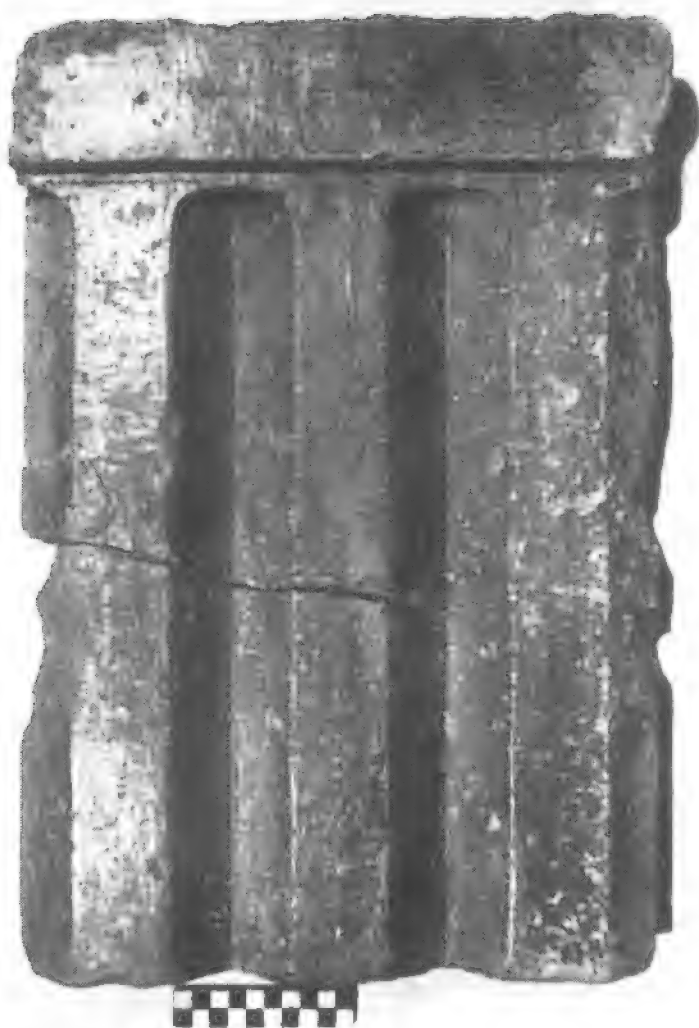

στ

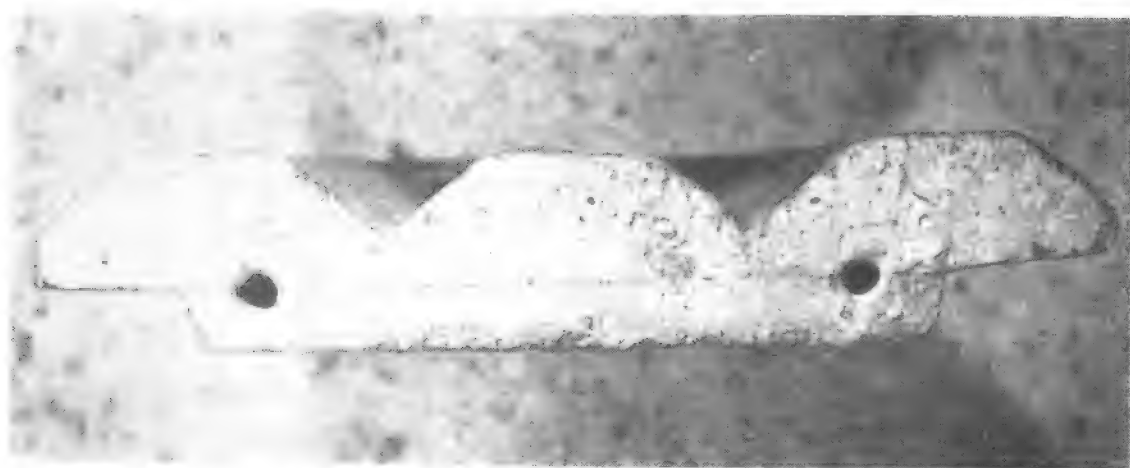
Τελευστήριον : α, β. Ἐξωτερικὸς, τὸ Ν.Δ. ἄκρον, κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν.
ε, στ. Ὁρθωσάται Ν. καὶ Β. πλευρᾶς.
Ναός : γ. Ἡ σίμα, ὅπως εὑρέθη, δ. Ὁ χώρος τῶν ἀποθετῶν.

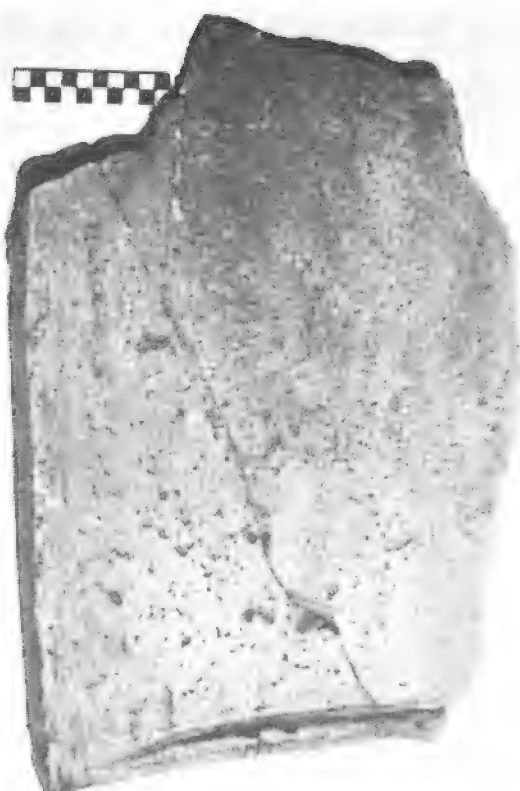
Ναός : α, β. Τεμάχια κεφαλής (μαλλιά)
ἀρχαίας μορφής (1/3 του φυσικού).

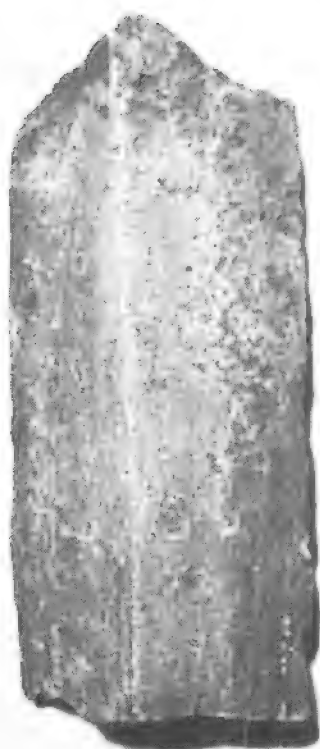
Πηλίνη ματόπη: α. Προσώα πλευρά. β. Ύψω πλευρά.

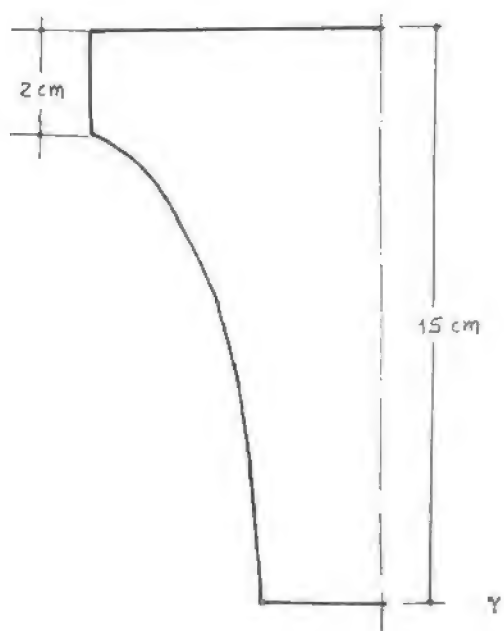
Πηλίνη μετόπη : α. Όπισθια πλευρά. β. Κάτω πλευρά :

α

β

γ

Ναός : α. Καλυπτήρ κέραμος. β, γ. Ἡ πηλίνη σίμη (φωτογραφία καὶ σχέδιον).

α, β. Κορυφαῖος ἀκροκέραμος τοῦ ναοῦ.

Στοιχία. τμήματα και μέρος στοιχίας εδός μετά τὴν ἀνέστυξιν των, κατὰ γόρυν.

α, β. Τεμάχια ἡγεμόνων ἀχροκεράμων τοῦ ναοῦ.

β

γ

δ

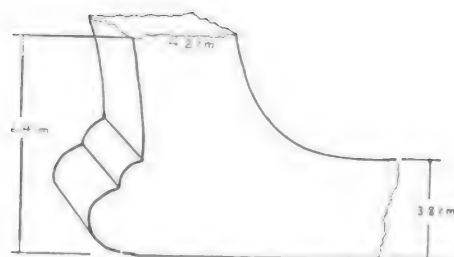

ε

Ναός : α. Δύο ἐκ τῶν τριῶν τεμαχίων τοῦ πηλίνου ἀκρωτηρίου. β. Μέρος τοῦ προσώπου του.
γ, δ καὶ ε. Σπαράγματα κορυφαίου (μετ' ἀκρωτηρίου) ἀεροκεράμου.

Ναός : α. Τεμάχια πήλινης σίμης (ἀνακτασενυής).

γ. Τριπλοῦν οἶκημα : Σχέδιον ἀρχαίας
πήλινης σίμης.

β. Ναός: Τεμάχιον ἀνθεμωτοῦ πηλίου ἡγεμόνος (ἀνακτατ.).

Ναός: α, β. Τεμάχια πηλίνων ένδεδιμένων μορφών.

Ναός : α, β. Τεμάχια πηλίνων ένδεδυμένων μορφών.

Ναός : α, β. Τεμάχια πηλίνων ένθεδνμένων μορφών.

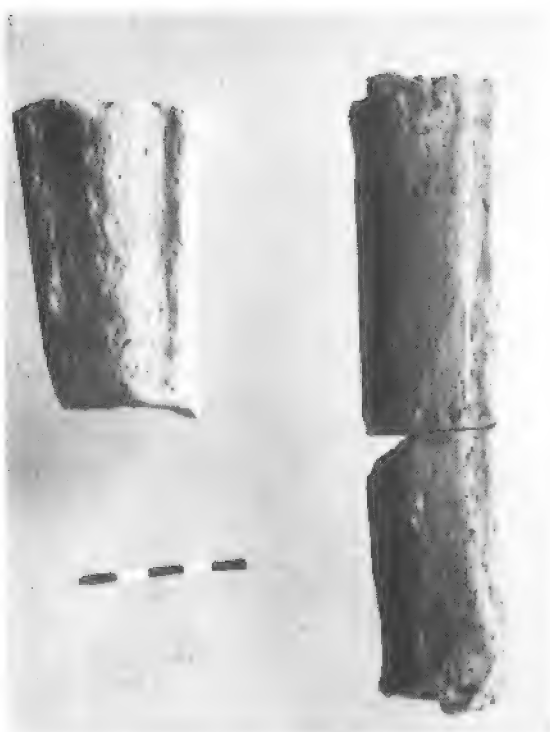
Ναός : α, β. Τεμάχια πηλίκων ενδοδρυμένων μορφών.

Ναός : α. β. Τεμάχια πηλίνων ένδεδυμένων μορφών.

Ναύς : α, β. Τμήγια κεφαλών πηλυνών μορφών.

α. Τεμάχια σκελῶν πηλίνης Σφουγγίου.

β. Αὐτὴ πηλίνου κάπρου.

γ. Τεμάχια πηλίνων μητρῶν.

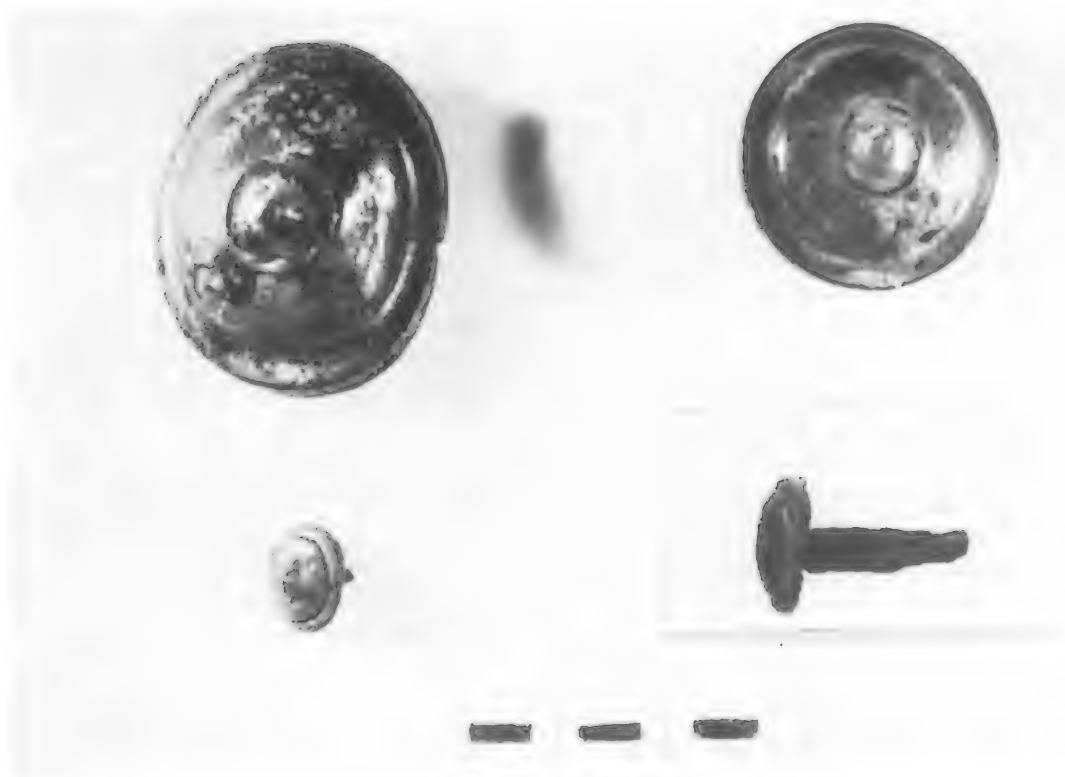
δ. Τεμάχιον σκέλους πηλίνου ἵππου ἢ κενταύρου.

α,β. Ναός : ἡγεμόνες ἀκροχέρατοι.

α. Σιδερένια βίβλα.

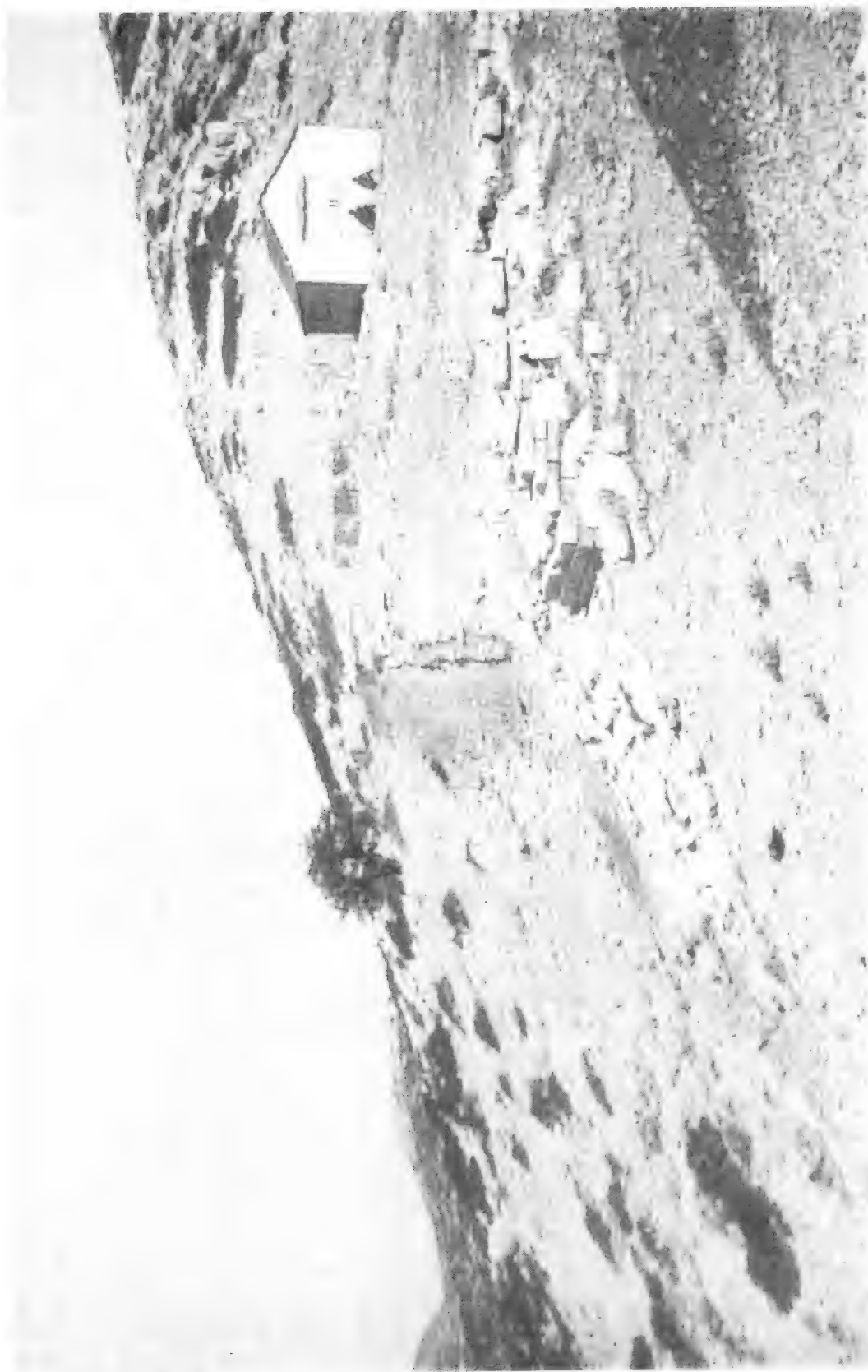
β. Χαλκίνατα έργα.

α,β. Μέρη λαλίνου περιφρακτικού.

γ. Μέρος πηλίνου περιφρακτικού.

“Απόψεις πάλι λειψάνων του Ν. ανακατασκευασμένου τμήματος και του χώρου της «αποθήκης» της τριτογενούς διαμόρφωσης.

Τὸ Ν. οἶκημα (κατόγειον):

α

β

α. Ἀπὸ Β., πρὸ τοῦ παρακείμενου ἔκτους τοῦ
κεντρικοῦ οἴκηματος καὶ τοῦ Ν. διὰδρομου.
β. Τὰ Ἀ. δομάτια. γ. Τὰ Δ. δομάτια.

γ

α. Τὸ κατώγειον τοῦ Ν. οἰκήματος καὶ —εἰς τὸ βάθος— ἡ Ν.Α. γωνία τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος. β. Τὸ ἸΑ. ἥμισυ τοῦ αὐτοῦ κατωγείου, ἀπὸ Ν.

α. Τὸ Δ. ἕμισυ τοῦ κατωγείου τοῦ Ν. οἰκήματος. β. Τὸ Β.Δ. ἄκρον του.

α. Τὸ Β.Δ. δωμάτιον τοῦ κατωγείου τοῦ Ν. οὐχόμακτος καὶ μέρος τοῦ παρακειμένου (πρὸς Ν.)
δοματίου. β. Τὸ Ν.Δ. δωμάτιον τοῦ κατωγείου.

Τὸ Ν. Οἶγμα (καπνόγειον): α. Τὸ Β.Α. δωμάτιον, β. Τὸ Ν.Α. δωμάτιον.

α.β. Τὸ Β.Δ. δωμάτιον τοῦ κατοικίου (Ν. οὐχόματος) κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν.

Τὸ Ν. οἶκημα (κατώγειον) κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν:

α. 'Η Ν.Δ. γωνία.

β. 'Η Δ. πλευρά.

γ.

γ.δ. 'Η Β.Δ. γωνία ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς.

δ.

α. Ἀπὸ Ἀ.

β. Ὁ ἐγκάρσιος τοῖχος τοῦ διαδρόμου ὅπως εὐρέθη.

γ. Ἀπὸ Δ. μετὰ τὸν ἐγκάρσιον τοῖχον κατὰ τὸ ἀρχικόν (κατώτερον) μέρος τοῦ.

δ. Ἡ ἐγκαρσίη πύλη.

Ἡ πλάξ τῆς πλάξης τοῦ Β. διαδρόμου : Πλάκος, σύρεται κατὰ γόρην καὶ μὲ.

Ἡ Δ. πλευρά τοῦ Β. οἰκήματος (ἀπὸ Β.): Ἐμπροσθεν, ἡ Β.Δ. γωνία του· εἰς τὸ μέσον, μέρος τῆς λιθολογῆς εἰς τὸ βάθος, τὸ Ν. μέρος τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος καὶ τὸ Ν. εἶκημα.

α

β

γ

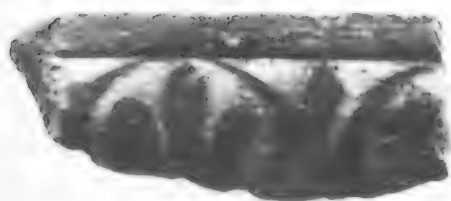
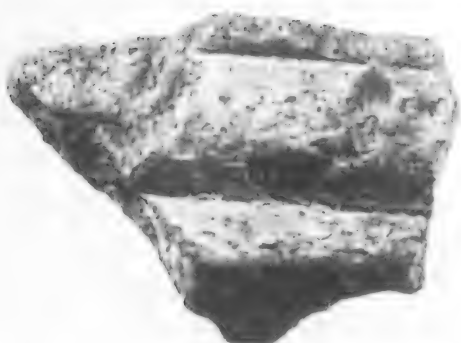

δ

ε

α. 'Η Δ. πλευρά τοῦ Β. οἰκήματος (ἀπὸ Β.) : εἰς τὸ βάθος ἡ αὐλή τῶν διαδρόμων καὶ τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος. β. 'Η αὐλή (ἀπὸ Ν.) καὶ μέρος τῆς Δ. πλευρᾶς τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος. γ. 'Η αὐλή (ἀπὸ Β.) μετὰ τὴν ἐσοχὴν τῆς στήλης (κάτω καὶ ἀριστερά). δ. 'Ηγεμὸν ἀκροκέραμος. ε. Μέρους λιθίνου περιγραυτηρίου.

β. Νυκτεία, αρχαϊκή έργα.

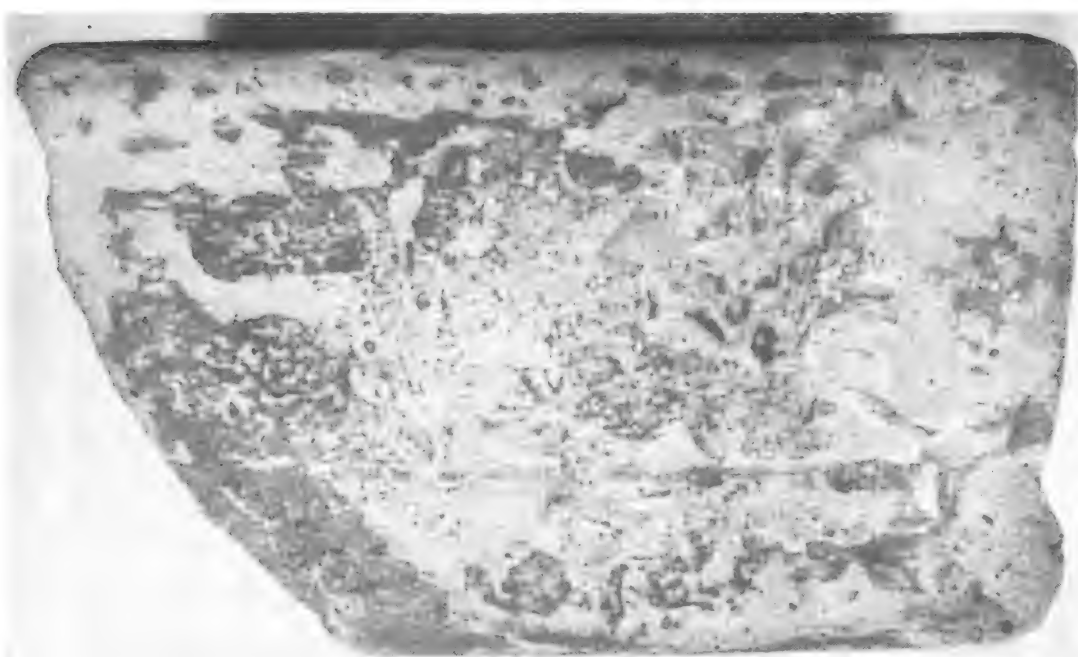
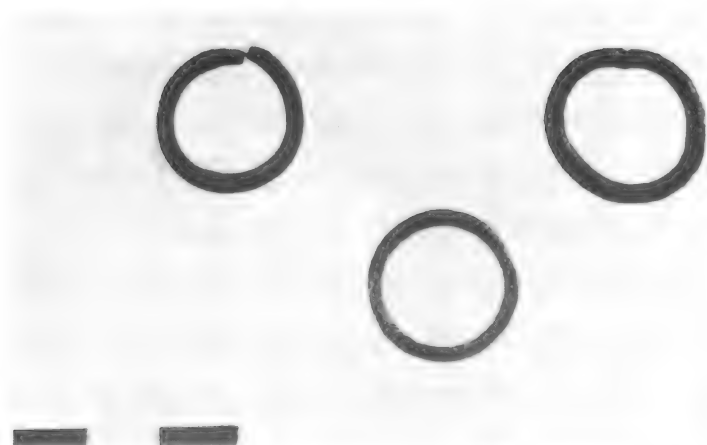
α. Τεμάχια μεγιστοδς σίτης.

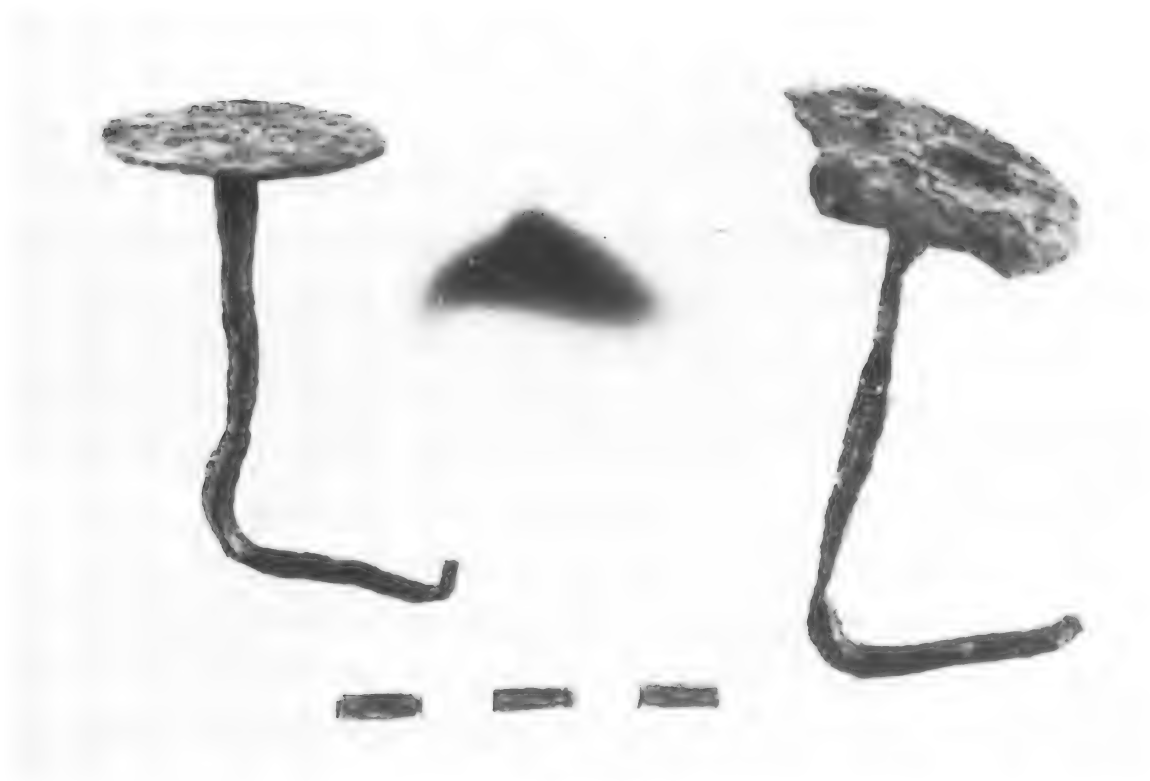
γ. Αρχαϊκός στρωστής (βλ. πίν. 66).

α. Διάφοροι κρίκοι.

β. Τεμάχιον έπασειν σίμης.

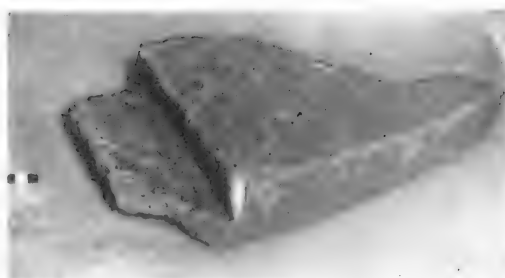
α,β. Σιδηροῖ ἥλοι.

α.β. Σιδερέϊα ὀξυα.

α

β

α, β και γ. Πήλιναι στρωτήρες.

γ

α. Πήλινοι στρωτήρες.

β. Πήλινοι καλυπτῆρες ἡγεμόνες.

α. Μαρμάρινος επίκρανος.

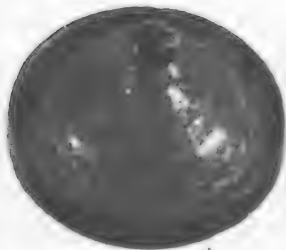
β. Μέρος μαρμαρίνου περιφραντηρίου.

α

β

γ

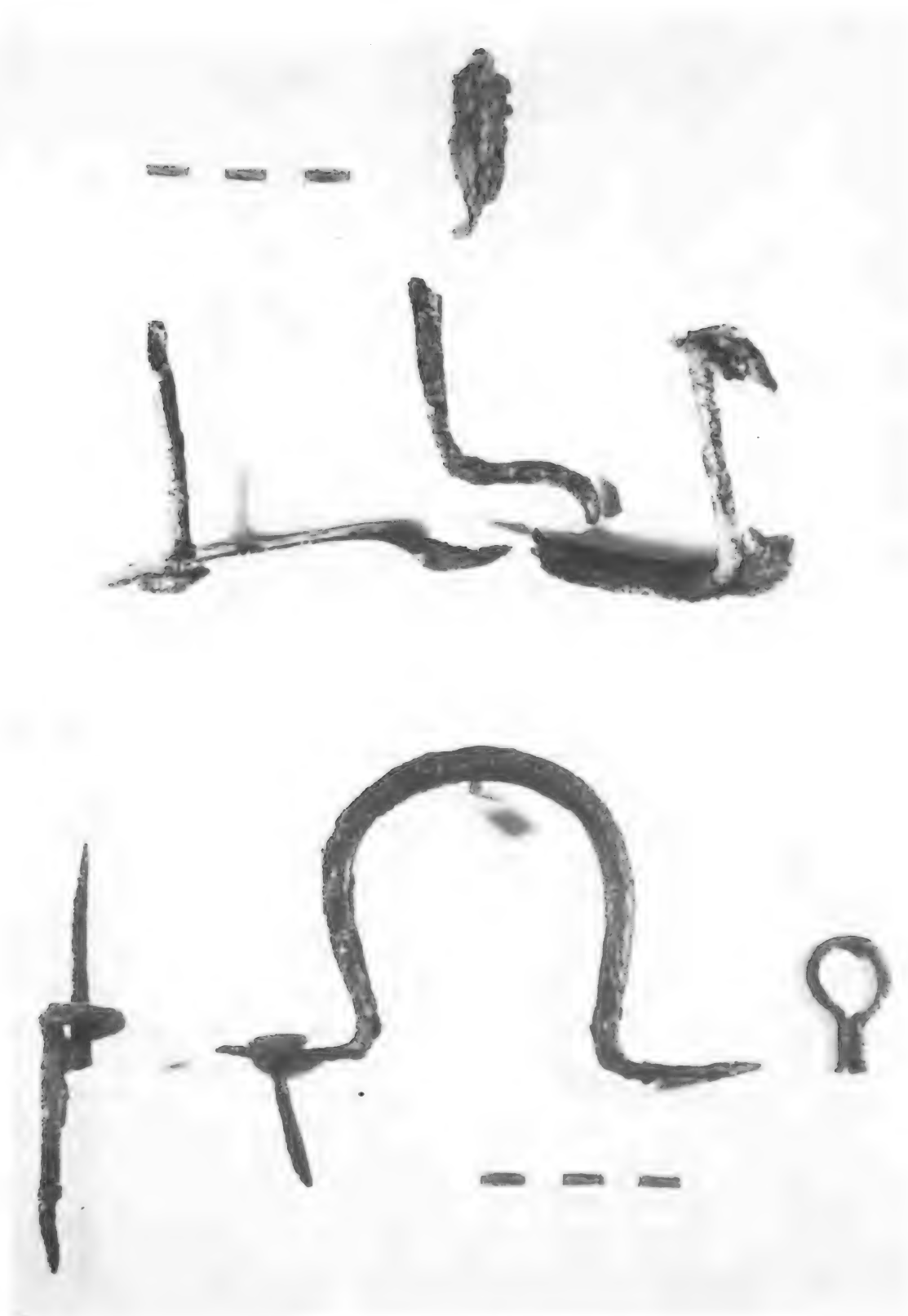
α, β. Χαλκίνοις χυτοῖς στρόφιγγας.

γ. Χαλκίνη ἐφηλὶς.

δ. Σιδηρᾶ ράπτρα καὶ κρίκει.

δ

α., β. Σιδηρά εξαρτήματα θύρας και παραθύρου.

α. Ξύρτημα θύρας.

β. Κλειδί σιδηρού.

γ. Ξύρτημα θύρας.

δ. Ψευδοπικρή, ὅψις θύρας (ἀντικειμένη ἀγγειογραφία).

α. 'Ο χώρος της αρχαίας πηγής. β. 'Ο Ν.Α. κλάδος της σήμερα.

α,β. 'Η συμβολή των δύο χιμάδων του ύπουριου άγωγού, από Ν. και από Δ.

α

γ

β

α, β και γ. Μέρη του υπογείου δαγώγου.

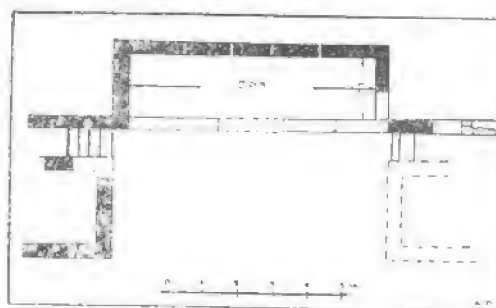
α. Μέρος τοῦ ὑπογείου ἀγωγοῦ. β. Λιθόπλινθι (βλ. πίν. 102β).

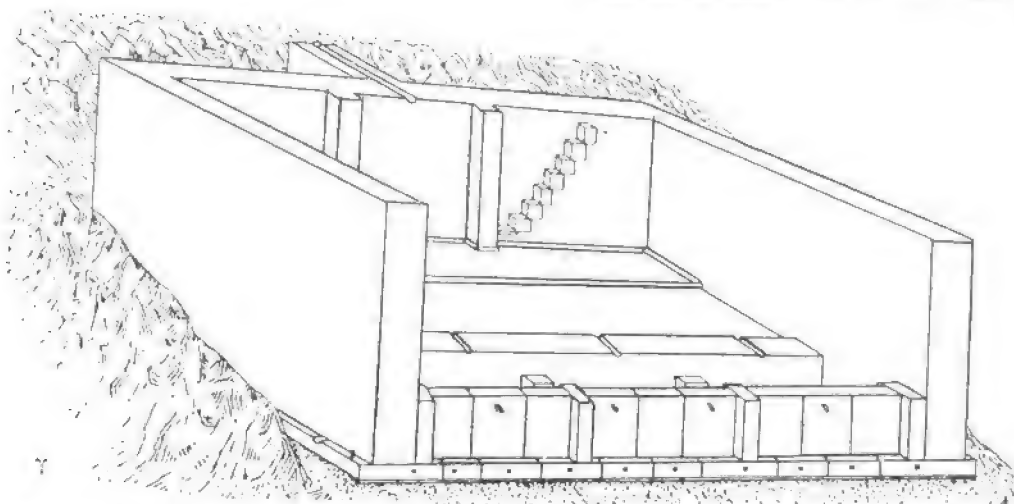
α

β

γ

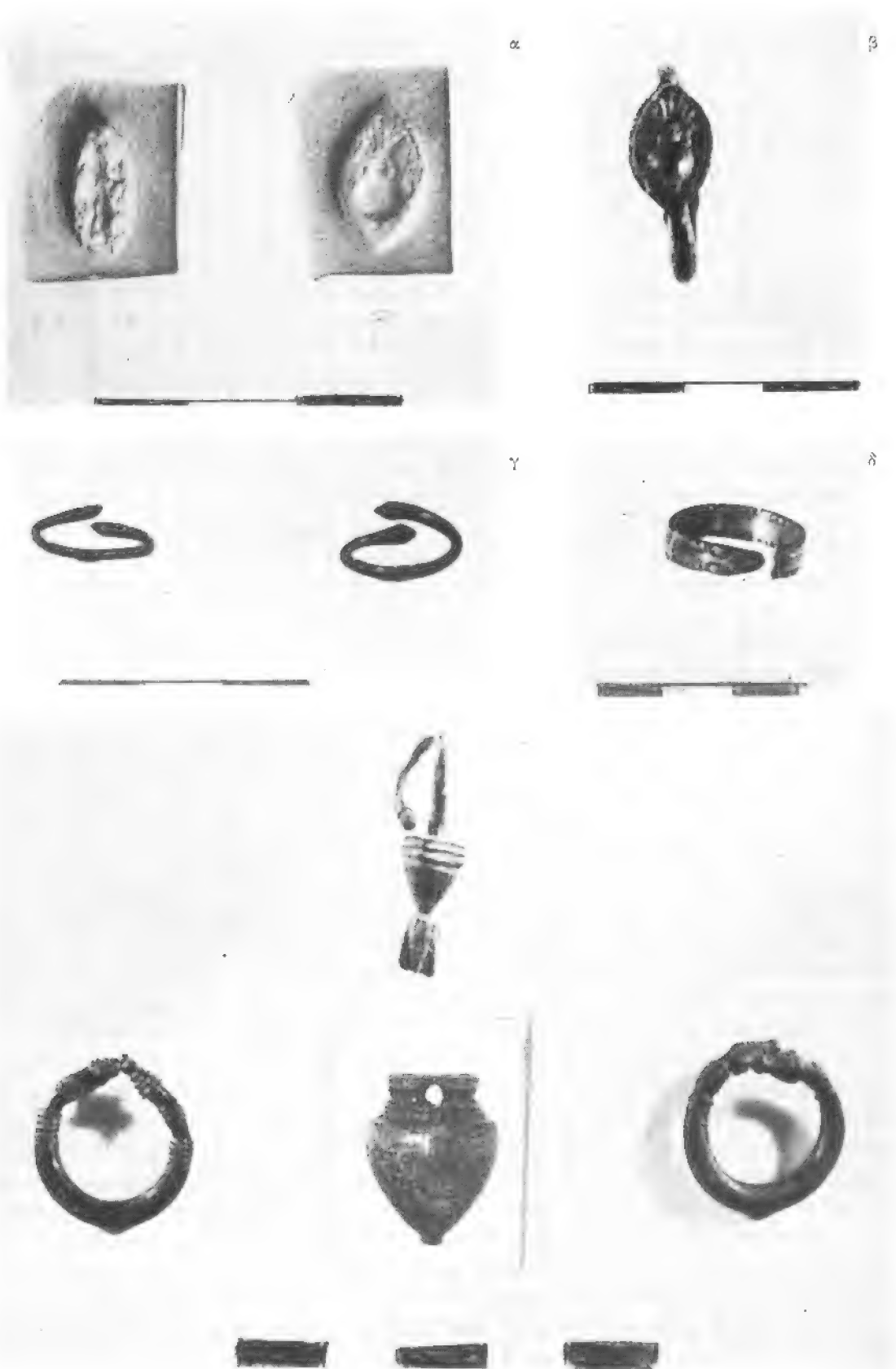
α. Τὸ σωζόμενον τέρμα τοῦ ἀγωγοῦ, πρὸς τὸ Ἱερόν. β. Λιθόπλινθοι εἰς τὰ Ν.Δ. τοῦ τέρματος (ἐν κρηνικοῦ κτίσματος). γ. Ἡ κρήνη τῆς Λυκασσούρας, κατὰ Ὀρλάνδον. δ. Κάτοψις τῆς κρήνης τῆς Στυμφάλου, κατὰ Ὀρλάνδον.

Ἀργυρᾶ νομίσματα.

Ἑπτὰ χάλκινα νομίσματα.

α - ε. Κοσμήματα.

α, β και γ. Κοσμήματα.

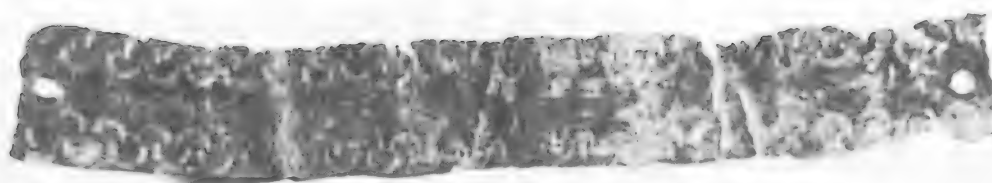
α,β. Χάλκινα ελάσματα.

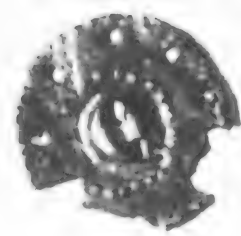
α-στ. Χάλκινα ελάσματα διαφόρων τύπων.

α

β

δ

ε

στ

α-στ. Χαλκίνα ἐλάσματα.

α

β

γ

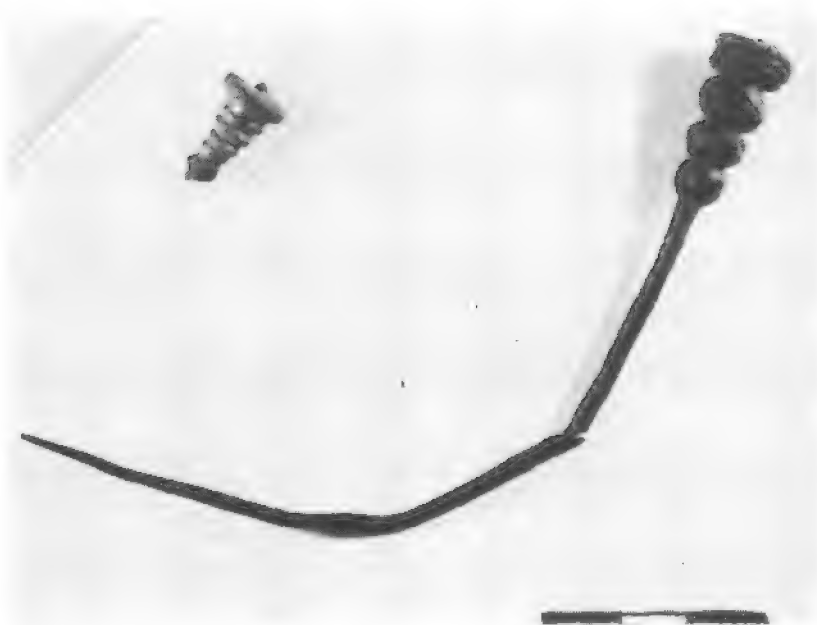
α,β. Σιδηράϊ καὶ χάλκινοι περόναι. γ. Μέρη πρώτου κεφαλῆς καὶ στέλεχος χαλκίνης περόνης μεγάλου μεγέ-
θους, ἀναθηματικοῦ χαρακτῆρος μόνου (πβλ. *Herod.* V 88).

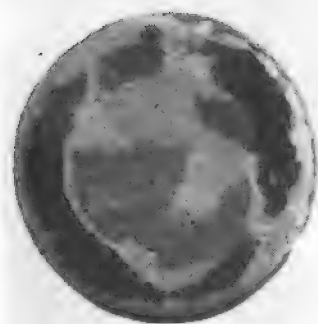
α. Κεφαλαι χαλκινων και σιδηρων περουνων.

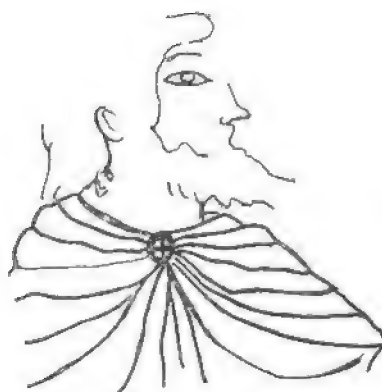
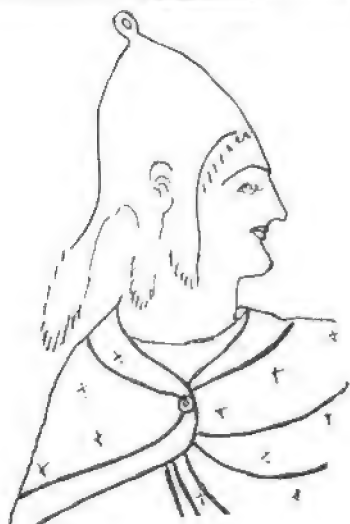
β. Μερους χαλκινης αλυσσως και χαλκιναι περουναι με διατρητον κεφαλην.

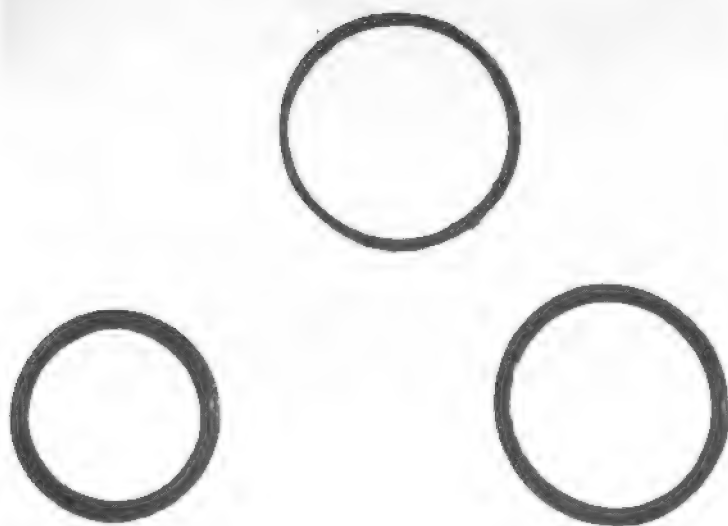
α. Ζεύγος χαλκίνων περυνῶν.

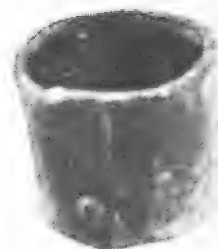
β. Πήλινα κομβίς.

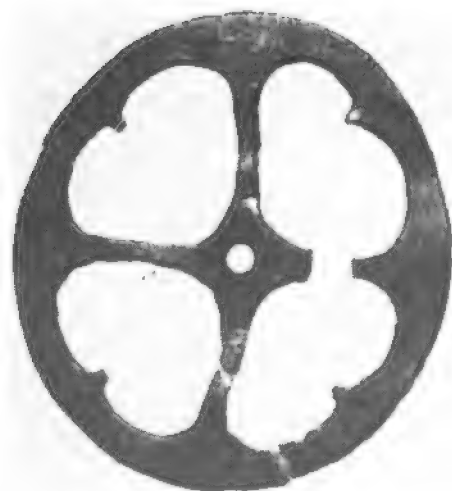
γ. δ. Χιτῶνι ἐπὶ ἀπτακῶν
ἀγγειογραφῶν.

α. Χάλκινα κρίνα.

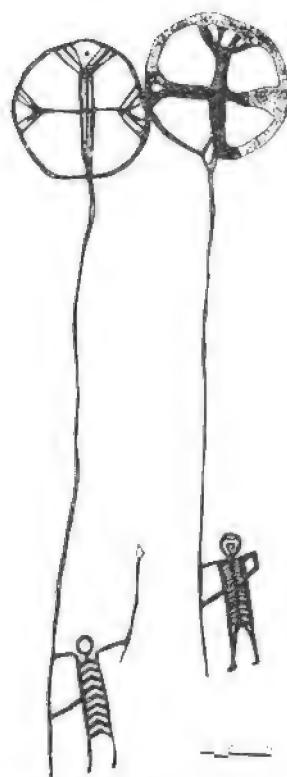
β. Χάλκινος σκύλη.

γ. Χάλκινος τροχός.

δ. Χάλκινος δακτύλιος.

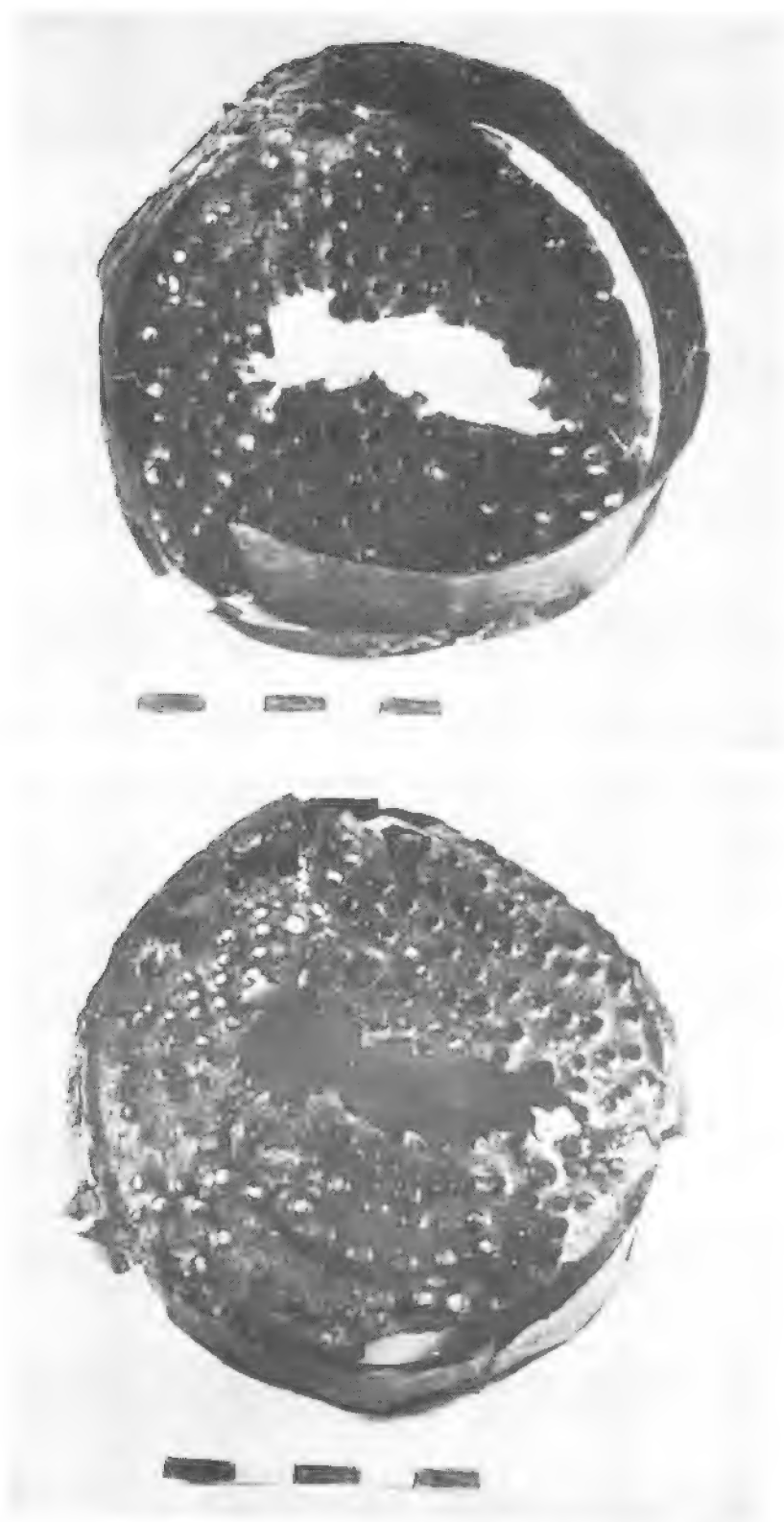
ε. Βραχνογράφημα Παργαίου, κατά Νικ. Μουτσόπουλου.

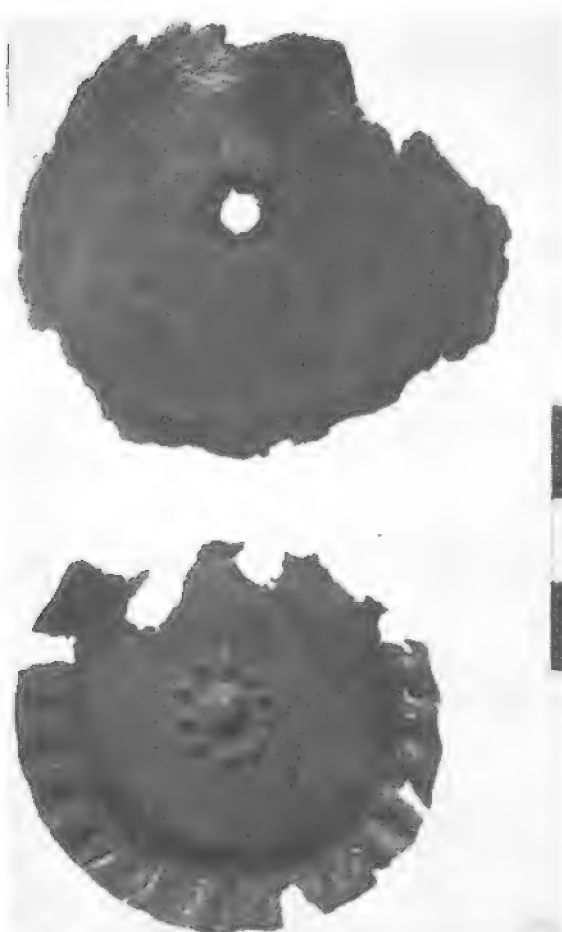
α. Χάλασμα πήλινον.

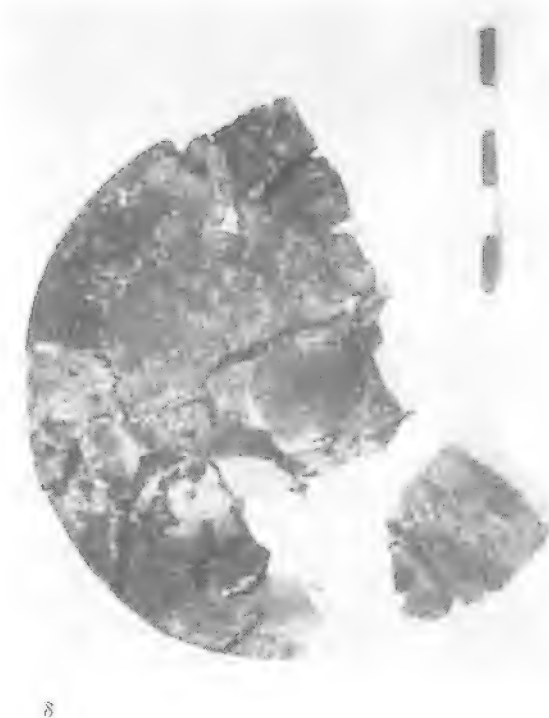
β. Χάλασμα προχῆς λαμπροκόλλης.

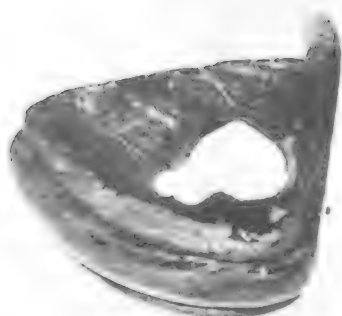

α, β. Χάλκινον αὐρεῖον, ἐσωτερικὸς καὶ ἑξωτερικὸς.

α,β. Χαλκίνακι μικρότεροι φιάλα.
γ. Χαλκίνον μικρότερον πινάκιον.
δ. Χαλκίνη μεσόμφολος φιάλη.

α.

β.

γ.

δ.

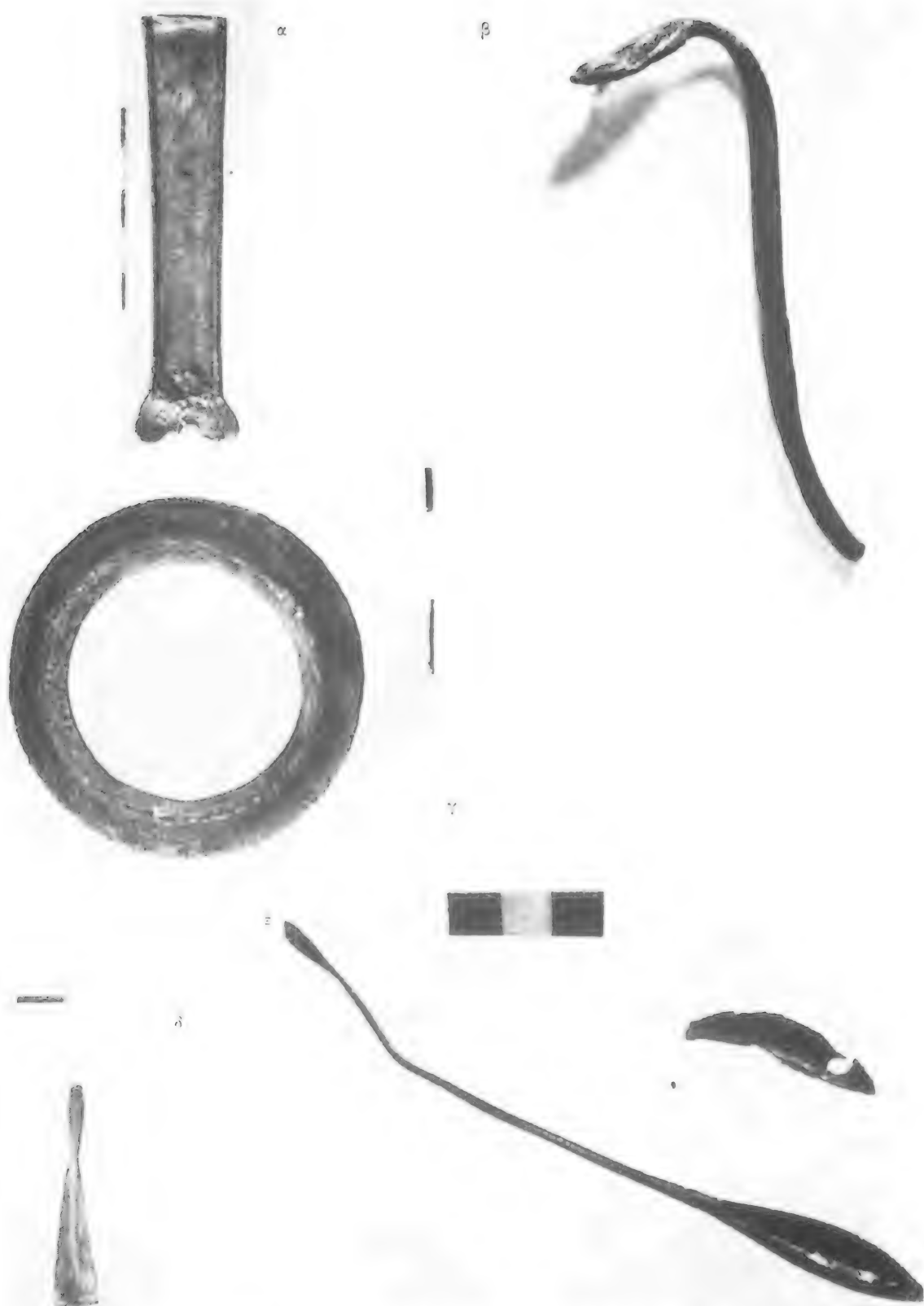

ε.

στ.

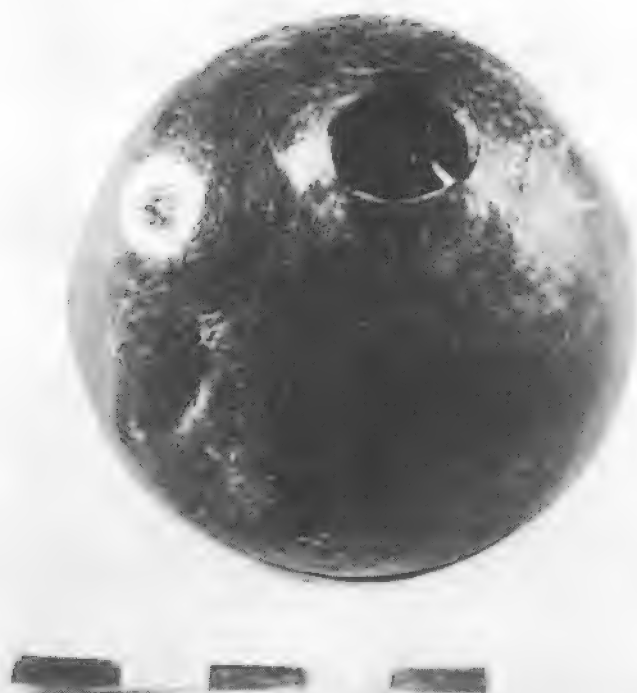
α,β,γ,στ. Αξβή χαλκίνων σκευών. δ. Νεῖλος χαλκίνων λέβητος. ε. Χαλκίνων ἐξάρτημα οἰκοσκευῆς.

α. Χαλκίνη λαβή πρόχου. β. Χαλκίνη λαβή (ἀρυταίνης ?). δ, ε. Χαλκίνοι σπαθίδες.

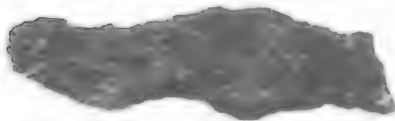
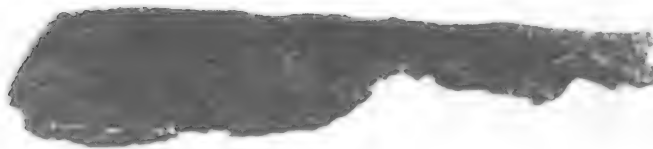
α. Χέλιος μεγάλης χαλκίτης φύλης. β. Τμήμα του χελύου εν μεγέθει.

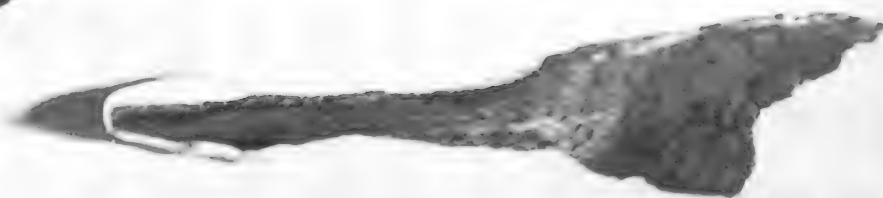
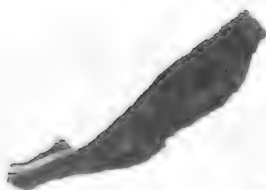
α. β. Νάλκινος ἀρὸβαλλος.

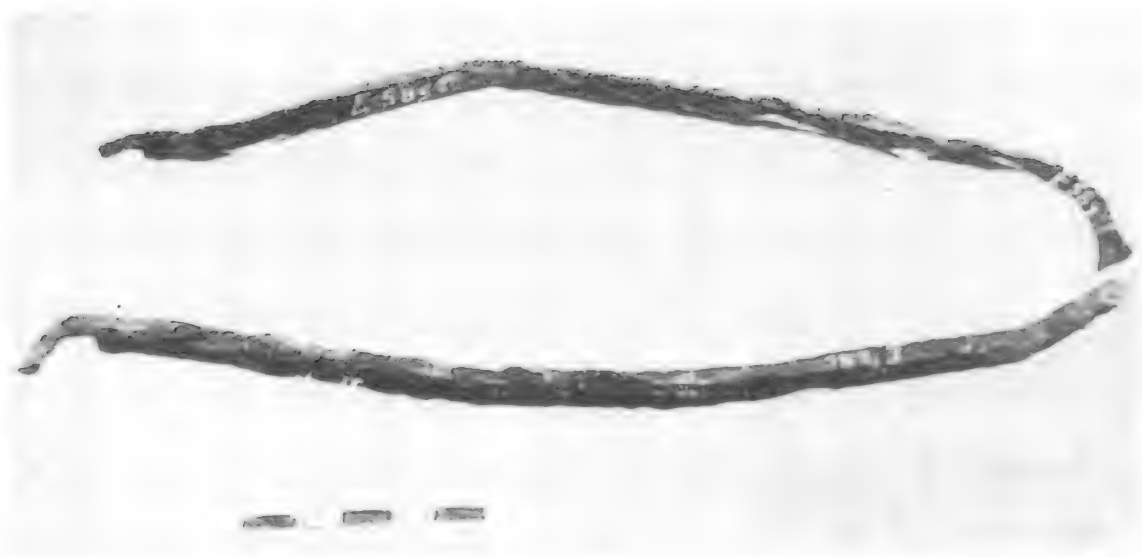
α. Ώστέινος κίλλος σόριγγος.

β. Σόριγγος μέγιστη.

γ. Χάλκιναι σπλεγγίδες.

α

β

- α. Σκέλη σιδηρέως πυράγους.
β. Σιδηρούς άγκιστρον (άναφόρον) ι.
γ. Σιδηροῖ ἱλινι άναρτήσεως.

γ

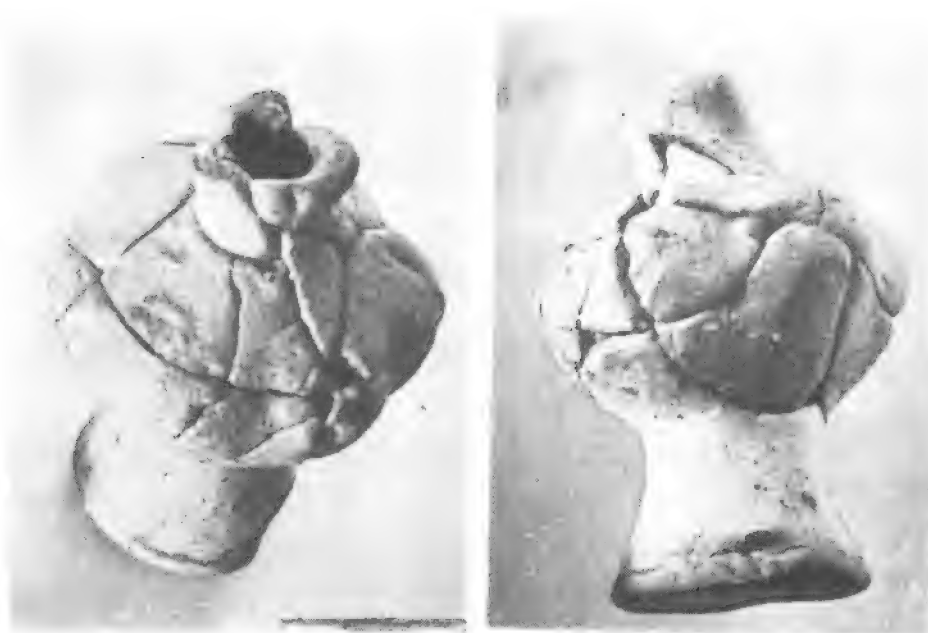
Διάφορα σιδηρά εργαλεία.

α. Σιδηρά αιχμηρά βελών και αιχμή δόρατος.

β. Μολύβδονα άντικείμενα.

α,β. Πήλινον ἀγγεῖον ὑπὸ μορφὴν μέγανος.

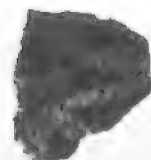
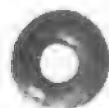
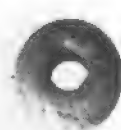
γ. Χάλκινον ἀγγεῖον ὑπὸ μορφὴν μέγανος.

δ,ε. Μικρὸν πηλὸν πρὸς ἄλλο.

α.β. Πέλοπος νόθος.

γ. Ορεινότητα Χανίων και Ψήρα, σε φανταστική.

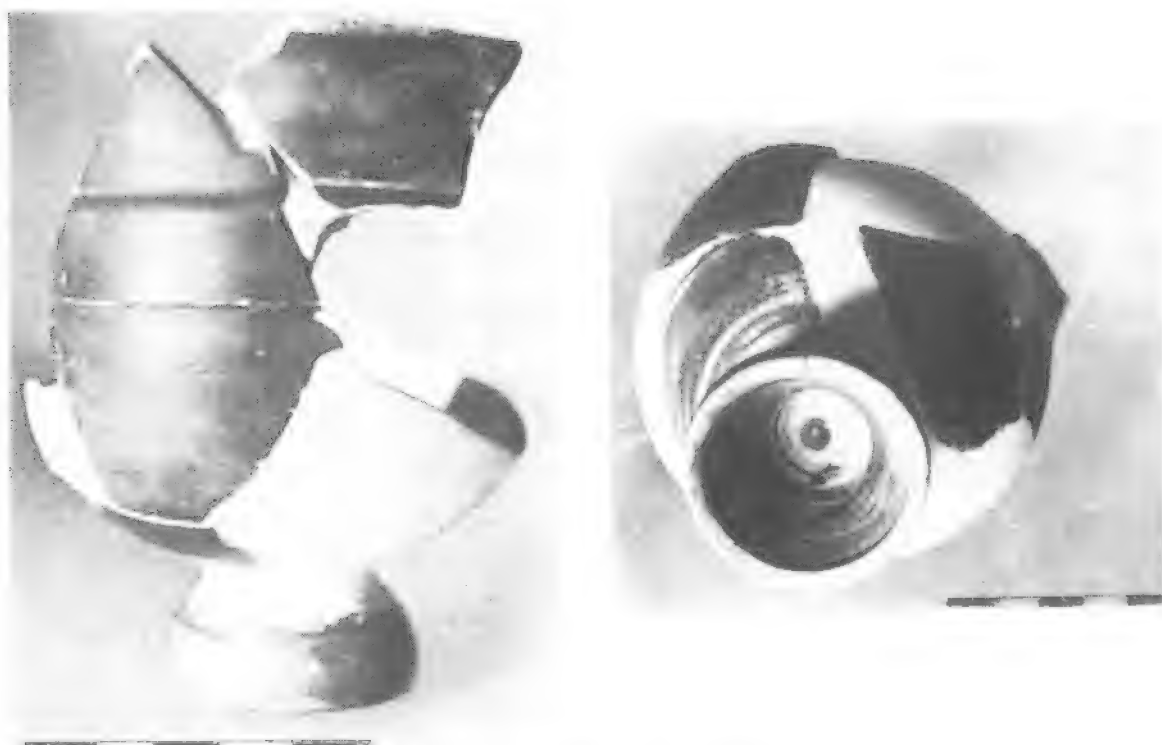
α. Θραύσματα μικρών καὶ ρηχῶν πηλίνων ἀγγείων.

β. Θραύσμα πηλίνης πρόχου.

γ. Μέρος πηλίνης λυγρίθου.

α. Πήλιος κώνορος (εἰς θραύσματα).

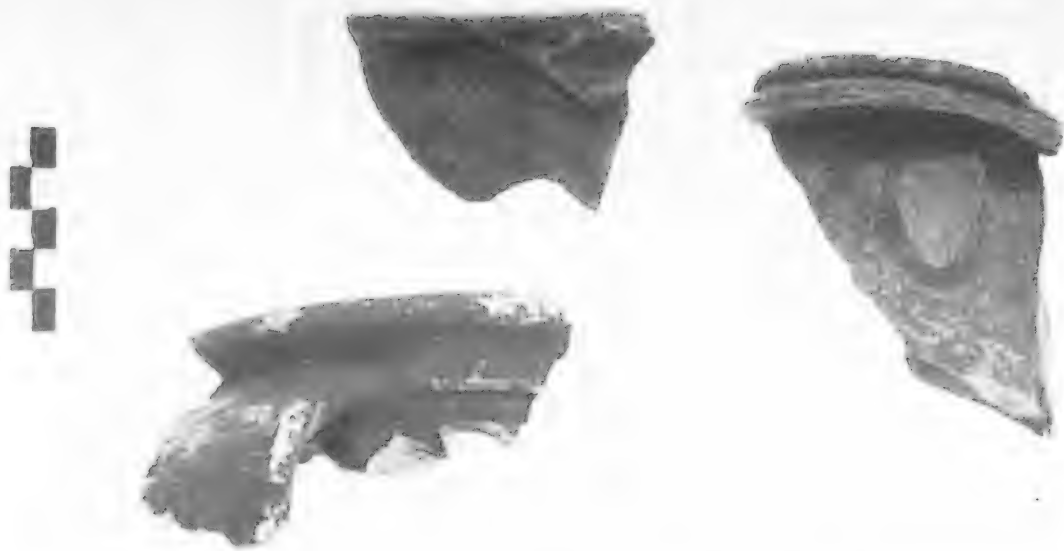
β. Πήλιος σκύφος.

α. Πηλίνη λεκάνη, β. Μέρος πηλίνης λεκάνης.

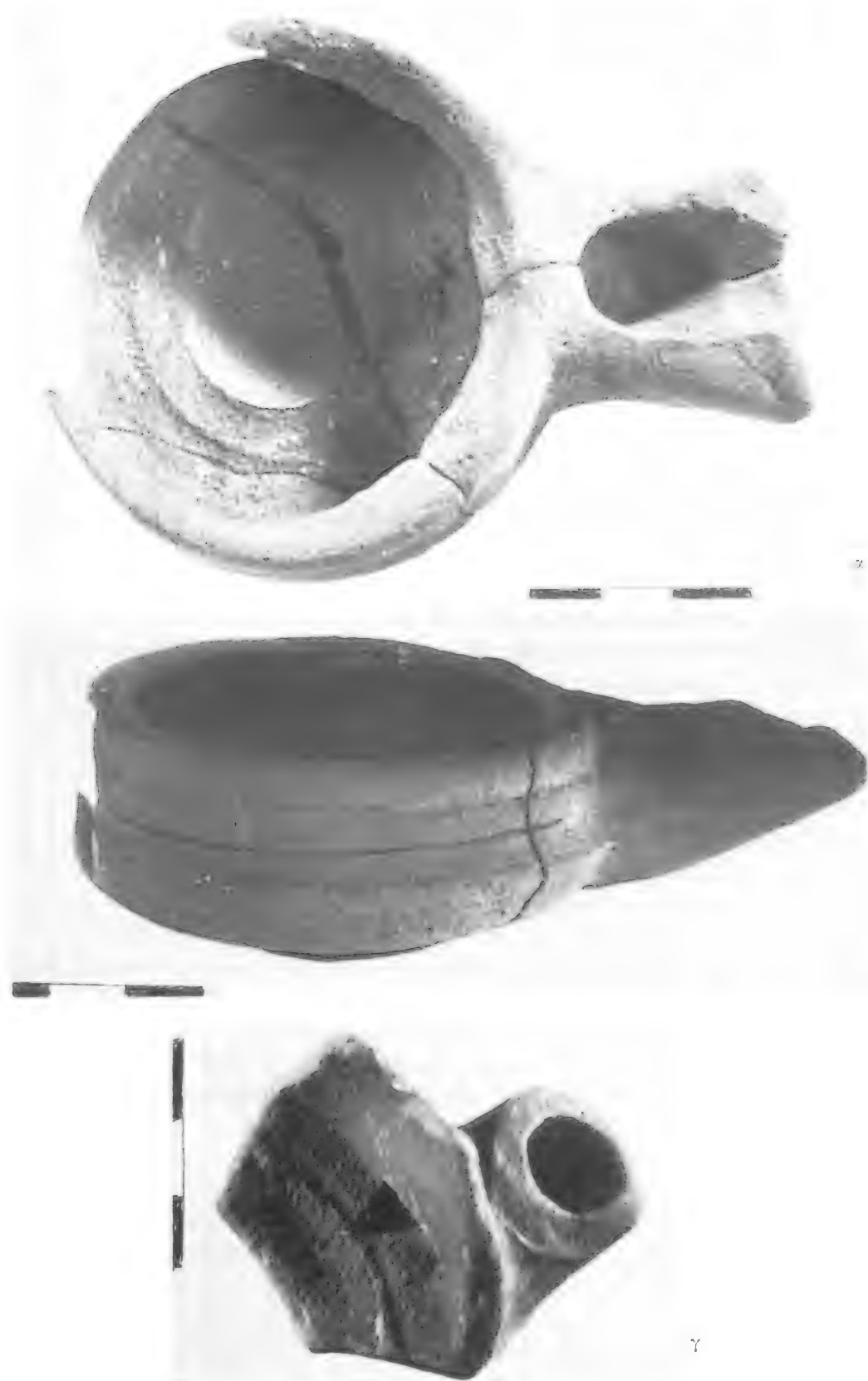
α. Θραύσματα μεγάλων και βαθύων άνοικτών πηλίνων σκευών (ύστερων χρόνων).
β. Θραύσματα άνοικτών πηλίνων άγγείων.

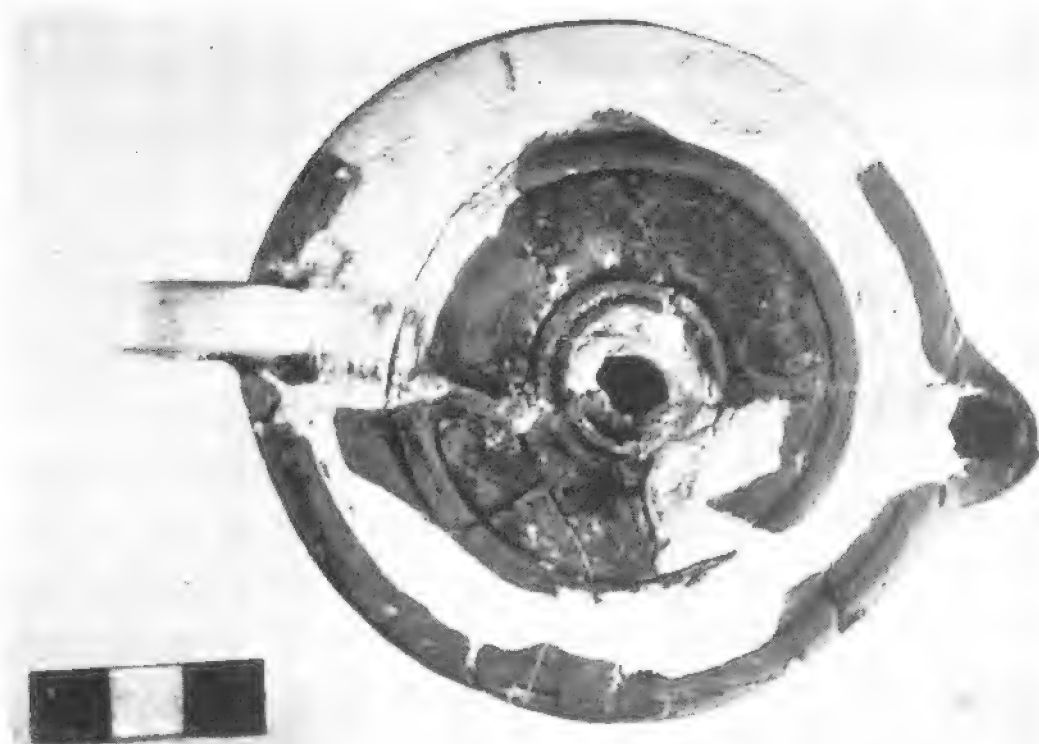
α. Θραύσματα γυτρώων.

β. Θραύσματα πηλίνου δοχείου.

α,β,γ. Πήλινοι λόγνοι.

α,β. Πήληνοι κέρχνοι.

α. Λαμὸς καὶ στόμιον πηλίνου δοχείου. β. Χάλκινον νόμισμα Ἀλεξ. Σεβήρου.
γ. Θραύσματα ὑαλίνων δοχείων.

α. 'Ο χάρος τοῦ 'Ιεροῦ μετὰ μεμονωμένον δρυῶν.

α

β

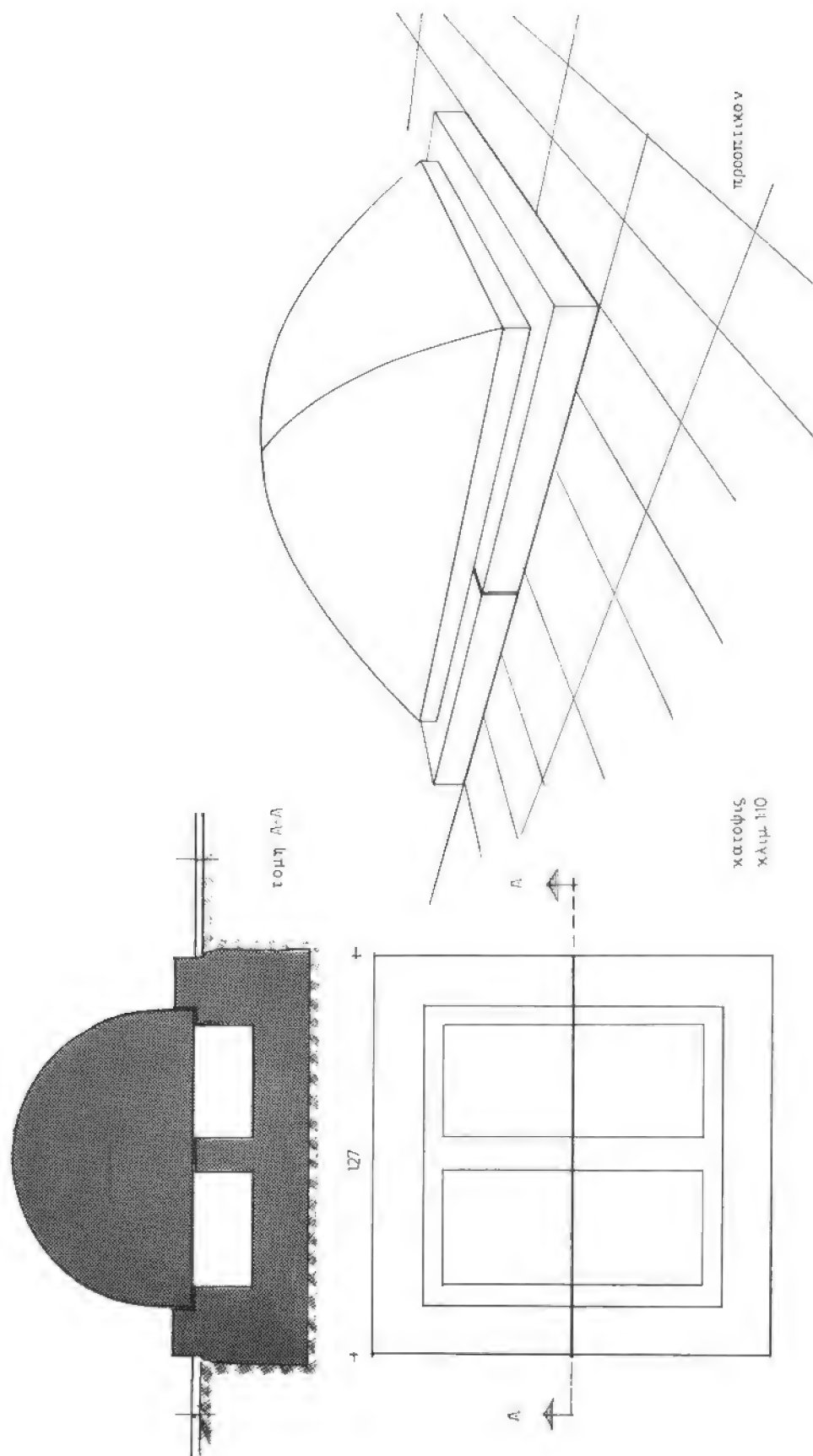

β, γ. 'Ο δρυμός πρὸς τὴν πλευρὰν τοῦ Δεχουσιῶ.

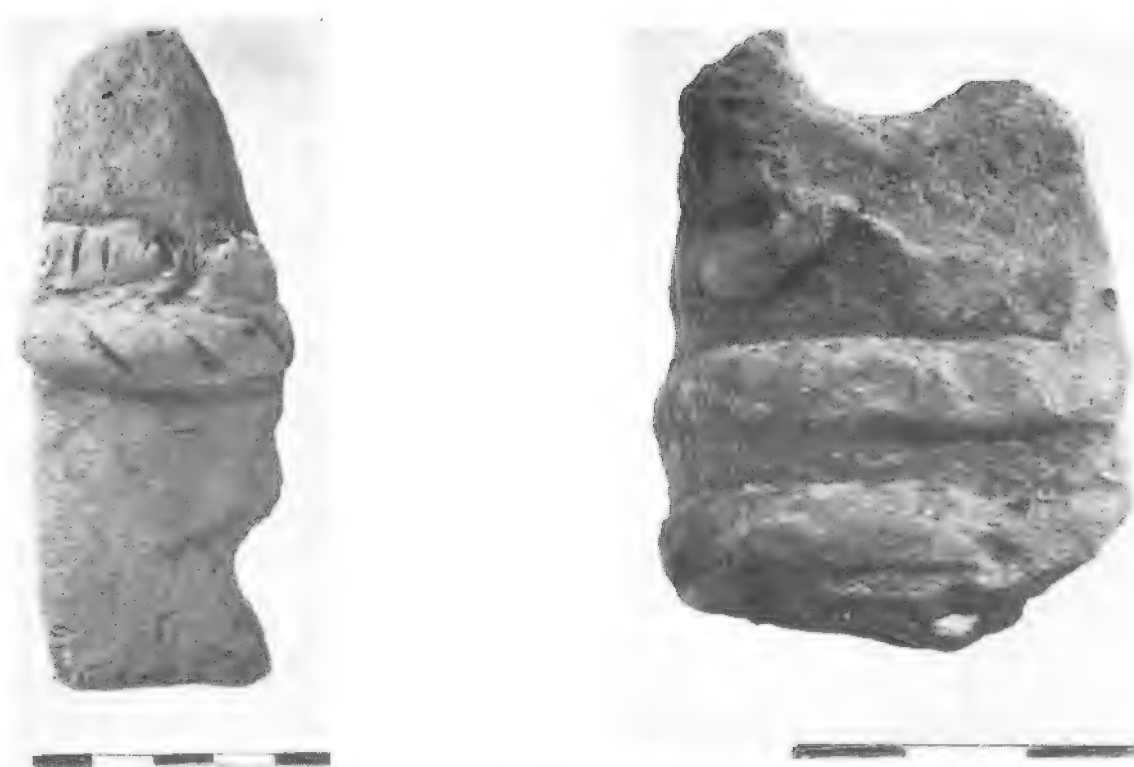
γ

Τὸ Β. μέρος τοῦ τριπλοῦ οὐζόμενου (ἀπὸ Ν.). Εἰς τὸ βάθος, πρὸς Β. μετὰ τῶν ἱσταμένων ἐργατῶν, ὁ λίανος τῆς ἀρχαίας δούλες.

Τομή, κατοψίς καὶ ἀναπαραστάσις τοῦ παραμυδοειδοῦς δαυροῦ (κλίμακ 1:10 περίπου).

α,β. Πήλινοι ὄμφαλοι.

γ. "Αρτεμις καὶ Ἀπόλλων ἐκατέρωθεν ὄμφαλοῦ (ἀγγειογραφία).

α. Ἀπόλλων ἐπὶ ὄμφαλῳ (ἀγγειογραφία).

β. Ὀμφαλὸς Δελφῶν (ἀντίγραφον).

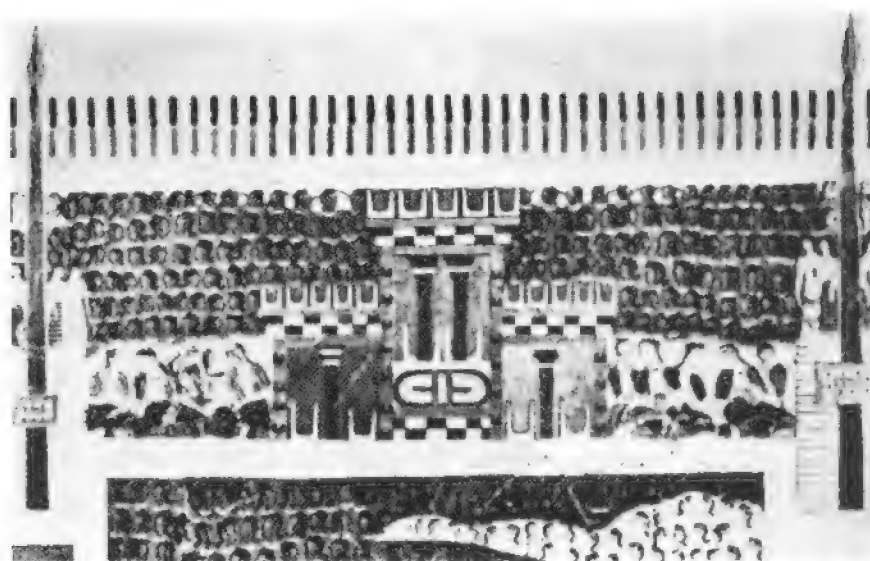
γ. Ὁ Κῆρυξ γεγραμμένος
μὲ τὸ πῶμα τοῦ ἐπὶ ὄμφαλῳ.

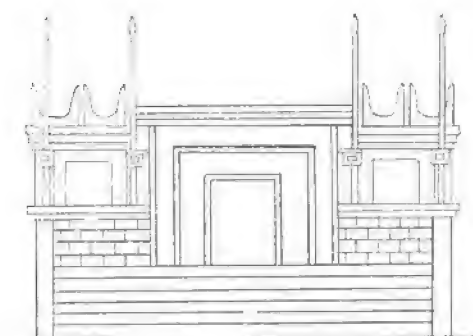
α. Αθῖνοι: ὁμοειδὲς ἐκ τῆς μεζώους περιμήτις τοῦ Τροῦ, β. Πύλωνι γάλοι (Πύρι).

Λεϊψία τοῦ ἐλευθερίου στύλου (ἡ δὴ στύλων) τοῦ Ἱερῶς.

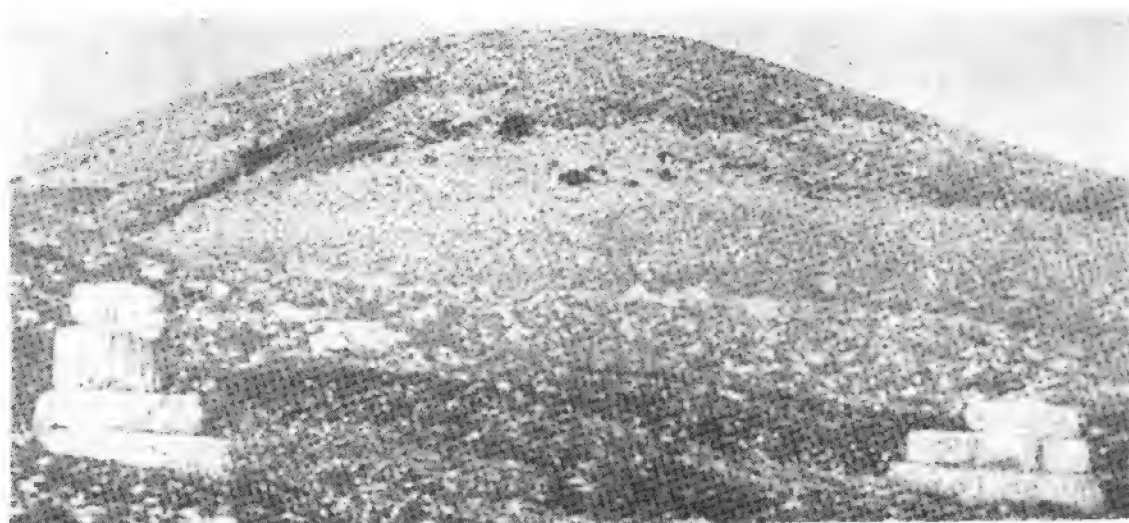
α. Οἱ στῦλοι τοῦ Ἱεροῦ
(τῆς τοιχογραφίας)
τῆς Κυνεσσού.

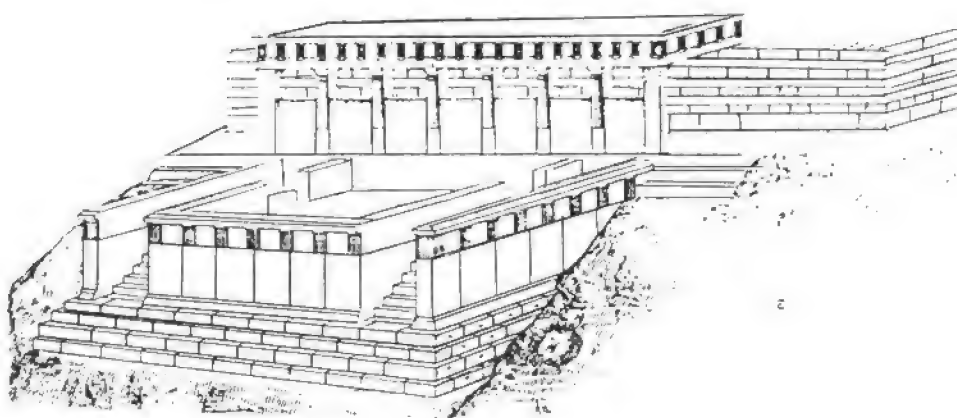
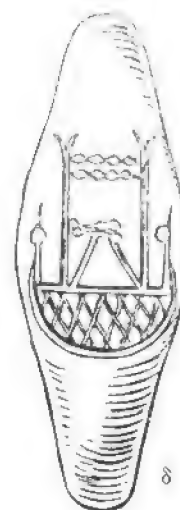
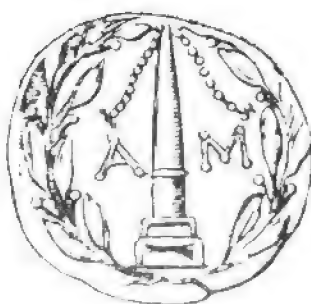
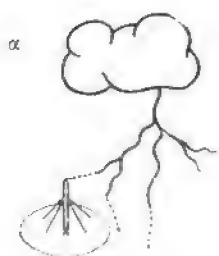
β. Οἱ στῦλοι τοῦ Ἱεροῦ (τοῦ ρυπαροῦ) τῆς Νίκουσι.

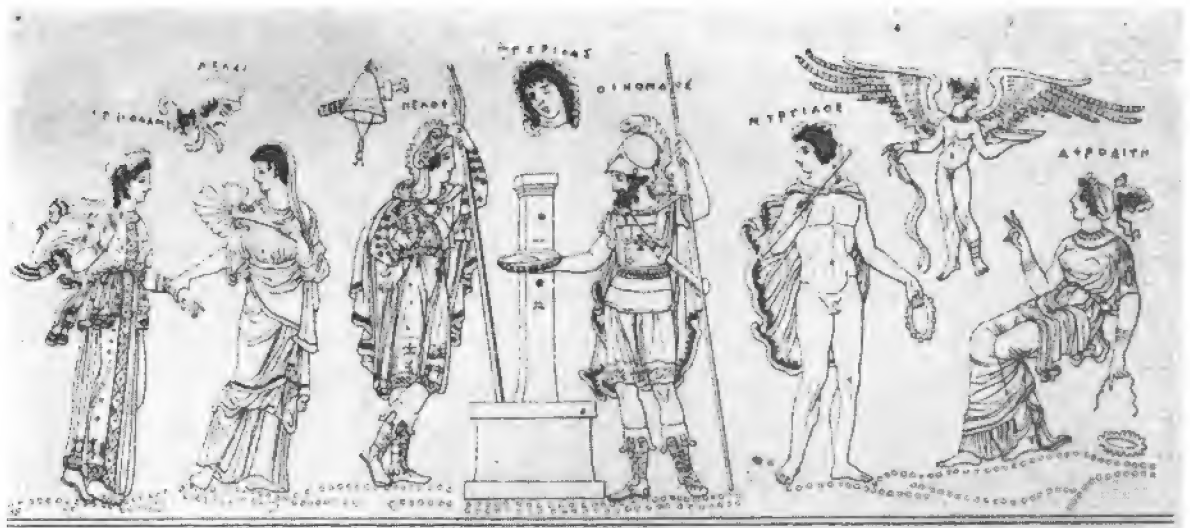
γ. Οἱ στῦλοι τοῦ Ἱεροῦ τῆς Ἀθήνης.

δ. Οἱ στῦλοι (κατώτερον μέρος) τοῦ Ἱεροῦ τοῦ Λυκαίου.

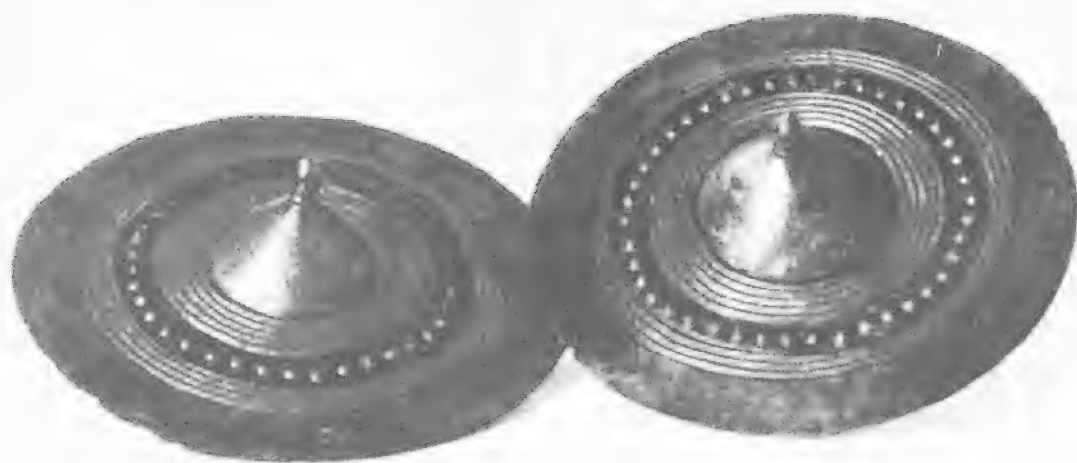
α. Ἡ προσέλευσις τοῦ κεραυνοῦ μέσω στύλου καὶ ἡ δι' αὐτοῦ παρεχόμενη προστασία εἰς τὸν χώρον.
 β. Στύλοι μετ' ἀλύσεων (νομίσματα Ἀμβρακίας). γ,δ. Οἱ στύλοι μετ' ἀλύσεων καὶ ὁ ὀμφαλὸς - πυραμὶς
 μετ' ἀλύσεων, ἐνουμένων με τοὺς στύλους (νόμισμα, δακτύλιος τῆς Κύπρου). ε. Μέγαρον Λυκοσύρας,
 κατὰ Ὁρλάνδου.

α. Ἡ στήλη τοῦ Διὸς τοῦ ἱεροῦ τῆς Ὀλυμπίας (ἀγγειογραφία Ν. Ἰταλίας),
β. Ἡ στήλη τοῦ Διὸς τοῦ ἱεροῦ τῆς Ὀλυμπίας (ἀγγειογραφία Ν. Ἰταλίας).

α. Νομισματά Κρανδύνης.

β. Κόμβοι καυκάσιου Εβραίου.

α

β

α,β. Λήκυθος Ὀξφόρδης.

γ. Λήκυθος Βραχυρῶνος.

α,β. Χάλκινα χριστιανικά νομίσματα.

β

α

γ

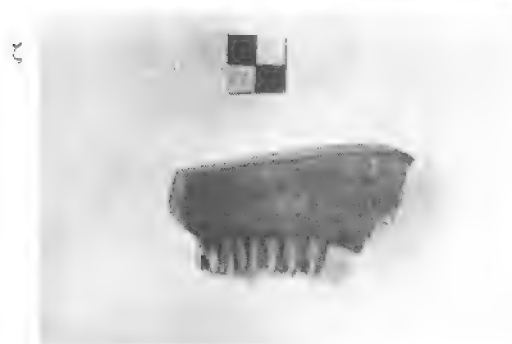
δ

ε

στ

ζ

Δείγματα εξ οστών και οδόντων ζώων, εύρεθέντων εις τὸ Ἱερόν.

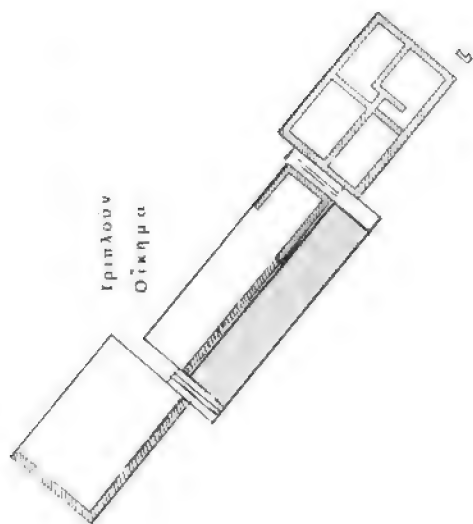
Βῆμα Κριτῶν

Περά-
Οδός

Βύθρον
Βωμοῦ

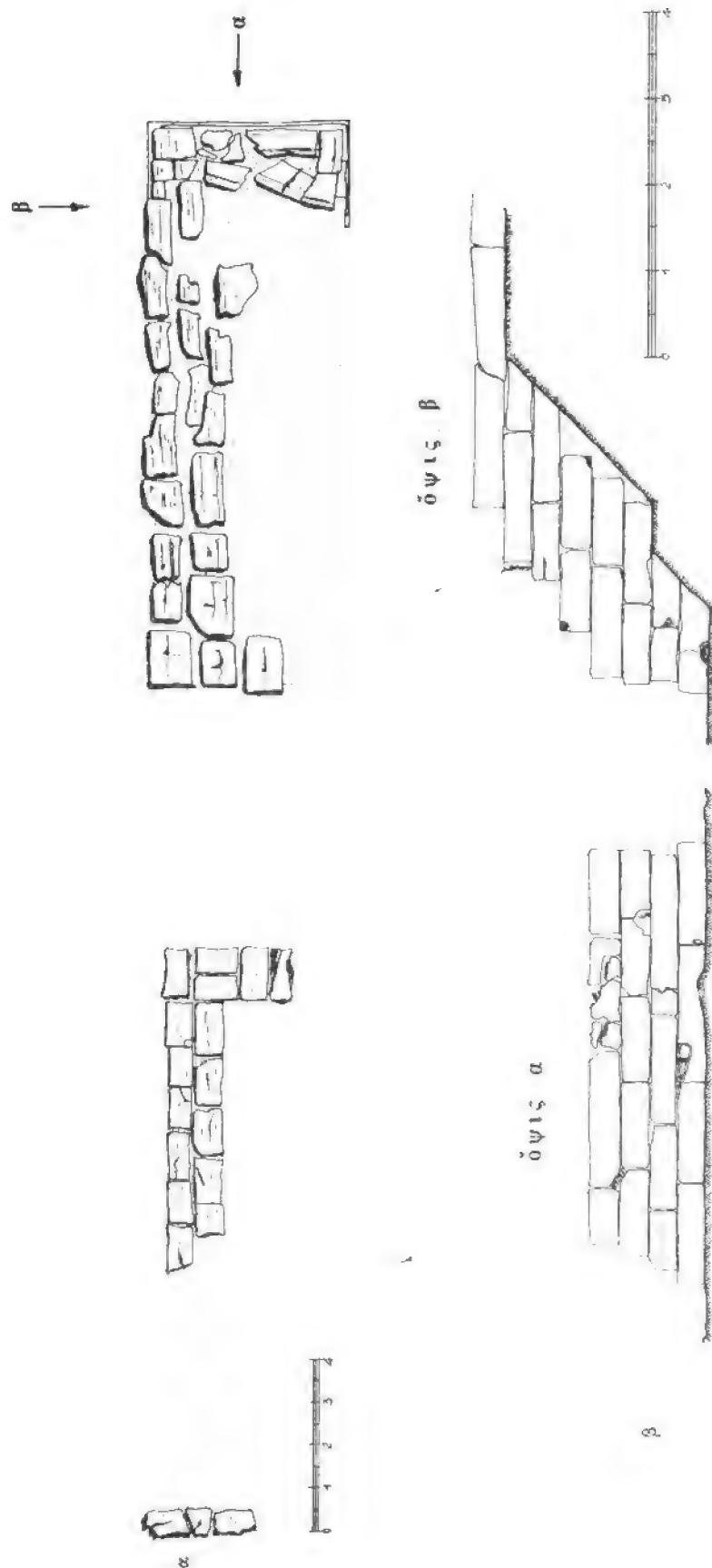
Ἁγ. Πέτρος

Τελευτήριον
τέμενος

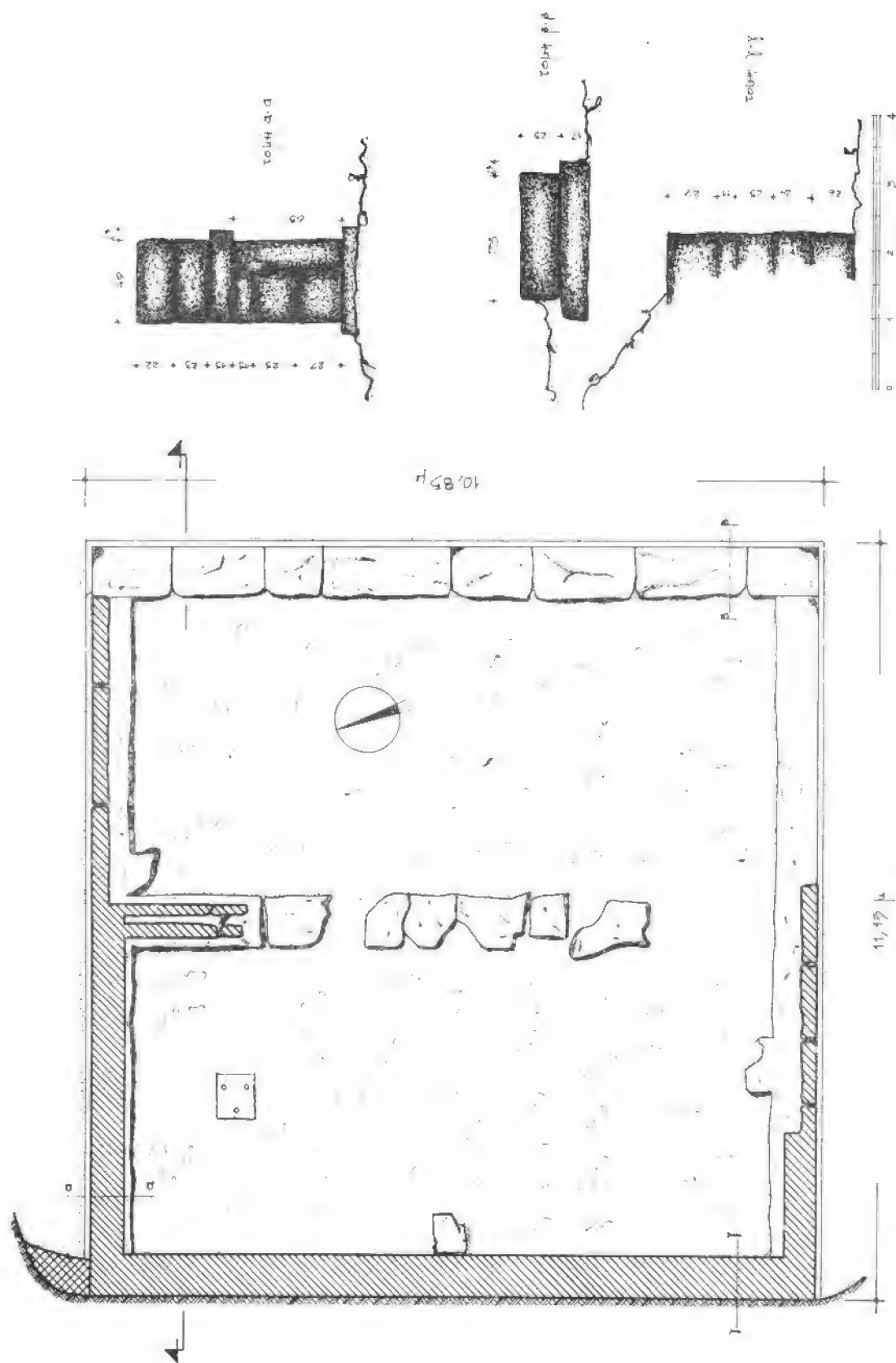
Κάτοψις τοῦ χώρου τοῦ Ἱεροῦ (καὶ τοῦ Ἁγ. Πέτρου).

Πλν. I

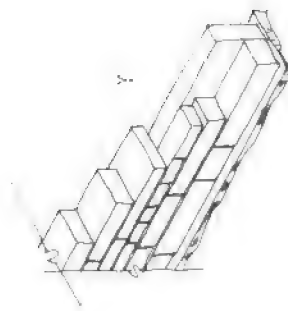
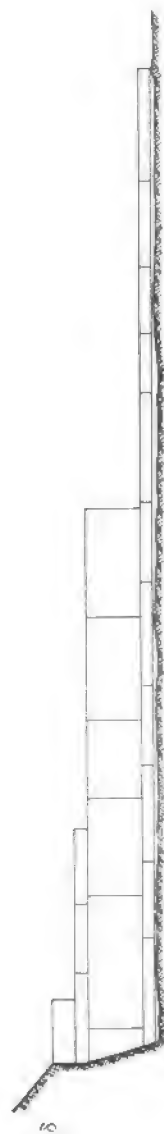
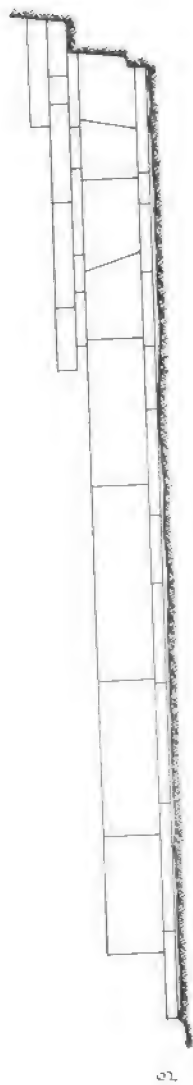

α. Κάτοψεις : λειψάνων τοῦ βήματος τοῦ ἱεροῦ καὶ τοῦ βάλτου τοῦ βασιλικοῦ.

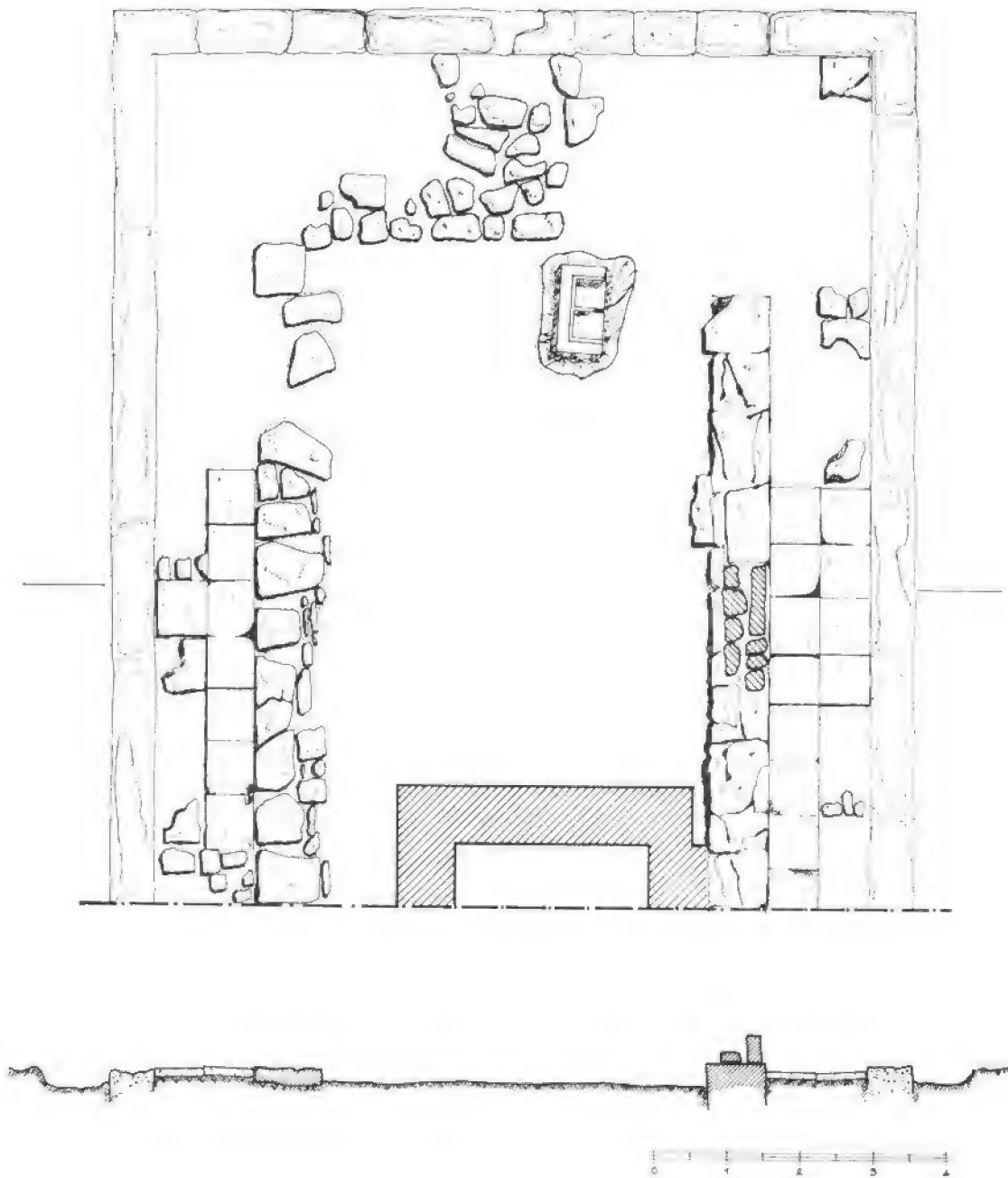
9. Τομή της (N.) προσθίας πλευράς του βάρους του βάρους (N.) άκρου της 'Α. πλευράς του.

Κάτοψη του τελεστηρίου και τομή τοίχων του.

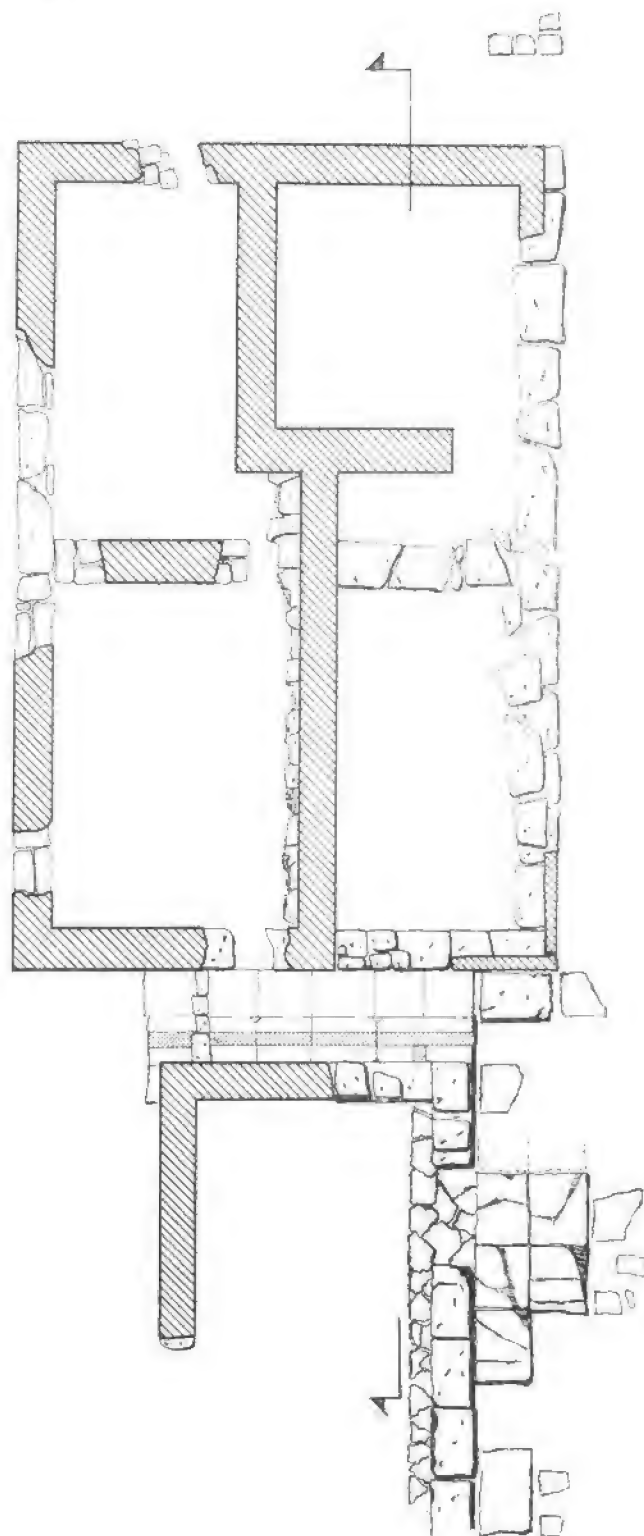

α, β και γ. Σχέδια της εξωτερικής και εσωτερικής πλευράς του Β. τοίχου του ναοτηριού.
δ. Σχέδιον της εξωτερικής πλευράς του Ν. τοίχου του.

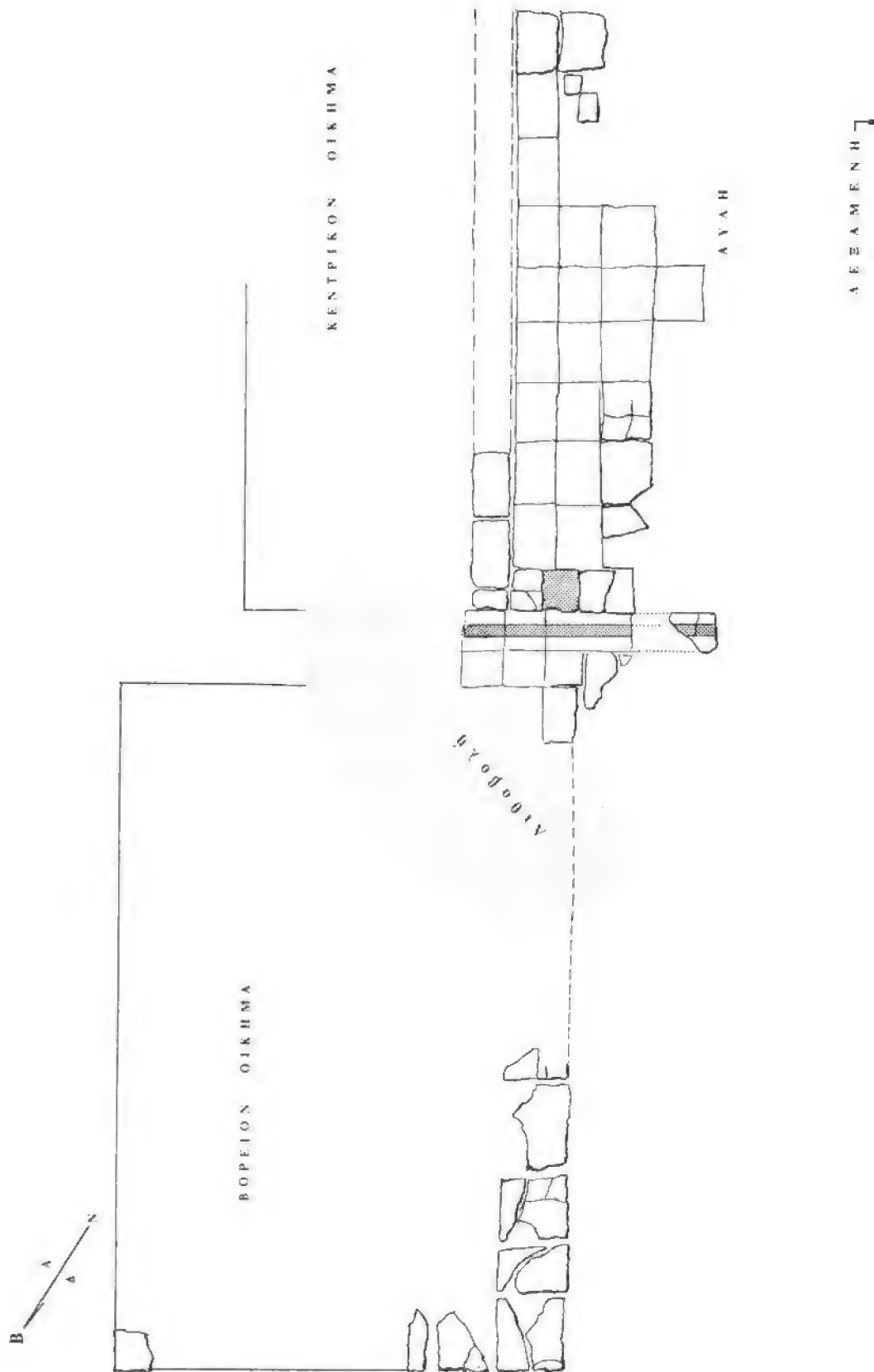

Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ σωζομένου μέρους τοῦ περιβόλου καὶ τοῦ νεοῦ
(καθὼς καὶ τῶν λειψάνων τοῦ μεταγενέστερου κτίσματος).

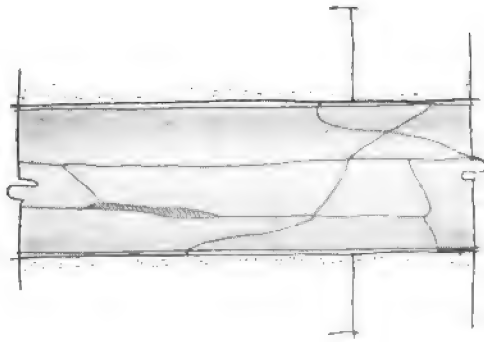
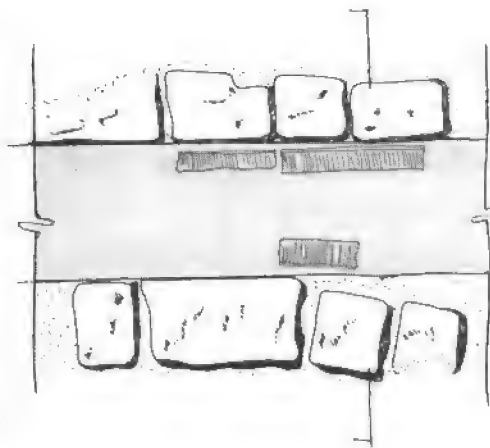
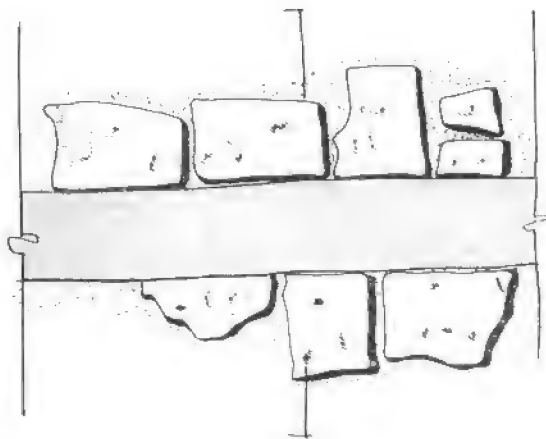
NOTION ΟΙΚΗΜΑ

Τριπλόων οίκημα : Κάτοψη· τοῦ Ν. οικήματος (ὑπογείου). τοῦ Ν. διαδρόμου καὶ μέρους τοῦ παρ' αὐτοῦ κεντρικοῦ οικήματος.

Τριπλὸν οἶκμα : Κάτοψις (τοῦ ὑπολοίπου μέρους τοῦ) κεντρικοῦ οἴκηματος, τοῦ παρ' αὐτὸ
B, διαδρόμου (μετὰ τῆς πρὸ αὐτῶν αὐλῆς) καὶ τῶν λευφάνων τοῦ B. οἴκηματος.

Κατάψεις και τομαί αποκαλυφθέντων μερών του υπογείου άγωγιού.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟΝ
ΤΗΣ ΟΜΟΤ. ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ
ΧΡΥΣΟΥΛΑΣ Π. ΚΑΡΔΑΡΑ
ΑΦΡΟΔΙΤΗ ΕΡΥΚΙΝΗ,
ΥΠ' ΑΡΙΘ. 106 ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ,
ΕΞΕΤΥΠΩΘΗ ΕΝ ΕΤΕΙ 1988

ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ ΕΜ. ΠΑΠΑΔΑΚΗ
ΤΣΙΓΓΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ ΚΩΝ. ΧΑΛΚΙΟΠΟΥΛΟΣ & ΣΙΑ

